Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

ISTRAŽIVANJA U SPECIJALNOJ PEDAGOGIJI

BEOGRAD 2009.

UNIVERZITET U BEOGRADU -
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE -
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

Istraživanja u specijalnoj pedagogiji

Research in Special Pedagogy

Priredio / Edited by
Prof. dr Dobrivoje Radovanović

Beograd / Belgrade
2009

EDICIJA:
RADOVI I MONOGRAFIJE

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Istraživanja u specijalnoj pedagogiji

Za izdavača: Prof. dr Dobrivoje Radovanović, dekan

Urednik edicije: Prof. dr Zorica Matejić-Đuričić

Uređivački odbor:

- Prof. dr Dobrivoje Radovanović
- Prof. dr Snežana Pejanović
- Prof. dr Zoran Ilić
- Prof. dr Branko Ćorić
- Prof. dr Vesna Žunić-Pavlović
- Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović
- Prof. dr Danka Radulović
- Prof. dr Aleksandar Jugović

Recenzenti:

- Dr. Pedro Rankin, School for Psychosocial Behavioural Sciences: Social Work DivisionNorth-West University (Potchefstroom Campus), South Africa
- Dr. Joe Yates, Head of Criminology, School of Social Science, Faculty of Media, Arts and Social Science, Liverpool John Moores University, Liverpool, England

Štampa:
„Planeta print“, Beograd

Tiraž:
150

Objavljivanje ove knjige je pomoglo Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj.

Nastavno-naučno veće Univerziteta u Beogradu - Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju donelo je Odluku 3/9 od 8.3.2008. godine o pokretanju Edicije: Radovi i monografije.

Nastavno-naučno veće Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, na redovnoj sednici održanoj 14.4.2009. godine, Odlukom br. 3/54 od 23.4.2009. godine, usvojilo je recenzije rukopisa Tematskog zbornika "Istraživanja u specijalnoj pedagogiji"

ISBN 978-86-80113-83-8

EDITION:
ARTICLES AND MONOGPRAPHS

Publisher:
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Research in Special Pedagogy

For Publisher: dr. Dobrivoje Radovanović, dean

Edition Editor: dr. Zorica Matejić-Đuričić

Editorial Board:
- dr. Dobrivoje Radovanović
- dr. Snežana Pejanović
- dr. Zoran Ilić
- dr. Branko Ćorić
- dr. Vesna Žunić-Pavlović
- dr. Vesna Nikolić-Ristanović
- dr. Danka Radulović
- dr. Aleksandar Jugović

Reviewers:
- Dr. Pedro Rankin, School for Psychosocial Behavioural Sciences: Social Work DivisionNorth-West University (Potchefstroom Campus), South Africa
- Dr. Joe Yates, Head of Criminology, School of Social Science, Faculty of Media, Arts and Social Science, Liverpool John Moores University, Liverpool, England

Printing:
„Planeta Print", Belgrade

Circulation:
150

Publication of this Book supported by Ministry of Science and Technology Development.

Scientific Council of the Belgrade University - Faculty of Special Education and Rehabilitation made a decision 3/9 from March, 8th 2008 of issuing Edition: Articles and Monographs.

Scientific Council, Faculty of Special Education and Rehabilitation University of Belgrade, at the regular meeting held on April, 14.th 2009 the Decision № 3/53 of April, 23th 2009, adopted a Thematic review manuscripts collection of "Research in Special Pedagogy "

ISBN 978-86-80113-83-8

SADRŽAJ

I deo
PRESTUPNIŠTVO MALOLETNIKA: FENOMENOLOŠKO - ETIOLOŠKE TEME

SISTEM USTANOVA ILI USTANOVA KAO SISTEM: PROFILIRANJE PORTRETA CENTA ZA DJECU I MLADE "LJUBOVIĆ," PODGORICA 11
Đurađ Stakić

'NAMING AND SHAMING': ANTI SOCIAL BEHAVIOUR POLICY IN ENGLAND AND WALES 29
Joe Yates

UPOREDNA ANALIZA MALOLETNIČKE DELINKVENCIJE I KRIVIČNOPRAVNE REAKCIJE U FBIH I RS U PERIODU OD 2001-2007 GODINE 49
Vesna Žunić Pavlović,
Ranko Kovačević, Meliha Bijedić

MIŠLJENJE STUDENATA O DRUŠTVENOJ REAKCIJI NA KRIMINALITET 65
Vesna Nikolić-Ristanović, Jelena Dimitrijević,
Ljiljana Stevković

TRAJNO I ADOLESCENCIJOM LIMITIRANO ANTISOCIJALNO PONAŠANJE MLADIH 77
Danka Radulović

RESOCIJALIZACIJSKI POTENCIJALI SISTEMSKOG PORODIČNOG PRISTUPA: PORODIČNA (NE)FUNKCIONALNOST I MALOLJETNIČKO PRESTUPNIŠTVO 101
Milana Ljubičić

RAZLIKE U PERCEPCIJI RODITELJSKOG PONAŠANJA OD STRANE MALOLJETNIH DELINKVENATA I ADOLESCENATA DRUŠTVENO PRIHVATLJIVOG PONAŠANJA 119
Tatjana Vujović, Mihajlo Mijanović

POVEZANOST RODITELJSKE PREDSTAVE O DETETU SA BAZIČNIM CRTAMA LIČNOSTI SAMOG DETETA 135
Predrag Teovanović, Hana Korać,
Aleksandar Baucal, Tatjana Mentus

PREDSTAVE NASTAVNIKA O SOPSTVENOJ ULOZI U ZADOVOLJAVANJU DEČIJIH POTREBA 147
Marina Arsenović-Pavlović, Zorana Jolić,
Slobodanka Antić

II deo
ISTRAŽIVANJA NASILJA I NOVIH OBLIKA POREMEĆAJA PONAŠANJA

EMPIRIJSKE STUDIJE O POVEZANOSTI PRIKAZA NASILJA U MEDIJIMA I AGRESIJE MLADIH 167
Branislava Popović-Ćitić

ISTRAŽIVANJA PORODIČNOG NASILJA 183
Danijela Spasić, Ivana Radovanović

EVOLUCIJA NASILJA: POKUŠAJ RACIONALIZACIJE IDEOLOŠKIH DISKURSA 195
Mirko Filipović

AGRESIVNOST UČENIKA ŠKOLSKOG UZRASTA U CRNOJ GORI 211
Čedo Veljić

INTERPERSONALNO NASILJE U SAJBER PROSTORU 227
Vesna Žunić-Pavlović, Marina Kovačević-Lepojević

OSOBINE LIČNOSTI I INTERNET ZAVISNOST 243
Ivana Radovanović, Danijela Spasić

III deo
IZVRŠENJE SANKCIJA

SISTEM KRIVIČNIH SANKCIJA KOJE SE IZRIČU MALOLETNICIMA - OSNOVNE KARAKTERISTIKE I IZVRŠENJE 257
Snežana Soković

ALTERNATIVNE SANKCIJE I RAD POVERENIKA U REPUBLICI SRBIJI 273
Damir Joka, Olga Jovanović

KRIMINALITET I ZAVODSKE SANKCIJE 287
Zoran Ilić, Goran Jovanić

SPECIJALNI OSUĐENICI I SPECIJALNI TRETMAN - NUŽNOST ILI ZABLUDA 305
Zlatko Nikolić

STAVOVI O MOGUĆNOSTIMA IZVRŠENJA KAZNE RAD U JAVNOM INTERESU U OKVIRU ORGANIZACIJA OSOBA SA INVALIDITETOM 313
Danica Vasiljević

ODNOS MODALITETA GRUPNE TERAPIJE I OSTALIH MODALITETA INSTITUCIONALNOG TRETMANA POČINILACA KRIVIČNIH DELA 323
Ivana Petrović

SPECIFIČAN POLOŽAJ ROMA U IZVRŠENJU KAZNE ZATVORA 337
Goran Tomić

USLOVNO OTPUŠTANJE OSUĐENIH LICA 349
Goran Jovanić, Zoran Ilić

IV deo
METODOLOŠKE TEME

IZAZOVI SOCIJALNIH ISTRAŽIVANJA 365
Milosav Milosavljević

PRIMENA AKCIONIH ISTRAŽIVANJA U SPECIJALNOJ PEDAGOGIJI I SOCIJALNOM RADU 385
Miroslav Brkić

PRIMENA FOKUS-GRUPNOG INTERVJUA U ISTRAŽIVANJIMA DECE I MLADIH 397
Slađana Đurić,
Branislava Popović-Ćitić

TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRISTUPI U SOCIJALNIM ISTRAŽIVANJIMA I SPECIJALNO-PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE: IZMEĐU DOGME I IMAGINACIJE 417
Aleksandar Jugović

KONCEPTUALNO METODOLOŠKI OKVIR ZA RAD SA DJECOM U SUKOBU SA ZAKONOM U CENTRU ZA DJECU I MLADE „LJUBOVIĆ"-PODGORICA 433
Milorad Šćekić

METRIJSKE KARAKTERISTIKE INVENTARA POLNIH ULOGA - BSRI 441
Tatjana Mentus, Luka Mijatović,
Predrag Teovanović

TEŠKOĆE ROMSKE DECE U REŠAVANJU TESTOVA OPŠTE I SOCIJALNE INTELIGENCIJE 453
Gordana Đigić

ZAŠTO JE LINGVISTIKA POSTALA FORENZIČKA VEŠTINA? 469
Zorka Kašić, Jelena P. Đorđević

„SOCIJALNA PEDAGOGIJA" (VASPITANJE, PODUČAVANJE) – INTEGRATIVNI ILI IZOLOVANI PRISTUP U RADU SA MLADIM LJUDIMA IZ UGLA PSIHIJATRIJSKE USTANOVE 483
Branko Ćorić

V deo
OMETENOST U INTELEKTUALNOM RAZVOJU I POREMEĆAJI PONAŠANJA

NEKI BIHEJVIORALNI PROBLEMI DECE SA LAKOM INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU 493
Aleksandra Đurić-Zdravković, Mirjana Japundža-Milisavljević

PONAŠANJE I EMOCIONALNO FUNKCIONISANJE DECE SA INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU 505
Dragana Maćešić-Petrović

POREMEĆAJ PONAŠANJA I PROBLEMI U ŠKOLOVANJU DECE SA TEŠKOĆAMA U MENTALNOM RAZVOJU 523
Marina Ivković, Ljiljna Veljković

VI deo
OMETENOST U RAZVOJU I ODNOS PREMA OMETENOSTI

AUTORITARNOST KAO PREDIKTOR NEGATIVNIH STAVOVA PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU 535
Sanja Dimoski

SPREMNOST VISOKOŠKOLSKIH USTANOVA ZA PRIMENU ASISTIVNIH TEHNOLOGIJA U PROCESU OBRAZOVANJA 549
Veselin Medenica, Miroslav Medenica

STUDENTI SA HENDIKEPOM NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU - POLOŽAJ I DOSTUPNOST - 561
Jasmina Karić, Vesna Radovanović

I deo

PRESTUPNIŠTVO MALOLETNIKA: FENOMENOLOŠKO - ETIOLOŠKE TEME

SISTEM USTANOVA ILI USTANOVA KAO SISTEM: PROFILIRANJE PORTRETA CENTA ZA DJECU I MLADE "LJUBOVIĆ," PODGORICA

Đurađ Stakić
Pennsylvania State University, Brandywine Campus

Ovaj članak je nešto izmenjen i za ovu svrhu prilagođen izvod iz upravo objavljene studije: "Konceptualno-metodološki okvir za rad sa decom i mladima u zavodskim uslovima u Crnoj Gori," odnosno jedan od rezultata projekta: "Sveobuhvatna reforma sistema maloletničkog pravosuđa u Crnoj Gori" koji vodi UNICEF, Podgorica, zajedno sa Evropskom komisijom i Vladom Crne Gore.

Prilog ilustruje neuobičajen i kreativan pristup reformi sistema ustanova i službi za rad sa decom u sukobu sa zakonom gde se, suprotno uobičajenom scenariju deinstitucionalizacije, inkluzije i decentralizacije koja nalaže smanjivanje kapaciteta ili čak ukidanje ustanova za zavodski tretman uz hitan razvoj alternativnih programa, UNICEF paradoksalno opredeljuje za detur primenom strategije četvorofazne transformacije koja obuhvata:

- *Osnaživanje Centra "Ljubović," jedine zavodske ustanove u Crnoj Gori preko njegove temeljite reorganizacije, konceptualno-metodološkog oplemenjivanja i doedukacije kadrova (capacity building) i uvođenja novih postupaka i metodologije rada;*
- *Stvaranje uslova za kreiranje i pilotiranje alternativnih programa u tesnoj saradnji sa drugim institucijama i organizacijama;*
- *Diseminacija i otuđivanje (decentralizacija) preispitanih obećavajućih programa i inicijativa*
- *Postepeno smanjivanje zavodske komponente Centra "Ljubočić" koji se transformiše u referentno jezgro za razvoj i koordinaciju programa prevencije, tretmana i socijalne reintegracije dece i mladih u sukobu sa zakonom u Crnoj Gori*

Prilog opisuje samo prvi deo prve faze oblikovanje novog identiteta Centra "Ljubović" preko definisanja njegove neposredne misije – mesta i uloge u sistemu i dugoročne vizije – programa razvoja i doprinosa razvoju modernog sistema ustanova i usluga pomoći i podrške porodicama i deci u sukobu sa zakonom. Navedene karakteristike sistema i programa su u stopljenoj formi ugrađene u novi "genetski kod" Centra, sa ambicijom da se razviju i osamostale kada se za to ukažu potrebe i stvore povoljni uslovi.

Zainteresovani čitaoci se upućuju na pomenutu publikaciju UNICEF-a, Podgorica radi šireg i detaljnijeg uvida u ciljeve, način i rezultate rada.

Ključne reči: Misija centra, sistem ustanova, prevencija, tretman, socijalna reintegracija dece i mladih u sukobu sa zakonom, iskustava i mere prevencije u Crnoj Gori

SISTEM – MREŽA USTANOVA ZA RAD SA DECOM U SUKOBU SA ZAKONOM

Centar Ljubović funkcioniše kao deo sistema, ili mreže ustanova, koja opet čini integralni deo ukupne društvene brige o djeci i mladima u sukobu sa zakonom u Crnoj Gori. "Društvena briga" o deci u sukobu sa zakonom obuhvata definisanu politiku, utvrđenu zakonsku osnovu, sistem institucija i službi i razuđen spektar mera i intervencija koje počinju sa merama prevencije, kojima se sprečava pojava i razvoj problema, nastavljaju se sa merama otkrivanja, procene i tretmana, a krug se zatvara sa merama naknadnog staranja kojima se sprečava recidiv i potreba za ponovnim tretmanom. Prirodno, mere društvene zaštite su prevashodno usmerena na **prevenciju,** koja, prema savremenim shvatanjima, podrazumeva sledeća tri nivoa mera:

- ***univerzalne mere*** koje se preduzimaju prema svoj deci i omladini a usmerene su na stvaranje uslova za potpun i pravilan razvoj sve dece;
- ***specijalizovane mere,*** koje se preduzimaju kod dece i mladih koja se nalaze pod određenim stepenom rizika, a usmerene su neutralizaciji onih uslova ili faktora koji su povezani sa prestupništvom mladih (faktori rizika) i drugim načinima na koje se mladi "sukobljavaju sa zakonom," i unapređenju onih faktora koji neutralizuju ili eliminišu dejstvo " risk faktora"
- ***indikovane mere*** i programi koje se preduzimaju prema deci i omladini kod koje je došlo do ispoljavanja određenih znakova i simptoma prestupništva, ali ti problemi još uvek nisu dostigli kritičan nivo kada bi se zvanično moglo govoriti o evidentnom poremećaju.

Mere tretmana obuhvataju razuđen i raznolik continuum diverzionih, alteranativnih, "wraparound" i drugih mera pomoći i podrške porodici i deci kojima se na krajnje diskretan ili veoma intenzivan način kakav je to slučaj kod "wraparound" programa, nastoji očuvati porodično jedinstvo, podržati porodica i pomoći dete da očuva, ojača i dalje razvije svoju integrisanost u socijalni ambijent kome pripada.

Kada to nije mogućno, odnosno kada se zbog bezbednosti dece, sredine u kojoj deca borave, ili specijalnih razvojnih potreba dece, dete privremeno smešta u neku od ustanova za zavodski tretman, kakav je i Centar "Ljubović," a krajnja svrha tog tretmana je da se merama intenzivne pomoći dete osposobi da se što pre vrati u porodicu, ili započne samostalan produktivan život u otvorenoj društvenoj zajednici.

Ustanove za rad sa decom u sukobu sa zakonom po pravilu čine sistem čije se komponente raspoređuju duž horizontalnog kontinuuma od onih koje tek delimično ili privremeno podrazumevaju izdvajanje deteta iz porodice i lične socijalne sredine pa do onih koje na duže vreme obezbeđuju punu brigu i zaštitu deteta, ali na takav način da na svakoj od tačaka tog kontinuuma razvijaju i nude vertikalno postavljene programe različitog stepena strukture i restriktivnosti. Što je više prelaznih formi u kontinuitetu zaštite i više programa različite strukture

sistem je bogatiji čime se povećava mogućnost individualizacije, odnosno zadovoljavanja individualnih potreba svakog deteta.

KARAKTERISTIKE SISTEMA – MREŽE USTANOVA I SLUŽBI

Sistem ustanova za rad sa decom u sukobu sa zakonom treba da predstavlja razuđen ali integrisan, raznovrstan skup institucija i programa kojima se deci i porodicama nude upravo one usluge koje najviše odgovaraju njihovim potrebama i potencijalima, kao i da im omogući da shodno napretku u tretmanu te usluge dopunjavaju i menjaju kako bi se pospešilo i ubrzalo njihovo osposobljavanje i osamostaljivanje. Mada je još uvek, naročito sa strane UN i drugih humanitarnih organizacija, jak pritisak prema deinstitucionalizaciji izgleda da preovlađuje stanovište po kome ideja nije potpuno ukidanje ustanova i njihova substitucija alternativnim programima, već pre razvoj racionalno postavljenog, koordinisanog, fleksibilnog i razuđenog sistema ustanova i usluga duž obe: horizontalne (kontinuitet formi) i vertikalne (struktura životnog ambijenta) linije razvoja. Da bi bio maksimalno funkcionalan takav sistem ustanova, odnosno matično jezgro tog sistema treba da poseduje sledeće karakteristike:

Centriranost na dete, njegovu osobenost, dobrobit, i prava

Kontinuum programa i usluga u centar pažnje postavljaju dete, njegova prava, razvoj i dobrobit, a ne sistem (pravni ili socijalni) kome dete bezuslovno treba da se prilagodi. Shodno tome veruje se da se promena (u ponašanju, odnosu prema sebi, drugima i društvu) može ostvariti tek na bazi punog poštovanja prava deteta, kompenzacijom propuštenog i sistematskim i snažnim podsticanjem razvoja, pa tek onda i po potrebi korigovanjem asocijalnih formi ponašanja, stavova i uverenja. Takođe promena se može postići ne samo radom sa detetom, već isto tako promenama funkcionisanja porodičnog sistema, ali i promenama u pristupačnosti i funkcionalnosti resursa lokalne zajednice u meri u kojoj je potrebno pronaći način da se jedinstvene razvojne potrebe deteta i porodice zadovolje na najadekvatniji način. Centriranost na dete je temelj *"welfare moldela"* maloletničkog pravosuđa utemeljenog na liberalno-humanističko-naturalističkoj filozofskoj i vrednosnoj osnovi.

Fokusiranost na porodicu

Sistem ustanova i usluga spada u pristupe usmerene na očuvanje integriteta i unapređenje vaspitne kompetencije porodice, a preko podsticanja otvorene, funkcionalnije i recipročne razmene sa raspoloživim resursima u neposrednom okruženju. Shodno takvoj orijentaciji porodica se prihvata kao aktivan i ravnopravan partner kojoj se daje puno "Pravo glasa i pravo izbora," ("Family Voice and Choice"), i promoviše aktivna i ravnopravna participacija porodice na svim nivoima, fazama i aktivnostima procesa podrške, pomoći i zaštite. Promocijom participacije porodice snažno se podstiče motivacija za promenu, a eventualna postignuća imaju kvalitet samoostvarenja i tendenciju da duže traju, nego u tradicionalnim pristupima pomoći "spolja," kojima lokalizuju i razrešavaju problemi. Orijentacija na podršku, održavanje, "osnaživanje," osposobljavanje i osamo-

staljivanje porodice kao prirodnog ambijenta za negu i vaspitanje dece se uzima kao primarni zadatak kad god je to mogućno. Kad to nije mogućno, sistem se oslanja na programe i mere substituisanja porodice pre svega hraniteljstvo, usvojenje ili forme tretmana po tipu porodičnog okruženja. Porodica se uzima kao fokalna tačka sistema koji je tako postavljen i tako funkcioniše da služi očuvanju i osnaživanju porodice i traganju za načinima kojima će se porodica učiniti "vaspitno kompetentnom" da preuzme brigu o detetu.

Integrisanost u lokalnu zajednicu

Sistem i njegovi programi postaju funkcionalni tek kada su u punoj meri integrisanosti u lokalnu zajednicu, odnosno kada nastoje pronađu, aktiviraju, koordiniraju i usklade raspoložive resurse lokalne zajednice. Način na koji je lokalna zajednica organizovana i način na koji ona funkcioniše se ne posmatra kao zacementiran, rigidan poredak stvari, već se, u razumnim granicama, taj sistem resursa posmatra i postavlja fleksibilno. Rešenja za razvojne teškoće i porodičnu disfunkcionalnost se traže unutar lokalne zajednice, a promene se dosledno očekuju na sva tri nivoa ispoljavanja problema, odnosno u sva tri temena trougla: dete, porodica, lokalna zajednica. Skup resursa za pomoć i podršku porodici i deci u sukobu sa zakonom u jednoj lokalnoj zajednici se može kombinovati na više načina, kao što se i njihovi međusobni odnosi mogu postavljati na drugačije osnove kako bi lakše, brže i potpunije udovoljili urgentnim potrebama deteta i porodice. Izdvajanje deteta iz porodice i eventualno upućivanje na tretman izvan lokalne zajednice smatra se uistinu krajnjom merom, koja može biti samo privremena ili/i parcijalna.

Kontinuitet programa i mera zaštite

Kontinum obezbeđuje programe koji pokrivaju period pre, tokom i posle boravka deteta u zavodima, odnosno neprekidan kontinuum usluga podrške i pomoći deci i porodici od preventivnih, programa podrške, tretmana u ustanovama i postinstitucionalnog prihvata i pune socijalne reintegracije deteta. Institucionalni programi nisu namenjeni svim porodicama, već samo onima čija su deca pod velikim stepenom rizika da budu (ponovo) izdvojena i upućena na domski smeštaj. "Tri puta se meri," pre nego što se donese odluka o intervenciji, ali kada se jednom takva odluka donese onda više nema izgovaranja, odustajanja ili povlačenja. Obezbeđenje kontinuiteta servisa jeste jedna od bolnih tačaka klasičnog isparcelisanog sistema, gde se dete i porodica često upućuju od jednog do drugog sistema ili od jednog do drugog servisa unutar istog sistema mera. Prepreke, dileme, izazovi i padovi, kao uostalom i napreci, uspesi i postignuća se očekuju i prihvataju kao integralni deo procesa, a kontinuitet servisa treba da omogući organizacioni odgovor na promene u porodičnom sistemu ili stanju deteta. Shodno tome povezan kontinuitet ustanova i servisa može brzo da omogući bezbolan i brz prelaz iz jednog u drugi krug mera zavisno od vrste promena u hijerarhiji potreba deteta i porodice. Nedostatak kontinuma i njegova isparcelisanost usporavaju napredovanje dece ili taj napredak čine intermitentnim, a ponekad i regresivnim.

Prirodnost - oslanjanje na prirodne, neformalne izvore podrške i pomoći

Moderan sistem ustanova i usluga nastoji da obezbedi intervencije u životu deteta i porodice koje se, pre svega usmeravaju na restauraciju i unapređenje prirodnog poretka stvari. Intervencije zadiru u privatnost porodičnog života onoliko koliko je to stvarno neophodno, u područjima koja ne mogu biti pokrivena prirodnim resursima i onoliko dugo koliko je potrebno da se pronađe i osposobi "prirodni" način rešavanja problema i unapređenja razvoja. Programi nastoje da koriste i uspostave balans između formalnih servisa i neformalnih potpornih sistema u lokalnoj zajednici, neposrednom porodičnom okruženju i "ličnoj sredini" pojedinca. U interesu deteta i porodice, koristi se sve što je na raspolaganju da bi se promene i unapređenja ostvarila što pre, a porodica osamostalila. Zato se smatra da je najbolji-najprirodniji način pomoći da dete ostane u prirodnoj sredini, da se osnaži porodični sistem i da se i dete i porodica što bolje integrišu u lokalnu zajednicu. Zahtev za obezbeđenje prirodnih uslova inspirisan je bazičnim principom učenja prema kome je: "učenje utoliko uspešnije ukoliko se vežbanje obavlja u uslovima koji su sličniji uslovima u kojima će se ucenje koristiti." Ako se vaspitanje dece u zavodima uzima kao priprema za život u zajednici onda uslovi života i vaspitanja u zavodima treba da budu što sličniji 'prirodnim uslovima". Prirodnost uslova je direktno povezana sa deinstitucionalizacijom, decentralizacijom, minimumom restriktivnosti, inkluzijom i restorativnom pravdom, diverzionim programima i alternativnim merama.

Diverzifikacija

Sistem kao celina, kao i svaka posebna ustanova, nastoji da razvije i obezbedi širok spektar različitih smeštajnih uslova, više nivoa strukture životno-vaspitnog ambijenta, bogatu programsku šemu, fleksibilan raspored aktivnosti, odgovarajući broj, profil i stručne kompetencije osoblja, a sve to u cilju obezbeđenja individualizacije rada, odnosno mogućnosti usklađivanja uslova i načina rada sa potrebama i mogućnostima dece i rezultatima njihovog napredovanja u tretmanu. Razgranat, raznovrstan i programski bogat sistem institucija i usluga namenjenih zadovoljavanju potreba dece u sukobu sa zakonom omogućava individualizaciju tretmana, odnosno prilagođavanje ciljeva, zadataka, načina i uslova rada potrebama i mogućnostima deteta, osobinama porodice i resursima lokalne zajednice.

Diverzifikacija predstavlja poseban izazov za Crnu Goru budući da je Centar Ljubović, u ovom trenutku, jedina institucija te vrste u zemlji. Centar, međutim neguje više programa, a ima ambiciju da razvija i nove sa namerom da te progame razuđuje i direktno doprinese diverzifikaciji programa i usluga.

Decentralizacija

Decentralizacija sistema ide ruku pod ruku sa diverzifikacijom i deinstitucionalizacijom sistema i demokratizacijom društva. Decentralizacija je direktni izraz principa koji je ranije bio definisan kao *"princip blizine,"* po kome problemi treba da se razrešavaju tamo gde su nastali, a da bi se to moglo ostvariti potrebni su programi i usluge koje su dostupne deci i porodicama u njihovoj lokalnoj zajednici. Na taj način, čak i kada se pribegava privremenom izdvajanju deteta

iz porodice nije neophodno potpuno već parcijalno izdvajanje, a u isto vreme se održavaju netaknuti odnosi sa svim drugim komponentama lokalne zajednice. Intervencija je tako diskretna i specifična. Sa druge strane decentalizacija je usmerena na jačanje integrisanosti sistema u lokalnu zajednicu čineći i samu lokalnu zajednicu odogovornom za blagostanje svojih sugrađana, a posebno porodica i dece.

Razvojnost

Sistem ustanova i službi za rad sa decom u sukobu sa zakonom predstavlja složen i razvojno dinamičan sistem komponenata čiji se broj, mesto, uloga i međusobni odnosi vremenom menjaju podešavajući se prema promenljivim potrebama dece, porodica i opštih društvenih uslova. Koliko god je važno da se osnuje neophodan minimum ustanova i postave osnove za razvoj neophodnih programa toliko je značajno da se obezbede i ugrade mehanizmi sistematskog unapređenja sistema i kvaliteta rada unutar sistema. Centar Ljubović, prema tome ima dvostruku funkciju: zadovoljavanje direktnih potreba dece i porodica, ali i obavezu da posluži kao matično jezgro iz koga će se vremenom razviti složeniji sistem malih ustanova i programa koji će se otvarati tamo gde za tim bude bilo potreba, a trajati onoliko dugo koliko to bude bilo potrebno. Orijentacija nije na zidanje ustanova, već na fleksibilno postavljen sistem raznovrsnih programa koji se mogu lako razvijati i povlačiti sa jedne lokacije na drugu, reflektujući tako realne potrebe dece, porodica i društvenih zajednica.

Transparentnost

Ustanove i programi iz sistema treba da budu na odgovarajući način predstavljene javnosti i potencijalnim korisnicima i otvorene za proveru i procenu ispravnosti i kvaliteta rada. Uputni organi i institucije, a isto tako i porodice i deca, treba da imaju na raspolaganju tačne podatke o postojećim ustanovama, programima i drugim resursima, njihovom tipu, primarnoj svrsi, kriterijumima prijema, očekivanim ishodima, trajanju procesa tretmana, osoblju i prirodi tretmana i strukturi životnog ambijenta u svakoj ustanovi ili program, kako bi se mogle donositi zrele-informisane odluke o upućivanju, odnosno prihvatanju smeštaja i tretmana. Ustanove, odnosno domovi i zavodi sistematski utvrđuju i izoštravaju kriterijume za prijem, bogate programsku šemu, podižu kvalifikacije i obaveze osoblja, nastojeći da skrate vreme trajanja i poboljšaju ishode tretmana, usklađujući sve to sa realnim potrebama i mogućnostima dece i porodica sa kojima rade. Ti kriterijumi i standardi se objavljuju, stalno preispituju i usklađuju sa najvišim međunarodnim stručnim i etičkim standardima u oblasti društvene brige o deci i mladima u sukobu sa zakonom. Celokupan proces rada ustanove ili pojedinačnog programa treba da bude tako organizovan, superviziran i evaluiran da se obezbedi transparentnost uvid i kontrola ne samo od strane državnih organa već i od strane neposrednih korisnika usluga i javnosti. Ništa, osim identiteta i privatnosti dece, što se događa u Centru i sličnim ustanovama ne sme da se događa pod "velom službene tajne," ili "iza zatvorenih vrata."

Kulturološka senzitivnost i kompetentnost.

U multikulturološkom društvenom okruženju, od istinskog je značaja da, pogotovo, socijalni servisi, neguju kulturološku senzitivnost, te da stručnjaci budu

kulturološki kompetentni. Dosledno tome programi i stručnjaci ne samo da izričito izbegavaju da porodici nameću vrednosti, standarde i rešenja dominantne kulturološke grupacije, već nastoje da sami upoznaju kulturološke osobenosti porodica sa kojima rade i da im pomognu da prepoznaju, artikulišu i razviju sopstveni kulturološki identitet. Multikulturološka senzibilnost i kompetentnost se javljaju i kao osnova za puno poštovanje prava dece i porodica na samopredeljenje i slobodno ispoljavanje sopstvene kulturološke i druge autentičnosti.

Usmerenost na ishode

Sistem ustanova, njegove komponente i programi su snažno usmereni na ishode, na budućnost, na ono šta treba da se postigne, a ne na sam proces i procedure kao takve, ili na prošlost (šta je, kako i zašto bilo). Već na prvom radnom sastanku tima se određuju krajnji ciljevi intervencije i traga za prečicama kojima se taj cilj može ostvariti, sve ostalo je manje važno. Princip se ostvaruje pažljivim planiranjem, formulacijom dugoročnih ciljeva, zatim njihovom konkretizacijom na etapne ciljeve, koji se dalje raslojavaju na zadatke, a ovi dalje operacionalizuju, odnosno pokrivaju strategijama, metodama i postupcima kojima će se najefikasnije ostvariti. Utvrđeni plan se podvrgava seriji revizija, kojima se fokusiranje na ishode progresivno potencira, izoštrava i funkcionalizuje.

Sveobuhvatnost

Kontinuum servisa i ustanova stavlja fokus na identifikovanje, unapređenje i nadgradnju postojećih potencijala (znanja, veština, interesovanja, talenata, odnosa i sl.) pojedinaca, porodica, članova tima i lokalnih zajednica. Imajući u vidu raznovrsne potrebe dece i porodica kontinuum nastoji da obezbedi ispunjavanje sledeće tri grupacije zadataka: a) obezbeđenje uslova za pravilan razvoj dece i sistema mera kojima se taj razvoj podstiče i akcelerira; b) razvoj i primena kompenzacionih programa kojima se nadoknađuju propusti i nedostaci u razvojnom paketu dece u programima, a ta deca nastoje izjednačiti sa vršnjacima u društvenoj zajednici b) razvijanje i primena mera tretmana, korigovanja, menjanja i substitucionisanja asocijalnih formi ponašanja prosocijalnim stavovima i ponašanjem. Sveobuhvatnost je od naročitog značaja kod dece koja su smeštena na duži boravak u domovima i ustanovama pri čemu ta ustanova preuzima odgovornost za ukupan razvoj deteta. Treba međutim podvući da sveobuhvatnot u ovom slučaju ne znači da dom ili zavod "radi sve," već samo činjenicu da direktno ili indirektno obezbeđuje i koordinira sveukupne aktivnosti nege i tretmana deteta.

Koordinacija

Kontinuirani programi su i nastali na pukotinama isparcelisanih, nepovezanih, a ne retko i suprostavljenih pristupa praćenih rigidnim zastupanjem sopstvene "filozofije," nadmudrivanju, i prebacivanju odgovornosti za propuste, neuspehe ili incidente. Kontinuum je inspirisan idejom da se faktori i insitucije povezuju u skladu sa potrebama deteta, a ne da se dete i porodica "potucaju od nemila do nedraga," od jedne do druge organizacije, službe ili servisa. Koordinacija dalje nadomešta potrebu za preciznim i produbljenim observacijama i intervencijama kojima se često proces podrške i pomoći parcelizuje. Koordinacija u tom smislu nastupa kao ispunjavanje zahteva za holističkom perspektivom u kojoj se delovi,

aspekti i dimenzije problema postavljaju u prirodnu perspektivu i odnose. Timski rad na različitim nivoima, uključujući međuagencijske timske konferencije slučajeva su pravi način da se parcijalizacija ne odrazi na kvalitet i efekte rada sa detetom i porodicom

Otvorenost sistema

Najzad jedan moderan, funkcionalan i efikasan sistem ustanova i usluga je uvek otvoren za živu, intenzivnu i recipročnu saradnju sa drugim srodnim sistemima unutar istog resora, kao i izvan matičnog resora. Ta otvorenost i saradnja se po pravilu zasniva na formulisanim protokolima saradnje kojima se omogućava da se isti kvalitet i intenzitet saradnje odvija nezavisno do trenutne kadrovske konstelacije ili političke klime. Uspostavljanje takvih protokola saradnje omogućava nesmetanu saradnju u svakom pojedinačnom slučaju, odnosno pri razmatranju pitanja tretmana svakog pojedinačnog deteta i porodice. Škole, pravosudni organi, policija, ustanove za mentalno zdravlje, nevladine organizacije i privatni sektor se javljaju kao prvi krug saradnika sa kojima se uspostavlja i neguje saradnja. Komponente sistema i sistem u celini su otvoreni ne samo na saradnju, već i za eventualne promene i prilagođavanja sopstvene organizacije i načina rada kako bi se ta saradnja unapredila u interesu dece i porodica kojima služe. Otvorenost je condition sine qua non napretka u malim sredinama gde se rešenja često moraju tražiti stapanjem usluga različitih institucija i resora.

KOMPONENTE SISTEMA USTANOVA ZAVODSKOG TIPA

Ustanove i programi ovog podsistema su namenjene deci i omladini čiji su problemi i potrebe takve prirode i intenziteta, da je njihovo privremeno izdvajanje iz roditeljske, ili hraniteljske, porodice najbolji način za saniranje problema, zadovoljavanje razvojnih potreba i unapređenje rasta i razvoja.

Neposredna i prvenstvena svrha ustanova za zavodski tretman je da obezbede fizičku bezbednost i psihološku sigurnost; da unapređujući potencijale dece i mladih podstaknu, pomognu i unaprede njihov rast i razvoj; da, aktivno uključujući porodicu u razrešavanje problema i zadovoljavanje potreba deteta, podržavaju i promovišu kontinuitet razvoja i stabilnost porodice, kao i da, stvaranjem svih uslova, podrže dete i porodicu na putu ka osamostaljenju, nezavisnosti i vođenju odgovornog, produktivnog i po njih zadovoljavajućeg života.

Država kao celina, kao i regioni treba da imaju razvijenu mrežu ustanova i službi koje će biti pristupačne deci i njihovim porodicama i moći da odgovore na njihove raznovrsne potrebe

Dobro je podvući razliku između ustanova, ili organizacija od programa ili usluga koje te ustanove ili organizacije pružaju. Jedna ustanova retko pruža samo jedan tip programa ili usluga. Češći je slučaj, kao npr. kod Centra Ljubović, da jedna ustanova pruža više različitih, ponekad i inkopatibilnih programa. U isto vreme jedna ista vrsta programa, ili usluga može biti pružana od strane više različitih ustanova ili organizacija. Sve to zahteva veoma pažljivo razvojno planiranje, kako bi se korak po korak došlo do postavljanja bogatog sistema ustanova koji odgovara potrebama dece i porodica i mogućnostima društva.

Pregled razvijenog i razgranatog sistema, odnosno mreže osnovnih ustanova i službi može da posluži i Centru i nadležnom ministarstvu pri dugoročnom planu razvoja takvih ustanova, programa ili servisa. Dinamika i forme razvoja biće određene realnim potrebama i mogućnostima društva.

Nadgledane stanarske zajednice

Stambene jedinice, ili zajednice stanara su po pravilu redovno nadgledane, ili čak snabdevene osobljem koje vrši nadzor, a ponekad i živi u toj stambenoj jedinici. Te male (najviše 4 ili 5 dece) stambene jedinice mogu biti nezavisne, ili deo većeg kompleksa, obično klastera (sa tri do četiri takve polu-nezavisne jedinice). Ovakve stambene jedinice smanjuju izolovanost, povećavaju prirodnost uslova života, pružaju deci mogućnost osamostaljivanja i omogućavaju slobodno korišćenje resursa lokalne zajednice na način na koji to koriste i druga deca. Osoblje može živeti u takvoj stambenoj jedinici, što je retko, ili može da radi po smenama tako da obezbeđuje 24-časovni nadzor i podršku, ili da "pokriva" samo popodnevni boravak uz mogućnost hitne intervencije na poziv telefonom. Forma nadzora i podrške se podešava prema uzrastu, razvojnim potrebama i socijalnoj zrelosti dece u programu. Stanarske zajednice, stanarske skupine, beneficirano stanovanje, stanovanje uz podršku, kako se još ovi programi nazivaju, su tipičan izdanak tzv. programa "kuća na pola puta", odnosno parcijalne i privremene ekskluzije-inkluzije. Crna Gora, upravo preko Centra "Lubović" nastoji da razvije takav program koji bi docnije bio širen po regionima koji za tim imaju potrebu i odgovarajuće uslove.

Kuće za grupu. (Group homes)

Zasebne i po pravilu samostalne kuće opremljene za zbrinjavanje grupe dece, po pravilu 8 ali nikako više od 12, obično starije i zrelije ili stabilizovane dece koja su postigla svoj maksimum. Kuće za grupu nude velike mogućnosti za puno i slobodno korišćenje resursa u lokalnoj zajednici uključujući obrazovanje, zaposlenje, zdravstvenu zaštitu, rekreaciju itd. Ovaj tip zbrinjavanja predstavlja tipičan program za one koji su u periodu tranzicije prema potpunom osamostaljivanju, ali se mogu koristiti i kao relativno trajni životni aranžman za decu u tranziciji prema odraslosti kojima je potrebna podrška i nadzor. Kao forma trajnijeg zbrinjavanja ovi programi se primenjuju kod dece i omladine ometene u razvoju, sa ozbiljnim psihijatrijskim poremećajima ili drugim stanjima, ili uslovima u kojima im je na duže vreme potrebna podrška i pomoć koju njihove porodice ne mogu da obezbede.

Obe prethodne forme spadaju u programe kuća na "pola puta," mogu sadržati različite nivoe podrške i nadzora, a sve više se primenjuju ne samo kao tranzicione forme od zavoda prema društvenoj zajednici već i kao mogućnost za decu koja dolaze direktno iz porodica sa poremećenim porodičnim odnosima kojima nije potreban intenzivniji nadzor ili tretman u zavodima.

Zavodi za decu i mlade

Zavodi po pravilu obezbeđuju širok spektar obrazovnih, rekreacionih, vaspitnih, savetodavno-terapeutskih usluga i mera podrške pružanih od strane multidisciplinarno komponovanih timova, posebno edukovanih stručnjaka. Takve in-

stitucije su po pravilu tako lokalizovane i organizovane da deci nude mogućnosti progresivno sve većeg i sve intenzivnijeg uključivanja u aktivnosti i život lokalne zajednice. Ipak, zaštitni znak ovih institucija je da u sopstvenim okvirima imaju mogućnost da se, kada je to neophodno, u punoj meri i na duže vreme brinu o svim potrebama i problemima deteta. Nastojeći da udovolje zahtevima veoma heterogene populacije dece i mladih sa kojima rade zavodi mogu biti:

- **Zavodi opšte namene**. Takvi zavodi su po pravilu namenjeni deci bez roditeljskog staranja, ili deci iz porodica sa poremećenim porodičnim odnosima, odnosno disfunkcionalnim ugrožavajućim porodicama.Dečji domovi, kako se ta forma zavodskog zbrinjavanja dece naziva, se nalaze na pola puta između klasičnih "učeničkih domova" i "zavoda." Oni ne obezbeđuju neki posebno intenzivan ili specifičan tretman, već radije dugotrajnu brigu, negu i nadzor dece. Neki od tih dečjih domova, odnosno zavoda opšte namene imaju višestruke funkcije tako da u okviru svojih kapaciteta razvijaju niz različitih programa, koji zapravo igraju ulogu insititucije u instituciji;
- **Zavodi za intenzivni tretman**, obezbeđuju značajno intenzivniji i učestaliji tretman sa stručnijim kadrom i većom proporcijom odnosa dete – osoblje nego što je to slučaj u standardnim uslovima. Intenzivni tretman nudi veće mogućnosti neposredne supervizije dece, povećan stepen bezbednosti od povreda (sebe ili drugih), veći stepen individualizacije tretmana i viši nivo prefinjenosti i delotvornosti korišćenih strategija, metoda i tehnika. Intenzivni tretman se, takođe pojavljuje i kao program unutar složene ustanove opšteg tipa.
- **Specijalizovani zavodski tretman**, obezbeđuje sve uslove kao i intenzivni tretman, ali je posebno namenjen ili određenoj grupaciji dece –deca zavisnici, seksualni prestupnici, sa kombinovanim smetnjama odnosno kompleksnim dijagnostičkim profilom itd., ili posebnoj vrsti tretmana (bihejvioralni tretman, neuropsihološki tretman, kognitivno-bihejvioralni tretman itd.). I ovakvi programi se mogu naći kao integralni deo složenije ustanove opšteg tipa.
- **Ustanove za observaciju i dijagnostiku**. Ovakve ustanove su bile popularne u vreme procvata zavodskog sistema, a namena im je bila da primaju decu na procenu potreba za tretmanom, klasifikuju ih i upućuju u one institucije, ili programe koje najviše odgovaraju potrebama te dece. Danas se funkcija observacije i dijagnostike bitno promenila. Razvoj metoda procene bitno je skratio potrebu dužeg boravka dece u ustanovi radi observacije. Sa druge strane opšta preorijentacija sa puke dijagnostike na tretman, odnosno pružanje pomoći je takođe smanjilo potrebu za dugotrajnim observacijama i dubokom eksploracijom. Iz tih razloga observacja i dijagnostika se iz posebnih institucija preselila u prijemna odeljenja, ili jednostavno prijemnu službu zavoda. Sa druge strane sve više raste potreba za observacijom i tzv. forenzičkom evaluacijom dece žrtava zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja ili dece svedoka u krivičnom postupku, dece u brakorazvodnom postupku i sl. Takve potrebe doduše ne zahtevaju posebnu ustanovu za dugotrajnu observaciju, već pre pogodan i fleksibilno postavljen program validne i pouzdane procene ove delikatne populacije dece.

Skloništa za urgentnu zaštitu

Obezbeđuju hitnu, urgentnu intervenciju namenjenu deci i mladima u krizi, odnosno zadovljavanju njihovih potreba za bezbednošću, hranom, skloništem, odećom, podrškom, rekreacijom i eventualno obrazovanjem, ali u vrlo kratkom vremenskom periodu. Pristup i prijem je otvoren tokom 24 sata. Ovakve institucije mogu primiti decu i po njihovom ličnom zahtevu, bez prethodnog odobrenja od strane roditelja, a mogu nuditi kompletnu zaštitu, ili je obezbeđivati u saradnji sa drugim lokalnim ustanovama i službama iz ili izvan sistema socijalnog staranja. Centar za podršku porodici i deci u Bijelom Polju je tipičan primer ovakve vrste programa, radije nego ustanove.

Kratkotrajni observaciono-dijagnostičko trijažni centri

Obezbedjuju tretman koji je intenzivniji nego što je u skloništima. Prijem može biti unapred planiran, ili na urgentnoj bazi, a tretman uključuje vremenski ograničen proces observacije, procene i dijagnostike radi detaljne evaluacije deteta i porodice, naročito tokom kriznih situacija. Ovakve službe se razvijaju naročito za potrebe forenzičke evaluacije dece žrtava nasilja, ili zlostavljanja,radi utrvđivanja činjenica potrebnih za vođenje krivičnog postupka. U izuzetnim slučajevima, kada porodične okolnosti to zahtevaju ovakvi programi primaju na procenu i decu radi procene podobnosti roditelja za poveravanje dece na negu i vaspitanje pri razvodu braka, regulisanju viđenja dece kod razvedenih roditelja isl.

Centri za zadržavanja

Ovakve ustanove obezbeđuju kratkotrajnu zaštitu i nadziranje dece pod nadleznošću, odnosno prema odluci suda. Centri za zadržavanje uglavnom ne nude neku posebnu vrstu tretmana, već se pre svega usmeravaju na čuvanje deteta u bezbednim uslovima do glavnog pretresa pred sudijom za maloletnike, do pronalaženja nekog trajnog rešenja za decu smeštenu u zavode koja sistematski beže, ili prave učestale i ozbiljne probleme. U ovakvim ustanovama se demostrira veliki stepen restriktivnosti kao što su npr. zaključana vrata, ili prozori sa rešetkama, kamere. Centri za zadržavanje, nisu omiljeni niti popularni, ali se smatraju nužnim zlom, za uporne, hronične i opasne prestupnike, ili decu koja sistematski sabotiraju svoju bezbednost ili interese, ili ugrožavaju bezbednost drugih, naročito svedoka. Ipak oni se smatraju manjim zlom od policijskog pritvora, ili zadržavanja dece do glavnog pretresa u zatvorima zajedno, ili u bliskom kontaktu sa odraslim zatvorenicima. Takođe ostavljanje dece pod visokim stepenom rizika bez odgovarajućeg nadzora može dovesti ne samo do povreda drugih, već isto tako i do toga da dete učestalim ispadima, ili teškim prestupima definitivno ruinira svoj pravni status i sistematski podrije svoj najbolji interes.

Zavodi za tretman sa visokim stepenom bezbednosti

Takav zavod, odnosno dom, obezbeđuje intenzivan tretman u uslovima visoke restriktivnosti i bezbednosti uključujući i zaključana vrata i rešetke na prozorima i kamere. Mada pojedini aspekti tretmana, za pojedine štićenike, mogu biti izvođeni u lokalnoj zajednici ustanova raspolaže svim potrebnim sredstvima da deci ponudi sve što im je potrebno u krugu institucije. Ovakve institucije obez-

beđuju intenzivni nadzor dece, što osigurava visok stepen fizičke bezbednosti i smanjeni rizik od samopovređivanja, povređivanja drugih, begstva ili neovlašćenog upada spolja. Vaspitno-popravni domovi su tipične institucije ovakvog tipa, budući da rade sa ozbiljnim, često hroničnim prestupnicima koji uz to imaju i ozbiljne terapeutske potrebe (zloupotreba alkohola i substance, poremećaji ličnosti, emocionalna nestabilnot i drugi poremećaji itd.). U zavisnosti od prihvaćenog modela maloletničkog pravosuđa ("welfare" ili "Justice") ovakve ustanove se stavljaju ili pod ingerenciju organa socijalnog staranja ili pravosuđa. Negde čak i policije. Stepen strukture, restriktivnosti i intenziteta rehabilitativnog tretmana je u direktnoj zavisnosti od tog izbora i opredeljenja. Crna Gora trenutno nema ustanovu ovakvog tipa. Postoje spekulacije u pogledu najboljeg rešenja. Osnivanje posebne institucije bilo bi neekonomično budući da se ne očekuje da će godišnje biti više nego 5 do 7 dece kojima bi ovakva vaspitna mera bila primerena. Pripajanje vaspitnopopravnog doma kazneno popravnom domu za maloletnike koji je već pripojen kaznenopopravnom domu za odrasla lica se takođe ne čini primerenim, jer bi se tako deca kojima je izrečena vaspitna mera tretirala u ambijentu namenjenom za izvršavanje dugotrajnih kazni prema odraslima, što je višestruko neprihvatljivo i u direktnom sukobu sa standardima UN i Konvencije o pravima deteta. Najzad pripajanje vaspitnopopravnog doma Centru Ljubović moglo bi kompromitovati funkcionalnu harmoniju koja treba da bude uspostavljena izgradnjom objekta za postojeće programe koje ovaj Centar već razvija. Imati na istom mestu decu oba pola, žrtve i izvršioce, sa hroničnim prestupnicima i višestrukim povratnicima nije ni opravdano ni izvodljivo. U svakom slučaju ovo pitanje tek treba da bude pažljivo razmotreno. Moj stav je da će Crnoj Gori definitivno biti potreban program za izvršenje vaspitne mere upućivanja u vaspitnopopravni dom. Gde će taj program biti postavljen još uvek je otvoreno pitanje. To možda može da bude rešeno i potpisivanjem međudržavnog ugovora sa nekom od sukcesora bivše Jugoslavije.

Kaznenopopravni dom za maloletnike

Maloletnički zatvor je ustanova koja ne pripada sistemu ustanova za društvenu zaštitu dece u sukobu sa zakonom, već tzv. penitencirajnom sistemu. Takav dom ne postoji kao zasebna institucija već takav program funkcioniše u sastavu kaznenopopravnog doma za odrasla lica Spuz. Takvo rešenje će najverovatnije ostati i posle donošenja lex specialis-posebnog zakona o deci, odnosno maloletnicima. Kazneno-popravni dom zatvara kontinum u pogledu nivoa restriktivnosti kada su u pitanju stanove za izvršenje krivičnih sankcija prema maloletnicima u Crnoj Gori ali otvara niz pitanja u pogledu poštovanja međunarodnih standarda, Konvencije o pravima deteta i oštrog zahteva da se deca (lica mlađa od 18 godina) drže odvojeno od odraslih. Možda bi jedna mala dobro organizovana izdvojena institucija sa dva programa, mogla da zadovolji potrebe i kazneno-popravnog i vaspitno-popravnog doma.

ZAJEDNIČKE KARAKTERISTIKE SVIH USTANOVA ZA ZAVODSKI TRETMAN

Ustanove za zavodski tretman dece u sukobu sa zakonom nastoje da obezbede veoma raznoliku strukturu životnog i vaspitno-terapeutskog ambijenta, različite programe i strategije rada, različit nivo individualizacije i specijalizovane pažnje i pomoći. Ove ustanove su namenjene zadovoljavanju potreba one dece i omladine čije razvojne potrebe i problemi ne mogu biti valjano zadovoljene i razrešene u njihovim porodicama. One uvek nastoje da uključe, podrže i osnaže i dete i porodicu, a koriste se samo onda kada je to neophodno i onoliko koliko je to stvarno neophodno. Karakter svake od tih ustanova se definiše preko sledećih karakteristika, odnosno kriterijuma.

Kriterijumi prijema

Kriterijumi za prijem prirodno variraju od ustanove do ustanove. Što se više ti kriterijumi razlikuju to je sistem bogatiji, a ustanove raznorodnije i prema tome u većoj meri reflektuju raznolike potrebe dece i njihovih porodica. Važno je da kriterijumi prijema budu unapred jasno definisani, i diskutovani i usaglašeni na državnom i regionalnom nivou. Čak i ustanove koje imaju ograničene mogućnosti izbora, ili praktično nemaju mogućnosti odbijanja prijema treba da definišu optimalne kriterijume za prijem, kako bi oni koji donose odluke o upućivanju (sudije za maloletnike, službenici policije itd.) bili sa njima upoznati, čime se preveniraju eventualni neprimereni pritisci za prijem.

Programi i usluge

Ustanove nude širok spektar programa i usluga nastojeći da te usluge što je više mogućno usklade sa realnim potrebama populacije sa kojom rade, željenim ishodima zajedničkog rada i stručnim i etičkim kriterijumima i standardima. Ustanova može obezbeđivati sve potrebne usluge unutar svojih programa, ali isto tako može nuditi deo usluga u saradnji sa lokalnom zajednicom u kojoj ustanova deluje. Neke ustanove nude više različitih programa i usluga, kao što je to slučaj sa Centrom Ljubović, dok su druge više monoprogamske, odnosno uskospecijalizovane. Na taj način, kombinacijom usluga u ustanovi i lokalnoj zajednici, obezbeđuje se osmišljeno i individualizovano progresivno stepenasto inkluzivno vaspitanje, obrazovanje i ukupni tretman dece u sukobu sa zakonom.

Trajanje

Mada je ambicija svake ustanove da tretman dece traje što je kraće mogućno, ustanove se, zavisno od kriterijuma prijema odnosno subpopulacije koju primaju, razlikuju po očekivanoj dužini trajanja tretmana. Tako postoje ustanove i programi za kratkotrajan, ili kratak boravak, i one koje su namenjene dužem boravku oko godinu, ali najduže do dve, odnosno izuzetno do tri godine. Postoje ustanove i programi u ustanovama kod kojih je unapred određen minimumom i maksimumom trajanja boravka. Nezavisno od pravnih okvira dužine trajanja boravka dece u ustanovama uobičajeno je da se orijentaciona dužina boravka određuje već na samom početku tretmana, tokom formulacije generalnog plana tretmana.

Željeni ishodi

Željeni ishodi treba da budu jasno definisani i merljivi, kako uopšte tako i za svako dete posebno. Generalno posmatrajući ishodi, odnosno ciljevi tretmana dece u ustanovama su sledeći:

- Stabilizacija, redukcija, amelioracija, unapređenje stanja, problema i teškoća koje vode potrebi smeštaja u ustanovi
- Smanjenje učestalosti i intenziteta problema i simptoma koje je dete donelo ili ih ispoljavalo tokom boravka u ustanovi
- Unapređenje opšteg funkcionisanja, razvoja i blagostanja deteta i porodice
- Uspešno i kvalitetno pružanje programa i usluga koje ustanova razvija i za kojima postoje potrebe kod deteta i porodica sa kojima ustanova radi
- Ostvarivanje ciljeva i zadataka formulisanih od strane stručnog tima, deteta i porodice tokom procesa planiranja i periodičnih revizija plana tretmana
- Omogućavanje što ranijeg i što bezbednijeg prelaza deteta u manje restriktivne uslove, uključivanje u inkluzivne programe i aktivnosti i vraćanje u porodicu ili puno osamostaljivanje

Kadrovi

Osoblje može biti stalno zaposleno, sa punim radnim vremenom, ali isto tako i zaposleno pod ugovorom na određeno vreme sa punim ili nepotpunim radnim vremenom.

Ustanova treba da ima dovoljan broj kvalifikovanog osoblja koje je, radeći zajedno kao tim, sposobno da zadovolji raznorodne potrebe dece u programu. Rad u timu podrazumeva multidisciplinarnost, ali isto tako i hijerarhijsku raspodelu odgovornosti i nivoa kompetencija.

Zbog dinamične prirode posla ustanova mora da ima razvijen sistem pomoći po pozivu, koji se odnosi kako na supervizore (koji donose odluke o postupanju u kritičnim situacijama) i pomoćno osoblje (koje može da pritekne u pomoć, zamenu ili dopunu kada je to neophodno). U ustanovi treba da postoji razrađen sistem supervizije shodno stepenu i vrsti odgovornosti i kompetentnosti stručnjaka. Odgovornost dece se ne može postići bez odgovornosti osoblja na svim nivoima organizacije vaspitno-terapeutskog procesa rada, a ta odgovornost se usađuje, učvršćuje i unapređuje sistematskom supervizijom. Svo osoblje treba da bude trenirano u obezbeđenju supervizije i pažnje deci koja su u programu.

Svo osoblje, bez izuzetka, kako zbog bezbednosti dece tako i svoje sopstvene bezbednosti, treba da bude trenirano za postupanje u kriznim situacijama i fizički menadžment agitirane dece. Dobro untenirano osoblje daje osećaj sigurnosti, obezbeđuje zdravu i bezbednu sredinu za sve i dramatično smanjuje učestalost i ozbiljnost posledica eventualnih incidenata.

Kvalifikacije osoblja

Razvijen i višeslojan sistem rada uz razrađen i dobro održavan sistem supervizije, omogućava da se kao pomoćno osoblje, pomoćne vaspitače zapošljavaju i osobe sa srednjom školskom spremom, da se za upravnike životnih zajednica angažuju osobe sa višom školom sa superviziranim iskustvom u neposrednom radu

sa decom. Visokoškolsko obrazovanje je neophodno za socijalno-vaspitni rad, a master nivo, specijalizacija za savetodavno-terapeutske intervencije.

Ustanova treba da ima jasno definisanu sistematizaciju radnih mesta pri čemu se fokus stavlja na poslove koji treba da budu obavljeni, odnosno njihovu složenost, obim i dinamiku. Na taj način većina, naročito manjih ustanova ima fleksibilno postavljen sistem radnih mesta tako da jedna osoba u isto vreme obavlja više različitih dužnosti, shodno svojim kvalifikacijama i obimu i dinamici radnih zadataka.

Radne obaveze osoblja

Voditelji slučajeva - stručni radnici koji rade na idividualnom razvoju dece, obavljaju individualno, grupno i porodično savetovanje, kao i koordinaciju svih usluga za decu kojima su oni voditelji slučaja: vode posebne programe, učestvuju i/ili vode stručni tim, planiraju i programiraju i vode mesečne revizije plana i programa, odobravaju pripremu i kontolu kućnih poseta itd.

Vaspitno osoblje u vaspitnoj grupi obezbeđuje generalni nadzor nad detetom i njegovim dnevnim aktivnostima i rutinama, intervencije u kriznim situacijama, unapređenje životnih i prosocijalnih veština, bihejvioralni menadžment i učešće u proceni, planiranju i evaluacije usluga.

Pomoćno osoblje u životnoj zajednici, ili vaspitnoj grupi, uključujući noćne dežurne, ne sme imati druge obaveze koje mogu interferirati sa obavljanjem kvalitetne supervizije i pružanjem podrške deci u programu. Pomoćno osoblje, ne računajući administrativno osoblje, praktično "nosi" dnevne aktivnosti zato se posebna pažnja posvećuje izboru, instruktaži i superviziji pomoćnih vaspitača.

CENTAR LJUBOVIĆ PODGORICA: FOKUS I PROMOTER REFORMSKIH PROCESA

Centar Ljubović, odnosno zavod za vaspitanje i obrazovanje dece, je tokom svoje četrdesetogodišnje istorije preživeo više transformacija nastojeći da svoj rad uskladi sa promenjenom društvenom scenom, zakonskom regulativom, drugačijim potrebama dece i porodica i progresivno unapređujućim standardima stručnog rada. Centar, odnosno Zavod, je svo to vreme delovao kao integralni deo sistema ustanova i službi za rad sa decom u sukobu sa zakonom Crne Gore, ali i ex-federalne države. Na taj način raznorodni programi i institucije u drugim ex-federalnim jedinicama su bili dostupni deci i porodicama u Crnoj Gori, pa je i Zavod, u tim okvirima, imao svoje jasno definisano mesto i ulogu.

Godine duboke i produžene društvene krize povezane sa raspadom Federalne države, demokratskom tranzicijom, međunarodnom izolacijom i ekonomskim kolapsom imale su dvostruke posledice po Zavod i njegovu društvenu misiju. Pre svega došlo je do drastične deprivacije društvenih resursa, a sa druge strane je porastao broj ugrožene dece i intenzitet njihovih razvojnih potreba za socijalnom podrškom i pomoći. Najzad, suočen sa zahtevima međunarodne zajednice za unapređenje stadarda kvaliteta rada Centar se našao pred naizgled nerešivom zagonetkom: kako da sa manje (iscrpenim resursima) ostvari više (zadovolji narasle potrebe dece i porodica) i bolje (zadovolji standarde međunarodne zajednice). Crna Gora je, naime ostala sa samo jednom ustanovom za zbrinjavanje mla-

dih u sukobu sa zakonom, koja je sada preuzela funkciju sistema ustanova i službi za institucionalni tretman mladih u sukobu sa zakonom, a koja je i sama bila duboko dekompenzovana društvenom krizom i izvesnim unutrašnjim slabostima i propustima. Nastojeći da postigne "što biti ne može" Centar je, u poslednjih desetak godina, otvoreno i aktivno uzeo ucešće u nizu inicijativa što je dovelo ne samo do promena rada u Centru već i mesta i uloge Centra u sistemu ustanova predstavljajući ga kao perjanika i promotera progresivnih reformskih promena u sistemu socijalnog stanja i maloletničkog pravosuđa.

Centar trenutno funkcioniše kao jedina, ali u isto vreme složena institucija, koja neguje i razvija više programa pocevši od prihvatilišta, prihvatne stanice, observaciono-dijgnostičkog centra, centra za zavodski tretman i centra za savetodavni tretman alternativnog-poluinstitucionalnog tipa – "dnevni boravak u vaspitnoj ustanovi." Centar međutim sistematski radi na tome da podstakne organizacionu i programsku diverzifikaciju a zatim i osamostaljivanje svojih programa postajući tako u sve većoj meri složen sistem polunezavisnih programa.

Centar, dakle igra ulogu sistema u zametku: sadrži većinu prethodno opisanih komponenata jednog razvijenog sistema sa otvorenom ambicijom da te programe i komponente u bliskoj budućnosti osamostaljuje i rasađuje po celoj teritoriji Crne Gore. Svoju društvenu ulogu, neposredan rad i dalekoročni program razvoja Centar definiše preko formulisanja svoje neposredne "Misije" i "Vizije."

Okvir za definisanje misije centra Ljubović, Podgorica

Glavna svrha ustanova za zavodski tretman je da, u razvojno primerenom strukturiranom ambijentu, obezbede specijalizovane vaspitno-terapeutske usluge deci u sukobu sa zakonom sa specijalnim razvojnim, socijalno –emocionalnim potrebama. Shodno tome Centar svoju misiju ostvaruje preko sledeće četiri grupe aktivnostima:

- Razvoj programa prevencije, podrške i pomoći deci i porodicama u riziku radi sprečavanja izdvajanja deteta iz porodice i potrebe smeštaja u Centar i slične ustanove;
- Razvoj, primena i unapređenje programa kvalitetnog i efikasnog (ubrzanog) osposobljavanja dece i porodica za povratak deteta u porodicu ili alternativne, inkluzivne programe u lokalnoj zajednici
- Razvoj programa podrške i pomoći deci za njihovu uspešnu socijalnu reintegraciju;
- Preuzimanje uloge aktivnog partnera u razvoju i unapređenju sistema društvene zaštite dece u sukobu sa zakonom

Okvir za skiciranje vizije daljeg razvoja Centra

Pored sistematskog rada na podizanju kvaliteta i efikasnosti neposrednog rada sa decom i porodicama Centar će se u narednom periodu naročito angažovati na sledećim grupama aktivnosti:

- Razvoju i ustoličenju Centra kao referentnog centra za iniciranje, kreiranje,, preispitivanje, konceptualno-metodološko oplemenjivanje i "rasađivanje" inovativnih koncepata, programa i metodologija;

- Razvijanju programa preventivno-savetodavnog rada sa decom pod rizikom i njihovim porodicama kako bi se sprečilo izdvajanje dece iz porodica i smeštaj u domove i zavode;
- Razvijanju tranzicionih programa kojima se obezbeđuje rani i bezbedan otpust, postinstitucionalni prihvat, pomoć i podrška;
- Razvoj diverzionih i alternativnih programa kojima se deca preusmeravaju ili se njihovo angažovanje u sistemu maloletničkog pravosuđa, ili ustanovama za zavodski tretman parcijalizuje ili svodi na minimum
- Razvoj kapaciteta za sistematsku-konituiranu edukaciju kadrova u oblasti rada sa decom u sukobu za zakonom;
- Razvoj kapaciteta za ozbiljniji analitičko-istraživački rad u oblasti etiologije, prevencije i rada sa decom u sukobu sa zakonom

*
* *

Opisani put traganja za novim identitetom jedne stare ustanove, koja preuzima ulogu matičnog jezgra za razvoj modernog sistema programa i usluga, a može rezultirati drastičnom smanjivanju programskih šema koje su činile i sada čine jezgro identiteta ustanove, predstavlja primer otvorene, kolaborativne, participatorne, kulturološki senzibilne i smele, kreativne saradnje lokalnih i međunarodnih, vladinih i nevladinih, pravosudnih i socijalnih institucija, organizacija i stručnjaka okupljenih oko ideje unapređenja prava i blagostanja dece u riziku i sukobu sa zakonom u Crnoj Gori.

SYSTEM OF INSTITUTIONS OR AN INSTITUTION AS A SYSTEM: PROFILING THE PORTRAIT OF CHILDREN AND YOUTH CENTER "LJUBOVIĆ", PODGORICA

Đurađ Stakić
Pennsylvania State University, Brandywine Campus

Summary

This article has been somehow changed and the extract from the recently published study "Conceptual and methodogocal framework of work with the children and youth in the institutional conditions in Montenegro" has been adapted for this purpose. Actually, it is one of the project's results: "Total reform of the juvenile jurisdiction system in Montenegro" for which UNICEF Podgorica is responsible together with European Commission and Montenegro's government.

The substract illustrates an unusual and creative approach to the institutions reform system and it is used in work with children who have been violating the law where contrary to usual scenario of deinstitutional, inclusion and decentralization supporting a decrease of capacities and even closing of

institutions for institutialized treatment, UNICEF paradoxically supports a detour by implementing a four-stage transformation strategy, which includes:

- Supporting and empowering the „Ljubović“ Center being the only institutional organization in Montenegro by its reorganization, conceptual and methodological sophistication, deduction of human resources (capacity building) and introduction of new procedures and working methodology;
- Making conditions for creating and piloting of alternative programs in close cooperation with other institutions and organizations;
- Dissemination and alienation (decentralization) pre-controlled and promising programs;
- Gradual exclusion of institutional components of the „Ljubović“ Center, which is to be transformed to a referential core for development and coordination of programs for prevention, treatment and social reintegration of delinquent children and youth in Montenegro;

The extract describes only the first part of the phase for shaping of new identity of „Ljubović“ Center by defining its immediate mission-its place and role in a long-term vision of the system-development program and its contribution to development of modern system institutions and support services offered to families and children being in conflict with law. The mentioned system and program's characteristics have been assimilated in a new "genetic code" of the Center with an ambition to develop and become independent in new conditions and according to the needs.

Interested readers are advised to read the above mentioned UNICEF Podgorica publication for getting more detailed information about the goals, ways and results of work.

Key words: mission center, the system of institutions, prevention, treatment, social reintegration of children and youth in conflict with the law, experience and prevention measures in Montenegro

‘NAMING AND SHAMING’: ANTI SOCIAL BEHAVIOUR POLICY IN ENGLAND AND WALES

Joe Yates
John Moores University, Liverpool, England

INTRODUCTION

How do we as a society justify the naming and shaming of children for behaviour that is not even classed as criminal when we happily protect the identity of paedophiles - where is the logic in that? Is it OK to stigmatise a child who may need help that we as a society are failing to give? Call us bleeding hearts if you will, but ... we work with many children and their families who are doing the best they can in a society that is very demanding on children ... Structure and guidance do need to be encouraged but since when has humiliation, or even worse, martyrdom become part of that process?

(British Institute for Brain Injured Children, 2005 http://www.bibic.org.uk/newsite/general/campaigns5.htm)

In England and Wales dealing with ‘Anti-social behaviour’ (ASB) has become a key focus of governmental discourse around criminal justice policy and practice. The perceived rising tide of ‘Anti Social behaviour’ has been employed by the state, on a national and a local level, as a rhetorical tool to rationalise and legitimate the use of increasingly coercive powers – powers which often circumnavigate judicial due process and some of which are in clear conflict with Human Rights legislation. The powers to ‘tackle ‘Anti Social Behaviour’ were first introduced in the Crime and Disorder Act 1998. These powers have become a key feature of policing and criminal justice practices in England and Wales extending coercive forms of control over aspects of young people’s lives which where hitherto not routinely subject to legislative censure.

This paper offers a critical appraisal of this new domain of state power – ‘anti-social behaviour’ - and specifically focuses on the practice of publicly ‘naming and shaming’ children and young people convicted of it. The paper begins by exploring the genesis of anti-social behaviour powers locating them within the broader remit of New Labour crime control and youth justice strategies. It pays particular attention to the rhetorical importance attached to evidence and effectiveness in criminal justice practices. The paper then moves on to raise important questions regarding the problematic nature of defining what ‘anti-social behaviour’ is before offering a critical appraisal of the practice of ‘naming and shaming’ children and young people. The paper questions the effectiveness of this practice and raises concerns regarding the ethics of such an approach.

NEW LABOUR – NEW JUSTICE

Since the election of Tony Blair's New Labour government in 1997 youth justice in England and Wales has undergone a number of radical changes (See Yates 2003). These changes commenced with the implementation of the 1998 Crime and Disorder Act and have been further developed / extended by a range of further legislation. These changes have radically altered the rationale and focus of the youth justice system – shifting away from the philosophical priorities of Diversion, Decriminalisation and Decarceration, and the research which underpinned these, towards a more punitive and interventionist approach (see Yates, 2003; Goldson and Yates, 2008 and Jamieson and Yates, 2009).

When New Labour came to power in 1997 they argued that 'evidence' and 'effectiveness' rather than 'ideology' or 'party politics' would be key drivers in policy development. Indeed New Labour claimed a key feature of their modernising project was the 'increased importance given to sources of knowledge in the policy process' (Prior, 2008:5). The application of research evidence, and in particular criminological knowledge, was presented as playing an important role in shaping the direction of youth justice policy. In relation to youth justice these rhetorical commitments to 'effectiveness' and 'evidence-based' practice were centrally important in government discourse around 'joined-up' governance and 'joined-up' policy responses to youth crime. Central here were claims from politicians that they were committed to utilising, and 'applying', 'evidence' in the process of youth justice policy formation. They claimed that using 'evidence' to inform policy 'helps people make well informed decisions about policies, programmes and projects by putting the best available evidence from research at the heart of policy development and implementation' (Davies, 2004). Here the relationship between evidence, its production and policy making was presented as a value free exercise - criminological research was simply being applied directly to policy formation. If one was to believe the government rhetoric and 'spin' this could be seen as representing a form of 'applied criminology', in its 'purest' sense (See Goldson and Yates, 2009 for a critical appraisal). At face value these arguments would be difficult to disagree with. Indeed as the youth justice system deals with some of the most disadvantaged and vulnerable members of our society it is, of course, important to deliver effective interventions which are based on the evidence of what we know works or does not work. Indeed, as I have argued previously, we have an 'ethical duty (McNeill, 2000) to pursue the most effective . . . interventions for both the young people in trouble and the victims of their offences' (Yates, 2004:81).

However, from the outset of the New Labour youth justice project, it was apparent that a tension existed between what was considered as legitimate 'evidence' and what was not, what was to be applied and what was to be disregarded. It was also apparent that there were clear questions to be asked regarding the political motivations behind the ebbs and flows of youth justice policy (Yates, 2004) and the scientific rigour of much of what was presented as 'evidence' to support it (Goldson and Yates, 2008). Indeed it was becoming apparent that a number of the policy trajectories were clearly out of kilter with the established evidence base regarding 'what works' (Goldson, 2001) and certain policies were prioritised not

on the basis of demonstrable effectiveness but often on the level of congruence with the image of the government as being 'tough' on young offenders. As Muncie argues, it was apparent that, certain policies were being driven as much by political motivation as by theoretical purity or scientific assessments of 'what works' in reducing re offending (Muncie, 2004).

A NOTE ON CONTEXT: YOUTH JUSTICE IN ENGLAND AND WALES POST 1998

In the lead up to the 1997 election New Labour utilised the tools of 'punitive rhetoric' (Goldson, 2005:16) to gain political ground in the law and order debate (Goldson, 2005; Pitts, 2003; Tonry, 2004). Indeed in both opposition and in government, New Labour actively sought to make political capital out of populist concerns around youth and crime (Tonry, 2004). This reflects the extent to which law and order became a key electoral priority for New Labour (Brownlee, 1998) in the 1997 general election and also goes some way to explain how the desire to appear 'tough' overtook rationale policy making. Nowhere was this more evident than in the area of youth justice which became the site of intense 'toughness jousting' between the two major political parties (Pitts, 2000).

A number of commentators have been critical of the changes to youth justice in relation to the extent to which they represent a process of net-widening criminalisation, exposing greater numbers of young people to the stigmatising and criminalising effects of criminal justice processes for behaviours which, as we will see, are often themselves not criminal (Hester and Yates, 2009; Muncie, 1999; Goldson, 2001; Pitts, 2003). Indeed, even those who offer a more favourable analysis, such as David Smith, have expressed concerns regarding worryingly high levels of youth custody (D. Smith, 2003). Similar concerns have also been expressed by senior individuals who have worked in the youth justice system. For example Professor Rod Morgan, a recent chair of the government body – the Youth Justice Board of England and Wales - voiced concerns regarding the high number of young people being drawn into the criminal justice system for relatively minor acts of youthful transgression (Morgan, 2007) and worryingly high levels of child custody. The United Nations Commissioner on Human Rights also observed, in 2005, that it was difficult for him 'to avoid the impression that (in the UK) juvenile trouble-makers are too rapidly drawn into the criminal justice system and young offenders too readily placed in detention' (Gil-Robles, 2005:27).

New Labours' reformed Youth Justice has been argued to represent an interventionist and authoritarian approach to young people in trouble (Jamieson, 2005:181) – a 'punitive turn' in how children in trouble are dealt with in Britain (Goldson, 2005). At the 'shallow end' of early intervention, now often framed within criminal justice processes rather than part of broader welfare provision, younger children are exposed to criminalising modes of social control for behaviour which - historically - would not have fallen within the remit of the criminal justice system. Correspondingly at the 'deep end', the number of children held in custodial environments has increased leaving Britain as Western Europe's child jail capital. The introduction and enforcement of powers to tackle what has

become termed as 'anti-social behaviour' has without doubt contributed to these processes and perhaps offer the starkest example of net-widening and system expansion in the field of criminal justice in England and Wales. It is also an area of policy which is clearly at odds with much of the evidence base regarding what works with children in trouble.

WHAT IS 'ANTI-SOCIAL'?

As noted in the introduction 'anti-social behaviour' has become a key term in the lexicon of Youth Justice in England and Wales. However, defining actually what constitutes anti-social behaviour is a deeply problematic exercise. The Crime and Disorder Act 1998 defined Anti Social Behaviour as behaving;

> in a manner that caused or was likely to cause harassment, alarm or distress to one or more persons not of the same household as himself' (Crime and Disorder Act, 1998: Section 1(a))

Importantly this does not necessarily have to be criminal activity. Indeed the powers were designed to tackle 'quality of life offences' many of which are incivilities rather than criminal acts (see Millie, 2009). As Garside (2005) argues anti social behaviour, according to this statutory definition, could mean anything. The Home Office (2006) identified examples of anti-social behaviour which not only provide insight into the scope of behaviours which can fall into the remit of the 'anti-social' but also the lack of clarity around what is anti-social, what is crime and what is both, as shown in Box 1 below:

Box 1: Examples of anti-social behaviour

- nuisance neighbours
- rowdy and nuisance behaviour
- yobbish behaviour and intimidating groups taking over public spaces
- vandalism, graffiti and fly-posting
- people dealing and buying drugs on the street
- people dumping rubbish and abandoning cars
- begging and anti-social drinking
- the misuse of fireworks

(http://www.homeoffice.gov.uk/anti-social-behaviour/what-is-asb/?view=Standard)

These very different forms of behaviour which fall into the remit of anti-social behaviour, as Burney argues, reveal 'the inherent logical flaws in an overarching concept of 'anti-social behaviour' which embraces perceptions of such varied phenomena' (Burney, 2005:60). For example the 'anti-social' can range from behaviour which is clearly criminal, such as 'people dealing and buying drugs on the street' to behaviour which is merely bothersome such as 'rowdy and nuisance behaviour'. Millie et al go as far as to argue that this unwillingness on behalf of government to offer a clear definition of what constitutes anti-social behaviour has been intentional, so as not to 'curb artificially the range of uses to which the new measures for tackling ASB could be put' (Millie et al, 2005:vii). This has allowed anti-social behaviour powers to be used in a range of ways targeting an exceptionally wide range of behaviours. The following case studies, taken from a dossier prepared by the National Association of Probation officers, are illustrative of this;

> 'a 15-year-old has been given an ASBO [anti-social behaviour order] banning him from playing football in the street after having had 12 footballs confiscated from in barely two weeks. He was using bus stops as goal posts, disrupting traffic and playing without regard for other people using the street'
>
> 'An Eninem and Dido fan, who incessantly played the musicians' songs at top volume was banned recently from owning a stereo, radio or TV. It is the first order of its kind.'
>
> 'In February 2005, a 23-year-old woman who has repeatedly tried to kill herself was issued with an ASBO [anti-social behaviour order] banning her from going near railway lines, rivers, bridges and multi-storey car parks by Magistrates in Bath. The woman had been rescued from the River Avon three times and had been found 'hanging by her fingertips' from a railway bridge and was repeatedly spotted loitering at the top of multi storey car parks. She will face a jail sentence if she breaches the 2 year order.'
>
> 'A 15-year-old boy with Asperger Syndrome and no criminal convictions whatsoever was ASBOed last month in a court in the South West with a condition that he was not to look over and stare into his neighbours' garden. Apparently the neighbours went to the police because the behaviour was persistent, the police then applied for an ASBO and the ASBO was granted. He is now prohibited from staring over his neighbours' fence ... Asperger Syndrome is a form of autism that affects the way that an individual can communicate. Among some of the traits are: difficulty in communicating; difficulty in social relationships; lack of imagination and creative play. People with Asperger Syndrome love routines and often find change upsetting'

(http://www.napo.org.uk/cgi-bin/dbman/db.cgi?db=default&uid=default&ID=110&view_records=1&ww=1)

The cases above are drawn from a dossier prepared by the National Association of Probation officers, this dossier is replete with examples of behaviours which have been deemed 'anti-social' and prohibited – behaviours as diverse as spitting, associating with friends and family, travelling on buses in a specific area, going into shops, committing suicide, being sarcastic, being on the street, political protesting, and visiting family members have all been deemed as anti social and prohibited by anti-social behaviour powers (also see www.asboconcern.org.uk). Leading Squires to argue that 'it is probably now most accurate to describe ASB as an 'enforcement opportunity': the opportunity to bring new enforcement powers to bear upon a wide range of individuals for behaviour that ranges from the illegal, offensive and harmful to the distressing and disrespectful' (Squires, 2008:15)

THE EMERGENCE OF ANTI-SOCIAL POWERS

The New Labour administration made tackling anti-social behaviour a priority in their 1997 electoral strategy and it was with the Crime and Disorder Act 1998 that the Anti-Social Behaviour Order (ASBO) was introduced. Theoretically this reflects the extent to which new Labour was influenced by 'realist' criminology from both the Right and the Left (See Muncie, 2000). Of particular relevance is the influence of right realism and the 'broken windows' theory (Wilson and Kelling1982) now translated into many western societies as 'zero tolerance' policing (Hughes and Follet 2006). A theory which is based on the premise that allowing minor disorder will result in more serious criminal activity. In line with its earlier stated aims that there will be 'No more excuses' (Home Office, 1997) for young offenders and their desire to be 'tough on crime and the causes of crime', anti-social behaviour powers were heralded by New Labour as evidence that they would not tolerate disorder, no matter how minor, and were committed to tackling quality of life offences head on – nipping disorder in the bud. In this context the introduction of anti-social behaviour powers were presented as dealing with the 'real' concerns of ordinary citizens.

Perhaps the most renowned anti-social behaviour power in England and Wales is the Anti Social Behaviour Order (ASBO) introduced by the Crime and Disorder Act (1998). These orders came into effect in April 1999. They are a civil order and can be applied for on anybody over the age of 10 year of age (the age of criminal responsibility in the England and Wales). The orders last for a minimum of 2 years but can last up to 5. Breach of the order can result in a prison sentence. Concerns have been expressed by penal reform organisations regarding the appropriateness of children receiving Anti Social Behaviour Orders and the minimum length of the orders – which are argued to be unduly long. As Millie points out 'developmentally and socially a lot can happen over two years in a child's or young person's life' (2008:109). Leading the Howard League for Penal Reform to call for the abolition of ASBOs for children (2005 cited in Millie, 2009:109).

The ASBO is a civil order. As such they have been configured in a manner which enables them to circumnavigate judicial due process as they require only a civil burden of proof. Smith (2003) argues that the civil nature of the anti-social behaviour order allows the burden of proof otherwise required to justify a coercive intervention to be diluted. This circumnavigation of due process was achieved by constructing the order as a civil as opposed to a criminal order. This enables a lesser burden of proof to be applied to the evidence and allows the use of hearsay evidence. However, very importantly the breach of the order is criminal and can result in a prison sentence. Thus the ASBO effectively criminalises incivility representing a 'two step prohibition' (Simester and Von Hirsch, 2006). The government argued that the civil nature of the powers and in particular the use of 'hearsay evidence' (see Sikand, 2006) enabled the powers to be used in a manner which allowed victims to come forward without fear of reprisals. As MacDonald argued 'the structure of a civil injunction with criminal penalties for breach was designed so as to allow the orders to be imposed without the necessity of . . . frightened and intimidated people, frequently neighbours, giving evidence' (2003;630). However, this has also effectively blurred the boundaries between civil and criminal law.

Anti Social Behaviour Orders are 'negative' in that they are prohibitive – identifying what people should not do rather than what they should do. The orders specific negative provisions are designed to prevent the named person causing 'nuisance alarm and distress' to the local community not to provide a rehabilitative intervention or treatment. The powerful restrictions, which make up the ASBO, are identified by Millie (2009) as falling into the following areas; *Geographical* – limiting where the recipient can be or where they can go; *Temporal* – restrictions on what times the recipient can be outside and what time they should remain indoors; *Association* – who the recipient can associate with; *Behavioural* - restrictions on certain behaviours (Millie, 2009: 109-10). Millie goes on to identify that there are no limits on the numbers of these prohibitions which an order can contain (according to Ashworth (2005 cited in Millie, 2009:110) 10-15 conditions are not unusual). Importantly the conditions do not have to relate to the anti-social behaviour itself..[1]

THE USUAL SUSPECTS: ANTI SOCIAL BEHAVIOUR POWERS AND CHILDREN AND YOUTH

Initially young people were not the paradigmatic target of anti-social powers. Indeed the powers were identified in Home Office guidance as 'normally applying to adults except where young people have been involved with adults in anti-social behaviour' (Home Office, 1998:4 cited in Burney, 2002). However, it is apparent that these powers have been systematically targeted at young people (see Squires and Stephen, 2005 or Millie, 2008 for a discussion). Anti social behaviour is often portrayed in the media as being primarily a youth related problem (Squires and

1 It is important to note here that anti-social behaviour powers should not be seen as only being related to anti-social behaviour orders, rather the full range of anti-social powers should be considered. Whilst there is not space within this paper to explore all of these powers Yates (2009) offers a brief overview and Millie (2009) offers a thorough appraisal. Goldson (2008) offers definitions and discussion.

Stephens, 2005; Koffman, 2006; Yates; 2009) and in the eyes of the British public Anti Social Behaviour has become synonymous with images of young people hanging round in public places (Brown, 2005).

The fact that young people are disproportionately targeted by anti-social measures is no longer a contested point – not least because it is clearly demonstrated by official statistics: between 1st June 2000 and 31st December 2006, 5,110 ASBOs were made in respect of a child or young person aged between 10 and 17; over the same period, 7,278 ASBOs were made in respect of a person aged 18+ (Home Office, 2006b). What these figures hide, however, is that the use of ASBOs has borne down particularly hard on already marginalised young people (Yates, 2009) whilst ignoring harmful behaviours of the powerful (Tombs and Yates, 2008). It is apparent that certain sections of the child population have been singled out as being particularly problematic and 'anti-social': young people from poor families, often typified by low educational attainment and concomitant limited employment opportunities, who are financially excluded from mainstream leisure activities and who reside in marginalized communities. In the context of recurring moral panics about the behaviour of young people, which have come to characterise discussion of youth in late 20th and early 21st century Britain (see Jamieson and Yates, 2009), these young people are singled out as being particularly problematic, undeserving, and in need of increasingly punitive and coercive methods of social control (Goldson, 2005; Yates, 2009). This has led to Anti Social Behaviour powers being targeted primarily, although not exclusively, at marginalised young people residing in disadvantaged contexts (Squires and Stephen, 2005; Koffman, 2006; Yates, 2009). There is also an emerging body of evidence which suggests that young people with learning disabilities and mental health problems are at greater risk than non-disabled young people of being made subject to anti social behaviour orders (Fyson and Yates forthcoming; also see BIBIC 2005). As early as 2002, research conducted by Campbell for the Home Office found that 9% of the young people receiving ASBOs had a diagnosable learning disability. Campbell noted that amongst the sample 'Problems with school were also common, with many being either temporarily or permanently excluded, or noted as having learning disabilities' (Campbell, 2002:17). Research by the British Institute for Brain Injured Children indicated that between April 2004 and April 2005 they surveyed Youth Offending Teams and Anti Social Behaviour coordinators. Professionals in Youth Offending Teams reported that 35% of their service users who were subject to an ASBO had a mental health problem or recognised learning disability; 3% had autism or Asperger's; and 42% had Attention Deficiency Hyperactivity Disorder (BIBIC, 2005).

'NAMING AND SHAMING': A CRITICAL APPRAISAL

There are a number of contentious and highly questionable practices associated with the use of Anti Social behaviour powers – some of which have been covered in this paper, others of which are beyond its scope. However, perhaps one of the most controversial practices is that of publicly 'naming and shaming' children and young people convicted of anti-social behaviour. Whilst the concept of 'shaming' offenders has gained currency in criminal justice in recent years due

to the important developments associated with restorative justice and as part of the process of 'shame, blame and reintegration' (Braithwaite, 1989). The process of naming and shaming in the context of Anti Social Behaviour Orders has little in common with this more reintegrative process. Naming and shaming in the context of anti-social behaviour relates to publicising the details of those who are made subject to an ASBO. This has included reproducing photographs of young people, publicising their personal details, addresses and on occasion even which school they attend. It has also included posting pictures of young people on local authority websites, leafleting local areas with their images and the restrictions which apply to them and releasing photographs and details of young people to the press so they can be widely publicised (Yates, 2008a).

Naming and shaming of young people caught up in the criminal justice system in this manner, until relatively recently, was deemed unacceptable. Under the 1933 Children and Young Person Act the presumption of privacy in reporting on court proceedings for children in trouble with the law was clearly established. This meant that children caught up as defendants in criminal proceedings could only be publicly named if reporting restrictions were lifted by the court. However, whilst this applies to the media alone Sikand (2006) argues that 'it must follow that the local authority and the police are restricted in the same way' (2006:111). Similarly the United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC) (1993) (Article 40 (2) (vii)) also guaranteed privacy to children in trouble 'at all stages of the proceedings'. So for criminal proceedings publicly naming young people was heavily restricted – unless authorised by the court on the basis of it being in the public interest. The purpose of this was to ensure the welfare of the child but it also had the benefit of avoiding the stigmatising potential of unnecessary publicity which could serve to entrench children into criminal pathways.

However, publicly naming and shaming children and young people convicted of anti-social behaviour is now routine in England and Wales. It is a prominent feature in the drive to tackle 'anti social behaviour' and is central in the approach of local authorities – indeed the Home Office argue that 'publicity should be expected in most cases' (Home Office, 2005:2). This has been possible because anti-social behaviour orders are a civil not criminal order and therefore have circumnavigated the well established presumption of child privacy associated with criminal proceedings. As Squires argues the naming young people convicted of Anti Social Behaviour and made subject to an ASBO has has been justified on the basis of the managerial requirements of the original strategy (2008:310). He goes on to argue;

> 'the public 'naming and shaming' of young people upon whom ASBOs had been imposed (in leaflets and posters distributed within their neighbourhoods and communities), contrary to the usual confidentiality applying to young people in trouble, has come to be justified on the grounds that an ASBO is not a criminal penalty but an order of the court. Furthermore, effective enforcement of orders, it was claimed, would be severely hampered if no-one knew which

young people had been made subject to them.' (Squires, 2008:310-11)

In 2005 the Home Office issued guidance (2005) on publicising Anti Social Behaviour Orders. This guidance identifies the following;

- 'Publicity is essential if local communities are to support agencies tackling anti-social behaviour.
- There is an implied power in the Crime and Disorder Act 1998 and the Local Government Act 2000 to publicise an order so that the order can be effectively enforced.
- ASBOs protect local communities. Obtaining the order is only part of the process; its effectiveness will normally depend on people knowing about the order.
- Information about ASBOs obtained should be publicised to let the community know that action has been taken in their area.
- A case by case approach should be adopted and each individual case should be judged on its merits as to whether or not to publicise the details of an individual subject to an ASBO – publicity should be expected in most cases.
- It is necessary to balance the human rights of individuals subject to an ASBO against those of the community as a whole when considering publicising ASBOs.
- Publicising should be the norm not the exception. An individual who is subject to an ASBO should understand that the community is likely to learn about it.

(Home office, 2005:2)

Despite the centraility of evidence in government rhetoric around criminal justice policy, in relation to the overall strategy to target anti-social behaviour, Squires (2008) argues that 'largely absent from this story, especially in its earlier stages, markedly so from the perspective of a government formally committed to an 'evidence-led' policy agenda, is much in the way of academic or research-informed vindication of the ASB agenda.' (2008:300). Similarly talk of effectiveness and notions of evidence informed policy and practice have been conspicuously absent in government discourses around publicly naming and shaming young people convicted of anti-social behaviour. Indeed, there have been no government claims that 'naming and shaming' is effective in reducing recidivism or rehabilitation. Indeed, the only references to the effectiveness of naming and shaming have related to its role in improving the efficient enforcement of orders. For example, the Together Academy, a government organisation tasked with promoting the use of anti-social behaviour powers, have argued that naming and shaming can serve a number of functions in that it can; reassure the public providing evidence that something is being done, it can increase confidence in public services and assist in the enforcement of orders (by publicising conditions) and it can act as a general deterrent to others (Together Academy, www.together.gov.uk).

Therefore, other than references to improved efficiency in the administration and enforcement of orders[2], there has been a conspicuous absence of references to research evidence in government rhetoric around publicly naming and shaming anti-social behaviour and the powers designed to tackle it. However, a review of the literature identifies a range of evidence which indicate their potential ineffectiveness and their capacity to be counter productive.

For example research evidence has demonstrated that criminalising children and young people by means of formal intervention and 'labelling' tend to produce counter-productive outcomes. As argued by Goldson and Yates, 2008) theoretically such reasoning was derived from the work of Labelling theorists such as Edwin Lemert (1951). He distinguished between 'primary' and 'secondary' deviance. Lemert argued that primary deviance was often little more than temporary with the perpetrators having little or no perception of themselves as a 'criminal'. However, according to Lemert 'secondary deviance' is *created* through negative *social reaction* and processes of formal *labelling* via criminal justice processes and *criminalisation* that serve to establish and confirm 'criminal' identities. Lemert's concluded that social control *causes* deviancy, inadvertently or otherwise, and he identified the potentially problematic nature of criminal justice interventions. His ideas were later developed by the likes of Kitsuse (1962), Becker (1963) and Erikson (1966) who contended that formal intervention, labelling, criminalisation and negative social reaction created, or at least compounded, the very problems that youth justice systems aim to resolve.

Goldson and Yates (2008) argue that the theoretical claims and empirical insights provided by Lemert, Kitsuse, Becker and Erikson expressed themselves most clearly through diversionary criminal justice practices. Such practice effectively served to *divert* children and young people from formal criminal justice interventions - thus avoiding the inherent problems of formal criminalisation. As Goldson argues '"In a nutshell, the argument is that the application of stigmatising labels, followed by negative social reactions, is an inevitable consequence of intervention: the labels produce 'outsiders' and this then necessitates further and more concentrated forms of targeted intervention. Moreover, such interventionist processes are more likely to create, or at least consolidate and confirm, delinquent identities for children which, once established, tend to lead them to further offending." (Goldson 2000:43).

In England and Wales, prior to 1998, diversionary practice were well established (see Goldson and Yates; Jamieson and Yates, 2009) and these practices were supported, and underpinned, by government sponsored research. Indeed, two particularly important Home Office Circulars - 14/1985 and 59/1990 - actively promoted the use of such *diversionary* measures (Home Office, 1985) to reduce the likelihood of re-offending (Home Office, 1990). In addition the Crown Prosecution Service.

Anti-social behaviour orders and the practice of 'naming and shaming' are the direct antithesis to this approach. Indeed rather than avoiding formal processes for acts which are criminal anti-social behaviour powers formalise criminal

2 As identified earlier we can identify the influence of right realist criminology inthe genesis of anti-social behaviour powers. This focus on adminstration and enforcement also belies its roots, and the roots of right realism, in the criminological tradition of classicism.

justice responses to behaviours which are not always criminal – practices which were identified as counter productive by a range of research in the 1980s (some of which government sponsored) and there are a number of concerns regarding stigmatising potential. Firstly, anti social behaviour, as discussed earlier, is not necessarily criminal behaviour. Therefore it is important to note that this legislation has in effect created a new category of deviance and new processes of formal *labelling* and *criminalisation* which can serve to establish and confirm 'criminal' identities in children and young people. This is an important point as the children and young people made subject to ASBOs may not have even engaged in activities which are criminal. Therefore this formal intervention, labelling, criminalisation and negative social reaction is likely to create, or is likely to compound, the very problems that they aim to resolve

Secondly, rather than shaming young people the process could be counter productive in that it could serve as a 'badge of honour' (Youth Justice Board, 2006). This will be further compounded by the practice of 'naming and shaming', which ensures children and young people are publicly stigmatised in their local communities. A process which can hinder their successful rehabilitation and reintegration, and unnecessarily impact on their future life chances (such as employment prospects for example), further exacerbate their alienation and confirm them in problematic pathways.

Government rhetoric around ASBOs often gives priority to the deterrent effect of the prohibitive orders. Deterrence relates to the rationale that people can be 'frightened off' from committing crime by the prospect of receiving punishment (See Yates, 2008b for a definition and discussion). In government rhetoric ASBOs have been presented as having both an individual deterrent effect [i.e. criminal proceedings and potential imprisonmnet for the individual if they breach the terms of their ASBO deter them from future anti-social behaviour] and general deterrence [in that it deters others from enaging in anti-social behaviour due to the harsh punishment those who have been made to the ASBO have recieved]. Naming and shaming is presented as playing a role in both of these. Firstly, it is identified as having a general deterrent effect by publicising the order and therefore optimising the general deterent effect. Secondly, in terms of individual deterrence (deterring an individual from reoffending) naming and shaming is constructucted as deterring the individual by ensuring they know that others are aware of the restrcitions upoun then – thus increasing the liklihood of punishment if they breach their conditions. However the deterrent effect of the ASBO is questionable. Claims to its deterrent effect rest on the assumption that children and young people make rational risk based calculations regarding their engagement in offending or anti social behaviour. Also rather than acting as a deterrent the evidence from research conducted by Solanki et al for the Youth Justice Board indicates that it could have the opposite effect, serving as a 'badge of honour' (Solanki et al, 2006), entrenching young people in criminal pathways rather than disrupting their 'anti-social behaviour' – confirming them in oppositional identities. However, as Squires (2008) argues 'Wain (2007) has noted, those with ASBOs tended to feel themselves exposed to more intensive police surveillance, especially when subjected to public 'naming and shaming'. The badge of honour myth is probably more attributable to the naivety of

journalists confronted by stigmatised and excluded young people putting a brave face on their situation. How else might they be expected to respond? A defiant, self-destructive masculine bravado in the face of hopelessness: the only resource left?' (Squires, 2008: 317-318). Also in terms of general deterrence, this is very difficult, if not impossible to measure, and therefroe cannot easily be evidenced.

There are also concerns regarding ASBOs and naming and shaming in relation to the vulnerability of children and young people being publicly named and shamed. Research, on a national and local level, identifies that young people caught up in the criminal justice system are often vulnerable in a range ways. As Goldson argues 'the 'young offender' could just as readily be conceptualised as the 'child in need' if child welfare assessments and Children Act 1989 provisions were applied'. (2001:78). A study by the Youth Justice Trust, which surveyed the case files of 1027 children under the supervision of youth offending teams, identified that more than 90% of the children and young people under the supervision of YOTs had 'significant experience of loss or rejection, usually losing contact with a parent because of family breakdown, bereavement, or the onset of mental illness or physical disability for a parent' (Youth Justice Trust, 2003:28). The Youth Justice Trust research clearly indicated that such experiences are more common among in the lives of children in trouble but were rarely acknowledged. (Youth Justice Trust, 2003:18). Similarly a local study by Goldson in Liverpool (1998) identified that they;

> 'suffered complex, multiple and interlocking patterns of disadvantage. Social services involvement; fractured and impoverished families; neighbourhoods beset with multiple forms of deprivation; disrupted, incomplete, unhappy and relatively unproductive school careers; unemployment, boredom and poverty; and health related problems invariably connected to alcohol and drug misuse comprised the social landscapes and lived realities for the young people' (2001:77).

In relation to family disruption and experience of abuse Lader et al (2000) identified that 42% of male remand prisoners had been in care. The same survey found that about 20% females and about 25% male prisoners reported having suffered violence at home while 30% of females and 5% of males reported sexual abuse. The work of Singleton et al (1998) also illustrates that young people caught up in the criminal justice system have a higher level of mental health problems than other sections of the youth population (Singleton et al, 1998; Youth Justice Trust, 2003). Clearly raising concerns regarding the extent to which 'naming and shaming' such young people could further exacerbate the vulnerabilities evident in their lives.

In relation to vulnerability, also of concern is the emerging body of evidence that young people with *diagnosable* mental health problems and specific learning disabilities are disproportionately made subject to ASBOs and suffer naming and shaming. For example research by the British Institute for Brain Injured Children (2005) identified very high levels of children with a diagnosable learning disability or mental health problems who had received ASBOS (BIBIC, 2005). Worryingly

such control measures are presented as a way for troubled young people to access much needed support reflecting the criminalisation of social policy with respect to youth (Muncie, 1999). Clearly raising concerns in relation to naming and shaming such children. As the British Institute for Brain Injured Children argue; 'Naming and shaming can only alienate the child/young person further. It is not an intervention or a prevention for children with a learning difficulty to be named or shamed - and it has happened. At best they will not care because they do not have the same social awareness, at worst, it will destroy any chances they have of integrating into a society they do not fully comprehend.' (http://www.bibic.org.uk/newsite/general/campaigns5.htm)

Many professionals and sentencers believe that the effectiveness of ASBOs can be measured by compliance (Solanki et al, 2006) and the Home Office guidance on publicising the details of those convicted of anti-social behaviour identifies that naming and shaming plays a major role in enforcement. However, ASBOs have a high level of non compliance and a very high breach rate – indicating a lack of effectiveness in this area. In the research conducted for the Youth Justice Board (2006) nearly 50% of the young people had been returned to court for failure to comply with their order and the majority had 'breached' their ASBO on more than one occasion. In this respect the issue of breach is especially relevant - in March 2005 the breach rate for ASBOs had risen to 42%, and the National Association of Probation Officers indicated that nearly 50% of breached ASBOs led to the individual being sentenced to custody. It is also apparent that 10-17 year olds breach the orders at a higher rate (62%) than adults (43%) (Home Office, 2006c) and this figure undoubtedly includes young people with learning disabilities (BIBIC, 2005) – the proportion of which is unknown.

A study funded by the Youth Justice Board gives support to the belief that breach rates are linked to cognitive capacity, finding that few young people completely understood the prohibitions to which they were subject. The authors comment that 'for those with a long list of prohibitions, adherence simply seemed impractical in terms of remembering them all' (Solanki et al, 2006:83). Importantly, this study also showed just how little support is typically provided to young people in order to help ensure that they do not breach the terms of their ASBOs. The issue of lack of support was supposed to be addressed by the introduction of Individual Support Orders (ISO), via section 332 of the Criminal Justice Act 2003, which are available 'on application' in cases where an ASBO is made for 10-17 year olds. Whilst ASBOs are purely prohibitive ISOs are designed to provide some level of support and intervention and there is presumption in favour of making an ISO. NACRO (2005) noted that ISOs had rarely been used. Solanki et al (2006) cite figures released by the Home Office which indicate that only 7 Individual Support Orders (ISOs) were made during the first 6 months following their introduction.

There are also particular concerns regarding breach and children with learning disabilities. The British Institute for Brain Injured Children identified particular concerns regarding breach of orders involving children with learning disabilities and link this with their findings that 'young people with learning and communication difficulties experience immense problems in understanding the terms of the Orders' (BIBIC, 2005:5). Given the potential for young people with

learning disabilities to simply not understand the terms of their order, coupled with the lack of professional support, concerns arise that those who breach may end up in custody (see Fyson and Yates forthcoming).

As noted earlier, whilst the ASBO is a civil order, breach of the order is criminal and can result in imprisonment. There is a wealth of evidence that indicates that custodial sentences for children in trouble are ineffective and counter productive. As Pitts argues;

> In as much as social scientific research can ever 'prove' anything it has proved that locking up children and young people in an attempt to change their delinquent behaviour has been an expensive failure … more and more studies have demonstrated the tendency of these institutions to increase the re conviction rates of their ex-inmates, to evoke violence from previously non violent people, to render ex-inmates virtually un employable, to destroy family relationships and to put potentially victimised citizenry at greater risk. (Pitts 1990: 8).

Aside form the general concerns regarding the imprisonment of children the high number of children with learning disabilities and mental health problems made subject to such anti-social behaviour orders, and the high breach rate, gives rise to particular concerns about the fate of people with learning disabilities who end up in custody. A recent report from the Prison Reform Trust (Talbot, 2007) highlighted that people with learning disabilities and difficulties regularly end up in custody, where they are not readily identifiable because few prisons routinely keep statistics on this aspect of welfare. The report also noted that these prisoners were often victims of bullying and harassment whilst they were incarcerated and did not receive the independent advocacy or other specialist support they need. Worryingly, the report also identified significant numbers of people with learning disabilities and difficulties not understanding why they were in prison. These problems were not limited to adult prisoners: almost one quarter (23%) of prisoners under 18 were noted to have an IQ of less than 70, thus at a minimum falling into the category of having a mild learning disability. For example, they cite the case of a 14 year old who attended a school for children with Emotional and Behavioural Difficulties and had been assessed as having the cognitive ability of a 7 year old. He was sentenced to custody for breach of his ASBO (a 9pm curfew) but had not committed any further offences. The court was not made aware of his difficulties at the time the order was made (BIBIC, 2005).

CONCLUSION

Anti-social behaviour powers are promoted as a way of controlling those who do not abide by codes of 'common decency' or make life unpleasant for 'ordinary citizens' (Home Office, 2003) and as a mechanism to enforce 'respect' (Home Office, 2006a). At an individual level, ASBOs are presented as a way of protecting the vulnerable from the behaviour of others and at a community level they are presented as providing support for marginalised communities, since these are

identified as being the communities which suffer most from anti-social behaviour (National Audit Office, 2006). Publicly naming and shaming children and young people convicted of anti-social behaviour is presented as playing a key role enforcing these powers.

This paper has traced developments in anti-social behaviour powers and subjected them to critical assessment. It has also argued that how 'evidence' in relation to anti-social behaviour powers has been interpreted and applied, is open to serious question. It has argued that contemporary policy formation in relation to anti-social behaviour and practice developments, in particular 'naming and shaming' pays scant regard to a wider body of criminological 'evidence' (both theoretically and empirically derived). Therefore it is apparent that there are clear questions regarding the demonstrable efficacy of such practices. In short there is a conspicuous discordance between research findings, policy formation and practice development in this area.

However, aside from questions of effectiveness there are important concerns regarding the ethics of publicly 'naming and shaming' children and young people convicted of anti-social behaviour. Publicising the details of vulnerable young people, which could potentially place them at risk is at odds with well established practices in criminal proceedings and is ethically questionable. Such practices may be in breach of the United Nations Convention on the Rights of the Child (Liberty, 2006) and it could also be argued that naming and shaming is also a breach of the European Convention on Human Rights 1998 (article 8) which upholds the right to private and family life. There are clearly a range of ethical issues relating to the manner in which anti-social behaviour powers have been both constructed and employed in England and Wales as well as how they are enforced.

REFERENCES

1. Braithwaite, J. (1989) Shame, Blame and Reintergration, Cambridge University Press, Cambridge.
2. British Institute for Brain Damaged Children (2005) Young People with Learning and Communication Difficulties and Anti-Social Behaviour. Available online at www.bibic.org.uk [accessed on 22nd October 2006].
3. Brown, S. (2005) Understanding Youth and Crime: Listening to Youth? (Second Edition), Maidenhead: Open University Press.
4. Brownlee, I. (1998) 'New Labour-New Penology? Punitive Rhetoric and the Limits of Managerialism in Criminal Justice Policy', Journal of Law and Society, 25(3): 313-335.
5. Burney, E. (2002) 'Talking Tough Acting Coy: What Happened to the Anti Social Behaviour Order?', Howard Journal of Criminal Justice, 41(5): 341-56.
6. Burney, E. (2005) Making People Behave: Anti-Social Behaviour, Politics and Policy, Cullompton: Willan.
7. Campbell, S. (2002) A Review of Anti-Social Behaviour Orders, Home Office Research Study 236, London: Home Office.

8. Davies, P. (2004) *Is Evidence-Based Government Possible?* Jerry Lee Lecture presented to the 4th Annual Campbell Collaboration Colloquium, 19 February 2004.
9. Gil-Robles, A. (2005) Report by Commissioner for Human Rights on His Visit to the United Kingdom, Strasbourg: Office of the Commissioner for Human Rights.
10. Garside. R. (2005) Are antisocial behaviour strategies antisocial? London: Crime and Society Foundation available online at http://www.crimeandsociety.org.uk– [Accessed 16 October].
11. Goldson, B. (2000) Whither Diversion? Interventionism and The New Youth Justice, in Goldson, B. (2000) (ed) The New Youth Justice, Russell House Publishing, Lyme Regis.
12. Goldson, B. (2001) 'A Rational Youth Justice? Some Critical Reflections on the Research, Policy and Practice Relation', Probation Journal, 4 (2): 76–85.
13. Goldson, B. (2005) Taking Liberties: Policy and the Punitive Turn. In: H. Hendrick ed(s). Children and Social Policy: An Essential Reader. Bristol, The Policy Press
14. Goldson, B. and Yates, J. (2008) 'Youth Justice Policy and Practice: Reclaiming Applied Criminology as Critical Intervention', in J. Yates, with B. Stout, and B. Williams Applied Criminology, London: Sage
15. Hester, R. and Yates, J. (2009) 'The Shock of the New: Power, knowledge and Children's Rights in the Youth Justice System of England and Wales Ten Years on' in Inter Uniiversity Conference Proceedings, Dubrovnik Croatia: Inter University Centre
16. Home Office (2006) What is Anti-Social Behaviour, http://www.homeoffice.gov.uk/anti-social-behaviour/what-is-asb/?view=Standard – [Accessed on 16 October].
17. Home Office (2006b) Anti-Social Behaviour Orders: Statistics www.crimereduction.homeoffice.gov.uk/asbos/asbos2.htm (accessed 16.02.09)
18. Hughes, G. and Follett, M. (2006) 'Community Safety, Youth and the 'Anti-Social' in B. Goldson, and J. Muncie, (eds) Youth Crime and Justice, London: Sage.
19. Fyson, R. and Yates, J. (2009 forthcoming) Anti Social Behaviour Orders and Young People with Learning Difficulties – submitted to Critical Social Policy May 2009
20. Jamieson, J. And Yates, J. (2009) 'Young People, Youth Justice and the State' in Coleman, R., Sim, J., Tombs, S. and Whyte, D. (eds) (2009) State, Power, Crime London: Sage
21. Koffman, L. (2006) The Use of Anti-Social Behaviour Orders: An Empirical Study of a New Deal for Communities Area, Criminal Law Review, 593-613.
22. Lader, D. Singleton, N. and Meltzer, H. (2000) Psychiatric morbidity among young offenders in England and Wales. Office for National Statistics, Stationary Office, London
23. McDonald, S. (2003) 'The Nature of the Anti-Social Behaviour Order: R (McCann & Others) v. Crown Court at Manchester', The Modern Law Review, 6694): 630-9
24. Millie, A. (2009) Anti-Social Behaviour, Maidenhead: Open University Press
25. Millie, A., Jacobson, J., McDonald, E., and Hough, M. (2005) Anti-Social Behaviour Strategies: Finding a Balance, York: Joseph Rowntree Foundation

26. Morgan, R. (2007) The Insider: Cashing in the Hoodies, Channel 4, 22nd of June 2007.
27. Muncie, J. (1999) 'Institutionalized Intolerance: Youth Justice and the 1998 Crime and Disorder Act', Critical Social Policy, 19(2): 147-175.
28. Muncie, J. (2000) 'Pragmatic Realism? Searching for Criminology in the New Youth Justice', in B. Goldson, (ed.) The New Youth Justice, London: Russell House Publishing.
29. Muncie, J. (2009) Youth and Crime: A Critical Introduction (Third edition), London: Sage
30. NACRO (2005) Youth Crime Briefing: Anti Social Behaviour Orders for 10-17 Year Olds and Overview, London: NACRO
31. National Association of Probation Officers. (2005) An Analysis of The First Six Years of the Use of ASBOs: A Briefing for the Launch of ASBO Concern, London: National Association of Probation Officers. http://www.napo.org.uk/cgi-in/dbman/db.cgi?db=defaultanduid=defaultandID=110andview_records=1andww=1
32. Pitts, J. (1990) Working with Young Offenders. London: Macmillan.
33. Pitts, J. (2000) 'The New Youth Justice and The Politics of Electoral Anxiety', in Goldson, B. (ed.) The New Youth Justice, Lyme Regis: Russell House Publishing.
34. Pitts, J. (2003) The New Politics of Youth Crime: Discipline or Solidarity, (Second Edition) London: Russell House Publishing.
35. Prior, D. (2009) 'The 'Problem' of Anti Social behaviour and the Policy Knowledge base: Analysing the Power/Knowledge Relationship' Critical Social Policy, 29(5): 5-23.
36. Sikand, M. (2006) A Practitioner's Guide to Defending Anti-Social behaviour Orders, London: Legal Action group.
37. Simester, A. P. and Von Hirsch, A. 92006) Regulating Offensive Conduct Through Two-Step Prohibitions, in A. Von Hirsch and A. P. Simester (eds) Incivilities: Regulating Offensive behaviour, Oxford: Hart Publishing.
38. Singleton, N. Meltzer, H. and Gatwood, R. (1998) Psychiatric Morbidity Among Prisoners in England and Wales. Office for National Statistics, Stationary Office: London.
39. Smith, D. (2003) 'New Labour and Youth Justice', Children and Society, 17: 226-235.
40. Squires, P. (2008) 'The Politics of Anti Social Behaviour' in British Politics (2008) 3, 300–323.
41. Squires, P. and Stephen, D. E. (2005) Rougher Justice: Anti Social Behaviour and Young People, Cullompton: Willan.
42. Talbot, J (2007) No One Knows: Identifying and Supporting Prisoners with Learning Difficulties and Learning Disabilities: The Views of Prison staff, London: Prison Reform Trust
43. Tombs, S. and Yates, J. (2008) 'Who are the real nuisance neighbours?', Paper presented to the European Study Group on Deviance Conference: Capital, Culture,

Power: Criminalisation and Resistance, hosted by Liverpool John Moores University and Liverpool University, 2-4 July 2008, Liverpool

44. Tonry, M. (2004) Punishment and Politics: Evidence and Emulation in the Making of English Crime Control Policy, Cullompton: Willan.
45. Wilson, J. Q. and Kelling, G. (1982) 'Broken Windows', Atlantic Monthly, March: 29-38.
46. Youth Justice Trust (2003) On the Case: A Survey of Over 1,000 Children and Young People under Supervision by YOTs, Youth Justice Trust: Manchester.
47. Yates, J. (2003) The Implications of the Crime and Disorder Act for Youth Justice in England and Wales in Journal of Criminology and Social Integration, Vol 11: (1)
48. Yates, J. (2004) 'Evidence, Groupwork and the New Youth Justice' Groupwork, Vol, 14 (3).
49. Yates, J. (2008a) 'Naming and Shaming', B. Goldson, The Dictionary of Youth Justice, Cullompton: Willan.
50. Yates, J. (2008b) 'Deterrence', B. Goldson, The Dictionary of Youth Justice, Cullompton: Willan.
51. Yates, J. (2009) 'Youth Justice; Moving in an Anti Social Direction' in J. Wood and J. Hine (Eds) Work with Young People, London: Sage.

UPOREDNA ANALIZA MALOLETNIČKE DELINKVENCIJE I KRIVIČNOPRAVNE REAKCIJE U FBIH I RS U PERIODU OD 2001-2007 GODINE

Vesna Žunić Pavlović
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Ranko Kovačević, Meliha Bijedić
Edukacijsko rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli

U radu je data analiza osnovnih karakteristika maloletničkog pravosuđa, maloletničke delinkvencije i krivičnopravne reakcije u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srbiji za period od 2001. do 2007. godine. Imajući u vidu zajedničku istoriju i sličnost društvenih promena u ove dve države, namera autora je da razmene iskustva i ponude osnovu za saradnju na polju unapređivanja politike postupanja prema maloletnim učiniocima krivičnih dela.

Ključne reči: maloletnička delinkvencija, maloletničko pravosuđe, krivične sankcije, Federacija Bosne i Hercegovine, Republika Srbija

UVOD

Maloletnička delinkvencija ima veoma bitnu, ne samo pravnu, nego i socijalnu dimenziju i podrazumeva devijantna ponašanja mladih određenog uzrasta kojima se krše, kako legalne norme i odgovarajući propisi određenih ustanova i zajednica, tako i moralne norme društvenih sredina. Takvo ponašanje je u suprotnosti s normama društva u kome pojedinac živi. To je protudruštveni oblik ponašanja, složena socijalno-patološka pojava, vrlo delikatan, ne samo kriminološki, pravni, ekonomski, sociološki, nego, jednako tako, ozbiljan obiteljski, pedagoški, medicinski i težak opštedruštveni problem. Zasigurno je jedan od najuočljivijih segmenata i najtežih oblika poremećaja u ponašanju mladih osoba. Delinkventne aktivnosti mogu biti usmerene protiv imovine i vlasništva, protiv života i tela, ličnosti i lične slobode, te protiv društvenih običaja. Pojam maloletničke delinkvencije pojavljuje se u užem i širem smislu. U širem smislu, pojam obuhvaća sva društveno neprihvatljiva ponašanja dece i adolescenata, uključujući i ponašanja s obeležjima krivičnog dela. U ovom radu, prihvaćeno je uže određenje maloletničke delinkvencije kao društveno negativnih ponašanja maloletnika kojima se krše odredbe krivičnog i prekršajnog zakonodavstva.

Predmet rada je komparativna analiza karakteristika maloletničke delinkvencije i krivičnopravne reakcije u Federaciji Bosni i Hercegovini (FBiH) i Republici Srbiji (RS) u periodu od 2001. do 2007. godine. U pomenutom periodu, u obe

države odigrale su se značajne reforme na političkom i ekonomskom planu, što im je obezbedilo epitet zemalja u tranziciji. U okviru ovih opštedruštvenih tokova, posebnu pažnju privlače promene u maloletničkom pravosuđu, kao i politici postupanja prema maloletnim delinkventima. Da bi smo mogli realno proceniti značenje pojedine društveno negativne pojave i programirati mere za njeno sprečavanje, moramo pre svega raspolagati podacima na osnovu kojih se može zaključiti koliko je opsežna ta pojava i koliki je trend njenog kretanja. U skladu sa tim, u radu će biti prikazane osnovne karakteristike maloletničkog pravosuđa, podaci o obimu, dinamici i strukturi delinkvencije, kao i neki pokazatelji krivičnopravne reakcije.

CILJEVI ISTRAŽIVANJA

U skladu sa predmetom istraživanja formulisani su sledeći ciljevi:

1. Analiza maloletničkog zakonodavstva u FBiH i RS;
2. Utvrđivanje obima i strukture maloletničke delinkvencije u FBiH i RS;
3. Utvrđivanje obima i distribucije učestalosti krivičnih prijava, vođenja krivičnih postupaka i izricanja krivičnih sankcija u FBiH i RS;
4. Utvrđivanje obima i distribucije učestalosti izricanja pojedinih vrsta krivičnih sankcija maloletnim učiniocima krivičnih dela u FBiH i RS; i
5. Poređenje zakonodavstva, maloletničke delinkvencije i krivičnopravne reakcije u FBiH i RS.

METODOLOGIJA

Istraživanjem je pokriven sedmogodišnji period od 2001. do 2007. godine. Podaci su prikupljeni za celokupnu teritoriju Federacije Bosne i Hercegovine. Istraživanje na teritoriji Republike Srbije ograničeno je na Centralnu Srbiju i Vojvodinu, s obzirom da za poslednje godine ne postoje podaci za Kosovo i Metohiju.

U istraživanju je primenjena analiza dokumentacije. Analizirani su objavljeni zvanični statistički podaci Federalnog zavoda za statistiku FBiH i Republičkog zavoda za statistiku RS. Pored toga, analiziran je sadržaj relevantnih zakona obe države.

U obradi podataka koji se odnose na distribuciju i učestalost pojedinih obeležja korišćene su metode deskriptivne statistike, frekvencije učestalosti i procenti.

DELINKVENCIJA I KRIVIČNOPRAVNA REAKCIJA U FEDERACIJI BOSNI I HERCEGOVINI

Maloletničko zakonodavstvo u Federaciji Bosni i Hercegovini

Krivično-pravno uređenje osnovnog položaja, prava i krivične odgovornosti maloletnih počinilaca krivičnih dela, prvenstveno je sadržano u Krivičnom i drugim zakonima Federacije Bosne i Hercegovine. U FBiH ne postoji jedinstven zakon koji u potpunosti reguliše oblast maloletničkog prestupništva. Iz tog razloga primenjuju se posebne odredbe opštih zakonskih propisa, kao što su: Krivični

zakon, Zakon o krivičnom postupku i Zakon o izvršenju krivičnih sankcija koje se tiču maloletnika.

Promene ustavno-pravnog uređenja Bosne i Hercegovine dovele su i do potrebe usklađivanja krivičnog zakonodavstva s novim državnim uređenjem i međunarodnim standardima. Usklađivanje sa međunarodnim standardima išlo je u pravcu dodatne zaštite temeljnih ljudskih prava i sloboda, posebno maloletnih prestupnika.

Sankcije koje se mogu izreći maloletnicima na području FBiH kombinuju pravosudni, socijalni (zaštitnički) i model restorativne pravde. Mogu se posmatrati prvenstveno kao mjere pomoći i resocijalizacije maloletnih prestupnika sa najmanje mogućim elementima prinude i ograničavanja slobode i brigom društva za otklanjanje smetnji koje utiču na njegov pravilan razvoj u procesu socijalizacije. Sankcionisanje maloletničke delinkvencije u FBiH je regulisano u okviru krivičnog zakonodavstva koje važi za punoletne izvršioce krivičnih dela, u okviru zasebnih odredbi koje se odnose na maloletne prestupnike.

Preciziran je poseban krivičnopravni postupak prema maloletnim počiniocima krivičnih dela, utvrđivanjem posebnih obaveza i odgovornosti institucija i službi koje učestvuju u krvičnopravnom postupku od pokretanja postupka, do donošenja odluke o izricanju sankcija.

Pravosuđe za maloletnike je posebna oblast pravosuđa koja se bavi tretmanom dece u sukobu sa zakonom, uzrocima činjenja krivičnih dela, ali i merama prevencije prestupničkog ponašanja.

Sistem maloletničkog pravosuđa, usklađen sa međunarodnim standardima, temelji se na članu 37 i 40 Konvencije o pravima deteta, ali i drugim članovima Konvencije kao što su: član 2 (nediskriminacija), član 3 (najbolji interes deteta), član 19 (zaštita od zlostavljanja i zanemarivanja), član 23 (prava dece sa razvojnim poteškoćama), član 28 (obrazovanje), član 31 (zabava, rekreacija i kulturne aktivnosti) i član 39 (rehabilitacija).

Iz navedenih odredbi Konvencije o pravima deteta izvode se i sledeći ciljevi pravosuđa za maloletnike, čijim se ostvarivanjem teži uspostaviti pravedni i humani sistem pravosuđa za decu:

- "maloletničko pravosuđe je zasnovano na pravima deteta,
- primenjuje principe restorativnog pravosuđa težeći da uspostavi ravnotežu u situaciji narušenoj krivičnim delom ili sukobom, umesto jednostavnog izricanja kazne za počinjeno krivično delo),
- stavlja najbolje interese deteta na prvo mjesto,
- fokusirano je na prevenciju kao primarni cilj,
- čini zatvaranje maloletnika poslednjom raspoloživom merom u najkraćem mogućem trajanju, uzimajući pri tom u obzir učinke na žrtvu i zajednicu".

Navedeni ciljevi pravosuđa za maloljetnike promovišu prevenciju prestupničkog ponašanja i zaštitu maloletnika. Prevencija ima za cilj da deca ne dođu u sukob sa zakonom, a time i u kontakt sa pravosuđem za maloljetnike. Zaštita maloletnika se ogleda u odvraćanju od ponovnog vršenja krivičnih dela kako bi se uspešno provela resocijalizacija i što upešnija socijalna reintegracija maloletnika u socijalnu zajednicu (Karić, 2008).

Imajući u vidu temu rada, važno je pomenuti neke od promena u maloletničkom pravosuđu u FBiH: uvođenje vaspitnih preporuka kao alternative krivično-

pravnom postupku prema maloletnicima, ukidanje vaspitne mere sudski ukor i promena naziva pojedinih vaspitnih mera.

Karakteristike maloletničke delinkvencije u Federaciji Bosni i Hercegovini

Obim, dinamika i struktura maloletničke delinkvencije u FBiH su prikazani kroz pregled podataka o maloletnicima kojima je odlukom suda izrečena neka krivična sankcija (u daljem tekstu: osuđeni maloletnici) i vrsti izvršenih krivičnih dela (Tabela 1).

Tabela 1. Osuđena maloletna lica prema krivičnom delu u FBiH

Krivična dela		2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
protiv života i tela	br.	19	47	55	51	49	68	68
	%	2,9	6,2	8,6	9,7	7,8	11,6	10,1
protiv slobode i prava čoveka i građanina	br.	6	6	5	1	5	4	13
	%	0,9	0,78	0,8	0,1	0,8	0,7	1,9
protiv dostojanstva ličnosti i morala	br.	4	7	3	5	7	8	14
	%	0,6	0,9	0,46	0,9	1,1	1,4	2,1
protiv zdravlja ljudi	br.	1	7	7	17	24	18	18
	%	0,1	0,9	1,1	3,2	3,8	3,1	2,7
protiv privrede	br.	4	1	7	1	2	7	1
	%	0,6	0,1	1,1	0,1	0,3	1,2	0,1
protiv imovine	br.	540	618	490	395	480	409	479
	%	83,8	81,1	76,6	74,8	75,9	69,7	71,2
protiv bezbednosti javnog saobraćaja	br.	7	11	10	3	4	7	5
	%	1,0	1,4	1,6	0,6	0,6	1,2	0,7
protiv javnog reda i pravnog saobraćaja	br.	32	30	40	39	39	51	53
	%	4,9	3,9	6,3	7,4	6,2	8,7	7,9
ostala krivična dela	br.	31	35	23	16	22	15	22
	%	4,8	4,6	3,6	3,0	3,5	2,5	3,3
Ukupno	br.	644	762	640	528	632	587	673

Iz Tabele 4. je vidljivo da je broj osuđenih maloletnika najveći u 2002. godini, te da se uz manje varijacije održava jedan kotinuum u periodu od 2001. do 2007. godine.

U ukupnoj strukturi maloletničke delinkvencije u posmatranom periodu dominiraju krivična dela protiv imovine sa učešćem od 69,7% do 83,8%, prosečno 76,1%. Međutim, zastupljenost imovinskih krivičnih dela je, do 2006. godine, u kontinuiranom opadanju i prema apsolutnim i prema relativnim pokazateljima, dok je u 2007. godini u blagom porastu. Kod krivičnih dela protiv života i tela zapaža se porast učešća u ukupnom broju izvršenih krivičnih dela. Ova dela su na drugom mestu po učestalosti sa prosečnim učešćem od 8,1% (2,9%-11,6%). Poslednjih godina, porast učešća u ukupnoj strukturi maloletničke delinkvencije zapaže se i kod krivičnih dela protiv slobode i prava čoveka i građanina, protiv dostojanstva ličnosti i morala, protiv zdravlja ljudi i protiv javnog reda i pravnog saobraćaja. Smanjivanje zastupljenosti vidljivo je kod krivičnih dela protiv privrede, protiv bezbednosti javnog saobraćaja i ostalih krivičnih dela.

Pojava maloletničke delinkvencije u FBiH, u odnosu na preratni period, beleži dinamiku rasta koja je uslovljena dezorganizacijom porodice i drugim nepovoljnim socijalnim posledicama rata i tranzicije koje otežavaju i usporavaju socijalni razvoj zajednice i normalan proces socijalizacije maloletnika u porodici i zajednici (Karić, 2008).

Mnoge statistike i naučne analize podržavaju hipotezu da se maloletnička delinkvencija kao deo ukupnog kriminaliteta, povećava tokom nekih društvenih promena i socijalnih kriza, istorijski gledano, društva koja su doživela rapidne društvene i ekonomske promene imala su iskustva u povećanju maloletničke delinkvencije i kriminaliteta kao i druge probleme povezane s tim promenama.

Karakteristike krivičnopravne reakcije u Federaciji Bosni i Hercegovini

S obzirom na to da je kriminalitet maloletnika posebna kategorija i da su maloletni delinkventi posebna vrsta prestupnika, maloletni učinioci kaznenih dela imaju i poseban krivično-pravni status.

Krivični zakon FBiH predviđa dva oblika reagiranja na učinjenje krivičnog dela od strane maloletnika. Jedan oblik je primena vaspitnih preporuka, a drugi je primena krivičnih sankcija prema maloletnicima. Prvi oblik, koji je moguć samo u slučaju izvršenja lakših krivičnih dela, predstavlja tzv. alternativni oblik reakcije budući da se vaspitne preporuke maloletnim učiniteljima krivičnih dela izriču bez vođenja formalnog krivičnog postupka, dok se vaspitne mjere i kazna maloletničkog zatvora izriču u krivičnom postupku. Vaspitne preporuke nisu, prema tome, krivične sankcije. To su alternativne mere koje imaju za cilj izbegavanje krivičnog postupka prema maloletnim učiniteljima lakših krivičnih dela, pa samim tim i primene krivičnih sankcija, onda kada se oceni da se i njihovom primenom može uticati na maloletnika da ubuduće ne čini krivična dela.

U tabeli koja slijedi (Tabela 2) prikazani su zvanični statistički podaci o broju maloletnika protiv kojih je podneta krivična prijava (prijavljeni), vođen krivični postupak (optuženi) i kojima su izrečene krivične sankcije (osuđeni) za teritoriju FBiH u periodu 2001-2007. godina.

Tabela 2. Prijavljeni, optuženi i osuđeni maloletnici u FBiH

Godina	Prijavljeni		Optuženi		Osuđeni	
	Broj	Indeks	Broj	Indeks	Broj	Indeks
2001	644	100	554	100	274	100
2002	762	118	632	114	310	113
2003	601	93	640	115	292	107
2004	917	142	528	95	158	58
2005	1178	183	633	114	233	85
2006	1200	186	605	109	213	78
2007	1094	170	673	122	237	86

Uvidom u podatke prikazane u Tabeli 2. može se zapaziti generalni trend porasta, prema dva pokazatelja – broju prijavljenih i broju osuđenih maloletnika. Trend porasta broja maloletnika protiv kojih su podnete krivične prijave je najizraženiji od 2004. do 2007. godine. Kada je u pitanju broj optuženih u periodu od 2001-2007 godine moguće je uočiti blage varijacije u porastu i padu, sa blagim

trendom porasta broja optuženih maloljetnika za dvadeset indeksnih poena u 2007. godini u odnosu na 2001. godinu.

U posmatranom periodu, najveći broj osuđenih maloljetnika je zabilježen u 2002. godini. Izrazit pad osuđenih maloljetnika postojao je u 2004. godini, a nakon tog perioda je uočljiv porast broja osuđenih u naredne tri godine. Ipak, u poslednjoj posmatranoj godini broj prijavljenih maloletnika je i dalje manji od njihovog broja na početku posmatranog perioda.

Može se reći da na teritoriji FBiH u periodu 2001-2007. godina, postoji porast maloletničke delinkvencije, sudeći prema statističkim pokazateljima o prijavljenim, optuženim i osuđenim maloletnicima.

Tokom posmatranog perioda, od ukupnog broja prijavljenih maloletnika, optuženo je 66%, a osuđeno 27%. Od ukupnog broja optuženih maloletnika osuđeno je 40%. U periodu od 2001. do 2007. godine izrečeno je u proseku 245 krivičnih sankcija maloletnicima na godišnjem nivou.

Prema Krivičnom zakonu FBiH, maloletnom učiniocu krivičnog dela mogu se izreći vaspitne mere i određene mere bezbednosti, a starijem maloletniku može se izreći i kazna maloletničkog zatvora. Zakonom su predviđene tri grupe vaspitnih mera: disciplinske mere (upućivanje u disciplinski centar za maloletnike), mere pojačanog nadzora (od strane roditelja, usvojitelja ili staratelja, u drugoj porodici ili od strane nadležnog organa socijalne zaštite) i zavodske mere (upućivanje u vaspitnu ustanovu, u vaspitno-popravni dom ili u drugu ustanovu za osposobljavanje). Do 2003. godine maloletnicima je mogla biti izrečena i disciplinska mera sudski ukor, koja je kasnije ukinuta.

Vrste izrečenih sankcija maloletnim počiniocima krivičnih dela ovise o vrsti krivičnog dela i društvenih posledica devijantnosti. Maloletni počinioci krivičnih dela se podvrgavaju sistematskom timskom posmatranju (pravnici, socijalni radnici, socijalni pedagozi, psiholozi) nakon čega se predlaže mera koju treba poduzeti u cilju resocijalizacije.

U Tabeli 3. prikazani su podaci o vrsti izrečenih krivičnih sankcija maloletnim učiniocima krivičnih dela na teritoriji FBiH od 2001. do 2007. godine.

Tabela 3. Vrsta izrečenih vaspitnih mera u FBiH

Godina	Ukupno	Disciplinske mere		Mere pojačanog nadzora		Zavodske mere		Maloletnički zatvor	
		br.	%	br.	%	br.	%	br.	%
2001	274	61	22,3	45	16,4	168	61,3	0	0
2002	310	100	32,3	192	61,9	13	4,2	5	1,6
2003	292	126	43,1	155	53,1	7	2,4	4	1,4
2004	158	12	7,6	134	84,8	9	5,7	3	1,9
2005	233	5	2,1	212	91,0	14	6,0	2	0,9
2006	213	2	0,9	208	97,6	2	1,0	1	0,5
2007	237	1	0,4	222	93,7	12	5,1	2	0,8

Prema podacima prikazanim u Tabeli 3, u ukupnom broju izrečenih vaspitnih mera najveće učešće ostvarile su mere pojačanog nadzora (prosečno 71%), zatim disciplinske mere (16%), te zavodske mere (12%). Kazna maloletničkog zatvora u posmatranom periodu ostvaruje učešće od 1 % u ukupnom broju izrečenih krivičnih sankcija maloletnim licima.

Učestalost izricanja disciplinskih mera je u opadanju, a posebno je uočljiv drastičan pad učešća ovih mera u 2004. godini. To se može povezati sa ukidanjem mere sudski ukor i nedostatkom ustanova za izvršenje jedine preostale disciplinske mere – upućivanje u disciplinski centar. Učešće vaspitnih mera pojačanog nadzora vremenom raste i poslednjih godina iznosi preko 90%. Nakon znatnog opadanja zastupljenosti zavodskih mera u 2002. godini, njihovo učešće ostaje prilično nisko (1-6%).

DELINKVENCIJA I KRIVIČNOPRAVNA REAKCIJA U REPUBLICI SRBIJI

Maloletničko zakonodavstvo u Republici Srbiji

Na teritoriji Republike Srbije, od 01.01.2006. godine važi Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Ovim pravnim aktom maloletničko pravosuđe je prvi put izdvojeno u zaseban pravni sistem. Zakon sadrži pet celina: osnovne odredbe, krivičnopravne odredbe, posebne odredbe o zaštiti maloletnih lica kao oštećenih u krivičnom postupku, kaznene odredbe i prelazne i završne odredbe. Do stupanja na snagu novog Zakona krivičnopravni položaj maloletnika bio je regulisan posebnim odredbama koje su bile sadržane u okviru opštih odredbi materijalnog, procesnog i izvršnog zakonodavstva – Krivični zakonik, Zakonik o krivičnom postupku i Zakon o izvršenju krivičnih sankcija.

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica sadrži niz inovacija koje otvaraju prostor za unapređivanje krivičnopravnog položaja maloletnika. Primera radi, uvođenje instituta vaspitnih naloga koji podrazumeva nepokretanje ili obustavljanje krivičnog postupka, pruža mogućnost za smanjivanje broja maloletnika protiv kojih se vodi krivični postupak i kojima izriču krivične sankcije. Pored toga, uvedene su i druge inovacije: proširen je repertoar vaspitnih mera – umesto osam predviđeno je devet mera; uvedene su nove mere koje su u skladu sa savremenim zakonskim rešenjima u drugim zemljama; izostavljena je mera upućivanja u disciplinski centar, koja ionako nikada nije zaživela u praksi; osavremenjeni su nazivi nekih vaspitnih mera; smanjena je restriktivnost krivičnih sankcija za maloletnike, što je najuočljivije u skraćivanju maksimalnog trajanja svih vaspitnih mera.

Detaljnija analiza odredbi Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica premašuje potrebe ovog rada. Opšteprihvaćeno mišljenje je da se Zakon primenjen relativno kratko (nešto više od dve godine), pa da bi donošenje konačnih zaključaka o njegovoj delotvornosti u ovom trenutku bilo ishitreno.

Karakteristike maloletničke delinkvencije u Republici Srbiji

Obim, dinamika i struktura maloletničke delinkvencije biće prikazani kroz pregled podataka o maloletnicima kojima je odlukom suda izrečena neka krivična sankcija (u daljem tekstu: osuđeni maloletnici) i vrsti izvršenih krivičnih dela u Srbiji od 2001. do 2007. godine (Tabela 4).

Tabela 4. Osuđena maloletna lica prema krivičnom delu u RS

Krivična dela		2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
protiv života i tela	br.	186	220	226	235	252	212	318
	%	7,8	9,5	12,8	11,9	11,3	13,5	15,9
protiv slobode i prava čoveka i građanina	br.	3	-	5	9	13	12	18
	%	0,1	-	0,2	0,5	0,6	0,8	0,9
protiv dostojanstva ličnosti i morala	br.	14	13	20	21	19	19	27
	%	0,6	0,6	1,0	1,1	0,9	1,2	1,4
protiv zdravlja ljudi	br.	-	23	29	56	67	94	93
	%	-	1,0	1,4	2,8	3,0	6,0	4,7
protiv privrede	br.	30	15	24	36	17	11	19
	%	1,2	0,6	1,2	1,8	0,8	0,7	1,0
protiv imovine	br.	1954	1856	1525	1425	1635	1033	1271
	%	81,5	79,9	73,3	71,9	73,2	66,0	63,7
protiv bezbednosti javnog saobraćaja	br.	77	83	75	82	72	58	81
	%	3,2	3,6	3,6	4,1	3,2	3,7	4,1
protiv javnog reda i pravnog saobraćaja	br.	44	27	57	58	64	41	70
	%	1,8	1,2	2,7	2,9	2,9	2,6	3,5
ostala krivična dela	br.	90	85	79	61	95	86	99
	%	3,7	3,7	3,8	3,1	4,3	5,5	5,0
Ukupno	br.	2398	2322	2080	1983	2234	1566	1996

Generalno posmatrano, broj osuđenih maloletnika opada od 2001. do 2007. godine. U naredne tri godine postoji kolebanje u vidu porasta-smanjenja-porasta broja osuđenih. Takođe, može se zapaziti da je broj osuđenih najveći u prvoj posmatranoj godini.

U ukupnoj strukturi maloletničke delinkvencije u posmatranom periodu dominiraju krivična dela protiv imovine sa učešćem od 63,7% do 81,5%, prosečno 73%. Međutim, zastupljenost imovinskih krivičnih dela tokom posmatranog perioda je u kontinuiranom opadanju i prema apsolutnim i prema relativnim pokazateljima. Na drugom mestu po učestalosti su krivična dela protiv života i tela sa učešćem od 7,8% do 15,9%, prosečno 12%. Kod ove grupe krivičnih dela zapaža se suprotan trend u smislu porasta učešća tokom posmatranog perioda. Ovakav trend porasta učešća u ukupnoj strukturi maloletničke delinkvencije zapaža se i kod ostalih grupa krivičnih dela, osim kod krivičnih dela protiv privrede. Posebno su interesantni podaci o krivičnim delima protiv zdravlja ljudi. Do 2002. godine, podaci za ovu grupu krivičnih dela nisu posebno prikazivani zbog njihove male zastupljenosti. Od 2002. godine zastupljenost ovih dela povećala se za skoro pet puta. Treba naglasiti da se prikazani podaci prevashodno odnose na krivično delo neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga i krivično delo omogućavanje uživanja opojnih droga.

Karakteristike krivičnopravne reakcije u Republici Srbiji

Jedan od važnih pokazatelja krivičnopravne reakcije na maloletničku delinkvenciju jeste odnos između broja prijavljenih, broja optuženih (prema kojima je podnet predlog veću za maloletnike za izricanje neke krivične sankcije i postupak je završen) i broja osuđenih maloletnika (kojima je odlukom suda izrečena neka krivična sankcija). U Tabeli 5 prikazani su zvanični statistički podaci o ovim pokazateljima za teritoriju Republike Srbije u periodu 2001-2007. godina.

Tabela 5. Prijavljeni, optuženi i osuđeni maloletnici u RS

Godina	Prijavljeni		Optuženi		Osuđeni	
	Broj	Indeks	Broj	Indeks	Broj	Indeks
2001	3640	100	3277	100	2398	100
2002	3251	89	3620	110	2322	97
2003	2415	66	3089	94	2080	87
2004	3120	86	2726	83	1983	83
2005	2945	81	3232	99	2234	93
2006	3041	83	2267	69	1566	65
2007	3434	94	2501	76	1996	83

Na osnovu prikazanih podataka može se zapaziti generalni trend opadanja, odnosno stagnacije prema svim pokazateljima. Trend opadanja je najizraženiji 2003. godine, s tim da do kraja posmatranog perioda nisu dostignute vrednosti iz prve posmatrane godine. To je posebno uočljivo kod obima prijavljenih maloletnika, koji je 2003. godine za skoro preko 30 indeksnih poena manji, a 2005. godine za skoro 20 indeksnih poena manji u odnosu na 2001. godinu. Statistika optuženja i osuda prati kretanje prijava. Broj optuženih i osuđenih maloletnika, nakon opadanja 2003., odnosno 2004. godine, beleži porast i na kraju posmatranog perioda se približava početnim vrednostima. U svakom slučaju, sudeći prema zvaničnim statističkim podacima o broju prijava, optuženja i osuda, maloletnička delinkvencija je na području Republike Srbije, poslednjih godina u opadanju, odnosno ispod nivoa iz 2001. godine.

Drugi interesantan pokazatelj krivičnopravne reakcije na maloletničku delinkvenciju jeste odnos između broja prijavljenih, optuženih i osuđenih maloletnika. Podatak da broj prijavljenih maloletnih lica u pojedinim godinama premašuje broj maloletnika prema kojima je podnet predlog veću za maloletnike za izricanje neke krivične sankcije, treba tumačiti kao posledicu neažurnosti, odnosno predugog trajanja krivičnog procesa koji započinje u jednoj, a završava tokom narednih godina.

U posmatranom periodu, od ukupnog broja prijavljenih maloletnika, krivične sankcije su izrečene u prosečno 72% slučajeva. To je znatno veća proporcija nego u periodu 1990-2000. godine kada je iznosila 50% (Žunić-Pavlović, 2003). Prikazani podaci svedoče o pooštravanju politike postupanja preme maloletnim učiniocima krivičnih dela.

Odnos između broja maloletnika prema kojima je podnet predlog veću za maloletnike za izricanje neke krivične sankcije i broja maloletnika kojima je izrečena neka krivična sankcija nije značajnije promenjen. U periodu od 1990. do 2000. godine od ukupnog broja optuženih maloletnika osuđeno je 65% (Žunić-Pavlović, 2003), a u periodu 2001. do 2007. godine u proseku 69%.

Ilustrativan je i podatak o prosečnom broju maloletnika koji svake godine prodru do poslednje karike sistema društvene reakcije na maloletničku delinkvenciju. U posmatranom periodu, tokom jedne godine krivične sankcije se primene prema prosečno 2100 maloletnih lica. To je znatno više u odnosu na proteklu deceniju kada je prosečan broj izrečenih krivičnih sankcija maloletnicima na godišnjem nivou iznosio 1700 (Žunić-Pavlović, 2003).

Prilikom analize politike izricanja krivičnih sankcija maloletnicima u Srbiji treba razdvojiti dva perioda. U prvom periodu, zaključno sa 2005. godinom,

važile su odredbe krivičnog zakonodavstva kojima je predviđeno ukupno osam vaspitnih mera, svrstanih u tri grupe: disciplinske mere (ukor i upućivanje u disciplinski centar za maloletnike), mere pojačanog nadzora (od strane roditelja ili staraoca, u drugoj porodici i od strane organa starateljstva) i zavodske mere (upućivanje u vaspitnu ustanovu, upućivanje u vaspitno-popravni dom i upućivanje u specijalnu ustanovu). U drugom periodu, od 2006. godine, stupio je na snagu Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica kojim su, takođe, predviđene tri grupe vaspitnih mera: mere upozorenja i usmeravanja (sudski ukor i posebne obaveze), mere pojačanog nadzora (pojačan nadzor od strane roditelja, usvojioca ili staraoca, pojačan nadzor u drugoj porodici, pojačan nadzor od strane organa starateljstva i pojačan nadzor uz dnevni boravak u odgovarajućoj ustanovi za vaspitavanje i obrazovanje maloletnika) i zavodske mere (upućivanje u vaspitnu ustanovu, upućivanje u vaspitno-popravni dom i upućivanje u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje). I prema starim i prema novim zakonskim odredbama, starijim maloletnicima mogla je biti izrečena kazna maloletničkog zatvora.

U Tabeli 6. prikazani su podaci o vrsti izrečenih krivičnih sankcija maloletnim učiniocima krivičnih dela na teritoriji Republike Srbije od 2001. do 2007. godine.

Tabela 6. Vrsta izrečenih vaspitnih mera u RS

Godina	Ukupno	Disciplinske mere		Mere pojačanog nadzora		Zavodske mere		Maloletnički zatvor	
		br.	%	br.	%	br.	%	br.	%
2001	2398	1202	50,1	1084	45,2	90	3,7	22	0,9
2002	2322	1034	44,5	1146	49,3	91	3,9	32	1,4
2003	2080	970	46,6	1027	49,4	72	3,5	11	0,5
2004	1983	936	47,2	957	48,3	80	4,0	10	0,5
2005	2234	977	43,7	1170	52,4	80	3,6	7	0,3
2006	1566	587	37,5	860	54,9	102	6,5	17	1,1
2007	1996	886	44,4	999	50,0	81	4,1	30	1,5

Prema podacima prikazanim u Tabeli 3, u ukupnom broju izrečenih vaspitnih mera najveće učešće ostvarile su mere pojačanog nadzora (prosečno 50%), zatim disciplinske mere, odnosno mere upozorenja i usmeravanja (prosečno 45%), dok su zavodske mere izrečene u svega 4% slučajeva. Kazna maloletničkog zatvora u posmatranom periodu ostvaruje učešće manje od 1% u ukupnom broju izrečenih krivičnih sankcija maloletnim licima.

UPOREDNA ANALIZA STANJA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE I REPUBLICI SRBIJI

Maloletničko zakonodavstvo

Savremeno maloletničko pravosuđe u FBiH i RS usklađeno je sa međunarodnim ugovorima i pravilima međunarodnog prava, kao što su: Konvencija o pravima deteta, Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, Standardna minimalna pravila UN za maloletničko pravosuđe, Pravilima UN

za maloletnike lišene slobode, Standardnim minimalnim pravilima UN za mere alternativne institucionalnom tretmanu i drugo.

Suštinska razlika između maloletničkog pravosuđa ove dve države je postojanje posebnog maloletničkog zakonodavstva u Srbiji – Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, dok se u FBiH krivičnopravni položaj maloletnika reguliše posebnim celinama u okviru Krivičnog zakona BiH, Zakona BiH o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera i Zakona o krivičnom postupku BiH. Pomenutim Zakonom u Srbiji je regulisan celokupan položaj maloletnih učinilaca krivičnih dela, ali i položaj maloletnika – žrtvi krivičnih dela.

Reforma maloletničkog zakonodavstva u obe države omoguila je rešavanje slučajeva maloletničke delinkvencije izvan formalnog sudskog postupka. Vaspitne preporuke (FBiH), odnosno vaspitni nalozi (Srbija) imaju za svrhu nepokretanje ili obustavljanje krivičnog postupka, kao i delovanje na maloletnika da ubuduće ne vrši krivična dela. Postoje izvesne razlike u uslovima za primenu alternativnih mera, jer se u Srbiji vaspitni nalozi mogu izreći maloletnim učiniocima krivičnih dela za koje je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do pet godina, dok je u FBiH zaprećena kazna zatvora limitirana na tri godine. U obe države predviđene mere odnose se na poravnanje sa oštećenim, školovanje i zapošljavanje, društveno-koristan rad i podvrgavanje potrebnom tretmanu, s tim da je u FBiH predviđena i vaspitna preporuka smeštaj u drugu porodicu, dom ili ustanovu. Zahvaljujući uvođenju vaspitnih naloga, odnosno preporuka, opravdano je očekivati promenu u budućim trendovima optuženja i osuda, a posebno u proporciji prijavljenih maloletnika prema kojima je vođen krivični postupak i izrečene krivične sankcije.

Nadalje, i u FBiH i u Srbiji uvedena su nova rešenja u pogledu krivičnih sankcija za maloletnike. U FBiH zadržan je naziv disciplinske mere u okviru kojih je predviđena samo jedna vaspitna mera – upućivanje u disciplinski centar. U Srbiji je uveden novi naziv – mere upozorenja i usmeravanja u koje se ubrajaju sudski ukor i posebne obaveze. Reč je o značajnoj inovaciji koja potencijalno može izmeniti karakter sankiconisanja maloletnika, jer je reč o vaspinim merama koje su se u prošlosti najčešće primenjivale. U grupi mera pojačanog nadzora, u Srbiji je uvedena još jedna mera – pojačan nadzor uz dnevni boravak u odgovarajućoj ustanovi za vaspitavanje i obrazovanje maloletnika, dok su u BiH zadržana tredicionalna tri modaliteta. U pogledu zavodskih mera, osim izmena u nazivu, nema značajnijih razlika između dva zakonodavstva.

Postoji značajna razlika u propisanom trajanju krivičnih sankcija za maloletnike u FBiH i Srbiji. Generalno, može se reći da je maloletničko pravosuđe FBiH restriktivnije, jer predviđa duže maksimalno trajanje vaspitnih mera. Mere pojačanog nadzora u Srbiji mogu trajati od šest meseci do dve godine, a u FBiH od jedne do tri godine. Predviđeno trajanje mere upućivanje u vaspitnu ustanovu u Srbiji iznosi od šest meseci do dve godine, a u FBiH od šest meseci do tri godine. Upućivanje u vaspitno-popravni dom u Srbiji može trajati od šest meseci do četiri godine, a u FBiH od jedne do pet godina. Na kraju, maksimalno trajanje kazne maloletničkog zatvora u Srbiji iznosi pet godina, a u FBiH deset godina.

I pored znatnih razlika u načinu regulisanja krivičnopravnog položaja maloletnih učinilaca krivičnih dela u FBiH i Srbiji, mogu se staviti neke zajedničke

primedbe. Poznavajući probleme u dosadašnjoj primeni posebnih obaveza koje su mogle biti izrečene uz vaspitne mere pojačanog nadzora, realno je razmišljati o primenljivosti novih rešenja – vaspitnih naloga, odnosno preporuka i vaspitne mere posebne obaveze (Srbija). U FBiH je zadržana vaspitna mera upućivanje u disciplinski centar, uprkos brojnim problemima u njenoj primeni koji su postojali u prošlosti. U Srbiji je ova mera ukinuta, ali je vaspitnim merama pojačanog nadzora dodat još jedan modalitet - pojačan nadzor uz dnevni boravak u odgovarajućoj ustanovi za vaspitanje i obrazovanje maloletnika, koja ima izvesnih sličnosti s prethodnom. Postoji realna opasnost da novoustanovljena mera ima jednaku sudbinu kao njena prethodnica. Pored toga, uz neznatne izmene u nazivu i formulaciji, zadržane su vaspitne mere pojačan nadzor u drugoj porodici i upućivanje u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje (Srbija), odnosno upućivanje u drugu ustanovu za osposobljavanje (FBiH), iako se već više od pedeset godina govori o njihovoj neupotrebljivosti. Imajući prethodno rečeno u vidu, čini se opravdanom konstatacija većine stučnjaka u oblasti da nova rešenja nisu usmerena na otklanjanje nedostataka i problema u dosadašnjoj praksi primene krivičnih sankcija prema maloletnim licima i da se u pogledu najkritičnijih oblasti inovacije mogu najbolje opisati kao »ništa novo«.

Maloletnička delinkvencija

U FBiH i Srbiji u strukturi maloletničke delinkvencije najzastupljenija su imovinska krivična dela. Njihovo prosečno učešće u FBiH iznosi 76%, a u Srbiji 73%. U obe države, na drugom mestu po učestalosti su krivična dela protiv života i tela sa prosečnim učešćem od 8% u FBiH i 12% u Srbiji. Treće mesto u strukturi krivičnih dela izvršenih od strane maloletnika u FBiH pripada krivičnim delima protiv javnog reda i pravnog saobraćaja (prosečno 7%), a u Srbiji ostalim krivičnim delima (prosečno 4%). Treba ukazati i na porast zastupljenosti krivičnih dela protiv zdavlja ljudi, posebno dela koja su povezana sa proizvodnjom, distribucijom i omogućavanjem uživanja opojnih droga, u obe države.

Izneti podaci su delimično u skladu sa rezultatima ranijih istraživanja. U istraživanju rađenom u industirjskim naseljima autori dolaze do podataka da je u Jugoslaviji u periodu od 1958. do 1962. godine najviše maloletnika izvršilo krivična dela protiv imovine (64,5%), a zatim dela protiv života i tela (15,2%), dok su u industrijskim naseljima ta dela bila zastupljena sa 86,3%, odnosno 6,2% (Todorović, Jovanović, Lazarević, Kalember, Jašović, Petrović, Ignjatović, 1966). Prema rezultatima koje navodi Jašović, učešće krivičnih dela protiv imovine u Jugoslaviji povećalo se sa 70,6% u 1960. na 85,5% u 1976., da bi 1988. dostiglo nivo od 88,3%, dok je učešće krivičnih dela protiv života i tela opalo od 16,5% u 1960. godini do ispod 4% u 1986. godini (Jašović, 1991). U periodu od 1990. do 1995. godine na teritoriji Srbije učešće imovinskih krivičnih dela u kriminalitetu maloletnika iznosilo je od 78,47% do 89,06%. Drugu grupu po učestalosti činila su krivična dela protiv života i tela (od 4,62% do 6%), dok su na trećem mestu bila ostala krivična dela (od 6,32% do 15,56%) (Jovanić, Žnić, Ilić, 1999).

U odnosu na prethodne decenije, može se zapaziti da je učešće krivičnih dela protiv imovine u ukupnoj strukturi maloletničkog kriminala u periodu 2001. do 2007. godine smanjeno. Istovremeno, zapaža se porast učešća krivičnih dela protiv života i tela i ostalih krivičnih dela. Može se zaključiti da, iako maloletnička

delinkvencija ostaje prevashodno imovinskog karaktera, vremenom ona dobija na raznovrsnosti i stepenu društvene opasnosti.

Krivičnopravna reakcija

Pre svega treba naglasiti da između FBiH i Srbije postoji velika razlika u ukupnom broju maloletnika protiv kojih je podneta krivična prijava, podnet predlog za izricanje krivične sankcije ili kojima je izrečena neka krivična sankcija. U Srbiji u odnosu na FBiH u periodu od 2001. do 2007. godine bilo je tri puta više prijavljenih, pet puta više optuženih i osam puta više osuđenih maloletnika. U posmatranom periodu, prosečan broj maloletnika protiv kojih je podneta krivična prijava u FBiH iznosi 914, a u Srbiji 3121. Prosečan broj slučajeva maloletničke delinkvencije za koje je podnet predlog veću za izricanje krivične sankcije ili je postupak obustavljen u FBiH iznosi 609, a u Srbiji 2959. Prosečan broj maloletnika kojima su izrečene krivične sankcije u FBiH iznosi 245, a u Srbiji 2083.

Prema podacima o ukupnom broju prijavljenih, optuženih i osuđenih maloletnih lica zapažaju se različiti trendovi maloletnička delinkvencija u FBiH i Srbiji. Naime, u FBiH broj prijavljenih i optuženih maloletnika u posmatranom periodu raste, dok broj osuđenih nakon izrazitog pada 2004. godine postepeno raste, ali ne dostiže nivo iz prve posmatrane godine. U Srbiji, prema sva tri pokazatelja, maloletnička delinkvencija je u opadanju.

Odnos između broja prijavljenih, osuđenih i optuženih maloletnika može se uzeti kao pokazatelj politike postupanja prema maloletnim učiniocima krivičnih dela. Od ukupnog broja prijavljenih maloletnika u FBiH optuženo je 66%%, a u Srbiji 95%, dok je osuđeno 27% u FBiH i 67% u Srbiji. Od ukupnog broja optuženih maloletnika 40% je osuđeno u FBiH, a 70% u Srbiji. Treba napomenuti da stanje u Srbiji ne treba isključivo tumačiti kao odraz restriktivnosti politike postupanja, već i kao odraz neefikasnosti sistema u procesuiranju slučajeva. Prema podacima ranijih istraživanja, tokom 90-ih godina od ukupnog broja prijavljenih maloletnika 63,15% do najviše 98,04% bilo je optuženo, a 48,39% do 64,85% osuđeno (Jovanić i sar., 1999). Može se konstatovati da odnos između broja prijavljenih i optuženih ostaje u okvirima trenda koji je obeležio 90-te godine. Međutim, u odnosu na prethodnu deceniju, u periodu 2001-2007. godina, u FBiH dolazi do smanjenja proporcije osuđenih maloletnika, dok u Srbiji dolazi do povećanja.

U FBiH i Srbiji u ukupnom broju izrečenih vaspitnih mera najzastupljenije su mere pojačanog nadzora, zatim disciplinske mere, odnosno mere upozorenja i usmeravanja, a najmanje su zastupljene zavodske mere. Međutim, između dve države postoje znatne razlike u proporciji pojedinih vrsta vaspitnih mera. U Srbiji je učešće disciplinskih mera, odnosno mera upozorenja i usmeravanja (45%) gotovo izjednačeno sa učešćem mera pojačanog nadzora (50%). U FBiH mere pojačanog nadzora (71%) se više od četiri puta češće izriču u odnosu na disciplinske mere (16%). U FBiH učestalost izricanja zavodskih mera (12%) je tri puta veća u odnosu na Srbiju (4%). U obe države kazna maloletničkog zatvora je zastupljena sa 1% u ukupnom broju izrečenih krivičnih sankcija maloletnicima.

Tokom 60-ih godina, odnos izmedju izrečenih vaspitnih mera i kazne maloletničkog zatvora iznosio je 95:5%, a 1989. godine taj odnos se smanjio na 1-2% učešća maloletničkog zatvora u ukupnom broju izrečenih krivičnih sankcija ma-

loletnicima (Stakić, 1991). Prema istom autoru, u periodu od 1960-1989. godine u više od 50% slučajeva izricane su mere pojačanog nadzora, disciplinske mere bile su zastupljene sa oko 40%, a zavodske vaspitne mere su učestvovale sa 7,5%. Tokom 90-ih godina najčešće su izricane vaspitne mere pojačanog nadzora (uvek preko 50%), a potom disciplinske mere (36,40-42,12%), a najredje se izricane zavodske vaspitne mere (3-5%) (Jovanić i sar., 1999). Može se zaključiti da u odnosu na prethodne decenije nije došlo do značajnijih promena u strukturi izrečenih krivičnih sankcija maloletnicima. Učešće vaspitnih mera ostaje predominantno, sa najvećom zastupljenošću mera pojačanog nadzora.

S obzirom na svrhu vaspitnih mera, često se postavlja pitanje da li je opravdana podela na teže i lakše vaspitne mere. Prilikom izbora vaspitne mere uzimaju se u obzir okolnosti koje se tiču uzrasta, duševne razvijenosti, životne sredine i prilika, ličnosti, ranije primene vaspitnih mera. Težina izvršenog krivičnog dela je podatak koji se takođe uzima u obzir prilikom izricanja mere, ali u kontekstu ostalih okolnosti, u odnosu na koje nema veći značaj. Međutim, stav koji preovlađuje i u teoriji i u praksi je da su najlakše vaspitne mere – disciplinske, a najteže – zavodske. Takva gradacija proističe iz kriterijuma za primenu, sadržaja, trajanja, načina izvršenja i drugih karakteristika pojedinih vaspitnih mera. U opravdavanju ovog stava najčešće se navodi zahtev za ostvarivanjem jednog od osnovih principa krivičnog prava: sve dok se lakšom merom može postići svrha nije opravdano primenjivati težu meru. Samim tim, očekivani raspored učestalosti izricanja podrazumevao bi smanjivanje učestalosti od sankcija gde gotovo i da nema intruzivne socijalne kontrole (disciplinske mere, odnosno mere upozorenja i usmeravanja), preko sankcija umerenog intenziteta kontrole i tretmana (mere pojačanog nadzora), do najrestriktivnijih zavodskih sankcija koje podrazumevaju upućivanje maloletnika u ustanove za resocijalizaciju. Može se konstatovati da se u savremenoj praksi na teritoriji Srbije zapaža približavanje ovakvim očekivanim trendovima, dok na teritoriji FBiH centralnu ulogu imaju mere pojačanog nadzora.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srbija su u dugotrajnom procesu društvenih promena u oblasti politike i ekonomije koje nesumnjivo dobijaju svoj odraz i u ostalim sferama društvenog života, pa i u politici postupanja prema prestupnicima uopšte i maloletnim prestupnicima posebno. Sa druge strane, interesantno je pitanje u kojoj meri globalne društvene promene u ovim državama utiču na pojavu maloletničke delinkvencije.

U istraživanju su sagledane osnovne karakteristike maloletničkog pravosuđa, maloletničke delinkvencije i krivičnopravne reakcije u FBiH i Srbiji u periodu od 2001. do 2007. godine.

Najznačajniji rezultati istraživanja su:

- U Srbiji je maloletničko zakonodavstvo izdvojeno u poseban sistem, dok je u FBiH krivičnopravni položaj maloletnika i dalje regulisan posebnim odredbama u okviru opšteg materijalnog, procesnog i izvršnog zakonodavstva.

- U obe države uvedene su alternativne mere – vaspitne preporuke, odnosno vaspitni nalozi.
- U FBiH i Srbiji uvedena su nova rešenja koja se tiču vrsta vaspitnih mera. U FBiH su neke mere izbrisane, dok su u Srbiji neke mere izbrisane, a neke uvedene.
- U Srbiji je znatno skraćeno trajanje krivičnih sankcija za maloletnike, a u FBiH nije.
- U obe države u strukturi krivičnih dela koje su izvršili maloletnici dominiraju krivična dela protiv imovine (preko 70%), dok su na drugom mestu po zastupljenosti krivična dela protiv života i tela (8% u FBiH i 12% u Srbiji).
- U odnosu na FBiH, u Srbiji je prijavljeno tri puta više maloletnika, pet puta više je optuženo i osam puta više osuđeno.
- Posmatrajući podatke o ukupnom broju prijavljenih, optuženih i osuđenih maloletnih lica može se zaključiti da je maloletnička delinkvencija u FBiH u porastu, dok je u Srbiji u opadanju.
- Razlike u odnosu između prijavljenih, optuženih i osuđenih maloletnika u dve države upućuju na zaključak o restriktivnijoj politici postupanja prema maloletnim učiniocima krivičnih dela na području Srbije.
- Vaspitne mere čine skoro ukupan iznos izrečenih krivičnih sankcija i u FBiH i u Srbiji.
- U FBiH i Srbiji maloletnicima se najčešće izriču mere pojačanog nadzora, zatim disciplinske mere (mere upozorenja i usmeravanja), a najređe zavodske mere. Međutim, treba naglasiti da je učešće mera pojačanog nadzora u ukupnom broju izrečenih vaspitnih mera četiri puta veće u FBiH u odnosu na Srbiju.

U istraživanju su korišćeni zvanični statistički podaci, pa treba imati u vidu ograničenja koja su uobičajena za ovakvu vrstu vođenja evidencije. Rezultati pružaju opštu sliku maloletničke delinkvencije i krivičnopravne reakcije u FBiH i Republici Srbiji i predstavljaju dobru polaznu osnovu za razmenu iskustava između dve države, kao i za zajedničko traganje efikasnijim rešenjima. Stoga je u budućnosti potrebno preduzeti dalja istraživanja koja bi bila usmerena na detaljnije sagledavanje pojedinačnih aspekata maloletničke delinkvencije i krivičnopravne reakcije u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srbiji, ali i u susednim zemljama.

LITERATURA

1. Karić, N. (2008). *Socijalni rad i maloljetnička delinkvencija u zajednici*. Tuzla: Offset.
2. *Krivični zakon Federacije Bosna i Hercegovina*. Službene novine FBiH, br.43/98
3. Jovanić, G., Žunić, V., Ilić, Z. (1999). Kriminalitet maloletnika i krivičnopravna reakcija u Srbiji (1990-1995.), *Beogradska defektološka škola,* **5**(1), 101-121.
4. Todorović, A., Jovanović, Ž., Lazarević, D., Kalember, D., Jašović, Ž., Petrović, M., Ignjatović, I. (1966). *Prestupništvo maloletnika u industrijskim naseljima*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
5. Jašović, Ž. (1991). *Kriminologija maloletničke delinkvencije*. Beograd: Naučna knjiga.

6. Stakić, Đ. (1991). *Metodika rada sa maloletnim delinkventima.* Gornji Milanovac: Dečje novine.
7. Žunić-Pavlović, V. (2003): Evaluacija programa resocijalizacije maloletnih prestupnika, Defektološki fakultet, Univerzitet u Beogradu
8. *Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica.* Službeni glasnik RS, br. 85/05.
9. Republički zavod za statistiku. *Krivične prijave protiv maloletnih lica prema vrsti krivičnih dela, 2000-2004.* www.webrsz.statserb.sr.gov.yu (dostupno 05.2009).
10. Republički zavod za statistiku. *Maloletni učinioci krivičnih dela, 2000-2004.* www.webrsz.statserb.sr.gov.yu (dostupno 05.2009).
11. Republički zavod za statistiku. *Osuđena maloletna lica prema izrečenim krivičnim sankcijama, 2000-2004.* www.webrsz.statserb.sr.gov.yu (dostupno 09.2009).
12. Republički zavod za statistiku. *Maloletni učinioci krivičnih dela, 2003-2007.* www.webrsz.statserb.sr.gov.yu (dostupno 05.2009).
13. Republički zavod za statistiku. *Osuđena maloletna lica prema krivičnom delu i izrečenim krivičnim sankcijama, 2004.* www.webrsz.statserb.sr.gov.yu (dostupno 05.2009).
14. Federalni zavod za statistiku FBiH. *Pravosuđe - Statistički godišnjak 2008.* www.fys.ba(dostupno 05.2009).

COMPARATIVE ANALYSIS OF JUVENILE DELINQUENCY AND CRIMINAL LAW REACTION IN THE FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE PERIOD FROM 2001 THROUGH 2007

Vesna Žunić Pavlović
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation
Ranko Kovačević, Meliha Bijedić
Faculty of Education and Rehabilitation, University of Tuzla

Summary

In this article we have performed an analysis of basic characteristic of the juvenile jurisprudence, juvenile delinquency and criminal law reaction in the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbia in the period from 2001 trough 2007. Bearing in mind that these two countries share common history and many similarities in social changes, the authors intended to exchange views and to establish foundation for cooperation in policy improvement towards juvenile perpretators of the felonies.

Key words: juvenile delinquency, juvenile jurisprudence, criminal sanctions, the Federation of Bosnia and Herzegovina, the Republic of Serbia

MIŠLJENJE STUDENATA O DRUŠTVENOJ REAKCIJI NA KRIMINALITET

Vesna Nikolić-Ristanović, Jelena Dimitrijević
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Ljiljana Stevković
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Cilj rada je predstavljanje jednog dela rezultata istraživanja koji se odnose na mišljenje studenata Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju o društvenoj reakciji na kriminalitet, odnosno na pojedine prekršaje i krivična dela. Konkretnije, fokus je na predstavljanju analize odnosa studenata prema merama represivnog i restorativnog karaktera.Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 360 studenata sa studijskog smera prevencija i tretman poremećaja ponašanja. U istraživanje su bili uključeni studenti svih godina studija, a dobijeni rezultati su obrađeni metodama deskriptivne statistike uz pomoć kompjuterskog programa SPSS.Rezultati istraživanja su pokazali da su studenti naklonjeniji merama retributivnog karaktera i da na takvo opredeljenje utiče težina protivpravnog ponašanja, ali i godina studija koju pohađaju. Sa godinama studija opada procenat studenata koji smatra da društvo treba represivno da reaguje na pojedine oblike kriminaliteta. Sem navedenog, analizom rezultata istraživanja dolazi se do zaključka da su studentkinje naklonjenije restorativnim merama, kao i da iskustvo viktimizacije ne utiče na opredeljivanje za mere represivnog karaktera, što predstavlja potvrdu većine postojećih viktimoloških istraživanja.

Ključne reči: istraživanje, mišljenje studenata, društvena reakcija, kriminalitet

UVOD

Istraživanje mišljenja o kriminalitetu studentkinja i studenata Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju (FASPER) Univerziteta u Beogradu, sprovedeno je kao deo šire međunarodne kriminološke studije. Slična istraživanja bila su sprovedena krajem 20. veka u nekoliko zapadnoevropskih zemalja, na osnovu upitnika koji je sačinio dr Helmut Kury sa Max Planck Instituta iz Freiburg-a, Nemačka. Ove godine se takva istraživanja sprovode među studentima iz država bivše Jugoslavije (BIH, Hrvatska, Makedonija, Slovenija i Srbija). Istraživanje na prostoru bivše Jugoslavije inicirao je i koordinira ga prof. Goražd Meško, dekan Fakulteta krivičnopravnih nauka Univerziteta u Mariboru, sa idejom da se dobijeni podaci međusobno kompariraju. Podaci su prikupljani putem ankete. Ankete su u istom vremenskom periodu (poslednja nedelja marta i prva

nedelja aprila) sprovedene u svim zemljama bivše Jugoslavije[1], uz korišćenje iste metodologije i osnovnog istraživačkog instrumenta. Anketirani su studenti koji su određenog dana došli na predavanje, odnosno vežbe, bez prethodne najave.

U Srbiji je istraživanje sproveo Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, u saradnji sa Viktimološkim društvom Srbije.[2] Osnovni upitnik je neznatno modifikovan da bi bio prilagođen situaciji u Srbiji, uglavnom u delu koji se odnosi na sociodemografske podatke. Upitnikom su obuhvaćene grupe pitanja koje se odnose na sledeće teme: zabrinutost i strah od kriminaliteta, pretrpljena viktimizacija (sa posebnim segmentom za viktimizaciju žena), i mišljenja o različitim oblicima društvenog reagovanja na kriminalitet, uz posebno izdvojena pitanja vezana za mišljenja o smrtnoj kazni. Anketom je obuhvaćeno 360 studenata, uz uključivanje studenata svih godina studija.[3] istraživanjem su obuhvaćeni studenti sa studijskog smera prevencija i tretman poremećaja ponašanja, odnosno smera za prevenciju i resocijalizaciju lica sa poremećajima u društvenom ponašanju. Rezultati su obrađeni metodama deskriptivne statistike, uz pomoć kompjuterskog programa SPSS.

Ovaj rad ima za cilj da predstavi deo rezultata istraživanja koji se odnosi na mišljenja studenata o društvenoj reakciji na kriminalitet. S obzirom da su pitanja koncipirana tako da mere odnos studenata prema merama represivnog i restorativnog karaktera, rezultati daju značajne uvide u uticaj znanja koje studenti dobijaju na fakultetu na nivo njihove represivnosti, odnosno na njihovu otvorenost ka alternativnim odgovorima na kriminalitet.

OPIS UZORKA

Studenti Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerziteta u Beogradu, koji su na studijskom smeru prevencija i tretman poremećaja ponašanja, odnosno smeru za prevenciju i resocijalizaciju lica sa poremećajima u društvenom ponašanju[4], predstavljali su naš izvor podataka. Zapravo, istraživanje je sprovedeno na uzorku od 360 studenata i studentkinja I, II, III i IV godine studija, što je 54.5% od ukupnog broja studenata.

U najvećem broju anketirani su studenti i studentkinje II godine studija, njih 125 (34.7%), što je 59.2% od ukupnog broja studenata II godine studija[5]. Sledeći po zastupljenosti bili su studenti I godine kojih je od ukupnog broja studenata na toj godini studija anketirano 48.2%, odnosno 95 studenata (26.4%). U nešto manjem broju anketirani su studenti III godine, njih 84 (23.3%), ali su oni činili

1 Sa izuzetkom Makedonije u kojoj je anketiranje obavljeno malo kasnije zbog izbora.

2 Rukovoditeljka projekta je bila prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, dok su članice istraživačkog tima bile još i Jelena Dimitrijević i Ljiljana Stevković. Upitnik je sa slovenačkog jezika preveo prof. dr Dušan Cotič, predsednik Viktimološkog društva Srbije.

3 Ovom prilikom želimo da se zahvalimo studentima koji su popunili anketu, kao i nastavnicima i saradnicima koji su nam pomogli u organizaciji anketiranja.

4 Studenti IV godine upisali su Fakultet po starom programu kada je smer nosio navedeno ime, dok studenti I, II i III godine studiraju po novom programu, usklađenim sa bolonjskim procesom, a sa navedenim promenama i smer je dobio nov naziv: smer za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja.

5 Ukupan broj studenata koji su upisani u I, II, III i IV godinu Fakulteta redom je: 197, 211, 92 i 160, a na svim godinama zajedno 660.

91.3% ukupnog broja studenata koji su na III godini studija. Na kraju, najmanji broj anketiranih studenata iz uzorka, njih 56 (15.5%), pohađa IV godinu studija i ovaj broj anketiranih čini 35% od ukupnog broja studenata sa IV godine.

U celokupnom uzorku najzastupljenije su bile anketirane osobe ženskog pola, odnosno studentkinje-306 (85%), dok su anketirani studenti muškog pola činili nešto više od šestine uzorka. Naime, anketirana su 54 (15%) studenta muškog pola, što i odražava raspodelu studenata prema polu na studijskom smeru prevencija i tretman poremećaja ponašanja[6]. Posmatrano po svakoj godini studija pojedinačno, polna struktura studenata obuhvaćenih uzorkom je sledeća: sa I godine studija, anketirane su 83 (87.4%) studentkinje i 12 (12.6%) studenata, sa II godine studija 106 (84.8%) studentkinja i 19 (15.2%) studenata; među anketiranim studenatima III godine, bile su 72 (85.7%) studentkinje i 12 (14.3%) studenata, a sa IV godine, u uzorak je uključeno 45 (80.4%) studentkinja i 11 (19.6%) studenata.

Najzastupljeniju starosnu kategoriju činili su anketirani studenti uzrasta od 19 do 28 godina, 354 (98.3%) anketiranih, dok je svega 6 (1.7%) anketiranih studenata starosti od 29 do 41 godine. Posmatrano po godinama studija, slična je uzrasna struktura: među anketiranim studentima I godine, 93 je uzrasta od 19 do 28 godina, ili 97.89% od ukupnog broja studenata I godine obuhvaćenih uzorkom, a 2 studenta ili 2.11% uzrasta od 29 do 41 godine; 123 studenta II godine, odnosno 98.4% od ukupnog broja anketiranih studenata iste godine, pripada starosnoj kategoriji od 19 do 28 godina, a 2 studenta, ili 1.6%, su stariji i svrstani su u kategoriju uzrasta od 29 do 41 godine. Slično, uzorkom su obuhvaćena 83 studenta III godine uzrasta od 19 do 28 godina, odnosno 98.8%, dok je svega 1 student stariji, tj. pripada kategoriji uzrasta od 29 do 41 godine, što je 1.2% anketiranih studenata III godine. Raspodela studenata IV godine po ovim starosnim grupacijama je gotovo identična: 55 studenata ili 98.2% je uzrasta od 19 do 28 godina, a 1 student ili 1.8% pripada starosnoj kategoriji od 29 do 41 godine. Ističemo da svi anketirani studenti muškog pola pripadaju uzrasnoj kategoriji od 19 do 28 godina, dok je svih 6 pomenutih studenata uzrasta od 29 do 41 godine ženskog pola.

Od ukupnog broja anketiranih studenata, 353 (98%) ima srpsko državljanstvo, i to 300 studentkinja i 53 studenta, dok 7 (2%) anketiranih nisu srpski državljani. Naime, 1 student i 4 studentkinje, tj. ukupno 5 (1.4%) anketiranih su državljani Crne Gore, dok je po jedna (0.3%) studentkinja iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Po pitanju nacionalnosti, najveći broj anketiranih, 354 (98.33%), odnosno 52 studenta i 302 studentkinje naveli su da su srpske nacionalnosti, dok preostalih 1.67% čine: Bošnjaci – 3 (0.83%), 2 studentkinje i 1 student, po jedna (0.27%) Crnogorka, Slovakinja i student koji se izjasnio kao Jugosloven.

Što se tiče veroispovesti, najveći broj anketiranih studenata je pravoslavne veroispovesti, njih 343 (95.3%), 52 studenta i 291 studentkinja, a sledeći po zastupljenosti su ateisti-12 (3.3%), a među njima je 11 studentkinja i 1 student. Kao katolkinja se izjasnila 1 studentkinja (0.3%), a 3 (0.8%), 2 studentkinje i 1 student, kao pripadnici islamske veroispovesti. Na kraju, 1 (0.3%) studentkinja navela je da je agnostik.

---

6 Na prvoj godini studija muškarci su zastupljeni sa 19.8%, na drugoj 21.8%, trećoj 18.5% i na četvrtoj 21.8%. Posmatrano u odnosu na ukupan broj studenata upisanih na sve četiri godine studija zastupljenost muškaraca je 20.7%.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U skladu sa predmetom i ciljem rada izložićemo osnovne rezultate našeg istraživanja koji se odnose na to kako studenti smera za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja (odnosno prevenciju i resocijalizaciju lica sa poremećajima u društvenom ponašanju) tumače najadekvatniju društvenu reakciju na pojedine prekršaje i krivična dela. Analizu smo izvršili na ukupnom uzorku, kao i sa aspekta godine studija, polne strukture uzorka kao i prethodnog iskustva sa ličnom viktimizacijom. Istraživanjem su ispitivana mišljenja studenata o društvenoj reakciji na sledeća ponašanja:

- vožnja automobilom pod snažnim dejstvom alkohola
- vožnja javnim saobraćajnim sredstvom bez dozvole
- krađa stvari u vrednosti od 250 eura
- otpor policiji
- uživanje hašiša (lake droge)
- provaljivanje u stan sa namerom izvršenja krađe
- fizički napad (udaranje) odraslog tako da mora da zatraži lekarsku pomoć
- krađa u trgovačkoj radnji u vrednosti do 45 eura
- uživanje heroina (teške droge)
- useljavanje/zauzimanje prazne kuće
- silovanje
- prinuda na seksualnu radnju (ne radi se o silovanju)
- otimanje ručne tašne silom
- krađa automobila
- povređivanje nožem ili vatrenim oružjem
- teško udaranje deteta u porodici tako da je potrebna lekarska pomoć
- ponovna provala i krađa TV aparata
- prinuđivanje supruge na seksualni odnos (silovanje u braku)
- prekid neželjene trudnoće

Vidovi društvene reakcije koji su obuhvaćeni istraživanjem odnose se na sledeće:

- upozorenje uz pretnju kaznom,
- nadoknada štete od strane počinioca,
- poravnanje između počinioca i žrtve,
- obaveza društveno korisnog rada,
- novčana kazna,
- uslovna zatvorska
- kazna zatvora.

Radi lakše analize ove oblike društvene reakcije smo kategorisali u dve veće grupe: mere restorativnog karaktera (koje obuhvataju sve navedene izuzev uslovne i bezuslovne kazne zatvora i novčane kazne) i retributivna društvena reakcija (uslovna i bezuslovna kazna zatvora i novčana kazna). Za svaki oblik ponašanja ponuđena je i mogućnost odsustva društvene reakcije.

U sklopu ispitivanih oblika društvenog odgovora na kriminalitet upitnikom su posebno obuhvaćene dve grupe pitanja o smrtnoj kazni. Najpre nas je interesovalo da li studenti podržavaju primenu ove krivične sankcije i za koja krivična dela

je smatraju najadekvatnijom. Potom je ponuđen set stavova o smrtnoj kazni koji su utvrđivani na osnovu odgovora ”slažem se ” i ”ne slažem se”.

Mišljenja studentata o društvenoj reakciji na različite oblike kriminaliteta

Kada se posmatra ukupni uzorak, uočava se, uz izvesne varijacije na vrstu prestupa, sklonost ispitanika ka represivnijem načinu reagovanja, odnosno ka bezuslovnoj i uslovnoj zatvorskoj kazni. Naime, od ukupnog broja anketiranih studenata sve četiri godine studija, kaznu zatvora za ponuđene oblike ponašanja podržava čak 96.1% (346) studenata**,** a uslovnu zatvorsku kaznu 34.4% (124). Pri tome, studenti su se uglavnom odlučivali za uslovnu i bezuslovnu kaznu zatvora onda kada se radilo o krivičnim delima protiv života i tela i o imovinskim krivičnim delima, ali je, kada su u pitanju imovinska krivična dela, zapaženo i dosta učestalo opredeljivanje za novčanu kaznu. Uz to, na izraženu represivnost studenata u celini ukazuje i podatak koji se odnosi na generalno odobravanje smrtne kazne. Naime, čak 62.2% (224) studenata FASPER-a odobrava postojanje smrtne kazne.

Na drugoj strani, studenti su izrazili najliberalniji stav u pogledu reagovanja na prekid neželjene trudnoće tako što su se prvenstveno opredelili za bespotrebnost državne reakcije u ovoj oblasti. Studenti su se za restorativnopravne mere opredeljivali retko, pri čemu su to uglavnom činili kada je bila reč o lakšim imovinskim krivičnim delima i protivpravnim ponašanjiima koja se uobičajeno, naročito među mladima, smatraju lakšim prestupima - poput vožnje automobila pod snažnim dejstvom alkohola, vožnje javnim prevozom bez dozvole, pružanja otpora policiji i konzumiranja hašiša. Pri tome, naknada štete pričinjene krivičnim delom je najčešće bila birana u slučaju krađe stvari u vrednosti do 250 Eura.

Godina studija i mišljenje o društvenoj reakciji

Dovođenjem u vezu odgovora o merama društvene reakcije i godine studija zapaža se smanjivanje represivnosti sa porastom godine studija. Ovaj rezultat mogao bi biti i očekivan, imajući u vidu nastavni plan i program studija na smeru za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja, koji je na višim godinama više fokusiran na preventivni nego represivni pristup, kao i multidisciplinarno sagledavanje kriminaliteta.

Tabela 1: Mišljenje studenata o društvenoj reakciji na kriminalitet po godinama studija

Društvena reakcija	**Godina studija**							
	Prva godina		Druga godina		Treća godina		Četvrta godina	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Država ne treba da reaguje	57	15.8	54	15	64	17.8	34	9.4
Mere restorativnog karaktera[1]	19	5.3	35	9.7	30	8.3	14	3.9
Novčana kazna	30	8.3	36	10	40	11.1	19	5.3
Uslovna zatvorska kazna	38	10.6	39	10.8	27	7.5	20	5.6
Kazna zatvora	89	24.7	119	33	83	23.1	55	15.2

1 Kao što smo već naveli pod ovim podrazumevamo opomenu pod pretnjom kažnjavanja, nadoknadu štete od strane počinioca, poravnanje između počinioca i žrtve i obavezu društveno korisnog rada

Iz Tabele 1 se može videti da u ukupnom uzorku među onima koji su se opredelili za mere represivnog karaktera ima najviše studenata druge, odnosno prve godine, a najmanje studenata četvrte godine. Kada je u pitanju novčana kazna rezultati su nešto drugačiji. Naime za ovaj oblik blažeg represivnog reagovanja najviše su se odlučivali studenti treće, potom druge i prve godine, a znatno manje studenti četvrte godine. Varijacije u mišljenju studenata koji favorizuje represivniju društvenu reakciju još više dolaze do izražaja analizom u odnosu na ukupan broj studenata anketiranih na svakoj godini studija. U skladu sa tim, na prvoj godini studija za kaznu zatvora izjasnilo se 93.7% studenata; na drugoj godini 95.2%; na trećoj 98.8% i 60.7% na četvrtoj. Sličnu disproporciju zapažamo i kod uslovne zatvorske i novčane kazne. Naime, od ukupnog broja studenata anketiranih na svakoj godini studija za uslovnu zavorsku i novčanu kaznu opredelilo se 40% i 31.6% studenata prve, 31% i 28.9% druge, 32.1% i 47.6% treće i 35.7% i 38% četvrte godine studija.

Upitnikom obuhvaćeni seksualni prestupi (prvenstveno silovanje) po mišljenju najvećeg broja studenata sve četiri godine zahtevaju zatvorsku kaznu. Pokazalo se da silovanje u braku svi studenti bez izuzetka prepoznaju kao ozbiljan prestup koji povlači potrebu za isto toliko ozbiljnom društvenom reakcijom. Slična zastupljenost ovog mišljenja sreće se i kod varijabli povređivanje nožem ili vatrenim oružjem i teško udaranje deteta u porodici tako da zahteva lekarsku pomoć. Kada je u pitanju očekivana društvena reakcija za nanošenje teških telesnih povreda nožem ili vatrenim oružjem 24.4% (88) studenata prve, 32.8% (118) druge, 20.8% (75) treće i 14.7% (53) četvrte godine studija su se izjasnili za institucionalnu sankciju. Posmatrano u odnosu na ukupan broj studenata svake godine studija koji je zastupljen u uzorku ispitanika 92.6% studenata prve, 94.4% druge, 89.3% treće i 95.4% četvrte godine studija smatraju da je neophodna zatvorska kazna za ovo krivično delo. Studenti su se slično izjasnili i po pitanju reakcije na teško udaranje deteta u porodici tako da mu je potrebna lekarska pomoć: 22.2% (80) studenata prve godine studija, 30% (108) druge, 20.8% (75) treće i 12.5% (45) četvrte godine zatvorsku kaznu smatraju adekvatnom za ovo krivično delo. Opet posmatrano u odnosu na broj ispitanika svake godine studija rezultati pokazuju da 84.2%, 86.4%, 89.3% i 80.5% ispitanika podržavaju represivniji način društvenog reagovanja kod ovog vida društveno neprihvatljivog ponašanja.

Kao što tabela 1. pokazuje, studenti smera za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja ne podržavaju dovoljno restorativnopravne mere kao način društvenog reagovanja na pojedine vidove kriminaliteta. Objašnjenje tome možemo pronaći u još uvek nedovoljnom poznavanju efikasnosti u upitniku ponuđenih ''alternativnih'' sankcija. Iako predviđene Krivičnim zakonikom Republike Srbije, njihova primenljivost pre kao izuzetak nego pravilnost, neminovno dovodi i do nepoverenja studenata u njihov specijalno preventivni efekat. Međutim, treba primetiti i to da su studenti druge i treće godine dvostruko češće smatrali mere restorativnog karaktera kao adekvatne nego studenti prve i četvrte godine. To može biti i posledica okolnosti da se na ove dve godine po novom programu više pažnje posvećuje ovom obliku reagovanja na kriminalitet.

Pol i mišljenje o društvenoj reakciji

Uticaj pola na opredeljenje za najadekvatniji oblik društvenog reagovanja od značaja je kada se radi o merama restorativnog karaktera, dok, kad su u pitanju retributivne mere nema bitnijih razlika.

Pokazalo se da su studentkinje te koje se pre odlučuju za restorativnopravne oblike društvenog reagovanja. Naime, 27.5% ispitanica, nasuprot 16.7% ispitanika, se po pitanju ponuđenih oblika reagovanja društva na ispitivane oblike protivpravnog ponašanja odlučilo za neku od ponuđenih mera restorativnog karaktera. Po mišljenju ispitanika oba pola u približno jednakom odnosu, alternativne sankcije su primenljive za, uslovno rečeno, lakša krivična dela poput otpora policiji, vožnje javnim saobraćajnim sredstvom bez dozvole i uživanje hašiša. Takođe, studentkinje su te koje su se u znatno većem procentu odlučivale za odsustvo društvene reakcije (60.5% ispitanica nasuprot 44.5 ispitanika) i to za neželjeni prekid trudnoće. Ovaj rezultat bi se mogao tumačiti na različite načine i možda nije toliko povezan sa edukacijom na Fakultetu koliko sa opštim trendom seksualnog ponašanja mladih.

Analizirano u odnosu na pol ispitanika, kao i kod godine studija, i studenti i studentkinje u najvećem procentu smatraju da je zatvorska kazna najadekvatnija sankcija kod seksualnih krivičnih dela, fizičkog zlostavljanja deteta u porodici koje zahteva lekarsku pomoć i nanošenja teških telesnih povreda nožem ili vatrenim oružjem. Pri tome, seksualni prestupi se, po mišljenju studenata i studentkinja, pokazuju kao najozbiljniji i kao takvi zahtevaju težu krivičnu sankciju. 94.4% (51) ispitanika muškog i 96.4% (295) ženskog pola za krivično delo silovanja smatraju da društvo treba da reaguje primenom zatvorske kazne. Slična distribucija ovog mišljenja po polu zapaža se i kod preostala dva ispitivana oblika seksualnih prestupa: silovanje u braku i prinuda na seksualnu radnju (pri čemu se ne misli na silovanje).

Prethodna viktimizacija i mišljenje o društvenoj reakciji

Varijablom o prethodnoj viktimizaciji ispitivali smo da li je i koliko studenata jednom ili u više navrata bilo žrtva nekog od ponuđenih oblika krivičnih dela (krađa, provala, silovanje, razbojništvo uz primenu oružja, paljevina, veleizdaja, nasilna otmica). Zatim je prethodno iskustvo viktimizacije dovedeno u vezu sa odgovorima u vezi društvene reakcije kako bi se videlo da li iskustvo viktimizacije doprinosi mišljenju o potrebi represivnije reakcije na kriminalitet.

Rezultati pokazuju da je 25.6% (93) ispitanika bilo viktimizirano nekim krivičnim delom. Od toga je 79.6% (74) ispitanika ženskog i 20,4% (19) muškog pola. Preostalih 73.9% (266) nemaju iskustvo prethodne viktimizacije.

Tabela 3: Iskustvo viktimizacije i mišljenje o društvenoj reakciji

Društvena reakcija	Žrtva krivičnog dela			
	Da		Ne	
	N	%	N	%
Država ne treba da reaguje	60	16.7	149	41.4
Mere restorativnog karaktera	26	7.2	67	18.6
Novčana kazna	37	10.3	88	22.4
Uslovna zatvorska kazna	31	8.6	87	24.2
Kazna zatvora	88	24.4	246	68.3

Analizirano na ukupnom uzorku, kao što tabela 3. pokazuje, ispitanici koji su bili žrtve nekog od ponuđenih oblika krivičnih dela više se zalažu za represivnije načine reagovanja (novčana, uslovna i naročito kazna zatvora), nego za restorativne krivične sankcije. Ipak, rezultati istraživanja ne ukazuju na postojanje značajnije veze između ove dve varijable, s obzirom da i među onima koji nisu bili žrtve većinu čine oni koji se zalažu za represivnije načine reagovanja. Do sličnih rezultata smo došli i analizom dobijenih apsolutnih brojeva u odnosu na ukupan broj ispitanika koji su, odnosno nisu bili žrtva krivičnog dela. 28.3% ispitanika koji su bili žrtva krivičnog dela i 25% koji nisu viktimizirani smatraju restorativne mere kao vid društvenog reagovanja na kriminalitet adekvatnim. 33.7% sa iskustvom prethodne viktimizacije i 33% onih bez tog iskustva smatraju uslovnu zatvorsku kaznu odgovarajućom sankcijom. Značajnija razlika se zapaža u pogledu novčane kazne u korist ispitanik koji su bili žrtve krivičnih dela: 40.2% sa iskustvom viktimizacije i 29.5% bez tog iskustva se opredeljuju za ovaj vid društvenog reagovanja. Kada je u pitanju zatvorska kazna u obe podkategorije ispitanika mišljenje koje podržava ovaj oblik reagovanja izražava 96.7% (žrtve), odnosno 91.8% (nisu bili žrtve).

U tom smislu se može zaključiti da su težina protivpravnog ponašanja i godina studija značajniji prediktori opredeljivanja za represivnije mere nego što je to iskustvo viktimizacije. Naše istraživanje je tako potvrdilo rezultate većine viktimoloških istraživanja koja su opovrgla popularno laičko uverenje da su žrtve sklone traženju represivnih odgovora na kriminalno ponašanje.

Mišljenje o smrtnoj kazni

Tezu o represivnijem pristupu studenata Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, smera za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja potvrđuje visokih 62.2% (224) ispitanika koji generalno podržavaju postojanje smrtne kazne.

Tabela 4: Mišljenje studenata o smrtnoj kazni po godini studija

Godina studija	Smrtna kazna			
	Da		**Ne**	
	N	%	N	%
Prva	63	17.5	32	8.9
Druga	78	21.7	46	12.8
Treća	43	11.9	41	11.4
Četvrta	40	11.1	16	4.4

Analizirana distribucija ovog mišljenja u ukupnom uzorku po godini studija pokazuje da među onima koji su se izjasnili u korist postojanja smrtne kazne, ima 17.5% (63) studenata prve, 21.7 % (78) druge, 11.9 % (43) treće i 11.1% (40) četvrte godine studija. Kada se analiziraju mišljenja studenata svake godine studija posebno, dobijamo nešto drugačiju sliku. Naime, 66.3% studenata prve, 62.4%, druge, 51.2% treće i čak 71.4% četvrte godine smatraju smrtnu kaznu nephodnom sankcijom za pojedina krivična dela. Odobravanje smrtne kazne je dakle posebno izraženo među studentima četvrte i prve godine studija (71,4% i 66,3%), dok je ono najniže kod studenata treće godine (51,2%).

Kada se mišljenja u vezi smrtne kazne dovedu u vezu sa polom uočava se da nema bitnije razlike u mišljenju studenta o smrtnoj kazni prema polu. Naime, gotovo identičan procenat studenata i studentkinja odobrava postojanje smrtne kazne za ponuđena krivična dela – 62.9% (34 od 54 ispitanika i 190 od 306 ispitanica).

Još jednom se opovrgava laički prisutno mišljenje o znatno represivnijem pristupu viktimiziranih osoba. Istraživanje je pokazalo da prethodna viktimizacija ne utiče na represivniju orijentaciju studenata u smislu podržavanja primene smrtne kazne. Naprotiv, analiza i u odnosu na ukupan uzorak i u odnosu na broj viktimiziranih, odnosno neviktimiziranih studenata pokazuje da su oni studenti koji nisu bili žrtva nekog krivičnog dela orijentisaniji ka smrtnoj kazni od onih koji jesu. Naime, 47.8% (172) onih koji nemaju iskustvo prethodne viktimizacija i 14.4% (52) onih koji imaju to iskustvo podržavaju primenu smrtne kazne za određena krivična dela. Takođe, kao što pokazuje Tabela 6, od ukupnog broja onih koji podržavaju smrtnu kaznu daleko je više onih studenta koji nisu bili žrtve (76.8) u odnosu na one koji su imali iskustvo prethodne viktimizacije (23.2%).

Tabela 6: Viktimizacija i mišljenje o smrtnoj kazni

Žrtva krivičnog dela	**Smrtna kazna**			
	Da		**Ne**	
	N	%	N	%
Da	52	23.2	39	28.9
Ne	172	76.8	96	71.1
Ukupno	224	100	135	100

Upitnikom je studentima pružena mogućnost da se opredele za smrtnu kaznu za neko od ponuđenih krivičnih dela: ubistvo, silovanje, razbojništvo sa upotrebom oružja, paljevina, veleizdaja, nasilno otimanje/uzimanje talaca, terorizam i organizovana trgovina drogom. Pored ovih, unapred preciziranih ostavljena je i mogućnost opredeljivanja za neko drugo krivično delo koje po mišljenju ispitanika, svojom društvenom opasnošću i ozbiljnošću zaslužuje da bude sankcionisano smrtnom kaznom[7]. Analizom smo ustanovili da se približno sličan broj studenata opredelio za smrtnu kaznu za krivična dela ubistva - 50.3% (181) i silovanja – 42.5% (153). Nešto manje studenata smatra da je za terorizam potrebno primeniti ovu izuzetno represivnu krivičnu sankciju - 31.4% (113). Distribucija odgovora koji podržavaju primenu smrtne kazne za ostala ponuđena krivična dela je procentualno znatno manja: organizovana trgovina drogom – 10.3% (37); nasilno otimanje/uzimanje talaca – 6.7% (24); razbojništvo sa upotrebom oružja 2.8% (10); veleizdaja – 2.2% (8) i paljevina – 0.3 (1).

Ukupno 50 ispitanika je odgovorilo i na otvoreno pitanje o nekom drugom krivičnom delu koje je po njihovom mišljenju najpodesnije za izricanje smrtne kazne. U okviru ove subkategorije odgovora dominira nasilje nad decom, kao krivično delo u tolikoj meri ozbiljno da opravdava lišavanje života počinioca-9.2% (35) ispitanika se izjasnilo za. Posmatrano u odnosu na ukupan uzorak ovo procentualno učešće nije u tolikoj meri značajno. Međutim, ukoliko analiziramo

7 Kod ovog pitanja upitnikom je predviđena mogućnost višestrukih odgovora.

u odnosu na broj studenata koji su se odlučili za ostala krivična dela (van onih ponuđenih zatvorenim pitanjem), koliko studenti nasilje nad decom smatraju ozbiljnim prestupom pokazuje 70% (35 u odnosu na 50) onih koji za njega očekuju smrtnu kaznu. Pored ovog, studenti su se opredelili i za još nekoliko krivičnih dela: nasilje u porodici 1.1% (4), trgovina ljudima 1.1% (4), maltretiranje životinja 0.8 (3), trgovina ljudskim organima 0.3% (1), ratni zločini 0.3% (1), ubistvo uz kanibalizam 0.3% (1) i zloupotreba policijskog ovlašćenja 0.3% (1).

ZAKLJUČAK

Rezultati dobijeni istraživanjem mišljenja studenata Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu o društvenoj reakciji na kriminalitet pokazuju da ukupno posmatrano postoji izražena tendencija ka njihovom opredeljivanju za mere retributivnog karaktera. Posebno je u tom smislu alarmantan podatak da preko polovina ispitivanih studenata odobrava postojanje smrtne kazne koja je kao nehumana i neadekvatan odgovor na kriminalitet ukinuta u većini demokratskih zemalja u svetu, uključujući i našu zemlju. Nasuprot ovom konzervativnom stavu je visoko izražen liberalni stav prema prekidu neželjene trudnoće, gde se većina studenata i studentkinja izjasnila za izostanak državne reakcije.

Opredeljivanje studenata za mere retributivnog karaktera smanjuje se sa godinama studija, tako da se može osnovano pretpostaviti da nastava na studijskom smeru prevencija i tretman poremećaja ponašanja utiče na smanjivanje represivnosti i veću prijemčivost za širi dijapazon mera reagovanja na kriminalitet.

Pored godina studija, na opredeljivanje studenata za mere represivnog, odnosno restorativnog karaktera, u značajnoj meri uticala je i težina protivpravnog ponašanja. Naime, studenti su se, što je i očekivano, češće opredeljivali za mere retribitivnog karaktera kada se radilo o krivičnim delima sa težom posledicom, i to posebno onim protiv života i tela.

Pol nije imao značajniji uticaj na opredeljivanje za mere represivnog karaktera, ali je uočena razlika u opredeljivanju za mere restorativnog karaktera u smilsu da su studentkinje bile sklonije opredeljivanju za njih u odnosu na svoje muške kolege. Takođe, istraživanje je pokazalo da iskustvo viktimizacije ne utiče na opredeljivanje za mere represivnog karaktera, što je u skladu sa većinom drugih viktimoloških istraživanja.

Rezultati istraživanja mogu poslužiti kao važan orijentir za osmišljavanje nastave u smislu otvaranja pitanja o različitim načinima reagovanja na kriminalitet i poklanjanja veće pažnje alternativama kažnjavanja, posebno različitim merama iz okvira restorativne pravde.

OPINIONS OF STUDENTS ABOUT SOCIAL REACTION TO CRIME

Vesna Nikolić-Ristanović, Jelena Dimitrijević
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation
Ljiljana Stevković
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

The aim of this paper is to present one part of research results on opinions about crime of students from Faculty for Special Education and Rehabilitation, Belgrade University. The paper deals with the analysis of data about students' opinions regarding social reactions to crime, i.e. regarding repressive and restorative measures. The sample included 360 students from the Department for prevention and treatment of behaviour disorders. Students from of all studying years were involved. Results are processed using descriptive statistics and computer programme SPSS.The research results suggest that students in general are more inclined toward retributive measures. Also, the connection between inclination toward retributive measures, on one hand, and the seriouseness of discribed behaviour and year of studying, on the other hand is found. The percent of students who think that society should react with retributive measures on some forms of crime decrease with studying years. The analysis shows that female students are more inclined toward restorative measures and that victimization experience does not have an impact on opinion that supports repressive reactions. This latter is confirmation of majority of existing victimological research.

Key words: research, students opinion, social reaction, crime

TRAJNO I ADOLESCENCIJOM LIMITIRANO ANTISOCIJALNO PONAŠANJE MLADIH

Danka Radulović
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

U radu se kritički analiziraju osnovni postulati i empirijske provere glavnih hipoteza jedne od najuticajnijih taksonomija u području psihologije poremećaja ponašanja. Reč je o razvojnoj taksonomiji Moffittove koja je poslužila kao osnov za aktuelnu tipologiju poremećaja u ponašanju u DSM-IV, koja zastupa stanovište da se sveukupno prestupništvo može definisati dvema različitim razvojnim putanjama koje vode u kriminal: Jednom vezanom za trajno, hronično, antisocijalno ponašanje i drugom vezanom za antisocijalno ponašanje limitirano na adolescenciju. Ispitivana je održivost teze o dominaciji hereditarnog udela u trajnom modelu antisocijalnog ponašanja kao i teze o predominaciji uticaja vršnjačkih grupa u adolescentnom modelu. Razmatrani su i istraživački nalazi o razlikama u pogledu obima, težine krivičnih dela i kriminalnog povrata, između dva navedena modela delinkvencije. Ukazano je na pojavu novijih empirijskih nalaza koji impliciraju postojanje još jednog oblika antisocijalnog ponašanja, koga izvorna razvojna taksonomija ne postulira. Ističe se neophodnost provere tog modela delinkvencije koji je najbliži onom koji se u kriminologiji naziva.“intermitentni“ oblik prestupništva. Zaključeno je da psihološki činioci, bilo da su pod većim uticajem nasleđa (kao u prvom modelu) ili pod izrazitijim uticajem sredine (u drugom modelu), imaju ključan udeo u antisocijalnom ponašanju, pa je prioritetan zadatak u prevenciji kriminala da se iz razvojne psihološke perspektive koncipiraju diferencirani strateški pristupi u području primarne, sekundarne i tercijalne prevencije, za svaki od mogućih empirijski potvrđenih trasiranih putanja u prestupništvo.

Ključne reči: antisocijalno ponašanje, adolescentno, limitirano, dečije, trajno.

Pod pojmom *antisocijalno ponašanje* većina psihologa obično podrazumeva ozbiljnije habitualno, maladaptabilno, društveno neprihvatljivo i problematično ponašanje. Ovaj pojam u tom kontekstu, obuhvata biheviоralne modele koji uključuju direktno oštećujuće i povređujuće akte usmerene protiv drugih (Bartol, 2002). Njega treba razlikovati od pojma antisocijalni poremećaj ličnosti koji predstavlja dijagnostičku kategoriju primarno rezervisanu za odrasle koji su ispoljavali poremećaje ponašanja kao deca i/ili kao adolescenti i nastavljaju sa ozbiljnim kršenjem zakona i na odraslom uzrastu (njih od ranije znamo kao psihopate).

Kada su u pitanju antisocijalni akti koje čine maloletni delinkventi obično su to: dela protiv života i tela, protiv imovine, dela vezana za narkomaniju i za reme-

ćenje javnog reda i mira. Ali u njihovom ponašanju redovno srećemo i niz drugih predelinkventnih antisocijalnih vidova ponašanja, kao što su: kršenje propisanih socijalnih normi, nepoštovanje roditeljskih pravila i neposlušnost, bekstva od kuće i od škole, varanje, laganje isl. (Bartol,2002).

PSIHOLOŠKI POKUŠAJI IZNALAŽENJA TAKSONOMIJE ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Naučna istraživanja antisocijalnog ponašanja uključujući i ozbiljnu maloletničku delinkvenciju, u području psihologije fokusiraju se na različite kritične tačke poremećaja u ponašanju. Otuda su i aspekti kojima se bave pojedine taksonomije poremećaja ponašanja heterogeni, iako sve one nastoje da pokriju veoma širok opseg raznovrsnih antisocijalnih manifestacija. Varijacije u taksonomijama antisocijalnog ponašanja evidente su među različitim psihološkim pristupima, pa postoji velika verovatnoća da oni pružaju različite uvide u činioce koji su uzročno povezani sa poremećajima u ponašanju.

U direktnoj vezi sa taksonomijom je razmatranje latentnih dimenzija koje leže u osnovi maladaptabilnosti i kojima se mogu objasniti heterogene bihejvioralne manifestacije antisocijalnog ponašanja.

Taksonomska konceptualizacija poremećaja u ponašanju i izbor operacionalno definisanog konstrukta koji leži u osnovi antisocijalnog ponašanja, blisko su povezani sa pitanjem etiologije poremećaja u ponašanju.

Brojni autori dokazuju da u osnovi poremećaja u ponašanju leži psihološka predispozicija određena konceptom nazvanim „*antisocijalna sklonost*“. U vezi sa tim na sledeća pitanja u teoriji i istraživanjima valja dati odgovor: Prvo, šta čini suštinski važne etiološke činioce u formiranju dečijih karakteristika koje čine antisocijalnu sklonost; i drugo, kako razlikovati maloletnike kod kojih postoji sklonost, od onih koji se ponašaju antisocijalno, ali nemaju takvu antisocijalnu sklonost. Uz ova dva, takođe važno pitanje, naročito za prevenciju je i šta su odlučujući faktori rizika koji određuju koje će dete napraviti razvojni prelaz od antisocijalne sklonosti do antisocijalnog ponašanja s jedne strane, odnosno koji su to faktori zaštite koji pomažu da do takve progresije ne dođe, sa druge strane.

Psiholozi nude različita odgovore i objašnjenja poremećaja u ponašanju, zavisno od toga kojoj psihološkoj orijentaciji i školi pripadaju. No, svi ti različiti pristupi svakako su doprineli da se fond znanja o simptomatologiji, etiologiji i mehanizmima koji leže u osnovi antisocijalnog ponašanja bitno uveća i pruži nove smernice za istraživanja.

Jednu od takvih smernica pruža, u novije vreme široko prihvaćena razvojna teorija antisocijalnog ponašanja Moffittove koja je poslužila kao osnov za tipologiju poremećaja u ponašanju u DSM-IV (APA,1994), pa su njeni osnovni postulati i empirijske provere hipoteza detaljnije kritički elaborirani u ovom radu.

TAKSONOMIJA ZASNOVANA NA RAZVOJNOM PRISTUPU: TRAJNO I ADOLESCENCIJOM LIMITIRANO ANTISOCIJALNO PONAŠANJE

Poslednjih nekoliko dekada psihološke studije kriminala pomeraju se od prihvatanja osobina ličnosti kao glavnih determinanti kriminala i delinkventnog ponašanja, ka više interaktivnom, kognitivnom i razvojnom fokusu.

Postoji pouzdana i bogata istraživačka evidencije da ozbiljno antisocijalno ponašanje počinje u ranom detinjstvu. Istraživači su primetili razlike u impulsivnosti, socijalnim veštinama i senzitivitetu za druge, između dece koja će, u krajnjem postati ozbiljni delinkventi i onih koji neće, već tokom početnog školskog uzrasta. Čak i na ranom uzrastu, antisocijalna deca su nepopularana i isključena iz grupa vršnjaka.

Autori poput Farringtona (1987), Coie i dr. (1991), ustanovili su da je sama *agresivnost* dovoljna, kao pojedinačno najznačajniji razlog da ova deca budu odbačena od svojih vršnjaka. Oni, kao visoko agresivna i problematična grupa, ne razvijaju socijalne i interpersonalne veštine i ostaju u tom pogledu znatno ispod proseka za njihov uzrast. Ova deca ispoljavaju devijantno ponašanje i nastavljaju sa prestupništvom i u adolescenciji i u mladom odraslom dobu. Inače, oni već na ranim razredima prave probleme u školi i imaju školsko postignuće ispod svojih mogućnosti, a slab učinak im je na većini školskih zadataka (Farrington, 1987, Kelly, 1980). U istraživanjima je utvrđeno da su slab uspeh u školi, siromašan rečnik i slabo verbalno rezonovanje u značajnoj korelaciji sa njihovom docnijom delinkvencijom (Farrington, 1979).

Krađe su drugi važan prediktor delinkvencije. U stvari, u pregledu istraživačke literature, habitualne krađe o kojima svedoče roditelji i učitelji, pojavljuju se kao jedan od najsnažnijih prediktora, čak i na osnovno-školskom uzrastu. Utvrđena je i tendencija da su uz krađe, istovremeno prisutni i drugi problemi u ponašanju kao što su laganje, varanje, neiskrenost i bežanje od kuće i iz škole.

Najzad, česta neiskrenost i *laganje* pojavljuje se kao još jedan model ponašanja koji sasvim rano predviđa tendenciju ka repetitivnom prestupništvu (Farrington, 1987, Loeber& Dishion, 1983).

Istraživanja i teorijski model koji je predložila Terrie Moffit sa saradnicima (1993) ohrabrili su gledište delinkvencije kao fenomena u okviru koga se, u krajnjem pronalaze dve razvojne staze.

Na jednoj od tih staza su deca koja razvijaju hronično delinkventno trasiran životni put i kriminalno ponašanje na vrlo ranom uzrastu, već oko tri godine, pa i ranije. Moffitt dokazuje da tokom života takvi pojedinci ispoljavaju promenljive manifestacije antisocijalnog ponašanja: tuče i borbenost na uzrastu od četiri godine; krađe i neiskrenost na uzrastu od deset godina; prodaju droge i krađe kola na uzrastu od šesnaest godina; razbojništva i silovanja na uzrastu od dvadeset godina i prevare, iznude i zlostavljanje dece u tridesetim godinama. Ove pojedince Moffitova naziva *trajnim* doživotnim prestupnicima, *perzistetno kriminalnim* tokom čitavog životnog kursa. Oni od detinjstva pa nadalje, nastavljaju antisocijalnim putem u svim uslovima i u svim situacijama. Moffittova je ustanovila da mnogi od njih ispoljavaju neuropsihološke osobenosti i probleme tokom detinjstva, kao što su težak temperament, poremećaj pažnje i hiperaktivnosti, a s tim u vezi su i problemi učenja tokom čitavog školskog perioda. Manjkavosti u logič-

kom suđenju i rešavanju problema često su očigledni, tek kada dete odraste. Trajno antisocijalni mladi su generalno agresivniji i izvršavaju širi opseg violentnog kriminala tokom života. Ova kategorija pojedinaca, još u detinjstvu gubi priliku da stekne prosocijalno ponašanje i interpersonalne veštine, te su zato hendikepirani i na svakom daljem stadijumu svog razvoja. Delom i zato što doživljavaju odbacivanje i izbegavanje od strane vršnjaka, a delom zato što njihovi roditelji i oni koji o njima brinu postaju frustrirani zbog njihovog ponašanja i napuštaju ih (Coie et all, 1990, Moffitt, 1993). Ako socijalne i akademske veštine nisu razvijene tokom detinjstva, veoma je teško da se pojedinac integriše u društvo i faktički je nemoguće da docnije postane prosocijalan.

No, ipak, veliku većinu delinkvenata, kao što je dobro poznato, čine pojedinci koji počinju sa delinkvencijom u adolescenciji i prestaju sa antisocijalnim ponašanjem negde oko osamnaeste godine. Moffittova ih kategoriše kao pojedince sa antisocijalnim ponašanjem *limitiranim na adolescenciju*. U njihovoj istoriji ne nalazimo rane i perzistentne antisocijalne probleme koje pripadnici trajno adolescentne grupe manifestuju. Međutim, frekvencija njihovog antisocijalnog ponašanja, a u nekim slučajevima i nivo nasilja i prestupništva tokom tinejdžerskih godina, mogu biti još veći, nego tokom mladalaštva trajno antisocijalnih (Moffitt et al. 1996).

Dva tipa ne mogu se na uobičajen način diskriminirati na većini indikatora antisocijalnog ponašanja i problema u ponašanju u periodu adolescencije. Dakle, ni na osnovu samoizveštaja, ni na osnovu podataka dobijenih od roditelja, nastavnika ili vršnjaka, pa ni na osnovu oficijelnih zapisa. Negativne posledice njihovog neprihvatljivog ponašanja kod oba Moffittova modela su na adolescentnom uzrastu veoma slične. U oba slučaja česti su na primer, podaci o zloupotrebi supstanci, nesigurnim seksualnim odnosima i opasnoj vožnji (Moffitt, et al. 1996). To je razlog što profesionalci ne mogu lako idenitifikovati i izdiferencirati ove dve klasifikovane grupe, na primer, jednostavno na osnovu hapšenja u adolescentnom periodu ili na osnovu informacija dobijenih od strane roditelja o njihovom vladanju tokom tinejdžerskog uzrasta. Međutim, vrlo je verovatno da adolescentni čija je delinkvencija ograničena na taj životni period, tokom tinejdžerskih godina budu involvirani u prestupe koji simbolizuju privilegije namenjene odraslim i pokazuju nezavisnost od roditeljske kontrole. Nekada su njihova ponašanja koja, na primer uključuju vandalizam, zloupotrebu droga i alkohola i krađe, u stvari, rezultat bunta i imaju obeležje„statusnog“ prelaska u svet odraslih. Uz to verovatnije je da se delinkventi adolescencijom limitiranog antisocijalnog ponašanja uključujuju u kriminal koji je profitabilan, ili nagrađujući, ali su oni u stanju da napuste ovakvo ponašanje, onda kada prosocijalni stil i ponašanje postaju više nagrađujući. Takvi mladi, primera radi, ne napuštaju školu, nego studiraju, zapošljavaju se i ulaze u relacije sa prosocijalnim osobama. Adolescentni delinkventi brzo nauče da će dugoročno izgubiti ako nastave sa prestupništvom u odraslom dobu. Tokom detinjstva oni, nasuprot deci sa trajnim antisocijalnim kursem ponašanja, nauče da se uklope u društveni milje i imaju razumevanja za druge. Takođe, stiču i zadovoljavajući repertoar akademskih, socijalnih i interpersonalnih veština koje im omogućavaju da se razvijaju u socijalno poželjnom pravcu. Stoga im njihove razvojne direkcije i lične dispozicije dozvoljavaju testiranje konstruk-

tivnih opcija i ispitivanje novih društveno perspektivnih izbora, a tu pogodnost nemaju mladi sa trajnim antisocijalnim ponašanjem.

Prikaz trajnog i adolescencijom limitiranog antisocijalnog ponašanja

	Trajno antisocijalno ponašanje	***Adolescencijom limitirano antisocijalno ponašanje***
Početak antisoc.ponašanja	vrlo rano (i pre 3 god)	docniji početak (obično tokom rane adolescencije)
Kriminalno ponašanje	nastavlja se kroz čitav život	obično prestaje tokom ili nakon adolescencije
Tipovi kriminalnog ponašanja	kriminalna raznovrsnost, širok asortiman krivičnih dela	raznovrsna krivična dela ograničena na adolescenciju
Razvojna pozadina	otežana socijalizacija, česti neuropsihološki problemi, ADHD i poremećaj u ponašanju	uobičajen, normalan psihosocijalni razvoj, bez neuropsiholoških problema
Akademske veštine	obično ispod prosečne	obično prosečne ili iznad proseka
Interpersonalne i socijalne vešine	obično ispod proseka	obično prosečne ili iznad proseka

Još jedan primer taksonomije iz razvojne perspektive može se naći u studiji Nagina i Landa (1993). Ovi istraživači su identifikovali četiri razvojne staze kod britanskih dečaka: jednu su činili dečaci koji nikad nisu bili osuđeni, drugu su činili dečaci sa adolescencijom limitiranim antisocijalnim ponašanjem, treću hronično, visoko antisocijalni i četvrtu nisko antisocijalni. Za maloletnike iz druge kategorije, karakteritične po razvojnoj stazi sa antisocijalnim ponašanjem ograničenim na adolescenciju, tipičan model je da su sa prestupima počinjali kasno, doživljavali su maksimum delinkventnog vladanja na uzrastu od 16 god.,a onda je njihova kriminalna delatnost osetno opadala, da bi se u potpunosti izgubila (došla do nule) oko osamnaeste godine. Pripadnici grupe visokog nivoa antisocijalnog ponašanja pokazivali su rane i česte forme delinkvencije koja se nastavljala i u adolescenciji, a njene visoke stope su se zadržale i u odraslom dobu.

POREKLO PERZISTENTNOG ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Prema teoriji Moffittove, kod prototipa trajnog antisocijalnog ponašanja srećemo rizik koji se pojavljuje u vezi sa naslednim i stečenim neuropsihološkim varijacijama, inicijalno manifestovanim kao: suptilni kognitivni deficiti, težak temperament ili hiperaktivnost. Pored njih tu su i sredinski faktori, poput: neadekvatnog roditeljstva, prekinutih ili ometenih porodičnih veza i siromaštva. Domen sredinskog rizika, prevazilazi porodicu na dečijem uzrastu, pa uključuje i slabe relacije sa vršnjacima i učiteljima. Pogodnosti da se nauče socijalne veštine su izgubljene. Tokom prve dve dekade razvoja razmena između pojedinca i okoline postepeno formira poremećaj ličnosti sa istaknutim karakteristikama kao što su fizička agresivnost i antisocijalno ponašanje koje traje u kontinuitetu. Teorija predviđa da se antisocijalno ponašanje infiltrira u veći broj područja kao što su problemi sa zapošljavanjem, viktimizacija partnera i dece, ponavljanje ne-

zakonitih aktivnosti i sl. Ova infliltracija je takve prirode da se gubi mogućnost popravke.

Hipoteza o poreklu perzistentnog tipa specifikuje da prediktori trajnog antisocijalnog ponašanja uključuju: "zdravlje, pol, temperament, kognitivne sposobnosti, školsko postignuće, osobine ličnosti, mentalne poremećaje (npr. hiperaktivnosti), porodične veze, roditeljsku praksu podizanja dece, devijacije roditelja i srodnika, socioekonomski status .

Proveru ovih teorijskih postavki Moffittova je sa saradnicima izvela u 30-godišnjoj longitudinalnoj studiji poznatoj kao Dunedien multidisciplinarna zdravstvena i razvojna studija. Uzorak je činilo 1000 novorođenčadi sa Novog Zelanda (Moffitt et al,2001). Testirani su prediktori na ispitivanoj deci, merenjima između njihove 3. i 13. godine. Operacionalizacija dva prototipa razvoja antisocijalnog ponašanja obezbeđena je kombinacijom različitih pristupa kliničkih i statističkih, kategorijalnih i dimenzionalnih. Studije su pokazale da je staza perzistentno antisocijalnih diferencijalno predvidela individualne faktore rizika, uključujući: podkontrolisan temperament (meren na uzrastu od 3 god.od strane posmatrača), niske intelektualne sposobnosti, teškoće u čitanju, niske skorove na neuropsihološkim testovima i testovima memorije, hiperaktivnost i usporen srčani ritam (Jeglum-Bartusch et. al,1997, Moffitt, 1990, Moffitt, Caspri, 2001). Trajni kurs antisocijalnog ponašanja, takođe su dobro predviđali faktori rizika: vezani za roditelje uključujući: nekonzistentu disciplinu, samohrane roditelje i jednog roditelja u tinejdžerskom periodu, majke slabog mentalnog zdravlja koje su bile grube ili su zlostavljale ili zanemarivale decu; kao i previše porodičnih konflikata, mnogo promena primarnih hranitelja, nizak socioekonomski status i odbacivanje od strane vršnjaka u školi. Nasuprot trajno antisocijalnom modelu, adolescencijom limitirana razvojna staza ima tendenciju da pokazuje pozadinu koja je normativna ili čak bolja nego što je slučaj za prosečnim detetom iz uzorka Dunedin studija (Moffitt& Caspi,12001).

Nalaze longitudinalne studije Moffittove, o diferencijalnom neurorazvojnim i porodičnim korelatima rizika za dečji, naspram adolescentskog tipa, podržali su i nalazi drugih istraživanja, bilo onih koji su testirali taksonomiju ili obavljenih nezavisno od ovog modela . Npr. predikcije Moffittove o tome da interakcija hiperaktivnosti i slabih roditeljskih veština rezultuje trajnim antisocijalnim ponašanjem koje od ranog modela eskalira u delinkvenciju, potvrdili su između, ostalog Patterson, i drugi (2000).

DA LI NASLEĐE IMA VEĆI ZNAČAJ KOD PERZISTETNOG TIPA ANTISOCIJALNIH, NEGO KOD ADOLECENTNIH DELINKVENATA?

Nekoliko istraživača, među kojima su i Dilal i Gotesman (1989), ustanovili su da je kriminal odraslih u većoj korelaciji sa naslednim činiocima, nego što je to slučaj sa maloletničkom delikvencijom. Zaključci doneti na osnovu njihovog pregleda kompletne dotadašnje empirijske građe u ovoj oblasti do 1989**,** počivaju na genetskim studijama antisocijalnog ponašanja koje su se bavile maloletničkom delikvencijom, a sastojale su se od 175 parova blizanaca. Pri tom se kao mera antisocijalnog ponasanja uzimala pravosnažna presuda, sto je bio veoma redak

ishod za protivzakonito ponašanje maloletnika. Zato su rezultati donekle zamaglili pravu sliku o ulozi nasleđa u maloletničkoj delinkvenciji.

Od tada je, veliki broj bolje organizovanih genetskih studija prestupničkog ponašanja pružilo jasne dokaze da je i antisocijalno ponašanje kod maloletnika povezano sa nasleđem. Medju ovim studijama, tri grupe pokazuju da perzistentno antisocijalno ponašanje ima snažnije nasledno poreklo od antisocijalnog ponašanja koje je ograničeno na adolescenciju.

Prva grupa studija usvojila je bihevioralni, odnosno fenotipski pristup, identifikujuci podtipove na osnovu skala agresivnosti i delikvencije utvrđene uz pomoć Čekliste dečijeg ponašanja (Child Behavior Checklist-CBCL, Achenbach, 1985).

Skala agresivnosti ispituje vidove agresivnosti za koje se veruje da su povezani sa perzistentnim prototipom, budući da ispituje antisocijalnu licnost i fizicko nasilje, a njeni rezultati su stabilni tokom razvoja; Dok je skala delikvencije povezana sa onim prototipom antisocijalnog ponašanja koji je ograničen na adolescenciju; Ispituje kršenje pravila i normi ponašanja (a njeni prosečni rezultati neravnomerno rastu tokom adolescencije (Stamger et. al, 1997)). Zapravo, i perzistentno, tj. "dozivotno" antisocijalni i oni čije je delinkventno ponašanje ograničeno samo na adolescenciju, uključuju se u razne vrste socijalno neprihvatljivog ponašanja na skali delikvencije; Ipak, oni čije je maladaptabilno ponašanje ograničeno na adolescenciju relativno su brojniji i kada bi imali manje genetskog rizika, ocekivalo bi se da skala delikvencije da niske procene o naslednosti. Studije blizanaca i studije usvojene dece u kojima su korišćene ove skale ustanovile su značajno viši stepen naslednosti za agresivnost (oko 60%), a nešto manji za delikvenciju (oko 30-40%), dok je zajedničko okruženje bilo važno samo za skalu delikvencije (takodje, oko 30-40%) (npr. Deater-Deckard and Plomin, 1999; Edelbrock, et.al, 1995; Eley,et. al 1999). Doduše, ima i istraživanja u kojima nije potvrđen ovakakav obrazac (Schmitz, et al, 1995).

Druga grupa studija koja je proveravala tezu o dva tipa antisocijalnog ponašanja polazi od *razvojnog pristupa*. U okviru ove grupe, trajno antisocijalno ponasanje je definisano na osnovu njegovog porekla u preadolescentom periodu ili na početku adolescencije i nastavljanja u zrelom dobu, za razliku od antisocijalnog ponašanja ograničenog na adolescentski period koje, kako mu ime govori traje samo u periodu adolescencije. Studija Lyonsa (1995), pokazala je da je antisocijalno ponašanje koje se iz doba adolescencije nastavlja u zrelom dobu, u značajno većoj meri nasledno od onog antisocijalnog ponasanja koje se javlja samo u adolescenciji. Ovakav nalaz je docnije potvrđen u istraživanju Jacobsona, i dr. (2005.). Ta studija je proučavala početak antisocijalnog ponašanja, pre i tokom adolescencije i otkrila je da je rano antisocijalno ponašanje bilo značajno povezano sa porodičnim činiocima, kao i da je u značajno većoj meri nasledno, za razliku od antisocijalnog ponašanja koje počinje u adolescenciji, koje nije povezano sa porodicom i na koje znatno utiče zajedničko okruženje (Taylor, 2000). U istraživanju sprovedenom u Švedskoj na 1000 parova blizanaca u vreme kada su oni imali 8-9 godina, a potom ponovljenom kada su imali 13-14 godina (Elley, et al. 1999), proucavalo se kako genetika i okruzenje uticu na pojavu agresivnosti i delikvencije. Na kontinuitet maladaptabilnog ponašanja od perioda detinjstva do perioda adolescencije na skali agresivnosi i na listi decjeg ponasanja (CBCL) uveliko su uticali genetski faktori, dok su na kontinuitet na skali delikvencije uticali

i zajednicko okruzenje i genetski faktori. U ovoj longitudinalnoj studiji došlo se do zaključka da je agresivnost trajna nasledna crta, dok na delikvenciju više utiče okruzenje,te ona, tokom vremena, pokazuje sve manje genetske stabilnosti.

Trecu grupu studija reprezentuje nekoliko istraživanja izvršenih na blizanaca na najranijim uzrastima. Arsenolt i dr.(2000) su u svom istraživanju otkrili da je u 82% slucajeva nasleđe u osnovi antisocijalnog ponasanja među petogodisnjacima. Dion, i dr. (2003) su ustanovili da su nasledni činioci u 58% slucajeva odgovorni za agresivnost među osamnaestomesečnom decom. Van Den Ord, i dr.(1996) su došli do zaključka da su hereditarni činioci odgovorni za veći stepen agresivnosti medju trogodišnjacima u 69% slucajeva. I Van Der Valk, i dr. (1998) takođe, pronalaze da je nasleđe povezano sa ispoljavanjem negativnih osećanja kod dečaka od dve-tri godine u 50% slucajeva, a kod devojčica istog uzrasta u 75% slučajeva. Ove visoke procene, čak i za decu na tako malom uzrastu, u suprotnosti su sa nekim drugim analizama i procenama, između ostalog i sa relativno skorijom meta-analizom Rhee i dr. (2002) koja je došla do zaključka da je nasleđe, u ne vise od 40% slučajeva, povezano sa antisocijalnim ponašanjem medju adolescentima i odraslima.

Dakle, u sve ove tri grupe studija polazi se od premise da su za obrazac antisocijalnog ponašanja koji se javlja rano u životu i koji se nastavlja u zrelom dobu, karakteristični agresivna ličnost i sklonost ka fizickoj agresiji. U svima njima je potvrđeno da je ovaj model značajno više povezan sa nasleđem, nego što je prolazna delikvencija koja se i javlja kasnije u životu (najčešće u delinkvenciji).

Ali dalja istraživanja su neophodna jer prema taksonomskoj teoriji, genetska komponenta variranja vezana za pojavu ranog antisocijalnog ponašanja mora da obuhvati ne samo direktne uticaje gena, već i efekte korelacije izmedju genetske osetljivosti i rizicnog okruzenja, kao i njihove međusobne interakcije. Zato i do danas nedostaju istraživanja u kojima bi se ispitali svi ovi elementi. Pored toga, bilo bi korisno da se ustanovi genetska struktura, ali i komponente okruženja u kontekstu individualnih razlika i odvojenih putanja antisocijalnog ponašanja, a uz to i njihovo praćenje tokom vremena. Takve putanje mogle bi se dobiti u longitudinalnim studijama blizanaca, tako što bi se primenile različite neparametarske tehnike na ponovljenim merenjima antisocijalnog ponašanja. Prikaz ovih modela može se videti kod Nagina, (1995) i Roedera, (1999). Tek tad bi se mogla proveriti Moffittova razvojna tipologija koja predvidja da kod identičnih blizanaca antisocijalno ponasanje počinje u detinjstvu i traje celog zivota, dok je kod fraternalih blizanaca koji su inače, manje slični početak delinkvencije u adolescentskom periodu.

ŠTA KAŽU ISTRAŽIVANJA: DA LI SU DVE GRUPE DOVOLJNE?

Izvorna teorijska taksonomija Moffittove polazi od teze da su dva prototipa protivzakonitog ponašanja, perzistentno "doživotno" i ono ograničeno na adolescenciju, odgovorna za većinu antisocijalnog ponašanja u svetu, pa stoga jedino oni i zaslužuju pažnju teoretičara i istraživanja. Međutim, istraživači su, testirajući ovu tezu i ispitujući prisustvo ova dva tipa među prestupnicima, otkrili i treći tip koji im se stalno javljao u longitudinalnim studijama. Ovi prestupnici su ozančeni kao „blaži hronični prestupnici", zato što konstanto čine blaže prekrša-

je, od detinjstva do adolescencije (Fergusson, 2000) ili od adolescencije do zrelog doba (D'Unger,et. al 1998; Nagin 1995).

Moffittova je sa saradnicima na uzorku muškaraca u Dunedin studiji identifikovala malu grupu onih koji su tokom detinjstva ispoljili ekstremne, sveobuhvatne i trajne poremećaje u ponašanju, ali koji su, što je bilo iznenađujuće, tokom adolescencije bili involvirani samo u blage ili umerene forme delikvencije. U svakom slučaju, ne tako ozbiljne da budu svrstani u grupu perzistentnih prestupnika (Moffitt, et al 1996). Kao i perzistentni prestupnici, oni su imali izuzetno težak temperament već i u vreme kada su imali tri godine (Moffitt, 1996). U docnijim analizama nađeno je da su pretrpeli traume i porodične nesreće u detinjstvu i da su imali nisku inteligenciju. Ova grupa iznenadila je zagovornike teorije o dva razvojna modela antisocijalnog ponašanja i predstavljala je problem za teoriju. Teorija je naime, tvrdila da se rani početak lanca kumulativnih interakcija između agresivnosti te dece i rizičnog okruženja produžava i čini sve ozbiljnijim njihov poremećaj u ponašanju. Na osnovu toga zagovornici ove taksonomije predvideli su da su takozvani "lažni pozitivni subjekti", koji ispunjavaju kriterijume za trajno i sveoubuhvatno antisocijalno detinjstvo, a ipak se rehabilituju (tj. napuste delikvenciju) posle puberteta, izuzetno retki (Moffitt, 1993). Kada su u docnijim istraživanjima i sami autori teorije otkrili ovu grupu, optimistično su je nazvali „popravljivom grupom" (Moffitt, 1996). Međutim, proučavajući je nisu naišli na očekivane faktore zaštite. Pošto su ih i otkrića u drugim istraživanjima uverila da postoje prestupnici blažeg stepena s obzirom na hronicitet, nastavili su da posmatraju tu, kako su je nazvali „popravljivu grupu", dok njeni članovi nisu napunili 26 godina. Tada su otkrili da je njihov pojam„popravljivo" potpuno pogrešan u označavanju date kategorije prestupnika. Jer se način njihovog kriminalnog ponašanja tokom vremena poklopio sa načinom koji kriminolozi nazivaju "intermitentno prestupništvo". Pojam „prestupništva sa prekidima",odnosno "prestupništva, s vremena na vreme", odnosi se na situacije kada prestupnici ne budu osudjivani neko vreme, a onda se ponovo pojave na sudu (Laub i Sampson, 2001). Ovaj oblik perzistentnog prestupništva članova Dunedin uzorka pokazuje veliku sličnost sa tzv. „hroničnim prestupnicima koji čine lakše prekršaje" koji su ranije identifikovani pri analizi antisocijalne putanje u jednoj britanskoj studiji (Nagina i Landa,1993).

Polazeći od pretpostavke da se istinski oporavak od teških poremećaja ponašanja u detinjstvu i njihov docniji potpuni nestanak jako retko dešava, u teoriji razvojne taksonomije se tvrdilo da tinejdžeri koji su, iako rani delinkventi docnije manje uključeni u delikventno ponašanje, nego što je to teorija predviđala, mogu imati osobine ličnosti koje ih čine odbojnim, nepristupačnim, te će zbog tih ličnih karakteristika delovati odbojno na vršnjake koji ih isključuju iz svojih redova u kojima je delikvencija najzastupljenija. U skladu sa ovom pretpostavkom, pripadnici grupe blagih hroničnih prestupnika, nasuprot drugim mladićima iz grupe, bili su često društveno izolovani; imali su problema pri sklapanju prijateljstava, niko od njih se nije oženio, nekolicina je zadržala svoje poslove, a mnogi su imali dijagnozu agorafobije i/ili socifobije. Skoro svi sociofobičari ispunjavaju kriterijume za dijagnostiku povučenog, zavisnog i/ili schizoidnog poremećaja ličnosti (Alnaes i Torgersen, 1988). Pretpostavljalo se da je izolovanost ljudi iz ove grupe oblik ispoljavanja njihovog poremećaja ličnosti. Čak jednoj trećini iz

te kategorije, mogla se dijagnostifikovati depresija. Njihovi profili ličnosti pokazivali su visok stepen neuroticizma, a izvestioci su ih ocenili kao najdepresivnije, najanksioznije ljude u grupi. Ovaj obrazac, po kome se provobitno antisocijalni dečaci razvijaju u depresivne, anksiozne i društveno izolovane ljude, ima veliku sličnost sa otkricem do kog se doslo u britanskim longitudinalnim studijama, u kojima su posmatrani uzorak činili pojedinci muškog pola, uzrasta od 8 do 32 godine. U tom istraživanju, takođe, rizični antisocijalni dečaci koji su postali „lažni pozitivni" odrasli (počinili su manje krivičnih dela nego što je predviđeno), imali su malo, ili uopste nisu imali prijatelja, radili su slabo plaćene poslove, živeli u prljavim kućama, a u zdravstvenim kartonima su bili opisani kao povučeni, uznemireni, obsesivni, nervozni ili boljažljivi (Farrington, et al, 1988).

Robinsonova (1966) longitudinalna studija je često citirana, preciznije onaj njen deo koji govori da jedna polovina svih dečaka koji imaju problematično ponašanje ne odraste u antisocijalnu ličnost. Ovakvi citati podrazumevaju da su problemi sa poremećajem u ponašanju u detinjstvu potpuno rešivi i da ne treba da budu razlog zabrinutosti, što nije uvek slučaj. Naime, manje je citirano Robinsonovo (1966) otkriće da problematični dečaci koji ne razviju antisocijalnu ličnost, generalno prolaze kroz druge vidove neprilagođenosti kada odrastu. Samo 15% od 87 dečaka iz Dunedin studije sa problematičnim ponašanjem (odnosno, 47 u perzistentno delinkventoj grupi i 40 u grupi hroničnih prestupnika sa lakim prekršajima) se potpuno oporavilo i izbeglo sve probleme adaptacije do 26. godine. Posmatrani zajedno, nalaz Dunedin studije i proučavanja Faringtona i Robinsa slažu se sa prvobitnom tvrdnjom taksonomske teorije da je antisocijalno ponašanje koje počinje u detinjstvu praktično, uvek znak lošeg prilagođavanja u zrelom dobu.

Nekoliko docnijih studija je otkrilo da postoji kategorija prestupnika sa nižim nivoom hroniciteta, ali se samo par istraživača bavilo ispitivanjem karakteristike ličnosti ovakvih prestupnika. Reč je, po svoj prilici, o zaista, izrazito povučenim, zavisnim, shizoidnim osobama sa poremecajem ličnosti i niskom inteligencijom. Ali ovi rezultati nisu docnije testirani da bi se videlo da li oni ostaju takvi i u zrelom dobu. Zato je veoma važno da se u daljim studijama ustanovi da li ova grupa kontinuirano pokazuje znake psihopatologije, jer bi se tako proverila tvrdnja teorije da je ozbiljno antisocijalno ponašanje sa početkom u detinjstvu, pouzdan signal dugoročnog procesa neprilagođenosti.

ŠTA JE U POZADINI ADOLESCENCIJOM LIMITIRANE DELINKVENCIJE?

Prvobitna teorija Moffittove je tvrdila da individualne razlike mogu imati malu ili beznačajnu ulogu u predviđanju kratkotrajnih prestupničkih karijera adolescenata. Nasuprot tome, najbolji prediktori prestupništva adolescenata po ovoj koncepciji trebalo bi da budu delikvencija vršnjaka, stavovi prema adolescenciji i prema zrelom dobu koji su odraz razlika u zrelosti (kao što je želja za nezavisnošću), društveni i istorijski kontekst koji utiče na adolescenciju, kao i godine starosti (Moffitt, 1993).

Većina istraživanja u cilju verifikacije ove taksonomije do danas, okrenuta je ispitivanjima hipoteze o etiologiji perzistentnih prestupnika. Nažalost, adolescentni delinkventi su postavljeni u istu ravan sa trajnim prestupnicima i to samo kao

njima suprotna grupa. Zbog toga originalna hipoteza koju zastupaju zagovornici teorije o različitoj etiologiji prestupnišva koje počinje u adolescentskom periodu nije privukla pažnju većeg broja istraživača. Mada su maloletni prestupnici prilično brojna grupacija u kriminalu, a i njihove antisocijalne aktivnosti nisu ni malo naivne, te zaslužuju ozbiljnije proucavanje.

Agilar (2000) je u svom radu otkrio da su maloletni delikventi preživeli traume tokom razvoja, što je snažilo prikrivene simptome i doprinosilo percepciji stresa na uzrastu od 16 godina. To se poklapa sa tvrdnjom taksonomije da ovi adolescenti prođu kroz psihološke probleme i dožive ozbiljne psihološke smetnje i traume tokom perioda sazrevanja. U jednoj studiji zabrinutost adolescenata da će ispasti nezreli, povećala je verovatnoću da će se kod njih u ponašanju pojaviti delikvencija (Zebrowitz,et al, 1998). Istraživanje razvoja pokazuju da kada prosečni mladi ljudi zakorače u adolescenciju, oni počnu manje da cene dobre ucenike, a tada počnu više da se dive agresivnim, antisocijalnim vršnjacima (Bukowski, et. al, 2000; Luthar i MecMahon, 1996). Tokom adolescencije, tinejdžeri koji pridaju veliku važnost prilagođavanju pravilima odraslih, postanu nepopularni među vršnjacima (Allen, et al, 1989). Nalazi Dunedin studije dokazuju da je adolescencijom limitirano antisocijalno ponašanje, kada se uporedi sa perzistentnim antisocijalnim stazom, više povezano sa delikventnim vršnjacima (Jeglum-Bartusch, 1997; Moffitt i Caspi, 2001). Takođe je dokazano da porast svesti tinejedžera o delikvenciji vršnjaka, prethodi, pa čak i predviđa početak njihove sopstvene delinkvencije (Caspi,et al 1993). I druge studije su pokazale snažan uticaj delinkvencije vršnjaka na neprilagođeno ponašanje adolescenata. Takav da postoji direktna veza sa porastom onih oblika delikventnog ponašanja koji počinju u periodu adolescencije (Simons, et al, 1994; Vitaro, et al, 1997). Ove studije govore i to da ako antisocijalno ponašanje počne u ranijem periodu, smer uticaja se okreće: detetovo rano antisocijalno ponašanje izaziva porast broja vršnjaka delikvenata koji se, selektivno, u periodu adolescencije udružuju sa njim. Jedna etnografska studija je ilustrovala kako maturacioni "skok" objašnjava *kortteliralli* alkoholičarsku kulturu uličnih trka kod mladih, koja je zastupljena na ulicama Finske (Vaaranen, 2001).

Najdirektniji test adolescencijom limitirane etioloske hipoteze sproveden je na 2000 mladića tokom istraživanja pod nazivom „mladost u prelaznom periodu" (Piquero i Brezina, 2001).[1]Studija je testirala hipotezu da je želja mladih za autonomijom povezana sa adolescentnim modelom prestupništva. Rezultati su pokazali da su, kao što je i predviđeno, prestupi koje počine maloletni delikventi, prevashodno povezani sa njihovim za ovaj uzrast karakterističnim buntovništvom (da oni u suštini nisu fizički agresivni). Preciznije interakcijom faktora sazrevanja i vršnjački nametnute želje za nezavisnošću.

Važno je napomenuti da se nekada i alternativno mora uzeti u obzir delikvencija koja se pojavljuje na kasnijem uzrastu. Tako, Paterson i Jorger (1997) ističu značaj modela ucenja u kojima opadanje roditeljskog nadzora u vreme kada deca postanu adolescenti dovodi do toga da oni kao adolescenti počnu da prave prekršaje. Nalazi istraživanja Moffittove pokazuju da, iako je nadzor roditelja negativno povezan sa početkom delikvencije mladih, smer uzroka i posledice autorima

1 Ova studija je u naučnu literaturu uvedena na neuobičajen način, stihovima rokera, Alis Kupera koji ukazuju na neizvesnost puta ka zrelosti: „Nalazim se na sredini, bez ikakvog plana, dečak sam i čovek sam".

nije bio jasan (Moffitt, 1993). Longitudinalna studija na uzorku od 1000 švedskih četraestogodišnjaka i njihovih roditelja ustanovila je da je ovakva interpretacija ispravna (Kerr i Stattin, 2000). Adolescenti su aktivno kontrolisali pristup roditelja informacijama o njihovom ponašanju, a deca koja su imala devijantno ponašanje umanjivala su i ograničavala mogućnost svojim roditeljima da ih kontrolišu. Studije su pokazale, ne samo da napori roditelja da vrše nadzor nad svojom decom na ovom uzrastu nisu bili tako uspešni, nego da, šta više, mogu imati suprotan efekat, ako deca osete da ih neko kontrolise.

Jasno je da nema dovoljno istraživanja koja ispituju da li mere razlika u nivou zrelosti i to i intelektualne, i emocionalne i socijalne, kao ni razlika u stepenu društvenog imitiranja, mogu biti odgovorne za maloletničku delikvenciju adolescenata. Kratkotrajne longitudinalne studije o maloletnicima mogu razjasniti da li je razvojni porast stavova kojima se odbacuje zavisnost i detinjstvo, a favorizuje nezavisnost odraslih, povezan sa sve većim interesovanjem i odobravanjem nedozvoljenih aktivnosti. Štaviše, postoje zanimljivi istraživački rezultati da su trajno antisocijalne osobe odbačene od strane vršnjaka u detinjstvu, ali i da one kasnije, u fazi adolescencije, postanu omiljenije među adolescentnim vršnjacima. Teorija imitacije tj. društvenog oponašanja, predviđa ovakvu promenu, ali je potrebno još puno longitudinalnih istraživanja koja prate individualne promene društvenog položaja, da bi se ona u potpunosti razumela. Konačno, nedostaju istorijski i antropoloski radovi, da bismo bili sigurni da li su različita vremena i kulture sa niskim nivoom delikvencije, istovremeno ona u kojima su precizno razdvojeni prelazak iz dečije zavisnosti u prava i odgovornosti odraslog sveta.

KO SU APSTINENTI OD DELIKVENCIJE U ADOLESCENCIJI?

Ako je, kao što Moffittova teorija kaže, maloletnička delikvencija povezana sa normativnim razvojnim, čak i adaptivnim društvenim ponašanjem, onda postojanje tinejdžera koji ne čine prestupe i nisu delikventi traži objašnjenje. Izvorna taksonomija zasnovana na teoriji o dva antisocijalna puta, pretpostavlja da je malo onih tinejdžera koji se ne ponašaju antisocijalno i da oni mora da imaju ili strukturalne barijere koje ih sprečavaju da nauče nešto o delikvenciji, ili je razlog tome razlika u njihovoj zrelosti u odnosu na vršnjake (koju oni postižu ranije zbog toga što rano usvajaju uloge odraslih), ili su u pitanju lične karakteristike zbog kojih nisu interesantni ostalim vršnjacima, što dovodi do toga da budu isključeni iz društvenih grupnih aktivnosti tinejdžera (Moffitt, 1993). Drugim rečima, ako prosečni tinejdžeri počnu da se ponašaju delikventno, onda tinejdžeri koji ne prihvataju delikvenciju moraju biti posebni.

U skladu sa predviđanjem o retkosti, u Moffittovoj studiji u Dunedin uzorku bio je uključen samo mali broj mladića koji su izbegavali, praktično bilo kakvu vrstu antisocijalnog ponašanja tokom detinjstva i adolescencije (Moffitt, 1996). Kada su imali 18 godina, oni su opisali sebe kao izuzetno kontrolisane, plašljive, rezervisane u odnosima sa drugima. Portretisani su kao stidljive, društveno nevešte osobe, koje su kasnije stupale u seksualne relacije (bili su nevini na uzrastu od 18 godina). Apstinenti u uzorku iz Dunedin studija odgovaraju profilu kojim su Šedler i Blok (1990) opisali kategoriju mladih koja se suzdržvala od isprobavanja droge u periodu kada je to bilo normativ; kontrolisali su svoje ponašanje, nisu

bili znatiželjni, nisu bili aktivni, nisu voleli da eksperimentišu i nedostajale su im društvene veštine. Apsitinenti u Dunedin studiama bili su neobično dobri studenti koji su odgovarali profilu submisivnih, uspešnih studenata koji tokom adolescencije mogu postati nepopularni kod svojih vršnjaka (Allen, 1989; Bukowski 2000). Posmatranje ovih pojedinaca do njihove 26. godine potvrđuje da oni nisu postali tzv. "kasni prestupnici" (Moffitt, et al. 2002). Iako je njihovo ponašanje u tinejdžerskim godinama bile zabrinjavajuće, oni su postali uspešni i socijalizovani u zrelom dobu. Kao odrasli, zadržali su odlike suzdržane ličnosti, skoro da nisu imali neki kriminalni akt, ni prekršaj ili mentalni poremećaj, a postojala je i visoka verovatnoća da će se oženiti. Doduše, odlagali su dobijanje dece (što je poželjna strategija za generaciju kojoj je potrebno produženo obrazovanje da bi uspela u životu), postojala je značajna verovatnoća da budu fakultetski obrazovani, imali su dobre poslove i bili su optimisti po pitanju sopstvene budućnosti.

Koliko znamo, istorije razvoja adolescenata koji su apstinenti od delikvencije, osim rada Šedlera i Bloka iz 1990. godine, nisu ispitivane u drugim studijama, pa shvatanje da su ovi apstinetni introvertni kao tinejdžeri još treba da se proveri i potvrdi da bi se moglo smatrati pravilnošću. Sociometrijske studije adolescenata mogu biti od koristi da bi se ustanovilo da li je apstinencija od delikvencije, zapravo povezana sa neomiljenošću i društvenom izolovanošću. Dalje proučavanje apstinenata je od kritične važnosti za proveru, prilično diskutabilne teze od koje se polazi u elaboriranoj taksonomiji, da je maloletnička delikvencija, u suštini normativno, adaptivno ponašanje prosečnih mladih ljudi.

DA LI PERZISTENTNI I ADOLESCENCIJOM OGRANIČENI DELINKVENTI RAZVIJAJU RAZLIČITE STRUKTURE LIČNOSTI?

Taksonomija Moffittove polazi od hipoteze o razvoju antisocijalne ličnosti kod perzistentnih delinkvenata koji onda doživotno ostaju prestupnici. Antisocijalna ličnost se, po ovoj autorki polako i podmuklo formira tokom godina, a akumulirane negativne posledice mladalačkih problema po razvoj ličnosti smanjuju mogućnost promene. U cilju razumevanja nastanka antisocijalnog ponašanja po Moffitovoj se mora uzeti u obzir proces složenih interakcija pojedinca i okoline, a hipotezu o tome da će nakon određenih godina, sama ličnost biti dobar prediktor antisocijalnih ishoda u odraslom dobu autorka je proveravala u njenoj tridesetogodišnjoj studiji (Moffitt, 1993).

Segmenti Dunedin studije kojima su proučavane karakteristike ličnosti adolescenata ispitanih u njihovoj 18-oj godini, pokazuju da je perzistentno antisocijalni životni kurs diferencijalno povezan sa slabim vezama sa porodicom i sa psihopatskim osobinama ličnosti, kao što su: otuđenje, neosetljivost i impulsivnost. Nasuprot tome, model ponašanja kod adolescentno antisocijalnih, u 18-oj godini je diferencijalno povezan sa tendencijom da podržavaju nekonvencionalne vrednosti i sa osobinama ličnosti koje Moffittova naziva „socijalna sposobnost " (Moffitt i dr., 1996). U njenoj longitudinalnoj studiji su procenjivane osobine ličnosti mladih i 10 godina kasnije tj. na uzrastu od 26 godina. Ovoga puta korišćeni su, ne samo samoizveštaji, već i izveštaji osoba koje su dobro poznavale učesnike Dunedin studije (Moffitt i dr., 2002). Nalazi samoizveštaja i izveštaja drugih osoba bili su u saglasnosti i ukazivali su da perzistentno antisocijalni muškarci, imaju

viši stepen negativne emocionalnosti (reagovali su na stres, bili su otuđeni i agresivni) i manji stepen saradljivosti sa drugima (ispoljavali su manje bliskosti, u suštini su bili nedruštveni, iako su uspešno uspostavljali površne kontakte, bili su značajno su neosetljiviji) u poređenju sa muškaracima čije je antisocijalno ponašanje bilo adolescencijom-limitirano. Perzistentno antisocijalni momci iz uzorka Moffittove (1993) nisu bili značajno više impulsivni u odnosu na adolescentni tip. A što je zanimljivo impulsivnost je bila na uzrastu od 26 godina više izražena kod adolescencijom-ograničenih muškaraca. Iz ovih Moffittovinih ponovljenih procena Dunedinovog uzorka, proizlazi da razvojni put koji vodi do antisocijalne strukture ličnosti sasvim odgovara onom nađenom u proučavanjima strukture ličnosti psihopata: agresivnih, otuđenih, neosetljivih pojedinaca (Radulović, 2006). Nasuprot tome, na adolescenciju ograničeni delinkventni mladići su nekonvencionalni, cene spontanost i uzbuđenje.

U jednoj drugoj studiji je šezdesetih godina prošlog veka na 4000 maloletnih zatvorenika u Kaliforniji primenjen kalifornijski test ličnosti i ponovljen je dvadeset godina kasnije,tj. osamdesetih godina prošlog veka (prema Moffitt, 1993). Taksonomski komparabilne grupe definisane su kao rani delinkventi i kasni delinkventi i kao hronično hapšeni odrasli, nasuprot ređe hapšenih. Prestupnici koji su sa kriminalom započeli rano i stalno su hapšeni tokom života, mogu biti diskriminisani po ekstremnim bodovima na skali ličnosti, posebno po niskoj društvenosti, nezainteresovanosti za utisak koji ostavljaju, po velikoj neodgovornosti, niskoj kontroli emocija, niskoj motivaciji da postigne uspeh, niskoj socijalizaciji, niskoj toleranciji. Neprijateljski su nastrojeni i nepoverljivi prema drugima. Bez sumnje, rezultati dobijeni u istraživanju Moffittove komparabilne su rezultatima dobijenim u drugim studijama, na različitim instrumentima i izvorima informacija.

DA LI JE TRAJNO ANTISOCIJALNI RAZVOJNI KURS POVEZAN SA TEŠKIM KRIVIČNIM DELIMA I NASILJEM U ODRASLOM DOBU?

Moffittovina razvojna taksonomija teorijski predviđa da se perzistentni prestupnici, u poređenju sa onima čija je delinkvencija ograničena na adolescenciju, upuštaju u veći raspon i to najtežih prestupa, a naročito, kako reče autorka teorije „onih počinjenih nad nekim, kao što su nasilje i pronevera“ (Moffitt, 1993).

Provera ove teze takođe je urađena u tridesetogordišnjoj follow-up studiji i u kojoj su dobijeni sledeći nalazi: Do perioda kada učesnici Dunedinove studije navrše 18 godina, izveštaji svedoče da je perzistenti model diferencijalno povezan sa osudom za nasilne delikte (Jeglum-Bartusch et.al,1997; Moffitt et. al 1996); dok je razvojni put onih čije je antisocijalno ponašanje ograničeno samo na adolescenciju, diferencijalno povezan sa nenasilnim deliktima. Osim toga, dokazano je da preadolescentno antisocijalno ponašanje koje je praćeno neuropsihološkim deficitom predviđa veću postojanost kriminalnog ponašanja i više delikata nasilja do 18-te godine (Moffitt i dr., 1994).

Kontrolno istraživanje na uzrastu od 26 godina, potvrdilo je hipotezu da se perzistentno kriminalni mladići, kao grupa, posebno razlikuju od mladića sa adolescencijom-ograničenim delinkventnim ponašanjem u pogledu krivičnih dela nasilja, uključujući nasilje nad ženama i decom. Ovo otkriće je potvrđeno

na bazi velikog broja samoizveštaja, izveštaja relevantnih drugih, kao i zvaničnih sudskih podataka o presudama (Moffitt et. al.,2002). Poređenja u pogledu konkretnih procesuiranih prestupa, svedoči da perzistentni prestupnici teže ka specijalizaciji u teškim violentnim prestupima (nošenje skrivenog oružja, napad, pljačka, kršenje sudskih naloga), dok se adolescentni delinkventi pre specijalizuju za manje teška dela (kao što su krađa manje od 5$, pijanstvo na javnom mestu, davanje lažnih podataka u formularima, piraterija računarskog softvera i sl.). Osim toga trajno delinkventni prestupnici su imali pet puta više hapšenja i osuda za nasilne zločine, nego adolescencijom limitirani. Uz to, trajno kriminalni su dobili više poena na osnovu samoizveštaja i sudskih presuda u vezi sa nasiljem nad ženama, bilo fizičkim bilo u pogledu kontrole, (npr. ograničavajući joj pristup porodici, prateći je i sl). Perzistentni prestupnici su, takođe, priznavali da su u ljutnji udarili dete.

Nalaze Moffittove da trajno delinkventni mladići docnije počine više nasilja u porodici, potvrdile su i druge studije. Među njima i studija Christchurch-a koja kaže da osobe kod kojih je antisocijalno ponašanje nastupilo u detinjstvu, počine više nasilja nad partnerom, nego oni kod kojih je antisocijalno ponašanje nastupilo u adolescenciji (Woodward, et al, 2002).

Generalno, može se zaključiti da empirijska literatura pokazuje da su najjači prediktori nasilja, isti oni prediktori sadržani u taksonomskoj razvojnoj teoriji trajnih doživotnih prestupnika: rano započeto antisocijalno ponašanje, neurorazvojni faktori rizika i porodični faktori rizika (Farrington, 1998). Nalazi studija otkrivaju da uporedno istraživanje kriminala nasilja i nenasilnog kriminala pokazuje da se nasilje može diferencijalno predvideti komplikacijama pri porođaju (Raine et al, 1997), manjim fizičkim anomalijama (Arseneault et al,2000), teškim temperamentom (Henry, et al, 1996), kao i kognitivnim deficitima (Piquero, 2001). Svaki od ovih faktora je ozbiljan hipotetski faktor rizika za razvoj perzistentnog modela prestupništva.

Iz istraživačke literature može se zaključiti da su neurorazvojni i porodični rizici dobri prediktori nasilja u kontinuumu, ali mali broj studija upoređuje violentne ishode grupe definisane na bazi rane, nasuprot kasnoj delinkvenciji. Iako tumačenja ovih relacija postoje u literaturi, opravdano je ukazati na potrebu da se u dodatnim istraživanjima preciznije razjasni zašto su perzistentni prestupnici više nasilni u odnosu na adolescencentne delinkvente. U teorijama se često ukazuje da verbalni kognitivni deficiti mogu umanjiti konstruktivne opcije perzistentno kriminalnih u rešavanju sukoba, kao i da su često u porodicama naučili da je nasilje efektivan način da se sukob okonča, kao i da ih pokidane emocionalne veze čine hladnokrvnim i neempatičnim u odnosu na svoje žrtve, pa time i spremnijim na teško nasulje. Ali valja preciznije ustanoviti da li je i koji od ovih faktora nužan i dovoljan.

DA LI ĆE ANTISOCIJALNO PONAŠANJE NASTALO U ADOLESCENCIJI NESTATI, A ONO NASTALO U DETINJSTVU OSTATI TRAJNO?

Praćenje Dunedinovog uzorka subjekta nastavljeno je i ispitivanje je obavljeno i u njihovoj 26-oj godini (Moffitt i dr., 2002), da bi se testirala hipoteza od izuzetne važnosti za teoriju: da se antisocijalno ponašanje nastalo u detinjstvu, a ne ono

u adolescenciji, vezuje u odraslom dobu za antisocijalnu ličnost i kontinuirano ozbiljno antisocijalno ponašanje (koje se reflektuje na neusklađeni poslovni život i viktimizaciju partnera i dece (Moffitt, 1993)). Prateći ih do 26-te godine, delikventi sa počecima u detinjstvu, imali su najviše odlika psihopatskih ličnosti, problema sa mentalnim zdravljem, zavisnosti od droga, začete dece, porodičnog nasilja, novčanih problema, problema na poslu, te zločina povezanih sa drogom ili nasiljem. Delikventi sa problemima nastalim u adolescenciji su sa 26 godina manje ekstremni, ali sa više imovinskih prekršaja i novčanih problema. Interesantno, adolescentski delikventi su ukazali na probleme sa mentalnim zdravljem i zavisnosću, a da te poteškoće nisu potvrdili njihovi bliski. Nesklad između samoizveštaja i drugih izvora je takođe, pronađen u britanskoj longitudinalnoj studiji gde su adolescentni prestupnici prestali sa prestupima prema policijskim podacima, ali su nastavili da do svojih 30-ih prijavljuju probleme povezane sa zloupotrebom opojnih sredstava i tučama (Nagin i dr., 1995).

U studiji 4000 maloletnih zatvorenika u Kaliforniji koji su praćeni do svojih 30-ih, znatno je više rano delinkventnih u odnosu na kasnije adolescento delinkventne, nastavilo sa prestupima nakon navršene 21-ne, nakon 25-te, i nakon 31-ne godine; Naime, rani početak i slabe kognitivne sposobnosti, bile su značajan prediktor i onih prestupa koji su se nastavili da se dešavaju u 30-tim (Ge, Donnellan & Wenk, 2001). Slični rezultati dobijeni su u velikoj švedskoj studiji, gde je registrovano manje prestupa u odraslom dobu među kriminalcima koji su imali pozitivne lične karakteristike, slične onima nađenim kod Dunedinovih adolescentskih prestupnika u studiji Moffittove (Stattin, et al, 1997).

Rutgersov projekat zdravlja i razvoja je takođe, longitudinalno pratio uzorak mladih do njihovog odraslog doba i potvrdio dihotomnu taksonomiju, koristeći neparametrijske modele u otkrivanju razvojnih trajektora (White, et. al, 2001). Međutim, uzorak po svoj prilici nije obuhvatio perzistentne prestupnike, jer je regrutovan nasumice, telefonom, sa početnim odbijanjem od 17%, te kasnije sa 52% kompletiranih podataka o učesnicima. A poznato je da se porodice sa karakteristikama rizičnog, trajno prisutnog prestupništva, teško uključuju u istraživanja. Zato postoji velika mogućnost da su grupe u ovoj studiji neprecizno određene, te nije jasno kako da se njeni nalazi tumače u vezi sa prekidima razvoja iz taksonomije.

No, generalno, predviđanje da se antisocijalno ponašanje nastalo u detinjstvu proteže dalje i dublje u odraslo doba, nego ono nastalo u adolescenciji, ima vrlo bogatu empirijsku osnovu. Već je decenijama poznato da rani početak poremećaja u ponašanju i prestupništva predviđa duže trajanje kriminalne karijere, a ovu vezu su potvrdila i relativno novija istraživanja. (Gendreau, et. al, 1996; Krohn, et. al, 2001). Bez obzira na to, na adolescenciju ograničena grupa u Dunedinovoj i britanskim studijama, nastavila je da prijavljuje probleme povezane sa adaptacijom u odraslom dobu, pa je istraživanje takođe, potrebno kako bi se shvatilo šta je direktniji uzrok tome. Još važnije, longitudinalne studije su potrebne da prate trajne, hronične prestupnike, ali i one niskog hroniciteta, kao i apstinentne i mlade čija je nezakonito ponašanje ograničeno na adolescenciju.

DA LI ANTISOCIJALNO PONAŠANJE DEVOJČICA PRIPADA TIPU "OGRANIČENOG NA ADOLESCENCIJU"?

Taksonomija Moffittove uzima u obzir i polne razlike u pogledu antisocijalnog ponašanja, polazeći od činjenice da je kriminal žena neuporedivo niži, nego kriminal muškaraca. Prema ovom shvatanju, najveći deo polnih razlika, s obzirom na prestupništvo, pripisuje se faktorima rizika vezanim za trajno antisocijalno ponašanje. Preciznije, u taksonomiji se ove razlike objašnjavaju manjom verovatnoćom da se devojčice susretnu sa faktorima rizika, nego što je to slučaj sa dečacima. Prema ovom stanovištu mogućnost ženske dece da budu izložene relevantnim, empirijski ustanovljenim inicijalnim vezama u uzročnom lancu za trajno antisocijalno ponašanje, gotovo i ne postoji ili je minorna. Longitudinalne studije Moffittove i nalazi drugih istraživanja pokazuju da se kod devojčica sreće manji broj svih onih faktora za koje se zna da su vazni za prestupništvo. Na primer: značajno manje simptoma disfunkcije nervnog sistema nego kod dečaka, manje simptoma teškog temperamenta, manje znakova kašnjenja u razvoju verbalnih i motoričkih sposobnosti, manje hiperaktivnosti, poteškoća u učenju, čitanju, ali i manje problema u ponašanju tokom detinjstva. Kod većine devojčica nema podataka ni o interakciji opozicionog ponašanja i restriktivnog okruženje koja po teoriji inicira i održava antisocijalno ponašanje perzistentnim.

S druge strane, u grupaciji maloletnih delinkvenata ograničenoj na adolescente, mogu se naći i dečaci i devojčice. Prema elaboriranoj teoriji o dve razvojne staze, devojčice bi, kao i dečaci, trebalo da počnu da se ponašaju delikvento ubrzo posle puberteta. I to do te mere, do koje imaju pristup antisocijalnim modelima kao i mogućnost da sagledaju posledice delikvencije što može protektivno delovati na njihovu socijalnu integraciju. Ali, isključenost iz antisocijalnih grupa dečaka, koje po pravilu jesu prevashodno polno obeležene, može umanjiti verovatnoću da devojčice nauče delikventno ponašanje i na ovom uzrastu. Devojčice su više od dečaka podložne riziku od lične viktimizacije (npr. trudnoća ili neka povreda zbog kontakta sa drugim učesnicima u nasilju i sl.), ako se udruže sa perzistentno, „doživotno " antisocijalnim dečacima. Dakle, nemanje pristupa antisocijalnim modelima i sagledavanja ozbiljnog ličnog rizika, mogu umanjiti interesovanje devojčica za delikvento ponašanje. Uprkos tome, po teoriji se očekuje da devojčice učestvuju u delikvenciji ograničenoj na adolescenciju u priličnom broju (Moffitt, 1994).

ZAKLJUČAK

Postoji bogata empirijska evidencija da raniji znaci antisocijalnog ili delinkventnog ponašanja, pouzdano svedoče da će takvo ponašanje na kasnijim uzrastima biti ozbiljnije, teže, habitualno i violentnije. Validni empirijski podaci svedoče da su perzistentno antisocijalni maloletnici, obično visoko rezistentni na tretman i da postaju uporni recidivisti i prestupnici sa kojima se oficijelni sistem dugoročno bezuspešno bori, faktički tokom čitavog njihovog života. Otuda je jasno da preventivni rad sa ovim grupom mladih u riziku mora početi veoma rano, svakako pre polaska u prvi razred.

Imajući ovo u vidu, valja napomenuti da je Moffittovo ispitivanje perzistentnog modela antisocijalnog ponašanja bilo plodotvorno i za ispitivanje etiologije psihopatije, a posebno za identifikovanje razvojnog modela kriminalne psihopatije. Nalazi dobijeni longitudinalnim studijama, zapravo se preklapaju sa rezultatima ispitivanja perzistentnih prestupnika koje opisuju razvojne teorije, zastupajući tezu da se agresivne, psihopatske osobe, gotovo uvek antisocijalno ponašaju u svim uslovima, još od detinjstva (Radulović, 2006). Uz to one pokazuju neuropsihološke karakteristike kao što su težak temperament, hiperaktivnost i minorne neurološke poremećaje, a s tim u vezi i probleme u učenju i savladavanju jezika. Socijalno su odbačeni od strane vršnjaka, ali zbog njihovog ponašanja, vremenom ih napuštaju, čak i njihovi najbliži i odrasli koji su ih podizali. Emocionalno su prazni i praktično nisu u stanju da osete nikakvu duboku emocionalnu vezanost, a pogotovu ne empatiju u odnosu na druge, niti se u kognitivnom pogledu interesuju za druge. Pokazuju odsustvo veza sa porodicom, a neretko i sadističko ponašanje i manipulativnost i prema najbližima. Kod njih su evidentni visoka impulsivnost i nedostatak uvida u vlastito neprilagođeno ponašanje. Sa uzrastom raste asortiman maladaptabilnih manifestacija agresivnosti i violentnog kriminala. Može se, s pravom zaključiti, da je u pitanju opis simptomatologije kriminalne psihopatije psihološki predisponirane ka antisocijalnom ponašanju, o čemu, uostalom govori i sama Moffittova. U etiologiji ovog vida maladaptabilnosti su psihološki intrapersonalni činioci u kojima važnu ulogu igra nasleđe.

Ali se ne sme gubiti iz vida da su i u adolescentnom tipu poremećaja u ponašanju u osnovi antisocijalnog ponašanja, takođe, psihološki činioci, ali ovog puta prevashodno iz arsenala interpersonalnih, vezanih za sazrevanje i adaptaciju.

Dakle, bilo da su pod većim uticajem nasleđa (kao u prvom modelu) ili pod izrazitijim uticajem sredine (u drugom modelu), psihološki činioci imaju ključan udeo u antisocijalnom ponašanju, pa je prioritetan zadatak u prevenciji kriminala da se iz razvojne psihološke perspektive koncipiraju diferencirani strateški pristupi u području primarne, sekundarne i tercijalne prevencije, za svaki od mogućih empirijski potvrđenih trasiranih putanja u prestupništvo.

Najzad, pažnju istraživača u budućim studijama svakako valja usmeriti i na tzv. „intermitentne prestupnike“ čije je ponašanje po svoj prilici, blaža varijacija prvog modela koju objašnjavaju neke od postojećih psiholoških teorija prestupništva, poput Eysenckove.

LITERATURA

1. American Psychiatric Asssociation (1994).*Diagnostic and statistic manual of mental disorders*(4thed.) Washington,DC:Author.
2. Bartol, C. (2002) *Criminal behavior*, New Jersey, Printice Hall (sixth ed).
3. Jeglum-Bartusch, D., Lynam, D., Moffitt, T. E., & Silva, P. A. (1997). Is age important?: Testing general versus development theories of antisocial behavior,.*Criminology 35,* 13-47.
4. Achenbach, T. M. (1985). *Assessment and taxonomy of child and adolescent psychopathology.* Newbury Park, CA: Sage.

5. Aguilar, B., Sroufe, L. A., Egeland, B., & Carlson, E. (2000). Distinguishing the early-onset-persistent and adolescent-onset antisocial behavior types: From birth to 16 years. *Development and Psychopathology, 12,* 109-132.
6. Allen, J. P., Weissberg, R. P., & Hawkins, J. A. (1989). The relation between values and social competence in early adolescence. *Developmental Psychology, 25,* 458-464.
7. Alnaes, R., & Torgersen, S. (1988). The relationship between DSM-III symptom disorders (Axis I) and personality disorders (Axis II) in an outpatient population. *Acta Psychiatrica Scandinavica, 78,* 485-492.
8. Arseneault, L., Tremblay, R. E., Boulerice, B., Seguin, J. R., & Saucier, J.-F. (2000). Minor physical anomalies and family adversity as risk factors for adolescent violent delinquency. *American Journal of Psychiatry, 157,* 917-923.
9. Bukowski, W. M., Sippola, L. K., & Newcomb, A. F. (2000). Variations in patterns of attraction to same- and other-sex peers during early adolescence. *Developmental Psychology 36* 147-154.
10. Caspi, A., Lynam, D., Moffitt, T E., & Silva, P. A. (1993). Unraveling girls' delinquency: Biological, dispositional, and contextual contributions to adolescent misbehavior. *Developmental Psychology, 29,* 19-30.
11. Coie, J.D. Underwood,M & Lochman,J.E. (1991) Programmatic intervention with aggressive children in the school setting. In D.J.Pepler &K.H.Rubin (Eds.)*The development and treatment of childhood aggression.* Hillsdale,NJ:Erlbaum.
12. Deater-Deckard, K., & Plomin, R. (1999). An adoption study of the etiology of teacher and parent reports of externalizing behavior problems in middle childhood. *Child Development 70,* 144-154.
13. DiLalla, L. F., & Gottesman, I.I. (1989). Heterogeneity of causes for delinquency and criminality: Lifespan perspectives. *Development and Psychopathology, 1,* 339-349
14. Dionne, G., Tremblay, R., Boivin, M., Laplante, D., & Perusse, D. (2003). Physical aggression and expressive vocabulary in 19-month-old twins. *Developmental Psychology,* 39(2) 261-273.
15. D'Unger, A. V, Land, K.C. C, McCall, P. L., & Nagin, D. S. (1998). How many latent classes of delinquent/criminal careers? *American Journal of Sociology, 103,* 1593-1630.
16. Edelbrock, C, Rende, R., Plomin, R., & Thompson, L. A. (19S5). A twin study of competence and problem behavior in childhood and early adolescence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 3*6, 775-785.
17. Elley, T. C., Lichtenstein, P. &Stevenson, J. (1999). Sex differences in the etiology of aggressive and non-aggressive antisocial behavior: Results from two twin studies. *Child Development, 70,*155-168.
18. Farrington, D. P. (1987). Predicting individual crime rates. In D.M. Gottfrendson &M. Tonty (Eds.) *Prediction and classification* (Vol.10).Chicago, IL: University of Chicago Press.
19. Farrington, D. P. (1979).Environmental stress, delinquent behavior and conviction. In I.G. Sarson&C.D.Spilberg (Eds.) *Stress and anxiety* (Vol 6) Washington,D.C: Hemisphere.

20. Farrington, D. P. (1998). Predictors, causes, and correlates of male youth violence. *Crime and Justice: An Annual Review of Research, 24,* 421-476.
21. Fergusson, D. M., Horwood, L. J.,& Nagin, D. S. (2000). Offending trajectories in New Zealand birth cohort. *Criminology, 38,* 525-552.
22. Ge, X., Donnellan, M. B., 8c Wenk, E. (2001). The development of persistent criminal offending in males. *Criminal Justice and Behavior, 28,* 731-755.
23. Gendreau, P., Little, T., & Goggin, C. (1996). A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism: What works! *Criminology, 34,* 575-607.
24. Henry, B., Caspi, A., Moffitt, T. E., & Silva, P. A. (1996). Temperamental and familial predictors of violent and non-violent criminal convictions: From age 3 to age 18. *Developmental Psychology, 32,* 614-623.
25. Jacobson, K. C., Neale, M. C., Prescott, C. A., & Kendler, K. S. (2001, July). *Behavioural genetic confirmation of a life-course perspective on antisocial behavior.* Presentation at the annual meeting of the Behaviour Genetics Association, Cambridge, UK.
26. Kerr, M., & Stattin, H. (2000). What parents know, how they know it, and several forms of adolescent adjustment: Further support for reinterpretation of monitoring. *Developmental Psychology, 36,* 366-380.
27. Kelly,D.H. (1980) The educational experience and evolving delinquent careers.A neglected institutional link. In D Schichor &D.H Kelly (Eds.)*Critical issues in juvenile delinquency.*Lexinton,MA: Lexinton Books.
28. Laub, J. H., &Sampson, R.J. (2001). Understanding desistence from crime. *Crime and Justice:An Annual Review of research,28,*1-69
29. Loeber, R, & Dishon,T, (1983) Early predictors of male delinquency: A review, *Psychological Bulleten,94*,68-99.
30. Lyons, M. J., True, W. R., Eisen, S. A., Goldberg, J., Meyer, J. M., Faraone, S. V., Eaves, L. J., &. Tsuang, M. T. (1995). Differential heritability of adult and juvenile antisocial traits. *Archives of General Psychiatry, 53,* 906-915.
31. Moffit, T. E.& Silvia,P.A. (1988) Self report delinquency, neuropszchological deficit and history of attention deficit disorder. *Journal of Abnormal Child Psychology,16,*553-569.
32. Moffitt, T. E. (1990).Jouvenile delinquence and attention deficit disorder: Development trajectors from age three to fifteen *Child Development 61*,893-910.
33. Moffitt, T. E. (1993). "Life-course-persistent" and "adolescence-limited" antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review, 100,* 674-701.
34. Moffitt, T. E. (1994). Natural histories of delinquency. In E. Weitekamp & H. J. Kerner (Eds.), *Cross-national longitudinal research on human development and criminal behavior* (pp. 3-61). Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Press.
35. Moffitt, T. E., & Caspi, A. (2001). Childhood predictors differentiate life-course persistent and adolescence-limited pathways, among males and females. *Development and Psychopathology, 13,* 355-375.
36. Moffitt, T. E., Caspi, A., Dickson, N., Silva, P. A., & Stanton, W. (1996). Childhood-onset versus adolescent-onset antisocial conduct in males: Natural history from age 3 to 18. *Development and Psychopathology, 8,* 399-424.

37. Moffitt, T. E., Caspi, A., Harrington, H., *&c* Milne, B. (2002). Males on the life-course persistent and adolescence-limited antisocial pathways: Follow-up at age 26. *Development and Psychopathology, 14,* 179-206.

38. Nagin, D. S., Farrington, D. P., & Moffitt, T. E. (1995). Life-course trajectories of different types of offenders. *Criminology, 33,* 111-139.

39. Nagin,D.S. i Land, K.C. (1993)Age, criminal career and population heterogeneity: Specification and estimation of nonparametric mixed Poisson model.*Criminology, 31,*163-189.

40. Patterson, G. R., & Yoerger, K. (1997). A developmental model for later-onset delinquency. In R. Deinstbeir *&* D. W. Osgood (Eds.), *Motivation and delinquency* (pp. 119-177). Lincoln: University of Nebraska Press.

41. Piquero, A. R., *&* Brezina, T. (2001). Testing Moffitt's account of adolescence-limited delinquency. *Criminology, 39,* 353-370.

42. Raine, A., Brennan, P., & Mednick, S. A. (1997). Interaction between birth complications and early maternal rejection in predisposing individuals to adult violence: Specificity to serious, early-onset violence. *American Journal of Psychiatry,* 154, 1265-1271.

43. Radulović, D (2006) *Psihologija kriminala- Psihopatija i prestupništvo,* Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Institut za kriminološka I sociološka istraživanja, Beograd.

44. Rhee, S. H., & Waldman, I. D. (2002). Genetic and environmental influences on antisocial: Meta analalysis.*Psychological Bulletin,128*,490-529.

45. Robins, L. N. (1966). *Deviant children grown up.* Baltimore: Williams 8c Wilkins.

46. Roeder, K., Lynch, K. G., & Nagin, D, S. (1999). Modeling uncertainty in latent class membership: A case study in criminology, .*Journal of American Statistical Association,94*, 766-776.

47. Schmitz, S., Fulker, D. W., *&* Mrazek, D. A. (1995). Problem behavior in early and middle childhood: An initial behavior genetic analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 36,* 1443-1458.

48. Shedler, J., *&* Block, J. (1990). Adolescent drug use and psychological health. *American Psychologist, 45,* 612-630.

49. Simons, R. I., Wu, C. I., Clonger, R., & Lorenz, F.O. (1994), Two routes to delinquency: Differ ences between early and late starters in the impact of parenting and deviant peers. *Criminology, 32,* 247-275.

50. Stanger, C, Achenbach, T.,&Verhulst, F. C. (1997). Accelerated longitudinal comparisons of aggressive versus delinquent syndromes. *Development and Psychopathology, 9,* 43-58.

51. Stattin, H., Romelsjo, A., *&* Stenbacka, M. (1997). Personal resources as modifiers of the risk for future criminality. *British Journal of Criminology, 37,* 198-223.

52. Taylor, J., Iacono, W. G., & McGue, M. (2000). Evidence for a genetic etiology for early-onset delinquency. *Journal of Abnormal Psychology, 109,* 634-643.

53. Vaaranen, H. (2001). The blue-collar boys at leisure: An ethnography on cruising club boys' drinking, driving, and passing time in cars in Helsinki. *Mannsforsking, 1,* 48-57.
54. van den Oord, E. J. C. G., Verhulst, F. C, & Boomsma, D. I. (1996). A genetic study of maternal and paternal ratings of problem behaviors in 3-year-old twins. *Journal of Abnormal Psychology, 105,* 349-357.
55. van der Valk, J. C, Verhulst, F. C, Stroet, T. M., & Boomsma, D. I. (1998). Quantitive genetic analysis of internalising and externalising problems in a large sample of 3-year-old twins. *Twin Research, 1,* 25-33.
56. White, H. R., Bates, M. E., & Buyske, S. (2001). Adolescence-limited versus persistent delinquency: Extending Moffitt's hypothesis into adulthood. *Journal of Abnormal Psychology, 110,600-609.*
57. Woodward, L. J., Fergusson, D. M., & Horwood, L. J. (2002). Romantic relationships of young people with early and late onset antisocial behavior problems. *Journal of Abnormal Child Psychology, 30,* 231-243.
58. Zebrowitz, L. A., Andreoletti, C, Collins, M., Lee, S. H., & Blumenthal, J. (1998). Bright, bad, babyfaced boys: Appearance stereotypes do not always yield self-fulfilling prophecy effects. *Journal of Personality and Social Psychology, 75,* 1300-1320.

LIFE-COURSE PERSISTENT AND ADOLESCENCE-LIMITED ANTISOCIAL BEHAVIOR

Danka Radulovic
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

In this paper author critically analyzed basic postulates and contemporary empirical validations of the main hypothesis of one of most prominent taxonomy in the area of the psychology of conduct disorders. It is Moffitt's development taxonomy that served as empirical basis for the actual typology of conduct disorders in the latest DSM-IV classification of mental disorders. The main idea of this scientific point is that all offending in the world could be defined by two different development paths to criminal. One of them is antisocial behavior persistent through-life-course and another is the adolescent limited antisocial behavior. In this article the sustainable of the thesis of domination of heredity share in the model of persistent antisocial behavior through the life course, and predominant influence of peer groups in adolescent limited model of antisocial behavior were explored. Empirical findings about differences in volume, seriousness of crime and criminal re-offences between two models of delinquencies were analyzed. Author emphasized the arisen of the new one mode of antisocial behavior found in contemporary psychological investigations that could implicate the existence of new one, i.e. third antisocial path that original development taxonomy does not take into account. The necessity of additional empirical verification of this

model of delinquencies, similar to one in criminology named as intermittently was suggested. It was concluded that psychological factors, nevertheless are they under the dominant influence of heredity (as in first model) or peer groups (as in second model), have the key share in antisocial behavior. So primarily task in prevention of crime is to conceptualize different strategic approaches from development perspective in the area of primarily, secondary and tertiary prevention for every possible empirical proven paths toward offending.
Key ward: antisocial behavior, adolescence limited, child, persistent.

RESOCIJALIZACIJSKI POTENCIJALI SISTEMSKOG PORODIČNOG PRISTUPA: PORODIČNA (NE) FUNKCIONALNOST I MALOLJETNIČKO PRESTUPNIŠTVO

Milana Ljubičić
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

U ovom radu smo ekspolorisali dijagnostičke i moguće resocijalizacijsko-praktične domete u pristupu maloljetničkom prestupništvu (nekih od) koncepata koje nudi sistemska porodična terapija. Naročito su nam korisni bili koncepti strukturalnog i strateškog pristupa, kao i shvatanje ovih pravaca u porodičnoj terapiji o etiologiji i funkcijama simptomatskog ponašanja. Naša je namjera bila da ispitamo obilježja relacija (veza, kohezije i pravila) između roditelja i maloljetnih prestupnika, te da, služeći se pomenutim konceptima, postavimo hipoteze o mogućim funkcijama (simptomatskog) ponašanja maloljetnika u sukobu sa zakonom. Uzorkom smo obuhvatili 30 maloljetnika kojima je izrečena neka od mjera pojačanog nadzora (organa starateljstva ili roditelja) sa prebivalištem u Beogradu, te 30 njihovih parnjaka čije ponašanje nije predmet formalne socijalne kontrole. U radu smo koristili uslovno nazvani, sociodemografski upitnik, kojima smo utvrđivali postojanje patoloških veza, granica i moći u porodicama maloljetnika, te Olsonovu skalu za procjenu porodične funkcionalnosti (Faces III) koja ispituje odlike porodične kohezivnosti i fleksibilnosti, a posredno i komunikacije. Utvrdili smo da su u porodicama maloljetnih prestupnika pristutne kako patologija veza, tako i patologije granica i moći, porodična kohezivnost poprima obilježja umreženosti odnosno razdvijenosti (dezangažovanosti), a flekisiblnost rigidnosti i haotičnosti, dok porodice njihovih parnjaka uvršetnih u uzorak funkcionišu na znatno optimalnijem nivou. Konačno, smatramo da ovi nalazi ukazuju na mogućnost, pa i potrebu, da se u radu na resocijalizaciji maloljetnih delinkvenata (uključujući i njihove porodice) primjeni sistemska porodična terapija.

Ključne riječi: maloljetni prestupnici, roditelji, sistemski porodični pristup, patologija veza, patologija granica, patologoja moći, kohezivnost, fleksibilnost

UVOD

Smatra se da porodica određuje mnoge aspekte ličnosti djeteta uključujući samokontrolu i emocionalno izražavanje, te da su sa njom povezani i brojni faktori rizični za razvoj društveno neprihvatljivog ponašanja mladih. Naime, već i rane teorije o kriminalitetu su isticale (između ostalog) i uticaj porodice na nastanak delinkventnog ponašanja. Već su Dugale (1877) i Goddard (Pešić, Janković 1986) analizom (kriminalnog) herediteta porodica Juke, odnosno Kallikak, uočili da porodica ima presudan uticaj u nastanku kriminalnog ponašanja. Oba

autora su naime, potvrdila da se kako kriminalni hereditet, tako i mentalna defektnost (prepoznata u prvom redu kao glupavost) u ovim porodicama bez izuzetka prenosi na potomke.

Tard (Ignjatović 2002) je takođe smatrao da je jedan od bitnih etioloških faktora kriminaliteta mladih, pored imitacije, i loš porodični, odnosno uticaj roditelja[1], koji se tiče njihove nebrige i nemara o djeci. Jelić (1934) prestupništvo mladih objašnjava na gotovo istovjetan način kao i Tarde. Jelić maloljetničku delinkvenciju smatra dokazom izrađanja i izmetanja jednog naroda i ukazuje na njegovu skoru propast. Uzroke ove (gotovo apokaliptične[2]) pojave Jelić pripisuje pokvarenosti i nemoralu samih roditelja, koji djecu prepuštaju uticaju ulice.

Pored odsustva roditeljske brige za dijete, u nastanku delinkventnog ponašanja posebna pažnja se posvećuje i faktorima kao što su: emocinalna povezanost između roditelja i djeteta, porodičnoj atmosferi, prisustvu, odnosno odsustvu roditeljske patologije koja je, smatra se, usko povezana i sa sposobnošću samog roditelja da odgovara na emocionalne potrebe djeteta, te strukturalnoj (ne)potpunosti porodice i polu roditelja sa kojim maloljetnik živi.

Predstavnici ekološke škole su, gotovo u maniru opštih teorija o kriminalitetu, isticali da znatan uticaj na nastanak delinkventnog ponašanja mladih ima kako kulturni i generacijski konflikt (nastao kao posljedica migratornih kretanja iz jedne u drugu sredinu), tako i (loš) uticaj samih roditelja (nekonzistentnih u vaspitnim praksama, bez empatije, adekvatnog nadzora, i konačno, opterećenih ličnom psihopatologijom).

Nay je primarnim uzrokom delinkvencije mladih smatrao roditeljske propuste u vaspitanju (Roberts 2004). Ukoliko roditelj neadekvatno direktno (zabranama, u prvom redu) kontroliše ponašanje djeteta, neuspješan će biti i njegov pokušaj da ostvari i tzv. indirektnu kontrolu (psihološko prisutstvo), koja će dijete spriječiti da se ponaša na društveno neprihvatljiv način kada je roditelj fizički odsutan. S druge strane, uspješnost kontrole i to kako direktne, tako i indirektne, je usko zavisna od emocionalne blizine roditelja i djeteta, te ukoliko je ista manjkava sasvim je izvesno da će takve kvalitete poprimiti i sama kontrola. Nay je izuzetno vulnerabilnima smatrao one maloljetnike čija je porodica strukturalno nepotpuna, naročito ukoliko djeca žive sa ocem (koji se po pravilu vidi kao emocionalno hladniji u poređenju sa majkom!). Rizik od ulaska u delinkevnciju se znatno povećava ukoliko su jedan ili oba roditelja sklona da zlostavljaju dijete. Tittle (po: Roberts, 2004) je takođe isticao značaj roditeljske kontrole kao etiološkog faktora delinkventog ponašanja, i to kako viška tako i manjka iste. Iako oba kvaliteta nadzora zapravo imaju isti ishod: društveno neprihvatljivo ponašanje, među njima postoje razlike, koje se tiču karaktera izvršenih djela. Dok društveno neprihvatljivo ponašanje mladih koje roditelji manjkavo kontrolišu, imaju odlike okrutnosti i nasilja, od roditelja pretjerano kontrolisani mladi vrše djela nemoralne i imovinske prirode. McCord i Straus (Bartol, Bartol 2005) navode da se posebna pažnja mora posvetiti kako nekonzistentnim vaspitnim praksma roditelja, tako i onima koje uključuju fizičko kažnjavanje. Odlike vaspitnih praksa,

1 Tard maloljetne delinkvente prepoznaje kao od roditelja zanemarenu, i edukativno zapuštenu djecu, koja žive u velikom siromaštvu (Ignjatović 2002).

2 Treba primjetiti da je sličnu argumentaciju koristio i sam Aristotel. On je naime, prije više od dva vijeka kao evidentan dokaz o skoroj propasti svijeta naveo da djeca više ne slušaju svoje roditelje (Jovanović 2001).

smatraju ovi autori, su značajnije povezane sa nastankom delinkvencije u poređenju sa etničkim ili socioekonomskim karakteristikama porodica[3]. Slično tome, Kendal-Englander (2003) etiologiju delinkvencije mladih objašanjava kako (ne) adekvatnim roditeljskim nadzorom, tako i porodičnom stabilnošću.

S druge strane, veliki broj autora (Barnes 1986, Hrnčić 1999, Matherne, Thomas 2001, Demuth, Brown 2004 i drugi) je istraživao upravo odlike kvaliteta emocionalne povezanosti između djece i roditelja, te uticaj ovih relacija na delinkventno ponašanje mladih. Nalazi studija svih pomenutih autora su manje-više konzistentni. Pokazalo se naime, da najveći broj delinkevnata potiče iz porodica u kojima nema emocionalne bliskosti, porodični, a naročito bračni odnosi su opterećeni sukobima (što i kreira atmosferu porodične nestabilnosti), a među članovima ovih porodica su, pored devijantnog ponašanja, prisutni i drugi oblici lične simptomatologije. Ovi faktori rizika naročitio dolaze do izražaja ukoliko je: porodica materijalno deprivirana (ne zaboravimo, najveći broj porodica maloljetnih prestupnika i slove za siromašne[4]), ako u porodici postoji veći broj djece[5], te ako su roditelji razvedeni.

Bartol i Bartol (2005) upućuju na značaj koji se u studijama o kriminalitetu mladih tokom 50-tih i 60-tih pridavao strukturalnoj nepotpunosti porodice koja je nastala usljed razvoda ili smrti jednog od roditelja. Naime, smatralo se da se tzv. razoreni dom ("brocken home") može dovesti u direktnu vezu sa delinkvencijom. Ovi autori dalje navode da je ova kauzalna povezanost između delinkvencije mladih i strukturalne nepotpunosti porodice dovedena u pitanje tokom 70-tih, zahvaljujući studijama samoptuživanja. Gove i Crutchfield (1982) su tako utvrdili da konfliktom opterećena strukturalno potpuna porodica, predstavlja značajniji faktor rizika za ulazak u delinkvenciju od jednoroditeljske porodice. Konačno, Bartol i Barol (2005) ističu da je pri objašnjavanju etiologije delinkvencije mnogo bitnije posmatrati porodične procese, u odnosu na strukturu same porodice. Slične nalaze navode i Regoly i Hewitt (2003) na osnovu istraživanja sprovedenog na impresivnom uzorku od 2500 ispitanika-srednjoškolaca. Poka-

3 Pozivajući se na istraživanje koje su sproveli Kelley i saradnici, Kendal-Englander (2003) ukazuje na postojanje značajno različitih etioloških faktora u slučaju perzistentne, odnosno adolescencijom limitirane delinkvencije. Kelly i saradnici su naime, rizik od ranog ulaska u delinkvenciju prepoznali u: stalnom konfliktu sa autoritetom i konstantnom tvrdoglavom ponašanju maloljetnika. S druge strane, djeca koja kasnije ispoljavaju neki oblik društveno neprihvatljivog ponašanja započinju sa sitnim krađama i neznatnom agresivnošću. Konačno, autorka prenosi stav istraživača ove problematike, koji se zalažu za neposredno otkrivanje faktora rizika (koji se svode na one, za koje je realno očekivati da ih pronađemo upravo kod "tipičnih delinkvenata") ne bi li se identifikovala za delinkvenciju vulnerabilna djeca.

4 Siromaštvo se, već u ranim teorijama o kriminalitetu, smatralo veoma bitnim etiloškim faktorom delinkvencije. Treba primjetiti da se i danas posebna pažnja, naročito u sociološki orijentisanim istraživanjima, pridaje materijalnoj deprivaciji. Ozbay i saradnici (2005) su tako, istražujući klasnu pripadnost maloljetnih delinkvenata u Turskoj uočili da se oni gotovo isključivo regrutuju iz redova siromašnih, a slične nalaze nude i drugi autori (Jarjoura i saradnici 2002). Ipak, stava smo da, pri interpretaciji rezultata datih studija, koje pronalaze uzročnu vezu između delinkvencije i siromaštva, treba biti obazriv, i ostaviti mogućnost da se ovi nalazi posmatraju i iz ugla teorije etiketiranja. Konačno, Cicourel (Haralambos 1980), poručuje da je ono što smatramo pravdom, zapravo stvar dogovora.

5 Sve ove faktore rizika je pobrojala, i u svom istraživanju pronašla Stevanović (1999), nazivajući porodice maloljetnih delinkvenata degradiranim. Sa ovom ocjenom se ipak ne bismo složili, uvažavajući ideju koju nudi sistemski porodični pristup da su kako „patologija" tako i „normalnost" kategorije koje su u velikoj mjeri kulturološki određene. S druge strane, ne treba smetnuti s uma da su rigoroznijoj (ne)formalnoj kontroli češće podvrgnuti oni koji se uklapaju u sliku o tipičnom delinkventu. Riječ je naravno, o siromašnima, pripadnicima manjina, koji dolaze iz deficijentnih porodica.

zalo se naime, da je da jaka emocionalna poveznost između roditelja i djetata snižava rizik od ulaska u delinkveciju, dok npr. sama porodična struktura ima posredan i nizak uticaj na istu. Kendal-Englander (2003) nudi nešto drugačije objašnjenje. Ova autorka smatra da se činjenica da najveći broj maloljetnih delinkvenata u SAD-u potiče iz jednoroditeljskih, afroameričkih porodica, može objasniti modelima ponašanja kojima su ovi maloljtenici izloženi. Riječ je o, u javnosti raširenoj (negativnoj) slici o Američkom crncu (Black man), edukativnoj zapuštenosti, a naročito o faktorima vezanima za porodicu. Porodice ovih maloljetnika su, gotovo bez izuzetka, materijalno deprivirane, jednoroditeljske, u kojima mladi žive samo sa majkama koje ne mogu adekvatno nadzirati njhovo ponašanje, dok odsustvo oca čini tranziciju ka odraslom dobu naročito teškom.

Treba smatramo, primjetiti da se svi pobrojani etiološki faktori delinkvencije mladih koji su povezani sa porodicom[6] u prvom redu tiču kvalieta roditeljstva (Opalić, Ljubićić, u pripremi za štampu). Malo pažnje se posvećuje (ne)posrednom uticaju društva[7] na samu porodicu. Mogli bismo zaključiti da se, pored vaspitnih stilova roditelja (neadekvatnima se smatraju kako premisivni i nedosljedni, tako i punitivni) i kvaliteta njihove emocionalne povezanosti sa djecom (pri čemu je emocionalna resopnzivnost iz analize obično isključena), kao sa porodicom povezani rizični faktori navode: "devijantni" hereditet (naročito ukoliko roditelji imaju tolerantne stavove prema kriminalu, ili su pak i sami skloni društveno neprihvatljivom ponašanju), podizanje djece u nepotpunim porodicama, kao i onima koje su opterećene konfliktom, a smatra se da značajan uticaj na delinkventno ponašanje djece ima njihovo zanemarivanje i zlostavljanje[8] od strane roditelja (Finley 2007). Isključiva je odgovorost roditelja za moralnu manjkavost, nisku samokontrolu i nezdrave obrasce emocionalnog izražavanja njihove djece, što i samo po sebi predstavlja izraz devijantnosti (Cassel, Bernstein 2007). Pitanje, zašto roditeljima manjka potencijala za, u najopštijem shvaćeno, adekvatno roditeljstvo se uglavnom ne postavlja. Time se, smatramo minimizira potencijalni uticaj društva na porodicu, a odgovornost za eventualnu nezasposlenost, strukturalnu deficijentnost, manjkave vaspitne stilove, nezdrave obrasce emocionalnog izražavanja (isto 2007:149), postojanje konflikata u porodici, se delegira roditeljima.

---

6 Cassel i Bernstein (2007) smatraju da su za delinkventno ponašanje maloljetnika naročito rizični sljedeći (porodični) faktori: neadekvatni roditeljski vaspitni stilovi i prakse, opterećenost članova „devijantnim" hereditetom (koji u najopštijem uključuje asocijalne poremećaje), zlostavljanje i zloupotreba djece, nasilje u porodici, kao i česte promjene staratelja.

7 Ipak, zauzeli smo stav da ne treba pretjerivati ni u ovom pogledu. Naime, kako odgovornost za delinkvetno ponašanje djece ne možemo staviti na teret njihovim roditeljima, tako etilogiju ove pojave ne treba tražiti ni isključivo u društvenim okolnostima, kako su to činili neki naši autori, baveći se proučavanjem delinkvencije mladih u Srbiji tokom 90-tih (Ilić 1995, Grujić 1995, Milašinović 2001). Uzrocima ove pojave (za koju stoji da je upravo tokom 90-tih bila u porastu (Ljubičić 2006) su viđeni kako društvena dezorganizacija i anomija (Milašinović 2001), tako i ekstermni nacionalizmi i blizina ratišta (Ilić1995).

8 Cassel i Bernstein (2007) navode da zlostavljana i zanemarivana djeca u sukob sa zakonom dolaze na nižem uzrastu, a pri tom su sklonija recidivizmu. Dok djevojčice uglavnom izvršavaju imovinska i krivična djela povezana sa psihoaktivnim supstancama, zlostavljani i zanemarivani dječaci su izuzetno nasilni.

SISTEMSKI PORODIČNI PRISTUP

Opisani pristup etiologiji maloljetničke delinkvencije je gotovo u potpunosti jednolinearan (roditelji oblikuju ličnost djeteta) i zanemaruje društveni uticaj na porodicu. Stoga smo smatrali da je neophodno ponuditi jedan unekoliko drugačiji pogled na delinkvenciju mladih, koji može imati i bitne praktične (resocijalizacijske) domete. Riječ je o sistemskom porodičnom pristupu, koji se počeo razvijati krajem 40-tih i početkom 50-tih godina 20-tog vijeka i to na idejama kibernetike i opšte teorije sistema, u prvom redu. Iz ovih pravaca porodična terapija je preuzela koncepte homostaze, fidbeka, cirkularne kauzalnosti, samoregulativnosti, subsistema, granica, strukture, hijerarhije, a njen poseban doprinost se ogleda u novom, drugačijem posmatranju simptomatskog ponašanja pojedinca. Uzrok simptomatologije se nikad ne traži u pojedincu, već se pripisuje (disfunkcionalnim) porodičnim obrascima, u kreiranju kojih učestvuju svi članovi porodice.

Posmatrano iz ovog ugla, simptomatsko ponašanje pojedinca ima protektivnu funkciju u odnosu na (porodični) sistem. Simptom naime, omogućava da se sistem održi u homeostazi s jedne, dok je s druge strane njegova funkcija evolutivna, jer simptomatsko ponašanje, ma kako to apsurdno zvučalo, predstavlja dobro rješenje za porodicu, budući da je to (funkcionalni[9]) maksimum do kojeg njeni članovi mogu doći (Srna, 1991).

Stoga i delinkventno (simptomatsko) ponašanje mladih ima protektivnu funkciju u odnosu na porodični sistem, a njegovi uzroci se ne mogu pripisati samo roditeljima, ili isključivo njihovoj djeci. U kreiranju simptoma učestvuju kako svi članovi porodice tako i samo društvo, koje utiče na porodicu preko tzv. horizontalnih stresora[10], od kojih su svakako najznačajniji oni neočekivani, koji dovode do akutnog ili hroničnog stresa (npr. gubitak posla, rat). Disfunkcionalnim porodicama se smatraju one koje na povećanje stresa u sistemu (produkovanog unutrašnjim, najčešće razvojnim, ili pak spoljašnjim, društvenim pritiscima) reaguju niskom adaptacijom na promjene (fiksiranost u homeostazi), umreženošću članova u patološkim relacijama (kaolicije i triangulacije), suviše rigidnim ili u potpunosti otvorenim granicama između subistema, te obrnutom hijerarhijom. Minuchin je naime, kao tri osnovna oblika porodične patologije identifikovao: patologiju veza, granica i moći, za koje smatramo da su, uz koncept o fiksiranosti u homeostazi, naročito bitne kada se govori o delinkvenciji mladih. Patološkim se tako smatra: utrougljivanje djece (svaki od roditelja privlači dijete na svoju stranu tražeći od njega lojalnost), stabilne koalicije (u kojoj je dijada roditelj-dijete, usmjerena protiv drugog roditelja), zaobilaženje podrškom (dijete je stavljeno između roditelja, a funkcija ove veze je da stabilizuje roditeljski odnos) i zaobilaženje napadom, koja se javlja između distanciranih roditelja, koje dijete svojim simptomatskim (najčešće delinkventnim) ponašanjem pokušava zbližiti. Porodične granice postaju patološke ako su sviše rigidne (razdvojenost između

9 Funkcionalnu porodicu strukturalistički orijentisani porodični terapeuti definišu kao:"...prirodan sistem koji čine hijerarhijski organizovani subsistemi...između kojih postoje jasne granice, koje štite i dele, dakle omogućuju i stabilnost i rast. Normalna porodica se prilagođava životnim promenama postepenim restrukturiranjem uz istovremeno održanje porodičnog kontinuiteta" (Milojković i saradnici 1997:155).

10 Pored horizonatlnih koji mogu biti očekivani (vezani za razvojni životni ciklus porodice) i neočekivani, postoje i vertiklani stresori koji se tiču porodične tradicije, (transgeneracijskih) obrazaca odnosa, stavova i očekivanja.

subistema) ili pak suviše difuzne (umreženost koja za posljedicu može imati nisu self-diferencijaciju), dok se patologija moći ogleda u inverziji moći[11] i porodičnih uloga[12].

Govoreći o delinkvenciji mladih, posebna pažnja se svakako mora posvetiti i ranije pomenutom konceptu životnog ciklusa. Naime, društveno neprihvatljivo ponašanje mladih se najčeće (iako, treba primjetiti ne isključivo[13]) javlja u adolescenciji, koja predstavlja kako za roditelje, tako i za djecu, ulazak u novu životnu fazu. Ova nova faza životnog ciklusa pred članove porodice stavlja potrebu da se pravila redefinišu, da se balansira između kontrole i slobode, te da se mijenjaju hijerahijski obrasci. Neadkevatno suočavanje sa ovim praktičnim zadacima koje donosi novi životni ciklus za posljedicu može imati i delinkvento ponašanje djeteta kao izraz pobune protiv postojeće homeostaze, i paradoksalno, kao način da se ista održi. Identifikovanjem i korigovanjem ovakvih patoloških obrazaca u porodici (promjena prvog reda) koji održavaju morfostazu, moguće je postići redukciju simptomatologije. Stoga, sistemski porodični pristup može dati značajne rezultate, kako u podizanju lične kompetentnosti svih članova porodice, tako posljedično i u formiranju funkcionalnijih interpersonalnih (cirkularnih) obrazaca. Konačno, viđeno iz ovog ugla i sama resocijalizacija djece-maloljetnika (i ne samo njih!) u sukobu sa zakonom može biti uspješna.

EMPIRIJSKI DIO

Pošavši od gore opisanih kocepata (strukturalne) sistemske porodične terapije, u emprijskom dijelu našeg rada smo za cilj postavili da utvrdimo da li u porodicama maloljetnih prestupnika postoji patologija veza, granica i moći, te da li je moguće na osnovu kvaliteta relacija u ovim porodicama, postaviti realne osnove za sistemski rad sa roditeljama i njihovom djecom.

Hipoteze:

U radu smo provjeravali sljedeće hipoteze:

1) U poređenju sa porodicama ispitanika čije ponašanje nije predmet formalne socijalne kontrole, porodice maloljetnih prestupnika su značajno nefunkcionalnije u sljedećim domenima:
    a) u ovim porodicama postoji značajna inverzija uloga: majke češće preuzimaju instrumentalnu[14] brigu o porodici, dok su očevi nezaposleni ili

11 Dijete kao „najmoćniji" član porodice.

12 Umjesto roditelja (parentifikovana) djeca vode brigu o mlađim siblinzima, ili je u porodici prisutna kulturološki neprihvatljiva inverzija uloga: majke zarađuju, a očevi su nezaposleni (slične porodične obrasce smo pronašli kako u porodicama shizofreno oboljelih [Ljubičić 2005], tako i među maloljetnim delinkventima [Ljubičić, 2007]).

13 Delinkevnciju je sudeći po Moffit-u (2002) moguće podjeliti na perzistentnu, koja nastaje na ranijem uzrastu djeteta (prije puberteta) i onu adolescencijom limitiranu, koja se javlja (i uglavnom se završava) upravo u adolescenciji. Dok potonja uglavnom ima pozitivne ishode, perzistentna za rezulatat obično ima stvaranje kriminalne karijere.

14 Poslužili smo se terminom koji koristi Parsons (Haralambos 1980) kako bi opisao adekvatnu (i naravno, funkcionalističku) podjelu roditeljskih uloga u savremenoj porodici. Iako smatramo da bi ovakva podjela trebala biti prevaziđena, tradicionalni obrasci (tzv. vertikalni stresovi) još uvijek prisutni u našem društvu, ovakvu podjelu i dalje, smatramo, čine opravdanom.

pak ne održavaju kontakt sa djetetom, što značajno umanjuje roditeljski autoritet i to kako oca (socijalna neadekvatnost kao posljedica nezaposlenosti, ili pak odsustavo kontrole usljed prekida kontakta), tako i majke (nemoć da uspostavi kontrolu nad ponašanjem djeteta, uz opasnost od parentifikacije ili pak stvaranja tzv. psihološkog braka, ako je isti razveden, što posljedično, može dovesti do inverzije moći);

b) potonje porodice su opterećenije patološkim vezama, i to prvenstveno koalicijama i zaobilažanjem napadom (roditeljski konflikti su skoncentrisani na maloljetnika);

c) u ovim porodicama su znatno prisutnije patološke granice, bilo da je riječ o rigidnima, bilo o onima koje slove za krajnje propustljive;

d) slično granicama, porodična pravila su ili krajnje rigidna, ili krajnje nekonzistentna, što za posljedicu može imati nisku self-diferencijaciju maloljetnika. Suviše rigidna pravila odvajaju subsisteme i onemogućavaju lični rast i razvoj, dok previše promjena u porodici dovodi do izuzetne difuznosti, te inverzije moći;

2) Naši ispitanici, ne zavisno od grupe kojoj pripadaju, gaje pozitivnije emocionalne odnose prema majkama (kulturološki prihvatljiva izuzetna vezanost), i u poređenu sa očevima, ocjenjuju da su one emocionalno toplije. Očevi prema našim ispitanicima, i to naročito maloljetnim prestupnicima (a po njihovoj procjeni) ispoljavaju negativnije kvalitete emocionalnih odnosa: ambivalentnost, ravnodušnost i konfliktnost;

3) Konačno, u porodicama svih naših ispitanika postoji značajna emocionalna responzivnost na liniji roditelj-adolescent. Drugim riječima, između kvaliteta relacije roditelja prema ispitaniku, i obrnuto, ispitanika prema roditelju, postoji signifikantna statistička povezanost, što govori u prilog postojanja cirkularne kauzalnosti, s jedne strane, te ostavlja mogućnost da se na bazi ovih saznanja i interveniše u porodici, a u cilju redukcije simptomatskog ponašanja[15].

UZORAK I INSTRUMENTI ISTRAŽIVANJA

Uzorkom smo obuhvatili 30 maloljetnih prestupnika (eksperimentalna grupa) kojima su izrečene neke od mjera pojačanog nadzora (organa starateljstva ili roditelja), te 30-oro njihovih parnjaka (u pogledu pola, uzrasta, strukture i materijalnog stanja porodice, te škole koju pohađaju) čije ponašanje nije predmet formalne socijalne kontrole (kontrolna grupa).

Da bismo identifikovali porodične obrasce, upotrebili smo dva isntrumenta: uslovno nazvani sociodemografski upitnik, kojim smo ispitivali prisutstvo i intenzitet patoloških veza (stabilnih i nestabilnih koalcija) i moći, dok smo kvalitet emocionalne razmjene i porodične fleksibilnosti (a posredno i komunikacije) utvrđivali uz pomoć *Olsonove skale* (*Faces III*).

15 Cilj intervencije koji se sastoji u redukciji simpotmatskog ponašanja, sam po sebi ne mora biti dovoljan, jer nužno ne dovodi do, za porodicu esencijalnije promjene, te se može desiti da se nekim novim simptomom inficira drugi član porodice. Adekvatna bi bila ona promjena koja stvara razliku tj. dovodi do signifikantnih promjena u porodičnim obrascima ponašanja.

OBRADA PODATAKA

Da bismo ispitali značajnost razlika u pogledu ispitivanih obilježja porodica maloljetnih prestupnika i porodica onih ispitanika čije ponašanje nije predmet formalne socijane kontrole, koristili smo hi-kvadrat test (χ^2 test), te koeficijent kontingencije (C) pomoću kojeg smo utvrđivali jačinu veze između izbaranih varijabli. Pri obradi podataka koristili smo statistički program SPSS (verzija 10.0).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Neki sociodemografska obilježja porodica ispitanika

Budući da su maloljetni prestupnici, kao i oni ispitanici čije ponašanje nije formalno označeno kao devijantno parnjaci, bilo je krajnje nepotrebno baviti se utvrđivanjem razlika u pogledu starosti (oko 60% sedamnaestogodišnjaka), pola (svi ispitanici su muškog pola), školske spreme (svi ispitanici su srednjoškolci, a pohađaju srednje škole odgovarajućih usmjerenja[16], najčešće saobraćajnu, u 23% slučajeva, te brodarsku oko 13%), strukture, te materijalnog stanja ovih porodica (nešto oko polovine ispitanika smatra da je materijalno stanje njihovih porodica dobro), jer su ispitanici upareni upravo s obzirom na ova obilježja (Tabela 1.). S obzirom da smo posebnu pažnju posvetili strukturalnoj (ne)potpunosti porodica, potrebno je istaći da su najbrojnije upravo jednoroditeljske porodice, u kojima naši ispitanici žive samo sa majkama. Pri tom, očevi maloljetnih prestupnika kao i njihovih parnjaka, u gotovo podjednakom procentu prekidaju kontakt sa svojom djecom (u oko 10 slučajeva), a odsustvo kontakta nije posljedica očeve smrti (mrtvo je šest očeva maloljetnih prestupnika i četiri oca njihovih parnjaka).

S druge strane, bitnim smo smatrali utvrditi razlike u pogledu moguće inverzije uloga u porodici. Naime, zanimlo nas je da li u porodicama naših ispitanika postoji *obrnuta*[17] podjela radnih uloga roditelja. Pokazalo se, a kako smo i očekivali da u porodicama maloljetnih prestupnika nešto češće prihode ostvaruje samo majka (40% slučajeva) u poređenju sa majkama njihovih parnjaka (u 30% slučajeva), nezavisno od činjenice da su porodice ispitanika u pogeldu strukture identične. Pored toga, u porodicima prestupnika su nešto rijeđe zaposlena oba roditelja (u 30% slučajeva), a samo jedan od očeva iz ovih porodica je jedini hranitelj porodice, dok je takvih među porodicama parnjaka čak petorica. Ipak, uočene razlike, koje govore u prilog postojanja inverzije radnih uloga roditelja u porodicama maloljetnih prestupnika se nisu pokazale statistički značajnima (χ^2=8.901, p=0.542, C=0.359).

16 Riječ je o srednjim školama sljedećih usmjerenja: saobraćajnoj, brodarskoj, medicinskoj, ekonomskoj, gimnaziji, turističko-ugostiteljskoj i zanatskoj školi.

17 Ma kako nam retrogradno zvučala Parsonsova podjela uloga u porodici na instrumentalnu (očevi) i ekspresivnu (majke), smatramo, da je ovakva precepcija o roditeljskim ulogama još uvijek u našem društvu kulturološki prihvatljiva i shvaćena kao (uglavnom) ispravna.

Tabela 1. Brojnost, materijalno stanje i struktura porodica ispitanika

Brojnost članova porodica		Ukupno	šest	pet	četiri	tri	dva
f	EG[1]	30	2	5	11	9	3
%		100	6.7	16.7	36.7	30	10
f	KG[2]	30	1	2	14	11	2
%		100	3.3	6.7	46.7	36.7	6.7
f	Ukupno	60	1	7	25	20	5
%		100	1.7	11.7	41.7	33.3	8.3
Materijalno stanje porodice		Ukupno	vrlo dobro	dobro	loše	vrlo loše	
f	EG	30	4	16	8	2	
%		100	13.3	53.3	26.7	6.7	
f	KG	30	3	15	9	3	
%		100	10	50	30	10	
f	Ukupno	60	7	31	17	5	
%		100	11.7	51.7	28.3	8.3	
Ispitanik živi sa		Ukupno	majkom, očuhom	ocem	majkom	oba rod.	
f	EG	30	1	1	16	12	
%		100	3.3	3.3	53.3	40	
f	KG	30	1	1	16	12	
%		100	3.3	3.3	53.3	40	
f	Ukupno	60	2	2	32	24	
%		100	6.7	6.7	53.3	40	

1 EG označava eksperimentalnu grupu ispitanika, odnosno maloljetne prestupnike.
2 Skraćenicu KG (kontrolna grupa) smo koristili da bismo njome označili parnjake maloljetnih prestupnika.
3 Oznaku c^{2*} smo koristili da bismo označili vrijednosti hi-kvadrat testa dobijene ukrštanjem obilježja unutar eksperimentalne grupe.
4 c^{2**} označava vrijednosti hi-kvadrat testa ukrštenih obilježja unutar kontrolne grupe.

RELACIJE U PORODICAMA: PATOLOGIJA VEZA, ODLIKE GRANICA I PORODIČNIH PRAVILA

S obzirom da nas je zanimalo da li postoje signifikantne razlike u pogledu odlika veza, granica i pravila u porodicama naših ispitanika, neophodno je bilo utvrditi kvalitet relacija u bračom subsistemu, budući da isti u velikoj mjeri oblikuje cjelokupnu atmosferu u porodici. Pored odlika relacija u bračnom subsistemu (koje smo utvrđivali pitajući ispitanike kakvim ocjenjuju brak svojih roditelja), ispitivali smo i prisustvo patoloških veza. Kao patološke smo izdvojili sljedeće

relacije[18]: stabilne i nestabilne koalicije, te zaobilaženje napadom, koje je karakteristično za porodice maloljetnih delinkvenata. Bez obzira na oblik koji patološka relacija poprima, ona dijete uvučeno u ovaj odnos stavlja u poziciju da bude podjeljeno između roditelja, odnosno da bude u centru roditeljske pažnje, koji zaokupljeni njime rješavaju međusobnu tenziju.

Tipove porodičnih granica, kao i porodičnih pravila smo identifikovali pomoću *Olsonove skale*, služeći se procjenom porodične kohezivnosti, odnosno fleksibilnosti. Porodična kohezivnost se odnosi na emocionalnu povezanost između članova porodice, koalicije, provođenje zajedničkog vremena, dijeljenje prostora, prijatelja, donošenja odluka, interesovanja i rekreacije, te granica. Ona može biti: razdvojena, odvojena, povezana i umrežena, a optimalni nivo funkcionisanja opisuju odvojena i povezana kohezivnost, u slučaju kojih pojedniac može iskusiti poveznost sa, kao i odvojenost od vlastite porodice. Slično tome, i sama fleksibilnost, pod kojoj se podrazumijeva sposobnost porodice da promjeni liderstvo, pravila i uloge, ima četiri dimenzije: rigidnu, strukturisanu, fleksibilnu i haotičnu. Strukturisana i flekisiblna adaptabilnost predstavljaju optimalni nivo funkcionisanja, jer se pri njima ostvaruje i porodična stabilnost s jedne, te pruža i mogućnost za promjenu, s druge strane.

Već na prvi pogled uočljivo je da maloljetni prestupnici nešto češće (iako ne i statistički značajno) ocjenjuju da se njihovi roditelji ne sukobljavaju (u čak 30% slučajeva) ili se pak sukobljavaju tek povremeno (u 23.3% slučajeva) (Tabela 2.). S druge strane, nekonfliktnim brak svojih roditelja prepoznaje tek 13% njihovih parnjaka. I jedni i drugi su rijetko stavljeni u centar roditeljskih sukoba (ipak, nešto češće maloljetnici u sukobu sa zakonom), a povod istih su najčešće "nebitne stvari, sitnice" i "različit pogled na svijet".

Tabela 2. Ispitanici s obzirom na procjenu braka svojih roditelja

Roditelji ispitanika se slažu	EG		KG		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%
dobro	9	30	4	13.3	13	21.7
kako kad	7	23.3	9	30	16	26.7
u sukobu su	2	6.7	6	20	8	13.3
nisu u kontaktu	12	40	11	36.7	23	38.3
Ukupno	30	50	30	50	60	100

χ^2=4.217, p=0.239, C=0.256

U stabilne koalicije sa roditeljima nešto češće (a kao i u prethodnom slučaju, ne i statistički značajno: χ^2=2.167, p=0.538, C=0.187) ulaze maloljetni prestupnici, dok je među njihovim parnjacima najveći broj onih broj koji ne ulaze u patološke veze sa roditeljima (Tabela 3.). Pored toga, pokazalo se da kako potonji, tako i maloljetni prestupnici značajno češće u koalicije (što stabilne, što nestabilne) ulaze sa svojim majkama.

18 Haley ove patološke relacije naziva izvitoperenima. Po njemu, izvitopereni trouglovi nastaju između različitih subsistema i generacija u porodici, a pri tom se prisustvo ovakvih veza negira. Konačno, strukturu jedne porodice formiraju trijade, definišući pravila ko je protiv koga, a ko uz koga, kako se donose odluke, kao i koje tajne će se u porodici čuvati (Srna 1991).

Tabela 3. Stabilne i nestabilne koalicije u porodicama ispitanika

Ispitanik se stavlja na stranu	EG*[3]		KG**[4]		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%
majke	13	43.3	10	33.3	23	38.3
oca	3	10	2	6.7	5	8.3
kako kad	12	40	7	23.3	19	31.7
na ničiju stranu	2	6.7	11	36.6	13	21.7
Ukupno	30	50	30	50	60	100

χ^{2*}=40.227, p=0.000, C=0.757;
χ^{2**}=64.530, p=0.000, C=0.820

Konačno, utvrdili smo da je sklonost roditelja ka međusobnom ocrnjivanju statistički značajno povezana sa postojanjem (ne)stabilnih koalicija u porodicama naših ispitanika. I maloljetni prestupnici (χ^2=35.326, p=0.018, C=0.735) i njihovi parnjaci (χ^2=27.013, p=0.008, C=0.688) češće stvaraju (ne)stabilne koalicije sa roditeljem koji je predmet napada drugog supružnika.

Interesante nalaze smo dobili poredeći izmjerene vrijednosti kohezivnosti i fleksibilnosti u porodicama naših ispitanika. Pokazalo se naime, da kohezivnost u porodicama maloljetnih prestupnika poprima, procentualno posmatrano, ekstremne dimnezije (Tabela 4.). U 40% slučajeva ovi ispitanici su kohezivnost svojih porodica procjenili kao razdvojenu, a u 23.3% kao umreženu. Razdvojena kohezivnost svjedoči o slabo prisutnom porodičnom "zajedništvu", odnosno o distanci između članova, dok umreženost podrazumijeva izuzetnu emocionalnu isprepletenost koja onemogućava self-diferencijaciju, i pri tom podrazumijeva postojanje snažne lojalnosti. S druge strane, tek 30% njihovih parnjaka svoju porodicu vidi kao razdvojenu, odnosno umreženu. Najveći broj potonjih porodičnu kohezivnost ocjenjuju optimalno funkcionalnom: odvojenom (u 40% slučajeva), odnosno povezanom (u 30% slučajeva). Iako procentulano posmatrano maloljetni prestupnici češće u poređenju sa svojim parnjacima porodičnu kohezivnosti pridaju ekstremne (i nefunkcionalne) kvalitete, pokazalo se da se ove razlike nalaze na samoj granici statističke značajnosti, te ih je, smatramo potrebno oprezno interpretirati.

Tabela 4. Ispitanici s obzirom na procjenu porodične kohezivnosti

Porodična kohezivnost je procjenjena kao	EG		KG		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%
razdvojena	12	40	6	20	18	30
odvojena	8	26.7	12	40	20	33.3
povezana	3	10	9	70	12	20
umrežena	7	23.3	3	10	13	16.7
Ukupno	30	50	30	50	60	100

χ^2=7.400, p=0.054, C=0.331

Kao i u slučaju kohezivnosti, pokazalo se da više od polovine maloljetnih prestupnika porodičnu flekisbilnost ocjenjuje pripisujući joj ekstremne, i u funkcionalnom smislu neadekvatne kvalitete: rigidnost i haotičnost (Tabela 5.). Rigidnost svjedoči o postojanju krutih pravila i granica između subsistema u ovim porodicama, odnosno o nemogućnosti da se adekvatno suoče sa promjenama koje donosi novi životni ciklus (adolescencija djeteta) ili koje pak pred članove stavljaju neočekivani stresori. Haotičnost nasuprot rigidnosti govori o otvorenosti porodičnog sistema: nema jasnih granica između subistema, nema konzistentnih pravila, a promjene se dešavaju tako brzo da je stabilnost nemoguće postići. Treba primjetiti da rigidnom adaptibilnost svoje porodice smatraju gotovo četverostruko rijeđe parnjaci maloljetnih prestupnika, dok svoju porodicu procjenjuju haotočnom u gotovo podjednakom procentu. Konačno, pokazalo se da navedene razlike nisu u statističkom smsilu značajne, stoga bismo mogli zaključiti da se porodice maloljetnih prestupnika, iako procentualno posmatrano znatano češće ocjenjene kao neadekvatno fleksibilne, nisu, u pogledu adatabilnosti, značajno različite od porodica njihovih vršnjaka.

Tabela 5. Ispitanici s obzirom na procjenu fleksibilnosti u porodici

Porodična fleksibilnost je procjenjena kao	EG		KG		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%
rigidna	7	23.3	2	6.7	9	15
strukturisana	4	13.3	11	36.7	15	25
fleksibilna	9	30	9	30	18	30
haotična	10	33.3	8	26.7	18	30
Ukupno	30	50	30	50	60	100

χ^2=6.267, p=0.099, C=0.308

Konačno, da bismo dobili bolji uvid u odlike porodične kohezivnosti, za koju se pokazalo da u slučaju porodica maloljetnika u sukobu sa zakonom češće poprima ekstremne vrijednosti, odlučili smo provjeriti da li se u porodicama naših ispitanika ima osnova govoriti o nekom vidu emocionalne responzivnosti, odnosno cirularne uzročnosti. Ranije utvrđena umrežena kohezivnost porodica maloljetnih prestupnika govori u prilog izuzetne emocionalne povezanosti između roditelja (najčešće majke) i djeteta, koja onemogućava njegovu dalju individualizaciju, s jedne strane. Kohezivnost procjenjena kao razdvojena svjedoči da je u velikom broju ovih porodica prisutna značajna emocionalna distanca. Da bismo provjerili navedeno, bilo je potrebno da utvrdimo kakav odnos naši ispitanici imaju prema svojim roditeljima, majci i ocu ponaosob, te kakvim vide odnos svojih roditelja prema sebi. Ukoliko emocionalna responzivnost između roditelja i maloljetnika postoji, to svakako baca posebno svijetlo na porodične relacije s jedne, te i na samu simptomatologiju (u ovom slučaju prepoznatu kao delinkevntno, društveno neprihvatljivo ponašanje) s druge strane.

Pokazalo se, a kao što smo i pretpostavili, da je nešto veći broj parnjaka maloljetnih prestupnika[19] izuzetno vezan za svoje majke (iako izuzetna povezanost između majke i djeteta na ovom uzrastu i nije najprimjereniji izraz pozitivne emo-

19 Riječ je o 22 maloljetna prestupnika (oko 80%) i 25 (86%) njihovih parnjaka.

cionalne relacije, mi smo je za takvu smatrali, budući da ni jedan od ispitanika pozitivan odnos između sebe i svojih roditelja nije opisao drugačijim riječima). Iako su u poređenju sa svojim parnjacima, maloljetni prestupnici ambivalnentniji (20% slučajeva) ili su pak ravnodušniji (3.3% slučajeva) prema majkama, pokazalo da ove razlike nisu statistički značajne (χ^2=2.282, p=0.516, C=0.191). Najveći broj ispitanika, nezavisno od grupe kojoj pripada, smatra da su majke za njih izuzetno emocionalno vezane (u oko 80% slučajeva). Konačno, u prilog tezi o postojanju emocionalne responzivnosti između svih naših ispitanika[20] i njihovih majki, svjedoči značajna statistička povezanost kvaliteta njihove emocionalne povezanosti. Naime, pokazalo se da na prepoznati kvalitet prema sebi usmjerenog emocionalnog odnosa, u relaciju uključen član reaguje identičnim emocionalnim odgovorom.

U poređenju sa majkama, za očeve je vezan manji broj ispitnika (nešto oko polovine). Za razliku od maloljetnih prestupnika[21], ni jedan od njihovih parnjaka svog oca ne smatra ravnodušnim, niti je pak u sukobu sa njim. Potonji naime, značajno češće prema očevima gaje pozitivne kvalitete emocionalnih odnosa u poređenju sa maloljetnim prestupnicima (χ^2=13.239, p=0.010, C=0.425). Pored toga, uočili smo postojanje izuzetno jake statističke povezanosti između kvaliteta emocionalne (re)akcije očeva i ispitanika uvrštenih u uzorak[22], Drugim riječima, kao i u slučaju majki može se govoriti o prisustvu emocionalne responzivnosti između članova porodice, koji odgovaraju na jedan kvalitet emocionalnog izraza istim. U slučaju maloljetnika u sukobu sa zakonom, riječ je češće o negativnoj (re)akciji, kada se ambivalentnost, indiferentnost, te napad reaguje promjenjivim stavovima, ravnodušnošću ili pak napadom, dok u porodicama njihovih parnjaka odnos između očeva i sinova karakterišu pozitivn(ij)i emocionalni kvaliteti (izuzetna povezanost).

Ovaj nalaz daje osnova da se govori o postojanju cirkularnih mehanizama u porodicama naših ispitanika (iako ne i o pravcu uzročno-posljedične povezanosti), a izmještajući linearizam iz analize omogućava da se postave cirkualrne hipoteze o funkciji simptomatskog ponašanja u porodicama maloljetnih prestupnika (nažalost, ne znamo da li u ovim porodicama, kao i onima iz kontrolne grupe postoje neki drugi oblici simpotmatskog ponašanja, te se stoga moramo ograničiti na ono nama vidljivo).

ZAKLJUČAK

Uvažavajući osnovne koncepte sistemskog porodičnog pristupa strukturalnog usmjerenja, pokušali smo otkriti neke, za porodice maloljetnih prestupnika, karakterističke ponašajne obrasce. Za neposredni cilj nismo postavili istraživanje

20 Vrijednost hi-kvadrat testa za ukrštene varijable o kvalitetu odnosa između maloljetnih prestupnika i njihovih majki iznosi c2=35.943 p=0.000, C=0.738, dok je u slučaju ispitanika iz kontrolne grupe ova povezanost nešto slabija c2=11.308, p=0.001, C=0.523.

21 Riječ je o pet ispitanika koji smatraju da su očevi prema njima ambivalentni, dok je u jednom slučaju otac prepoznat kao ravnodušan. Navedene i janso uočljive razlike u odgovorima naših ispitanika se ipak nisu pokazale statistički značajnima (c2=13.239, p=0.200, C=0.329).

22 I to kako maloljetnih prestupnika (c2=46.154, p=0.001, C=0.754), tako i njihovih parnjaka (c2=35.943, p=0.000, C=0.754).

etiologije delinkventnog ponašanja, već smo imali namjeru da uz pomoć ovakvih, na našem uzorku, pokazalo se za porodice maloljetnih prestupnika, dosta tipičnih obrazaca, postavimo teze o mogućim resocijalizacijskim potencijalima sistemskog porodičnog pristupa. Da bismo utvrdili da li se porodice maloljetnih prestupnika značajno razlikuju od porodica svojih parnjaka, te ima li i osnova govoriti o resocijalizacijskim mogućnostima porodične terapije, posebnu pažnju smo posvetili eksplorisanju moći, veza, granica, kohezivnosti i fleksibilnosti, kao i utvrđivanju emocionalne responzivnosti između roditelja i maloljtenih prestupnika. Kako bi ovako postavljene ciljeve mogli i doseći, bilo je neophodno uzorkom obuhvatiti ispitanike koji bi bili što sličnijima u pogledu nekih porodičnih (materijalnog stanja i porodične strukture) i ličnih karateristika (starosti i pola maloljetnika, te škole koju pohađaju). Stoga smo u uzorak (kontrolnu grupu) uvrstili samo one ispitanike čije ponašanje nije predmet formalne socijalne kontrole, a koji su u pogledu navedenih porodičnih i ličnih obilježja identični ili pak približno slični maloljetnim prestupnicima. Svi naši ispitanici su muškog pola, najveći broj njih su sedamnaestogodišnjaci-srednjoškolci, koji najčešće žive u relativno dobro situiranim, najčešće jednoroditeljskim porodicama sa majkama.

Pošli smo od hipoteze da su porodice maloljetnih prestupnika značajno nefunkcionalnije od porodica njihovih parnjaka, kako u pogledu postojanja inverzije moći tako i patoloških veza, i rigidnih ili pak potpuno difuznih granica, te haotičnih ili krutih pravila. Ova hipoteze su se pokazale tek donekle tačnima. Naime, u porodicama svih naših ispitanika smo posredno utvrdili potencijalnu inverziju moći. Pokazalo se tako da oko 40% ispitanika nezavisno od grupe kojoj pripada, ne kontaktira sa očevima, iako su potonji uglavnom živi, što daje osnova da se dalje hipotezira: majke usljed fizičkog odsutsva oca stvaraju koalicije sa ispitanicima, i moguće, ulaze u tzv. psihološki brak. Ovo je nesumljivo povezano sa manjkom roditeljske kontrole, a za posljedicu može imati hijerarhijski disbalans, koji je sam po sebi patološki. Ipak, pošto očevi i maloljetnih prestupnika i njihovih parnjaka prekidaju kontakte sa svojom djecom, delinkventnom ponašanju potonji ne inkliniraju, stava smo da je uzroke odsustva ovakavog ponašanja potrebno tražiti ne u fizičkom odustvu oca, već u karakteru porodičnih intrepresonalnih obrazaca.

Pored inverzije moći u porodici, bavili smo se ekspolorisanjem radnih uloga roditelja, ne bismo li utvrdili za ove porodice karakterističnu podjelu radnih uloga. Iako su majke maloljetnih prestupnika češće zaposlene u odnosu na očeve, koji su k tome rijeđe radno angažovani i u odnosu na očeve parnjaka svoje djece, pokazalo se da ove razlike nisu statistički značajne, te stoga ne možemo tvrditi da je u porodicama maloljetnika u sukobu sa zakonom prisutnija inverzija radnih uloga, koja može imati funkciju horizonatlnog stresa. S druge strane, smatramo da ovaj nalaz u našoj sredini ne treba ignorisati.

Krajnje interesantne nalaze smo dobili baveći se ispitivanjem patologija veza. Pokazalo se da maloljetni prestupnici (iako ne i statistički značajno) brak svojih roditelja najčešće ocjenjuju kao nekonfliktan, povode (rijetkih) sukoba smatraju trivijalnim, ali s druge strane češće, u poređenju sa svojim parnjacima, ulaze u stabilne koalicije sa svojim roditeljima. Nalaz da atmosfera u porodici nije opterećena roditeljskim sukobima, smatramo, čini nelogičnom potrebu maloljetnika da se svrsta na stranu jednog od roditelja (i to značajno češće majke), kao što

i proturječi viđnju kohezivnosti kao razdvojene. Odsustvo roditeljskih sukoba može predstavljati dokaz o uljepšanom viđenju realnosti vlastite porodice, odnosno o postojanju pretjerane protektivnosti preko držanja adolescenta u (prividnom) neznanju s jedne strane, ili pak posvjedočiti o (ne)dobrovoljnoj isključenosti maloljetnika iz porodičnih relacija (o čemu govori i nalaz o razdvojenoj kohezivnosti). Konačno, u svijetlu ovih postavki treba posmatrati i nalaz koji kazuje da maloljetni prestupnici koalicije stvaraju najčešće sa roditeljem koji je predmet ocrnjivanja drugog partnera. U slučaju ovakve koalicije kao neke od potencijalnih posljedica se mogu javiti: podjeljena lojalnost, te nemogućnost dalje individualizacije adolescenta. Viđeno iz ugla uočenog cirkularnog obrasca (koji je očigledno relativno trajan, budući da je riječ o stabilnim koalicijama) simptomatsko ponašanje maloljetnika za cilj može imati da pozove drugog roditelja da ga izbavi iz ovog višestruko ograničavajućeg odnosa eventualnim angažovanjem oko korekcije društevno neprihvatljivog ponašanja.

Porodična pravila u ovim porodicama, odnosno fleksibilnost su, kao i u slučaju kohezivnosti, najčešće viđena kao rigidna ili pak umrežena. Rigidna adaptabilnost govori u prilog tezi da se pravila rijetko ili uopšte ne mijenjaju, odnosno da je porodica zaustavljena u (patološkoj) homeostazi, što se bez svake sumnje može povezati i sa razdvojenom kohezivnošću. Fleksibilnost ocjenjena kao haotična govori o nekonzistentnoj disciplini i stalnim promjenama u porodici, što negativno djeluje na stvaranje lične stabilnosti. Konačno, pokazalo se da su kako maloljetni prestupnici tako i njihovi parnjaci izuzetno emocionalno vezani za svoje majke, te da ima osnova govoriti o obrascima responzivnosti u ovim relacijama, kada se na jedan kvalitet (najčešće pozitivan) odgovara sličnim, ili pak istim kvalitetom emocionalnog odnosa. Iako su za očeve ispitanici nezavisno od grupe kojoj pripadaju nešto rijeđe vezani pozitivnim kvalitetom emocionalnog odnosa u poređenju sa majkama, značajno hladniji odnos prema očevima imaju maloljetni prestupnici, a, kao i u slučaju majki, ima se osnova govoriti o postojanju cirkularnih obrazaca u ovim relacijama.

Podvukli bismo da se, kao najznačajnije, iako ne uvijek i u statističkom smislu značajne razlike između porodica naših ispitanika, nameću one koje se tiču patologije veza, kohezivnosti i fleksibilnosti. Naime, među maloljetnim prestupnicima su češće prisutne stabilne (patološke) koalicije, dok i kohezivnost i fleskibilnost poprimaju ekstremne (i nefunkcionalne) dimnezije. Ono po čemu ove porodice međusobno nalikuju (pored obilježja koja smo koristili kako bismo od ispitanika stvorili parnjake) jeste postojanje cirkularnih obrazaca, odnosno emocionalne responzivnosti, s jedne strane, kao i prisustvo kulturološki prihvatljive izuzetne emocioanlne povezanosti između majki i ispitanika.

Konačno, mogli bismo zaključiti da, utvrđene specifičnosti porodica maloljetnih prestupnika govore u prilog tezi da bi bilo realno za očekivati, ukoliko bismo tretirali uočene nefunkcionalne interpersonalne porodične obrasce (patološke veze, pravila i kohezivnost), da se ostvari promjena prvog reda (korekcija društveno neprihvatljivog ponašanja), odnosno stvori osnova funkcionalnijeg suočavanja sa razvojnim, predvidljivim i nepredvidljivim stresovima. Ova teza je postavljena uz uvažavanje (sistemske) ideje da uzrok simptomatskog ponašanja (u slučaju naših ispitanika skoncentrisali smo se na maloljetničku delinkvenciju, iako, kako smo to već naglasili, nije isključeno da porodice kako maloljetnika

tako i njihovih parnjaka, nisu opterećene i nekim drugim simptomima) nikad nije u pojedincu, već da se njegov izvor treba tražiti, u najopštijem, u relacionom kontekstu. Ipak, treba naglasiti da i sistemski porodični pristup svakako pati i od nekih ograničenja. Naime, sve porodice niti žele, niti imaju potencijala za promjene (prvog, odnosno drugog reda), niti, u krajnjoj liniji, smatraju da su relacioni obrasci u njihovim porodicama nefunkcionalni.

Iako su neki od nalaza ove studije signifikantni, smatramo da ih treba uzeti s rezervom, budući da su dobijeni na relativno malom uzorku. Mogli bismo podvući, da ova studija predstavlja moguću okosnicu za dalja, produbljenija istraživanja ove problematike, i u perspektivi, za tretman maloljetnih prestupnika i njihovih porodica. Sistemski pristup u resocijalizaciji smatramo koristnim i iz nekih drugih razloga. U prvom redu, sistemska porodična terapija isključuje traženje "krivca" što samo po sebi oduzima "oružje" za međusobno etiketiranje članova ili pak njihovu stigmatizaciju od strane samih stručnjaka, dok cirkularni pogled na etiologiju koji poziva i uključuje u aktivan rad (na postizanju promjene) sve članove porodice delegira odgovornost za neuspjeh svima, i maloljetniku u sukobu sa zakonom (koji najčešće preuzima ulogu crne ovce u porodici, sa ciljem da odvrati roditelje od bavljenja međusobnim sukobima, ili pak, ukoliko živi u jednoroditeljskoj porodici, da prisutnog roditelja oslobodi depresivne simpotmatologije, npr.), i ka njegovim roditeljima[23].

LITERATURA

1. Barnes M.G., Farrell P.M., Cairns A. (1986): Parental socialization factors and adolescent drinking behaviors, *Journal of Marriage and the Family*, 48(1), 27-36
2. Bartol R. C., Bartol M.A.: (2005): *Criminal Behavior: A Psychosocial Approach*, Pearson Education Inc., Upper Saddle River, New Jersay
3. Cassel E., Bernstein, A.D. (2007): *Criminal Behavior*, Second Edition, Lawrence Erlabum Associates Inc., Publishers, Mahwah-New Jersey-London
4. Demuth L.S., Brown L.S. (2004): Family structure, family processes, and adolescent delinquency: The significance of parental ascence resurs parental gender, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 41(1), 58-81
5. Dugale R. (1877): *The Jukes: A Study in Crime, Pauperism and Heredity*, Puntam, New York
6. Finley L.L. (2007): *Encyclopedia of Juvenile Violence*, Greenwood Press, Westport-Connecticut-London
7. Gove R.V., Crutchfield D.R. (1982): The Family and Juvenile Delinquency, *Sociological Quarterly* 23, 301-319
8. Grujić D. (1995): Maloletnička delinkvencija u Beogradu, *Socijalna misao*, 5-7, 27-33
9. Haralambos M. (1989): *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb

23 Siblnizima, te bakama i dedema u ovom istraživanju nismo posvetili posebnu pažnju, iako istraživanje Srne (1991) ukazuje na značaj koji upravo ovi članovi porodice imaju u stvaranju psihopatološke simptomatologije.

10. Hrnčić J. (1999): *Delinkvent ili pacijent: studija porodičnog neuspeha*, Zadužbina Andrejević, Beograd
11. Ignjatović Đ. (2002): *Kriminološko nasleđe*, Policijska akademija, Beograd
12. Ilić V. (1995): Mere koje sudovi preduzimaju u suzbijanju maloletničke delinkvencije, *Socijalna misao*, 5-7, 48-63
13. Jarjoura G.R., Triplett A.R., Brinker P.G. (2002): Growing up poor: Examininingthe link between persistent chilhood poverty and delinquency, *Journal of Quantitative Criminology*, 18(2), 159-188
14. Jelić M.I. (1934): *Zaštita otpuštenih osuđenika i maloletnika*, Posebna izdanja Društva za zaštitu oslobođenih osuđenika i maloletnika u Beogradu, Preštampano iz časopisa „Život i rad", Beograd
15. Jovanović V. (2001): Maloletničko prestupništvo u Srbiji krajem 19-og veka, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Čigoja, Beograd, 19-31
16. Kendal-Englander E. (2003): *Understanding Violence*, Second Edition, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah-New Jersey-London
17. Ljubičić M. (2005): Porodična (dis)funkcionalnost i mentalno zdravlje-prikaz atmosfere, emocionalnih odnosa i komunikacijskih obrazaca u porodicama shizofrenih bolesnika, *Sociologija*, XLVII(1), 67-92
18. Ljubičić M. (2006): Kretanje maloljetničkog prestupništva u Srbiji 1980-2004: interpretacija zvaničnih statsitičkih podataka o nekim osobinama maloljetnika osuđenih za krivična djela u svijetlu sociooloških teorija, *Sociološki pregled*, XXXX(4), 591-613
19. Ljubičić M. (2007): Analiza dosijea maloljetnih prestupnika (Pilot-studija o porodičnoj patologiji), *Socijalna misao*, 54 (2), 63-83
20. Matherne M.M., Thomas A.(2001): Family environment as a predictor of adolescent delinquency, *Adolescence*, 36(114), 655-665
21. Milašinović S. (2001): *Kriza, mladi, kriminal*, M. Čale, Beograd
22. Milojković M., Srna J., Mićović R. (1997): *Porodična terapija*, Centar za brak i porodicu, Beograd
23. Moffit E.I., Caspi A., Harrington H., Milne J.B. (2002): Males on the life-course-persistent and adolescence-limited antisocial pathways: Follow-up et the age 26 yaers, *Development and Psychopathology*, 14, 179-207
24. Opalić P., Ljubićić M: Istraživanje uticaja nekih sociodemografskih obeležja i kvaliteta odnosa u porodici maloletnih prestupnika na sistemsku procenu porodične funkcionalnosti (u pripremi za štampu)
25. Ozbay S., Ece A., Oto R., Tirasci Y., Goven S. (2005): Juvenile delinquency in a developing country: Province example in Turkey, *International Journal of law and Psychiatry*, 28, 430-441
26. Pešić V., Janković I. (1988): *Društvene devijacije: Kritika socijalne patologije*, Naučna knjiga, Beograd
27. Regoli M.R., Hewitt D.J. (2003): *Delinquency in Society*, 5th ed., McGraw-Hill, New Jork

28. Roberts E. J. (2004): Fitting in with the crowd: A sociological analysis of juvenile delinquency, *Sociology Senior Comperhensive*
29. Srna J.(1991): Porodična terapija poremećaja dece i adolescenata, Magistarska teza, Filozofski fakultet, Beograd
30. Stevanović I. (1999): Nasilje u porodici i maloletnička delinkvencija, *Termida-časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu*, 3-4, Viktimološko društvo Srbije i Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 19-25

RE-SOCIALIZING POTENTIALS OF SYSTEMATIC FAMILY APPROACH: FAMILY (NON)-FUNCTIONING AND JUVENILE DELINQUENCY

Milana Ljubičić
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Summary

In this study, we have explored diagnostic and possible resocialized and practical achievement in the approach to the juvenile delinquency of some concepts offered by systematic family therapy. Concepts of structural and strategic approaches have been especially useful, as well as understanding of these approaches in the family therapy about ethnology and symptomatic behavior functions. Our intention was to examine a relationship characteristic (connection, cohesion and rules) between parents and juvenile delinquents, and thus by using the above mentioned concepts, to establish hypothesis about juvenile behavior symptomatic functions in violation of law. Our sample covered 30 minors who have been passed some measure of increased supervision (guardians or parents) residing in Belgrade, and also 30 of their pairs whose behavior has not been subjected to formal social control. We have used in our work, so called social-demographic questionnaire by which we have established the existence of pathological relationship, limitations and power in the juvenile's families, and Olson's scale for assessment of family functionality (Fazes III), which studies the characteristics of family cohesiveness and flexibility, and indirectly even the communication. We have concluded that pathological relationships and pathology of limitation and power are present in the families of juvenile delinquents and the family cohesiveness is getting the characteristics of a network or in other words, separation (disengagement), and its flexibility of rigidness and chaos, while their pairs taking part in the questionnaire sample have been functioning at more optimal level. Finally, we think that these results show the possibility, even necessity, to apply a systematic family therapy when dealing with the resocialization of the juvenile delinquents.

Key words: juvenile delinquents, parents, systematic family approach, pathological relationship, pathological power, cohesiveness, flexibility.

RAZLIKE U PERCEPCIJI RODITELJSKOG PONAŠANJA OD STRANE MALOLJETNIH DELINKVENATA I ADOLESCENATA DRUŠTVENO PRIHVATLJIVOG PONAŠANJA

Tatjana Vujović, Mihajlo Mijanović
Filozofski Fakultet, Nikšić, Odsjek za sociologiju

Fokus rada bilo je istraživanje roditeljskog prihvatanja - odbacivanja djece u periodu ranog djetinjstva i njihovog uticaja na javljanje delinkventnog ponašanja.Tražili smo i odgovor na pitanje koje osobenosti percipiranog roditeljskog ponašanja diferenciraju maloljetne delinkvente od adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja. U svom pristupu pošli smo od Ronerove teorije roditeljskog prihvatanja-odbacivanja (PART-a). Da bi provjerili pretpostavku o uticaju osjećanja odbačenosti djece na pojavu delinkventnog ponašanja sproveli smo istraživanje na uzorku od 265 ispitanika. Diskriminativna analiza je pokazala da jedna zajednička diskriminativna funkcija značajno razdvaja eksperimentalnu i kontrolnu grupu. Na univarijantnom i multivarijantnom nivou analize na dimenziji zanemarivanje djece od strane oca pokazuje se najznačajnija razlika između ispitivanih grupa. Osim ove dimenzije grupe značajno diskriminišu sledeće varijable : manipulativnost roditelja prema djeci (verbalna agresija) i fizičko zlostavljanje djece (oba roditelja).

Ključne riječi : maloljetni delinkventi, dimenzije roditeljskog ponašanja, agresija, adolescencija, emocionalno zanemarivanje.

1. EVOLUCIJA SHVATANJA POJMA NASILJA NAD DJECOM KAO SOCIJALNO-PATOLOŠKOG FENOMENA

Nasilje nad djecom od strane roditelja ima dugu istoriju, jer su različiti vidovi nasilnog, pa čak i surovog odnosa prema djeci zabilježeni i u ranijoj istoriji civilizacije. Kod starih Grka i Rimljana djeca su masovno ubijana i surovo kažnjavana što se smatralo sastavnim dijelom roditeljskog prava. Međutim, ovaj socijalno-patološki fenomen samo je površno i fragmentarno privlačio pažnju naučnika iz oblasti društvenih nauka. Tek se u drugoj polovini dvadesetog vijeka povećava društvena osjetljivost za ovu pojavu i ona postaje vidljivija. Dugo ignorisanje ovog problema se može objasniti nepoznavanjem pravih razmjera ove pojave. Do statistički pouzdanih podataka o stvarnom obimu zlostavljanja i zanemarivanja djece teško se dolazi, jer samo neznatan broj slučajeva biva otkriven.

U razvijenim zemljama zlostavljanje i zanemarivanje djece od strane roditelja se sistematski istražuje u posljednjih 20.godina tako da je fond znanja o ovoj pojavi naglo rastao. Istovremeno u našoj zemlji proučavanja ove pojave su oskudna. Pu-

blikovan je mali broj istraživanja o zlostavljanju i zanemarivanju djece (Stojaković, 1984 ; Milosavljević, 1998 ; Banjanin - Đuričić,1998), te je znanje o karakteristikama same pojave, karakteristikama roditelja koji zlostavljaju djecu skromno.

Pojava roditeljskog odbacivanja djece u smislu zlostavljanja i zanemarivanja i posljedice takvog ponašanja po mlade u razvoju u značajnijoj mjeri se počela proučavati kod nas početkom 90- tih godina. Pregled domaće literature pokazuje da u našoj zemlji postoji relativno malo radova posvećenih proučavanju uticaja roditeljskog ponašanja na javljanje delinkventnog ponašanja. Radovi koji se javljaju naglašavaju značaj porodične sredine u genezi poremećaja kod djece. Ukoliko je opšta atmosfera u porodici takva da postoji međusobno povjerenje, kako između roditelja, tako i između roditelja i djece, najvjerovatnije je da će djeca izrasti u zdrave i integrisane ličnosti. U emotivno hladnoj porodičnoj atmosferi faktori rizika za nastanak emotivno nestabilnih ličnosti neprilagođenog ponašanja su veliki.

Među autorima koji su se bavili ovim problemima kod nas ističu se : (Jašović, 1968 ; Mikšaj - Todorović, 1993 ; Hrnčić, 1999; Kuburić, 2001). U posljednjih deset godina nije sprovedeno nijedno opsežno istraživanje koje bi proširilo postojeće teorijske koncepcije u ovoj oblasti. Čini se da važan aspekt porodičnih odnosa (prihvaćenost i odbacivanje djece od strane roditelja) i njihov uticaj na javljanje delinkventnog ponašanja nije na zadovoljavajući način elaboriran i rasvijetljen.

Kako je uloga porodice u razvoju ličnosti primarna, naše istraživanje imalo je za cilj proučavanje važnog aspekta porodičnih odnosa, a to je neadekvatno obavljanje roditeljskih uloga u smislu zlostavljanja i zanemarivanja djece i njihov uticaj na pojavu delinkventnog ponašanja. U osnovi izbora baš ovako definisane teme leži mnoštvo razloga od kojih bismo izdvojili sljedeće : jedan od razloga leži u konstataciji da zlostavljanje i zanemarivanje djece ima za posljedicu poremećaje u ponašanju adolescenata. U Crnoj Gori, koliko nam je poznato, do sada nije bilo istraživanja na ovu temu. To je bio osnovni razlog, osim teorijskih da ciljevima istraživanja obuhvatamo važne aspekte ovog socio-patološkog fenomena.

U svom pristupu pošli smo od Ronerove teorije roditeljskog prihvatanja - odbacivanja. Da bi provjerili pretpostavku o uticaju osjećanja odbačenosti djece na javljanje delinkventnog ponašanja, sproveli smo istraživanje kojim je obuhvaćeno 265 ispitanika. Istraživanje je sprovedeno na dva nezavisna uzorka i to : na uzorku od 115 maloljetnih delinkvenata (eksperimentalni uzorak) i na uzorku od 150 adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja (kontrolni uzorak). Klima u porodici koju stvaraju roditelji operacionalizovana je preko dimenzije emocionalne topline, gdje se s jedne strane nalazi prihvaćenost izražena kroz pokazivanje ljubavi i emocionalne topline, zainteresovanosti za dijete, pridavanja djetetu značajnog mjesta u porodici,a s druge strane odbačenost koja se izražava neprijateljstvom, grubim fizičkim kažnjavanjem, zanemarivanjem i ignorisanjem djece.

2. CILJ ISTRAŽIVANJA

Osnovni cilj istraživanja bio je da se kroz prikupljene podatke o postupcima roditelja prema djeci u periodu ranog djetinjstva u smislu roditeljskog prihvatanja-odbacivanja, sagleda uticaj roditeljskog odbacivanja na javljanje delinkventnog ponašanja.

3. HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA :

Hipoteza A : Pretpostavlja se da će specifičnosti delinkventove procjene roditeljskog ponašanja biti od značaja za izdvajanje dimenzija roditeljskog ponašanja, koje će imati prediktivnu važnost za nastanak delinkventnog ponašanja.
Hipoteza B : Pretpostavlja se da će se procjene roditeljskog ponašanja grupe delinkvenata i grupe adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja statistički značajno razlikovati.
Hipoteza C : Pretpostavlja će se procjene vrste i intenziteta psihosocijalnih poremećaja koji su se javljali u periodu djetinjstva, grupe delinkvenata i grupe adolescenasta društveno prihvatljivog ponašanja statistički značajno razlikovati.

4. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

4.1. Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 265 ispitanika. Svi ispitanici istraživanja bili su adolescenti uzrasta od 15 do 18 godina. Istraživanje je sprovedeno na dva nezavisna uzorka. Sa aspekta reprezentativnosti uzoraka riječ je o reprezentativnim uzorcima.

Uzorak maloljetnih delinkvenata (Eksperimentalni uzorak) sastojao se od 115 ispitanika, 88 muških i 27 ženskih. Riječ je o prigodnom uzorku. Uzorak su činili maloljetni delinkventi koji se nalaze na evidenciji Centra za Socijalni rad Opštine Podgorica i to : maloljetni delinkventi kojima je izrečena vaspitna [1]mjera pojačanog nadzora od strane organa starateljstva, kao i maloljetni delinkventi kojima je je izrečena zavodska vaspitna mjera. Selekcija maloljetnih delinkvenata je slučajna, te se može reći da je uzorak reprezentativan.

Uzorak adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja (Kontrolni uzorak) sastojao se od 150 ispitanika, 78 muških i 72 ženskih. Uzorak su činili učenici trećeg i četvrtog razreda srednje Turističke škole „ Sergej Stanić ” u Podgorici. Riječ je o slučajnom, dvoetapnom uzorku. Kao okvir uzorkovanja prve etape uzet je spisak srednjih škola u Podgorici. Jedinica izbora prve etape bila je škola u kojoj će se vršiti istraživanje. U drugoj etapi birani su razredi u kojima će se vršiti istraživanje. Metodom slučajnog izbora odabrana je srednja Turistička škola u Podgorici. Iz ove škole su za uzorak odabrana tri odjeljenja trećeg i dva odjeljenja četvrtog razreda. Broj anketiranih učenika bio je proporcionalan ukupnom broju učenika u toj školi.

4.2. Instrumenti istraživanja

Osnovni instrument istraživanja bio je nestandardizovani upitnik, koji je konstruisan isključivo za potrebe ovog istraživanja, a namijenjen je adolescentima i kontrolne i eksperimentalne grupe za ispitivanje njihovog viđenja i doživljaja prihvaćenosti od strane roditelja. U nedostatku raspoloživog instrumenta koji bi mjerio stepen prihvaćenosti-odbačenosti djece od strane roditelja konstruisali smo novi instrument (upitnik) za procjenu adolescentovog viđenja i doživljaja

1 Postoje tri grupe vaspitnih mjera koje se mogu izreći maloljetnim delinkventima a to su: disciplinske mjere, mjere pojačanog nadzora i zavodske mjere.

prihvaćenosti od strane roditelja. Kao pomoćni instrumenti za izradu upitnika poslužili su nam model Gradir (Knežević, 1994.) i upitnik Pari (E.S.Schaefer and R.Q. Bell, 1958) čije su skale uz manje modifikacije uključene u naše istraživanje.

Verzija upitnika sa kojim smo krenuli u istraživanje prošla je fazu provjere vrijednosti u jednom pilot - istraživanju. Pilot-istraživanje je obavljeno na uzorku od 30 ispitanika (15 maloljetnih delinkvenata i 15 adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja). Trideset ispitanika pilot istraživanja nije ušlo u konačan uzorak. Na osnovu rezultata obrade pilot istraživanja izvršili smo manje korekcije instrumenta, prvenstveno u izmjeni formulacija nekih tvrdnji. Konačnu verziju instrumenta utvrdili smo nakon temeljne analize rezultata pilot istraživanja.

Upitnik se sastoji od 98 pitanja. Pitanja u upitniku su zatvorenog tipa sa izuzetkom tri pitanja koja su otvorenog tipa. Upitnik koji je za ovo istraživanje posebno konstruisan, sastoji se iz osam međusobno povezanih djelova. Upitnik sadrži pitanja o socio-demografskim, socio-ekonomskim i sociološkim obilježjima ispitanika, kao i pitanje o prisustvu socijalno patoloških pojava među članovima porodice, blok pitanja o tipu vaspitanja, kvalitetu vaspitnih postupaka roditelja, nekonzistentnoj disciplinskoj praksi roditelja, blok pitanja vezanih za komunikaciju sa roditeljima u periodu djetinjstva. (otvorenosti komunikacije, problema u komunikaciji, straha od iznevjeravanja roditelja), kao i pitanja vezanih za bračno-porodične odnose roditelja, fizičke sukobe među roditeljima, sukobe roditelja oko metoda vaspitanja djece. U upitniku su uključene sledeće skale : ordinarna petostepena skala stavova adolescenata o percipiranom ponašanju roditelja na dimenziji emocionalne topline, ordinarna petostepena skala stavova adolescenata o procjeni kvaliteta emocionalnih veza i razmjena sa roditeljima u periodu djetinjstva, skala poremećaja psihosocijalnog razvoja djece.

4.3. Metode obrade podataka

U skladu sa postavljenim ciljem i hipotezama istraživanja primijenjeno je niz univarijantnih i multivarijantnih statističko-matematičkih metoda. Kako je mjerni instrument zasnovan na anketi sa pitanjima otvorenog i zatvorenog tipa, izvršili smo neophodno kodiranje dobijenih vrijednosti, a nakon toga pristupili brojnim ukrštanjima pitanja i odgovora uz primjenu : Hi-kvadrat testa, Kontigencijskog koeficijenta C, Fridmanovog testa, Spirmanovog koeficijenta korelacije, Kramerovog koeficijenta V. Zbog specifičnosti mjernog instrumenta (ankete), u radu su uglavnom dominirale neparametrijske statističke metode (testovi).

U analizi podataka za ovaj rad tj. za ispitivanje strukturalnih razlika između ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe u stavovima o percipiranom ponašanju roditelja primijenjena je jednofaktorska analiza varijanse (*Anova)* i kanonička diskriminativna analiza. Za ostalu analizu, koja nije obuhvaćena ovim radom primijenili smo faktorsku i korelacionu analizu.Pokušaj faktorizacije usmjeren je na egzaktno utvrđivanje generalnih uzroka devijantnog ponašanja adolescenata, što je u skladu sa osnovnim ciljem i hipotezama istraživanja. U svim mogućim slučajevima primijenjene su univarijantne i multivarijantne parametrijske statističke metode. Statističko - matematička obrada izvršena je po programu SPSS verzija 10.0 na Filozofskom fakultetu u Nikšiću u saradnji sa prof.dr Mihajlom Mijanovićem.

5. REZULATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Skalu varijabli pomoću kojih smo mjerili razlike u stavovima ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe sačinili smo od 20 pitanja iz upitnika. Ovu skalu podvrgli smo univarijantnoj analizi varijanse, a zatim diskriminativnoj analizi. Kako smo istraživanjem obuhvatili dva nezavisna uzorka, željeli smo da ispitamo da li postoji statistički značajna razlika između ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe u pogledu percipiranog ponašanja roditelja. Pokazalo se da su na oba nivoa analize razlike između ispitivanih grupa na izuzetno visokom stepenu statističke značajnosti.

5.1. Rezultati jednofaktorske analize varijanse (Anova)

Testiranje značajnosti razlika između aritmetičkih sredina ispitivanih grupa izvršeno je jednofaktorskom analizom varijanse, vodeći računa o varijabilitetu ispitanika kako unutar grupe tako i između njih. U tabeli 1. prikazani su rezultati jednofaktorske analize varijanse 20 varijabli iz upitnika, koje su obrađene u okviru SPSS programskog paketa verzija 10.0. Univarijantnom analizom varijanse **(*Anova)*** utvrdili smo da su sve varijable pojedinačno diskriminativne. Podaci dobijeni na osnovu univarijantnog F-testa pokazuju da su na skoro svim navedenim varijablama razlike između aritmetičkih sredina grupa na izuzetno visokom nivou statističke značajnosti. Jedino na varijabli 37 popustljivost (majka) dobijene razlike između aritmetičkih sredina grupa su na nešto nižem nivou, ali je takođe prisutna statistička značajnost na visokom nivou (tabela br.1).

Na 19 od 20 posmatranih varijabli igra sa djecom (oba roditelja), višednevno napuštanje djece (oba roditelja), bezrazložno verbalno kažnjavanje (oba roditelja), fizičko zlostavljanje djece (oba roditelja), fizičko zlostavljanje (majka), fizičko zlostavljanje (otac), strogost (majka), strogost (otac), popustljivost (majka), popustljivost (otac), nedovoljno vrijeme posvećeno dječijoj igri (otac), nedovoljno vrijeme posvećeno dječijoj igri (majka), dijete kao „teret" (majka), emocionalna distanciranost (majka), neželjeno dijete (majka), indiferentnost (majka), nedoslednost (majka),neispunjavanje roditeljskih obećanja (oba roditelja), zanemarivanje djece (majka), zanemarivanje djece (otac)) pokazale su se statistički visoko značajne razlike između aritmetičkih sredina grupa. (p= 0,000) (tabelabr.1) Na svim navedenim varijablama rezultati delinkvenata su znatno veći od rezultata adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja.

U tabeli [2] br. 1 dat je prikaz univarijantne analize varijanse.

Tabela br.1 Univarijantna analiza varijanse – Anova

Varijabla	Wilks-ova lambda	F	df1	df 2	Značajnost razlika
29.Igra sa djecom (oba roditelja)	0,399	396,197	1	263	0,000
30.Višednevno napuštanje djece (oba roditelja)	0,421	362,338	1	263	0,000
31.Manipulativnost roditelja prema djeci (verbalna agresija)	0,309	588,162	1	263	0,000

2 Brojevi pitanja u tabeli odgovaraju brojevima pitanja u upitniku koji je dat u prilogu I na kraju rada

Varijabla	Wilks-ova lambda	F	df1	df 2	Značajnost razlika
32. Fizičko zlostavljanje djece (oba roditelja)	0,332	528,314	1	263	0,000
33.Fizičko zlostavljanje (otac)	0,412	375,751	1	263	0,000
34.Fizičko zlostavljanje (majka)	0,439	335,541	1	263	0,000
35.Strogost (majka)	0,642	146,712	1	263	0,000
36. Strogost (otac)	0,569	199,120	1	263	0,000
37.Popustljivost (majka)	0,969	8,535	1	263	**0,004**
38.Popustljivost (otac)	0,895	30,700	1	263	0,000
39. Nedovoljno vrijeme posvećeno dječijoj igri (otac)	0,402	391,524	1	263	0,000
40. Nedovoljno vrijeme vrijeme posvećeno dječijoj igi (majka)	0,400	394,366	1	263	0,000
41.Dijete kao „teret“ (majka)	0,537	227,030	1	263	0,000
42.Emocionalna distanciranost (majka)	0,582	188,746	1	263	0,000
43. Neželjeno dijete (majka)	0,646	144,207	1	263	0,000
44.Indiferentnost (majka)	0,572	197,055	1	263	0,000
45.Nedoslednost (majka)	0,572	196,530	1	263	0,000
46.Neispunjavanje roditeljskih obećanja (oba roditelja)	0,417	368,143	1	263	0,000
47.Zanemarivanje djece (majka)	0,380	429,616	1	263	0,000
48. Zanemarivanje djece (otac)	0,253	777,491	1	263	0,000

Na svim navedenim varijablama rezultati delinkvenata su znatno veći od rezultata adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja. Takođe, varijabilitet kod grupe delinkvenata je izraženiji nego kod grupe adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja. Sudeći po veličini koeficijenta F, na dimenziji zanemarivanje djece od strane oca, pokazuju se najizrazitije razlike između ispitivanih grupa. Stoga ćemo u daljoj analizi rezultata posebno interpretirati ovu dimenziju.

Značajnost razlika između aritmetičkih sredina ispitivanih grupa, dobijena na osnovu t-testa, uzeta je kao osnov provjere druge hipoteze i analize rezultata. Druga hipoteza istraživanja, koja se odnosila na očekivanje da će eksperimentalna grupa pokazati značajne razlike u odnosu na kontrolnu u pravcu negativnije percepcije roditeljskog ponašanja pokazala se tačnom na svim varijablama.

5.2. Rezultati diskriminativne analize

Problem značajnosti razlika izmedju eksperimentalne i kontrolne grupe moguće je preformulisati u smislu traženja razlika, a na osnovu poznavanja varijabli, linearne funkcije koja maksimalno razdvaja grupe i njihove statističke evaluacije. Na taj način dobija se uvid u kvalitet odnosa između varijabli istraživanja. Tek upoznavanjem latentnog sadržaja dimenzija koje maksimalno razdvajaju grupe, moguće je govoriti o stvarnoj strukturi razlika izmedju grupa.

Diskriminativnoj analizi podvrgnut je isti set od 20 varijabli kao i u prethodnoj jednofaktorskoj analizi varijanse.. Diskriminativnu analizu primijenili smo na oba uzoraka iz našeg istraživanja. Kako naše istraživanje uključuje dva nezavisna uzorka, izdvaja se jedna zajednička diskriminativna funkcija. Analizom zajedničke diskrimininativne funkcije ustanovili smo da ona maksimalno razdvaja grupu delinkvenata od grupe adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja. Pokazalo se da se dobija jedna zajednička diskriminativna funkcija izuzetno visoke diskriminativne moći i nivoa značajnosti. (p=0.000) (vidjeti tabelu br.2).

Visina karakterističnog korijena λ=8,487 i koeficijenta kanoničke korelacije R=0,946 testirana je preko χ^2 testa, gdje je utvrđena visoka statistički značajna generalna razlika između kontrolne i eksperimentalne grupe. Kanonička korelacija između skupa varijabli i varijable grupisanja je visoka i iznosi R =0,946. Visoka vrijednost koeficijenta kanoničke korelacije govori o visokoj diskriminativnoj moći navedene funkcije. Wilksova Lambda iznosi 0,105. Značajnost Wilksove Lambde procijenjena je hi-kvadrat testom χ^2 = 569,37 (tabela br.2). Razlika između grupe delinkvenata i grupe adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja je na izuzetno visokom nivou statističke značajnosti što se može zapaziti iz matrice [3] strukture zajedničke diskriminativne funkcije (vidjeti tabelu br.3 str.8).

Tabela br.2 Koeficijent kanoničke diskriminativne funkcije, svojstvena vrijednost, Wilks -ove Lambde i značajnost hi-kvadrat testa

Funkcija	Svojstvena vrijednost	Procenat Varijanse	Kanonička korelacija	Wilks –ova Lambda	Hi-kvadrat	df	Značajnost
1	8,487	100,0	0,946	0,105	569,37	20	0,000

Rezultati dobijeni diskriminativnom analizom pokazuju da je ukupna diskriminacija varijabli visoka. U daljoj analizi željeli smo da ispitamo koje pojedinačne varijable najbolje diskriminiraju grupe. Konvencionalno smo kao značajna opterećenja u matrici strukture diskriminativne funkcije odredili vrijednosti iznad 0,400 (tabela br.3).

- Varijable koje najbolje diskriminišu grupe su :
- zanemarivanje djece (otac) (0,590)
- bezrazložno verbalno kažnjavanje (oba roditelja) (0,513)
- fizičko zlostavljanje djece (oba roditelja) (0,487)
- zanemarivanje djece (majka) (0,439)
- igra sa djetetom (oba roditelja) (-421)
- nedovoljno vrijeme posvećeno dječijoj igri (majka) (0,420)
- nedovoljno vrijeme posvećeno dječijoj igri (otac) (0,419)

3 Diskriminativna funkcija se ovdje slobodnije interpretira kao diskriminativni faktor

- fizičko kažnjavanje (otac) (0,410)
- neispunjavanje obećanja (oba roditelja) (0,406)
- višednevno napuštanje djece (oba roditelja) (0,403)

Na zajedničkoj diskriminativnoj funkciji izdvojilo se deset varijabli. Ostalih deset varijabli koje se nisu izdvojile vezane su za fizičko zlostavljanje od strane oca, doživljavanje djece kao „tereta" (majka), strogost oca, indiferentnost majke, nedoslednost majke, emocionalnu ravnodušnost majke, strogost majke, popustljivost oca i popustljivost majke. Relativno blizu granične vrijednosti od 0,400 nalazi se varijabla koja opisuje fizičko zlostavljanje od strane oca (tabela br.3). Najmanju diskriminativnu moć imaju sledeće varijable : popustljivost (majka), popustljivost (otac), neželjeno dijete (majka).

Na osnovu prezentiranih opterećenja na diskriminativnoj funkciji možemo zaključiti da se maloljetni delinkventi od ispitanika eksperimentalne grupe razlikuju po tome što znatno češće percipiraju da su u periodu djetinjstva bili zanemareni od oca, bezrazložno verbalno kažnjavani od strane oba roditelja, fizički zlostavljani od strane oba roditelja, zanemareni od strane majke, frustrirani u zadovoljenju potreba, višednevno napuštani, lišeni roditeljskih obećanja.

Tabela br.3 Matrica strukture i standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije

Varijabla	* Funkcija 1	* * Funkcija 1
48. Zanemarivanje djece (otac)	0,590	-0,473
31. Manipulativnost roditelja prema djeci (verbalna agresija)	0,513	0,110
32. Fizičko zlostavljanje djece (oba roditelja)	0,487	- 0,109
47. Zanemarivanje djece (majka)	0,439	0,370
29. Igra sa djecom (oba roditelja)	0,421	0,090
40. Nedovoljno vremena posvećenog igri sa djecom (majka)	0,420	0,102
39. Nedovoljno vremena posvećenog igri sa djecom (otac)	0,419	0,147
33. Fizičko zlostavljanje (majka)	0,410	0,214
46. Neispunjavanje obećanja (oba roditelja)	0,406	0,204
30. Višednevno napuštanje djece (oba roditelja)	0,403	-0,006
34. Fizičko zlostavljanje djece (otac)	0,388	0,267
41.Dijete kao „teret" (majka)	0,319	0,218
36.Strogost (otac)	0,299	-0,120
44.Indiferentnost (majka)	0,297	0,225
45. Nedoslednost (majka)	0,297	0,095

Varijabla	* Funkcija 1	* * Funkcija 1
42.Emocionalna ravnodušnost (majka)	0,291	-0,202
35. Strogost (majka)	0,256	0,034
43. Neželjeno dijete (majka)	0,254	0,140
38. Popustljivost (otac)	-0,117	0,000
37. Popustljivost (majka)	-0,062	0,110

* Korelacioni koeficijenti varijabli i zajedničke diskriminativne funkcije
* * Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije

Teško je interpretirati ovu iscrpno datu analizu varijabli roditeljskog ponašanja, stoga ćemo akcenat staviti na tri najvažnije. Za interpretaciju smo odredili tri varijable sa najvećim opterećenjima, a to su : zanemarivanje djece (otac) (0,590), bezrazložno verbalno kažnjavanje djece (oba roditelja)(0,513), fizičko zlostavljanje (oba roditelja) (0,487). Budući da su opterećenja na diskriminativnoj funkciji dosta visoka kod sve tri varijable, možemo istaći njihovu prediktivnu važnost u nastanku delinkvencije. Rezultati diskriminativne analize pokazuju da varijabla očevo zanemarivanje ima najveću diskriminativnu moć, dok je varijabla bezrazložno verbalno kažnjavanje djece sledeća po snazi uticaja. Relativno niska opterećenja na ostalih sedam varijabli ne ukazuju na čvršće strukturalne razlike, koje bi imale veliku prediktivnu vrijednost. Ove varijable više treba shvatiti kao moguće tendencije, nego npr. kao pouzdane socijalno-dijagnostičke indikatore.

5.2.1. Zanemarivanje djece (otac)

Zanemarivanje djece od strane oca je najdiskriminativnija dimenzija našeg istraživanja. Ova dimenzija ima istovremeno i najveću participaciju i najveću korelaciju sa zajedničkom diskriminativnom funkcijom. Njena participacija u zajedničkoj diskriminativnoj funkciji iznosi (0,590), dok je njena korelacija (0,478). Na njoj se pokazuje najveća značajnost razlika između ispitivanih grupa (vidjeti tabelu br.3 str.8).

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da se u pogledu percipiranog roditeljskog značajnosti. (χ^2 = 202,41¸ df = 4, p = 0,000). Od ukupno 115 maloljetnih delinkvenata, najveći broj njih 81 (70,43 %) se u potpunosti slaže sa tvrdnjom da su u periodu djetinjstva bili zanemareni od oca, 19 (16,52%) se uglavnom slaže, 6 (5,21%) djelimično, 9 (7,8%) se uglavnom ne slaže, dok se nijedan ispitanik u potpunosti ne slaže. Za razliku od ispitanika eksperimentalne grupe, najveći broj ispitanika kontrolne grupe i to 121 (80,66%), u potpunosti se ne slaže sa tvdnjom da su u periodu djetinjstva bili zanemareni od strane oca, 15 (10,00%) se uglavnom ne slaže, 7(4,88%) neutralno, 2 (1,33%) se uglavnom slaže, dok se 5 (3,33%) u potpunosti slaže. Dobijeni rezultati pokazuju da maloljetni delinkventi značajno češće percipiraju svoje očeve kao odsutne, okrutne i zanemarujuće, nego ispitanici kontrolne grupe. Delinkventi doživljavaju svoje očeve kao emocionalno ravnodušne, nezainteresovane, oslobođene svake odgovornosti za dijete. Značajno veći rezultati kod ispitanika eksperimentalne grupe potvrđuju da se ne radi samo o prirodi odnosa otac - sin koji bi sami po sebi bili antagonistički, već da u odnosu između oca i djece u delinkventnim porodicama ima nečeg nezdravog.

U odnosu na pol utvrdili smo da maloljetni prestupnici češće percipiraju zanemarivanje od strane oca u periodu djetinjstva, nego maloljetne prestupnice. Medjutim, iako prestupnici češće percipiraju zanemarivanje od strane oca razlika ne dostiže stepen statističke značajnosti. (χ^2 =0,39, df = 4, p= 0,94). Naši nalazi upućuju na važnost odnosa sa ocem naročito kada su u pitanju maloljetni prestupnici. Veći je efekat negativnog odnosa oca na ponašanje sinova, nego na ponašanje kćeri. Čak i kada je emocionalni odnos sa majkom nije negativan, postojanje neprijateljstva od strane oca povećava rizik za nastanak agresivnih obrazaca ponašanja kod sinova. Posebno je značajna uloga oca u procesu identifikacije muškog djeteta sa osobom istog pola. Poistovjećivanje dječaka sa ocem je u vezi sa stvaranjem osjećaja pripadnosti sopstvenom polu, usvajanjem muške uloge i oblika ponašanja u vezi sa tom ulogom. Međutim, često napuštanje porodice i djece od strane oca, neadekvatan nadzor, otežava proces identifikacije koji se smatra najvažnijim momentom socijalizacije.

Učestalo percipiranje maloljetnih delinkvenata da su u periodu ranog djetinjstva bili zanemarivani od strane oca može se objasniti time što u 51% slučajeva maloljetni delinkventi iz našeg uzorka potiču iz porodica očeva alkoholičara. Očevi delinkvenata su u većini slučajeva bili jedini članovi sa problemom alkoholizma. Očev alkoholizam dovodio je do poremaćaja emocionalnih relacija među članovima porodice i stvarao se hladan i labav emotivni odnos između oca i djece. Djeca su osjećala ljutnju, bijes, odbačenost, povrijeđenost, izolovanost. Sputavanje ispoljavanja povrijeđenosti i bijesa, posebno prema ocu u periodu djetinjstva dovodi, do ispoljavanja agresivnog ponašanja prema okolini u periodu adolescencije.

Zanemarivanje maloljetnih delinkvenata od strane oca u periodu djetinjstva, možda je i najinteresantniji rezultat našeg istraživanja koji se ne potvrđuje u stranim istraživanjima. U većini stranih istraživanja se više naglašava značaj fizičke agresivnosti oca u razvoju poremećaja u ponašanju kod djece (Patterson i saradnici, 1992, Kashani i saradnici, 1998). Nalaz dobijen našim istraživanjem ukazuje na kulturološke specifičnosti naše populacije i tradicionalističke obrasce ponašanja, gdje društvo zauzima tolerantan stav prema očevima, naročito očevima vanbračne djece. Oni bivaju oslobođeni svake odgovornosti za dijete.

5.2.2 Manipulativnost roditelja prema djeci (verbalna agresija)

Dimenzija manipulativnost roditelja prema djeci, koja mjeri stepen verbalne agresije roditelja, takođe visoko definiše zajedničku diskriminativnu funkciju. Njena participacija u zajedničkoj diskriminativnoj funkciji iznosi (0,51).(tabela br.2 str.7) Njena korelacija sa zajedničkom diskriminativnom funkcijom iznosi (0,11). (tabela br.2) Na ovoj dimenziji se pokazuje visoka statistička značajnost razlika između eksperimentalne i kontrolne grupe (p=0,000) (vidjeti tabelu br.3 str.8). Na ovoj dimenziji maloljetni delinkventi pokazuju znatno više rezultate u odnosu na adolescente društveno prihvatljivog ponašanja. Ako se posmatraju rezultati na dimenziji verbalne agresije odvojeno od ostalih rezultata, moglo bi se zaključiti da verbalna agresija karakteriše roditelje maloljetnih delinkvenata, dok kod roditelja adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja ona nije izražena.

Maloljetni delinkventi značajno češće percipiraju verbalnu agresivnost roditelja, nego ispitanici kontrolne grupe (χ^2= 195,074, df = 4, p= 0,000).Od ukupno 115 maloljetnih delinkvenata njih 24 (20,86%) procjenjuje da su u periodu dje-

tinjstva veoma često bez razloga bili verbalno kažnjavani od strane roditelja, 50 (43,47%) često, 18 (15,65%) povremeno, 20 (17,39%) rijetko i 3 (2,60%) nikada. Za razliku od ispitanika eksperimentalne grupe većina ispitanika kontrolne grupe 76,6 % procjenjuje da nikada nisu bili izloženi verbalnoj agresiji od strane roditelja. Pokazuje se da adolescenti društveno prihvatljivog ponašanja u malom broju slučajeva procjenjuju verbalnu agresivnost roditelja. Nasuprot njima, maloljetni delinkventi procjenjuju izrazitu verbalnu agresivnost roditelja, a svoje odnose sa oba roditelja kao veoma problematične.

Analizom dobijenih rezultata ustanovili smo da je verbalna agresivnost koja se javlja kod roditelja maloljetnih delinkvenata čest vid usmjeravanja dječijeg ponašanja.Verbalna agresivnost roditelja prema djeci je dio opisa nekonzistentne disciplinske prakse roditelja. Manipulativnost roditelja prema djeci, tj. verbalna agresivnost, može se objasniti nedostatkom roditeljskog samopouzdanja i neželjenošću djece, naročito od strane majke. Majka koja doživljava dijete kao „teret" brigu o djetetu shvata kao nametnutu i neprijatnu obavezu. Sklona je da otvoreno kritikuje dijete i nameće mu brojne zahtjeve. Verbalno kažnjavanje ne prati objašnjenje krivice, što je nepovoljnija okolnost samog kažnjavanja. Učestalo kritikovanje, omalovažavanje, potcjenjivanje, ismijavanje loše utiču na razvoj djeteta. Kod djece se javljaju sumnje u sopstvene snage i stvara osjećaj manje vrijednosti. Preko iskrivljenih poruka djeca se uče lažima, sarkazmu, agresiji. Uvrede koje su nanijete djeci internalizuju se, te djeca doživljavaju sebe kao lošu, glupu. Izražena emotivna udaljenost roditelja od djece ne dozvoljava zadovoljenje dječije potrebe za ljubavlju, pažnjom i naklonošću. Dijete ne osjeća da pripada roditeljima i u svojoj kući može da se osjeća napušteno. Postaje agresivno usljed frustracija izazvanih manipulativnim odnosom roditelja. Djeca se brane od roditeljskog pritiska na taj način što postaju hiperaktivna i ispoljavaju poremećaje u ponašanju.

Manipulativan odnos roditelja prema djeci stvara kod djece nesposobnost za uspostavljanje trajnih emotivnih veza, neprijateljstvo prema užoj sredini, pristrasnost u procjenjivanju osoba i postupaka. Zbog nestalnog ponašanja roditelja djeca, gube povjerenje u druge osobe. Nepovjerljiva i plašljiva lako dolaze u sukob sa vršnjacima. Djeca koja u periodu djetinjstva bivaju izložena verbalnoj agresiji roditelja mogu pribjeći samokažnjavanju, što se manifestuje kroz namjerno kršenje društvenih normi. Ovakva djeca teško vjeruju da mogu biti od koristi drugima, da mogu zadobiti njihovu ljubav i poštovanje. Ona su hladna i često agresivna. Sa uvjerenjem da su iznevjerila roditeljska očekivanja djeluju nesvsishodno, a često i asocijalno, bježe od kuće, škole i postaju delinkventi.

Analizom dobijenih podataka ustanovili smo veći negativni uticaj verbalne od fizičke agresije roditelja. Sudeći po veličini koeficijenta korelacije i veličini koeficijenata standardizacije (vidjeti tabelu br.3,str.12), ova varijabla se pokazuje kao značajnija u definisanju zajedničke diskriminativne funkcije u poređenju sa varijablom fizičko zlostavljanje djece.Efekat fizičke agresije na psihosocijalne probleme djece je posredovan verbalnom agresijom, koja ima veći uticaj na razvoj problema djece.

Dobijeni rezultati pokazuju da izražena manipulativnost roditelja prema djeci, tj. verbalna agresivnost u periodu djetinjstva ima značajnu prediktivnu vrijednost, tj. omogućava predviđanje kasnijeg delinkventnog ponašanja. Ovi nalazi našeg istraživanja saglasni su sa rezultatima empirijskog istraživanja Barbera i

saradnika (Barber, 1996 : 3296 - 3319). Barber smatra da se izloženost psihičkom nasilju putem roditeljskih kritika i verbalne agresivnosti pokazuje važnim prediktorom eksternaliziranih (agresivnost prema vani) i internaliziranih (agresivnost prema unutra) problema (Barber, 1996 : 3310).

Novija istraživanja naglašavaju potrebu zasebnog posmatranja percepcije verbalne agresivnosti majke i oca, naglašavaju različitost socijalizatorskih iskustava koje djeci pružaju majka i otac, pa je i odnos ćerki i sinova s majkom i ocem različit.

5.2.3 Fizičko zlostavljanje djece (oba roditelja)

Pokazuje se da zajedničku diskriminativnu funkciju visoko definiše i varijabla fizičko zlostavljanje djece od strane oba roditelja, koja mjeri stepen fizičke agresije roditelja prema djeci. Na njoj se pokazuje izuzetno visoka statistička značajnost razlika između eksperimentalne i kontrolne grupe. Struktura matrice diskriminativne funkcije pokazuje da je pojedinačno učešće ove varijable u zajedničkoj diskriminativnoj funkciji dosta visoko i iznosi (0,487). Međutim koeficijent korelacije sa zajedničkom diskriminativnom funkcijom je nešto manji i iznosi (-0,109). Takodje, nosilac je i visokog varijabiliteta u rezultatima (vidjeti tabelu br.2 str.7) Ova varijabla ukazuje na neadekvatne odnose roditelja i djece, naročito dijade otac-sin.

Analizom dobijenih rezultata ustanovili smo da maloljetni delinkventi iz našeg uzorka značajno češće percipiraju roditelje kao fizički agresivne, emotivno hladne nego ispitanici kontrolne grupe koji ih doživljavaju kao veoma emotivno tople. Od ukupno 115 maloljetnih delinkvenata njih 33 (28,69%) procjenjuje da su u periodu djetinjstva bili veoma često fizički zlostavljani od strane oba roditelja, 49 (42,60%) često, 13(11,30 %) povremeno, 16 (13,91%) rijetko i 4 (3,47%) nikada. Za razliku od ispitanika eksperimentalne grupe, najveći broj ispitanika kontrolne grupe i to 104 (69,33%) procjenjuje da nikada nisu bili fizički zlostavljani od strane roditelja, 38 (25,33%) rijetko i 8 (5,33 %) povremeno. Razlike među grupama su na izuzetno visokom nivou statističke značajnosti. (χ^2=6,31, df =4, p=0,000) Ovaj statistički podatak daje nam za pravo da sa sigurnošću od 100% tvrdimo da se adolescenti eksperimentalne i kontrolne grupe stvarno razlikuju po percipiranom ponašanju roditelja na dimenziji fizičke agresivnosti. Na osnovu ovoga možemo procijeniti da maloljetni delinkventi doživljavaju svoje roditelje kao emotivno hladne i bez ljubavi, što kod njih izaziva osjećanje odbačenosti.

Maloljetni delinkventi percipiraju da su u periodu djetinjstva bili značajno češće fizički zlostavljani od strane oca, nego od strane majke. Od ukupno 115 maloljetnih delinkvenata njih, 40 (34,8%) je bilo veoma često zlostavljano od strane oca, 31 (27,0%) često, 10 (8,7%) povremeno, 19 (16,5%) rijetko i 15 (13%) nikada. Pokazuje se da delinkventi procjenjuju ponašanje oca kao agresivno i nepredvidivo. Nasuprot tome ispitanici kontrolne grupe ne procjenjuju ponašanje oca kao neadekvatno, niti procjenjuju postojanje problema u komunikaciji sa ocem. U nedelinkventnoj grupaciji otac je prihvaćen znatno češće u 84% slučajeva.

Kada je u pitanju majka njih, 18 (15,6%) procjenjuje da su u periodu djetinjstva bili veoma često fizički zlostavljani od strane majke, 40 (34,7%) često, 21 (18,26 %) povremeno, 20 (17,4%) rijetko i 16 (13,9%) nikada. Ako se ovome doda podatak da se u 53 % slučajeva ispitanici eksperimentalne grupe slažu sa tvrdnjom „ Majka je pružala više ljubavi od oca “ (pitanje 67. iz upitnika) (1), može se zakjučiti

da je kod delinkvenata izražen ambivalentan stav prema majci. Oni doživljavaju svoje majke istovremeno kao emotivno tople i agresivne. Neki od odgovora ispitanika na pitanje,,Kakve su osobe prema tvojoj procjeni tvoji roditelji a) majka " (pitanje 57 iz upitnika.) iz kojih se mogao naslutiti ambivalentan stav prema majci bili su:

„Moja majka je histerična, brižna i snalažljiva".
„Moja majka je stroga, hladna, ljuta, ali iskrena".
„Moja agresivna kad je pod alkoholom, ali nije loša ponekad".
„Stalno nervozna,udara me, viče, ali volim je".
„Opasna, ljuta, ali borbena i sposobna žena".

Kako je ovakav stav naglašeniji kod ispitanika muškog pola, to se može objasniti većom emotivnom vezanošću sinova za majku. Strah od gubitka majčine ljubavi ima latentno značenje emotivne vezanosti. Ovaj rezultat dobijen našim istraživanjem možda je jedan od interesantnijih, jer ukazuje na kulturalne specifičnosti naše populacije, i ne potvrđuje se u većini stranih istraživanja. Grubost muževa u intimnim odnosima sa suprugama izaziva kod njih odbojnost koje supruge nastoje kompenzovati emotivnom vezanošću za sebe naročito muške djece i svojom popustljivošću.

Analizom dobijenih podataka ustanovili smo da većina maloljetnih delinkvenata potiče iz multiproblemskih porodica čija je osnovna karakteristika izrazito prisustvo socijalno-patoloških pojava u njima. U roditeljskim porodicama delinkvenata nailazili smo na sljedeće patološke manifestacije : alkoholizam oca, gubitak roditelja (smrću, razvodom), siromaštvo, duševne bolesti, svađe i tuče među roditeljima, suicid. Od svih navedenih patoloških manifestacija najizraženiji je alkoholizam oca i svađe i tuče među roditeljima. Nezadovoljavajuće ponašanje roditelja u očima delinkventa u smislu fizičkog zlostavljanja, može biti odraz poremećaja bračno-porodičnih odnosa. Stoga se fizičko zlostavljanje djece može objasniti poremećenim bračno-porodičnim odnosima i agresijom koju stvara hronični bračni konflikt koji se ispoljava kroz svađe i sadomazohističke relacije. Delinkventi u 64% slučajeva percipiraju učestalo javljanje svađa i tuča među roditeljima u periodu djetinjstva.

Budući da većina delinkvenata potiče iz srednje imućnih porodica, a patrijahalna struktura porodice se više zadržava kod nižih radničkih slojeva, u ovim porodicama supruge u većini slučajeva nisu saglasne sa odlukama muža i istupaju protiv njih otvoreno, u ovim porodicama dolazi do otvorenijeg suprotstavljanja majke očevom autoritetu. U ovakvim situacijama otac gubi autoritet što dovodi do svađa i tuča među roditeljima. Gubitak očevog autoriteta može biti djelimično uslovljen i njegovim neuspjehom u vaspitanju djece zbog neadekvatne disciplinske prakse. Roditelji bračnu anksioznost prenose na djecu. Agresivno roditeljsko ponašanje kod djece stvara neprijateljski stav, agresiju. Sputavanje ispoljavanja povrijeđenosti ili bijesa prema roditeljima vodi ka ispoljavanju agresivnog ponašanja prema vani, često prema vršnjacima i stvarima. Prestupi koji se javljaju u adolescentnom periodu mogu biti posljedica uzdržavane agresije prema članovima porodice.

Nalazi do kojih smo došli su u skladu sa rezultatima mnogih istraživanja (Mc Cord, Mc Cord, 1959 ; Benett, 1960; Glueck, Glueck, 1970 ; Paterson i sar.,1992,

po Hrnčić, 1996) koja ukazuju da je nekonzinstentno disciplinovanje sa fizičkim kažnjavanjem bitan prediktor delinkvencije.

6. ZAKLJUČAK

Fokus rada bilo je istraživanje roditeljskog prihvatanja - odbacivanja djece u periodu ranog djetinjstva i njihovog uticaja na javljanje delinkventnog ponašanja. Tražili smo i odgovor na pitanje koje osobenosti percipiranog roditeljskog ponašanja diferenciraju maloljetne delinkvente od adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja.

U pogledu percipiranog ponašanja roditelja utvrđeno je da zanemarivanje djece od strane oca, manipulativnost roditelja prema djeci (verbalna agresija) i fizičko zlostavljanje od strane oba roditelja imaju najveću prediktivnu važnost u nastanku delinkvencije. Dimenzija zanemarivanje djece od strane oca ima najveću diskriminativnu moć. Posebna pažnja posvećena je možda najinteresantnijem nalazu našeg istraživanja, zanemarivanju maloljetnih delinkvenata od strane oca. Ovaj nalaz nije u saglasnosti sa rezultatima većine stranih istraživanja i ukazuje na kulturalne specifičnosti naše populacije. Pokazalo se da maloljetni delinkventi znatno češće percipiraju zanemarivanje od strane oca, nego ispitanici kontrolne grupe. Rezultati pokazuju da je takva procjena naročito prisutna kod delinkvenata koji potiču iz porodica očeva alkoholičara. U vezi sa ovim rezultatima može se dovesti značajna emotivna vezanost sinova za majku koja je takođe utvrđena našim istraživanjem. Distanciranost oca iz porodice jača dijadu majka-sin. Međutim, veća emotivna vezanost sinova za majku ne znači manji konflikt sa majkom. Maloljetni prestupnici učestalije percipiraju fizičko zlostavljanje od strane oca, nego maloljetne prestupnice. Analize rezultata pokazuju veći efekat negativnog odnosa sa ocem na ponašanje sinova, nego na ponašanje kćeri. Očevi imaju značajnu ulogu u procesu identifikacije muškog djeteta sa osobom istog pola, jer kasnije preuzimanje uloga u društvu zasniva se na očevom modelovanju. Ovaj nalaz upućuje na potrebu za stvaranjem specifičnih pristupa u praktičnom radu sa očevima. Ono što je takođe interesantno je neslaganje rezultata u okviru grupe maloljetnih delinkventa kada je u pitanju otac. Maloljetni delinkventi procjenju svog oca kao agresivnog i nepredvidivog. S druge strane ne procjenjuju loš kvalitet odnosa sa njim.Dobijene razlike između ispitivanih grupa ukazuju na potrebu stvaranja specifičnih pristupa u prevenciji i tretmanu ovih problema. Za još detaljniji uvid u ovu problematiku i evaluaciju rezultata našeg istraživanja potrebna su dugotrajnija, čvrsto metodološki zasnovana istraživanja svih porodičnih odnosa. Naše istraživanje pokazuje da je transfer znanja i iskustva između institucija krivično-pravnog postupka i institucija socijalne zaštite, ne samo opravdan već i nužan u radu sa adolescentima sa problemima.

LITERATURA

1. Ann Booker, Loper. (2000). Femile juvenile delinquency, Risk Factors and promising interventions, Institute of Law, Psychiatry, Public Policy, University of Virginia .

2. Banjanin-Đuričić, N. (1998). Udarac po duši, Sociološka studija zlostavljanja dece u porodici, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
3. Barber, B.K. (1996). Parental psihychological control : Revisiting a neglected construct. Child Development, 67, 3296-3319.
4. Đukanović, B.(1979). Alkoholizam i porodica, Privredna štampa, Beograd.
5. Ekermen, V. N. (1987). Psihodinamika porodičnog života, dijagnoza i liječenje porodičnih odnosa, Grafički zavod, Podgorica.
6. English, D.J (1998). The Extent and Consenquences of Child Maltreatment, U : The Future of Children, Protecting Children from abuse and Neglect,Vol.8, Number 1, 39 -53.
7. Gassner S. Murray, E. (1999). Dominance and Conflict in the interactions between parents of normal and neurotic children. U : Journal of abnormal Psihology, Vol. 74, No.1, 33-41.
8. Hrnčić, J. (1999). Delinkvent ili pacijent, Zadužbina Andrejević, Beograd.
9. Hrnčić, J. (1996). Karakteristike funkcionisanja porodica maloljetnih delinkvenata, U : Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju, 3, 1-2 str. 356-372, Filozofski fakultet, Beograd.
10. Košiček, M. (1989). Antiroditelji, Svjetlost, Sarajevo.
11. Knežević, G. (1994 a). Mjerenje i porodično funkcionisanje - predlog novog instrumenta. U : Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju, br.1 str. 251-257, Filozofski fakultet, Beograd.
12. Kuburić, Z. (2001). Porodica i psihičko zdravlje djece, Čigoja štampa Beograd.
13. Larry Siegel, Joseph Sena, (2000) Juvenile Delinquency : Theory, Practice, Law, Seventh Edition, National Center for Juvenile Justice, Washington.
14. Marcia J. E. (1966). Devolopment and validation of ego identity status, in Yournal of Personality and Social Psychology, br. 3 str. 55-58.
15. Meda Chesney Lind / Randall G.Shelden, (1998). Girls delinquency and juvenile justice, U : The criminal justice system and Women, eds. Barbara R. Prise and Nataly J. Sokoloff, pp. 71-78. New York : Mc Graw - Hill.
16. Mijanović, M. (2000). Izbor statističkih metoda, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
17. Mijanović, M. (1993). Primjena $\chi 2$ testa u sociološkim istraživanjima, U : Luča, Časopis za filosofiju i sociologiju br.1, str. 115-122, Filozofski fakultet, Nikšić.
18. Milosavljević, M. (1998). Nasilje nad decom, Fakultet političkih nauka, Beograd.
19. Patterson G. R., Reid J.R., Dishion, T.J. (1992). Antisocijal Boys. U : A social internacional Approach, Vol. 4, Castalia Publising Company, Eugene.
20. Rohner R. P. (1984). Handbook for the study of parental Acceptance and rejection, Meassurement of parental Acceptance - Rejection Center for the study of parental Acceptance and Rejection, CT, O6268, USA.
21. Roner E.C., Roner R.P & Roll S. (1980). Perceived parental acceptance - rejection and children' s reported behavioral dispositions : A comparative and intracultural study of American and Mexican children, U : Journal of Cross –Cultural Psihology, 11, 213 -
22. Stojaković, V. (1984). Zlostavljanje dece, Institut za socijalnu politiku, Beograd.
23. Schaefer, E.S, Bell R.Q. (1985). Development of paternal attitude resarch instrument. U : Child Development, 29., Harper, New York.
24. Stefanko, M. (1984).Trends in adolescent research. U : A Review of articles published in ADOLESCENCE – 1976-1981, Adolescence, No. 73, 1-4.
25. Vujović, Tatjana, Uticaj roditeljskog zlostavljanja i zanemarivanja djece na javljanje delinkventnog ponašanja, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore, 2006.

DIFFERENCES IN THE PERCEPTION PARENTS ' BEHAVIOUR BY JUVENILE DELINQUENTS AND LAW – ABIDING ADOLESCENTS

Tatjana Vujović, Mihajlo Mijanović
Faculty of Philosophy, Nikšić, Department of Sociology

Summary

The focus of the work was a research into parents acceptance/ rejection of their children in the period of childhood, as well as its influence on the causes of the later delinquent behaviour.We have also attempted to answer which particular instances of the parents behaviour provide a ground for differentiating under-aged delinquents from the law-abiding adolescents. The point of departure for this research has been Roner¢s Parents Acceptance / Rejection Theory (PART). In order to test the hypothesis that the feeling of being rejected has a strong impact on the children¢s development of an aberrant behaviour, we started a research. The research was carried out in 2004 /2005, and tested on 265 adolescents. Discrimination-analysis showed that the same discriminative function separates significantly the experimental and the controlled group conflicts. The group of law-abiding adolescents is characterized by these features. The most distinctive difference on the uni-variant and multi-variant level between the groups refers to the aspect of child neglect by the father. Apart form this dimension, the groups are significantly different in the following variables: manipulation by the parents (verbal aggression) and physical abuse of the children (both parents).

Key words: juvenile delinquents, aspects of parental behavior, aggression, adolescence, emotional neglect.

POVEZANOST RODITELJSKE PREDSTAVE O DETETU SA BAZIČNIM CRTAMA LIČNOSTI SAMOG DETETA

[1]*Predrag Teovanović,* [2]*Hana Korać,* [3]*Aleksandar Baucal,* [1]*Tatjana Mentus*
[1] Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
[2] apsolvent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
[3] Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

U dve oblasti psihologije petofaktorska solucija pokazala najadekvatnijom. Petofaktorski model (FFM) pretpostavlja da se bazična struktura ličnosti može predstaviti pomoću pet dimenzija: neuroticizam, ekstraverzija, otvorenost ka iskustvu, saradljivost i savesnost. Ovaj model danas predstavlja dominantnu paradigmu u oblasti psihologije ličnosti. Slično tome, novija istraživanja koja se bave roditeljskom procenom osobina sopstvenog deteta predlažu petofaktorsko rešenje kao sistem organizovanja pridevskog skupa koji se odnosi na ovaj fenomen. Dimenzije roditeljske procene nazvane su odgovornost, zavisnost, agresivnost, prosocijalnost i narcizam. Iako u osnovi ova dva modela stoje različite teorijske i metodološke koncepcije, pretpostavljeno je da se mogu utvrditi izvesne veze između faktora roditeljske procene i bazičnih dimenzija ličnosti deteta, pri čemu kvalitet interpersonalnog odnosa između roditelja i deteta treba držati pod kontrolom. Statistički značajni koeficijenti parcijalne korelacije ukazuju na negativnu povezanost između agresivnosti i neuroticizma, kao i između zavisnosti i ekstraverzije. Pored toga, registrovana su dva značajna para kanoničkih faktora. Nalazi su detaljnije razmotreni u radu.

Ključne reči: Petofaktorski model ličnosti, Roditeljske predstave o osobinama deteta, Kvalitet odnosa roditelj-dete

UVOD

Petofaktorski model ličnosti

Diferencijalni psiholozi pod bazičnim crtama ličnosti podrazumevaju "nekognitivne, vremenski stabilne i u odnosu na sve karakteristike uzorka invarijantne dispozicione konstrukte koji mogu da objasne najveći deo varijanse individualnih razlika" (Knežević i sar., 2004b). Sredinom osamdesetih godina Petofaktorski model ličnosti (FFM - Five Factor Model; McCrae & Costa, 1989) postaje dominantna paradigma u ovoj oblasti. Snažna empirijska utemeljenost modela naslanja se na leksičku hipotezu, sadržanu u Katelovoj tvrdnji da su "svi aspekti ljudske ličnosti koji su bili od nekog značaja, interesa ili koristi već registrovani u jezičkoj supstanci" (prema Knežević i sar., 2004b). Petofaktorski mo-

del se predstavlja kao komprehenzivna taksonomija crta ličnosti koja sa pet faktora obuhvata normalno i patološko u jedinstveno polje ličnosti. Drugim rečima, bazična struktura ličnosti može se opisati pomoću pet širokih dimenzija, koje predstavljaju zajednički imenitelj svih prideva kojima se označavaju crte ličnosti, i to: neuroticizma, ekstraverzije, otvorenosti, saradljivosti i savesnosti. Smatra se da one predstavljaju nearbitrarne klasifikacione kategorije potencijalnog univerzuma opisa ljudskog ponašanja.

Dimenzija **neuroticizam** se razlikuje od pojma neurotičnosti, premda je pokazano da su osobe koje postižu visoke skorove na ovoj dimenziji sklonije razvijanju različitih mentalnih poremećaja. Pored toga, ove osobe imaju snažne, destabilizujuće emocije, teško se adaptiraju, sklone su iracionalnim idejama, i poseduju ono što označavamo sintagmom opšta tendencija doživljavanja negativnih emocija. Osporavano je uključivanje modaliteta agresivnosti u ovaj faktor (Knežević, 2003). **Ekstraverzija** se odnosi na socijabilnost, društvenost, i podrazumeva kvantitet i intezitet socijalnih reakcija. Visoke skorove dobijaju osobe koje preferiraju velike skupove ljudi, aktivne osobe koje vole uzbuđenja i tragaju za stimulacijom. Suprotno njima, introverti su uzdržani u socijalnom kontaktu, preferiraju nezavisnost, vole samoću i emotivnu umerenost. **Otvorenost** ka iskustvu je aktivna potreba za iskustvom *per se*, kao i tolerancija osobe prema onom što joj nije blisko. Radoznalost, netradicionalnost, tendencija preispitivanja autoriteta i konvencija, intezivniji doživljaj emocija samo su neke od ključnih karakteristika otvorenih osoba. Postoje mišljenja po kojima otvorenost ka iskustvu nije jednodimenzionalan konstrukt (Griffin i Hasketh, 2004). **Saradljivost** označava stepen u kojem osoba uživa da bude u društvu sa drugima. Osobe sa visokim skorovima na ovom domenu su bazično altruistične, sposobne za empatiju, i imaju potrebu da pomognu drugima. Niske skorove postižu egocentrične, manipulativne i osvetoljubive osobe koje su antagonistički i kompetitivno nastrojene. **Savesnost** se odnosi na organizovanost, perzistentnost i motivaciju u ponašanju usmerenom cilju i striktno pridržavanje sopstvenih principa. Visoku savesnost odlikuju snažna volja, skrupuloznost, tačnost i pouzdanost, dok su osobe sa niskim skorovima daleko bezbrižnije, manje se pridržavaju moralnih načela i sklonije su hedonizmu.

Heuristički značaj Petofaktorskog modela ogleda se u uvođenju teorijskog i terminološkog reda, kao i u stvaranju obuhvatnog konceptualnog okvira. Premda izvesni nalazi sugerišu da crte ličnosti pokazuju izvesan oblik diferencijacije tokom razvoja (Mišić i Kodžić, 2004), potrebna su dalja istraživanja.

Dimenzije roditeljske predstave o ličnosti sopstvenog deteta

U oblasti roditeljske procene deteta, rezultati ranih atribucionih studija su sugerisali da roditelj misli o detetu u terminima crta ličnosti. Baucal (1999) izveštava o studiji Džona i saradnika koji su, polazeći od Petofaktorskog modela konstruisali instrument, a potom ga zadali majkama uz uputstvo da odgovare daju u kontekstu opisivanja sopstvenog deteta. Mada rezultati ukazuju da ovakva metodologija može biti korisna, postavlja se pitanje da li su relacije dimenzija u modelu Velikih pet slične relacijama koje postoje unutar roditeljske predstave.

Kako bi uklonio problem reprezentativnosti uzorka stavki, Baucal (1999) je u svom istraživanju prošao kroz pet faza: utvrđivanje rečnika, utvrđivanje znače-

nja navedenih termina, izbor reprezentativnog uzorka osobina, utvrđivanje skale na kojoj će roditelj procenjivati sopstveno dete i utvrđivanje bazičnih dimenzija i njihovih osobina. U svoje istraživanje uključio je roditelje, koji imaju samo jedno dete, i to uzrasta 5, 9 i 11 godina. Ustanovljeno je da roditelji, bez obzira na svoj pol, obrazovni status i pol deteta, procenjuju osobine deteta na osnovu istih dimenzija.

Odgovornost se odnosi način na koje dete izvodi, reguliše i usmerava praktične aktivnosti. Visoki skorovi se odnose na decu koja ispunjavaju svoje obaveze na vreme, koja su temeljna, sistematična, ambiciozna, vredna i uporna. Odgovornost govori o stepenu internalizacije normi koje se odnose na praktične aktivnosti (Baucal, 1999). **Agresivnost** ukazuje na frustracionu toleranciju. Deca kod koje je veoma razvijena ova dimenzija slabo kontrolišu unutrašnju tenziju, i posledično tome se doživljavaju kao agresivna, ratoborna, konfliktna, nasrtljiva i nervozna. U socijalnim odnosima teže dominaciji. **Zavisnost** određuju pridevi kojima se koje opisuju afektivni odnosi deteta prema drugima i prema samom sebi. Na pozitivnom polu se nalaze plašljiva, bojažljiva deca, koja su nesamouverena i sklona izbegavanju nepoznatih situacija. Na negativnom polu nalazila bi se deca koja su snažna, odlučna, snalažljiva i hrabra, komunikativna, otvorena, psihički stabilna i sve u svemu snažna i autonomna. **Prosocijalnost** opisuje odnose prema drugim ljudima. Pozitivni pol ukazuje na usmerenost ka drugim osobama, vezanost za druge, empatiju i altruizam, dok se na pozitivnom polu nalaze deca koja ne mare za dobrobit drugih. Peti faktor je, čini se, bimodalan. Na negativnom polu ove dimenzije imamo decu koja su označena kao spora, mlitava i ležerna, roditelji ih vide kao lenju (nemotivisanu), nespretnu, smušenu, kao i nepouzdanu, prevrtljivu i lukavu. Na suprotnom polu imamo decu koja su egocentrična, nadmena i uobražena, sklona manipulaciji u cilju zadovoljenja vlastitih potreba. Kako ovakav skup osobina odlikuje osobe sa narcističkim poremećajem ličnosti, peti faktor je nazvan **narcizam** (dete poštuje samo sebe naspram ravnoteže poštovanja sebe i drugih).

CILJ I OČEKIVANJA

Istraživanje ima za cilj da utvrdi postoji li veza između faktora roditeljskih predstava o osobinama sopstvene dece i bazičnih crta ličnosti same dece uzrasta od 11 i 12 godina. Pretpostavljeno je da način na koji roditelji opažaju svoju decu jeste u vezi sa načinom vaspitanja dece, a da način vaspitanja, putem raznih mehanizama deluje na bazičnu strukturu ličnosti deteta. Zbog dejstva ostalih činilaca, kao i dvosmerne veze između faktora roditeljske predstave i dimenzija ličnosti, nije bilo očekivano da će dejstvo jednog, izdvojenog faktora biti značajno visoko, ali se smatralo da će koeficijenti korelacije pokazati osnovne pravce dejstva.

1. Faktor **odgovornost** *koreliraće pozitivno sa dimenzijom* **savesnost**

Pored terminološkog izomorfizma, ove dve dimenzije obuhvataju dva skupa osobina koji se najvećim delom preklapaju. Visoki skorovi i na jednom i na drugom faktoru imaju osobe koje karakterišu osobine poput tačnosti, odgovornosti i samokontrole u smislu disciplinovane težnje ka cilju. Pored toga, razijanje crte savesnosti jedan je osnovnih ciljeva socijalizacije u okviru porodice kao primar-

nog agensa, a čini se da faktor odgovornosti govori upravo o stepenu uspešnosti postizanja ovog cilja.

2. Faktor **agresivnost** *koreliraće pozitivno sa* **neuroticizmom i ekstraverzijom**

Polazeći od Ajzenkove rekonceptualizacije tipova temperamenta (videti Knežević, 2003), prema kojoj se dimenzija ekstraverzije odnosi na snagu afekta, a dimenzija neuroticizma na brzinu promene afekta, pretpostavili smo da će deca koja budu procenjena od strane roditelja kao agresivna posedovati odlike koleričkog temperamenta, drugim rečima – imaće istovremeno pozitivne skorove na skalama koje mere neuroticizam i ekstraverziju.

3. **Zavisnost** *će korelirati negativno sa dimenzijama* **ekstraverzija i otvorenost**

Iako skup osobina kojima je definisan faktor zavisnost nema svoje jednoznačne korelate u Petofaktorskom modelu, pretpostavili smo će deca označena kao zavisnija imati manju otvorenost ka novom iskustvu zbog bazične anksioznosti koja ih karakteriše. Pored toga, Baucal (1999) navodi da ova deca ne preferiraju socijalne kontakte, odnosno da nemaju tendenciju da stupaju u interpersonalne odnose, te stoga možemo očekivati da će biti introvertnija od ostatka dečije populacije.

4. Faktor **prosocijalnost** *koreliraće pozitivno sa* **saradljivošću**

Deca za koju se može reći da su prosocijalna, posedovaće one osobine koje reflektuju bazični altruizam i socijabilnost, odnosno saradljivost.

5. **Narcizam** *će imati negativne korelacije sa crtama* **savesnost** *i* **saradljivost**

Bimodalnost faktora narcizam se ogleda u grupisanju definišućih osobina oko dve tendencije ponašanja. Prvi skup se odnosi na snižen aktivitet i probleme sa održavanjem pažnje. Takva deca se često opisuju kao troma, ravnodušna i nepouzdana, što ukazuje na snižene sposobnosti kontrole impulsa, te očekujemo niske korelacije sa dimenzijom savesnosti. Drugi skup osobina odnosi se na samoljublje i narcizam, koji podrazumevaju nedostatak oslanjanja na druge, što je pretpostavljeni korelat nesaradljivosti.

METOD

Postupak i ispitanici

Ispitivanje je sprovedeno na prigodnom uzorku učenika petog i šestog razreda Osnovne škole "Drinka Pavlović" u Beogradu, kojima je zadata revidirana verzija NEO PI-R inventara ličnosti adaptiranog za decu (Mišić i Kodžić, 2004). Ispitanicima je pre zadavanja pročitano uputstvo za popunjavanje testa. Predviđeno

vreme rada od 45 minuta pokazalo se dovoljnim. Nakon završetka ispitivanja, deci su podeljeni upitnici roditeljske procene, uz uputstvo da ih proslede jednom od svojih roditelja. Upitnike je bilo potrebno dostaviti nazad u roku od dva dana. Konačan uzorak činio je 91 par dece (prosečnog uzrasta 11.13 godina, SD=0.37; 43% devojčica) i njihovih roditelja (prosečna starost 41.57, SD=5.58; 75% majki).

Instrument i varijable

NEO PI-R za decu je upitnik koji su konstruisali Mišić i Kodžić (2004) sa ciljem da mere osnovne dimenzije ličnosti na uzrastu od 11 i više godina. Svaka od pet bazičnih dimnezija ličnosti operacionalizovana je pomoću 18 stavki (inventar ukupno sadrži 90 ajtema). Stepen slaganja sa tvrdnjom ispitanici izražavaju na petostepenoj skali Likertovog tipa. Autori izveštavaju o nižoj pouzdanosti subskala u odnosu na klasičnu verziju NEO PI-R za odrasle, što je i očekivano s obzirom na uzrast ispitanika i manji broj ajtema, ali zaključiju da su metrijske karakteristike testa uopšte zadovoljavajuće.

Inventar roditeljske predstave o osobinama deteta konstruisao je Baucal (1999). Sastoji se od 90 grupa osobina, a od ispitanika (roditelja) se zahteva da na petostepenoj skali procene učestalost manifestovanja ovih osobina kod svoje dece. Upitnikom se dobijaju skorovi na opisanim faktorima roditeljske procene.

Upitnik kvaliteta interakcije. Kako je izvesno da su roditeljska predstava, sa jedne, i struktura ličnosti deteta, sa druge strane, udaljeni fenomeni, očekivano je da određeni aspekti odnosa između roditelja i deteta mogu značajno uticati na prirodu njihove povezanosti. Pretpostavljajući da efekti roditeljskog vaspitanja zavisi od *kvaliteta interakcije* sa detetom, odlučili smo da držimo pod kontolom ovu varijablu, procenjujući je pomoću kratkog upitnika od šest ajtema. Za potrebe ovog istraživanja, konstruisane su dve forme upitnika (za roditelje i za decu).

REZULTATI I DISKUSIJA

Pirsonovi koeficijenti korelacije (prikazani u tabeli 1) ukazuju na umerenu povezanost između faktora roditeljske procene i bazičnih crta ličnosti deteta. Dobijeno je čak sedam koeficijenta korelacije koji su statistički značajni na nivou $p<0.05$.

Tabela 1. Koeficijenti korelacije između faktora roditeljske procene ličnosti deteta i bazičnih crta ličnosti samog deteta (* $p<0.05$; ** $p<0.01$)

	Odgovornost	Agresivnost	Zavisnost	Prosocijalnost	Narcisoidnost
Neuroticizam	-0.05	-0.25*	0.10	0.22*	0.10
Ekstraverzija	0.13	-0.04	-0.31**	0.13	-0.08
Otvorenost	0.12	-0.20	-0.08	0.14	0.01
Savesnost	0.28**	-0.18	-0.01	0.03	-0.01
Saradljivost	0.26*	-0.27**	-.0.09	0.21*	-0.07

Kao što je već navedeno, kontrolna varijabla, kvalitet odnosa između deteta i roditelja, operacionalizovana je putem dve forme šestoajtemskog upitnika. Pokazalo se da ne postoji linearna povezanost između dečije i roditeljske procene

kvaliteta odnosa (r=.02, p=.85). Pored toga, na obe forme upitnika, dobijeni su podaci koji ukazuju da šesta stavka („Roditelj često komentariše moje postupke"/ „Često komentarišem ponašanje svog deteta") ne korelira sa ostalim ajtemima, što za posledicu ima smanjenje relijabilnosti upitnika. Ovakvi nalazi sugerišu da je optimalno opredeliti se za četiri kontrolne varijable (roditeljska procena kvaliteta odnosa i učestalosti komentarisanja dečijeg ponašanja, dečija procena kvaliteta odnosa i frekventnosti roditeljskih komentara). Kada ove varijable držimo konstantnim, dobijaju se samo dve značajne korelacije između faktora roditeljske procene i bazičnih dimenzija ličnosti deteta (tabela 2).

Tabela 2. Koeficijenti parcijalne korelacije između faktora roditeljske procene ličnosti deteta i bazičnih crta ličnosti deteta, u slučaju kada su pod kontrolom držane četiri varijable (**p<0.01)

	Odgovornost	Agresivnost	Zavisnost	Prosocijalnost	Narcisoidnost
Neuroticizam	0.04	-0.31**	0.02	0.19	0.12
Ekstraverzija	0.12	0.06	-0.32**	0.14	-0.01
Otvorenost	0.03	-0.15	-0.05	0.11	0.10
Savesnost	0.18	-0.03	0.12	0.04	0.19
Saradljivost	0.21	-0.20	-0.07	0.18	0.04

U tabeli 3 prikazani su Pirsonovi koeficijenti korelacije između kontrolnih varijabli, sa jedne, te faktora roditeljske procene i bazičnih crta ličnosti deteta, sa druge strane.

Tabela 3. Koeficijenti korelacija između kontrolnih varijabli i faktora roditeljske procene i bazičnih dimenzija ličnosti (*p<0.05; ** p<0.01)

	Kvalitet odnosa (sa aspekta deteta)	Kvalitet odnosa (sa aspekta roditelja)	Roditelj često komentariše moje postupke	Često komentarišem ponašanje deteta
Neuroticizam	0.01	-0.09	**0.36****	0.11
Ekstraverzija	**0.34****	-0.03	0.02	-0.10
Otvorenost	**0.27***	0.09	-0.06	-0.03
Savesnost	**0.48****	0.10	-0.15	**-0.25***
Saradljivost	**0.40****	0.06	-0.01	-0.04
Odgovornost	**0.28***	**0.51****	-0.20	-0.13
Agresivnost	-0.25	-0.12	0.03	**0.24***
Zavisnost	-0.07	-0.18	0.19	**0.32****
Prosocijalnost	0.11	**0.29****	0.15	**0.22***
Narcisoidnost	**-0.26***	**-0.28****	-0.01	**0.25***

Prikazani rezultati svedoče o generalno slaboj povezanosti roditeljske predstave o osobinama deteta sa bazičnim crtama ličnosti samog deteta. Najviši dobijeni koeficijent parcijalne korelacije (r-.32, p=.002) ukazuje na negativnu povezanost između zavisnosti i ekstraverzije.

Iako naše hipoteze nisu u potpunosti potvrđene (naprotiv, neke tendencije pokazuju sasvim suprotne pravce od pretpostavljenih), uočene su izvesne veze među ovim grupama faktora.

Odgovornost i savesnost. Pirsonov koeficijent, iako relativno nizak (r=.27), pokazao se statistički značajnim (p<.05). Ipak, koeficijent parcijalne korelacije je niži, a pri tom nije u rangu statističke značajnosti. Potrebno je u obzir uzeti i visoku korelaciju između roditeljskih procena detetove odgovornosti, sa jedne, i kvaliteta odnosa sa detetom, sa druge strane (r=.51, p<.01). Ona deca koja uspešno izvode svoje praktične aktivnosti, odnosno ispunjavaju svoje obaveze, bivaju nagrađena od strane roditelja posvećivanjem pažnje i spremnošću za stvaranje kvalitetnog odnosa. Sa aspekta roditelja, deca na koju se odnose visoki skorovi na ovoj skali, pokazuju spremnost da prihvate obaveze, što potencijalno rezultira korišćenjem preferiranog mehanizma vaspitanja – nagrađivanja. U takvoj dijadi razvija se podržavajući odnos. Slično tome, visoka korelacija između savesnosti deteta i njegove procene kvaliteta odnosa sa roditeljem (r=.48, p<.01) svedoči o istoj pojavi, samo iz druge perspektive. Deca koja su spremna da izvršavaju svoje radne aktivnosti i ispunjavaju obaveze, nailaze na takvu povratnu informaciju o svom ponašanju koja rezultira dobrim odnosom sa roditeljima. Uočavamo da je varijabla kvalitet interakcije uticala na prirodu odnosa između faktora odgovornost i dimenzije savesnosti, i možemo konstatovati da su sve tri varijable međusobno pozitivno povezane.

Povezanost **odgovornosti i saradljivosti** je posredovana kvalitetom odnosa. Dobijeni koeficijent linearne korelacije (r=.26, p<.05), nešto je viši od koeficijenta parcijalne korelacije, koji se nalazi na samoj granici statističke značajnosti (r=.21, p=.051). Kako dimenzija saradljivosti refereira na osobine poput poverenja, altruizma i potrebe da se pomogne drugima, nije teško razumeti smisao povezanosti ove dimenzije sa faktorom odgovornosti. Kooperativnija deca pokazuju veću spremnost za saradnju u okviru praktičnih aktivnosti, te ih stoga roditelji procenjuju kao odgovorniju i savesniju decu koja češće ispunjavaju svoje obaveze. Pored toga, deca čiji roditelji pokazuju spremnost za kooperativne aktivnosti biće saradljivija, na šta ukazuje korelacija ovog faktora sa dečijom procenom kvaliteta odnosa (r=.40, p<.01). Dakle, roditelji koji posvećuju više vremena svojoj deci, i to u okviru praktičnih aktivnosti, imaće saradljiviju decu, koja će zauzvrat biti odgovornija.

Agresivnost i neuroticizam. Koeficijent parcijalne korelacije od -.30 (p<.01) ukazuje da ona deca koja češće iskazuju osobine na koje se odnosi faktor agresivnosti imaju manje skorove na dimenziji neuroticizma. Suprotan našoj hipotezi, ovaj nalaz bi se mogao sagledati u svetlu jedne od dilema iz oblasti Petofaktorske paradigme. Kritikujući upotrebu modaliteta agresivnosti u okviru dimenzije neuroticizam, autori poput Gilforda, Ajzenka i Momirovića (prema Knežević i sar., 2004b) su ukazivali na izvesnu paradoksalnost ideje uključivanja u isti faktor tako različitih fenomena kao što su anksioznost, depresija i impulsivnost. Pomenuti nalaz, iako potiče iz drugačijeg metodološkog okvira, mogao bi biti jedna posredna empirijska validacija hipoteze da agresivnost nije činilac neuroticizma. Naprotiv, uočava se da agresivna deca pokazuju značajno manju stopu neuroticizma. Moguće je da agresivnija deca eksternalizuju svoje emocije, dok su osobe sa izraženim neuroticizmom sklonije korišćenju internalizujućih mehanizama

što za posledicu ima doživljavanje destabilizujućih osećanja poput tuge, straha, uznemirenosti, krivice.

Iako smo pretpostavili da će **agresivnost i ekstraverzija** biti povezani, dobijen je izuzetno nizak koeficijent korelacije, daleko van opsega statističke značajnosti (r=-.04, p=.74). Naša hipoteza je počivala na Ajzenkovoj postavci da se ekstraverzija odnosi na snagu afekta (prema Knežević, 2003). Ipak, izvesno je da su različite operacionalizacije dimenzije ekstraverzija zanemarile ovu tačku gledišta, a zauzvrat se fokusirale na razvijanje ajtema koji mere kvalitet, a ne kvantitet (jačinu) emocija, na šta ukazuju i nazivi NEO PI-R faceta: toplina, pozitivne emocije, druželjubivost.

Agresivnost i saradljivost. Koeficijent linearne korelacije (r=-0.27, p<.01) nešto je viši u odnosu na koeficijent parcijalne korelacije, koji je blizu granice statističke značajnosti (r=-.20, p=.06). Ovaj nalaz ne čudi, jer je primećeno da deca sa visokim skorovima na skali agresivnosti shvataju agresivnost kao moćno sredstvo u borbi da se nametnu drugima, da osvoje ono što žele, da manipulišu drugim ljudima u cilju zadovoljavanja vlastitih potreba (Baucal, 1999). Upravo ovaj skup opisuje i one osobe koje dobijaju niske skorove na dimenziji saradljivosti.

Zavisnost i ekstraverzija. Najveći koeficijent parcijalne korelacije dobili smo upravo u slučaju ova dva faktora (r=-.31, p<.01). Deca na koju se odnose visoki skorovi na faktoru zavisnoti nemaju tendenciju da stupaju u socijalne kontakte, štaviše, ona izbegavaju odnose sa drugim ljudima. I introverte karakteriše rezervisanost i distanca u odnosu sa ljudima, kao i mali krug prijatelja, te možemo te osobine posmatrati kao direktne naslednike dečije zavisnosti. Razloge za ovakva ponašanja možemo tražiti u neadekvatnosti ranog iskustva, što predlažu Kesidi i Berlin (prema Baucal, 1999), koji ambivalentni oblik vezivanja vide kao uzrok ovakvog skupa osobina.

Zavisnost i otvorenost. Rezultati pokazuju da ni hipoteza o negativnoj povezanosti ova dva faktora nije potvrđena U potrazi za razlozima korisno je razmotriti ideju Grifina i Hesketa koji smatraju da otvorenost ka iskustvu nije jednodimenzionalan konstrukt, odnosno da je facete koji definišu ovaj domen moguće organizovati u dve pod-dimenzije, kojima se razlikuje otvorenost ka spoljašnjoj sredini i otvorenost ka unutrašnjim iskustvima (Griffin i Hasketh, 2004). Moguće je da su deca procenjena kao zavisna zapravo otvorenija ka unutrašnjem nego ka spoljašnjem iskustvu, ali korišćeni inventar, koji predstavlja jedinu operacionalizaciju Petofaktorskog modela za ispitanike uzrasta 11 i 12 godina, ne doseže do analize na nivou faceta, te nismo u prilici da empirijski proverimo ovu pretpostavku.

Prosocijalnost i neuroticizam. Deca koja imaju visoke skorove na skali neuroticizma, pokazuju tendenciju ka pripadanju široj društvenoj grupi, imaju altruistične stavove, i ponašaju se u duhu zajedništva (r=.22, p<.05). Razlog takvog ponašanja mogao bi se kriti ne toliko u težnji da se bude sa drugima, koliko u nameri da se ne bude sam. Odatle bi se prosocijalnost deteta mogla shvatiti kao instrumentalna aktivnost kojom se izbegava doživljavaje negativnih i destabilizujućih emocija. Postoji i alternativno objašnjenje, prema kojem ova deca grade sliku o sebi pre svega na osnovu tuđih predstava o njihovim osobinama. Moguće je da kod njih postoji povećana osetljivost na procene i stavove drugih ljudi, na šta ukazuje koeficijent korelacije između dimenzije neuroticizma i detetove procene učestalosti roditeljskog komentarisanja (r=.36, p<.01). Odatle izvire potreba da

se bude u društvu, a da se pritom ostavi što bolji utisak, kako bi internalizovane procene drugih, kao značajni elementi izgradnje self-koncepta, bili pozitivnije.

Registrovana je linearna povezanost između **prosocijalnosti i saradljivosti** ($r=.22$, $p<.05$). Pored toga, značajan je i koeficijent korelacije između roditeljske procene kvaliteta odnosa i faktora prosocijalnost ($r=.29$, $p<.01$). Roditelj koji procenjuje dete kao prosocijalno uviđa težnju deteta ka socijalnim kontaktima, doživljava ga kao druželjubivo, te primećuje više prilika da izgradi kvalitetan odnosa svojim detetom. Sa druge strane, deca koja pokazuju visoke skorove na dimenziji saradljivost imaju potrebu da učestvuju u kooperativnim aktivnostima. Uočavamo i statistički značajnu korelaciju između dimenzije saradljivosti i dečije procene kvaliteta odnosa sa roditeljem ($r=.40$, $p<.01$). Možemo pretpostaviti sledeći mehanizam: roditelj koji procenjuje svoje dete kao prosocijalno biće spremniji da posveti vreme svom detetu, čime se pospešuje kvalitet odnosa koji ima sa detetom, što takođe pozitivno deluje na razvoj dečije dispozicije ka saradljivom ponašanju. Kada se kvalitet odnosa uvede kao kontrolna varijabla, gubi se korelacija između prosocijalnosti i saradljivosti ($r=.18$, $p=.09$).

Narcizam pokazuje dosledno niske koeficijente korelacije sa bazičnim dimenzijama ličnosti, od kojih niti jedan nije statistički značajan. Razloge niskih korelacija treba tražiti u razuđenosti osobina koje određuju prirodu ovog faktora. Još prilikom izvorne interpretacije faktora narcizam, Baucal (1999) navodi da se ova dimenzija odnosi na kompleks osobina za koje je teško pronaći zajednički sadržalac, odnosno nit koja povezuje sve te prideve, premda je izvesno da se uglavnom radi o opisima nesocijalizovanih ponašanja. Registrovani korelati narcizma u vidu procene kvaliteta odnosa i iz perspektive roditelja ($r=-.28$, $p=.01$) i iz perspektive deteta ($r=-.26$, $p=.02$) mogli bi pomoći u rasvetljavanju prirode ovog faktora otvaranjem mogućnost da one osobine na koje se dimenzija odnosi posmatramo kao efekte takvih odnosa na relaciji roditelj-dete koji su lišeni prihvatanja, podrške i uvažavanja.

Koji su razlozi generalno niskih koeficijenta korelacije dobijenih u ovom istraživanju? Dva ispitivana fenomena, iako su naizgled metodološki srodna (oba koriste faktorsku analizu, i imaju izvor u jeziku, tačnije u pridevima koji referiraju na osobine ličnosti), počivaju na različitim pristupima. Pre svega, rezultati dobijeni na bazični dimezijama ličnosti predstavljaju mere samoprocene, dok se faktori roditeljske predstave odnose na drugu osobu (sopstveno dete). Pored toga, postoje značajne razlike u leksičkom materijalu koji je korišćen prilikom faktorske analize. Sa jedne strane, u slučaju Petofaktorske paradigme krenulo se od celokupnog fonda prideva koji se odnose na osobine ličnosti (prema Knežević i saradnici, 2004b) koji su potom redukovani, najpre logičkom, a potom i statističkom analizom. Nasuprot tome, u oblasti istraživanja faktora roditeljske procene početna pozicija nije bila pretraga klasičnog rečnika, već je univerzum osobina na osnovu kojih roditelji opsuju svoju decu dobijen zadavanjem upitnika roditeljima sa uputstvom da navedu sve one reči i rečenice kojim opisuju svoje dete. Naravno, ovakvi pristupi doveli su do toga da faktore dobijemo iz dva jezička prostora, dva skupa koji nisu izomorfni, što za posledicu ima nisku povezanost među njima. Dodatni razlog niskih koeficijenata korelacije može poticati od empirijske činjenice da dimenzije ličnosti na ovom uzrastu međusobno koreliraju

u većoj meri nego kod odraslih, što ukazuje na nezavršen proces diferencijacije (Mišić i Kodžić, 2004).

Kako bismo dodatno rasvetlili u prirodu povezanosti faktora roditeljske predstave i bazičnih crta ličnosti deteta, primenili smo i kanoničku korelacionu analizu, kojom su izdvojena dva para kanoničkih faktora (tabela 4).

Tabela 4. Značajne kanoničke korelacije mera roditeljske predstave i dimenzija ličnosti

	Rho	λ	χ^2	df	p
1	0.48	.56	48.71	25	0.003
2	0.42	.73	26.74	16	0.044

Tabela 5. Kanonički koeficijenti i struktura varijabli roditeljske procene

Kanonički koeficijenti			Kanonička struktura		
	1	2		1	2
Odgovornost	.29	-72	Odgovornost	.39	.26
Agresivnost	-.79	-.07	Agresivnost	-.72	-.08
Zavisnost	.08	1.00	Zavisnost	.00	.60
Prosocijalnost	.57	-.60	Prosocijalnost	.54	-.36
Narcizam	.23	-.17	Narcizam	.02	.09

Tabela 6. Kanonički koeficijenti i struktura varijabli ličnosti

Kanonički koeficijenti			Kanonička struktura		
	1	2		1	2
Neuroticizam	.61	-.13	Neuroticizam	.72	-.16
Ekstraverzija	.03	-.80	Ekstraverzija	.20	-.66
Otvorenost	-.13	-.42	Otvorenost	.57	-.15
Saradljivost	.21	.90	Saradljivost	.51	.44
Savesnost	.66	.04	Savesnost	.81	.00

Prvi par kanoničkih funkcija (koji objašnjava 23.4% zajedničke varijanse, tabela 4) ukazuje na da ona deca koju roditelji vide kao nisko agresivnu (pasivnu, neasertivnu, pomirljivu) i visoko prosocijalnu (svoje ponašanje usmeravaju ka potrebama drugih) zapravo su savesna deca sa visokim neuroticizmom (tabele 5 i 6). U skladu sa prethodnim nalazima, možemo razmotriti mogućnost da neuroticizam rekonceptualizujemo kao agresivnost okrenutu ka sebi i svojim potrebama. Pored toga, izgleda da ona deca koja odustaju od svojih potreba lakše internalizuju sredinske norme (odgovornost) i povlađuju zahtevima drugih (prosocijalnost), ali čini se da cenu za bolju uklopljenost u kulturu plaćaju izraženijom sklonošću doživljavanja negativnih emocija (neuroticizam).

Druga kanonička funkcija u prostoru roditeljske predstave (tabela 5) govori o detetu koje je zavisno (okrenuto roditeljima, nesamostalno, nesigurno) i nešto niže prosocijalno (verovatno zbog prevelikog usmeravanja prema roditeljima ne-

maju kapacitete da se stave u službu drugih). Druga kanonička funkcija u prostoru ličnosti (tabela 7) izražava donekle paradoksalnu poziciju introvertnog deteta koje je motivisano da stupa u kontakt sa drugim ljudima. Čini se da druga kanonička korelacija (koja objašnjava 17.2% varijanse, tabela 4) ukazuje na istovremeno prisustvo ambivalentnih težnji deteta: ka individuaciji i samostalnosti, sa jedne, i zavisnosti i simbiotskom odnosu, sa druge strane, koje bi trebalo posmatrati u ključu odnosa sa roditeljima, kao primarnim objektima.

ZAKLJUČAK

Prevashodni cilj istraživanja bio je utvrditi postoje li povezanosti između faktora roditeljske procene osobina deteta i bazičnih dimenzija ličnosti samog deteta. Registrovani su generalno niski koeficijenti korelacije koji, pre svega, ukazuju na udaljenost dva istraživana fenomena. Specifičniji nalazi koji se odnose na prirodu veza među faktorima su detaljno razmotreni.

Dalja istraživanja u ovoj oblasti mogu se kretati u nekoliko pravaca. Kao prvo, treba izvršiti opsežniju empirijsku evaluaciju faktora roditeljske procene. Postoji nekoliko načina da se to uradi, od konstrukcije drugih upitnika, preko replikacije izvornog istraživanja ili proveravanja robusnosti faktora na raznolikim uzorcima, pa do formiranja početnog korpusa prideva pretragom rečnika. Druga grupa istraživanja mogla bi ići u pravcu rasvetljavanja razvoja bazičnih dimenzija ličnosti, posebno ako se uzme u obzir da postoje nalazi koji sugerišu da crte ličnosti pokazuju neki oblik diferencijacije u razvoju (Mišić i Kodžić, 2004). Trećom preporukom ukazujemo da bi dalji rad na konstruisanju upitnika za procenu kvaliteta odnosa na relaciji roditelj-dete mogao biti empirijski plodonosan.

LITERATURA

1. Baucal, A. (1999). *Struktura implicitnog znanja roditelja o osobinama sopstvene dece,* Doktorska teza, Filozofski fakultet, Beograd
2. Griffin, B. & Hesketh, B. (2004). *Why Openness to Experience is not a Good Predictor of Job Performance***,** International journal of selection and assessmet, Vol.12, No.3, pp. 243-251
3. Knežević, G., Đuric-Jočić D. i Džamonja-Ignjatović T. (2004a). *Neo Pi-R: primena i interpretacija,* Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
4. Knežević, G., Đurić-Jočić D. i Džamonja-Ignjatović T. (2004b). *Petofaktorski model ličnosti,* Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
5. Knežević, G. (2003). *Koreni amoralnosti*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
6. McCrae, R. & Costa, P. (1989). *More Reasons to Adopt the Five-Factor Model*, American Psychologist, 55, 451-452.
7. Mišić, V. i Kodžić Z. (2004). Evaluacija Petofaktorskog modela ličnosti na uzorku dece od 11 i 12 godina, Ispitni rad iz Razvojne psihologije II, Filozofski fakultet, Beograd

THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTAL PLAYS ABOUT A CHILD WITH VERY BASIC WAY PERSONALITIES CHILDREN

[1]Predrag Teovanović, [2]Hana Korać, [3]Aleksandar Baucal, [1]Tatjana Mentus
[1] University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation
[2] apsolvent of Faculty of Philosophy, University in Belgrade
[3] Faculty of Philosophy, University in Belgrade

Summary

In two fields of psychology five factor solutions have proven to be the most adequate. Five factor model (FFM) assumes that the basic structure of personality can be described by following dimensions: extraversion, agreeableness, conscientiousness, neuroticism, and openness. At present, this model is dominant paradigm in the field of personality psychology. Similarly, recent studies which examined parent's assessment of child's traits have suggested a five factor solution as an organizing system for set of adjectives that refer to this phenomena. Dimensions of parent's assessment are named responsibility, aggressiveness, dependence, pro-sociability and narcissism. Even though in the basis of these two models lay a diverse theoretical and methodological conceptions, it is presumed that some relations can be found among factors of parent's assessment and child's personality traits, whereby quality of interpersonal relation between parents and children should be held under control. Statistically significant partial correlation coefficients indicate a negative connection between aggressiveness and neuroticism, as well as between dependence and extraversion. Beside mentioned, two significant pairs of canonical factors have been registered. Other results are discussed.

Key words: Five factor model, Parents perception of childs traits, Quality of parent-child relation

PREDSTAVE NASTAVNIKA O SOPSTVENOJ ULOZI U ZADOVOLJAVANJU DEČIJIH POTREBA

[1]*Marina Arsenović-Pavlović,* [2]*Zorana Jolić,* [1]*Slobodanka Antić*
[1] Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
[2] Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Namera istraživačica u ovom radu bila je da empirijskim putem proniknu u način na koji nastavnici opažaju sopstvenu ulogu u zadovoljavanju potreba njihovih učenika. Pošlo se od pretpostavke da su nastavnici, po prirodi svoga posla, u toku svog radnog vremena dominantno upućeni na direktan kontakt sa decom i da to oblikuje njihovo ponašanje i subjektivne doživljaje. Nastavnici su, takođe, posebno obrazovani za profesionalno bavljenje obrazovanjem i vaspitanjem mladih, pa u tom pogledu (zajedno sa roditeljima) imaju ključnu ulogu, kako u zaštiti prava, tako i u zadovoljavanju potreba dece.

Istraživanjem su dobijeni odgovori od 305 nastavnika razredne i predmetne nastave iz centralnih beogradskih škola. Rezultati pokazuju da nastavnici najveći značaj za normalan razvoj deteta daju fizičkim, emocionalnim i potrebama za organizacijom, a manji potrebama za ovladavanjem, raznovrsnom stimulacijom i socijalnim potrebama. Sopstvenu i roditeljsku odgovornost nastavnici ocenjuju kao dosta visoku. Učitelji se razlikuju od predmetnih nastavnika u vrsti odgovornosti, a nastavnice od nastavnika u rangiranju važnosti dečjih potreba i u oceni stepena odgovornosti različitih aktera.

Ključne reči: predstave nastavnika, samopercepcija, dečije potrebe, lična odgovornost

ŠIRI KONTEKST ISTRAŽIVANJA: DRUŠTVO U PROMENI

Društvo Srbije se tokom devedesetih godina nalazilo u stanju „blokirane transformacije“ koju su karakterisali autoritarni poredak prikriven kvazidemokratskim političkim sistemom, kontrola političke elite nad ekonomskim i ostalim resursima, širenje neformalne privrede i organizovanog kriminala, politički pritisak na organizacije i kanale koji omogućavaju povezivanje i artikulaciju interesa autonomnih društvenih grupa, kao što su slobodni mediji, univerziteti, sindikati, nevladine organizacije (Pešikan i Ivić, 2009). Došlo je do porasta nezaposlenosti, siromašenja značajnog dela populacije, disfunkcionalnosti institucija i pomeranja bitnih elemenata društvene integracije iz formalnog u neformalni sektor (Babović i sar., 2009).

Društveni položaj različitih grupa stanovništva je u ovom periodu izrazito pogoršan. Grupama sa tradicionalno lošim socijalnim položajem (osobe sa hendikepom, Romi, seosko stanovništvo, porodice sa većim brojem dece, žene, stari ljudi i penzioneri) pridružene su nove kategorije stanovništva: interno raseljena

lica sa Kosova, lica raseljena zbog ratnih dejstava iz drugih republika, nezaposleni, nekvalifikovana zaposlena lica itd.

Ovo pogoršanje, međutim, nije se odrazilo samo na smanjeno raspolaganje materijalnim sredstvima, već je dovelo do lošije opšte društvene uključenosti, koja podrazumeva „pristup društvenim resursima, institucijama i procesima koji omogućavaju obnavljanje resursa pojedinačnih članova društva, kao i čitavih društvenih grupa, na načine koji im omogućavaju da zadovoljavaju svoje potrebe, ostvaruju prava i obezbede najmanje minimum prihvatljivih uslova života za dato društvo, kao i da se na aktivan način uključuju u život svoje zajednice“ (Tim za implementaciju, 2009, str. 12).

Jasno je da se pojam socijalne uključenosti bazira na jednakosti šansi, očuvanju kulturnih razlika i uključivanju u razvojne procese, a ne samo na mogućnosti pukog biološkog opstanka, kao i da u metodološkom smislu zahteva razvijen skup opštih i nacionalno specifičnih indikatora isključenosti i uskraćenosti, koje u analizi treba kombinovati i razvrstavati tako da se dobije realna slika socijalne kohezije u jednoj zemlji.

Timovi koji izučavaju socijalnu deprivaciju u Srbiji odredili su sledeće dimenzije socijalne uključenosti iz liste tzv. Laken indikatora: finansijsko siromaštvo, zaposlenost, obrazovanje, zdravlje, i još dve nove dimenzije: uskraćenost egzistencijalnih potreba i socijalnu participaciju, kao one koji će biti praćeni u narednih nekoliko godina.

Obrazovanje je, kao jedan od glavnih stožera svakog društva, u ovom periodu pretrpelo brojne potrese i transformacije. Neuspeli i nedovršeni pokušaji reforme bili su praćeni sveobuhvatnim osiromašenjem materijalnih i drugih resursa celokupnog obrazovnog sistema, čime su izmenjeni kvalitet života i rada, kako nastavnika, tako i učenika. Očekivano je, stoga, da se pod uticajem ovih socijalnih, ekonomskih i političkih promena izmenio, kako profesionalni, tako i lični identitet nastavnika. U poslednje vreme se u štampi iznosi podatak da postoji višak od deset hiljada nastavnika u školama Srbije, ali nema mnogo istraživanja koja bi ukazala na izvore i dubinu siromaštva navedene društvene grupe, pa smo mišljenja da prosvetne radnike kao posebnu kategoriju treba uvesti u pomenuta izučavanja socijalne uključenosti i isključenosti.

Takva istraživanja pomogla bi nam da bolje razumemo izmenjenu poziciju nastavnika u kontekstu opštih društvenih promena.

UŽI KONTEKST ISTRAŽIVANJA: ODLIKE NASTAVNIKA POVEZANE SA DRUŠTVENIM USLOVIMA I USLOVIMA RADA

Podaci kojima raspolažemo, a vezano za ekonomski status nastavnika, uslove njihovog rada i napredovanje u školama u ekonomski i kulturno zaostalim sredinama, potiču prevashodno iz stranih istraživanja, iako je poslednjih decenija i u našoj sredini bilo radova koji delom zahvataju ovu problematiku (vidi npr. Arsenović i saradnici, 1989; Havelka i sar., 1990; Bogunović i Stanković, 2008; Hebib, 2008; Vujačić, 2008).

Roza Marija Tores (1996) navodi da milioni siromašnih nastavnika rade u seoskim školama i u siromašnim gradskim četvrtima, kao i u predgrađima velikih i malih gradova, što je suprotno težnji civilizovanog društva za jednakošću.

Istraživanja problema koji su posledica njihovog lošeg materijalnog položaja, nažalost, nisu dovoljno rentabilna, ali dobijeni rezultati malog broja istraživanja, uprkos donekle neusaglašenim nalazima, sugerišu da profesionalne kompetencije nastavnika treba razmatrati u okviru konteksta u kome oni žive i rade. Taj kontekst, između ostalog, čine: način selekcije i usavršavanja kadrova, uslovi u kojima rade škole, kvalitet udžbenika, dostupnost obrazovne tehnologije itd.

Podaci stranih istraživanja pokazuju da su nastavnici u najsiromašnijim školama manje efikasni, odnosno: manje kvalifikovani, sa manjim iskustvom, slabim prilikama za profesionalni razvoj i usavršavanje, sa slabijom opremom i užbenicima, suočeni sa lošijim ponašanjem učenika i nepoštovanjem od strane sredine itd.

Poseban paradoks, prema oceni Toresove, u dosadašnjim reformama obrazovanja predstavlja očekivanje da se nastavnici u odeljenju ponašaju na jedan, dok se u praksi obučavaju na sasvim suprotan, konvencionalan način: u učionici se od nastavnika očekuje primena aktivne nastave i aktivnog učenja, kao i kritičkog mišljenja, za koje uopšte nisu pripremljeni. Ignorišu se stvarna situacija nastavnika, njihovo znanje, motivi, interesovanja, vreme koje imaju na raspolaganju itd.

Toresova zaključuje da sadašnje stanje u obrazovanju karakterišu rastuće zanemarivanje učenika i profil nastavnika koji sadrži sledeće odlike: siromašan, sa manjkavim opštim obrazovanjem, malim ili nikakvim profesionalnim obrazovanjem i minimalnim kontaktom sa knjigama, tehnologijom i savremenom naukom.

U stranim istraživanjima izvora, vrsta i uloge stresa u nastavničkoj profesiji, navode se četiri glavna faktora (Krnjajić, 2007, prema Bogunović i Stanković, 2008): loše ponašanje učenika (nedisiplina, niska motivacija i negativni stavovi učenika prema školi i učenju), loši radni uslovi (nedovoljna primanja i nedostatak nagrada i priznanja), nedostatak vremena (nedostatak zadovoljstva, stres i frustracija) i loš školski etos (nedostatak poštovanja od strane zajednice, roditelja i administrativnog osoblja).

Devedesetih godina su u našoj sredini sprovedena istraživanja u kojima su ispitivani vrednosne orijentacije i socijalno psihološki problemi nastavnika u Srbiji (Arsenović i saradnici, 1989; Havelka i saradnici, 1990). Njihovi rezultati ukazali su na: feminizaciju prosvetnih zanimanja, ulogu nastavnika u prenošenju tradicionalnih vrednosti na decu, odsustvo neutralnosti obrazovanja i postojanje pedagoškog redukcionizma. U svim klasnim društvima, pa i u našem, čitav školski sastav, sadržaj vaspitanja i obrazovanja, „duh škole", njena organizacija i metode, oblici rada i postupci potčinjeni su interesima i željama povlašćene klase, odnosno vaspitni ideali i koncepcija vaspitanja postavljeni su u skladu sa njenom ideologijom (Vukasović, 1979, prema Arsenović i sar., 1990).

Prema nalazima istraživanja Arsenović Pavlović i saradnika (1990) situaciju u Srbiji karakteriše, slično kao i u drugim zemljama, visoka feminizacija vaspitanja i obrazovanja. Sistem obrazovanja podržava postojeću tradicionalnu podelu rada za čije održavanje postoji utilitarni interes društva. Feminizacija vaspitanja je karakteristična za slovenske narode: dok su muškarci ginuli i učestvovali u ratovima, žene su ostajale same i vaspitavale decu tako da je ono dobilo oblike tipično za ženski uticaj i postalo ženska vrednost.[1]

1 Istraživanja koja su vršili antropolozi pokazuju da su deca, čiji su očevi dugo odsustvovali zbog posla, pokazivala sledeće negativne osobine: nizak nivo intelektualnih aspiracija, niske samoocene sposobnosti, nesposobnost da se odreknu od trenutnih zadovoljstava zbog udaljenih ali vrednijih ciljeva.

Nastavnice u Srbiji karakterišu i sledeće sociodemografske odlike (Arsenović Pavlović i sar., 1989, 1990): većina je u braku, sa u proseku po dvoje dece, živi u nuklearnim dvogeneracijskim porodicama, ima 40 do 60 godina, 44% njih je poreklom sa sela, dok je srednju školu u malom gradu završilo 66%, kod 2/3 roditelji su sa sela i imaju nisku obrazovnu strukturu.

Kada je reč o vrednosnim orijentacijama nastavnika u Srbiji (Arsenović Pavlović i sar., 1989, 1990) utvrđeno je da u njihovom sistemu vrednosti dominiraju ekonomsko-utilitarne i hedonističke vrednosti, i kao realni, i kao željeni stilovi života.

S obzirom na pozicije koje u društvu u pogledu zadovoljavanja materijalnih potreba imaju nastavnici, za većinu njih je ekonomsko-utilitarni stil života „nužno zlo", dok je za druge samo jedan aspekt statusne potrošnje kao stila života. Naime, pokazalo se da više od polovine ispitanog uzorka prosvetnih radnica ima prihode koji su ispod proseka (53%), da 43% njih radi honorarno ili se bavi nekim drugim radom u slobodno vreme kako bi upotpunile svoj kućni budžet, kao i da se značajan procenat njih odriče praćenja pozorišnih i filmskih predstava (51%), kupovine knjiga (40%) i ishrane zadovoljavajućeg kvaliteta (36%).

Rangovi ostalih ispitivanih vrednosti (altruizma, saznajne orijentacije, prometejskog aktivizma i orijentacije na moć i ugled) su takvi da pokazuju da su prosvetne radnice pasivne, neambiciozne i sklone konformističkim načinima ponašanja.

U pomenutim istraživanjima ispitivano je i zadovoljstvo nastavnika odabranim pozivom, na osnovu čega je utvrđeno da većina njih (61%) izražava, tek umereno zadovoljstvo, dok bi skoro trećina (28%) rado promenila svoj posao. Nastavnici koji žele da promene, to bi učinili zbog nezadovoljstva ličnim dohotkom, niskog ugleda sopstvenog poziva u društvu, preopterećenosti i odgovornosti (usled velikog broja dece u grupama, mnogo administrativnih poslova, loših fizičkih uslova rada, neadekvatnog programa rada itd.).

Arsenović Pavlović i saradnice (2006) su deo pomenutih nalaza potvrdile i jednim skorijim istraživanjem. Više od polovine nastavnika (51,6%) je tada procenilo svoj materijalni položaj kao veoma loš, dok je 81,3% ocenilo da se on neće bitnije promeniti u budućnosti. Kao faktore koji doprinose smanjenom profesionalnom angažovanju najčešće navode finansijsku situaciju (51,6%), nedostatak stimulacije stavljaju na drugo (39,8%), a porodične obaveze na treće mesto (30,1%).

Istraživanje Bogunović i Stanković (2008) ukazuje na postojanje tzv. „skrivenog siromaštva" nastavnika. Kao njegove osnovne elemente autorke pominju: osrednji i loš materijalni status, finansijsku i logističku podršku šire porodice, dodatni posao, neispunjena materijalna očekivanja u odnosu na obrazovni status i neostvarene više potrebe. Prema oceni nastavnika koji su učestvovali u istraživanju, zajedno sa objektivnim osiromašenjem obrazovnog sistema, njihovo „skriveno siromaštvo" odražava se na kvalitet različitih aspekata obrazovnog procesa. Kako bi prevladali stres kome su izloženi, nastavnici koriste finansijske i različite psihološke strategije.

Kratki pogled na ovde pomenute nalaze navodi na zaključak o postojanju univerzalnih karakteristika nastavnika, nezavisno od njihove geografske lociranosti, pri čemu se stepen univerzalnosti tih odlika povećava u zavisnosti od sličnosti socio-ekonomskog konteksta u kome nastavnici žive i rade. Postavlja se pitanje, kolika je moć ove višestruko marginalizovane grupe stanovništva (nizak socio-

ekonomski status, dominantno ženska polna struktura) da ponese „teret“ obrazovnih i društvenih promena.

Kontekst u kome nastavnici rade i žive, svakako je jedna od ključnih determinanti njihovog profesionalnog delovanja u razredu. Ne treba, međutim, zaboraviti da je ono, istovremeno pod značajnim uticajem različitih implicitnih shvatanja nastavnika o prirodi deteta, njegovih potreba i primerenim obrascima vaspitanja.

PREDSTAVE O DETETU KAO OSNOVA SAGLEDAVANJA NJEGOVIH POTREBA – ELEMENTI KOJI DETERMINIŠU VASPITNO-OBRAZOVNU PRAKSU

Nalazi uporedno-kulturnih i antropoloških istraživanja pokazali su da se razvoj ličnosti deteta bitno razlikuje u različitim kulturama, kao i da je on oblikovan specifičnim odlikama života i važećim vrednostima u datoj kulturi.

Izučavanja ovih implicitnih predstava o detetu ima, prema Trebješaninu (Trebješanin, 1991), teorijski i praktični značaj: s jedne strane, izučavanje implicitnog modela deteta pruža praktični model za podizanje dece u određenoj kulturi, dok je s druge, shvatanje deteta i njegovog odrastanja važan deo njegove filozofije (shvatanje čoveka i sveta) što je samo po sebi dovoljno važno za njegovo proučavanje.

Baveći se detetom u školskom kontekstu Arsenović Pavlović i Jolić (2009) su proučavale kako nastavnici, kao predstavnici kulture i nosioci obrazovnog procesa, poimaju dete i njegove potrebe. Primenom upitnika sa otvorenim, nedirektivnim pitanjima u ispitivanju 348 nastavnika predmetne i razredne nastave beogradskih osnovnih škola, utvrdile su da u osnovi nastavničkih predstava o detetu postoji osam različitih koncepcija u kojima se jasno uočavaju dve suprotstavljene tendencije: jedna koja dete opaža kao nezrelo, nedovršeno biće koje se formira tek pod sistematskim uticajem socijalnog okruženja (*Suprotno od odraslog, mali čovek, biće (nezrelo), Živo biće, osoba, ličnost koju treba usmeravati, formirati, koja se razvija pod našim vođstvom, tabula rasa*), i druga koja idealizuje dete i ističe samosvojnost njegove ličnosti (*Jedinstvena ličnost, individua, razumno i odgovorno biće, zaslužuje uvažavanje kao odrasla osoba, Idealizovana predstava (neiskvareno, najlepše, iskreno biće…*). Najveću učestalost u uzorku, ipak, imala je ona pozicija koja predstavlja kombinaciju ove dve: uvažava detetovu ličnost i njegove potrebe, ali odgovornost za razvoj pripisuje odraslima.

Kategorije potreba, koje su navodili nastavnici u ovom istraživanju su (prema učestalosti navođenja): emocionalna podrška i sigurnost, druženje i socijalizacija, biološke potrebe, saznanje i intelektualni izazovi, dokolica i vreme za slobodne aktivnosti, poštovanje ličnosti i autonomija, materijalna obezbeđenost, adekvatni životni uslovi, samoaktuelizacija i sreća.

Navedene potrebe su se mogle delimično opisati terminima Maslovljeve hijerarhije potreba, pri čemu je učestalost navođenja pojedinih kategorija, tek delom bila usaglašena sa njenim pretpostavkama: potrebe „nižeg reda“ su bile značajno češće u odgovorima nastavnika od potreba „rasta“, što je i očekivano. U odgovorima ispitanika, međutim, dominantnu poziciju imale su potrebe pripadanja i ljubavi, pa tek potom fiziološke potrebe i sigurnost.

U teorijskoj analizi, usled nedostatka primerene kategorizacije potreba, dečije potrebe mogle bi biti izvedene iz njihovih prava.

Dečija prava mogu se svrstati u pet većih kategorija: prava na preživljavanje, prava na zaštitu, prava na razvoj, prava na učešće u životu zajednice i lična prava (Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, 1989). Grupa prava na preživljavanje odnosila bi se prevashodno na zadovoljavanje fizičkih i fizioloških potreba deteta, koja se zadovoljavaju adekvatnom ishranom, obezbeđivanjem krova nad glavom, adekvatnom medicinskom brigom i obezbeđivanjem odgovarajućeg životnog standarda. Prava na zaštitu bi se, u tom pogledu, ticala potreba sigurnosti kroz zaštitu od bilo koje vrste zloupotrebe. U kategoriji prava na razvoj prepoznaju se potrebe za saznanjem i realizacijom sopstvenih kapaciteta, kroz obrazovanje, igru, odmor i rekreaciju. Prava na učešće u životu zajednice poklapaju se sa potrebama aktivne socijalne participacije, a lična prava sa potrebom izražavanja sopstvene individualnosti. U zavisnosti od postojećih društvenih okolnosti pojedina prava u određenim trenucima bivaju aktuelizovana, iako ne postoji stvarna hijerarhija prava. Čini se da isto važi i za potrebe dece, pošto neke od njih postaju primarne onda kada je ugrožen lični razvoj pojedinca (u najširem smislu reči), bez obzira na njihovo direktni značaj za fizičko preživljavanje pojedinca.

Ostvarivanje pojedinih prava, čak i u istim društvenim okolnostima, zavisi od niza karakteristika same dece, pa se često ističe da u njihovom ostvarivanju naročite teškoće imaju ženska deca (Arsenović Pavlović i sar., 2004).

NEDOSTATAK KATEGORIZACIJE DEČIJIH POTREBA – POLAZIŠTE ZA RACIONALNU ANALIZU

Uprkos izvesnoj podudarnosti između dečijih prava i dečijih potreba, pokazalo se da je kategorizacija prava, pre svega, pravljena s jasnom orijentacijom na zaštitu i s ciljem proskripcije. Prema našem mišljenju, takva kategorizacija ne predstavlja adekvatan temelj za izučavanje dečijih potreba, koje je orijentisano na lični razvoj. Tako smo se u pokušaju sistematskog izučavanja načina na koji se dečije potrebe mogu zadovoljiti u školskom kontekstu, našle u istraživački nezavidnoj poziciji, koja je zahtevala pokušaj stvaranja relativno iscrpne i nepreklapajuće kategorizacije potreba koje su aktuelne u dečijem uzrastu, a u čijem zadovoljavanju veliku ulogu imaju odrasli predstavnici društva (pre svih roditelji i nastavnici).

Kao proizvod racionalne analize, koju smo u okviru redovnih vežbi na predmetu Pedagoška psihologija sprovele u saradnji sa studentima Fakulteta za specijalnu edukciju i rehabilitaciju, nastala je kategorizacija osnovnih dečijih potreba prikazana u Tabeli A.

Proces nastanka ove kategorizacije prošao je kroz nekoliko faza: prvu, u kojoj su studenti spontano navodili sve potrebe dece koje su im poznate, drugu, u kojoj je napravljen pregled potreba koje se spominju u stručnoj literaturi, da bi u trećoj fazi one bile kategorisane prema sličnosti sadržaja i razvojnih efekata. U poslednjoj fazi su izdvojenim grupama, na osnovu sadržaja pojedinačnih potreba koje su ušle u njihov sastav, bila nadenuta odgovarajuća imena.

Napominjemo da je ova kategorizacija, pre svega, poslužila za konstruisanje upitnika koji je primenjen u istraživanju o kome saopštavamo u radu, te da kao takva ostavlja prostora za dalje dorade i teorijsko produbljivanje (što u ovom trenutku nije bila naša namera). U Tabeli A su pored kategorija potreba i njihovog

opisa, u cilju jasnijeg pojašnjavanja šta svaka od njih podrazumeva, navedeni odgovarajući načini njihovog zadovoljavanja.

Tabela A Kategorije dečijih potreba, njihove odlike i postupci zadovoljavanja

Naziv kategorija	Osnovne odlike	Postupci podržavanja i zadovoljavanja potreba
Fizičke/ fiziološke potrebe	Potrebe koje ulaze u ovu grupaciju vezane su održavanje fiziološke razvnoteže u organizmu i stvaranje uslova za fizički razvoj.	• uravnotežena/pravilna ishrana • vreme za odmor i fizičku aktivnost • očuvanje zdravlja (postojećih potencijala) kroz adekvatne higijenske i materijalne uslove života, organizovane oblike zdravstvene i pravne zaštite deteta (od bolesti, zloupotrebe, teškog rada...)
Potrebe za organizacijom	Grupa potreba koja zahvata neophodnost usmeravanja svih aspekata razvoja od strane roditelja i ostalih predstavnika društva.	• pravilan i uravnotežen raspored dnevnih aktivnosti i vremena (obroci, odmor, spavanje, fizička aktivnost, aktivnosti koje podstiču kognitivni razvoj, igra...) • strukturisanje procesa učenja (organizacija školskog vremena i rada, usklađivanje nastavnog plana i programa sa uzrasnim karakteristikama deteta) • vaspitanje (upoznavanje sa normama i pravilima ponašanja u društvu)
Potrebe za raznovrsnošću	Odnose se na potrebe koje omogućavaju proširivanje repertoara iskustava deteta radi unapređivanja ukupnog razvoja.	• stimulisanje različitih (svih) čula • dostupnost kulturno-potpornih sredstava i institucija (knjige, "pametne" igračke, pozorište, bioskop...) • izvlačenje deteta iz "životnog vakuma" - izlaganje različitim životnim iskustvima (zaštita od prezaštićenosti, života "pod staklenim zvonom") • obezbeđivanje široke lepeze društvenih odnosa (rana socijalizacija u porodici, izlaganje društvenom životu i interakciji sa vršnjacima i odraslima, samostalnost u izvršavanju socijalnih zadataka, stvaranje prilika za učenje različitih društvenih uloga -uloga deteta, uloga vođe, uloga prijatelja, uloga saradnika...)
Emocionalne potrebe	Potrebe koje se tiču zdravog emocionalnog razvoja i rasta deteta, u cilju formiranja "zdrave" slike o sebi i osećanja ličnog identiteta.	• obezbeđivanje pozitivnog emocionalnog okruženja koje detetu pruža ljubav, nežnost, brigu, pažnju • omogućavanje i podsticanje deteta da slobodno izražava i pokazuje svoja osećanja • učenje konstruktivnim načinima izražavanja negativnih osećanja u različitim životnim situacijama • emocionalno učenje po modelu (odnosno - sredina koja neguje adekvatno ispoljavanje emocija) • ukazivanje na načine prepoznavanje i brigu o osećanjima drugih ljudi

Naziv kategorija	Osnovne odlike	Postupci podržavanja i zadovoljavanja potreba
Socijalne potrebe	Kategorija potreba koje se ostvaruju kroz interakciju sa drugim ljudima i doprinose formiranju društvenog identiteta i razvoju osećanja sigurnosti i pripadnosti.	• jasno poznavanje značaja i uloge koje dete ima za roditelje • omogućavanje detetu da ravnopravno učestvuje u različitim društvenim odnosima- društvenom životu (participacija u društvenom odlučivanju, ali i iskustvo odnosa sa roditeljima, vršnjacima...) • stvaranje prilika za komunikaciju i razmenu mišljenja, kao osnove za razvijanje i vežbanje socijalnih veština (pregovaranje, saradnja...) • priznavanje detetove jedinstvenosti i ukazivanje na njegovu posebnost u odnosu na ostale (dete se oseća prihvaćeno, bez obzira na svoje mane i nedostatke)
Potrebe za ovladavanjem	Vezane za postizanje uspeha, ostavrivanje potencijala i unapređivanje znanja u različitim aspektima razvoja.	• stvaranje prilika da dete uspešno savlada neke praktične/životne veštine (uspeh u sportu, igri, kućnim poslovima...) • zadovoljavanje interesovanja i želje za proširivanjem znanja (radoznalost) • omogućavanje kreativnog izražavanja • postavljanje standarda uspeha koje dete može da dostigne • podsticanje deteta u vidu pohvala, prepoznavanja postignuća, ukazivanja na greške i načine njihovog otklanjanja (povratna informacija) • postepeno prepuštanje odgovornosti za sopstveni rast i razvoj (prebacivanje kontrole u samokontrolu)

PREDMET ISTRAŽIVANJA

Namera istraživanja o čijim rezultatima saopštavamo u ovom radu bila je da empirijskim putem pronikne u način na koji nastavnici opažaju sopstvenu ulogu u zadovoljavanju potreba njihovih učenika. Pošli smo od pretpostavke da su nastavnici, po prirodi svoga posla, u toku svog radnog vremena dominantno upućeni na direktan kontakt sa decom i da to oblikuje njihovo ponašanje. Nastavnici su, ujedno, posebno obrazovani za profesionalno bavljenje obrazovanjem i vaspitanjem mladih, pa u tom pogledu (zajedno sa roditeljima) imaju ključnu ulogu, kako u zaštiti prava, tako i u zadovoljavanju potreba dece.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Za potrebe ovog istraživanja konstruisan je poseban upitnik sastavljen iz tri jasno odvojene celine: dela u kome su dobijeni podaci o uslovima rada u školi u kojoj je nastavnik zaposlen, dela kojim su prikupljene brojne informacije o samom nastavniku, i konačno dela u kome su ispitane predstave nastavnika o dečijim potrebama (značaj koji nastavnici pridaju pojedinim dečijim potrebama, njihova ocena odgovornosti različitih pojedinaca (pa i sopstvene) u zadovoljavanju navedenih potreba, učestalost različitih situacija koje su povezane sa zadovoljavanjem potreba u svakodnevnoj praksi nastavnika, ali i načini na koji oni pokušavaju da

razreše situacije u kojima su ugrožene pojedine potrebe njihovih učenika). Formulacija pitanja u poslednjem delu upitnika (vezanom za potrebe) bila je rukovođena kategorizacijom potreba koja je prikazana u Tabeli A.

UZORAK ISTRAŽIVANJA

Istraživanjem su dobijeni odgovori od 305 nastavnika razredne i predmetne nastavne. Struktura ispitanog uzorka s obzirom na sociodemografske varijable prikazana je u Tabeli 1.

U uzorku je, kao što smo i očekivale, bilo više nastavnica nego nastavnika (85[2] naspram 14%), 2/3 činili su učitelji, prosečne starosti 41 godinu, pri čemu je najveći procenat imao u trenutku ispitivanja više od 15 godina radnog staža (Tabela 1).

Nastavnici koje smo ispitali većinom rade u centralnim gradskim školama, oko 60% njih u školama srednje veličine, u školama koje učenicima obično pružaju sve ispitivane usluge i poseduju zadovoljavajući nivo opremljenosti, izuzev kada je reč o postojanju specijalnih pomagala koja su potrebna za rad i kretanje dece sa razvojnim smetnjama.

Tabela 1. Struktura uzorka s obzirom na sociodemografske karakteristike nastavnika

KARAKTERISTIKE NASTAVNIKA					
Pol		**muški**		**ženski**	
	N	43		260	
	%	14,1		85,2	
Profil nastavnika		**nastavnik razredne nastave**		**nastavnik predmetne nastave**	
	N	194		109	
	%	64,0		36,0	
Starost nastavnika	**min.**	**max.**	**AS**	**SD**	
	20	65	41,03	8,67	
Radni staž nastavnika		**manje od 5**	**od 5 do 15**	**više od 15**	
	N	49	113	135	
	%	16,1	37,0	44,3	

REZULTATI ISTRAŽIVANJA – STAVOVI NASTAVNIKA PREMA DEČIJIM POTREBAMA

I Ocene značaja pojedinih potreba za normalan dečiji razvoj

Prema oceni ispitanika najveći značaj za normalan razvoj deteta, na samostalno formiranoj rang listi, imaju potrebe koje su vezane za očuvanje fizičkog zdravlja, slede potrebe koje se odnose na pozitivno emocionalno okruženje i potrebe za organizacijom (Tabela 2).

2 Tamo gde ukupan zbir procenata iznosi manje od 100 nema podataka za sve ispitanike

Tabela 2. Prosečni rangovi pojedinačnih potreba
(rangirane na listi od 1 do 6)

Potreba	prosečan rang
fizičke/fiziološke potrebe	1,43
emocionalne potrebe	2,43
potrebe za organizacijom	3,18
potrebe za ovladavanjem	4,33
potrebe za raznovrsnošću	4,74
socijalne potrebe	4,87

Manji prosečan značaj za nastavnike imaju potrebe koje su vezane za podsticanje razvoja kompetencija, potrebe za raznovrsnom stimulacijom i socijalne potrebe.

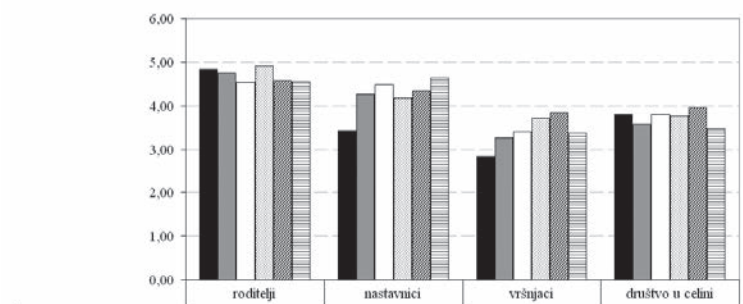
Fridmanov test statističke značajnosti razlika među prosečnim rangovima za zavisne uzorke, pokazuje da je hi kvadrat vrednosti 793,386 (df 5) statistički značajan na nivou,01, odnosno da nastavnici statistički značajno drugačije ranguju ponuđene potrebe.

II Odgovornost za zadovoljavanje različitih potreba

Nastavnici su na skali od 1 do 5 procenjivali stepen odgovornosti roditelja, sebe, vršnjaka i društva u celini za zadovoljavanje ispitivanih potreba dece. Prosečne ocene stepena odgovornosti prikazane su na Grafiku 1.

Najveću odgovornost u zadovoljavanju svih navedenih potreba, prema oceni nastavnika, imaju roditelji. Nešto nižim, ali i dalje dosta visokim ocenama, nastavnici procenjuju sopstvenu odgovornost za zadovoljavanje ovih potreba. Pri tom, sebe smatraju jednako odgovornima za zadovoljavanje detetovih potreba za raznovrsnošću (proširivanjem iskustava i izlaganjem raznovrsnim saznanjima i životnim iskustvima), kao i u zadovoljavanju potreba za ovladavanjem (podsticanjem i hvaljenjem učenika u cilju nagrađivanja njihovog uspeha i stvaranje osećanja kompetentnosti).

Grafik 1. Procena nastavnika o odgovornosti različitih aktera u zadovoljavanju ispitivanih potreba

	roditelji	nastavnici	vršnjaci	društvo u celini
fizičke/fizioloske potrebe	4,84	3,42	2,83	3,80
potrebe za organizacijom	4,74	4,26	3,26	3,57
potrebe za raznovrsnošću	4,53	4,48	3,41	3,80
emocionalne potreba	4,90	4,18	3,70	3,77
socijalne potrebe	4,57	4,34	3,83	3,95
potrebe za ovladavanjem	4,55	4,63	3,36	3,47

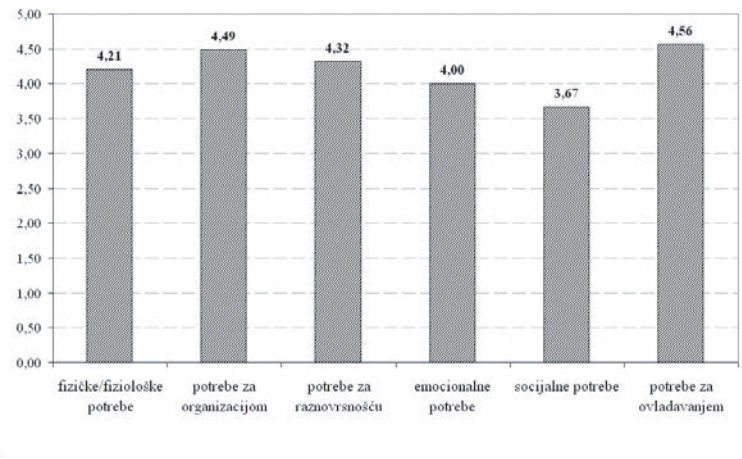
Odgovornost vršnjaka i društva u celini za zadovoljavanje ispitivanih potreba je ocenjena nižim prosečnim ocenama. Vršnjacima pridaju veću odgovornost (u odnosu na druge potrebe) za zadovoljavanje socijalnih i emocionalnih potreba učenika, dok odgovornost društva u celini opažaju kao jednako visoku (mada nižu od one koju imaju roditelji i oni sami) u domenima zadovoljavanja socijalnih, fizičkih/fizioloških i emocionalnih, kao i potreba za raznovrsnom stimulacijom.

Statistički značajne razlike postoje i u oceni odgovornosti različitih aktera za zadovoljavanje svake od potreba, ali i u prosečnoj odgovornosti koja se svakom od njih pridaje za sve ispitivane potrebe.[3]

III Učestalost aktivnosti koje imaju za cilj zadovoljavanje pojedinih potreba u svakodnevnom radu nastavnik/ica

Ispitanici su na skali od 1 do 5 procenili da su u njihovom radu najzastupljenije situacije u kojima podstiču i hvale učenike u cilju nagrađivanja njihovog uspeha i stvaranje osećanja kompetentnosti (potrebe za ovladavanjem), upoznaju učenike sa pravilima ponašanja i organizuju njihov rad (potrebe za organizacijom), koriste raznovrsne pristupe u izlaganju gradiva (potrebe za raznovrsnošću) i iskazuju brigu za fizičko zdravlje i fiziološke potrebe učenika.

Grafik 2. Prosečna učestalost situacija u radu nastavnika koje su povezane sa zadovoljavanjem potreba

Najređe je u svakodnevnom radu nastavnika prisutna situacija u kojoj oni učenike uključuju u donošenje odluka vezanih za organizaciju školskih aktivnosti i podstiču razvoj njihovih socijalnih odnosa (socijalne potrebe). U učestalosti različitih aktivnosti povezanih sa potrebama, sve razlike su statistički značajne na nivou,01, osim između dve najčeše situacije: one koje su povezane sa potrebama za ovladavanjem i one povezane sa potrebama za organizacijom (Grafik 2).

IV Rešavanje situacija u kojima su ugrožene pojedine potrebe učenika

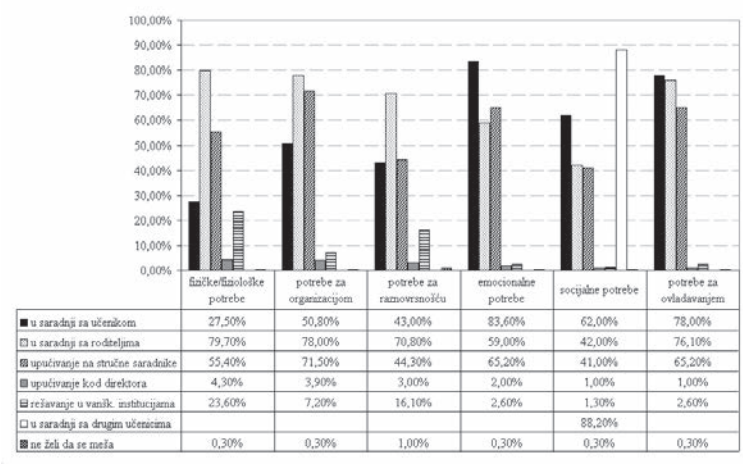
Posebna celina upitnika bila je posvećena utvrđivanju načina na koje nastavnici rešavaju tipične školske situacije, povezane s ugrožavanjem pojedinih potreba njihovih učenika. Pošto su im prezentovane situacije u kojima je ugroženo zadovoljavanje pojedinih potreba, nastavnike smo zamolile da odaberu jedan ili više od ponuđenih odgovora, u zavisnosti od toga koga su procenili kao odgovarajućeg partnera za rešavanje datog tipa problema. Kao ponuđene alternative pojavili su se rešavanje: u saradnji sa učenikom, u saradnji sa roditeljima, upućivanjem učenika na stručne saradnike (pedagoga i/ili psihologa), upućivanjem učenika na direktora, u saradnji sa vanškolskim institucijama.

U jednoj od situacija ponuđena im je i alternativa rešavanja problema u saradnji sa drugim učenicima, a u svakoj je omogućen i izbor one koja ukazuje na želju da se ostane po strani, usled ocene o sopstvenoj nedovoljnoj stručnosti za rešavanje određenog problema.

3 Precizniji podaci neće biti izloženi u ovom tekstu, zbog njihovog manjeg relativnog značaja i ograničenosti prostora.

Više od 70% ispitivanih nastavnika u saradnji sa roditeljima pokušava da reši situacije u kojima dete živi u lošim materijalnim uslovima koji ugrožavaju njegovo zdravlje (fizičke potrebe), nema jasno organizovano izvršavanje školskih zadataka i živi u haotičnim uslovima (potrebe za organizacijom), odrasta u intelektualno nepodsticajnoj sredini (potrebe za raznovrsnošću), kao i onda kada je ono izloženo kontinuiranom neuspehu u savladavanju gradiva (potrebe za ovladavanjem) (Grafik 3).

Grafik 3. Rešavanje situacija u kojima su ugrožene potrebe učenika

	fizičke/fiziološke potrebe	potrebe za organizacijom	potrebe za raznovrsnošću	emocionalne potrebe	socijalne potrebe	potrebe za ovladavanjem
u saradnji za učenikom	27,50%	50,80%	43,00%	83,60%	62,00%	78,00%
u saradnji za roditeljima	79,70%	78,00%	70,80%	59,00%	42,00%	76,10%
upućivanje na stručne saradnike	55,40%	71,50%	44,30%	65,20%	41,00%	65,20%
upućivanje kod direktora	4,30%	3,90%	3,00%	2,00%	1,00%	1,00%
rešavanje u vaniš. institucijama	23,60%	7,20%	16,10%	2,60%	1,30%	2,60%
u saradnji za drugim učenicima					88,20%	
ne želi da se meša	0,30%	0,30%	1,00%	0,30%	0,30%	0,30%

U saradnji sa samim učenikom najveći procenat nastavnika rešava situacije u kojima je on emocionalno uzdržan i nesiguran (emocionalne potrebe) (83,6%) i kada ima teškoće u savladavanju gradiva (potrebe za ovladavanjem) (78,0%). Saradnju sa drugim učenicima kao strategiju prevazilaženja situacije u kojoj je dete je odbačeno od strane drugih u razredu (socijalne potrebe) primenjuje više od 88% nastavnika. Pomoć stručnih saradnika nastavnici češće traže onda kada učenik živi u haotičnim uslovima, bez jasne organizacije dnevnih aktivnosti (potrebe za organizacijom) (71,5%), ima problema s izražavanjem osećanja (emocionalne potrebe) (65,0%) i ima probleme u ovladavanju znanjima i veštinama (potrebe za ovladavanjem) (65,0%). Upućivanje na direktora, vanškolske situacije ili izbegavanje rešavanja problema slabo su prisutni u odgovorima ispitanika.

Na osnovu prethodnog, mogu se izdvojiti situacije u kojima nastavnik problem pokušava da reši „unutar učionice“ i one za čije rešenje mora da se okrene ka eksternim izvorima pomoći: uspostavljanje dobrih odnosa sa vršnjacima i razvoj socijalnih odnosa, kao i stvaranje osećaja emocionalne sigurnosti kod učenika se, prema nastavnicima, mogu ostvariti u saradnji sa samim učenikom i/ili drugim učenicima, dok obezbeđivanje adekvatnih uslova za zadovoljavanje fizioloških potreba, organizovanje svakodnevnih i školskih aktivnosti deteta i izloženost raznovrsnim iskustvima zahteva eksterno angažovanje roditelja i stručnih saradnika. U obezbeđivanju uslova za ovladavanje, postizanje uspeha i razvoj kompetencija jednako je važno sarađivati i sa učenicima, i sa roditeljima, i sa stručnim saradnicima.

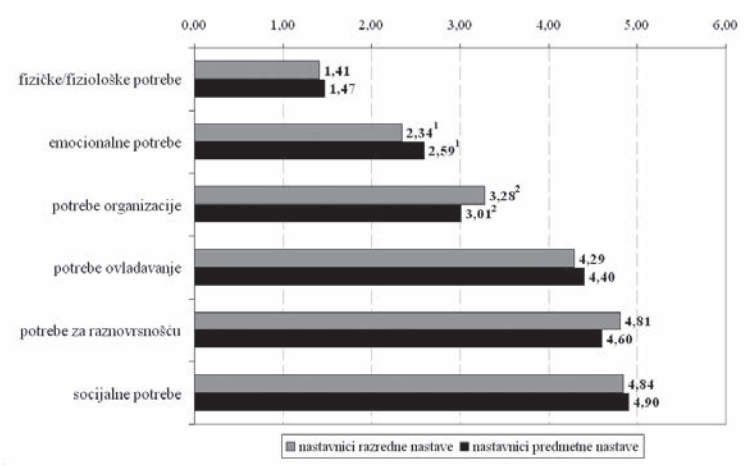
Kako bismo utvrdili fine razlike u stavovima nastavnika, njihove odgovore smo dovele u vezu sa polom i profilom nastavničkog posla koji obavljaju ispitanici.[4]

V Razlike u stavovima nastavnika razredne i predmetne nastave

Redosled značaja pojedinih potreba za normalan razvoj deteta je kod nastavnika razredne i predmetne nastave istovetan onome koji važi za uzorak u celini (Tabela 2).

4 U daljem tekstu biće prikazane samo statistički značajne razlike.

Grafik 4. Prosečni rangovi potreba po ocenama nastavnika razredne i predmetne nastave

[1]Man Vitnijev U=8194,500, stat. značajan na nivou,05,
[2]Man Vitnijev U=8180,000, stat. značajan na nivou,05

Prosečni rangovi pojedinih potreba se statistički značajno kada je reč o oceni značaja potreba za organizacijom, kojima nastavnici razredne nastave u proseku daju viši rang i emocionalnih potreba, kojima u proseku viši rang daju nastavnici razredne nastave (Grafik 4). U prosečnom rangu ostalih potreba nema statistički značajnih razlika.

Kada ocenjuju odgovornost različitih aktera za zadovoljavanje potreba učenika, nastavnici razredne i predmetne nastave statistički značajno se razlikuju samo u stepenu odgovornosti koji pridaju roditeljima i sebi samima, i to kada je reč o pojedinim potrebama. Prosečne ocene odgovornosti i rezultati t-testa za nezavisne uzorke dati su u Tabeli 4.

Tabela 4. Procena odgovornosti različitih aktera od za zadovoljavanje pojedinih potreba od strane nastavnika razredne i predmetne nastave

DOMEN ODGOVORNOSTI	roditelji		nastavnici	
	nastavnici razr. nastave	nastavnici predm. nastave	nastavnici razr. nastave	nastavnici predm. nastave
fizičke/fiziološke potrebe	4,80[1]	4,92[1]	3,45	3,35
potrebe za organizacijom	4,68[1]	4,85[1]	4,33[1]	4,13[1]
potrebe za raznovrsnošću	4,51	4,55	4,49	4,48
emocionalne potrebe	4,87	4,94	4,24[1]	4,06[1]
socijalne potrebe	4,57	4,56	4,41[1]	4,20[1]
potrebe za ovladavanjem	4,52	4,61	4,64	4,62

[1]razlika statistički značajna na nivou,05

Jasno je da nastavnici i odgovornost roditelja i sopstvenu odgovornost u proseku ocenjuju kao dosta visoku (na skali od 1 do 5). Sve ocene za roditelje su veće od 4, dok sebe nešto niže ocenjuju samo kada je reč o zadovoljavanju fizioloških/fizičkih potreba učenika. Uprkos generalno visokim ocenama odgovornosti postoje neke statistički značajne razlike. Nastavnici predmetne nastave ocenjuju kao statistički značajnu višu odgovornost roditelja za zadovoljavanje fizioloških potreba i potreba za organizacijom. S druge strane nastavnici predmetne nastave ocenjuju sopstvenu odgovornost za zadovoljavanje emocionalnih, socijalnih i po-

treba za organizacijom značajno višom ocenom od one koju sebi daju nastavnici predmetne nastave. Razlike u dobijenim ocenama sopstvene odgovornosti su donekle očekivane i u skladu sa svakodnevnom praksom ova dva tipa nastavnika. Naime, nastavnici razredne nastave su u svakodnevnom, dužem i bližem kontaktu sa učenicima, i na njih roditelji prenose dobar deo odgovornosti za gotovo sve aspekte razvoja svoje dece, dok su nastavnici predmetne/nastave prisutni samo na pojedinim časovima u toku školske nedelje, pa njihov odnos sa učenicima nema pomenuti kvalitet konstatnosti (iako ima kontinuitet, usled čega su i ocene njihove odgovornosti visoke). Veće oslanjanje roditelja na nastavnike razredne nastave i njihova specifična pozicija u odnosu sa učenicima, očigledno doprinose razvoju višeg osećanja odgovornosti za njihove potrebe kod nastavnika nižih razreda osnovne škole.

Prema oceni nastavnika razredne nastave u njihovom svakodnevnom radu su statistički značajno češće zastupljene situacije u kojima ispoljavaju brigu o fizičkom zdravlju i fiziološkim potrebama učenika, upoznavaju učenike sa pravilima ponašanja i vežbaju njihovo ostvarivanje (potrebe za organizacijom) i razgovaraju o osećanjima i teškoćama učenika u školi i kod kuće 7emocionalne potrebe) (Tabela 5).

Sve ove situacije su značajno ređe zastupljene u radu nastavnika predmetne nastave. Čini nam se da i u osnovi ovih razlika stoji specifična pozicija nastavnika razredne nastave u odnosu kako sa učenicima, tako i sa njihovim roditeljima.

Tabela 5. Učestalost situacija koje su povezane sa zadovoljavanjem potreba učenika u svakodnevnom radu nastavnika razredne i predmetne nastave

SITUACIJE POVEZANE SA POTREBAMA	nastavnici razredne nastave	nastavnici predmetne nastave
fizičke/fiziološke potrebe	4,39[1]	3,86[1]
potrebe za organizacijom	4,58[1]	4,33[1]
potrebe za raznovrsnošću	4,34	4,29
emocionalne potrebe	4,12[1]	3,77[1]
socijalne potrebe	3,74	3,55
potrebe za ovladavanjem	4,61	4,47

[1]razlika statistički značajna na nivou,01

Manji broj razlika utvrđen je kada je reč o postupcima koje primenjuju nastavnici razredne i predmetne nastave kada su ugrožene pojedine potrebe njihovih učenika (Tabela 6).

Tabela 6. Postupci koje primenjuju nastavnici razredne i predmetne nastave u situacijama ugroženih potreba učenika[5]

POTREBE	PROFIL NASTAVNIKA	NAČIN REŠAVANJA	
		u saradnji sa roditeljima	upućuje kod direktora
fizičke/fiziološke potrebe	nastavnici razredne nastave	87,6%1	1,5%2
	nastavnici predmetne nastave	65,1%1	9,2%2
potrebe za organizacijom	nastavnici razredne nastave	86,1%3	2,1%
	nastavnici predmetne nastave	63,3%3	6,4%

5 Prikazane su samo „ćelije“ između kojih postoje statistički značajne razlike.

POTREBE	PROFIL NASTAVNIKA	NAČIN REŠAVANJA	
		u saradnji sa roditeljima	upućuje kod direktora
potrebe za raznovrsnošću	nastavnici razredne nastave	75,8%4	1,0%5
	nastavnici predmetne nastave	61,5%4	6,4%5
emocionalne potrebe	nastavnici razredne nastave	65,5%6	1,0%
	nastavnici predmetne nastave	46,8%6	3,7%

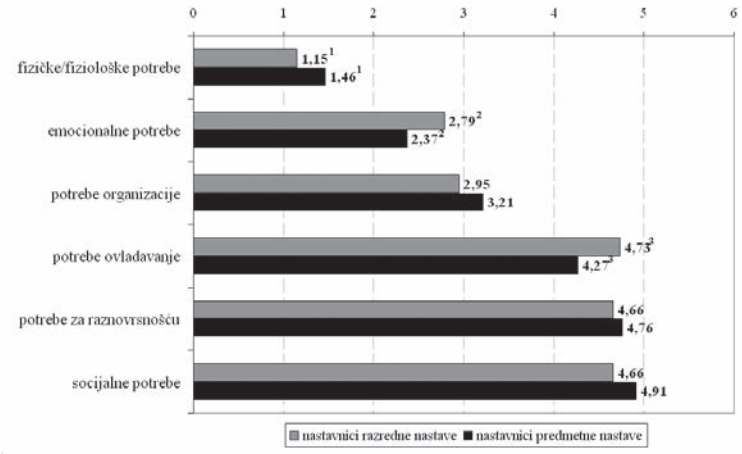
[1]hi kvadrat= 21,691, df 1, statistički značajan na nivou,01; [2]hi kvadrat= 9,889, df 1, statistički značajan na nivou,01; [3]hi kvadrat= 21,027, df 1, statistički značajan na nivou,01, [4]hi kvadrat=8,109, df 1, statistički značajan na nivou,05; [5]hi kvadrat=7,038, df 1, statistički značajan na nivou,05; [6]hi kvadrat=10,043, df 1, statistički značajan na nivou,01

U celini gledano, nastavnici razredne nastave pokazuju veću sklonost od nastavnika predmetne nastave da u situacijama kada dete odrasta u uslovima koji: ugrožavaju njegovo zdravlje, ne obezbeđuju jasnu strukturaciju svakodnevnih aktivnosti, su siromašni različitim podsticajima i ne pružaju dovoljno emocionalne sigurnosti, problem rešavaju u saradnji sa roditeljima. Nastavnici predmetne nastave, čak u dve od tih situacija, smatraju da je primerenije rešenje upućivanje učenika na razgovor kod direktora škole (Tabela 6)

VI Razlike u stavovima nastavnica i nastavnika

Razlike u socijalizaciji i usvojenim polnim ulogama, navela su nas na očekivanje da će u odgovorima nastavnika i nastavnica postojati statistički značajne razlike.

Grafik 5. Prosečni rangovi potreba po ocenama nastavnica i nastavnika

[1]Man Vitnijev U=3986,000, statistički značajan na nivou,05, [2]Man Vitnijev U=3788,500, statistički značajan na nivou,05, [3]Man Vitnijev U=3958,500, statistički značajan na nivou,05

Ukoliko se na Grafiku 5 pogledaju prosečni rangovi pojedinačnih potreba uočava se da postoje statistički značajne polne razlike: prosečan rang fizičkih/fizioloških potreba je statistički značajno viši kod nastavnika od prosečnog ranga kod nastavnica, dok suprotno važi za prosečne rangove emocionalnih i potreba za ovladavanjem. Šta više, potrebe za ovladavanjem kod nastavnika su pete, dok su kod nastavnica četvrte na rang listi značaja pojedinih potreba za normalan razvoj deteta.

U domenu odgovornosti polne razlike među nastavnicima su manje izražene (Tabela 7). Nastavnice pokazuju opštu tendenciju pridavanja veće odgovornosti svim akterima, ali ta razlika postaje statistički značajna onda kada ocenjuju

sopstvenu odgovornost za zadovoljavanje fizioloških, emocionalnih i socijalnih potreba učenika: njihove prosečne ocene odgovornosti su značajno više od onih kojima sopstvenu odgovornost u ovim domenima ocenjuju nastavnici.

Tabela 7. Procena odgovornosti različitih aktera za zadovoljavanje pojedinih potreba od strane nastavnica i nastavnika

DOMEN ODGOVORNOSTI	roditelji		nastavnici		vršnjaci		društvo u celini	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
fizičke/fiziološke potrebe	4,71	4,86	3,05[1]	3,47[1]	2,48[2]	2,89[2]	3,64	3,82
potrebe za organizacijom	4,71	4,75	4,26	4,26	2,88[1]	3,32[1]	3,36	3,61
potrebe za raznovrsnošću	4,44	4,54	4,33	4,51	3,33	3,44	3,48[2]	3,85[2]
emocionalne potrebe	4,83	4,91	3,93[2]	4,22[2]	3,57	3,73	3,74	3,78
socijalne potrebe	4,29	4,61	4,07[2]	4,38[2]	3,88	3,82	3,81	3,97
potrebe za ovladavanjem	4,50	4,56	4,55	4,65	3,34	3,36	3,38	3,49

[1]razlika statistički značajna na nivou,01, [2]razlika statistički značajna na nivou,05

Delom se ova razlika može objasniti, ranije ustanovljenom, razlikom između nastavnika razredne i predmetne nastave, pošto u prvoj dominiraju nastavnice, a u drugoj je prisutan nešto veći broj nastavnika (nego u prvoj).

Nastavnice nešto veću odgovornost u zadovoljavanju fizičkih potreba i potreba za organizacijom pridaju vršnjacima, a u zadovoljavanju potreba za raznovrsnošću društvu u celini.

Kada je reč o učestalosti situacija povezanih sa zadovoljavanjem potreba učenika, u radu nastavnica nešto su češće prisutne situacije povezane sa potrebama za organizacijom (4,54 prema 4,29) i emocionalnim potrebama (4,04 prema 3,76).

U načinu rešavanja situacija, jedina statistički značajna razlika je u tome što veći procenat nastavnica ugrožavanje potreba za ovladavanjem rešava u saradnji sa roditeljima (79,6% prema 53,5% nastavnika).

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da nastavnici najveći značaj za normalan razvoj deteta daju fizičkim, emocionalnim i potrebama organizacije, a manji potrebama vezanim za podsticanje razvoja kompetencija, raznovrsnu stimulaciju i socijalnim potrebama dece. Sopstvenu i roditeljsku odgovornost nastavnici ocenjuju kao dosta visoke, a razlikuju ih po visini zavisno od potreba. Učitelji se razlikuju od predmetnih nastavnika u vrsti odgovornosti, a nastavnice od nastavnika u rangiranju važnosti nekih dečjih potreba i u oceni stepena odgovornosti različitih aktera za njihovo zadovoljavanje. Ovi nalazi mogu se razumeti u svetlu aktuelne ekonomske, socijalne i političke situacije i izmenjenog kvaliteta života i rada nastavnika, učenika i roditelja.

Mali je broj istraživanja koja ukazuju na izvore i dubinu siromaštva prosvetnih radnika, pa smo mišljenja da ovu društvenu grupu, kao posebnu kategoriju, treba uvesti u izučavanja socijalne uključenosti i isključenosti. Takva istraživanja pomogla bi nam da bolje razumemo izmenjenu poziciju nastavnika u kontekstu opštih društvenih promena.

LITERATURA

1. Arsenović Pavlović, M., Rajović-Đurašinović, V., Stanisavljević-Rakić, V. (1989). Feminizacija vaspitanja–od savremenosti ka tradiciji. *Etnoantropološki problemi*, sveska 6, str. 67-82.
2. Arsenović Pavlović, M. i sar. (1990). Vrednosne orjentacije vaspitača i nastavnika u Srbiji. *Pedagogija*, br. 4, str. 429-439.
3. Arsenović Pavlović, M. (1996). Društvena kriza, kriza nauke i mesto akcionih istraživanja u izučavanju i izmeni specijalne škole „iznutra". *Beogradska defektološka škola*, br. 1, str. 22-28.
4. Arsenović Pavlović, M. (2003). Škola i deca iz socijalno depriviranih sredina. U zborniku: *Uvažavanje različitosti i obrazovanje*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja. str. 168-176.
5. Arsenović Pavlović, M., Jolić, Z., Radovanović, V. (2004). Dečja prava i znanje dece o pravima. *Nastava i vaspitanje*, br. 2-3, str. 221-232.
6. Arsenović Pavlović, M., Radovoanović, V., Jolić, Z. (2006). Stavovi i mišljenja nastavnika razredne nastave prema inkluziji i promenama u školi. U zborniku radova: *Empirijska istraživanja u psihologiji 2006*., str. 55-62.
7. Arsenović Pavlović, M. (2008). Nova pozicija naučnika u društvenim naukama. *Beogradska defektološka škola*, br. 2, str. 187-212.
8. Arsenović Pavlović, M., Jolić, Z. (2009). Nastavničke predstave o detetu i njegovim potrebama. Knjiga rezimea. XV naučni skup Empirijska istraživanja u psihologiji. Beograd: Filozofski fakultet, str. 43-44
9. Babović, M. i sar. (2009). Praćenje društvene uključenosti u Srbiji. Tim potpredsednika Vlade za implementaciju, str. 1-61.
10. Bogunović, B., Stanković, I. (2008). „Skriveno siromaštvo" nastavnika. *Zbornik Institut za pedagoška istraživanja*, br. 2, str. 403-422.
11. Havelka, N. (1990). Projekat „Efekti osnovnog školovanja u Srbiji". Beograd: Institut za psihologiju.
12. Hebib, E. (2008). Kako nastavnici procenjuju okolnosti u kojima rade. *Nastava i vaspitanje*, br. 2, str. 200-214.
13. Ivić, I. (1979). Dete u Srbiji: uslovi za njegov razvoj. *Predškolsko dete*, br. 3.
14. Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta (1989). Brošura. Beograd: Generalna skupština.
15. Pešikan, A., Ivić, I. (2009). *Obrazovanjem protiv siromaštva: Analiza uticaja uvođenja pripremnog predškolskog programa u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
16. Torres del Castillo, R. M. (1996). Without the Reform of Teacher Education there will be no Reform of Education. *Prospects*, 26 (3), str. 447-467.
17. Trebješanin, Ž. (1991). Predstave o detetu u srpskoj kulturi. Beograd: Srpska književna zadruga.
18. Vujačić, M. (2008). Kako nastavnici vide sami sebe. *Nastava i vaspitanje*, br. 2, str. 230-240.

CONCEPTIONS OF TEACHERS ABOUT THEIR ROLE IN CHILDREN NEEDS SATISFACTION

[1]Marina Arsenović-Pavlović, [2] Zorana Jolić, [1] Slobodanka Antić
[1] University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation
[2] Faculty of Philosophy in Belgrade

Summary

The purpose of this paper was to empirically examine the way in which teachers perceive their role in satisfaction of the needs of pupils. We started with the assumption that teachers, by the nature of their work, are during their working hours mostly in direct contact with children, and therefore modify their behavior and subjective experiences. Since teachers are, also, specifically trained for professional engagement in education and upbringing of children, they are considered to have (along with parents) a key role in protection of rights, as well as in satisfaction of children needs.

Research data were gathered on a sample of 305 teachers from Belgrade central schools. Results show that teachers perceive physical, emotional and organizational needs as more important then competence, variety and social needs. They highly evaluate their own and parental responsibility for satisfaction of these needs. Evaluations of teachers of younger students differ in value from ones of teachers of older students, and female teachers differ from male teachers in average rank of different children needs and evaluations of responsibility of various school life partakers in their satisfaction.

Key words: conceptions of teachers, self-perception, personal responsibility, children needs

II deo

ISTRAŽIVANJA NASILJA I NOVIH OBLIKA POREMEĆAJA PONAŠANJA

EMPIRIJSKE STUDIJE O POVEZANOSTI PRIKAZA NASILJA U MEDIJIMA I AGRESIJE MLADIH

Branislava Popović-Ćitić
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Slađana Đurić
Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu

Povezanost medijskih prikaza nasilja i agresije decenijama je predmet interesovanja naučne javnosti, te je postojeća istraživačka praksa u ovoj oblasti obimna, metodološki raznovrsna i relativno konzistentna u opštim nalazima. U radu su prikazani ilustrativni primeri istraživanja za četiri tipa empirijskih studija, a to su: eksperimentalne, kros-sekcione, longitudinalne i meta-analitičke studije. Analizirane su prednosti i nedostaci svakog tipa studija, kao i rezultati niza istraživanja koji impliciraju jasan generalni nalaz da izloženost prikazima nasilja u medijima stoji u vezi sa povećanjem agresije u kratkoročnim i dugoročnim terminima.

Ključne reči: mediji, agresija, medijski prikazi nasilja, empirijske studije

UVOD

U savremenoj nauci postoji opšta saglasnost da medijski prikazi nasilja ili medijsko nasilje, pod kojim se uobičajeno podrazumevaju vizuelni prikazi scena fizičke agresije jedne osobe ili grupe osoba prema drugima, doprinose povećanju agresije u kratkoročnim i dugoročnim terminima. Naučne debate o potencijalno štetnim efektima prikaza nasilja u elektronskim medijima javljaju se još ranih tridesetih godina prošlog veka (npr. Blumer, Hauser, 1933), da bi sa rapidnim uvođenjem televizije u domaćinstva, sredinom pedesetih godina, došlo do ekspanzije empirijskih istraživanja o ovoj temi. Tako intenzivan istraživački interes je rezultirao postojanjem preko 2.000 empirijskih studija o različitim aspektima efekata televizije, među kojima je više od 600 posvećeno uticaju medijskog nasilja na agresivno ponašanje.

Prema istraživačkom dizajnu, sve empirijske istraživačke studije o efektima prikaza nasilja u medijima na agresiju moguće je klasifikovati u četiri grupe, i to: eksperimentalne, kros-sekcione, longitudinalne i meta-analitičke studije. Svaki tip studija, pod pretpostavkom dobre koncipiranosti, ima svoje karakteristične prednosti, ali i evidentne slabosti koje se, čak ni u uslovima dobre konstrukcije, ne mogu potpuno prevazići. Uobičajeno se slabosti jednog dizajna kompenzuju snagama drugog, te je stoga u kompleksnim istraživačkim domenima poželjno koristiti multiple istraživačke pristupe koji dopuštaju triangulaciju relacija između varijabli obuhvaćenih studijom. Najsnažnija osnova za zaključivanje da neza-

visna varijabla izaziva promene u značajnoj zavisnoj varijabli postoji onda kada se različitim istraživačkim dizajnima dobijaju konvergentni rezultati. U oblasti istraživanja uticaja medijskih prikaza nasilja na agresiju beleži se prisustvo upravo ove situacije.

U cilju razumevanja i kritičke analize istraživanja o uticaju medija na agresivno ponašanje, neophodno je sagledati prirodu realizovanih istraživačkih studija i u skladu sa tim razmatrati rezultate. S obzirom na ograničen prostor, umesto detaljnog pregleda obimne istraživačke literature, biće prikazani ilustrativni primeri za svaki tip studija i rezimirani trendovi o načinu izvođenja nalaza o povezanosti medijskog nasilja i agresije u okviru svakog istraživačkog modela, te na osnovu toga izvedeni generalni zaključci o uticaju prikaza nasilja u medijima na agresivno ponašanje dece i omladine.

EKSPERIMENTALNE STUDIJE

Eksperimentalne studije, posebno one koje se realizuju u laboratorijskim uslovima, zasnivaju se na tipičnoj istraživačkoj paradigmi slučajnog raspoređivanja učesnika u eksperimentalne i kontrolne grupe, koje se, zatim, u različitom stepenu izlažu nasilnim sadržajima putem medija (uslovi visoke ili niske izloženosti prikazima nasilja). Nakon izlaganja nasilnim ili nenasilnim prikazima, istraživači posmatraju međusobne interakcije učesnika iz obe grupe i mere ishode putem stepena ispoljavanja fizičke i verbalne agresije prema drugim osobama ili objektima. Efekti medijskih prikaza nasilja procenjuju se kroz povećanje agresije u eksperimentalnoj grupi koja je posmatrala nasilne sadržaje, u poređenju sa kontrolnom grupom koja nije bila izložena prikazima nasilja. Alternativno, mogu se meriti agresivna osećanja, misli, stavovi ili čak fiziološka pobuđenost učesnika.

Važna karakteristika laboratorijskih eksperimentalnih studija ogleda se u korišćenju procedure randomizacije koja obezbeđuje da svaki učesnik eksperimenta ima jednake šanse da bude raspoređen u eksperimentalnu ili kontrolnu grupu. Slučajnim raspoređivanjem minimizira se verovatnoća da razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe budu rezultat inicijalnih razlika među učesnicima, pre nego realnih eksperimentalnih efekata. Drugim rečima, randomizacijom se redukuju potencijalne sistematske razlike između učesnika i osigurava da dve grupe budu približno jednake u pogledu potencijalno relevantnih faktora, što isključuje razloge za verovanje da se grupe izložene nasilnim i nenasilnim sadržajima medija razlikuju u bilo kojoj relevantnoj personalnoj karakteristici. Laboratorijski ekpsperimenti otuda imaju visoku internu validnost koja implicira da se nalazi istraživača o povećanju agresije u eksperimentalnoj grupi mogu opravdano pripisati efektima izloženosti medijskim prikazima nasilja. Malo prostora se ostavlja potencijalnim alternativnim objašnjenjima i moguće je testirati kauzalne odnose u kojima su uzroci i posledice nedvosmisleno odvojeni. U mogućnosti izvođenja validnih kauzalnih zaključaka leži primarna snaga eksperimentalnih studija.

Međutim, laboratorijski eksperimenti imaju i svoja ograničenja. Jedna od važnih smetnji ogleda se u činjenici da se eksperimenti sprovode u veštačkim uslovima, te im stoga nedostaje eksterna validnost izražena kroz stepen u kome se istraživački rezultati mogu generalizovati na svakodnevni život dece. Kao rezul-

tat toga, istraživači ne mogu da garantuju da se efekti utvrđeni eksperimentom ispoljavaju i u realnom socijalnom kontekstu. Dodatno, eksperimentalne studije su limitirane praktičnim i etičkim razlozima. Prvo, vremenski period u kome se testiraju efekti je kratak i traje od nekoliko minuta do nekoliko dana nakon gledanja scena nasilja. Stoga se mogu meriti isključivo kratkoročni efekti prikaza nasilja. Generalno nema istraživačkih pokušaja da se nakon jednog izlaganja scenama nasilja testiraju dugoročniji efekti. Drugo, ove studije, iz etičkih razloga, ne koriste mere ekstremnih oblika agresije. Kod starijih učesnika fizička agresija se uobičajeno meri voljom da se drugim osobama daju elektrošokovi ili pušta snažan averzivni zvuk, pri čemu se uobičajeno pružaju slabi razlozi za povređivanje drugih osoba koje su neutralni posmatrači ili eventualno osoba koje su prethodno provocirale učesnike. Ozbiljne oblike fizičke agresije koji su prisutni u realnom svetu nije etički procenjivati i u tome leži osnovna slabost laboratorijskih eksperimentalnih studija.

Ipak, eksperimentalna demonstracija povezanosti između opservacije nasilja i agresivnog ponašanja nije ograničena samo na laboratorijske uslove. Eksperimenti u prirodnom okruženju pružaju mogućnost analize spoljašnjih događaja koji vode ka većoj izloženosti nasilnim medijskim sadržajima i njihovog uticaja na agresiju. Viša eksterna validnost terenskih eksperimenta je značajna prednost u odnosu na laboratorijske eksperimente. Dodatno, pojedini eksperimenti u prirodnim uslovima mogu meriti neke od ozbiljnijih formi agresije i to u dužem vremenskom periodu. Međutim, uprkos kontroli izvesnih varijabli za koje se pretpostavlja da kodeterminišu relaciju između medijskih prikaza i agresije (npr. socio-ekonomski status, inteligencija i sl.), istraživači nisu u mogućnosti da prepoznaju i isključe sve potencijalne relevantne varijable i da sa sigurnošću izvedu zaključak da su promene u ponašanju izazvane određenim eksperimentalnim varijablama. Niska interna validnost, u poređenju sa laboratorijskim eksperimentima, onemogućava izvođenje definitivnih zaključaka o kauzalnim efektima. U najboljem slučaju, nalazi terenskih eksperimenata mogu biti osnova za objašnjenje verovatnoće, ali ne i kauzaliteta.

Počev od čuvenog eksperimenta sa Bobo lutkom koji su sproveli Bandura i saradnici (1961), pa do današnjih dana, realizovano je na stotine randomiziranih laboratorijskih eksperimenata kojima je ispitivano da li izlaganje nasilnom ponašanju sa filma ili televizije povećava agresiju u kratkoročnim terminima kod dece i omladine. Konzistentan nalaz gotovo svih studija je da deca neposredno nakon gledanja scena nasilja ispoljavaju više agresivnog ponašanja, agresivnih misli ili agresivnih emocija nego ona deca koja te scene ne gledaju. Na primer, Bjorkqvist (1985) je u Finskoj ispitivao ponašanje dece uzrasta od pet i šest godina nakon gledanja filma sa nasilnim ili nenasilnim sadržajem. Nezavisni ocenjivači, koji nisu znali koji tip filma su deca gledala, posmatrali su zajedničku igru dece nakon gledanja filma. U poređenju sa decom koja su gledala film bez nasilja, deca koja su gledala film sa prikazima nasilja bila su ocenjena višim nivoima fizičke agresije u zajedničkoj igri ($r = .36$). Do sličnih rezultata došao je i Josephson (1987) koji je na uzorku od 396 dečaka, uzrasta od sedam od devet godina, pratio njihovo ponašanje u igranju hokeja odmah nakon gledanja nasilnog ili nenasilnog filma. Posmatrači koji nisu znali koji film su deca gledala beležili su broj fizičkih napada na druge igrače tokom igre. Dodatni element u studiji bio je da, u igri sa jednom

grupom dece, sudije sa sobom nose voki-toki koji ispušta specifičan zvuk koji se pojavljivao tokom filma, što je trebalo da podseća decu na film koji su ranije gledali. Studijom je utvrđeno da su u grupi dece koja su gledala film sa scenama nasilja zabeleženi statistički značajno viši skorovi agresije, nego što je to slučaj u grupi dece koja su gledala film bez nasilnih scena, ali i da je kombinacija gledanja nasilnog filma i sa filmom povezanog zvuka stimulisala mnogo više agresivnog ponašanja nego bilo koja druga kombinacija filma i posebnog zvuka (r = .25).

Da prikazi nasilja u medijima mogu voditi ka povećanju fizičke agresije, bar u kratkoročnim terminima, svedoče i terenske eksperimentalne studije rađene sa adolescentima. Na primer, Leyens i saradnici (1975) su u Belgiji sproveli eksperiment u kome su adolescenti raspoređeni u dva bungalova (primarno namenjena delinkventima) u kojima su im pet noći zaredom prikazivani filmovi sa nasilnim ili nenasilnim sadržajima. Svake večeri, nakon projekcije filma, posmatrane su interakcije učesnika i ocenjivane frekvencije različitih oblika fizičke agresije. Adolescenti koji su bili izloženi filmovima sa elementima nasilja imali su statistički značajno više skorove agresije nego adolescenti iz susednog bungalova, pri čemu su snažniji efekti utvrđeni kod dečaka koji su inicijalno bili agresivniji (r = .38) u odnosu na one koji su ispoljavali niži stepen početne agresije (r = .14). U sličnom eksperimentu u prirodnom okruženju, Parke i saradnici (1977) su, sa američkim adolescentima koji su bili u instituciji za maloletne prestupnike sa minimalnim obezbeđenjem, otkrili slične efekte izloženosti nasilnim filmovima na ukupni nivo interpersonalne agresije (fizičke ili verbalne). Ovi eksperimenti demonstriraju da nasilni filmovi mogu izazvati ozbiljnu fizičku agresiju, čak i u uslovima gde je takvo ponašanje suprotno zvanično propisanim pravilima.

Iako posmatranje nasilja može izazvati agresiju kod osoba koje su visoko emocionalno pobuđene u tom trenutku, nekoliko eksperimenata pokazuje da su emocionalno ili fizički uzbuđeni posmatrači posebno skloni agresivnom ponašanju nakon stimulacije nasilnim scenama. Na primer, Geen i O'Neal (1969) su, u eksperimentu sa studentima muškog pola koji su bili provocirani od strane drugih studenata uz istovremeno izlaganje glasnom zvuku, utvrdili da je reakcija studenata na provokaciju statistički značajno intenzivnija nakon gledanja filma u kome je prikazan profesionalni bokserski meč nego filma koji je prikazivao takmičenje u atletici (r = .75). Studija je bila replicirana sa varijacijama u sadržaju filma i tipu provokacije i dobijeni su suštinski identični rezultati. Takođe, studija Donnerstein-a i Berkowitz-a (1981) pokazuje da je kombinovanje prikaza nasilja sa seksualnom stimulacijom od naročitog uticaja na posmatrače muškog pola da reaguju fizički agresivnije prema ženama koje ih provociraju. U ovom eksperimentu, studentima je prikazivan film sa scenama seksa i nasilja, film sa scenama seksa, ali bez nasilja ili film koji nije sadržao ni nasilne ni scene seksa. Nakon projekcije filma učesnicima je pružena mogućnost da se osvete ženskoj osobi koja ih je prethodno iznervirala, tako što je će joj davati elektro-šokove. Rezultati su pokazali da su studenti koji su gledali film sa prikazima seksa i nasilja mnogo intenzivnije kažnjavali žene nego studenti koji su gledali neutralan ili film sa scenama seksa, ali bez nasilja (r = .71).

Pored ovih eksperimentalnih studija koje su ispitivale neposredne kauzalne efekte medijskih prikaza na fizičku agresiju, veliki je broj studija koja su ispitivale neposredne efekte medijskog nasilja na agresivne misli i emocije. Istraživanja

ukazuju da se rizik za fizički agresivno ponašanje prema drugim osobama povećava među mladima koji veruju da je nasilje prihvatljiv oblik ponašanja prema drugima (Huesmann, Guerra, 1997), delom zbog toga što su ubeđeni da su njihove mete „loše" osobe i da je kažnjavanje takvih osoba pravedno (Berkowitz, Geen, 1967). Slično tome, osobe koje prihvataju nasilje prema ženskom polu (Lackie, de Man, 1997), vide druge osobe kao neprijatelje (Dodge, Frame, 1982), veruju da je osveta pitanje časti (Nisbett, Cohen, 1996), fantaziraju o nasilju (Rosenfeld i sar., 1982) ili jednostavno samo misle o rečima nasilja (Carver i sar., 1983) su u većem riziku za ispoljavanje fizičke agresije prema drugima. Uobičajeno, randomizirani eksperimenti ukazuju da izloženost medijskim prikazima nasilja može dovesti do neposrednog povećanja agresivnih misli i tolerancije na agresiju. Na primer, Thomas i Drabman (1975) su utvrdili da se deca koja su gledala kratak nasilni film sporije odlučuju da pozovu odraslu osobu da interveniše u tuči drugo dvoje dece, nego što je to slučaj sa decom koja su gledala neutralni film. Nalaz ukazuje da jednostavan prikaz nasilne scene čini decu, barem privremeno, tolerantnijom na agresiju. Slično tome, Malamuth i Check (1981) su otkrili da nekoliko dana nakon gledanja nasilnih seksualnih scena dolazi do povećanog prihvatanja fizičke agresije prema ženama među ispitivanim adolescentima. I druge studije pokazuju da adolescenti nakon gledanja kratkih filmskih segmenata sa nasiljem ispoljavaju agresivnije misli (Bushman, 1998) ili agresivnije emocije (Anderson, 1997) nego komparativna grupa adolescenata koja gleda nenasilne filmske segmente. Korišćenjem nešto dužeg vremenskog okvira, Zillmann i Weaver (1999) su od grupe adolescenata, nakon prikazivanja četiri nasilna ili četiri nenasilna filma u uzastopnim danima, zatražili da učestvuju u tobože nevezanoj studiji procene nivoa agresivnog ponašanja. Rezultati su pokazali da su adolescenti koji su prethodno gledali nasilne filmove ispoljavali statistički značajno više nivoe agresije nego oni koji su gledali filmove bez nasilja.

Generalno posmatrano, konzistentni nalaz eksperimentalnih studija je da se deca i omladina izložena prikazima nasilja na filmu ili televiziji ponašaju agresivnije odmah nakon posmatranja takvih sadržaja, odnosno da izlaganje mladih osoba nasilnom ponašanju putem filma ili televizije povećava verovatnoću da će neposredno nakon gledanja nasilnih scena nivo agresivnog ponašanja biti povećan. U dobro kontrolisanim laboratorijskim studijama je utvrđeno da posmatranje nasilja nesumnjivo izaziva promene u ponašanju, te se može izvesti zaključak da izloženost medijskim prikazima nasilja na televiziji ili filmu dovodi do kratkoročnog povećanja agresivnih misli, emocija, ponašanja, uključujući i ozbiljna fizički agresivna ponašanja. Ipak, iako su kauzalni efekti demonstrirani kod učesnika različitog pola, uzrasta i nivoa inicijalne agresije, nalazi eksperimentalnih studija i dalje ostaju nedovoljni za izvođenje zaključka o postojanju kauzalne povezanosti i izvan granica laboratorijskih uslova. Razlog tome je činjenica da su eksperimenti uobičajeno usko fokusirani na testiranje specifične kauzalne hipoteze i ne ispituju sve faktore koji mogu biti prisutni u stvarnim situacijama, te bi se moglo desiti da neki uticaji realnog sveta umanje ili čak elimišu agresivne reakcije koje su uočene u eksperimentima. Eksperimentalni uslovi za decu i omladinu udaljuju se od svakodnevnice u pogledu percepcija subjekata, kratkotrajnosti izlaganja medijskim uticajima, odsustvu mogućnosti pražnjenja agresije, isključivanju takmičarske komunikacije i kriterijumu neposrednosti

merenja efekata (Comstock, Paik, 1991). Takođe, kritičari ističu i mnoštvo potencijalnih pristranosti koje odlikuju većinu sprovedenih eksperimenta. Freedman (1994) nudi dva alternativna objašnjenja eksperimentalnih nalaza da izloženost prikazima nasilja stimuliše agresivno ponašanje. Prvo, filmovi sa nasiljem više uzbuđuju učesnike nego mirni neutralni filmovi, tako da subjekti reaguju agresivnije bilo na prosocijalan bilo na antisocijalan način. Drugo, subjekti teže da odgovore na ono što istraživači traže od njih da učine, te nije iznenađujuće da subjekti nakon gledanja filma u kome su glumci agresivni jedni prema drugima i sami u prostoriji za testiranje ispoljavaju agresiju prema drugima. Uprkos ovim ograničenjima, dizajn eksperimentalnih studija dopušta istraživačima da izoluju jedinstvene efekte medijskih prikaza nasilja na ponašanje. Osim toga, većina istraživača veruje da gotovo uniformi rezultati laboratorijskih eksperimenata jesu važan komplement, u velikoj meri sličnim, rezultatima dobijenim drugim istraživačkim pristupima.

KROS-SEKCIONE STUDIJE

Tipične kros-sekcione ili korelacione studije se sprovode u prirodnom okruženju i baziraju na jednostavnoj pretpostavci – ako medijski prikazi nasilja stimulišu agresiju onda će deca koja gledaju više nasilja u medijima biti agresivnija nego deca koja su u manjoj meri izložena takim sadržajima. Drugim rečima, ako nasilje u medijima podstiče agresivno ponašanje, onda mora postojati pozitivna korelacija između frekvencije gledanja nasilnih sadržaja i ispoljavanja agresivnog ponašanja.

U korelacionim studijama, istraživači uobičajeno pribegavaju anketiranju ili intervjuisanju dece, njihovih vršnjaka, roditelja ili nastavnika. Za te potrebe koriste se prethodno konstruisane baterije upitnika sa pitanjima o stepenu i tipu medijskih prikaza nasilja koje deca gledaju. Ispoljavanje agresije najčešće se meri putem upitnika ili opservacija od strane roditelja ili nastavnika. Podacima prikupljenim samoizveštavanjem, izveštavanjem ili opservacijom obezbeđuje se snimak relacija, u jednoj vremenskoj tački, između uobičajene izloženosti medijskim prikazima nasilja i agresivnog ponašanja pojedinaca, pri čemu se mereni oblici agresivnog ponašanja mogu kretati od verbalne agresije do ozbiljnih oblika fizičke agresije. Mogućnost testiranja relacija između izloženosti medijskim prikazima nasilja i ozbiljnijih mera agresije, kao što su teži oblici fizičke agresije, čini osnovnu snagu kros-sekcionih studija i daje im višu eksternu validnost u poređenju sa eksperimentalnim studijama.

Međutim, u odnosu na laboratorijske i terenske eksperimente, kros-sekcione studije imaju manju internu validnost i daleko su slabije u pogledu testiranja kauzaliteta. U kros-sekcionim istraživanjima, izloženost dece medijskim prikazima nasilja i njihovo agresivno ponašanje se meri u jednoj istoj vremenskoj tački i time se dopušta izvođenje zaključaka o postojanju pozitivne povezanosti između frekvencije gledanja nasilnih medijskih prikaza i aktuelne agresije dece. Takva povezanost ne mora obavezno da znači da učestalost gledanja nasilja u medijima izaziva agresivno ponašanje. Pozitivna korelacija između medijskog nasilja i agresije može reflektovati obrnuto kauzalno objašnjenje, a to je da agresivna deca

više biraju nasilne medijske sadržaje kako bi zadovoljila potrebu za agresivnim stimulusima.

Da bi se utvrdila istinitost pretpostavke da medijsko nasilje izaziva agresiju, a ne obrnuto, neophodno je da se gledanje nasilja u medijima odvija pre ispoljavanja agresivnog ponašanja. Jasno je da jedna situacija može prouzrokovati drugu samo ako se prva situacija desila pre druge, ali ako se obe situacije pojavljuju istovremeno, što je osnovni nalaz kros-sekcionih studija, nije moguće izvesti zaključke o uzročnoj povezanosti. Korelacije utvrđene kros-sekcionim studijama ukazuju da su dve varijable (u ovom slučaju medijski prikazi nasilja i agresija) povezane jedna sa drugom, ali ne i na kojim način se ta veza uspostavlja. U slučaju korelacija moguće je dati tri objašnjenja – prikazi nasilja u medijima vode agresiji, agresija vodi ka gledanju medijskih sadržaja koji prikazaju nasilje ili gledanje medijskih prikaza nasilja i agresija su produkti nekog trećeg faktora ili spleta faktora.

Međutim, i pored niske interne validnosti, kros-sekcione korelativne studije su veoma korisne u testiranju mogućnosti generalizacije eksperimentalnih nalaza, proveri kauzalnih teorijskih modela i testiranju alternativnih objašnjenja kauzalnih hipoteza. Na primer, jedno od alternativnih objašnjenja korelacije između izloženosti medijskim prikazima nasilja i agresije je da ukupno vreme koje se provede u gledanju televizije vodi ka višim nivoima agresije. U vezi sa tim, brojnim korelativnim studijama je utvrđeno da efekti izloženosti medijskim prikazima nasilja ostaju statistički značajni čak i kada se ukupno vreme provedeno u gledanju medijskih sadržaja statistički kontroliše.

Jednu od najekstenzivnijih korelativnih studija sproveo je, početkom sedamdesetih godina prošlog veka, Belson (1978) na uzorku od 1565 dečaka iz Londona (uzrasta od 12 do 17 godina). Na osnovu merenja stepena izloženosti nasilju na televiziji i tipa televizijskog nasilja (npr. realno, fikciono i sl.) i poređenja ovih parametara sa podacima dobijenim samoizveštavanjem o učešću u bilo kojoj od 53 kategorije agresije (od blažih do veoma ozbiljnih oblika agresije) u periodu od šest proteklih meseci, utvrđeno je da je 49% dečaka najmanje jednom ispoljilo agresiju, od čega je 12% to učinilo više od deset puta. Dodatno, utvrđeno je postojanje umerenih korelacija između stepena izloženosti medijskim prikazima nasilja i agresije. Dečaci koji su u većoj meri gledali nasilje na televiziji izveštavali su o većem broju agresivnog ponašanja u periodu od šest meseci (uključujući i oblike ozbiljnog interpersonalnog nasilja), u poređenju sa dečacima koji su nasilne sadržaje gledali u daleko manjoj meri. Nalazi su ostali konzistenti i uz kontrolu drugih varijabli, kao što su porodične karakteristike, kognitivne sposobnosti i slično.

U pojedinim studijama agresija je procenjivana kroz oblike fizičke agresije koji se mogu smatrati delinkvencijom. Na primer, McLeod i saradnici (1972) su na uzorku dece srednjoškolskog uzrasta iz Viskonsina i Merilenda utvrdili da između gledanja nasilja na televiziji i agresivne delinkvencije postoje statistički značajne korelacije u vrednosti od .17 do .28 i to kod oba pola. Izloženost nasilju na televiziji pokazala se kao značajan pozitivan prediktor agresije adolescenata, čak i uz multiplu kontrolu potencijalno relevantnih faktora.

U jednom broju studija ispitivana je povezanost medijskog nasilja sa stavovima koji odobravaju agresivno ponašanje. Na primer, Atkin i saradnici (1979) su utvrdili da osobe koje više gledaju nasilje na televiziji češće biraju fizički i verbal-

no agresivne odgovore u rešavanju hipotetičkih konfliktnih situacija nego osobe koje su u manjem stepenu izložene medijskim prikazima nasilja. Procentualno, 45% osoba koje često gledaju nasilje na televiziji biralo je agresivne odgovore u odnosu na 21% među osobama koje u manjoj meri gledaju nasilne medijske sadržaje. Slično tome, Walker i Morley (1991) su utvrdili da adolescenti koji izveštavaju da uživaju u gledanju televizijskog nasilja imaju stavove i vrednosti koji odobravaju agresivno ponašanje u konfliktnim situacijama.

Konzistentan nalaz kros-sekcionih studija, realizovanih u poslednjih 40 godina, je da deca i omladina koja su više izložena prikazima nasilja u medijima ispoljavaju viši nivo agresivnog ponašanja nego njihovi vršnjaci koji su u manjoj meri izloženi medijskim prikazima nasilja. Jednostavnije rečeno, što su deca više izložena medijskih prikazima nasilja to su ona agresivnija. Ove studije dosledno obezbeđuju dokaze da su aktuelna fizička agresija, verbalna agresija i agresivne misli mladih osoba u korelaciji sa količinom prikaza nasilja koje uobičajeno gledaju na televiziji i u filmovima (Huesmann, Miller, 1994). Utvrđene korelacije ostaju statistički značajne i uz kontrolu niza drugih relevantnih varijabli. Dodatno, u studije koje izveštavaju o postojanju statistički značajnih korelacija korišćene su različite istraživačke metode i ispitivani mladi različitog uzrasta i iz različitih kultura (Huesmann, Eron, 1986).

Može se zaključiti da kros-sekcione korelativne studije obezbeđuju uverljive potvrde da je često gledanje nasilja u medijima povezano sa komparativno visokim nivoima agresivnog ponašanja. One takođe podržavaju kauzalne zaključke eksperimentalnih studija i sugerišu da se nalazi laboratorijskih studija o kratkoročnim efektima mogu generalizovati na ispoljavanje agresije u realnom svetu. Ipak, kros-sekcione ankete imaju svoja ograničenja. One samostalno ne pružaju odgovore na pitanja da li medijski prikazi nasilja izazivaju agresiju, da li su medijski prikazi nasilja atraktivni upravo agresivnoj deci i omladini, ili možda neki drugi faktori predisponiraju istu grupu mladih osoba da gledaju više nasilja u medijima i da se ponašaju agresivnije nego svoji vršnjaci. Bolje dokaze o ovim pitanjima obezbeđuju longitudinalne kauzalno-korelativne studije koje istražuju posledične efekte izloženosti medijskom nasilju na ranijim uzrastima.

LONGITUDINALNE STUDIJE

Longitudinalne ili kauzalno-korelativne studije nastoje da objasne dugoročne odnose između izloženosti medijskim prikazima nasilja u detinjstvu i agresivnog ponašanja u adolescenciji i odraslom dobu. Sprovode se u prirodnom okruženju i baziraju na merenju frekvencije gledanja medijskih prikaza nasilja i učestalosti agresivnog ponašanja kod jedne grupe ispitanika u različitim vremenskim tačkama. Postupak i instrumentarijum procene identičan je onome koji se koristi u kros-sekcionim studijama, ali se testiranje dugoročnih efekata ranije izloženosti medijskim prikazima nasilja na kasnije agresivno ponašanje obezbeđuje ponovnim procenama na istom uzorku nakon određenog vremenskog perioda. Osnovna pretpostavka je da se merenjem u najmanje dve vremenske tačke može odrediti da li gledanje nasilja u medijima vodi ka agresiji ili agresivne tendencije navode decu da biraju nasilne medijske sadržaje. Stoga, longitudinalne studije, iako po

svojoj prirodi korelacione, generalno obezbeđuju bolju potvrdu kauzalnih uticaja i usmerenosti nego kros-sekcione studije.

U poređenju sa eksperimentalnim studijama, longitudinalne studije mogu da procenjuju ekstremnije forme agresije, ali i da daleko direktnije testiraju verodostojnost dugoročnih predisponirajućih efekata medijskih prikaza nasilja. Takođe, merenjem seta teorijski relevantnih varijabli u nekoliko vremenskih tačaka dopušta se snažnije testiranje alternativnih objašnjenja, odnosno bolja statistička kontrola alternativnih ekplanatornih faktora. Sa druge strane, longitudinalne studije, kojih ima svega nekoliko u ovoj oblasti, iziskuju velike materijalne troškove i veoma su teške za sprovođenje.

U najverovatnije prvoj longitudinalnoj studiji u ovoj oblasti, iniciranoj 1960. godine i sprovedenoj na reprezentativnom uzorku od 856 mladih iz okruga Kolumbija u državi Njujork, Eron i saradnici (1972) su utvrdili da je izloženost nasilju na televiziji na uzrastu od osam godina statistički značajno povezana sa agresivnim ponašanjem na istom uzrastu (r= .21), ali i sa agresivnim i antisocijalnim ponašanjem nakon deset godina, odnosno na uzrastu od 18 godina (r= .31). Ova povezanost je utvrđena isključivo kod dečaka i ostajala je značajna (r= .25) i uz kontrolu drugih potencijalno relevantnih varijabli, kao što su inicijalna agresivnost dece, inteligencija dece, porodični socio-ekonomski status, roditeljska agresivnost, kažnjavanje i briga o deci (Lefkowitz i sar., 1977). Osim toga, agresija na uzrastu od osam godina nije se pokazala prediktivnom za gledanje medijskih prikaza nasilja na uzrastu od 18 godina (r= .01), čime je otklonjena sumnja da su longitudinalni odnosi većim delom posledica okolnosti da su visoko agresivni mladi skloni da gledaju više nasilja nego njihovi manje agresivni vršnjaci. Dvadesetdvogodišnja studija praćenja samo dečaka kod kojih je utvrđena veza između izloženosti nasilju na televiziji na uzrastu od osam godina i agresivnog ponašanja na uzrastu od 18 godina (211 dečaka iz primarnog uzorka) otkrila je da je gledanje nasilja u medijima statistički značajan, ali slab prediktor kriminaliteta u odraslom dobu (Huesmann i sar., 1997).

Reprezentativniju trogodišnju longitudinalnu studiju o efektima televizijskog nasilja, pokrenuli su Huesmann i saradnici, 1977. godine, u pet zemalja (Australija, Finska, Izrael, Poljska, SAD). Rezultati su ukazali da navike gledanja televizije u ranom detinjstvu (od šeste do osme godine) prediktuju kasnije ispoljavanje agresije (od devete do jedanaeste godine). Nasuprot ranijoj longitudinalnoj studiji, povezanost između agresije i ukupne izloženosti televizijskom nasilju utvrđena je kod oba pola, čak i u zemljama gde nije bilo značajne količine nasilnih televizijskih programa, kao što su Izrael, Finska i Poljska (Huesmann, Eron, 1986). U većini zemalja utvrđeno je da agresivnija deca više gledaju televiziju, preferiraju emisije sa nasilnijim sadržajem, identifikuju se u većoj meri sa agresivnim likovima i opažaju televizijsko nasilje kao realan život. Kombinacija ekstenzivne izloženosti medijskim prikazima nasilja i identifikacije sa agresivnim likovima pokazala se kao naročito snažan prediktor kasnije agresije kod većine dece. Ipak, razlike među zemljama postoje. Na primer, longitudinalni efekti gledanja televizije na agresiju nisu bili statistički značajni kod devojčica u Finskoj niti kod sve dece u Australiji, dok su u Izraelu statistički značajni efekti utvrđeni samo kod dece koja žive u gradu, ali ne i kod one koja su odgajana u kibucima.

Petnaest godina nakon početka realizacije studije iz 1977. godine, Huesmann i saradnici (2003) su ponovo ispitali 329 učesnika (iz prvobitnog uzorka za Ameriku) koji su tada bili u ranim dvadesetim godinama. Rezultati su ukazali na postojanje odloženih efekata medijskog nasilja na agresiju. Otkrivene su statistički značajne korelacije između izloženosti televizijskim prikazima nasilja tokom detinjstva i kompozitnih mera fizičke, verbalne i indirektne agresije tokom mlađeg odraslog doba, i to kod oba pola (r= .20). Analize svedoče da često izlaganje televizijskom nasilju u detinjstvu rezultira višim nivoima agresivnog ponašanja u kasnijim periodima, ali da visok stepen agresije tokom detinjstva ne vodi ka češćem gledanju nasilja na televiziji u adolescenciji i odraslom dobu. Dodatno, utvrđeno je da identifikacija sa agresivnim televizijskim likovima i opažanje televizijskog nasilja kao realnog prediktuju kasniju agresiju, kao i da efekti česte izloženosti televizijskom nasilju tokom detinjstva na kasnije agresivno ponašanje perzistiraju i uz kontrolu varijabli obrazovanja roditelja, porodičnog socio-ekonomskog statusa, intelektualne sposobnosti i školskog postignuća dece. Takođe, preliminarni rezultati iz drugih zemalja ukazuju da izloženost medijskom nasilju u detinjstvu prediktuje agresiju u odraslom dobu, i to kod oba pola u Finskoj, kod muškaraca u Izraelu, ali ne i u Poljskoj, gde se veruje da je usled socijalne tranzicije tokom osamdesetih godina došlo do promene relacija (Viermero, 2002).

Svakako je vredna pomena je i sedamnaestogodišnja longitudinalna studija, koju su 1975. godine započeli Johnson i saradnici (2002) na uzorku od 707 osoba iz dva okruga severnog Njujorka. Studijom su ispitivani efekti televizijskih navika u adolescenciji i mlađem odraslom dobu na kasnije nasilno ponašanje. Budući da je u studiji analizirano ukupno vreme koje osobe provode gledajući televiziju, a ne samo vreme gledanja nasilnih televizijskih sadržaja, veruje se da su potcenjeni aktuelni efekti izloženosti nasilnim televizijskim sadržajima na kasnije agresivno ponašanje (Anderson, Bushman, 2002). Rezultati ukazuju da je izloženost televiziji na uzrastu od 14 godina statistički značajan prediktor fizičke agresije na uzrastu od 22 godine (r= .17), čak i kada se kontrolišu efekti niza varijabli, kao što su: porodični socio-ekonomski status, obrazovanje roditelja, verbalna inteligencija dece, zlostavljanje u detinjstvu, karakateristike susedstva, agresija vršnjaka i nasilje u školi. Dodatno, vreme provedeno u gledanju televizije na uzrastu od 22 godine pokazuje se statistički značajnim prediktorom fizičke agresije na uzrastu od 30 godina (r= .35).

U nekoliko longitudinalnih studija učinjeni su pokušaji da se dokaže teza da medijski prikazi nasilja uzrokuju agresiju, ali dobijeni rezultati, iako nisu izolovani, jednostavno ne pružaju snažnu podršku polaznoj pretpostavci. Na primer, trogodišnja studija, koju su 1970. godine inicirali Milavsky i saradnici (1982), predstavljala je pokušaj da se predvidi agresivno ponašanje u jednoj vremenskoj tački na osnovu stepena u kome su deca u ranijem periodu bila izložena televizijskim prikazima nasilja, uz kontrolu ranijeg nivoa agresivnog ponašanja, niza socijalnih i porodičnih faktora. Ispitano je preko 15 vremenskih intervala (u rangu od pet meseci do tri godine). Međutim, rezultati studije, izvedeni na uzorku od 2.400 dečaka i devojčica uzrasta od sedam do 12 godina, svedoče o postojanju statistički značajnih regresionih koeficijenata za samo dva od 15 kritičnih testova kauzalne teorije kod dečaka, dok su dodatnih deset prediktivne usmerenosti.

Kod devojčica, samo tri kritična testa su bila statistički značajna, dok je sedam bilo prediktivne usmerenosti.

Uzimajući u obzir izložene rezultate, može se zaključiti da se konzistentni nalaz realizovanih longitudinalnih studija o medijskim prikazima nasilja izražava u stavu da rana izloženost medijskom nasilju stoji u vezi sa povećanjem kasnijeg agresivnog ponašanja. Rezultati longitudinalnih studija nedvosmisleno potvrđuju tezu da visok nivo izloženosti medijskim prikazima nasilja u detinjstvu može doprineti razvoju agresije u kasnom detinjstvu, adolescenciji, pa čak i odraslom dobu. Vrednosti korelacija se kreću od niskih do umerenih, zavisno od vremenskog razmaka. Takođe, postoje potvrde da agresivnija deca uobičajeno gledaju više nasilja nego njihovi manje agresivni vršnjaci, ali su daleko snažniji dokazi da je gledanje nasilja u medijima prediktor povećanja agresije, čak i uz kontrolu socijalnog statusa, intelektualnog funkcionisanja, ranijeg nivoa agresivnosti i prakse roditeljstva. Drugim rečima, studije ukazuju da izloženost medijskom nasilju u detinjstvu prediktuje povećanu agresiju (čak i uz kontrolu rane agresije), dok se, sa druge strane, agresivno ponašanje u detinjstvu ne pokazuje prediktivnim za kasnije intenzivnije gledanje nasilnih sadržaja u medijima. Time se dodatno dovodi u pitanje pretpostavljena verovatnoća da je korelacija između agresije i gledanja medijskih prikaza nasilja posledica sklonosti agresivne dece da gledaju više nasilja.

META-ANALIZE

Postojanje preko šest stotina empirijskih studija (različitog istraživačkog dizajna) o povezanosti između medijskih prikaza nasilja i agresije omogućilo je istraživačima da ekstenzivno razmatraju i sumiraju postojeće rezultate kroz narativne i meta-analitičke preglede. Narativni pregledi se sastoje u opisivanju karakteristika, sličnosti i razlika niza relevantnih empirijskih studija objavljenih u određenom vremenskom periodu. Osnovna slabost ovog tipa studija je sadržana u činjenici da rezultati narativnih pregleda u izvesnoj meri zavise od interpretacije istraživača, tako da se može desiti da ista istraživačka literatura bude na različiti način interpretirana. Daleko objektivniju sliku pružaju meta-analitički pregledi u kojima se primenom sofisticiranih statističkih tehnika sumiraju i reevaluiraju rezultati velikog broja empirijskih studija o određenom problemu. Statistički podaci pojedinačnih empirijskih studija kombinuju se i objedinjuju u novu bazu podataka koja omogućava istraživačima da statističkom analizom utvrde jedinstvenu prosečnu veličinu efekta za raspoložive istraživačke podatke iz multiplih studija. Integracijom rezultata relevantnih empirijskih istraživanja izvode se snažniji zaključci o povezanosti varijabli i unapređuje mogućnost generalizacije nalaza individualnih studija.

Postupak meta-analize smatra se najobjektivnijim pristupom u analizi postojeće ogromne istraživačke građe o određenom problemu. Naučna zajednica uobičajeno više respektuje meta-analize nego empirijske studije, pod uslovom da su meta-analize pažljivo i korektno sprovedene, uz zadovoljavajući izbor empirijskih istraživanja. Meta-analize pružaju solidnu i konzistentnu bazu dokaza, te daju direkcije za dalja empirijska istraživanja. Osim toga, meta-analitički pregledi, uz pretpostavku korektno sprovedenih postupaka statističke metodologije,

redukuju potencijalne predrasude i predubeđenja istraživača (koji su svojstveni klasičnim narativnim pregledima) i pružaju mogućnost izvođenja objektivnijih zaključaka.

Jednu od prvih meta-analiza sproveo je Andison (1977) na uzorku od 67 studija (26 laboratorijskih eksperimenata, 23 eksperimenta u prirodnom okruženju i 18 kros-sekcionih studija) realizovanih između 1956. i 1976. godine, koje su obuhvatale preko 30.000 učesnika. Analiza je rezultirala značajnim dokazima o pozitivnoj povezanosti između medijskog nasilja i kasnije agresije. Nešto kasnije, Hearold (1986) je pregledom 230 eksperimentalnih i kros-sekcionih studija takođe utvrdio da je u gotovo svim studijama utvrđena otkrivena statistički značajna i pozitivna korelacija između agresije i izloženosti medijskim prikazima nasilja.

Složeniju i obuhvatniju meta-analizu, usmerenu na izračunavanje prosečne veličine efekta, izvršili su Paik i Comstock (1994) na uzorku od 217 empirijskih istraživačkih studija (eksperimentalnih i kros-sekcionih) koje su publikovane u periodu od 1957. do 1990. godine. Na osnovu 432 nezavisna testa efekata utvrđeno je da je veličina efekta za randomizirane eksperimente u proseku umerena, ali da veoma varira u zavisnosti od ishoda agresije koji su mereni. Veličina efekta za studije u kojima su mereni svi oblici agresije utvrđena je umerena do visoka prosečna veličina efekta koja uzima vrednost od .37. Kada se analiza ograniči isključivo na eksperimente u kojima su efekti klasifikovani kao fizička agresija prema drugim osobama, prosečna veličina efekta iznosi .32 na osnovu 71 nezavisnog testa. Niža, ali i dalje statistički značajna, prosečna veličina efekta, u vrednosti koeficijenta korelacije od .13, utvrđena je za 32 nezavisne veličine efekta u eksperimentalnim studijama koje izveštavaju o nasilnom kriminalu prema drugima. Kada su u pitanju kros-sekcione studije, na osnovu 410 testova hipoteza o pozitivnoj korelaciji između medijskih prikaza nasilja i različitih mera agresivnog ponašanja, utvrđeno je postojanje niskih do umerenih veličina efekta. Za mere svih oblika agresije prosečna veličina efekta, izražena koeficijentom korelacije, uzima vrednost od .19. Dodatno, identifikovano je 200 testova hipoteza u kojima je agresivno ponašanje mereno stvarnom fizičkom agresijom prema drugoj osobi, pri čemu veličina efekta ostaje suštinski ista kao i za kros-sekcione studije uopšte i iznosi .20. Za studije u kojima je agresija merena kriminalnim nasilnim ponašanjem utvrđena veličina efekta je niska i iznosi svega .06.

Noviju meta-analizu sproveli su Anderson i Bushman (2002) na uzorku od 284 nezavisne studije, različitog istraživačkog dizajna, koje su uključivale 51.597 učesnika. Analizom je obuhvaćeno 124 laboratorijskih eksperimenata sa 7.305 učesnika, 28 terenskih eksperimenata sa 1.976 učesnika, 86 kros-sekcionih studija sa 37.341 učesnika i 46 longitudinalnih studija sa 4.975 učesnika. Rezultati meta-analize, u kojoj su prosečne veličine efekta izražene koeficijentom korelacije, ukazuju da izloženost medijskim prikazima nasilja stoji u statistički značajnoj i pozitivnoj korelaciji sa agresijom. Veličina efekta je najviša kod laboratorijskih eksperimentalnih studija i uzima vrednost od .23. Nešto niža veličina efekta, u vrednosti od .19, utvrđena je za terenske eksperimente, dok je u kros-sekcionim studijama prosečna veličina efekta iznosila .18. Za longitudinalne studije, na osnovu 42 nezavisna testa, utvrđena je statistički značajna prosečna veličina efekta sa vrednostima koeficijenta korelacije od .17.

Sudeći prema rezultatima meta-analiza, svi tipovi istraživačkih studija pružaju solidnu i doslednu bazu snažnih i jasnih potvrda da između izloženosti medijskim prikazima nasilja i kasnije agresije postoje statistički značajne i pozitivne korelacije, koje su generalno niske do umerene vrednosti.

ZAKLJUČAK

Na osnovu integracije rezultata akumulirane istraživačke građe iz eksperimentalnih, kros-sekcionih, longitudinalnih i meta-analitičkih studija nameće se konzistentan i jasan generalni nalaz da prikazi nasilja u medijima stoje u vezi sa povećanjem agresije. Eksperimentalne studije pokazuju nedvosmislene kauzalne efekte u laboratorijskim uslovima, kros-sekcione studije upućuju da realna agresija korelira sa uobičajenom izloženošću medijskom nasilju u prirodnom okruženju, longitudinalne studije svedoče da izloženost medijskim prikazima nasilja u detinjstvu prediktuje povećanje agresije u kasnijem životnom dobu (nezavisno od nivoa agresije u detinjstvu), dok meta-analitičke studije potvrđuju statistički značajne i pozitivne korelacije između prikaza nasilja u medijima i agresije.

Prikazani rezultati empirijskih studija omogućavaju izvođenje nekoliko zaključaka. Prvo, kratka izloženost prikazima nasilja povećava agresivno ponašanje, misli i emocije u kratkoročnim terminima. Drugo, ponavljana izloženost medijskom nasilju povećava agresiju i nasilje u dugoročnim terminima, desenzitizuje osobe na scene nasilja i posledice nasilja, povećava prihvatanje nasilja kao načina rešavanja konflikata i razvija stavove i uverenja koja podržavaju agresiju. Treće, ponavljana izloženost nasilju ima snažniji uticaj kod dece i adolescenata nego kod odraslih osoba. Četvrto, empirijskim istraživanjima nije identifikovana grupa (npr. pol, uzrast, tip ličnosti) koja je u potpunosti imuna na efekte medijskog nasilja. I peto, objektivne efekte medijskih prikaza nasilja je najadekvatnije sagledavati u kontekstu probabilizma, a ne kauzaliteta. Izloženost medijskim prikazima nasilja je postojani i značajni faktor koji povećava rizik da će se deca ponašati agresivno kako u kratkoročnim tako u dugoročnim terminima, ali se ne može posmatrati kao izolovana determinanta uslovljenosti agresivnog ponašanja. Drugim rečima, prikazi nasilja u medijima predstavljaju samo jedan od multiplih rizičnih faktora koji konvergentnim delovanjem doprinose razvoju agresije.

Konačno, iako su ukupni efekti medijskog nasilja na agresivno ponašanje statistički relativno niski (oko .20), ne treba ih potcenjivati. Izloženost medijskim prikazima nasilja može imati značajne socijalne posledice iz najmanje tri razloga. Prvo, veliki udeo populacije, a ako ne i gotovo celokupna populacija ljudi, svakodnevno je izložena delovanju ovog faktora rizika. Drugo, štetni efekti prikaza nasilja u medijima se nakon svakog ponavljanog izlaganja akumuliraju posredstvom mehanizma socijalnog učenja. Treće, čak i kratkoročni efekti jednog izlaganja medijskim prikazima nasilja mogu značajno povećati ukupan nivo agresije u društvu. Uvažavanje činjenice da akumulacija malih efekata na velikom delu populacije može tokom vremena rezultirati značajnim praktičnim posledicama, u potpunosti opravdava rasprave o mogućim akcijama preventivnog delovanja u domenu javnog zdravlja i prevencije agresivnog ponašanja.

LITERATURA

1. Andison, F. S. (1977). TV violence and viewer aggression: A cumulation of study results 1956–1976. *Public Opinion Quarterly, 41*, 314–331.
2. Anderson, C. A. (1997). Effects of violent movies and trait irritability on hostile feelings and aggressive thoughts. *Aggressive Behavior, 23*, 161–178.
3. Anderson, C. A., Bushman, B. J. (2002). The effects of media violence on society. *Science, 295*, 2377–2378.
4. Atkin, C. K., Greenberg, B. S., Korzenny, F., McDermott, S. (1979). Selective exposure to televised violence. *Journal of Broadcasting*, *23* (1), 5–13.
5. Bandura, A., Ross, D., Ross, S. A. (1961). Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology, 63*, 575–582.
6. Belson, W. A. (1978). *Television violence and the adolescent boy*. Hampshire, England: Saxon House, Teakfield.
7. Berkowitz, L., Geen, R. G. (1967). Stimulus qualities of the target of aggression: A further study. *Journal of Personality and Social Psychology, 5*, 364–368.
8. Bjorkqvist, K. (1985). *Violent films, anxiety, and aggression*. Helsinki: Finnish Society of Sciences and Letters.
9. Blumer, H., Hauser, P. (1933). *Movies, delinquency, and crime*. New York: Macmillan.
10. Bushman, B. J. (1998). Priming effects of violent media on the accessibility of aggressive constructs in memory. *Personality and Social Psychology Bulletin, 24*, 537–545.
11. Carver, C. S., Ganellen, R. J., Froming, W. J., Chambers, W. (1983). Modeling: An analysis in terms of category accessibility. *Journal of Experimental Social Psychology, 19*, 403–421.
12. Comstock, G., Paik, H. (1991). *Television and the American child*. New York: Academic Press.
13. Dodge, K. A., Frame, C. L. (1982). Social cognitive biases and deficits in aggressive boys. *Child Development, 53*, 620–635.
14. Donnerstein, E., Berkowitz, L. (1981). Victim reactions in aggressive erotic films as a factor in violence against women. *Journal of Personality and Social Psychology, 41*, 710–724.
15. Eron, L. D., Huesmann, L. R., Lefkowitz, M. M., Walder, L. O. (1972). Does television violence cause aggression? *American Psychologist, 27*, 253–263.
16. Freedman, J. (1994). Viewing television violence does not make people more aggressive. *Hofstra Law Review, 22*, 833–854.
17. Geen, R. G., O'Neal, E. C. (1969). Activation of cue-elicited aggression by general arousal. *Journal of Personality and Social Psychology, 11*, 289–292.
18. Hearold, S. (1986). A synthesis of 1043 effects of television on social behavior. U: G. Comstock (Ur.), *Public communication and behavior, 1* (str. 66–133). New York: Academic Press.
19. Huesmann, L. R., Eron, L. D. (Eds.). (1986). *Television and the aggressive child: A cross-national comparison*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

20. Huesmann, L. R., Guerra, N. G. (1997). Children's normative beliefs about aggression and aggressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 72*, 408–419.
21. Huesmann, L. R., Miller, L. S. (1994). Long-term effects of repeated exposure to media violence in childhood. U: L. R. Huesmann (Ur.), *Aggressive behavior: Current perspectives* (str. 153–183). New York: Plenum Press.
22. Huesmann, L. R., Moise, J. F., Podolski, C. L. (1997). The effects of media violence on the development of antisocial behavior. U: D. M. Stoff, J. Breiling, J. D. Maser (Ur.), *Handbook of antisocial behavior* (str. 181–193). New York: John Wiley & Sons.
23. Huesmann, L. R., Moise-Titus, J., Podolski, C. L., Eron, L. (2003). Longitudinal relations between children's exposure to TV violence and their aggressive and violent behavior in young adulthood: 1977–1992. *Developmental Psychology, 39*, 201–221.
24. Johnson, J. G., Cohen, P., Smailes, E. M., Kasen, S., Brook, J. S. (2002). Television viewing and aggressive behavior during adolescence and adulthood. *Science, 295*(5564), 2468–2471.
25. Josephson, W. L. (1987). Television violence and children's aggression: Testing the priming, social script, and disinhibition predictions. *Journal of Personality and Social Psychology, 53*, 882–890.
26. Lackie, L., de Man, A. F. (1997). Correlates of sexual aggression among male university students. *Sex Roles, 37*, 451–457.
27. Lefkowitz, M. M., Eron, L. D., Walder, L. O., Huesmann, L.R. (1977). *Growing up to be violent: A longitudinal study of the development of aggression*. New York: Pergamon Press.
28. Leyens, J. P., Camino, L., Parke, R. D., Berkowitz, L. (1975). Effects of movie violence on aggression in a field setting as a function of group dominance and cohesion. *Journal of Personality and Social Psychology, 32*, 346–360.
29. Malamuth, N. M., Check, J. V. P. (1981). The effects of mass media exposure on acceptance of violence against women: A field experiment. *Journal of Research in Personality, 15*, 436–446.
30. McLeod, J. M., Atkin, C. K., Chaffee, S. H. (1972). Adolescents, parents, and television use: Adolescent self-report measures from Maryland and Wisconsin samples. U: G. A. Comstock, E. A. Rubinstein (Ur.), *Television and social behavior: A technical report to the Surgeon General's Scientific Advisory Committee on Television and Social Behavior: Vol. 3. Television and adolescent aggressiveness.* Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
31. Milavsky, J. R., Kessler, R., Stipp, H., Rubens, W. S. (1982). Television and aggression: Results of a panel study. U: D. Pearl, L. Bouthilet, J. Lazar (Ur.), *Television and behavior: Ten years of scientific progress and implications for the eighties: Vol. 2. Technical reviews.* Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
32. Nisbett, R. E., Cohen, D. (1996). *Culture of honor: The psychology of violence in the South*. Boulder, CO: Westview Press.
33. Paik, H., Comstock, G. (1994). The effects of television violence on antisocial behavior: A meta-analysis. *Communication Research, 21* (4), 516–546.
34. Parke, R. D., Berkowitz, L., Leyens, J. P., West, S. G., Sebastian, R. J. (1977). Some effects of violent and nonviolent movies on the behavior of juvenile delinquents.

U: L. Berkowitz (Ur.), *Advances in experimental social psychology, 10* (str. 135–172). New York: Academic Press.

35. Rosenfeld, E., Huesmann, L. R., Eron, L. D., Torney-Purta, J. V. (1982). Measuring patterns of fantasy behavior in children. *Journal of Personality and Social Psychology, 42*, 347–366.
36. Thomas, M. H., Drabman, R.S. (1975). Toleration of real life aggression as a function of exposure to televised violence and age of subject. *Merrill-Palmer Quarterly, 21*, 227–232.
37. Viermero, V. (2002). Factors predicting aggression in early adulthood. *Psykologia, 37*(2), 138–144.
38. Walker, K. B., Morley, D. D. (1991). Attitudes and parental factors as intervening variables in the television violence–aggression relation. *Communication Research*, *8*(2), 41-47.
39. Zillmann, D., Weaver, J. B. (1999). Effects of prolonged exposure to gratuitous media violence on provoked and unprovoked hostile behavior. *Journal of Applied Social Psychology, 29*, 145–165.

EMPIRICAL STUDIES ABOUT RELATIONSHIP BETWEEN MEDIA VIOLENCE AND YOUTH AGGRESSION

Branislava Popović-Ćitić
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation
Slađana Đurić
Faculty of Security Studies, University of Belgrade

Summary

The relationship between media violence and the aggression is the subject of scientific interest the public over the decades, and the existing research practice in this area is extensive, diverse in metodology and relatively consistent in the overall findings. The article reviews illustrative examples of research for four types of empirical studies, such as: experimental, cross-sectional, longitudinal, and meta-analytical studies. Analyzed the strenghts and weaknesses of each type of study, as well as the results of a series of investigations that imply clear general finding that exposure to media portrays of violence is related to increased aggression in short-term and long-term context.

Key words: media, aggression, media violence, empirical studies

ISTRAŽIVANJA PORODIČNOG NASILJA

Danijela Spasić, Ivana Radovanović
Kriminalističko-policijska akademija, Beograd-Zemun

Porodično nasilje predstavlja onaj oblik socijalne i porodične patologije koji je decenijama marginalizovan kao unutrašnji, intimni problem u okviru porodičnih relacija. Danas se za njega može reći da je oblik nasilničkog kriminaliteta čije su prave razmere sakrivene iza visoke „tamne brojke", a koji ostavlja teške i nesagledive posledice na fizički, psihički i moralni integritet njegovih žrtava. Zato se od svake socijalno uređene zajednice traži da se kontinuirano i organizovano, a ne stihijski, ad hoc, bavi monitoringom ovog fenomena, ali i njegovom prevencijom. Jedan od najpouzdanijih načina praćenja, ako se uopšte može govoriti o pouzdanom i objektivnom sagledavanju ove pojave, jesu i svi oblici istraživanja porodičnog nasilja, bilo da su preduzeti na ličnu inicijativu istraživača, ženskih grupa i nevladinih organizacija ili su rezultat planskog i organizovanog delovanja formalnih subjekata.

Ključne reči: porodično nasilje, nasilje nad ženama, istraživanja, analiza podataka

UVOD

Reč je o društvenom fenomenu, koji je u svetu, a posebno u Srbiji decenijama marginalizovan i ignorisan. Patrijarhalna shvatanja o odnosu polova i roditeljstvu, koja su još uvek dominantna u našoj sredini, predstavljaju jedan od osnovnih razloga zbog kojih porodično nasilje dugo nije smatrano ozbiljnim oblikom nasilja, već uobičajenim i socijalno prihvatljivim ponašanjem i načinom ostvarivanja porodičnih relacija. Intenziviranjem društvene krize na ovim prostorima 90-ih godina prošlog veka nasilje u porodici poprimilo je dramatičan obim i dinamiku, sa specifičnim oblicima ispoljavanja i teškim posledicama. Na njegovu rasprostranjenost i karakteristike uticali su, dakle, pored rodne socijalizacije i drugih patrijarhalnih stereotipa, i višegodišnja ekonomska kriza, opšte osiromašenje stanovništva, enormno povećanje broja nezaposlenih osoba, veliki obim izbegličkih migracija i drugo, ali i nepostojanje adekvatnih pravnih mehanizama za njegovo sprečavanje i suzbijanje.

Porodično nasilje, svojim intenzitetom i trajanjem, proizvodi ne samo individualne oblike primarne ili sekundarne viktimizacije žena i dece, kao vulnerabilnih kategorija,[1] nego se iz porodice prenosi u školsku sredinu, a njegove posledice se indirektno prelamaju i na radnom mestu, ili dovode do privremene ili trajne sprečenosti za rad, socijalne izolacije i depersonalizacije žrtava. Kada se sve iznete činjenice uzmu u obzir, postaje jasno zašto je svaki pokušaj naučnog istraživa-

1 Vulnerabilan – ranjiv, osetljiv, povredljiv.

nja porodičnog nasilja značajan, zašto ima punu naučnu i društvenu opravdanost i svrsishodnost.

Ovaj rad predstavlja pregled rezultata prvih empirijskih istraživanja koja su od početka 70-ih godina prošlog veka do sredine prve decenije XXI veka sprovedena u svetu, posebno na području Zapadnog Balkana i u Srbiji. Na ovaj način analiziraće se i dometi, problemi i teškoće metodoloških pristupa koji su primenjeni u istraživanjima.

Analiza i teorijsko istraživanje će se, pre svega, baviti fenomenom nasilja nad ženama, jer su sva dosadašnja istraživanja ukazala da je ovaj oblik nasilja poprimio dimenzije pandemije, posebno kad je u pitanju porodično ili bračno nasilje. Podsetimo se, s tim u vezi, da je šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka započela neka vrsta svetske kampanje i procesa prepoznavanja nasilja nad ženama, i borbe za njihovu krivičnopravnu zaštitu. Tada se, u okviru ženskog pokreta, izdvojio "pokret pretučenih žena", koji je identifikovao zlostavljanje žene, ali ne kao njen individualni problem, već kao socijalni problem povezan sa ugnjetavanjem svih žena u društvu (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, 2003). Ovaj pokret uticao je na stvaranje velikog broja ženskih grupa tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, koje su se potpuno posvetile pružanju pomoći i davanju podrške ženama koje trpe nasilje.

Dugo vremena se rasprostranjenost nasilja mogla samo pretpostavljati pošto su slučajevi nasilja koji su dospevali u javnost predstavljali samo vrh ledenog brega. U poslednjoj deceniji prošlog veka, rasprostranjenost nasilja nad ženama otkrivena je i potvrđena u obimnim istraživanjima sprovedenim na području Severne Amerike i u nekoliko evropskih zemalja.

ISTRAŽIVANJA PORODIČNOG NASILJA

Sve aktivnosti na planu prepoznavanja porodičnog nasilja i pokreti za zaštitu žrtava su svoju empirijsku podlogu i afirmaciju našli u rezultatima najsveobuhvatnije studije koja je proučavala rasprostranjenost različitih formi porodičnog nasilja u 90-ak država i društava sa svih kontinenata – antropološko istraživanje, sprovedeno u 14 država Saharske Afrike, u 10 država Srednjeg istoka, u sedam država Evrope, u 17 država iz Severne Amerike i 16 iz Južne Amerike, u 13 država iz Okeanije i 13 iz Azije. Ovo, metodološki zanimljivo istraživanje, koje je sprovedeno tako što su antropolozi živeli u porodicama i neposrednim posmatranjem pratili dinamiku porodičnog života, istovremeno je pružilo uvid i u rasprostranjenost nasilja, najčešće oblike ispoljavanja i obeležja fenomena nasilja, koje su u većini društava istovetna (Levinson, 1989). Rezultati ove studije pokazali su da:

- *od svih oblika nasilja najčešće je zlostavljanje supruge, koje se pojavljuje u 84,5% ispitivanih kultura;*
- *u 70% nasilje se ispoljava kada je suprug trezan, u 8,9% posmatranih zajednica kada je u pijanom stanju, a u 5,6% podjednako i kada je pijan i kada je trezan;*
- *u 45,5% kultura glavni razlog nasilja nad suprugom jeste sumnja u njenu vernost, odnosno ljubomora;*
- *u 46,6% proučavanih društava nasilje nad ženom se okončava smrću ili ozbiljnim povredama;*

- *nasilje nad mužem je nezamisliva pojava u 73,1% društava, retko se dešava u 20,2%, a često u samo 6,7% ispitivanih kultura;*
- *ubistvo dece je izuzetno redak oblik nasilja, ali se u 78,5% zajednica dešava isključivo u onim kulturama u kojima postoji nasilje nad ženom i fizičko kažnjavanje dece.*

Iz ovih podataka se moglo zaključiti da je nasilje u porodici raširena pojava u većini regiona sveta, da su žene najčešće žrtve, a muškarci izvršioci nasilja u braku. (Navedeno prema: žegarac, Brkić, 1988).

Ova studija je, analizirajući *status žrtava,* pokazala da najviši stepen viktimizacije porodičnim nasiljem doživljavaju žene. To su potvrdili i rezultati brojnih Međunarodnih anketa o viktimizaciji, sprovedenih u periodu od 1989. do 1997. godine u preko 50 država, koji su istovremeno pokazali da su žene daleko češće nego muškarci izložene nasilju u domaćem okruženju, da je u jednoj trećini slučajeva žrtvi bio poznat napadač, a da se u preko 20% slučajeva nasilni akt odigrao u kući žrtve (Van Dijk, 1999:5). Regionalne studije porodičnog nasilja u svetu pokazuju da između 10% i 50% žena izjavljuje da su tokom svog života bile fizički zlostavljane od strane svojih intimnih partnera. Studije bazirane na populaciji govore da između 12 i 25% žena tokom svog života doživi prisilni seksualni odnos ili njegov pokušaj od strane svojih sadašnjih ili bivših partnera. interpersonalno nasilje je 1998. godine rangirano kao deseti vodeći uzrok smrti žena starih između 15 i 44 godine. Od svih prijavljenih nasilničkih krivičnih dela u Evropi, 25% uključuje muško zlostavljanje svojih supruga ili partnerki.[2]

U poslednje dve decenije sprovedena su i mnogobrojna istraživanja koja su merila *obim problema porodičnog nasilja* u pojedinim delovima sveta. Kao rezultat toga, veličina problema je utvrđena za većinu evropskih zemalja, kao i ostatak sveta (Human Rights Watch, 2002; European Women's Lobby, 2000).

Prvi izvori podataka su nacionalna ispitivanja koja su koristila reprezentativne uzorke. **U Sjedinjenim Državama**, Steinmetz (1977) je utvrdio da je 3,3 miliona žena bilo pretučeno od strane supružnika. Takođe, Strauss, Gelles i Steinmetz (1980, navedeno prema Chatzifotiou, 2005) su procenili da je protiv 1,7 miliona supružnika upotrebljeno oružje, a oko 2 miliona je pretučeno. Po saznanjima FBI, 50,000 žena su ubili njihovi muževi u SAD osamdesetih godina (Asian Women and Domestic Violence, information for Advisers, London Borough of Greenwich Women's Equality Unit, 1995: 2).

Zatim, prva nacionalona studija zlostavljanja žena **u Kanadi,** bazirana na podacima iz sigurne kuće, procenila je da je najmanje 24,000 Kanađanki pretučeno od strane partnera 1987. godine (Currie, 1990). Studija je sprovedena za Savetodavno veće o statusu žena 1979. godine. U to vreme, 73 sigurne kuće su predstavljale jedini izvor informacija o nasilju nad ženama (MacLeod, 1978, citirano u Currie, 1990: 83). Skorije i obimnije kanadsko ispitivanje nasilja nad ženama sastojalo se iz telefonskog ispitivanja 12,300 žena sa engleskog i francuskog govornog područja, koje su imale iznad 18 godina, i stanovale u 10 kanadskih provincija (Statistics Canada, 1993: 47,53). Podaci su sakupljani nasumičnim odabirom bro-

2 Podaci iz Studije Svetske zdravstvene organizacije koja je obavljena u više zemalja o zdravlju žena i domaćem nasilju nad ženama, 2005. godine (WHO Multi-country Study on Women's Health and Domestic Violence against Women), *navedeno prema* Nikolić-Ristanović, V., Dokmanović, M. (2006) *Međunarodni standardi o nasilju u porodici i njihova primena na Zapadnom Balkanu,* Beograd: iGP "Prometej".

jeva, a podesne ispitanice su nasumično birane iz kontaktiranih domaćinstava. Po tim nalazima, jedna od 6 trenutno udatih žena je pretrpela nasilje od strane svojih muževa, a polovina žena je izjavilo da ih je u prošlom braku maltretirao muž (Statistics Canada, 1993: 9).

Procenjuje se da su **u Britaniji** 48% svih ubistava žena izvršili njihovi partneri. U proseku, 2 žene nedeljno ubiju njihovi sadašnji ili bivši partneri u Engleskoj i Velsu (Mirlees-Black, 1995, navedeno prema Chatzifotiou, 2005: 139). Takođe, po podacima britanskog ispitivanja kriminala iz 1996. godina (British Crime Survey 1996), najveći porast nasilnih zločina od 1981. godine bio je u porodičnom nasilju (Home Office Research Findings, 1997). Niz lokalnih ispitivanja u Ujedinjenom Kraljevstvu pokazuju da su između jedne od 3 i jedne od 4 žena doživele porodično nasilje u nekom trenutku svog punoletstva (Women's Aid Newsletter, 1998: 6). Ispitivanje 430 žena iz Londona pokazalo je da je jedna od tri žene doživela porodično nasilje u nekom trenutku svoga života, a 12% su bile žrtve porodičnog nasilja prethodne godine (Mooney, 1994, ibidem). Drugo anketiranje 484 žena u šoping-centrima otkrilo je da je jedna od 4 žene pretrpela nasilje od svojih bivših ili trenutnih partnera od svoje 18 godine (Doming i Radford, 1996, *ibidem*). Osim toga, anketiranjem 1000 žena u gradskim centrima severne Engleske došlo se do zaključka da je jednu od 8 žena silovao njen muž ili partner (Painter, 1991, *ibidem*).

U 1996/97. godini blizu 55 000 žena i dece je zatražilo utočište u Engleskoj, a 145000 je kontaktiralo Pomoć ženama (Women's Aid) za savet i podršku (Annual Survey, WAFE, februar 1998: 2). Nacionalna SOS telefonska linija Pomoć ženama prima skoro 400 poziva nedeljno od žena koje traže informacije, savet i podršku, kao i da ih upute na neko sigurno mesto gde bi se mogle skoloniti. U toku 1996/97. godine Pomoć ženama Engleske primila je 145 317 poziva, Pomoć ženama Severne irske 14 948 poziva, škotska Pomoć ženama 49 717 i Pomoć ženama Velsa 17 500 poziva. To znači da je ukupan broj ostvarenih poziva 227 482 – jedan poziv na svaka 2,5 minuta, 24 časa dnevno, 365 dana godišnje, što ne uključuje one mnoge koje nisu mogli da uspostave vezu (Economic and Social Research Council Report, 1998: 21). SOS telefon Pomoć ženama žrtvama porodičnog nasilja u Mančesteru prima skoro 6000 poziva godišnje od žena koje traže razne vrste pomoći i sklonište (Women's Domestic Violence Helpline Manchester, Evaluation and Monitoring Report, 1995-6). Zatim, u proseku 100 žena svake godine ubiju njihovi bivši ili sadašnji partneri u Engleskoj i Velsu (Home Office, 1996). Partneri ili bivši partneri ubiju skoro polovinu žena žrtava ubistva u Engleskoj i Velsu, u poređenju sa 6% muškaraca žrtava ubistva (WAFE, februar 1998: 1).

Irska ne poseduje nacionalnu statistiku u vezi sa rasprostanjenošću nasilja nad ženama. Međutim, podaci iz nezavisnog izveštaja četvrte svetske konferencije Ujedinjenih nacija o ženama otkriva da je nacionalna SOS linija Pomoć ženama primila 17 510 poziva od marta 1992. godine do maja 1995. godine, od žena koje su bile fizički, seksualno i mentalno zlostavljane od strane muškaraca sa kojima su bile u intimnoj vezi (National Women's Council of ireland, 1995: 15).

Policijski izveštaji o napadima i ubistvima predstavljaju još jedan izvor podataka. Međutim, nekada mogu biti nepotpuni zato što policija ne ohrabruje uvek pravno gonjenje. ipak, po Edvardsu (1989), Metropolitenska policija dobija preko 1000 telefonskih poziva nedeljno od žena koje su pretrpele porodično nasilje.

Policija zapadnog Jorkšira primila je 2675 poziva u vezi sa porodičnim incidentima u periodu od tri meseca (Leeds interagency Project Progress Report, 1996: 11). A u Irskoj, specijalna jedinica za porodično nasilje i seksualne napade u Dablinu primila je oko 5000 poziva u periodu od 4 meseca (National Women's Council of ireland, 1995: 15).

Dok je egzaktne statističke podatke o porodičnom nasilju u svetu verovatno nemoguće dobiti, očigledno je da je bračno nasilje u najvećem broju slučajeva prema ženama i da utiče na veliki broj pojedinaca/žrtava, koji plaćaju visoku ličnu, fizičku, psihološku, mentalnu, porodičnu, društvenu i finansijsku cenu preživljavanja nasilja (Stanko, Crisp, Hale i Lucraft, 1997, navedeno prema Chatzifotiou, 2005). Zlostavljanje dece, kao i problemi u ponašanju i razvoju deteta, predstavljaju prateće rizike. istraživanjem se došlo do saznanja da je 90% dece zlostavljanih žena ili u istoj ili u susednoj sobi u trenutku dešavanja nasilja. Jedna trećina dece su svedoci maltretiranja, i pokušavaju da zaštite svoje majke, a ponekada i sami postaju žrtve maltretiranja (Asian Women and Domestic Violence, information for Advisors, 1995: 2; Women Against Rape, 1998: 1). Zlostavljana žena se boji da će se stvari samo pogoršati ako nešto preduzme i zatraži pomoć, i upravo taj njen strah predstavlja važan faktor u njenoj odluci da ne prijavi zločin i ostane u nasilnoj vezi, trpi nasilje i ne zatraži pomoć (to je tzv. "strategija produženog nasilja").

Prvo reprezentativno istraživanje sprovedeno **u Nemačkoj** na više od 10.000 ispitanica pokazalo je da približno jedna od četiri žene (25%) trpi fizičko ili seksualno nasilje od strane partnera (Savezno Ministarstvo za porodicu, starije gradjanke/e, žene i omladinu 2004). Prema jednom istraživanju sprovedenom u okviru britanskog istraživanja o kriminalu, 21% žena su bile žrtve fizičkog nasilja ili pretnji od strane partnera bar jednom u životu (Valbi/Alen 2004, navedeno prema Logar, 2005).

U studiji o rasprostranjenosti sprovedenoj u **Finskoj** (Hajskanen/Pispa1998, *ibidem*), 20% žena izjavile su da su trpele nasilje od strane partnera. Osim nanošenja strahovite patnje, nasilje nad ženama rezultira i troškovima za žrtve i društvo (Valbi 2004., Svetska zdravstvena organizacija 2004). U toku istraživanja, Valbijeva je otkrila se troškovi porodičnog nasilja, na primer, u Engleskoj i Velsu procenjuju na 23 milijarde funti godišnje.

U **Bugarskoj** je 2000. godine Agencija za društvena i marketinška istraživanja NOEMA, na uzorku od 1123 žene i muškarca obavila sociološko istraživanje, koje je ukazalo na široku rasprostranjenost porodičnog nasilja (Nikolić-Ristanović, 2008: 105). žrtve fizičkog nasilja su žene (22,2% je izjavilo da ih njihovi partneri tuku), dok je seksualno nasilje na drugom mestu po učestalosti (11% žena starijih od 18 godina bile su žrtve seksualnog nasilja). i istraživanje nasilja u porodici, sprovedeno u oblasti Varne na medicinskoj dokumentaciji o 1546 pregleda obavljenih u periodu 1996-1998. godine, pokazalo je da su žene žrtve nasilja u 81,6% slučajeva, pri čemu se kao počinioci, osim muževa, pojavljuju i deca i drugi članovi porodice (*ibidem*).

U **Grčkoj** se „crna brojka" viktimizacije žena unutar porodice obično istražuje specijalno kreiranim anketama za žrtve (National Report of Greece, 1990). Većina drugih istraživanja koja se sprovode, bazirana je na veoma malom broju uzoraka ili na ciljnim uzorcima. To za posledicu ima postojanje veoma ma-

log broja podataka iz oblasti porodičnih konflikata i viktimizacije žena. U maju 2003. godine predstavljeni su podaci prvog nacionalnog ispitivanja korišćenjem reprezentativnog uzorka od 1200 Grkinja iz gradskih i polururalnih oblasti. ispitivanje je vodio istraživački tim iz centra za istraživnje ženskih pitanja (Artinopoulou and Farsedakis, K.E.T.H.i., 2004, navedeno prema Chatzifotiou, 2005). Prema ovim podacima, od 1200 žena 3,6% je trpelo fizičko nasilje od svojih partnera, 56% je bilo psihički i verbalno maltretirano, dok je 3,5% bar jednom bilo seksualno zlostavljano od strane svog partnera (Artinopoulou, 2003, *ibidem).* U isto vreme je sprovedeno drugo istraživanje malog obima (uglavnom u formi pilot studija) porodičnog nasilja prema ženama, koje je obuhvatilo mnoge izvore: istraživanja koje su sproveli lekari, forenzički doktori i studenti tokom svojih studija; istraživanja sprovedenog u bolnicama, policijskim stanicama i ženskim organizacijama; istraživanja koje je sprovela štampa. Ti izvori su donekle osvetlili informacije o situaciji (Agathonos, 1990, 92). Na primer, prema Feretiju (Fereti, 1990, navedeno prema Chatzifotiou, 2005), samo jedna od četiri pretučene žena prijavi zlostavljanje policiji, dok 21% potraži lekarsku pomoć. Takođe, oko 15% zlostavljanih žena je dobilo odobrenje za razvod braka zbog maltretiranja i zlostavljanja, dok su 23% žena žrtve nasilja svojih muževa (citirano u Agathonos, 1990, 92, *ibidem*).

Osim toga, ispitivanje koje je sprovedeno u opštoj državnoj bolnici u Atini u trajanju od šest meseci 1986. godine pokazalo je da se svakoga meseca u proseku zabeleži 14 slučajeva prebijanja. Sve su bile žene, većina njih udate i sa malim prihodima. Postojalo je još slučajeva sa istim „simptomima", ali su u bolnici zabeleženi kao „incidenti" i zato se nisu uračunali (Malli, citirano u Spinellis, 1997: 236, navedeno prema Chatzifotiou, 2005). Slični „incidenti" su otkriveni u jednoj drugoj nezavisnoj studiji, u gradskoj bolnici u gradu Janena, koji ima populaciju od 45.000 stanovnika. Nijedna od žena nije sebe nazivala „zlostavljanom ženom". Prema istraživačima, žene su se ili isuviše stidele ili bile uplašene da bi otkrile uzroke svojih povreda (Kastanou, citirano u Spinellis, 1997: 236).

U **Mađarskoj** je istraživanje, sprovedeno 1998. godine, bilo prvo istraživanje rasprostranjenosti porodičnog nasilja u istočnoj Evropi. Sprovedeno je u različitim delovima zemlje, na reprezentativnom uzorku od 1010 žena starijih od 18 godina. Rezultati su pokazali da su 13% žena više puta tukli njihovi muževi, a 22% žena je izjavilo da im je prećeno nasiljem, dok je 10% njih, prema izjavama, silovano u braku (Nikolić-Ristanović, 2008: 89). Prema rezulatima istraživanja koje je sprovela Morvai, u Mađarskoj svake godine umre pedesetak žena od posledica nasilja u porodici, dok je približno svaku desetu ženu pretukao muž ili partner (Morvai, 1998, navedeno prema Nikolić-Ristanovi, *ibidem*).

U **Hrvatskoj** je istraživanje partnerskog nasilja sprovedeno 2003. godine, od strane Autonomne ženske kuće iz Zagreba, na reprezentativnom uzorku od 976 žena. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da je 21% žena doživeo fizičko nasilje od strane svog aktuelnog ili bivšeg partnera. čak 61% razvedenih žena doživelo je pretnje fizičkim nasiljem u vreme dok su bile u partnerskim vezama. Oko 27% ispitanica izjavilo je da je doživelo pretnje od strane aktuelnih partnera, a oko trećine ispitivanih žena bilo je izloženo nekom obliku seksualnog nasilja (Otročak, 2005). U Hrvatskoj je oko 30% ispitanica izjavilo da ima prijateljicu koja je doživela nasilje od partnera, dok je 36% njih izjavilo da su im, u periodu njihovog

detinjstva, majke bile zlostavljane od strane njihovih partnera. i za Hrvatsku, kao i za Srbiju, karakteristično je postojanje velike tamne brojke nasilja u porodici, jer se u Hrvatskoj nasilje u porodici prijavljuje u oko 17% slučajeva.[3]

U **Makedoniji** je prvo istraživanje porodičnog nasilja sprovela ESE (Asocijacija za emancipaciju, solidarnost i ravnopravnost žena Republike Makedonije) 2000. godine, na uzorku od 850 žena starijih od 18 godina. Rezultati tog istraživanja pokazali su da je 61,5% ispitanica bilo žrtva psihičkog nasilja, oko 24% bile su žrtve fizičkog, dok je 5% ispitanica navelo da su bile žrtve seksualnog nasilja u porodici. čak je 35% ispitanica navelo da su bile tučene više od deset puta, dok se oko 70% svih slučajeva nasilja dogodilo tokom poslednjih pet godina. Fizičko nasilje je najčešće prijavljivano od strane Romkinja, koje su se, među ispitanicama, nalazile u najtežoj socio-ekonomskoj situaciji (čaceva, čoneva, 2000).

U Makedoniji je svaka četvrta žena bila viktimizirana fizičkim nasiljem više od 20 puta (26,2%), dok je seksualno nasilje prisutno u 5% slučajeva i gotovo uvek je kombinovano sa fizičkim nasiljem, pri čemu je u preko 80% slučajeva nasilnik muž, odnosno partner (sadašnji ili bivši).

U **Bosni i Hercegovini** su istraživanja porodičnog nasilja izvršena 1998. godine na području opštine Zenica (Federacija Bih) na uzorku od 542 žene potvrdila da oko 23% žena doživljava fizičko zlostavljanje od strane partnera, od čega se u 77% slučajeva radilo o ponovljenoj viktimizaciji, dok je 24% njih bilo izloženo kontinuiranom nasilju u dužem vremenskom periodu. Svaka peta ispitanica prijavila je pretnje nasiljem koje su dolazile od strane supruga ili partnera, a koje su se u 3 od 4 slučaja i realizovale (Andrić-Ružičić, 1999).

O rasprostranjenosti porodičnog nasilja u BiH može se zaključiti i na osnovu činjenica da je, na primer, sigurna kuća u Modriči 2004. godine obezbedila sklonište za 291 žrtvu nasilja u porodici, što je za oko 15% više nego u prethodnoj godini. Broj poziva SOS telefonu takođe je uvećan, tako da učestalost varira od 37 mesečno u Unsko-sanskom kantonu, do 600 poziva godišnje u Tuzlanskom kantonu, dok je na SOS telefonu koji pokriva region Banjaluke u 2004. godini registrovano 987 poziva (Nikolić-Ristanović, Dokmanović, 2006:178).

Međutim, prema procenama nevladinih organizacija koje se bave monitoringom porodičnog nasilja u Federaciji BiH, broj neprijavljenih slučajeva 10 puta je veći od broja prijavljenih (*ibidem*).

Istraživanja, koja su u **Albaniji** uglavnom sprovodile nevladine organizacije, pokazala su da je prave razmere raširenosti porodičnog nasilja teško odrediti, s obzirom na životne uslove, mentalitet, stigmu, strah od osvete ili kulturne norme. Pored toga, usled nepostojanja zakonske definicije nasilja u porodici i posebne inkriminacije, odnosno, posebnog zakona o ovom vidu nasilja, ne postoje ni klasifikacije u okviru službene statistike. ipak su neka sprovedena istraživanja pokazala da je porodično nasilje prisutnije i okrutnije u ruralnim sredinama, nego u gradskim područjima. Istraživanje sprovedeno u deset sela oblasti Lezha, pokazalo je da je oko 90% ispitanica bilo svedok različitih oblika nasilja, 95% ih je bilo žrtva nasilja, dok je svaka peta žena izjavila da joj je muž pretio ubistvom (*ibidem*). Istraživanja porodičnog nasilja u urbanim oblastima nisu pružila neku jasniju sliku ove pojave, osim istraživanja sprovedenog 2003. godine na uzor-

3 U Srbiji taj procenat iznosi 16,5% (prema istraživanju Viktimološkog društva Srbije, 2001)

ku udatih žena starosti od 25-65 godina sa prebivalištem u Tirani. Rezultati tog istraživanja pokazali su da je više od trećine ispitanica premlaćeno najmanje jednom od strane svojih muževa tokom poslednjih godinu dana, a svaka četvrta od njih prijavila je tri ili više takvih epizoda (*ibidem*).

Rezultati istraživanja partnerskog nasilja, koje je 2003. godine, sprovedeno u **Crnoj Gori** na reprezentativnom uzorku od 500 žena, pokazali su da je svakoj trećoj ženi prećeno fizičkim nasiljem, dok je svakoj šestoj prećeno ubistvom. Petina anketiranih žena izjavila je da je iskusila neki od oblika kontrolnih taktika, a svaka četvrta tučena je od strane partnera. Oko 25% ispitanica izjavilo je da je bilo prisiljeno na seksualni odnos od strane partnera. Pretnju da će deca biti odvedena od njih doživelo je oko 14% žena, dok su u oko 6% slučajeva deca bila kidnapovana (Radulović, 2003, navedeno prema: Nikolić-Ristanović, Dokmanović, 2006).

Najsveobuhvatnije istraživanje rasprostranjenosti i karakteristika porodičnog nasilja u **Srbiji** sprovelo je Viktimološko društvo Srbije, krajem 2001. godine, na reprezentativnom uzorku od 700 ispitanica, na području velikih gradova u različitim delovima Srbije. Skoro svaka druga ispitanica u sprovedenim istraživanjima izjavila je da je doživljavala neki oblik *psihičkog nasilja* u porodici u dužem ili kraćem vremenskom periodu. Trećina ispitanica doživela je *fizički napad* od nekog člana porodice, dok se svakoj četvrtoj *pretilo nasiljem*. U jednom broju slučajeva nasilje nad ženom uključivalo je i *upotrebu oružja ili oruđa*, pri čemu su se kod trećine ispitanica fizički napadi sa ili bez upotrebe oružja ponavljali više od 5 puta (Nikolić-Ristanović, ur. 2002).

Istraživanje je pokazalo i da je jedna desetina žena doživela *seksualno nasilje* kao punoletna osoba, a u polovini od tog broja radi se o ponovljenom seksualnom nasilju. čak trećina ispitanica doživela je nasilje u poslednjih godinu dana. O slučajevima seksualnog nasilja u drugim porodicama takođe su se posredno mogle dobiti informacije tokom sprovedenih istraživanja, pri čemu se, u najvećem procentu (preko 60%), radi o nasilju u braku ili primarnoj porodici. U svim oblicima porodičnog nasilja koji su identifikovani u istraživanjima, nasilnik je najčešće muž ili partner, što je posebno izraženo kod različitih vidova fizičkog nasilja, upotrebe oružja ili seksualnog nasilja (oko 75%). Kao nasilnik se često pojavljuje i otac (u petini slučajeva psihičkog ili fizičkog nasilja).

PRIKUPLJANJE I ANALIZA PODATAKA O PORODIČNOM NASILJU

Porodično nasilje, i pored nastojanja aktuelnih struktura vlasti u svim državama da se poštuju međunarodni standardi u oblasti porodične zaštite, predstavlja "tabu-temu". Zakonski okviri sprečavanja i suzbijanja ovog sociopatološkog problema još ne predstavljaju adekvatnu garanciju zaštite žrtava. Sve ovo upućuje na jačanje potrebe za monitoringom porodičnog nasilja, njegove rasprostranjenosti, opštih ali i specifičnih karakteristika, uz poznavanje tendencija njegovog kvalitativnog i kvantitativnog rasta na Balkanu, u Evropi i svetu. Međutim, i pored toga, operacionalizovanje istraživanja često je povezano sa brojnim teškoćama i problemima. Jedan od tih problema je i veličina i kvalitet uzorka, koji su često uslovljavali metodološke nejasnoće i konfuzije. Primera radi, prilikom istraživanja porodičnog nasilja u Srbiji, 2001. godine, zabeležen je visok procenat odbija-

nja žena da budu anketirane, posebno u seoskim sredinama (Nikolić-Ristanović, 2002: 9). Tako je procenat odbijanja, uz različite izgovore (nezainteresovanost, strah od muža i drugih članova porodice, nedostatak vremena i slobodnog prostora za anketu), na uzorku od 700 ispitanica, iznosio čak 38,6%. [4]

U analiziranim istraživanjima, koja su pokrivala nacionalni nivo, uzorak je, barem se tako nastojalo, bio reprezentativan, prethodno definisan polnom i starosnom strukturom, bračnim stanjem, socijalnim statusom, etničkom ili verskom pripadnošću. Kod ovog oblika istraživanja porodičnog nasilja korišćene su metode terenskog istraživanja, tehnike dubinskog ili senzitivnog intervjua, obavljanog *face to face* sa ispitanicama. Akcenat je, pre svega, stavljan na 3 činjenice, odnosno na pitanja koja su se odnosila na specijalne slučajeve nasilja: na prvi slučaj nasilja, na najteži slučaj i na poslednji slučaj nasilja (Dobach & Dobach, 1981: 267). To su bila i tzv. akciona istraživanja, bazirana na strukturalnoj metodologiji (Hagan, 1988, navedeno prema Nikolić-Ristanović, 2008: 11).

Druge vrste istraživanja porodičnog nasilja, njegove rasprostranjenosti i opštih karakteristika, manjeg obima i lokalnog nivoa, uglavnom koriste slučajni uzorak. Okolnosti često nameću upotrebu upitnika i sprovode se u formi pilot-studija.

Podaci i informacije o postojanju porodičnog nasilja dobijaju se i analizom poziva upućenih preko SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja. U ovim situacijama, zbog anonimnosti i izbegnutog direktnog kontakta sa ispitivačima, žrtve nasilja su posebno ohrabrene, lično motivisane i, usled toga, objektivnije u prikazivanju okolnosti u kojima su izložene nasilju u porodici.[5]

Pored terenskih istraživanja i intervjua, za prikupljanje podataka o rasprostranjenosti porodičnog nasilja koriste se i telefonske ankete, sa unapred definisanim pitanjima, odnosno standardizovani upitnici. I u ovom slučaju, procenat odbijanja može biti veoma visok, uzorak mali i nedovoljno reprezentativan, uglavnom nasumičan, a sam kvalitet podataka diksutabilan.

Prikupljanje podataka o porodičnom nasilju, a pre svega o njegovim žrtvama, može se sprovoditi i preko tzv. anketa o viktimizaciji. To mogu biti ankete o viktimizaciji kriminalitetom uopšte iz kojih se posredno prikupljaju podaci o viktimizaciji nasiljem u porodici, ili specijalno dizajnirane ankete o žrtvama porodičnog nasilja.[6] Anketa o viktimizaciji može se sprovesti u lokalnim i nacionalnim okvirima, s tim što prva opcija daje mnogo više informacija o procesu viktimizacije („obrasci viktimizacije, uticaj krivičnih dela, stvarna reakcija policije u odnosu prema žrtvi i počiniocu, zahtevi javnosti u smislu idealnog policijskog odgovora, i predstave u javnosti o odgovarajućim kaznama za različite prestupe"; druga opcija „neizbežno...prikriva način na koji se viktimizacija koncentriše u različitim zajednicama i među određenim grupama u okviru tih zajednica." (Tierney, 2006: 36-7).

---

4 Poređenja radi, procenat odbijanja u sličnom istraživanju koje je 2000. godine sprovedeno u Makedoniji bio je 5,1% - V. čaceva, Lj. čoneva, (2000) Semejno nasilstvo, Skopje: Ese.

5 SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja, *http://www.sos-telefon-beograd.org.yu/onama/o_nama.htm*, pristupljeno 16.04.2009. god.

6 Na primer, međunarodne ankete o viktimizaciji sprovedene 1989, 1992-94, 1996-97. u 55 zemalja pokazale su da su žene daleko više nego muškarci izložene nasilju u domaćem okruženju (Van Dijk, 1999: 5).

Kao objektivan izvor podataka o frekventnosti porodičnog nasilja koriste se i prijave koje su žrtve podnele policijskim organima, centrima za socijalni rad ili službama za pomoć i podršku žrtvama kriminaliteta, ali i medicinska dokumentacija u kojoj su dokumentovane posledice, najčešće fizičkog ili seksualnog nasilja.

Distribucija porodičnog nasilja vidljiva je i kroz policijske statističke preglede o strukturi podnetih krivičnih prijava, ali i kroz zvanične statistike tužilaštva i sudskih organa o licima osuđenim za krivično delo nasilja u porodici.

Analiza prikupljenih podataka može imati kvalitativnu ili kvantitativnu dimenziju, pri čemu obuhvata sve identifikovane indikatore o distribuciji i frekventnosti porodičnog nasilja na nacionalnom ili lokalnom nivou, njihovu selekciju, klasifikaciju i statistički prikaz njihovih veza i odnosa. Pri tome se uspostavljaju vremenske i prostorne relacije među pojavama porodičnog nasilja i konstatuju pravilnosti u njihovom ispoljavanju. Analiza obuhvata činjenice koje definišu:

– fenomenološki i etiološki karakter porodičnog nasilja;
– psihosocijalnu dimenziju ličnosti izvršilaca - nasilnika;
– psihološki, socijalni i viktimološki karakter ličnosti žrtava;
dimenzije interakcije nasilnik – žrtva.

Rezultati istraživanja mogu biti obrađeni i prezentovani u svetlu različitih društvenih i kriminoloških teorija, između ostalih, i: teorija muškosti (teorija rodnih uloga i teorija strukturalno uslovljenog delanja), strukturalne teorije (teorija moći i kontrole) i feminističke kriminologije (Nikolić-Ristanović, 2008: 15).

UMESTO ZAKLJUČKA

Države su se obavezale međunarodnim sporazumima da sprečavaju nasilje nad ženama u porodici i zaštite žrtve. Ipak, razne prepreke još uvek sprečavaju implementaciju međunarodnih standarda za zaštitu žena od nasilja i sprovođenje kompleksnih, objektivnih, globalnih, nacionalnih, regionalnih i lokalnih istraživačkih projekata na planu monitoringa porodičnog nasilja i nasilja nad ženama. Te prepreke su duga tradicija i "normalnost" nasilja nad ženama: posmatranje problema kao privatnog, potčinjen položaj žena u društvu i porodici i uloga nasilja u stvaranju i održavanju te potčinjenosti, predrasude i stereotipi koji opravdavaju nasilje nad ženama, seksistički, rasistički, mizogini i nehumani stavovi, zanemarivanje problema od strane političara i zakonodavaca, neznanje odgovornih aktera u odnosu na međunarodne standarde ljudskih prava, nedostatak političke volje i neravnomerna raspodela sredstava, nedostatak svesti i znanja političkih i sudskih vlasti, nepostojanje statističkih baza i planski vođenjih istraživačkih poduhvata na planu definisanja razmera i specifikuma ovog kriminološkog fenomena.

Kako bi prevazišlo te prepreke, svako društvo mora da učini maksimalne napore. S razlogom se pretpostavlja da će biti potrebno još nekoliko decenija kako bismo se približili cilju eliminisanja nasilja nad ženama u porodici. Ono što nam je potrebno je dugoročna posvećenost. Ona podrazumeva i aktivno, sistematično, plansko i finansijski osigurano sprovođenje istraživanja porodičnog nasilja, koje ne sme ostati samo rad istraživača-entuzijasta, koji tragaju za "tamnim broj-

kama", već delatnost od javnog interesa kojoj će biti podjednako posvećene aktivnosti i formalnih i neformalnih društvenih subjekata.

LITERATURA

1. Andrić-Ružičić, D. (ur) (1999) (Ne) živjeti sa nasiljem, Drugi pogled 2. Zenica: Infoteka Medica.
2. Chatzifotiou, S., (2005) Family Violence Against women in Greece, Family Violence and Police Response – Learning From Research, Policy and Practice in European Countries, Burlington: Ashgate Publishing Company.
3. Currie, D.H. (1990) Battered Women and State: from the Failure of Theory to a Theory of Failure. Journal of Human Justice, Vol. 1, pp. 77-96.
4. Dobach, E., Dobach, R. (1979) Violence Against Wives: A Case Against Patriarchy. Sussex: Open Books.
5. Dobach, E., Dobach, R. (1983) The Context-Specific Approach, The Dark Side of Families, Current Family Violence Research, Sage Publications.
6. Dobach, E., Dobach, R. Cavanagh, K. Lewis, R. (2000) Changing Violent Men, London: Sage Publications Ltd.
7. Čaceva, V., Čoneva, Lj. (2000) Semejno nasilstvo. Skoplje: ESE.
8. Konstantinović-Vilić, S. i dr. (2003) Kriminologija, Niš: Pravni fakultet.
9. Logar, R. (2005) Austrijski model intervencije u slučajevima nasilja u porodici, (prevod i štampanje Autonomni ženski centar, Beograd).
10. Nikolić-Ristanović, V., Dokmanović, M. (2006) Međunarodni standardi o nasilju u porodici i njihova primena na Zapadnom Balkanu, Beograd:IGP "Prometej".
11. Nikolić-Ristanović, V. (2002) "Ka objašnjenju i prevenciji nasilja u porodici u Srbiji:multivarijantni pristup", Niš:Pravom protiv nasilja u porodici.
12. Nikolić-Ristanović, V. ur. (2002) Porodično nasilje u Srbiji, Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Prometej.
13. Nikolić-Ristanović, V. (2008) Preživeti tranziciju: svakodnevni život i nasilje u postkomunističkom i postratnom društvu, Beograd: Službeni glasnik.
14. Noaks, L. & Wincup, E. (2007). Criminological Research. Understanding Qualitative Methods. Sage Publications.
15. Otročak, D. (2005) „Povezanost obiteljskog i seksualnog zlostavljanja žena", u: M. Mamula i N. Komarić (ur.) Seksualno nasilje-teorija i praksa. Zagreb: Ženska soba.
16. Radulović, J. (2003) Nasilje u porodici. Podgorica: SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja.
17. Smeenk, W., Malsch, M. (edit., 2005) Family Violence and Police Response – Learning From Research, Policy and Practice in European Countries, Burlington: Ashgate Publishing Company.
18. Tierney, J. (2006). Criminology. Theory and Context. Pearson: Longman.
19. Ćopić, S. (2003) "Porodično nasilje u zemljama bivše Jugoslavije: pregled najvažnijih rezultata istraživanja", Temida, br. 2.
20. Van Dijk, J. (1999) "Kriminalna viktimizacija:globalni osvrt", Temida, Beograd:VDS, br. 1.

21. Žegarac, N., Brkić, M.(1998) Nasilje u porodici – mogućnost zaštite i prevencija, Nasilje nad decom, Beograd: Fakultet političkih nauka.

RESEARCHING OF FAMILY VIOLENCE

Danijela Spasić, Ivana Radovanović
Crime Police Academy, Belgrade - Zemun

Summary

Family violence is one form of social and family pathology that is marginalized for decades as internal, intimate problem in the family relations. Today, for it can say that is a form of violent crime whose proportions make hidden behind high "dark figures", which leaves serious and unforeseeable consequences on the physical, mental and moral integrity of his victims. Therefore, each of the regulated community social search to be continued and organized, not impulsive, ad hoc, dealing with monitoring of this phenomenon, and its prevention. One of the most reliable way to monitor, if the talk can be about a reliable and objective understanding of this phenomenon, are all forms of family violence research, whether to take the personal initiative of researchers, women's groups and nongovernmental organizations, or are the result of planned and organized activity of formal organizations.

Key words: family violence, violence against women, research, data analysis

EVOLUCIJA NASILJA: POKUŠAJ RACIONALIZACIJE IDEOLOŠKIH DISKURSA

Mirko Filipović
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Katastrofička vizija društva koje se sve više utapa u nasilje nema potporu ni u policijsko-sudskim statistikama niti u rezultatima viktimacijskih anketa. Ona prevashodno služi legitimisanju nove društvene kontrole u društvima kasne modernosti zahvaćenih strukturalnom krizom (nezaposlenost, rast siromaštva, rast društvenih nejednakosti, demisija države blagostanja). L. Mucchielli predlaže složenu analitičku shemu koja obuhvata niz procesa potencijalno različitog porekla, obima i ritma, koja nam može pomoći u čišćenju ideoloških magli koje su rezultirale „bezbednosnim ludilom".

Ključne reči: nasilje, nesigurnost, bezbednosna politika, pacifikacija običaja, inkriminacija, potrošačko društvo, društvene klase, getoizacija

Teme „nasilja", „urbanog nasilja" i „nesigurnosti" postale su popularne među novinarima, političarima, ekspertima za bezbednost i intelektualcima, posebno od početka 90-ih godina prošlog veka[1], nakon serije nemira u predgrađima Liona i Pariza. Ovi termini su već banalizovani kroz svakodnevnu upotrebu u novinama i na televiziji, posebno kada treba opisati izvesna ponašanja jednog dela francuske omladine koji se obično naziva „omladina iz predgrađa" („jeunes des cités" ili „jeunes de banlieue"). Ta ponašanja delom korespondiraju sa klasičnom maloletničkom delinkvencijom, ali se obično dodaju i neki novi oblici „nepoštovanja" osoba (i dobara), posebno „službenih lica" (policajci, nastavnici...) Otuda i popularnost novih termina, kao što su "nepristojnosti" („les incivilités"), bezrazložno nasilje („violence gratuite") i iracionalno nasilje („violence irrationelle").

Prividno jedinstvo kategorije „nasilja" u stvari je nametnuto društvenim predstavama i javnim politikama koje određuju sadržaj javne debate (koju orkestri-

1 Sve do 90-ih, debata o nasilju i nesigurnosti je delila političku i medijsku scenu. Uprošćeno i ukratko rečeno, levica, osetljiva na „društvene uzroke" krize, teži da objedini prevenciju i represiju, dok se desnica, insistirajući samo na represiji, vrti oko svoje stalne teme „povratka na red i poredak." Ova razlika polako nestaje, posebno od 1997. kada vladajuća „pluralna levica" L. Jospina proglašava da je sigurnost drugi prioritet vlade (nakon nezaposlenosti), „republikanska vrednost, koja ne pripada ni levici ni desnici". Želeći da pokaže odlučnost kojom bi parirala političkim protivnicima, levica objavljuje da „treba prestati sa govorom o ekonomskim i društvenim problemima koji delinkvente „opravdava". Od tada politički diskursi postaju slični, no birači „u finišu trke" pokazuju da „više vole original nego kopiju". Istovremeno je na medijskom planu prisutna prava kampanja sa ciljem diskvalifikacije onih novina koje još uvek podvlače društvene korene „nesigurnosti" i „urbanog nasilja" . U stvari, želi se delegitimisati svaki kritički, ili čak samo umereni diskurs, a u korist jedinstvene, katastrofičke vizije stanja, koja tvrdi da je sve gore i gore, da postoji „eksplozija" delinkvencije, da su delinkventi sve mlađi i sve nasilniji, potpuno amoralni, da to nema nikakve veze sa nezaposlenošću ili krizom institucija, da su roditelji „demisionirali" a sudije popustljive, da treba, dakle, odlučno pronalaziti nova sredstva za uspostavljanje reda i sigurnosti.

raju mediji). Tema nasilja postala je centralna krajem devedesetih godina prošlog veka, a strah od nasilja osnovni kolektivni strah francuskog društva. Istovremeno, i ta tema i vokabular su neodvojivi od ideje o porastu nasilja i delinkvencije[2], od opšte predstave o tome da smo svedoci „kontinuiranog pogoršavanja situacije", pojave novih generacija delinkvenata koji su „sve mlađi i sve nasilniji" itd.

Naučni postupak, međutim, zahteva da se pođe od dvostrukog postulata: o heterogenosti nasilnih ponašanja i nepostojanosti njihovog moralnog i pravnog statusa. Tako, L. Mucchielli nudi opštiji i složeniji okvir koji može da oslobodi razmišljanje od uprošćene, jednoznačne i linearne jednačine "porast versus opadanje nasilja". Taj model polazi od celine postavljenih hipoteza o prirodi i kretanju procesa koji mogu da izazovu nasilna ponašanja u interpersonalnim odnosima i/ili uzrokuju preobražaj statusa tih ponašanja (koji dovodi do njihovog većeg prijavljivanja). Mucchielli predlaže da se utvrdi najmanje pet transverzalnih procesa, potencijalno različitog porekla, obima i ritma: 1. društveni proces pacifikacije običaja, 2. političko-pravni proces disciplinovanja putem inkriminisanja, 3. proces sudivosti[3] sukoba iz svakodnevnog života, 4. društveno-ekonomski proces takmičenja za potrošna dobra i 5. proces ekonomsko-društveno-prostorne segregacije.

TABELA 1: Evolucija krivičnih dela zabeleženih u policiji i žandarmeriji (izvor: Ministarstvo unutrašnjih poslova RF)

	1998	2002	2006	2002-2006
krađe-ukupno	2 291 404	2 507 027	2 080 128	-17,0%
provale	395 913	432 593	335 052	-17,9%
krađe automobila i dvotočkaša	1 103 292	1 084 191	744 245	-31,4%
krađe od pojedinaca uz upotrebu nasilja, bez oružja	73 811	121 309	119 604	- 1,4%
obične krađe od pojedinaca	509 046	628 557	657 051	+ 4,5%
krivična dela u privredi i finansijama	287 415	355 342	334 064	- 6,0%
napadi na lica	220 948	303 552	375 414	+23,8%
udarci i ranjavanja bez smrtnih posledica	86 621	125 198	164 359	+31,3%
napadi na javni moral	33 014	37 813	39 191	+ 3,6%
nasilje prema porodici i deci	38 637	47 926	55 080	+14,9%
pretnje i ucene	39 930	61 983	77 016	+24,3
napadi na dostojanstvo i ličnost	12 503	17 739	27 255	+53,6

2 Taj porast se izražava kroz „krize" sa kojima se suočava društvo, a one, u zavisnosti od viđenja autora, mogu biti: kriza države i političkog sistema, kriza mehanizama primarne socijalizacije (porodica, škola), ekonomska kriza, kulturna kriza itd.

3 Sudivost (la juridiciation) je izraz koji Mucchielli koristi da označi obraćanje sudstvu radi rešavanja sporova, sukoba, svakodnevnih razmirica.

	1998	2002	2006	2002-2006
krivična dela povezana sa drogom	92 858	108 121	151 487	+40,1%
trgovina drogom	11 908	5 165	5 792	+12,1%
korišćenje droge	64 404	81 110	115 917	+42,9%
kršenje zakona iz domena "policije za strance"	41 814	57 643	87 821	+52,3%
destrukcije i degradacije dobara	500 911	589 278	493 762	-16,2%
napadi na ovlašćena lica	32 938	49 262	56 678	+15,1%
drugo	97 770	143 657	146 180	+1,7%
ukupno	3 565 525	4 113 882	3 725 588	-9,4%

Iz tabele se, najpre, može konstatovati da teška fizička nasilja u francuskom društvu nisu u porastu. Najpre, broj ubistava (kao uravnotežen pokazatelj, zbog male „tamne brojke" i zbog postojanosti pravne definicije), osim kratkotrajnog povećanja zabeleženog u prvoj polovini 80-ih, vidljivo opada. Dalje, iako „umišljajne telesne povrede", prema policijskim podacima, značajno rastu, sudske statistike[4], mnogo preciznije u pogledu podataka o težini tih povreda, pokazuju blago i kontinuirano opadanje teškog nasilja (povrede koje uzrokuju medicinski potvrđenu nesposobnost za rad više od osam dana). Najzad, i u policijskim i u sudskim statistikama samo su verbalna nasilja u značajnom porastu. Viktimacijske ankete[5], koje, kao i administrativne statistike razlikuju teška nasilja (nesposobnost za rad duže od 8 dana), laka nasilja (nesposobnost za rad do 8 dana), i verbalna nasilja, pokazuju porast samo ove poslednje kategorije. Procenat lica koja izjavljuju da su u protekle dve godine bila žrtve fizičkog napada je vrlo postojan (7%). Takođe je postojan i broj lica koja izjavljuju da su udarili ili povredili nekoga. Pokazuje se, međutim, da multiviktimacija (broj lica koja su bila izložena većem broju napada u ispitivanom periodu) lagano raste, što ukazuje da se viktimacija sužava ili koncentriše na određene ograničene prostore.

Iz tabele se vidi da je između 2002. i 2006. najviše opao broj krađa. (Krađe su brojčano toliko značajne da samo evolucija ovog broja određuje opšti izgled evolucije celine kažnjivih dela.) Preciznije, ovo opadanje je povezano pre svega sa krađama automobila i dvotočkaša, a zatim i sa provalama. Ovo opadanje, inače započeto u ranijem periodu, konstatuje se i u većini zapadnoevropskih zemalja. Faktor koji ovde ima značajnu ulogu jeste bolja zaštita automobila i kuća, a ne porast efikasnosti policijske aktivnosti. No, tabela otkriva i da su neke krađe (vols simples contre les particuliers), izvršene uz ili bez upotrebe nasilja, u kontinuiranom porastu. One se mogu razumeti kontekstu potrošačkog društva u stalnom razvoju, koje istovremeno pojačava procese društveno-ekonomske ekskluzije, i

4 Videti: Mucchielli, 2008b: 31.

5 Počev od 1996. INSEE (Nacionalni institut za statistiku i ekonomske studije) vrši viktimacijske ankete na reprezentativnom uzorku od 11000 lica.

pothranjuje sve vidljiviji proces getoizacije. Stalni razvoj potrošačkog društva praćen je razvojem „delinkvencije prisvajanja" koja predstavlja vrstu nasilne preraspodele koju vrše najčešće oni koji su na marginama društva, ako ne i potpuno isključeni iz njega, ali žele da postoje, pokažu se, poseduju i uživaju u potrošnji kao ostali.

Jezgro delinkvencije omladine iz 60-tih bila je takođe krađa, u prvom redu automobila i motora, i prateće opreme.[6] Imati automobil je postalo jedan od ciljeva svih mladih, znak distinkcije društvenog statusa i samostalnosti odraslih, čak značajna „oprema za zavođenje" onima koji traže uzbuđenje i avanturu, i neophodan rekvizit nove „civilizacije slobodnog vremena". Ali, tu nije bilo reči o krađama prisvajanja od strane siromašnih zarad preživljavanja, kao kod beskućnika ili slugu u 19. veku, niti o white collar krađama koje je opisao E. Sutherland, već o privremenom prisvajanju („pozajmljivanju") kultnih predmeta potrošačke civilizacije. Paradoks savremenosti, pisao je D. Riesmann, je u tome što poziva mlade da svoju individualnost potvrde potrošnjom standardizovanih proizvoda koji su im putem reklama predstavljeni kao moderni[7]. Taj proces je toliko snažan da osuđuje na frustraciju i izaziva devijantnost jednog dela onih koji ne mogu da tu potrošnju ostvare (Mertonov model). Fenomen je relativno skromnih razmera 60-tih, koje su obeležene rastom kupovne moći svih društvenih slojeva i postojanjem pune zaposlenosti. Sa krajem „trente glorieuses", sa početcima krize sedamdesetih i pojavom strukturalne nezaposlenosti masovnijih razmera, ove krađe, uz izvesno zadržavanje ludičko-prestupničke dimenzije karakteristične za adolescenciju, dobijaju i „egzistencijalnu" dimenziju, postajući finansijsko sredstvo za preživljavanje onih koji su „izbačeni iz igre".

Savremenost se odlikuje sve surovijim takmičenjem za posedovanjem potrošnih dobara u društvu u kome anonimnost olakšava posao lopova. Osnovni rizik kome su pojedinci izloženi predstavlja krađa dobara ili novca (koja omogućava sticanje dobara tj. učestvovanje u vladajućim društvenim obrascima potrošnje).[8] Pri tome, rizici koji se odnose na dobra i oni koji se odnose na lica nisu uvek nezavisni jedni od drugih. Izvršenje nekih krađa zahteva upotrebu fizičke sile, posebno ukoliko žrtva pruža otpor. Nasilna ponašanja se, dakle, pokazuju i kao posledica određenih krađa, te bi se mogla smatrati cenom za održavanje nejednakosti i situacije izopštavanja u potrošačkom društvu u stalnom usponu. (Mucchielli 2008b: 15) Tako, dok se čini da primena fizičke sile opada u mnogim drugim oblastima društvenog života i društvenih odnosa, krađa uz upotrebu nasilja, koja

6 Značajan porast udela mladih u opštoj populaciji, kao posledica posleratnog baby-boom-a sam po sebi objašnjava najveći deo porasta klasičnih fenomena maloletničke delinkvencije u ovom periodu. 1960. ima 5,6 miliona mladih od 15 do 25 godina, a 1975. 8,5 miliona.

7 Broj automobila je porastao je sa 1,5 na 15 miliona između 1950. i 1971. Potrošačko dobro koje se, kao nekada automobil, najbrže i najmasovnije širi, je danas mobilni telefon. Kao jednodušno priželjkivano, a nejednako raspoređeno dobro, on predstavlja predmet masovnih krađa. 2003. godine policiji je prijavljeno 185000 krađa mobilnih telefona, što predstavlja 45% ukupnog broja prijavljenih krađa, a u 30% slučajeva korišćeno je i nasilje.

8 Viktimacijske ankete sprovedene u regionu Île-de-France pokazale su da je čak jedna četvrtina domaćinstava u protekle tri godine pretrpela bar jednu krađu ili provalnu krađu, dok je manje od 0,5% lica reklo da su bili izloženi napadu koji je prouzrokavao fizičku povredu. Oko polovine svih vrsta nasilja prijavljenih od strane žrtava u predgrađima Pariza povezano je sa krađom ili njenim pokušajem. (Mucchielli, 2008b: 13)

se dešava najčešće između nepoznatih, pokazuje se kao značajna protivrečnost procesu pacifikacije običaja.

Već nekoliko decenija u francuskom društvu deluje proces društvenog razdvajanja-polarizacije, koji sve više udaljava životne uslove i sudbine različitih društvenih grupa.

Počevši od 1997. INSEE izdvaja „osetljive urbane zone" („Zones urbaines sensibles") na osnovu serije demografskih i društveno-ekonomskih kriterijuma, kao što su: veliki udeo mladih u lokalnoj populaciji, veliki udeo stranaca, visoka stopa nezaposlenosti, visoka stopa stopa privremenih zaposlenja itd. Ukratko, na ovim teritorijama se u tolikoj meri stiču situacije nesigurnosti i ranjivosti, pa čak i isključenja, da se čini legitimnim da se govori o procesu „getoizacije"[9]. Podaci policije, ali i podaci koje prikuplja ONZUS (Observatoire national des zones urbaines sensibles) ukazuju da su u ovim zonama nasilna ponašanja češća nego ranije. To se odnosi na umišljajne telesne povrede, verbalna nasilja (pretnje, ucene), i nasilne krađe bez upotrebe oružja izvršene na javnim mestima. Viktimacijske ankete INSEE ukazuju da su napadi na lica kao i krađe od pojedinaca češći u ZUS. Viktimacijske stope između ZUS i opština i naselja koje ne sadrže ni jednu ZUS razlikuju se od jedan do dva puta. (Mucchielli: 2008b: 16)

Najčešća su porodična nasilja, a stopa seksualnih nasilja i „nasumičnih" napada je niža od one u gradskim centrima. Stopa multiviktimacije je viša, što je logično, jer su, u slučaju porodičnog nasilja, na primer, počinioci i žrtve u stalnom kontaktu. I stepen težine nasilja u ZUS je viši. Mucchiellievo istraživanje sudskih spisa potvrdilo je da se teška nasilja (od ubistava do telesnih povreda praćenih privremenom nesposobnošću za rad) vrše najčešće u situaciji međusobnog poznavanja i porodično-bračnih odnosa i da se dešavaju mnogo češće u ZUS[10]. Na ovim terirorijama koncentrisana su lica u situaciji velike društveno-ekonomske neizvesnosti, što je značajan činilac nelagodnosti, depresivnosti, stresa i agresivnosti koji mogu samo da pogoršaju interpersonalne sukobe.

Viktimološke ankete, ma koliko korisne, nisu dovoljne za precizniju procenu različite učestalosti nasilnih ponašanja na određenim teritorijama. Njima, na primer, izmiče veliki deo nasilnih ponašanja dece i adolescenata, jer se pitanja postavljaju samo starijima od 15 godina. Terenske ankete i ankete o samoprijavljenoj delinkvenciji („delinquance autodéclarée") ukazuju, međutim, da je najveća učestalost i najveći broj ponovljenih napada u collèges (ovo odgovara višim razredima osnovnih škola kod nas) u osetljivim četvrtima. Takođe, teško se obuhvataju i nasilna ponašanja u sukobima između dela omladine iz osetljivih četvrti i predstavnika institucija, pre svega policije. A oni su se veoma pogoršali u poslednjih četvrt veka, postajući simetrično nasilni i pretvarajući se ponekad u masovne sukobe u lokalnim ciklusima odmazde. Ovi sukobi sa policijom danas predstavljaju sve češći način ulaska mladih iz osetljivih četvrti u krivični sistem.

Napetost raste i u školi, u odnosima ovih mladih i nastavnika, savetnika, direktora. Mucchielli tvrdi da se jasno vidi „...da je reč o nasilnoj ozlojeđenosti zbog ne-

9 Filipović, M. (2006), Bez izlaza i bez saveznika: pobune u francuskim predgrađima, Sociologija 3/2006, pp.265-282

10 L. Mucchielli: Demographic and Social Characteristics of Murderers and their Victims, Population-E 2004, 59(2).

uspeha i poniženja koji se jednako ispoljavaju u svakodnevici i u određenim trenucima izliva kolektivnih osećanja kao što su pobune." (Mucchielli 2008b: 18)

Iz sociološke vizure, ova ozlojeđenost koja ponekada poprima nasilnički karakter neraskidivo je povezana sa odnosima između društvenih klasa, i dovedena do vrhunca sa snažnim porastom društveno-teritorijanih nejednakosti koje danas podrazumevaju koncentraciju bez presedana stanovništva sa Magreba i iz podsaharske Afrike, u „osetljivim" četvrtima.[11]

Aktualno suprotstavljanje „Bouffons-a" („naduvenko") i „Racailles-a"(„šljam") ponavlja staru, poznatu društvenu šemu.[12] Činjenica je da najsiromašniji đaci iz nižih društvenih klasa vrlo rano ulaze u „laku" delinkvenciju koja je konstantna u osetljivim četvrtima, i tesno povezana sa učestalim druženjima u grupi sličnih, a takođe, sa školskim neuspehom. Društvena i školska suprotstavljenost su danas sve više prepletene (udvojene) sa etničko-rasnom suprotstavljenošću, jer školska segregacija (na primer, uvođenje „classes de niveau"[13]) stalno pojačava ovaj fenomen. Kolektivni identitet zasnovan na rasnoj pripadnosti biva pojačan (zajedničkim) školskim neuspehom. Tako, „...iza udarca pesnicom koji mladi crnac zadaje mladom belcu, da bi potvrdio svoju nadmoć ili ga privoleo da mu dâ svoj mobilni telefon, krije se ipak očigledan društveni revanš. Ova dimenzija bez sumnje boji deo nereda, krađa uz upotrebu nasilja kao i, u drugačijem poretku ideja, određene nasilne akte izvršene od strane „razbijača" („casseurs") na rubovima protesta." (Mucchielli 2008b: 19) Kako su školski neuspeh i prihvatanje delinkventnog identiteta dve glavne odrednice za ulazak u delinkventnu karijeru, mladi iz osetljivih četvrti su dvostruko ranjivi.

Ako deo ovih mladih shvata svoju situaciju isključenosti i podređenosti, između ostalog i kao posledicu rasizma čije su žrtve, onda ne treba da čudi što razvijaju kontrarasizam okrenut ka „belcima" (i „Jevrejima").

Dalje, konstatuje se sve veći porast broja krivičnih dela iz kategorije „napadi na lica" („atteintes aux personnes") u celini. No, viktimacijske ankete od kraja devedesetih do danas pokazuju da je broj lica koja izjavljuju da su bila žrtve fizičke agresije u prethodnom dvogodišnjem periodu zapravo veoma stabilan. Jedina tendencija porasta koju otkrivaju ankete odnosi se na verbalna nasilja. Pošto je beleženje kažnjivih dela od strane snaga reda pod uticajem zakonodavstva, jasno je da se, kada se menja zakon, modifikujući definiciju kažnjivog dela, menjaju i brojke. Od početka devedesetih zakonodavac neprestano modifikuje zakon, pooštravajući represiju za dela iz kategorije napada na lica. Tako, policija i žandarmerija beleže i gone i ona dela (ponašanja) koja ranije nisu bila kažnjiva, i koja prijavljuju osobe koje ranije nisu smatrane žrtvama. U pozadini ove evolucije za-

---

11 U javnoj raspravi dominiraju strah, predrasude i moralni sudovi, pa se ne govori o klasama, već o „antibelom rasizmu", ispoljenom, na primer, prilikom protesta đaka i studenata tokom 2005-6 kada su „tamnoputi razbijači iz predgrađa" zlostavljali mahom bele učesnike protesta. Govorilo se takođe i o „rastućem antisemitizmu" ovih mladih imigranata iz predgrađa, i o tome da i nasilje u školama sve češće dobija „rasni prizvuk".

12 Tako, tradicionalno sukobljavanje grupa mladih pridošlih iz susednih sela prožima čitavu istoriju seljačkog društva. Takođe je tradicionalno suprotstavljanje društveno-klasnih grupa mladih u gradskoj školskoj sredini, na primer, „College boys-a" i „Corner boys-a" u američkim gradovima u prvoj polovini 20. veka, „Loubards-a" i „Zonards-a" u Francuskoj 70-tih.

13 M. Filipović, Nasilje u francuskim školama: Moralna panika i činjenice, u Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja, FASPER, Beograd 2008, pp. 233-247.

konodavstva jeste zapravo razvoj društva u kome se menja odnos prema nasilju. Društvo menja status nasilja, ono ga sve više stigmatizuje i delegitimiše, ne priznaje mu više smisao. Prag tolerancije povezan sa nekada prihvatanim nasilnim ponašanjima opada: „Ono što je nekada smatrano za 'normalno' ili 'preterano, ali podnošljivo' postalo je nenormalno i neprihvatljivo. Ono što se nije htelo videti, pada svima u oči. Ono što je smatrano za privatnu stvar, postalo je javna stvar" (Mucchielli 2008b: 34). Tako počinju da se prijavljuju i nasilja koja nisu nova, ali su promenila status, i više nisu prihvatljiva. To se masovno odnosi na seksualna nasilja, nasilja u braku, zlostavljanje dece i različite oblike uznemiravanja.[14] Otuda pojavni paradoks: opšta predstava (ili osećaj) da su nasilna ponašanja u porastu može da bude praćena procesom ubrzavanja denuncijacije nasilja, i da ide uporedo sa stagnacijom, ili čak opadanjem stvarne učestalosti nasilnih ponašanja.

Treba precizirati da rukovodeće osoblje dva puta češće nego radnici prijavljuje verbalno nasilje. Otuda pitanje: da li je reč o stvarnom ogrubljavanju društvenih odnosa ili o povećanju netolerancije u najimućnijim sredinama? Mucchielli otkriva da je povećana zabrinutost za bezbednost, to jest osećanje nebezbednosti viših društvenih slojeva, ustanovljavano u anketama devedesetih, prethodilo porastu prijava napada niskog intenziteta (verbalnog nasilja u viktimacijskim anketama INSEE), što upućuje na zaključak da ih njihovo osećanje za bezbednost čini obazrivijim za društvene „nepristojnosti" koje više ne podnose.

Takođe, žene verbalno nasilje prijavljuju znatno češće nego muškarci, pa se postavlja pitanje da li su one sve više vređane ili možda samo to manje tolerišu? U širokom procesu civilizovanja običaja koji opisuje Elijas, vrlo važna uloga pripisana je učešću žena u dubokoj promeni koja vodi društvo ka htenju da ubuduće više štiti pojedinca nego institucionalni poredak, tradicionalno nejednak prema ženama. Tako, na primer, sa druge strane „feminizacije" običaja koja će doneti novu definiciju seksualnih zločina, nalazi se zapravo novo shvatanje integriteta ljudske ličnosti, tela i duše. Posledično, nasilje se emancipovalo od fizičke agresije, da bi se u opštem smislu proširilo na ljudsku ličnost i, budući takvo, reč je postala nasilna kao i gest, dostojanstvo osetljivo kao i telo.[15]

Većina intelektualnih tradicija u kojima se razmišlja o kretanju zapadnih društava od početaka moderne epohe (od Marksa i Baumana, preko Elijasa, Frankfurtske škole i Fukoa) slaže se da je kontinuirani proces zavođenja discipline u njima jedna od najvažnijih karakteristika moderniteta. Razvoj države je uvek bio jedan od pokretača tog procesa. Suočena sa posledicama masovne nezaposlenosti i porasta nejednakosti, visokim nivoom delinkvencije protiv imovine i rastućim zahtevima za bezbednošću, većina zapadnih država je devedesetih godina prošlog veka uložila velike napore da ponovo ovlada svojim suverenim prerogativima u krivičnoj oblasti kako bi nametnula novu društvenu kontrolu.

---

14 Kroz ovo kretanje opaža se temeljit preokret osetljivosti društva koji ide u prilog zaštite najslabijih lica, posebno žena i dece, i odbacivanja svih oblika surovosti, pripisivanih često "mačizmu".

15 Podizanje praga osetljivosti proširuje polje radnji označenih kao nepodnošljive i naglašava saučešće i moralno poistovećivanje sa žrtvama tih radnji, posebno ako je prisutan pojam patnje. Ovo kretanje doprinosi uobličavanju zahteva za bezbednost i za preuzimanje brige za nju upućenog državi, koja na to odgovara sve bržim procesom inkriminisanja.

U tom „disciplinovanju“ društva, proces inkriminisanja je od ključnog značaja. Tako se pokazuje da je proces pacifikacije običaja neodvojiv od procesa jačanja penalizacije običaja.

Nizom zakonskih reformi uvedena je serija novih inkriminacija[16], a gonjenje i represija već postojećih pojačani su na tri načina: 1. pooštravanjem postojećih kazni (posebno u oblasti seksualnog nasilja i „uvreda“ nosilaca javnih ovlašćenja, 2. promenom kvalifikacije određenih dela i 3. pooštravanjem kvalifikacije određenih dela dodavanjem „otežavajućih okolnosti“. Proces inkriminisanja se bez prekida nastavlja do naših dana

Nasilje mladih je danas centralna tema političkih diskursa i dela medija u francuskom društvu a kao odgovor na proizvedeni strah i moralnu paniku[17], ono je postalo i jedan od glavnih predmeta ustanovljenog procesa inkriminisanja. Policijske statistike, na koje se i poziva panični diskurs koji zahteva pooštravanje tog procesa, svedoče o porastu broja osumnjičenih maloletnika za 40% u poslednjih desetak godina (1996-2006). Taj porast brojki proizvod je, pre svega, krađa (najčešće bez nasilja i upotrebe oružja) i napada na lica (povrede su danas brojnije, ali manje ozbiljne). Iz tabela osuđenih maloletnika (za 1984, 1993. i 2004) za umišljajne telesne povrede razvrstane po težini, jasno se vidi tendencija opadanja osuda za najteže povrede (privremena nesposobnost za rad duža od osam dana: 7,8%) i prava eksplozija osuda za lakše telesne povrede (privremena nesposobnost za rad kraća od osam dana: trostruko uvećanje) i verbalno nasilje (17 puta više osuda). Među mladima, ukupan broj ubistava i krađa uz upotrebu oružja se smanjuje. Samo se broj silovanja povećava među zločinima, što je verovatno posledica pomenutog preobražaja statusa ovog tipa nasilja.

Porast nasilnih ponašanja maloletnika u policijskim statistikama počiva, dakle, na lakšim delima. Da li to kretanje odgovara stvarnom kretanju ponašanja ili „upućivanju“ i gonjenju tih ponašanja? Ove dve stvari ne isključuju jedna drugu, ali tri elementa navode na davanje prednosti drugoj hipotezi.

Prvi element je širina „rezervoara“ slučajeva zabeleženih na osnovu obaveštenja građana i potencijalno sudivih. Deo dela za koje zna policija ne nalazi se u statistikama jer nije upućen sudu (ne čini predmet zapisnika, samo je zabeležen u „dnevnom registru obaveštenja“ koja daju građani). Tu se najčešće nalaze opisi svađa, udaranja, pretnji u toku prepirki, ili razmirica, naročito bračnih i porodičnih. Dakle, čitava serija nasilnih ponašanja male težine ne čini predmet tužbi i zapisnika. Kada je reč o maloletnicima, ova dela male težine najčešće su sankcionisana policijskim upozorenjima. Ali, u kontekstu političke dramatizacije i masovne mobilizacije krivičnog lanca oko nasilja maloletnika, policajci su progre-

16 Na primer, u oblasti napada na ličnost, nova nedela su: zločin torture i varvarskog postupanja, prestup dovođenja u opasnost drugoga (usmeren posebno na oblast saobraćajne delinkvencije i nesreća na radu), prestupi ometanja mera pomoći, navođenje maloletnika na prosjačenje, alkoholizam, upotrebu droga ili vršenje krivičnog dela, prestup organizovanja grupe u cilju trgovine drogom, prestup zlonamernih ili ponovljenih telefonskih poziva, potpuno novi prestup seksualnog uznemiravanja. Dalje, neprestano se pojačava penalizacija nasilja usmerenih ka određenim kategorijama lica (maloletnici, „nosioci javnih ovlašćenja“, „lica koja vrše javnu službu“), mestima (školske ustanove pre svega) ili okolnostima (manifestacije, „udruživanje“ za delovanje), kao što se sve veća pažnja poklanja prestupima moralnog uznemiravanja na radnom mestu i prestupima brucoških podvala. Mucchielli, Saurier (2007: 44-47) Gendarmes et voleurs. De l´évolution des délinquances aux défits du métier, L´Harmattan, Paris 2007.

17 Filipović, M. Nasilje u francuskim školama: Moralna panika i činjenice, u *Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja*, FASPER, Beograd 2008, pp. 233-247.

sivno podsticani da više slučajeva usmeravaju ka postupku i da sve više „vraćaju“ sudovima njihovo pravo da ukore, dok ovi poslednji primaju neodložne zapovesti da ograniče broj odbacivanja krivičnih prijava.

Drugo, od početka devedesetih javne vlasti insistiraju na pojačanom upućivanju i gonjenju o čemu svedoče izglasani zakoni, uredbe i cirkularna pisma upućena od strane ministarstava (unutrašnjih poslova, pravde, prosvete). Na sudskom planu se desila „mala revolucija“ u tužilačkoj praksi: reč je o načinu brzog sankcionisanja koji je namenjen za postupanje sa sitnom delinkvencijom. Pojačanje gonjenja povezano je i sa smanjenjem odbacivanja krivičnih prijava usled neznatne težine utvrđenih dela (sa 51,5% na 25,7% između 1998. i 2006). Ovo kretanje je učinjeno u korist „alternativa gonjenju“, kao što je „podsećanje na zakon“ (neka vrsta opomene-ukora), koje je u 2006. činilo 40% usmerenja. Ta vrsta ukora činila je 2006. 70% alternativa gonjenju, i 28% celine odgovora na maloletničku delinkvenciju. Ovo kretanje, koje se nastavlja ubrzanim ritmom, predsavlja pokazatelj promene koja proizlazi iz pojačanja gonjenja, a ne nužno iz ponašanja maloletnika.

Najzad, ankete samootkrivene delinkvencije (délinquance autodéclarée) sprovedene na adolescentima školskog uzrasta obezbeđuju poslednji „adut“ u relativizovanju hipoteze o snažnom skorašnjem porastu nasilnih ponašanja maloletnika.[18] Poređenje anketa iz 1999. i 2003. godine ukazuje na veliku postojanost maloletničke delinkvencije. Ustanovljena razlika ukazuje zapravo na promenu vrednosti i praga tolerancije: nova moralna ispravnost naspram nasilja navodi svedoke, žrtve, školske vlasti itd. da više izveštavaju policiju o nasilnim ponašanjima. Dakle, Mucchielli razvija hipotezu da se pojačava preduzimanje „upućivanja uzduž krivičnog lanca“, što je posledica značajnog porasta brige o agresivnim, delinkventnim i necivilizovanim ponašanjima mladih. Ali, to je zapravo „... pitanje društvene kontrole u svoj svojoj složenosti: u igri odnosa unutar čitavog društva stvaraju se rasute pojave ekskluzije, čiji jedan deo poprima formu upućivanja ka krivičnom sistemu.“

Širenje „sudivosti“, kao načina rešavanja sukoba u svakodnevnom društvenom životu potpomognuto je nastavljanjem pacifikacije običaja i neposredno pojačano stalnim širenjem inkriminacija. Širenje sudivosti povezano je takođe i sa razvitkom savremenog načina života u meri u kojoj on umanjuje sposobnosti (mogućnosti) za rešavanje interpersonalnih sukoba u mikrodruštvenim zajednicama. Urbani i periurbani načini života, više nego ranije, razdvajaju porodično prebivalište od radnog mesta (koje inače postaje sve nesigurnije i privremenije, te zato i manje pogodno za produbljivanje odnosa), trgovina (velikih anonimnih tržnih centara i supermarketa), škola i mesta društvenih okupljanja. Anonimnost postaje pravilo u četvrti i u zgradi u kojoj stanujemo, u prevozu i na mestima na kojima se provodi slobodno vreme. Istraživanja potvrđuju da su u osetljivim urbanim zonama, češće nego drugde, prisutni izolacija, povlačenje u sebe, nespokoj, izazvani nezaposlenošću, i slabošću profesionalnih, društvenih i porodičnih mreža. Kako se bliski kontakti ubrzano proređuju, dodatno se pojačava trend smanjenja sposobnosti vansudskog rešavanja interpersonalnih sukoba. Međusobno nepoznavanje, odsustvo navike vođenja dijaloga i posredovanja nagoni pojedince da se sve ćešće obraćaju javnim vlastima. Posledica toga jeste da organi

18Ako bi trebalo nazreti određenu opštu tendenciju, ona bi bila u opadanju najtežih prestupa.

reda sve češće beleže „lake napade na lica". Neka istraživanja ukazuju da osnovne promene u delinkvenciji, koju policija beleži poslednjih godina, zapravo nisu u samoj prirodi delinkventnog ponašanja, već u proširenju definicije delinkvencije, na jednoj strani, i promeni načina rada organa reda i pritužbenih ponašanja građana, na drugoj strani.[19]

Tako, na primer, raste i broj prijava nasilja u školskoj sredini. Ovaj porast je povezan sa više strukturalnih činilaca (na primer, produženje školovanja đaka iz nižih društvenih slojeva). Graja u razredu, začikivanje odraslih u školi, neredi na času fizičkog i na školskom odmoru, nisu, naravno, novi fenomeni. Ali, devijacija i nasilje su nekada bili bolje kontrolisani i ograničavani, jer su, sa jedne strane, pragovi tolerancije bili viši (proces pacifikacije običaja), dok je, sa druge strane, socijalna distanca između đaka i odraslih bila manja. Ta socijalna i kulturna distanca se od tada povećava, rezultujući u „prekidu kodova". Nastavnik više ne razume smisao nasilja, i zato ne zna kako da upravlja njime, te se sve češće obraća javnoj vlasti da bi našao izlaz iz situacije kojom ne gospodari.[20] To je proces „širenja sudivosti" koji se masovno odvija kada je reč o sporovima „niskog intenziteta", koji su sami po sebi retko kada novi, no kojih se organizacije (škole, domovi za maloletnike, privatne firme) rasterećuju i nastoje da ih „prebace" na policiju i sudstvo, prepuštajući zaposlenima na najnižem nivou, službenicima iz prve linije, da podnesu tužbu.

Značajan rast (52%) u periodu 2002-2006. beleži se u oblasti delikata koji su u sferi aktivnosti „policije za strance" („police des étrangers"). To je posledica promene politike koja je sve više usmerena na pooštravanje kontrole stranaca, t.j. dozvola za boravak i rad.[21]

Sledeću oblast značajnog rasta (40% u periodu 2002-2006, sa 108121 na 151487 slučajeva) čine delikti povezani sa kršenjem zakona o drogi (infractions à la législation sur les stupéfiants – ILS). Reč je prevashodno o pojačanoj penalizaciji običnih uživalaca droga, koji ovde čine ¾ prestupnika i koji su u 90% slučajeva pušači marihuane.[22]

Najzad, posebno mesto zauzima kategorija kažnjivih dela učinjenih protiv službenih lica, pre svega policajaca (infractions envers des personnes dépositaires de

---

19 Policija i žandarmerija se sve više žale na ponašanje građana koji ih iscrpljuju „beznačajnim" zahtevima koji, po njihovom mišljenju, ne spadaju u njihovu nadležnost (ne odgovaraju „nivou ozbiljnosti njihovog posla"), posebno kada je reč o komšijskim sukobima, nepristojnim ponašanjima mladih (buka i neredi na javnom mestu) i bračnim i porodičnim sukobima. Treba primetiti da porastu broja zabeleženih napada na lica u velikoj meri doprinose i poslednjih godina umnogostručeni sudski postupci koje iniciraju sami policajci i žandarmi (zbog opiranja ili uvreda prilikom njihovih kontrola) kao i službenici javnih preduzeća (kontrolori u gradskom prevozu, na primer) ili lica zaposlena u obezbeđenju tržnih centara.

20 Ovo je posebno pojačano kada se na jednoj strani nalaze đaci iz nižih društvenih slojeva koji istovremeno potiču iz neevropske imigracije, sa određenim kulturnim osobenostima, a na drugoj predstavnici institucija masovno proizašli iz srednje klase oblikovane putem „institucionalnih kultura". Distanca i nerazumevanje su u tom slučaju ponekad maksimalni.

21 Zakone o imigraciji prekršilo je 2002. 57643, a 2006. 87821 lice. Ovde nije nužno reč o stvarnom porastu broja ilegalnih imigranata, već o pooštravanju imigracione politike i "zatvaranju granica" u "tvrđavi Evropi".

22 U 90% slučajeva uživaoci kanabisa su muškarci mlađi od 30 godina, polovina od njih je bez zaposlenja, ostali su srednjoškolci i studenti, potom radnici i službenici. Ovde leži i jedna od najflagrantnijih nepravdi u policijskom tretmanu delinkvencije: dok brojna istraživanja ukazuju da su mladi iz viših i srednjih društvenih slojeva u istoj meri uživaoci droga, njih policija mnogo ređe uznemirava.

l´autorité publique-IPDAP). Ova evolucija svedoči o kontinuiranom pogoršavanju odnosa između stanovništva i policije, posebno u „osetljivim četvrtima", i o navici policije (stečenoj tokom pobuna devedesetih godina) da čarke i sukobe nastale prilikom učestalih legitimisanja emigrantske omladine prijavljuje javnom tužiocu.

Ove tri oblasti su vrlo značajne i za objašnjenje porasta stope razrešavanja slučajeva od strane policije i žandarmerije.[23] Rast za 8% (sa 26,3% u 2002. na 34,3% u 2006) možda bi mogao da označi preokret u ranije ustanovljenoj „istorijskoj tendenciji"[24] stagnacije ili opadanja te stope?

Pažljivija analiza brojki pokazuje da 10 kategorija kažnjivih dela (od 107 koje obuhvata statistika) objašnjava 80% „viška" razrešenih slučajeva iz 2006. Neke od ovih kategorija su u većoj meri povezane sa aktivnostima policije, a neke sa prijavljivanjem od strane žrtava. Policija i žandarmerija povećavaju brojku uspešno razrešenih slučajeva posebno goneći pušače marihuane (njih ima devet puta više nego dilera) i strance sa neregulisanom boravišnom dozvolom. Ove dve kategorije kažnjivih dela same objašnjavaju 35% navedene razlike u broju uspešno razrešenih slučajeva. Ostatak čine IPDAP, nezakonito posedovanje oružja i rad na crno (40% „viška" razrešenih slučajeva). Dakle, povećanje potiče od intenzifikacije kontrola i češćih verbalnih sukoba pri tim kontrolama. Sa druge strane, 4 od 5 kategorija kažnjivih dela koja prijavljuju žrtve, odnose se na „napade na lica": napadi i ranjavanja sa umišljajem, verbalno nasilje i nasilja povezana sa porodicom i decom. Dakle, policija se koncentriše na one napade na lica u kojima su počinioci većinom poznati žrtvama i od njih i prijavljeni.

Uopšte uzevši, većina faktora od kojih zavisi evolucija delinkvencije izmiče aktivnostima policije. Osim u slučaju kontrole imigranata u neregularnoj situaciji i uživalaca droge, ne postoji direktna korelacija između nivoa policijske represije i efikasnosti policijske aktivnosti. Ideja da je intenzifikacija policijske akcije glavni faktor (indirektni-odvraćanje, direktni-hapšenje) smanjenja globalnog nivoa delinkvencije je pogrešna. Jedini efekat takve politike je zapravo intenzifikacija represije nad sitnom delinkvencijom.

Višestruki faktori doprinose procesu pacifikacije običaja koji bez sumnje nastavlja da deluje u modernom zapadnom društvu, doprinoseći neprekidnom povlačenju upotrebe fizičkog nasilja iz uobičajenih i svakodnevnih sukoba u društvenom životu: dalje snižavanje praga osetljivosti, procvat individue i individualizma, globalni porast životne udobnosti i očekivanja od života, rastuće prijavljivanje svih vrsta rizika, nastavak prenošenja na državu uređenja interpersonalnih sukoba, smanjenje velikih sukoba u nacionalnom političkom životu, smanjenje broja i intenziteta štrajkova, stabilizacija političkih partija i izbornih procesa, rastuća policijska i sudska represija nad svim oblicima agresivnog i nasilnog ponašanja, akcije društvenih pokreta (posebno feminističkog) koji denun-

23 Treba, međutim, podsetiti na prosti efekat strukture: kada masa slučajeva sa malom stopom razrešenja opada (krađe), a povećava se masa slučajeva sa visokom stopom razrešenja (napadi na osobe), mehanički će porasti globalna stopa razrešenja.

24 Ova tendencija je povezana sa evolucijom načina života: koncentracija stanovništva u urbanim i periurbanim zonama koje odlikuje anonimnost, odsustvo ranije socijabilnosti radničkih četvrti i smanjeno „nadgledanje" domaćinstava i vozila od strane njenih stanovnika, širenje novih potrošnih dobara itd. te snažan porast krađa i provala počev od 60-ih godina.

ciraju različite oblike nasilja, pojačanje „moralnog nadzora“ koji vrše mediji preduzimajući „krstaške pohode“ za izmenu običaja“ itd.

Preokret u prioritetima javne politike očigledan je počevši od 2002. godine. Predsednička kampanja se fokusirala na problem „sigurnosti“ i „nulte tolerancije“, a navodni spektakularni uspesi njujorškog iskustva često su uzimani za primer na desnici. Od tada neprestano raste „bezbednosno ludilo“ („frénésie sécuritaire“), koje inicira vlada, i koje se najviše ogleda u nagomilavanju novih zakona koji bi trebalo da reformišu krivično pravo i krivični zakonik, na svakih šest meseci, u proseku. Oni se donose po hitnom postupku, dok su prethodni tek počeli da važe i još nije moguće proceniti njihove praktične efekte. Sve se dešava kao da je funkcija zakona manje reformatorska a više deklarativna, više sredstvo da se demonstrira odlučnost i agilnost vlasti a manje da se reše stvarni problemi.

Nekoliko procesa ili tendencija učestvuje u stvaranju ovog „bezbednosnog ludila“. Mucchielli navodi pet: dramatizacija, kriminalizacija, dehumanizacija, disciplinovanje i desocijalizacija.

Strategija dramatizacije, koja je poslužila za vođenje izbornih kampanja 2001-2 i 2006. zapravo je stalno na delu, ozbiljno doprinoseći deformisanju realnosti. Tako, na primer, N. Sarkozi, predstavljajući novi zakon o prevenciji u narodnoj skupštini u novembru 2006. ističe da se mora prekinuti sa „gotovo garantovanom nekažnjivošću maloletnih delinkvenata“, „...okončati sa kulturom ponavljanja mera kao što su ukori i opomene roditeljima (l'admonestation ou la remise aux parents)“, i koje „...nemaju nikakve efekte kada je reč o tako ozbiljnim nedelima kao što su napadi uz upotrebu oružja ili silovanja.“ Realnost je, već smo videli, drugačija: zločini kao što su ubistva, silovanja, oružani napadi predstavljaju samo 1% maloletničke delinkvencije koju beleži policija. Dakle, ostalih 99% nedela je manje ozbiljnoa i drugačije prirode. Dalje, pravosuđe ponosno ističe da „stopa krivičnog odgovora ne prestaje da raste, i da je dostigla 87,2% u 2006. Sudije za maloletnike zaista izdaju samo opomene roditeljima i ukore u manje od polovine slučajeva, a druga polovina se sastoji od raznih prisilnih mera među kojima je zatvor na prvom mestu.

Kao odgovor na navodno „novi i stalno rastući kriminal“, pribegava se najpre stalnom jačanju pravosudnog „arsenala“. Nastaju nova krivična dela, proširuju se definicije već postojećih, dodaju se „otežavajuće okolnosti“ koje pooštravaju kazne i ponekada čak transformišu krivičnu kvalifikaciju dela,[25]proširuju se ingerencije policije i redukuju slobode u krivičnoj proceduri (posebno u ime borbe protiv terorizma, koja dozvoljava primenu „izuzetnih mera“) itd. Ovaj proces kriminalizacije usmeren je na pooštravanje sankcija i često favorizuje zatvorske kazne. Rezultat je sasvim vidljiv: 1. januara 2008. u francuskim zatvorima je bilo 61067 zatvorenika, što je za 26% više nego 1. januara 2002. Tako, *la volonté de punir* nije samo fraza, ona stvarno puni francuske zatvore.[26]

---

25 Tako isti čin može da od prekršaja (la contravention) postane prestup (le délit), od prestupa zločin (le crime). Principium divisionis ove podele krivičnih dela u francuskom pravu je vrsta i mera propisane kazne. O modifikacijama krivičnog zakona i zakona o krivičnoj proceduri u poslednjih desetak godina vid. J. Danet, Cinq ans de frénésie pénale, in: La frénésie sécuritaire, Paris, La découverte, 2008, pp19-29. Jedan važan aspekt ove evolucije, koji se tiče pravosuđa za maloletnike, analizira Christine Lazerges, u tekstu Un populisme pénal contre la protection des mineurs, u istoj knjizi, pp30-41.

26 B. Aubusson de Cavarlay detaljno analizira komponente ove zatvoreničke „inflacije“ u tekstu La nouvelle inflation carcérale, pp.52-64.

Čini se da nove bezbednosne politike podrazumevaju shvatanje delinkvencije ili kao fatalnosti ili kao racionalnog izbora koji se onda može onemogućiti strategijom odvraćanja pomoću pretnji kaznom. Otuda maksima uporno ponavljana prilikom izglasavanja zakona o prevenciji maloletničke delinkvencije: „Najbolja prevencija je kazna".

Uprkos činjenici da istraživanja pokazuju da problemi recidiva nisu nepremostivi, te da je ovde od najvećeg značaja socio-psihološko praćenje osuđenika i u zatvoru i van njega, kao i politika uslovnog oslobođanja, poslednjih godina, suština zakonodavnih inicijativa svodila se na „treniranje stogosti" produžavanjem zatvorskih kazni, i na što je moguće dužem izolovanju od društva. U svakom slučaju, interesovanje za ličnost, biografiju i „karijeru" delinkventa se potiskuje, praveći mesta za logiku „upravljanja rizikom" koja ima mnogostruke posledice na bezbednosnu politiku[27] i na upravljanje pravosudnim sistemom.

Dehumanizacija je na delu i kada je reč o kategoričkom odbijanju vlade da razmotri ponovno uvođenje „rejonske policije" (la police de proximité). Nemiri u „osetljivim četvrtima" stalno pokazuju da je pogoršanje odnosa između stanovnika tih četvrti i policije jedan od konstantnih elemenata haosa koji u njima povremeno nastaje. Vlade ipak biraju „održavanje odnosa snaga" kao svoju politiku i stalno militarizuju i diskurs i policijsku praksu, obnavljajući zapravo militarističku i kolonijalnu politiku.

Na drugoj strani, pod maskom modernizacije, racionalizacije, dobijanja na efikasnosti i brzini, vrše se veliki pritisci na tužilaštva i odluke sudova. Umnožavaju se „hitne procedure", zahteva se „tretman u realom roku", ako ne i trenutačan. Tako sudovi u velikim gradovima sve više rade kao na traci, sa masom slučajeva kojom su zatrpani sa svih strana.

Najzad, „desocijalizacija", u ovom kontekstu, znači odbijanje da se prizna da postoje društveni problemi koji proširuju mehanizme proizvodnje ekskluzije, devijacije i delinkvencije, odbijanje da se analiziraju *les raisons d´être* ponašanja koja „remete javni red".

Beskućnici i njihovi psi deranžiraju „pošten svet" svojom prošnjom i bukom remeteći njegov kućni red i mir. Da bi se to sprečilo, nastao je prekršaj „agresivne prošnje" da bi oni "...savili kičmu i spustili pogled kada traže milostinju." Nije reč o tome da treba povesti borbu protiv siromaštva i bede, nego da se na neki način ta beda učini manje vidljivom. Prostitutke „osvajaju" neke bulevare koji su preblizu finih četvrti. Da bi se to sprečilo, preti im se pooštrenim gonjenjem, i njih i njihovih klijenata, što će ih primorati da se više sakrivaju. Drugi oblici prostitucije se ne ometaju. U četvrtima zahvaćenim procesom getoizacije izbijaju opšte pobune, ujesen 2005, nakon toga još mnoge, lokalizovane, kao u Villiers-le Bel u novembru 2007. Da bi se to sprečilo, samo će se poslati dodatne policijske snage i specijalci i zapretiti da će vinovnici nereda i provokatori biti primereno kažnjeni. Neće se oformiti ozbiljna parlamentarna anketna komisija, odbijaće se svako dovođenje u pitanje funkcionisanja institucija, ćutaće se o koncentraciji ekonomskih i društvenih problema koji pothranjuju procese getoizacije. Reći će

27 Na primer, ideja o pretpostavljenoj moći odvraćanja je u osnovi sve šire primene tehnike video nadzora, uz ogromne profite preduzeća koja prodaju odgovarajuću tehničku opremu. Čak i u školama, umesto nekada uobičajenog zapošljavanja studenata kao „nadzornika" (les surveillants), sposobnih da kontrolišu ponašanje đaka, sve češće se pribegava (dehumanizovanom) video nadzoru.

se da te nerede „podbadaju“ „dripci“ kojima manipulišu subverzivne grupe, koje sopstvene četvrti pretvaraju u taoce.[28]

Uzmicanje ideja o reintegraciji i rehabilitaciji delinkvenata u korist onih o kažnjavanju i „upravljanju rizicima“, sakralizacija žrtava, dramatizacija zločina i moralizacija političkog diskursa, nastajanje novog „penalnog populizma“, uvođenje novih načina upravljanja policijom i pravosuđem, pojačano pribegavanje zatvorskim kaznama, sve ove komponente „nove kulture društvene kontrole“ ustanovljene u SAD i Velikoj Britaniji, sve više su na delu i u Francuskoj, a možda i u drugim društvima „kasne modernosti“.

LITERATURA

1. Bourdieu, Pierre, dir.,(2001) La misère du monde, Paris, Seuil
2. Debarbieux, Eric (2002) La violence en milieux scolaire: statistiques officielles, victimations et multivictimations, Cahiers francais No. 308, pp.50-58.
3. Debarbieux, Eric (2002 A) L´école face à la délinquance in: Mucchielli L. Et Robert P., Crime et sécurité, l´état de savoirs, Paris, Seuil
4. Debarbieux, Eric (2002 B) L´oppression quotidiènne: Recherches sur une délinquance des mineurs, Paris,
5. Dubet, François (1987) La galère: jeunes en survie, Paris, Fayard
6. Filipović, M. (2008) Nasilje u francuskim školama: Moralna panika i činjenice, u Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja, FASPER, Beograd 2008, pp. 233-247
7. Filipović, M. (2006) Bez izlaza i bez saveznika: pobune u francuskim predgrađima, Sociologija 3/2006, pp.265-282
8. Mucchielli, Laurent (2001) Violences et insécurité: Fantasmes et réalités dans le débat
9. français, Paris, La découverte
10. Muchielli, Laurent (2002) Les facteurs économiques et sociaux de la délinquance, Cahiers francais No. 308, pp.32-37
11. Mucchielli, L., Le Gaziou V., (2007) Quand les banlieues brûlent. Retour sur les émeutes de novembre 2005, Paris, La Découverte
12. Mucchielli, L.(sous la dir.), (2008a), La frénésie sécuritaire, Paris, La découverte
13. Mucchielli, L. (2008b) Jedno nasilnije društvo? Društveno-istorijska analiza interpersonalnih nasilja u Francuskoj od 1970. do danas, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, god. LXI, 1/200826-47, i 2/2008, 5-24
14. L. Mucchielli: Demographic and Social Characteristics of Murderers and their Victims, Population-E 2004, 59(2)
15. Mucchielli, Saurier (2007) Gendarmes et voleurs. De l´évolution des délinquances aux défits du métier, Paris, L´Harmattan
16. Roché, Sebastien (2002) La politique de „tolérance zéro“ et ses controverses in:Tronquoy (dir.) Ėtat, société et délinquance, Cahiers français No.308, pp.71-77.

28 Vid. L. Mucchielli, V. Le Gaziou, Quand les banlieues brulent. Retour sur les emeutes de novembre 2005, La Decouverte, Paris 2007. Interesantno je da se u oblasti privrednog i finansijskog kriminala ne forsiraju nikakve „ politike nulte tolerancije“

17. Tribalat, Michèle (1996) De ľ immigration à l' assimilation, Paris, La découverte/ INED
18. Vacquant, Loic (2004) Punir les pauvres, Marseille, Agone
19. Wieviorka, Michel, dir. (1999) La violence en France, Paris, Seuil
20. Wieviorka, Michel (1992) La France raciste, Paris, La découverte

THE EVOLUTION OF VIOLENCE: AN ATTEMPT TO RATIONALIZE THE IDEOLOGICAL DISCOURSES

Mirko Filipović
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

Catastrofic vision of the society progressively sinking into violence does not find support in administrative statistics nor in results of the victimation surveys. It pimarily serves to legitimate the new social control in societies of late modernity undermined by structural crysis (unemployment, growth of poverty, growth of social inequalities, dismantling of the well-fare state). L. Mucchielli sugests a complex analytical approach comprehensing several processes of potentialy different origin, scope and rhytm, which can help us to clean ideological mists resulting in „security frenesy".

Key words: violence, insecurity, security policy, customs pacification, incrimination, consumption society, social classes, ghettoization

AGRESIVNOST UČENIKA ŠKOLSKOG UZRASTA U CRNOJ GORI

Čedo Veljić
Filozofski fakultet Nikšić

Društveno kulturni uticaj, a samim tim i školsko okruženje, predstavljaju jedan od najuticajnijih činilaca u razvoju djeteta uopšte, pa bi se moglo reći da utiču na pojavu prilagođavanja, a samim tim i na agresivnost djece osnovno školskog uzrasta.

U školskoj sredini dijete je suočeno sa brojnim i različitim socijalnim odnosima, uspjeha komunikacija ili prilagođenosti od strane školske sredine (učitelja, nastavnika, vršnjaka, saradnje škole sa roditeljima i svih oblika vaspitno obrazovnog rada u školi.

Društvena kriza, započeta raspadom bivše Jugoslavije, akoja i danas traje kroz raspad tradicionalnih vrijednosti, bujanje kriminala i nekontrolisanog nasilja, žestoko pogađa sve a naročito mlade ljude i djecu.

Identifikacija sa poremećenim obrascima ponašanja postaje stil mladih pa i onih na nižem školskom uzrastu.

Smjer kojim će potencijalno agresivno ponašanje učenika osnovno školskog uzrasta krenuti, zavisi između ostalog i od brojnih faktora u samoj školskoj sredini.

Namjjera nam je da ukažemo na postojanje agresivnog ponašanja ove ranjive grupacije djece, te će ovo istraživanje staviti u žižu mlade, rođene nakon ratnih zbivanja na našim prostorima.

Istrživanjem smo obuhvatili 361 učenika III i IV razreda osnovnih škola sa teritorije Nikšića, Berana, Podgorice i Bara.

Istraživanjem smo ipitivali obim i dinamiku agresivnog ponašanja učenika. Mjesta gdje se najčešće dešavaju verbalni napadi, svađe i tuče kao i to na koga se ova ponašanja najčešće usmjeravaju

Ključne riječi: poremećaj ponašanja, agresija, učenici, vršnjaci

DEFINICIJA OSNOVNIH POJMOVA

AGRESIVNOST je pretpostavljeni psihološki ili biološki motiv, (nagon ili potreba) ili pak crta ličnosti na osnovu vidljivog agresivnog ponašanja. Ovaj pojam označava dispozicije za dvje različite grupe ponašanja: ***borbenost, energičnost, potreba za moći i afiramacijom*** ili je to težnja za razaranjem, povređivanjem i ponižavanjem drugoga. Pošto je ovo urođeni nagon samim tim se ne može iskorijeniti već se može usmjeriti na sebe ili druge.

ASERTIVNOST je karakteristika prodornog, borbenog, samopotvrdnog ponašanja koje se ispoljava u odlučnoj i aktivnoj samoodbrani svojih prava i potreba kao i u odvažnom, aktivnom stremljenju ka cilju.

AGRESIJA - postupak kojim se namjerno ili nenamjerno nekom objektu nanosi povreda, odnosno šteta ili se objekat uništava. To je akt koji kod drugog subjekta izaziva reakcije straha i bjekstva ili gnjeva i borbenog ponašanja.

Agresivnost predstavlja vid rešavanja sukoba u društvu pri čemu se kao instrument primjenjuje i fizička sila. U stručnoj literaturi se upotrebljavaju različiti pojmovi kao što su: sukob, konflikt, suprotnost, opozicija, tenzija, antagonizam, animozitet, protivurečnost i td. Kao što postoji mnoštvo termina koji označavaju agresivnost, tako postoji i mnoštvo oblika njenog ispoljavanja. Može se reći da postoje dva nivoa ili dva tipa agresije i to: kolektivna ili društvena agresija i individualna agresija. Kod kolektivne agresije imamo makro drištveni plan, kao na primjer: ratovi, pobune i revolucije i imamo mikro socijalni plan, kao što je krvna osveta, linč i dr.(Milosavljević, 1998.)

Predmet našeg rada je agresivno ponašanje učenika osnovnih škola, pa ćemo našu pažnju fokusirati na taj problem.

Agresivnost kao oblik ponašanja učenika ili grupa učenika, slično većini drugih ponašanja uzrokovana je s jedne strane predispozicijom ličnosti za ovakvo ponašanje a s druge strane situacijskim činjenicama, pri čemu postoji interakcijski odnos, odnos sa povratnom vezom, koji potencijalno mijenja i agresivne potencijale učenika i okolinu pa time i neposrednu situaciju.(I.Ignjatović 1989, Skala za procjenu agresivnosti VAPO, SDPS, Beograd 1989. str.5)

Mnogi istraživači neprihvatljivih ponašanja kod učenika, nastoje da otkriju šta to neku djecu tjera ka izboru neprihvatljivih stilova ponašanja, pa kao jedan od uzroka navode i agresivnost.

Sva istraživanja pokazuju da ne postoji samo jedan faktor koji uzrokuje antisocijalno ponašanje učenika, već multipli faktori doprinose i oblikuju antisocijalna ponašanja u kontekstu razvoja. Neki od faktora su udruženi sa karakteristikama samog djeteta, dok su drugi u odnosu sa socijalnim okruženjem. Tokom dječijeg razvoja mijenjaju se ne samo intenzitet nego i kvalitet agresivnog ponašanja te ono uglavnom zavisi od faktora koje možemo grupisati u grupe i to: **situacioni faktori** (frustracija, provokacija, napad), **emocionaln**i (pobuđenost, ljutnja), **kognitivni, socijalni** (norme, uvjerenja, modeli), **biološki** (hormoni, geni, biološki markeri). (M.Pejović, S.Popović, D.Toševski 2007. godina str. 351).

U literaturi se mogu zapaziti podjele na tzv. **benignu** što znači dobroćudnu agresivnost koja se još i naziva *asertivnost* i **malignu** što znači zloćudnu agresivnost ili hostilnost. Potreba da se namjerno povrijedi ili ošteti drugi označava destruktivnost ili hostilnost, dok asertivnost označava konstrukciju ovladavanja svojim ponašanjem i okolinom u pravcu realizovanja i zaštite sopstvenih potreba, prava i imanja. U situacijama kada čovjek trpi ekscesivni bol ili uznemirenost, agresivnost zna da preraste u hostilnost prema izvoru trpljenja.(Baron 1977; Parnes 1987, prema Milosavljeviću 1998. godine,str.130).

Problem nije u postojanju agresivnosti, ona se kao„pratilac" dječijeg razvoja javlja ciklično u manjem ili većem intenzitetu i može da se spontano povuče. Problem je u svim onim okolnostima ili faktorima koje je podstiču i održavaju. Agresivnost kod djece je složena pojava, sa njom se mora računati. Agresivnost

može da se učvrsti u dječijem ponašanju kao njegov jedini ili najmoćniji oblik interakcije sa okruženjem.

O dječijoj agresivnosti postoje brojni i veoma nejasni kriterijumi.

Ako bismo prihvatili Fromovu klasifikaciju agresivnog ponašanja djeteta koje ometa druge bez namjere da nanese štetu onda bi to bilo pseudo-agresivno ponašanje.

Kada dijete ispoljava agresiju zbog toga što mu se drugi podsmijavaju, onda bi to bilo defanzivno agresivno ponašanje. A kada dijete agresiju usmjerava ka sebi, porodici i vršnjacima sa ciljem da ih povrijedi i nanese bol, onda je to maligna agresija koju nekada možemo vidjeti i u našim školama. Agresivnost može da se manifestuje kroz različite oblike fizičkog napada, verbalnog napada, uništavanja ili otimanja imovine vršnjaka, razne neposlušnosti, prkosa i td. Agresivno ponašanje učenika mlađeg školskog uzrasta može biti rezultat nedovoljno razvijene sposobnosti kontrole trenutnog impulsa, zbunjenosti, kao i posljedica nedovoljnog razumijevanja situacije, tendencije ka imitiranju drugih (Milosavljević 1998. godine).

Agresivnosti ima na svim uzrastima, ima je i kod djece i kod adolescenata, ima je i kod odraslih ljudi. Agresivnost se kod djece javlja u obliku tuče, kvarenja igrački, lomljenja namještaja, u obliku verbalnih napada, nepoštovanje školske discipline, nepoštovanje roditelja i nastavnika i tako dalje.

Neki istraživači smatraju da je agresivnost nagon, drugi tvrde da je agresivno ponašanje isključivo ili prvenstveno stečeno i naučeno ponašanje, treći prihvataju urođene elemente kao komponentu agresivnog ponašanja, ali ističu i značaj socijane sredine za razvijanje ovog ponašanja kao i učenje.

Načini ispolavanja dječije agresivnosti, kako navodi Tadić N.(1992.god.) zavise od uzrasta djeteta, njegovih osnovnih obilježja temperamenta i ličnosti, uzrasta na kome se agresivnost pojavljuje i naravno od uzroka koji je izazivaju. Na sve ove zahtjeve dijete najčešće odgovara: osjećajnim promjenama, poremećajem obrazaca ponašanja, smetnjama saznajnih funkcija, pretjeranim ili zakočenim pokretima i raznim drugim smetnjama. Među uzrocima koji dovode do smetnji prilagođavanja i poremećaja ponašanja Tadićka ubraja subjektivne faktore (nasledna osnova, odnosno temperament osobe), porodično okruženje i društveno kulturni uticaj.

Erih From (Fromm) smatra da je agresivnost odgovor na uskraćivanje osnovnih ljudskih potreba. On takođe pravi razliku između odbrambene ili benigne i maligne agresivnosti. Mehanizam čovjekove agresivnosti leži u specifičnim uslovima opstanka. Prema K. Lorencu, (Lorenz) agresivno ponašanje je nasledno, programirano, instiktivno a ne isprovocirano. Bandura (Bandura) i neki drugi biheviroisti kažu da se agresija uči posmatranjem ili imitacijom nasilničkog ponašanja modela, naročito ako se ono nagrađuje. Po mišljenju teoretičara socijalnog učenja Dž. Dolarda (Dolard) i N.E.Milera (Miler) osujećanje cilju usmjerenog ponašanja uvijek dovodi do agresivnosti.(Ž. Trebješanin 2000. godina).

U svakom slučaju agresija i agresivnost su oblik reakcije u kome postoji namjera da se nekom nanese šteta ili ugrozi integritet.

NEKI FAKTORI AGRESIVNOSTI

Opšte je poznato da se ličnost individue, tj Superego, kao njena socijalna komponenta formira i učvršćuje u djetinjstvu i mladosti. On se sastoji od moralnih, socijalnih i kulturnih normi koje je ličnost stekla tokom vaspitanja, naročito procesom identifikacije sa roditeljima. Superego kao preduslov za svoj nastanak i razvitak ima jednu neizrecivu biološku i jednu sudbonosnu činjenicu – dugotrajnu zavisnost djeteta od roditelja i Edipovog kompleksa. Obje ove činjenice su međusobno prisno povezane. Zato je Superego za nas predstavnik svih moralnih ograničenja i zastupnik težnje za usavršavanjem. Zato Karl Gustav Jung u knjizi o razvoju ličnosti, s pravom, smatra da je psihologija roditelja i vaspitača odlučujuća u procesu rasta i sazrijevanja djeteta, naročito u slučaju posebno obdarenog djeteta. On, takođe, povezuje problematiku djetinjstva sa problematikom samoostvarenja odraslog čovjeka. Od nejakog novorođenčeta razvija se tokom narednih godina odrastao i zreo čovjek. Razvoj znači niz stalnih promjena u čitavoj ličnosti mladog bića, koje su usmjerene ka postignuću njegove tjelesne i duševne zrelosti.

Tako *Frojdovo psihoanalitičko učenje smatra da su prvih pet godina imaju sudbonosni značaj u formiranju i kasnijem razvoju karaktera ličnosti. On definiše tri, takozvana predgenitalna, nezrela stadijuma ličnosti koja naziva: oralna, analna i falusna, prema mjestu ispoljavanja libidinozne aktivnosti (za koju smatra da se javlja i ispoljava i u toku ranog djetinjstva prije puberteta, prije genitalne, seksualne faze). Nakon ovog perioda nastupa razrešenje edipovog kompleksa i latentni period koji traje do puberteta i genitalne faze seksualnosti, čija je svrha i biloško produženje vrste. Uspješan razvoj ovog psihološkog aspekta obezbeđuje sigurnost i stabilnost i pomažu da se ta funkcija uspješno realizuje. Zato napominjemo značaj ovih triju faza razvoja ličnosti i njihovu pozitivnu funkciju u kontinuitetu razvoja i konsolidaciji zdrave ličnosti.*

Dijete svojim rođenjem dobija određene **potencijale i naslijeđene osobine** svojih roditelja. Da li će ih i kako će ih realiziovati vremenom ne zavisi samo od njegovog socijalnog okruženja i školskih vršnjaka.„Ovi potencijali djetetu obezbjeđuju brojne modalitete, među kojima društveni interes izdvaja kao najznačajnije: modele komuniciranja i odnosa sa okolinom, prevazilaženje poteškoća i frustracija; modele sticanja kompetencije, samokontrole i samopoštovanja, kao i prihvatanje društvenih pravila i vrijednosti." (Milosavljević 1998.godina).

Porodica je prvo socijalno okruženje u kojem dijete stiče svoja prva iskustva, pronalazi sebe i druge i razvija se u pravcu uključivanja u školu i širu društvenu zajednicu.

Ukoliko porodična atmosfera nije povoljna, u najvećem broju slučajeva djeca bivaju zapostavljena, odbačena i lišena ljubavi jednog a nekada i oba roditelja. Nekada postoji i obrnuta situacija, kada jedan od roditelja traži utjehu i zadovoljstvo u djetetu zbog odbačenosti od strane supružnika. Tako se javljaju "bolesna ljubav" i ljubomora što u kasnijem životu ostavlja traga na cjelokupan razvoj mlade ličnosti.

Dijete je svijet za sebe, u kojem roditelji zauzimaju vrlo važno mjesto. Teški poremećaji kod djece koju roditelji zanemaruju, zapostavljaju ili ugrožavaju u moralnom, materijalnom ili ma kakvom drugom pogledu, pojavljuju se zato u naj-

ranijem dječijem razvoju. Roditelji koji grade autoritet kod djece zastrašivanjem i nasiljem nikada ne mogu da upoznaju svoju djecu, njihove težnje i zahtjeve, jer se oni ne usuđuju da ih kažu svojim roditeljima.

Mnogi maloljetni delinkventi su u ranom djetinstvu bili zapostavljeni ili u najmanju ruku izloženi neadekvatnoj i oštroj disciplini, što su potvrdile mnoge studije etiologije delinkventnog ponašanja. Autoritet roditelja se izgrađuje kroz dobre odnose i pozitivna zajednička iskustva. U koliko toga nema, kod djece će se javiti otpor i nezadovoljstvo koje kasnije prenose na svoje vršnjake. Ovakav odnos se temelji na djetetovom nedostatku povjerenja u pristupačnost i spremnost roditelja da djetetu pruži adekvatnu zaštitu, pomoć i vođenje naročito u stresnim situacijama kada je to djetetu najpotrebnjije.

Neka istraživanja su pokazala i potvrdila da zlostavljanje, a posebno fizičko kažnjavanje u ranom djetinjstvu ima negativan efekat na čitav niz uzrastu primijenjenih procesa i mehanizama (Stakić 2007. godine.str.194).

Neskladni odnosi roditelja, nemarnost prema djeci, nerazumijevanje i svakodnevni sukobi u porodici pogoduju razvoju asocijalnih ponašanja kod djece osnovno - školskog uzrasta.

Škola svakako ima veoma značajnu ulogu u životu djeteta. Problemi u vaspitno obrazovnom procesu mogu da se jave kao posledica smetnji u socijalnom i psiho fizičkom razvoju djece i adolescenata. Ovi problemi ne moraju uvijek stvarati pojavu ozbiljnih poremećaja ponašanja u odraslom dobu, ali mnoga istraživanja pokazuju da "postojanje problema u vaspitno obrazovnom procesu predstavlja jedan od najvažnijih prekursosa devijantnog ponašanja" (Ilić, Žunjić, Jugović i drugi, 2003. godina).

Polaskom u osnovnu školu, dijete veliki dio vremena provodi u njoj. Neka istraživanja su pokazala da veliki broj djece prihvata polazak u školu i obaveze koja ona nameće, ali nije mali broj onih koji iz nekih razloga nerado odlaze u školu, nijesu spremni da prihvate nastavu i aktivno učestvuju u njoj zbog čega njihov uspjeh izostaje. **Uspjeh u školi** nije samo mjerilo inteligencije već nam govori o tome kako se dijete uklapa u školsku sredinu, da li je u njoj prihvaćenoo ili ne. **Neuspjeh u** školi često može da bude znak da dijete želi da nam skrene pažnju i da nam uputi poruku, a nerijetko i kritiku. Kada pretrpi neuspjeh u školi dijete se mijenja, često postaje povučeno u sebe, gubi samopouzdanje, a često svoje nezadovoljstvo školom i odnosima u porodici (pored drugih nepoželjnih radnji) izražava kroz agresivno ponašanje prema vršnjacima.

Ako neuspjesi u školskoj sredini učestaju pa se takvo ponašanje počne učvršćivati, onda će sasvim sigurno u adolescentnom dobu doći do razvijanja i učvršćivanja neke forme delinkventnog ponašanja, što su mnoge studije iz ove oblasti već potvrdile. **Zlostavljanje djece** i maloljetnička delinkvencija, pored drugih nepoželjnih ponašanja, povezani su i sa porodičnom disfunkcionalnošću a naročito sa negativnom interakcijom roditelja i djece.

U literaturi postoji opšta saglasnost da su, pored drugih faktora, **i vršnjaci** (školski drugovi) faktor socijalizacije svakog djeteta, i da je njihovo mjesto po značaju odmah iza roditelja, a ispred učitelja i drugih vaspitača.

Teorijska polazišta za razumijevanje mehanizama toga uticaja nalazimo u djelima Salivena (Salivan,1953.god.) i Pijažea (Piaget 1960.god.). Zbog egocentrične prirode djeteta, motivacija za odnos sa vršnjacima je zasnovana na potrebi za

sopstvenim statusom u grupi i popularnošću od strane grupe, čemu manje vise teže svi na uzrastu od 7 do 11 godine života. Kasnije, u adolescentnom dobu, povećava se osjetljivost za potrebe drugih i smanjuje egocentrizam. Tada je moguće razvijati odnose zasnovane na uzajamnosti i ravnopravnosti među vršnjacima. Na ovim osnovama se zasniva razvoj moralnog mišljenja i ponašanja.

U interakciji sa odraslima djeca češce traže pomoć nego što je daju, dok u interakciji sa vršnjacima podjednako primaju i daju pomoć što je od izuzetnog značaja za altruističko ponašanje, te su zato veoma važna rana socijalna iskustva za razvoj ličnosti djeteta.

UZORAK

Uzorak ispitanika čini 361 učenik III i IV razreda, osnovnih škola sa područja Republike Crne Gore, pri čemu se vodilo računa da proporcionalno budu zastupljene tri neformalne regije: Primorje (Bar), Sjeverni dio (Berane) i Centralni dio (Podgorica i Nikšić) .

PRIKAZ UZORKA

1. Tabelarni prikaz uzorka po školama, razredima i uspjehu postignutom u prethodnom razredu

ŠKOLA	Br. Uč.	razred		pol		Uspjeh u prethodnom razredu			
		III	IV	M	Ž	dov	dob	vrdb	odl
Berane	100	44	56	39	61	3	26	37	34
Nikšič	100	48	52	44	56	3	10	25	62
Podg.	100	47	53	51	49	0	26	31	43
Bar	61	32	29	39	22	4	12	35	10
Σ	361	171	190	173	188	10	74	128	149
%		47.4	52.6	47.9	52.1	2.8	20.5	35.4	41.3

2. Tabelarni prikaz porodičnog statusa

ŠKOLA	Br. uč	Živi sa oba roditelja	sa jednim rodit	Bez roditelja
Berane	100	91	9	0
Nikšić	100	86	14	0
Podgorica	100	90	6	4
Bar	61	41	18	2
Σ=	361	308	47	6
%	-	85.3	13.0	1.7

3. Prikaz uzorka po stepenu obrazovanja roditelja

Mjesto	Br. uč	Obrazovanje majke			Obrazovanje oca		
		OŠ	SSS	VŠ/VSS	OŠ	SSS	VŠ/VSS
Berane	100	8	70	22	11	61	28
Nikšić	100	19	57	24	8	58	34
Podgorica	100	17	54	29	20	45	35
Bar	61	20	36	5	25	32	4
Σ	361	64	217	80	64	196	101
%	-	17.7	60.1	22.2	17.7	54.3	28.0

Cilj istraživanja i hipoteza

Cilj istraživanja je da se utvrdi u kojoj mjeri je neprilagođeno agresivno ponašanje prisutno kod učenika mlađeg školskog uzrasta, i da se ukaže na načine ispoljavanja takvog ponašanja.

Istraživanje smo sproveli u osnovnim školama u Nikšiću, O. Š. „Luka Simonović"; u Podgorici, u O. Š. „Božidar Vuković" i „Radojica Perović"; u Beranama u O. Š. „Vuk Karadžić" i u Baru u O. Š. „Srbija".

Na osnovu ovako definisanog teorijskog modela postavili smo sledeće hipoteze:

H. 0: Da će agresivno ponašanje određenog intenziteta i načina ispoljavanja kod učenika nižih razreda osnovnih škola, koje je najvećim dijelom usmjereno prema školskim vršnjacima, školskoj disciplini, autoritetima škole, biti ispoljeno i na populaciji crnogorskih osnovaca koju reprezentuje naš uzorak.

H1.: Budući da je Crna Gora geografski malo područje, sa isprepletanim rodbinskim i drugim vezama bilo bi za očekivati da na cijeloj njenoj teritoriji možemo očekivati iste ili približno iste načine reagovanja u određenim situacijama a samim tim i iste manifestacije agresivnog ponašanja.

Istorijske okolnosti u kojima je Crna Gora dugo bila podijeljena i da su njeni primorski, centralni i sjeverni djelovi bili pod uticajem drugačijih kultura i civilizacija stvorili su evidentne razlike u nizu mentalitetskih, vrednosnih i običajnih ispoljavanja i razlika u „stilu života". To nas je navelo na potrebu da provjerimo da li postoje razlike u manifestovanju agresivnog ponašanja mladih iz centralnog, sjevernog i primorskog dijela Crne Gore pri jednakim ostalim uslovima. Naša pretpostavka je: da postoje izvjesne razlike između primorskog i kontinentalnog dijela crne Gore

H2. : Našim teorijskim modelom konstatovali smo da je loša, restriktivna i limitirajuća porodična klima jedan od agenasa kontinuirane frustracije koja dovodi do razvijanja agresivnosti kao modela reagovanja i ponašanja. *Ovdje moramo posebno imati na umu djecu koja su ostala bez roditelja, jer djeca koja rano ostanu bez roditelja ostaju i bez potpunog objekta identifikacije, Ego ideala, velikog objekta ljubavi, čime je, mehanizmom internalizacije kod većine stvoren bazični uslov za nastanak takozvane primarne depresije ranog djetinjstva.* Očekujemo da će i u populaciji mladih u Crnoj Gori, koje reprezentuje naš uzorak postojati značajna

povezanost varijable porodični uslovi (indikator je - da li ispitanik živi sa ili bez roditelja) sa ispoljavanjem agresivnog ponašanja.

H3. : Našim terorijskim modelom smo ustvrdili da učenici koji imaju emotivne probleme i probleme u uspostavljanju konstruktivnih i kreativnih veza u komunikaciji sa vršnjačkom populacijom i školskim drugovima postižu slabiji uspjeh u školi. Budući da ta okolnost kod ove inače vulnerabilne populacije i uzrasta stvara i nagomilava dodatne tenzije i unutrašnje konflikte, očekujemo da će i ova varijabla (kroz parametar školskog uspjeha) i na nsašem uzorku pokazati značajnu povezanost sa manifestovanjem agresivnog ponašanja.

Mjerni instrumenti

Kao mjerni instrument nam je poslužila skala agresivnosti na osnovu koje je sačinjen upitnik. Upitnik je bio podijeljen u 4 dijela. Prvi dio je obuhvatao pitanja relevantna za ispitivanje socio - ekonomskog statusa učenika. Ovaj dio upitnika sadržao je 10 pitanja. Drugim dijelom upitnika, koji je imao 18 pitanja, identifikovani su oblici ispoljavanja agresivnosti, dok se treći dio odnosio na reakciju učenika na neprilagođeno ponašanje prema vršnjacima. Ovaj dio je imao takođe 10 pitanja, sa po 4 moguća odgovora. Četvrtio dio se takođe odnosio na neprilagođena ponašanja, i imao je 16 pitanja sa po 2 moguća odgovora.

Metoda obrade podataka

Prilikom obrade podataka je korišten kvantitativni pristup, kojim su obrađeni svi ajtemi sadržani u upitniku. Distribucija rezultata je prikazana tabelarno po ajtemima.

Da bi provjerili povezanost odgovora na upitniku „ ukrstili“ smo dobijene odgovore sa indikatorima: školskog uspjeha i porodičnog statusa.

Rezultate dobijene na dijelu upitnika koji se odnosi na moguće načine reagovanja na agresivno ponašanje prikazali smo, takođe, tabelarno a njihovu interpretaciju daćemo deskriptivno.

PRIKAZ DOBIJENIH REZULTATA

Tabela I: Ispoljavanje *Neprilagođenih ponašanja*

		BA		NK		PG		BR	
	PITANJA	DA	NE	DA	NE	DA	NE	DA	NE
1	Da li maltretiraš djecu koja su slabija od tebe?	3	97	1	99	13	87	51	10
2	Da li voliš da zadirkuješ i začikavaš druge?	12	88	8	92	18	82	17	44
3	Ako zadirkuješ druge, da li voliš da su uznemireni?	12	88	2	98	12	88	17	44
4	Da li misliš da je zabavno kada drugi pogriješe?	15	85	3	97	9	91	26	35

		BA		NK		PG		BR	
	PITANJA	DA	NE	DA	NE	DA	NE	DA	NE
5	Da li voliš da uzimaš i uništavaš tuđe stvari?	2	98	0	100	6	94	17	44
6	Da li bi volio da drugi učenici misle da si ti najjači u školi?	65	35	21	79	30	70	28	33
7	Da li se često ljutiš i dugo ostaješ ljut?	38	62	27	73	35	65	15	46
8	Da li kriviš druge kada nešto ne ide dobro u tvom životu?	10	90	4	96	16	84	12	49
9	Da li voliš da se svetiš onima koji te povrijeđuju?	33	67	35	65	27	73	20	41
10	Kada igraš neku igru, ili se baviš sportom, da li uvijek moraš da pobijediš?	51	49	6	94	17	83	30	31
11	Ako u nečemu izgubiš, da li se brineš šta će drugi misliti o tebi?	56	44	24	76	23	77	10	51
12	Da li si bijesan ili ljubomoran kada neko u nečemu postigne bolji uspjeh od tebe?	17	83	10	90	21	79	15	46
13	Da li si fizički napadao drugove - drugarice?	7	93	4	96	15	85	7	54
14	Da li si vrijeđao ili verbalno napadao nastavnike - učitelje tvoje škole?	4	96	1	99	3	97	3	58
15	Da li si pokušao da fizički napadneš učitelja - nastavnika iz tvoje škole?	-	100	1	99	3	97	-	61
16	Da li si uništavao školsku imovinu	5	95	1	99	2	98	4	57
	Σ=	330	1270	148	1452	250	1350	265	711
%		20.62	78.38	9.25	90.75	15.63	84.37	27.15	72.85

Ho: Rezultati na upitniku ukazuju na postojanje agresivnog ispoljavanja i neprilagođenog ili neadekvatnog ponašanja iako procenat ispitivanja ne prelazi neku kritičnu granicu. Dakle, i na našem uzorku je primjenjiv naš teorijski modet.

Polazeći od ovih rezultata možemo tvrditi da je procenat ispoljavanja agresivnosti kod djece u školama u Nikšiću, Beranama i Podgorici, približno isti i da se bitno razlikuje od procenta dobijenog na dijelu uzorka u školi u Baru. Stoga ćemo u daljoj analizi ove tri škole tretirati kao jednu cjelinu a školu u Baru kao drugu cjelinu.

Time je na određeni način potvrđena naša hipoteza o osnovanosti mogućnosti postojanja razlika u iskazivanju agresivnosti u različitim regionima Crne Gore.

Tabela II. 1 : Povezanost odgovora na upitniku sa uspjehom u školi (BA, NK, PG)

Pitanja	Dovoljan		Dobar		Vrlodobar		Odličan	
	DA	NE	DA	NE	DA	NE	DA	NE
1	4	2	40	22	59	34	79	60
2	3	3	37	25	31	62	71	68
3	2	4	30	32	56	37	60	79
4	1	5	31	31	40	53	80	59
5	5	1	35	27	43	50	85	54
6	3	3	28	34	40	53	79	60
7	2	4	33	29	47	46	81	58
8	1	5	30	32	40	53	65	74
9	5	1	33	29	38	55	78	61
10	4	2	29	33	49	44	61	78
11	3	3	36	26	53	40	69	70
12	4	2	34	28	47	46	100	39
13	5	1	29	33	51	42	63	76
14	5	1	37	25	49	44	71	68
15	3	3	30	32	50	43	52	87
16	4	2	38	24	55	38	55	84
Σ =	54	42	530	462	748	740	1149	1075
	96		992		1488		2224	
% =	56.52	43.48	53.42	46.52	50.26	49.74	51.66	48.34

Zanimljiv statistički podatak je da su odnosi odgovora DA i odgovora NE vrlodobrih i odličnih učenika prilično ujednačeni, tj. bez statistički značajnije (signifikantne) razlike, za razliku od odgovora DA i NE dovoljnih i dobrih, gdje je ta razlika očigledna i statistički signifikantna, a time jednoznačnije podržava postavljenu interpretaciju hipotezom definisanog problema.

Tabela II. 2 : Povezanost odgovora na upitniku sa uspjehom u školi (BAR)

Pitanja	Dovoljan		Dobar		Vrlodobar		Odličan	
	DA	NE	DA	NE	DA	NE	DA	NE
1	3	1	9	3	27	8	6	4
2	3	1	8	4	17	18	4	6
3	3	1	7	5	16	19	6	4
4	2	2	5	7	21	14	6	4
5	2	2	8	4	20	15	3	7
6	3	1	11	1	18	17	6	4
7	4	0	7	5	18	17	5	5
8	2	2	6	6	19	16	5	5
9	3	1	8	4	21	14	5	5
10	4	0	9	3	16	19	5	5
11	3	1	5	7	25	10	5	5
12	2	2	10	2	26	9	6	4
13	2	2	6	6	20	15	5	5
14	1	3	7	5	16	19	5	5

Pitanja	Dovoljan		Dobar		Vrlodobar		Odličan	
15	1	3	3	9	17	18	4	6
16	2	2	8	4	14	21	6	4
Σ =	40	24	117	75	311	249	82	78
	64		192		560		160	
% =	62.5	37.5	60.93	39.07	55.53	44.47	51.25	48.75

Tabela III. 1 Povezanost odgovora na upitniku sa porodičnim statusom (BA, NK, PG)

Pitanja	PORODIČNI STATUS (ŽIVI SA...)					
	Oba roditelja		Sa jednim roditeljem		Bez roditelja	
	DA	NE	DA	NE	DA	NE
1	122	145	19	10	3	1
2	127	140	18	11	3	1
3	127	140	16	13	3	1
4	107	160	18	11	2	2
5	142	125	12	17	4	0
6	139	128	16	13	2	2
7	148	119	17	12	2	2
8	142	125	16	12	2	2
9	127	140	15	14	3	1
10	113	154	15	13	2	2
11	117	150	14	15	2	2
12	128	139	13	16	3	1
13	126	141	17	12	3	1
14	132	135	16	13	3	1
15	126	141	17	12	1	3
16	131	136	14	15	1	3
Σ =	20.54	2218	253	211	38	26
	4272		464		64	
%	48.11	51.91	54.52	45.48	59.37	40.63

Tabela III. 1 Povezanost odgovora na upitniku sa porodičnim statusom (BAR)

Pitanja	PORODIČNI STATUS (ŽIVI SA ...)					
	Oba roditelja		Sa jednim roditeljem		Bez roditelja	
	DA	NE	DA	NE	DA	NE
1	18	23	9	9	2	0
2	20	21	10	8	1	1
3	15	26	8	10	1	1
4	24	17	12	6	1	1
5	13	28	10	8	1	1

Pitanja	PORODIČNI STATUS (ŽIVI SA ...)					
	Oba roditelja		Sa jednim roditeljem		Bez roditelja	
6	10	31	9	9	2	0
7	22	19	11	7	1	1
8	19	22	16	2	1	1
9	19	22	10	8	1	1
10	18	23	9	9	2	0
11	23	18	8	10	1	1
12	15	26	11	7	1	1
13	22	19	12	6	2	0
14	17	24	9	9	1	1
15	13	28	8	10	1	1
16	21	20	9	9	1	1
Σ =	289	367	161	127	19	13
	656		288		32	
%	44.06	55.94	55.90	44.08	59.37	40.36

Rezultati iz ove tabele govore u prilog našoj hipotezi, odnosno govore da su djeca bez roditeljskog staranja sklonija da manifestuju agresivnost nego djeca koja žive sa roditeljima. U skladu s tim, iz tabele možemo očitati da je najviše odgovora DA procentualno u grupi djece koja žive bez oba roditelja. Nesto manje odgovora DA je u kategoriji djece koja žive samo s jednim roditeljem, dok je ovih odgovora najmanje među djecom koja žive sa oba roditelja. Tako je i naša hipoteza, ovim istraživanjem potvrđena.

Tabela IV: Svađe i tuče kao oblik ispoljavanja agresivnosti učenika

PITANJE	MOGUĆI ODGOVOR	BA	NK	PG	BR	UKUPNO	%
Gdje, po tvom mišljenju, najčešće dolazi do svađe?	U učionici, prije ili poslije časa.	26	30	31	16	103	28,5
	Na samom času.	2	2	4	1	9	2,5
	U školskom dvorištu, na ormodu.	66	29	44	26	165	45,7
	U školskom dvorišti,prije ili p. nastave	3	35	16	18	72	19,9
	Na ekskurziji i izletima	2	2	-	-	6	1,7
	U sekcijama i dopunskoj nastavi	1	2	3	-	6	1,7

PITANJE	MOGUĆI ODGOVOR	BA	NK	PG	BR	UKUPNO	%
Koja od navedenih situacija te razbijesni?	Kritika roditelja zbog ocjena i pona.	5	7	17	11	40	11,1
	Kritika nastavnika zbog oc. i ponaš.	10	7	11	8	36	10,0
	Svađa sa drugovima i drugaricama	37	21	21	17	106	29,4
	Kada dobiješ lošu ocjenu	40	35	30	5	110	30,5
	Nešto drugo	8	30	11	20	69	19,0
Ko te, od navedenih osoba najčešće razbijesni?	Roditelji	0	18	7	22	47	13,0
	Brat - sestra	45	40	28	18	131	36,3
	Drugovi i drugarice iz škole	47	42	45	20	154	42,6
	Neko drugi	11	0	17	1	29	8,1
Ako se razbijesniš u školi, kako reaguješ?	Vičeš na društvo, vrijeđaš ih	6	14	18	15	53	14,7
	Izazivaš na fizički obračun	14	20	27	23	94	26,0
	Uništavaš školsku imovinu	0	1	4	3	8	2,2
	Nešto drugo	80	65	51	10	206	57,1
Da li si ove školske godine imao priliku da vidiš u školi ili školskom dvorištu tuču ili neki drugi fizički obračun?	DA	87	94	62	58	301	83,4
	NE	13	6	38	3	60	16,6
Gdje se, po tvom mišljenju, događaju tuče?	U učionici prije ili poslije časa	8	12	29	10	59	16,3
	Na samom času	1	4	3	2	10	2,8
	U školskom dvorištu, na odmoru	78	60	48	37	223	61,8
	U školskom dvorištu, prije ili p.časa	12	18	10	12	52	14,4
	Na ekskurziji i izletima	0	2	6	1	9	2,5
	U sekcijama i dopunskoj nastavi	1	2	4	1	8	2,2
Koliko puta si, u toku ove školske godine, učestvovao u tuči u školskom dvorištu?	Ni jednom	84	71	44	48	250	69,2
	Jedan put	9	11	17	7	44	12,2
	Više puta	7	15	39	6	67	18,6
Da li neko od učenika donosi predmete koji mogu da povrijede druge?	DA	54	66	36	48	204	56,5
	NE	46	34	64	23	157	43,5

Sa veoma izraženim statističkim procentom su djeca svih uzrasta, koja su se neposredno susrela sa nekim od oblika fizičkog nasilja, i to u svim crnogorskim regionima. Obično su to vršnjački konflikti, različite etiologije i intenziteta, i uglavnom se dešavaju u školskom dvorištu, prije i poslije nastave. Kao "okidači" za ispoljavanje agresije izdvajaju se dobijene loše ocjene u školi. Takođe, kao statistički najznačajniji etiološki pokazatelj i razlog manifestovanog agresivnog ponašanja je konfliktan odnos među braćom i sestrama.

Na osnovu ovih podataka, možemo formirati sljedeću interpretativnu sliku:opterećujući i konfliktni odnosi u porodici (svađe i obračuni među braćom i sestrama), "prenose" se na "školski teren", gdje se to stanje manifestuje dobijanjem lošijih ocjena (slabijim školskim uspjehom) a interpersonalni konflikti (frustracije, negativna osjećanja i druga emotivna opterećenja) se opet prenose u sferu interpersonalnih konflikata (svađe sa drugovima iz škole, tuče i ostali oblici manifestovanog agresivnog ponašanja).

Ovo nas upućuje na zaključak da, sem pojačanog individualnog rada s učenicima, treba raditi sa vaspitnim naglaskom (češći razgovori sa učenicima o problemima koje imaju i na različitim nivoima: npr na nivou razreda - razrednim starješinom; kao i sa psihološko - pedagoškom službom škole).

Treba težiti uspostavljanju čvršće veze između roditelja i škole, raditi na povećanju vaspitne kompetencije roditelja i nastojati proširiti vaspitne funkcije škole, kako bi se na adekvatan i kvalitetan način i na vrijeme sanirali problemi koji opterećuju djecu i mlade.

Tabela: V - Reakcije na agresivno ponašanje vršnjaka

ŠKOLA	BERANE		NIKŠIĆ		PGD		BAR	
PITANJA/ ODGOVORI	A	B	B	B	A	B	A	B
Vrijeđa ta, ruga ti se, ismijava te pred drugovima u školi	68	32	70	30	50	50	34	27
Priča tvojim drugovima laži o tebi i govori im da se ne druže sa tobom	58	42	73	27	41	59	28	33
Tjera te da radiš ono što ne Želiš	84	16	88	12	49	51	37	24
Prijeti ti da će te istući ili fizički povrijediti	74	26	79	21	45	55	36	25
Prijeti ti da će te napasti nekim oružjem	92	8	83	17	55	45	36	25
Otima ti stvari ili ih uništava	83	17	80	20	53	47	17	44
Prisiljava te da mu daješ novac užinu, školski pribor i slično	97	3	92	8	58	42	47	14
Tuče te ili fizički maltretira na neki drugi način	90	10	88	12	60	40	53	8
Nudi ti cigarete ili alkoholna pića	96	4	92	8	65	35	59	2
Nudi ti nešto od narkotičkih sredstava (lijepak, ljekove, drugu i sl.)	96	4	88	12	63	37	55	6
Σ =	838	162	833	167	539	461	402	208
	1000		1000		1000		610	
%	83.8	16.2	83.3	16.7	53.9	46.1	65.9	34.1

Legenda: A - Nijesam bio u toj situaciji ili sam bio ali se nijesam naljutio
B - Bio sam u toj situaciji i bio ljut ili se razbjesnio

Na osnovu datih odgovora na ovaj dio upitnika da se zaključiti da naš uzorak nije ugrožen agresivnim ponašanjem vršnjaka, tj. da su adekvatno reagovali na agresivne impulse, i da je mali procenat ispitanika koji su bili u situaciji agresivnog ponašanja vršnjaka a da je to ponašanje kod njih izazvalo reakciju ljutnje i bijesa.

LITERATURA:

1. Baković, T. (1985): Depresivni optimizam crnogoraca, Jugoart, Zagreb.
2. Hrnjica, S. (2004): Škola po mjeri djeteta, Priručnik za rad sa učenicima xxxxxx škole ometenih u razvoju, UZPFF, Beograd.
3. Ignjatović, I. (1989): skala za procjenun agresivna stanja,VAPO,SDPS, Beograd.
4. Jung, K.G. (1978): O postojanju ličnosti, Duh i život odabrana djela KNj.x, matica srpska,Novi Sad.
5. Milosavljević, M. (1998):Nasilje nad djecom, fakultet političkih nauka, Beogred.
6. Milosavljević, M. (2003): Devijacije i društvo, Beograd, Dragonić.
7. Perović, M., Popović-Dedović, S., Lečić-Toševski, D. (2007): Agresija kod maloljetnih delikvenata- savremeni koncepti i teorija, Poremećaj ponašanja i prestupništvo mladih; specijalno pedagoški xxxxxx, FSEIR, Beograd, str. 345-360.
8. Stakić, Đ. Ima neka trajna veza: zlostavljanje i zanemarivanje djece i maloljetnačka delikvencija, 185-205.
9. Špadijer- Kinić, J. (1988): Socijalna patologija- socijalna devijantnost, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
10. Tadić, N. (1992): Psihijatrija djetinjstva i mladosti, Beograd, naučna knjiga.
11. Trebješanin, Ž. (200)Rječnik psihologije, Stubovi kulture, Beograd.
12. Zxxx, A., Bojanin, S. (1981): ošta defektološka dijagnostika, Beograd, xxxxxxx

AGGRESSIVENESS OF SCHOOL CHILDREN IN MONTENEGRO

Čedo Veljić
Faculty of Philosophy Nikšić

Summary

Public-cultural influence and school environment are the most important factors in child's developing. It means that these factors have influence on disturbance of adaptation and on aggression of elementary school age, too. In the school environment a child comes face to face with many different social relationships, communications and adaptations (teachers, persons of the same age, collaboration between school and parents, entertaining life and all methods of upbringing work at school).

Public crisis have started with disintegration of former Yugoslavia and it exists nowadays through disintegration of traditional values, growth crime and uncontrolled violence and hits especially young people and children. The style of

young people and also children of elementary school age is to identify disturbance forms of behavior.

Where will potential aggressive behavior of these children be directed, depends on many factors in school environment. Our intention is to point out on existence of aggressive behavior of these vulnerable children and in this investigation we are going to put focus on young people born after war in ex Yugoslav republics.

In this investigation are included 361 pupils of III and IV grade elementary school from Berane, Niksic, Bar and Podgorica.

In investigation we searched volume and dynamic of pupil's behavior, places where quarrels, fights and verbal attacks happen, and to whom problems like these are directed.

Key words: disturbance of adaptation; aggressive behavior; aggression; pupils; persons of the same age

INTERPERSONALNO NASILJE U SAJBER PROSTORU

Vesna Žunić-Pavlović, Marina Kovačević-Lepojević
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,

Razvojem informaciono-komunikacionih tehnologija dolazi do prepoznavanja promena u domenu socijalnih interakcija, pri čemu "fizičko" i "realno" sve više ustupaju mesto "virtuelnom" kao vidu dematerjalizacije u ljudskim odnosima. Iako se na taj način umnogome doprinosi razvoju gotovo svih sfera društvenog života, počevši od obrazovanja, zaposlenja, politike, zabave, sa druge strane, virtuelna kultura otvara prostor za mnoge zloupotrebe. Sajber proganjanje se smatra zločinom koji za osnovu ima interpersonalno nasilje u sajber prostoru, i kao takvo predstavlja ozbiljnu pretnju modernog doba.

Rad ima za cilj da pruži određenje pojma sajber proganjanja i njegovog odnosa sa srodnim pojmovima, prikaže istraživanja koja ukazuju na rasprostranjenost i karakteristike sajber proganjanja, žrtava, učinilaca, odredi vrste sajber proganjanja i tipologiju učinilaca, kao i da da pregled mera koje se preduzimaju u cilju prevencije.

Ključne reči: on-lajn uznemiravanje, sajber proganjanje, kriminlitet, internet

UVOD

Internet kao prvi medij koji podrazumeva interaktivnost u komunikaciji, za mnoge korisnike pruža novi svet otvorene komunikacije, svet koji je umnogome rasterećen moralnih dilema kulturnog nasleđa civilizovanog sveta. Metode savremene komunikacije bacaju sasvim novo svetlo na socijalne interakcije, uz učestalost socijalnih kontakata i čitavih sistema dostupnih usluga i službi. Obrazovanje, zaposlenje, rad, odmor, politika, kultura, zabava egzistiraju u sajber prostoru, prostoru globalnih komunikacionih mreža. Savremeni trend je da realna, fizička komunikacija sve više preti da mesto ustupi virtuelnoj, sajber komunikaciji.

Prema poslednjim istraživanjima, od ukupno 6710029070 stanovnika na planeti 1596270108, odnosno 23,8% koristi internet. Poređenja radi 2000. godine internet je koristilo 360985492 (Internet World Stats, 2009). Podaci potkrepljuju činjenicu da ljudi sve češće obitavaju u različitim vrstama virtuelnih zajednica, što povećava rizik od mogućih zloupotreba. Neki autori smatraju da internet po prirodi stvari promoviše sajber (cyber) proganjanje, podražava lažni osećaj bliskosti, otvara mogućnost za nesporazume po pitanju namera učesnika u komunikaciji (Finn, 2004: 470). Isto tako, relativna anonimnost, brisanje socijalnih razlika i različite devijantne sklonosti mogu da proizvedu rizik za sajber proganjanje.

Teoretičarka kulture Zorica Tomić ukazuje na brojna pitanja o posledicama masovne upotrebe interneta po samu strukturu društvenog, otvarajući teme socijalnog raslojavanja, problem društvenih, etničkih i ekonomskih razlika, izmena u fizionomiji kulture, novoj pismenosti, problemima identiteta, restrukturiranju čitavog kategorijalnog aparata društvene teorije (Tomić, 2004). "Moralni paničari" savremenog doba posebnu pažnju poklanjaju proučanju ovog fenomena i mogućem uticaju pretnji, ucena, povreda privatnosti, časti i ugleda, seksualnog uznemiravanja na psihičko i fizičko zdravlje ljudi.

U domaćoj naučnoj i stručnoj javnosti, fenomen sajber nasilja još uvek nije dobio zasluženu pažnju. Razlog za to verovatno treba tražiti u činjenici da relativno mali broj naših građana koristi računare, kao i da ne postoje razvijeni sistemi sprečavanja i suzbijanja ove negativne pojave. Međutim, opravdano je pretpostaviti da će sajber nasilje kod nas pratiti trendove zapažene u drugim zemljama. Sagledavanje savremenih svetskih dostignuća nauke i istraživanja u ovoj oblasti predstavlja dobru polaznu osnovu za sprovođenje sličnih istraživanja u Srbiji, ali i planiranje uspešnih načina zaštite od sajber nasilja.

Predmet rada je specifičan vid sajber nasilja – sajber proganjanje, odnosno uznemiravanje putem informaciono-komunikacionih tehnologija. Posebna pažnja biće posvećena definisanju osnovnih pojmova i terminološkim razgraničenjima, razmatranju pojavnih oblika, analizi rezultata istraživanja o rasprostranjenosti i karakteristikama, kao i sagledavanju društvene reakcije na sajber proganjanje.

RAZGRANIČENJE OSNOVNIH POJMOVA
(sajber kriminal, on-lajn uznemiravanje, proganjanje, sajber proganjanje)

Termin sajber prostor (*cyber space*), po prvi put se sreće kod Williama Gibsona u naučno-fantastičnoj noveli *Neuromanser* (1984) i upotrebljen je da prikaže nematerijalni prostor nezamislive kompleksnosti u kome računarski podaci putuju kao delići svetlosti (Wikipedia, 2009).

Danas se pod sajber prostorom podrazumeva vrsta „zajednice" sačinjene od mreže kompjutera, u kojoj se elementi tradicionalnog društva nalaze u obliku bajtova i bitova, ili prostor koji kreiraju kompjuterske mreže, odnosno globalna informaciona infrastruktura kroz koju se vrši masovna komunikacija i u kojoj istovremeno koegzistiraju virtuelno i realno (Drakulić, Drakulić, 2009). Prema tome, dva ili više informaciono-komunikaciona uređaja, koja su povezana žičnim ili bežičnim spojem čine delić sajber prostora. Internet, kao globalna svetska mreža daje sajber prostoru globalnu dimenziju, odnosno omogućava vezu između bilo koje dve tačke na planeti kroz sajber prostor. Sajber prostor je istovremeno i socijalni prostor koji nastaje spajanjem dva vida komunikacije, i to: komunikacije posredstvom računarskih mreža (Computer Mediated Communication - CMC) i poslovne komunikacije podržane računarskim sistemima (Computer Supported Collaborative Work – CSCW) (Riva, Galimberti, 1997: 142).

Prema Konvenciji Saveta Evrope o sajber kriminalu, pod pojmom sajber kriminal podrazumeva se „svaka aktivnost usmerena protiv poverljivosti, integriteta i dostupnosti kompjuterskih podataka, kompjuterskih sistema i kompjuterskih mreža, kao i zloupotreba kompjuterskih podataka, sistema i mreža" (CoE, 2001). U skladu sa tim, sajber kriminal podrazumeva raznovrsne kriminalne aktivnosti

uključujući napade na kompjuterske podatke i sisteme, napade vezane za računare, sadržaje ili intelektualnu svojinu.

Sajber zloupotrebe mogu se odnositi na: interpersonalne relacije, dela protiv svojine i dela protiv javnog reda i mira (TRANSCRIME, 2002, prema Savona, 2004: 14). Prema tome, sajber proganjanje spada u domen zloupotreba na interpersonalnom nivou.

U Konvenciji o sajber kriminalu data je tipologija sajber kriminala u odnosu na kriterijum povrede sajber prostora, i to su:

- dela protiv poverljivosti, integriteta i dostupnosti kompjuterskih podataka i sistema (nezakoniti pristup, presretanje, uplitanje u podatke ili sisteme),
- zloupotreba uređaja, programa i šifara (neovlašćena proizvodnja, prodaja, uvoz i distribucija),
- dela vezana za kompjutere (falsifikovanje i krađa kompjuterskih podataka),
- dela vezana za sadržaje (pornografija i dečija pornografija, pri čemu se vrši posedovanje, distribucija, transmisija, čuvanje ili činjenje dostupnim i raspoloživim pornografskih materijala, njihova proizvodnja radi distribucije i obrade u kompjuterskom sistemu) i
- dela vezana za kršenje autorskih i srodnih prava (neautorizovano reprodukovanje i distribucija što se direktno nadovezuje na mogućnost zaštite autorskih prava i intelektualne svojine).

Kako pojedini autori ukazuju (Randy Mc Call, 2004: 3), ne postoji jedinstvena definicija on-lajn (*on-line*) uznemiravanja i sajber proganjanja, pa ni jasna razlika, jer se radi o srodnim pojmovima koji se naizmenično prepliću. Zapravo, može se reći da sajber proganjanje sadrži on-lajn uznemiravanje. Postupci koje karakterišemo kao on-lajn uznemiravanje prerastaju u sajber proganjanje kada se neželjena komunikacija ponavlja, bilo da je ona direktna ili pak indirektna, i kada se vrši u određenom vremenskom periodu, putem jednog ili više sredstava internet ili neke druge vrste elektronske komunikacije. Element izazivanja razumnog straha kod žrtve je takođe neophodan za kvalifikaciju sajber proganjanja (Randy Mc Call, 2004: 3). On-lajn uznemiravanje može biti direktno ili indirektno. Direktno uključuje pretnje, zastrašujuće poruke upućene žrtvi putem e-maila ili nekim drugim vidom internet komunikacije, slanje zaraženih poruka *(junk mail, spamming)* ili kompjuterskih virusa, hakovanje tragova koje žrtva ostavlja putem interneta ili onemogućavanje određene usluge putem napada koji se ostvaruje slanjem velikog broja zahteva sistemu na željenoj adresi, što za posledicu ima blokadu (*DoSa – Denial of services attacks*). Indirektno on-lajn uznemiravanje uključuje, ali nije ograničeno samo na širenje glasina o žrtvi na različitim internet forumima, potpisivanje žrtve na neželjene on-lajn servise, ostavljanje informacija o žrtvi na sajtovima za on-lajn zabavljanje, seksualne usluge ili slanje poruka drugima u žrtvino ime (Ellison, Akdeniz, 1998: 31).

Radi adekvatnog razumevanja pojma sajber proganjanja potrebno je dati određenje proganjanja i tumačenje sličnosti i razlika u odnosu na konvencionalno proganjanje. Uže gledano, proganjanje se smatra „vidom interpersonalnog nasilja i podrazumeva način ponašanja koji uključuje dva ili više incidenta uznemiravanja, koji izazivaju strah, uzbunu ili poremećenost i to putem tri načina: putem telefonskih poziva ili pisama, čekanja ispred kuće ili posla i uništavanja žrtvine

imovine" (Walby, Allen, 2004: 4). Šire i potpunije određenje proganjanja uključuje dve ili više radnji kojima progonitelj direktno, indirektno ili na neki treći način, putem neke akcije, metoda, uređaja ili sredstva, prati, nadzire, posmatra, preti osobi, komunicira sa osobom ili dolazi u kontakt sa svojinom dotične osobe (National Center for Victims of Crime, 2007). Ovakvo određenje uključuje i virtuelno, sajber uznemiravanje, odnosno uznemiravanje putem računara i drugih elektronskih uređaja, koja ne zahtevaju vizuelnu ili fizičku bliskost. Takođe, posledice proganjanja na žrtvu su definisane i obuhvataju ne samo strah za život i telo, sopstveni ili bliske osobe, već i emocionalnu patnju.

Pojedini autori prihvataju šire određenje proganjanja, pa sajber proganjanje smatraju vidom konvencionalnog proganjanja, uznemiravanja u nekonvencionalnom, sajber prostoru koje se vrši posredstvom informaciono-komunikacionih tehnologija (Ogilvie, 2000, D'Ovidio, Doyle, 2003, Finn, 2004, Baum, Catalano, Rand, Rose, 2009). U tom slučaju govorimo o sajber proganjanju koje predstavlja „kontinuiranu upotrebu interneta, i-mejla (e-mail) ili drugih vidova elektronske komunikacije radi uznemiravanja određenog pojedinca ili grupe pojedinaca" (D'Ovidio, Doyle, 2003: 10).

Sa druge strane, neki autori (npr. Bocij, McFarlane, 2002, Southworth, Dawson, Fraser, Tucker, 2005) smaraju da sajber proganjanje treba posmatrati kao nezavistan, izolovan problem, koji ne mora biti uži od pojma proganjanja. Sajber proganjanje ne isključuje i druge uobičajene metode uznemiravanja koje podrazumevaju fizičku bliskost. Informaciono-komunikacione tehnologije ne treba ograničiti samo na upotrebu računara i interneta. Tu treba uključiti i komunikaciju telefonskim uređajima, elektronski nadzor i druge tehnologije za praćenje i nadgledanje. Iako se u literaturi polemike najčešće vode oko toga koji postupci proganjanja pripadaju sajber, a koji konvencionalnom proganjanju, ono što je nesumnjivo zajedničko za ova dva oblika proganjanja je kontinuiranost u postupcima uznemiravanja i izazivanje straha kod žrtve.

Jedna od najšire prihvaćenih definicija sajber proganjanje određuje kao „skup postupaka kojima pojedinac, grupa ili organizacija koristeći informacione i komunikacione tehnologije uznemirava jednu osobu ili više pojedinaca. Takva ponašanja mogu da uključe pretnje i lažne optužbe, krađu identiteta, krađu podataka, uništavanje podataka ili opreme, elektronsko praćenje i nadgledanje, namamljivanje maloletnika u svrhe seksualne eksploatacije i drugo. Kao uznemiravajući definisani su oni postupci koji bi i kod druge osobe u sličnoj situaciji izazvali razuman strah" (Bocilj, McFarlane, 2002: 12).

Namera autora bila je da se ovako obuhvatnim određenjem sajber proganjanja odredi odnos između sajber i konvencionalnog proganjanja. Sudeći po ovakvom definisanju sajber proganjanje nije ograničeno samo na on-lajn uznemiravanje od strane pojedinca, već ukuljučuje i uznemiravanje od strane skupine pojedinaca ili organizacija. Ponašanja koja su definicijom data treba shvatiti uslovno, jer, na primer, „pretnja" može imati različite oblike, a „uništavanje podataka i opreme" može da uključi postupke od vandalizma do prenošenja virusa. Prema ovoj definiciji nije isključena mogućnost fizičkog i seksualnog nasilja nad žrtvama.

Sajber proganjanje, kao kontinuirano on-lajn uznemiravanje može se vršiti na dva nivoa: interpersonalnom - između dva ili više pojedinaca i na korporacijskom - između pojedinaca i institucije ili organizacije. On-lajn uznemiravanje

na nivou pojedinac – institucija ili organizacija može se vršiti u oba smera, od institucije ili organizacije prema pojedincu i od pojedinca prema instituciji ili organizaciji. Motivi za ovakvu vrstu proganjanja mogu biti najrazličitije prirode i to su: osveta, pobeda u nekoj ličnoj igri, kompeticija, sticanje profita, pri čemu organizacija ili institucija ne mora biti upućena u on-lajn uznemiravanje koje zaposleni vrši u ime firme (Bocilj, 2002: 11).

Na osnovu analize postojećih pojmovnih određenja, može se konstatovati da sajber proganjanje za osnovu ima interpersonalno nasilje u virtuelnom prostoru. S obzirom na to da je ovde reč o fenomenu progranjanja upotrebom savremenih sredstava komunikacije, pod sajber proganjanjem podrazumevaće se kontinuirana upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija radi uznemiravanja pojedinaca.

OBLICI SAJBER PROGANJANJA

Premda se veliki broj postupaka sajber proganjanja odvija posredstvom računara i interneta, kao najvećeg medija informaciono-komunikacionih tehnologija, nije opravdano zanemariti telefonske mreže i različite tehnologije za praćenje i nadgledanje. U skladu sa širim određenjem sajber proganjanja, posebna pažnja biće posvećena sledećim pojavnim oblicima: sajber proganjanje posredstvom telefonskih tehnologija, sajber proganjanje posredstvom tehnologija za praćenje i nadgledanje žrtve i sajber proganjanje posredstvom računarskih mreža i interneta (adaptirano prema Southworth, Dawson, Fraser, Tucker, 2005: 5-8).

Sajber proganjanje posredstvom telefonskih tehnologija

Kao sredstvo uznemiravanja putem telefonskih tehnologija u upotrebi su pripejd (*prepaid*) kartice za telefoniranje ili pripejd mobilni telefoni, jer je učiniocima tako najteže ući u trag, posebno ako nisu kupljeni pomoću platne kartice. Telefoni koji imaju identifikaciju broja sa kog se poziva ili čak adresu, takođe mogu poslužiti kao pomoćno sredstvo proganjanja. Faks mašine mogu da pokažu identifikaciju broja sa kog je dokument poslat, kao u slučaju žene žrtve proganjanja od strane partnera koja je iz skloništa za žrtve faksirala document svom advokatu koji je prosledio muževljevom advokatu uz pomoć čega je muž uspeo da locira sklonište (Safety Net, 2004). Teleprinteri (TTY) i telekomunikacioni uređaji za osobe sa oštećenjem sluha (TTD), takođe, mogu poslužiti kao sredstvo uznemiravanja.

Sajber proganjanje posredstvom tehnologija za praćenje i nadgledanje žrtve

Progonitelji mogu koristiti sofisticiranu tehnologiju za praćenje i nadgledanje i to: preko sistema za globalno pozicioniranje (GPS) putem koga pozicioniraju žrtvu u realnom vremenu prateći njene dnevne aktivnosti ili preko skrivenih kamera. Sistemi za globalno pozicioniranje koriste satelitske predajnike i na taj način omogućavaju učiniocu da u realnom vremenu locira i prati svoju žrtvu. GPS uređaji variraju prema veličini, ceni, dostupnosti. Mogu biti u malim crnim kutijama ili pak u obliku čipa. Skrivene kamere progoniteljima pružaju mogućnost

da spoznaju žrtvine rutinske aktivnosti i na taj način pomognu u održavanju moći i kontrole nad žrtvom. Male, bežične kamere sa visokom rezolucijom mogu biti smeštene u detektore za dim, lampe, male rupice u zidu, a mogu biti aktivirani sa udaljene tačke.

Sajber proganjanje posredstvom računarskih mreža i interneta

Ovaj vid progranjanja može se ostvariti posredstvom softvera, hardvera, elektronskih poruka, krađe digitalnog identiteta, internet sajtova i baza podataka.

Softveri za praćenje računara (*SpyWare*) isprva su osmišljeni za praćenje aktivnosti dece na internetu, ali je kasnije počela njihova zloupotreba. Ovakav softver može biti instaliran sa distance ili putem fizičkog pristupa žrtvinom računaru. Neki softveri (npr. *Evidence-Eliminator.com*) se reklamiraju kao sredstvo za brisanje tragova ili eliminisanje dokaza o neovlašćenom korišćenju ili krađi tuđih podataka (Wykes, 2007: 171). Većina programa za detekciju softvera za praćenje računara nije dala dobre rezultate.

Osim upotrebe softvera, progonitelji mogu da koriste i hardverske uređaje (tzv. *Keystroke Loggers*) koji se instaliraju pored kabla od tastature na žrtvinom računaru. Uz pomoć takvog uređaja snima se svaki otkucani karakter uz kompletne šifre, PIN-ove, elektronske poruke, sajtove koje žrtva posećuje i drugo. Poput softvera za praćenje, u reklamiranju hardverskih uređaja ističe se da predstavljaju jednostavno rešenje za špijuniranje vlastite supruge i slične aktivnosti.

Komuniciranje putem i-mejl (*e-mail*) poruka podrazumeva mogućnost da se drugoj osobi prenese slika, tekst, video ili audio materijal. Pri upotrebi i-mejl poruka radi uznemiravanja, sajber progonitelj kreira i šalje žrtvi tekstualne, grafičke, video ili audio poruke preteće, zastrašujuće ili na neki drugi način za žrtvu uznemiravajuće sadržine (D'Ovidio, Doyle, 2003: 16). I-mejl poruke mogu biti upućene žrtvi u cilju započinjanja ili obnove ljubavne veze ili radi pretnje (Ogilvie, 2000: 2). Osim u svrhu pretnje i drugih vidova uznemiravanja, upućivanjem i-mejl poruka mogu se slati zaraženi fajlovi (*junk mail*) ili softveri za praćenje računara (*SpyWare*). Instant poruke podrazumevaju interakciju (tekstualnu, video ili audio) između dve osobe u realnom vremenu, pri čemu je komunikacija moguća samo dok su obe osobe konektovane na internetu.

Pod krađom digitalnog identiteta žrtve podrazumeva se neovlašćeno korišćenje žrtvine i-mejl adrese radi prijavljivanja za korišćenje različitih servisa i usluga u njeno ime; slanje pogrešnih informacija ili lažnih poruka na sajtove za grupnu interakciju (*chat room, usenet*), slanje demografskih informacija ili slika seksualno orjentisanim ili pornografskim sajtovima ili pak upućivanje poruka žrtvinom poslodavcu/instituciji u kojoj je zaposlena (Finn, 2004: 469).

Učinilac može postaviti sajt koji je preteći po žrtvu ili koji ohrabruje druge da kontaktiraju, uznemiravaju i na drugi način povređuju žrtvu. To mogu biti sajtovi koji omogućavaju grupnu tekstualnu, video ili audio interakciju (*chat room*) u realnom vremenu koja je obično organizovana oko specifičnih tema vezanih za politiku, religiju, zabavljanje i drugo. Ovi sajtovi mogu biti javni, odnosno dostupni svim korisnicima ili privatni sa ograničenim pristupom. Učinilac u cilju uznemiravanja žrtve može slati poruke uznemiravajuće sadržine vidljive svim korisnicima sajta, a može i otkriti žrtvine lične podatke ostalim učesnici-

ma i time podstaći druge na uznemiravanja putem interneta, telefona ili slično (D'Ovidio, Doyle, 2003: 16).

Putem on-lajn baza podataka i on-lajn agencija koje trguju podacima učinioci mogu pronaći privatne informacije o žrtvama. Neretko, dostupna im je sudska dokumentacija i statistika, kao što su baze osuđenih lica ili prikazi pojedinih slučajeva. Primera radi, u okrugu Mongomeri u Pensilvaniji sud je čak objavio imena i adrese žrtava i njihove dece, kojima su izrečene zaštitne mere (Webster, 2003, prema Southworth, Dawson, Fraser, Tucker, 2005).

Napadi poput socijalnog projektovanja (*social engineering*) i DoSa (*denial of services*) retko se koriste kod uznemiravanja pojedinca, već su karakteristični pretežno za napade na sisteme različitih institucija ili organizacija. Socijalno projektovanje podrazumeva infiltriranje u organizaciju koja predstavlja metu napada, pri čemu se putem intervjuisanja zaposlenih ili drugim metodama dolazi do osetljivih podataka. Napadi pod oznakom DoS se često koriste kao sredstvo sajber ratovanja, jer omogućavaju napade na sisteme državnih uprava od strane „neprijateljskih" država (Fenz, 2005: 6-8)

RASPROSTRANJENOST I KARAKTERISTIKE SAJBER PROGANJANJA

Na osnovu pregleda savremene literature, primećuje se da su istraživanja koja se bave isključivo sajber proganjanjem retka, da pružaju oskudne podatke o pojavi i oblicima sajber proganjanja, o žrtvama, učiniocima i društvenoj reakciji. S druge strane, određeni podaci o sajber proganjanju mogu se naći u istraživanjima konvencionalnog proganjanja. Postoje izvesne teškoće u poređenju i sumiranju podataka iz različitih studija, jer ne postoji jasna i univerzalno prihvaćena definicija sajber proganjanja, niti jasni kriterijumi na osnovu kojih se ono identifikuje. Poseban problem predstavljaju neka metodološka ograničenja u istraživanju ovog fenomena.

U narednom delu biće prikazani rezultati nekoliko najpopularnijih savremenih studija o sajber proganjanju.

Nacionalno istraživanje o proganjanju u SAD u 2006. godini identifikovalo je 3424100 žrtava proganjanja, od kojih je 677870 osoba, odnosno gotovo svaka četvrta osoba (26%) bila izložena sajber proganjanju (Baum, Catalano, Rand, Rose, 2009). U 83% žrtve su trpele on-lajn uznemiravanje putem i-mejl poruka, u 35% putem instant poruka, blogova i oglašivača u 12%, a putem veb sajtova u 9%. Jedna od 13 identifikovanih žrtava proganjanja bila je elektronski praćena. U gotovo podjednakom broju slučajeva žrtve su praćene putem video ili digitalnih kamera (46%) i putem uređaja za prisluškivanje (42%). Sistem za globalno pozicioniranje kao sredstvo praćenja upotrebljen je u nekoliko slučajeva. Zapaža se da autori istraživanja pod pojmom sajber proganjanja nisu podrazumevali i elektronsko praćenje. Pored toga, podaci o oblicima sajber proganjanja su vrlo oskudni i nema informacija o karakteristikama žrtava i učinilaca, njihovom međusobnom odnosu i drugo.

Studija o sajber proganjanju u Velikoj Britaniji pokazala je da su žrtve najčešće bile uznemiravane putem i-mejla i to u 79%, preko instant poruka u 13%, putem soba za čet (*chat room*) u 8%, dok su interaktivni sajtovi (*message board* i *guest book*) i veb sajtovi bili korišćeni u 4 i 2% slučajeva. Progonitelji su najmanje kori-

stili *newsgroup-e* i lažne korisničke profile i to u oko 1% slučajeva. U 92% slučajeva žrtve su uznemiravane jednom metodom proganjanja. Sajber proganjanje je u 56 mesečnom periodu praćenja (1996-2000) policijskih slučajeva koji su imali veze sa upotrebom računara i interneta u kriminalne svrhe, činilo 42% od ukupnog broja slučajeva. U 80% učinioci su bili muškarci, prosečnog uzrasta od 24 godine, s tim što je najstariji prestupnik imao 53, a najmlađi 10 godina. U 26% slučajeva počinitelji su bili mlađi od 16 godina. Od ukupno 201 registrovanih slučajeva 192 je rešeno za vreme sprovođenja studije. Žrtve su u 87% bile fizička lica, i to 52% bile ženskog pola, a u 35% slučajeva muškog pola, dok su u 13% žrtve bile pravna lica, i to obrazovne ustanove u 8%, a privatne firme u 5%. Žrtve su u proseku bile 32 godine stare, sa najstarijom žrtvom od 62 godine, a najmlađom od 10 godina (D'Ovidio, Doyle, 2003: 13).

Na osnovu istraživanja koje je za predmet imalo ispitivanje karakteristika sajber progonitelja i pravljenje tipologije, na osnovu 24 slučaja došlo se do podataka o karakteristikama žrtava i učinilaca i njihovom međusobnom odnosu, postupcima sajber proganjanja i dugo (McFarlane, Bocilj, 2004: 6-8). U 91% žrtve su bile ženskog pola, dok je 85% učinilaca bilo muškog pola. Žrtve su prosečno bile uzrasta 32 godine, pri čemu je najmlađa žrtva imala 14 godina, a najstarija 53. Učinioci su u proseku imali 41 godinu, pri čemu je najmlađi imao 18, a najstariji 67 godina. Sajber proganjanje je u zavisnosti od slučaja do slučaja trajalo od 17 dana do 5 godina, prosečno 11,5 meseci. U najvećem broju, odnosno u 10 slučajeva žrtve su uznemiravane putem i-mejl poruka. U ostalim slučajevima uznemiravanje je vršeno putem *usenet* grupa i oglašivača, veb sajtova za upoznavanje osoba za čet, poslovnih mreža i drugo. U 13 slučajeva on-lajn uznemiravanje je bilo praćeno oflajn (*offline*) uznemiravanjem. U više od polovine slučajeva progonitelji su pretili žrtvama ili njihovoj porodici i prijateljima. U najvećem broju slučajeva ni žrtve ni učinioci nisu bili u braku ili vezi. Istraživanje je pokazalo da je 12 od ukupno 24 učinilaca imalo istioriju sajber proganjanja od kojih je tri četvrtine bilo procesuirano. Žrtve su učinioce u trećini slučajeva upoznale putem informaciono-komunikacionih tehnologija. U 22% radilo se o potpunim strancima, a u po 12% o bivšim partnerima i kolegama. U tri četvrtine slučajeva radi se o muško-ženskom sajber proganjanju, a u preostalim slučajevima o žensko-ženskom ili muško-muškom sajber proganjanju.

Istraživanje koje je rađeno 2002. godine na univerzitetu Nju Hempšir imalo je za cilj dolaženje do podataka o učestalosti sajber proganjanja kod studenata, o karakteristikama sajber progranjanja i progonitelja. Istraživanje je rađeno na uzorku od 339 studenata, u 65% ženskog pola, prosečnog uzrasta 20 godina, koji su u 97% komunicirali mejlovima jednom ili više puta nedeljno, a u 81% instant porukama. Njih 7% (23), odnosno svaki deseti student je imao loše iskustvo u komunikaciji i-mejlovima ili putem instant poruka. Studenti su najčešće bili uznemiravani od strane nepoznatih osoba, u 16% putem i-mejlova, u 19,3% putem instant poruka. U 14% uznemiravanje i-mejlovima prestaje nakon upozorenja od strane žrtve, kao i u 13% uznemiravanje putem instant poruka. U najvećem broju slučajeva, odnosno u 59% studenti su prijavili slanje neželjenih pornografskih materijala kao vid uznemiravanja. Istraživanje je pokazalo da su GLBT (Gay-Lesbian-Bisexual-Transexual) studenti u većem broju slučajeva prijavljivali on-line uznemiravanje u odnosu na heteroseksualne studente (Fin, 2004: 474-480).

Na osnovu i-mejl istraživanja sprovedenog na uzorku od 169 ispitanika iz Velike Britanije, SAD i Kanade došlo se do podataka o rasprostranjenosti sajber proganjanja i posledicama koje ono ostavlja na žrtve (Bocilj, 2003). Od ukupnog broja učesnika, 82% svakodnevno koristi internet, a 14% barem jednom nedeljno. Učesnici su u 58% prošli neku vrstu obuke za rad na računaru, u istom procentu imali svoj veb sajt ili veb stranu, pri čemu 60% učesnika koristi softver koji gradi „zaštitni zid" oko računara i sprečava upad malicioznih softvera (*firewall*). Od ukupnog uzorka jedna trećina se izjasnila da je trpela sajber proganjanje, pri čemu je od tog broja 26% sajber proganjanje trpelo za vreme popunjavanja upitnika. Oko četvrtine žrtava je prijavilo da je istovremeno trpelo šest i više različitih oblika sajber proganjanja, dok je 17% bilo žrtva samo jednog oblika. Najzastupljeniji oblici sajber uznemiravanja bili su: on-lajn uznemiravanje putem sajtova za grupnu interakciju (*chat room*) (47%), uznemiravanje putem i-mejl poruka (40%), slanje malicioznih programa (40%) i upotreba softvera za komuniciranje putem instant poruka (39%). Otkrivena je manja zastupljenost uznemiravanja putem postavljanja „Trojanskog konja" - programa za infiltriranje i nadgledanje tuđeg računarskog sistema (27%), putem širenja negativnih komentara i glasina o žrtvama (24%), putem ohrabrivanja drugih da uznemiravaju žrtvu (23%), dok je 9% ispitanika bilo žrtva krađe identiteta. U najvećem broju slučajeva, odnosno u 65%, žrtve su bile ženskog pola, prosečne starosti oko 30 godina. Četvrtina uzorka je na pitanje o emotivnoj patnji koja im je naneta postupcima sajber proganjanja na skali od 1 do 10, odgovorila sa 10. Žrtve u 42% nisu znale identitet progonitelja, u 16% to su bili prijatelji, 9% bivši partneri, 2% kolege i drugo. U 33% žrtve su prijavljivali proganjanje organizacijama koje se bave očuvanjem bezbednosti na internetu (npr. *CyberAngels*), dok je 14% prijavilo napad policiji.

Rezultati istraživanja sajber proganjanja predstavljaju osnovu za uspešno sprečavanje i suzbijanje ove negativne pojave. U tom smislu, poseban značaj ima unapređivanje saznanja o karakteristikama učinilaca.

TIPOLOGIJA SAJBER PROGONITELJA

Na osnovu sprovedenog istraživanja koje je imalo za cilj izvođenje tipologije učinilaca, uzimajući kao kriterijum vezu između žrtava i učinilaca mogu se razlikovati četiri tipa sajber progonitelja, i to su: osvetnički, strpljiv, romantični i sajber progonitelj koji deluje u grupi (McFarlane, Bocilj, 2004: 8-10).

Osvetnički tip

Naziv „osvetnički" proizlazi iz motivacije za proganjanjem, pa u skladu sa tim pripadnici ovog tipa u odnosu na ostale najčešće prete i zastrašuju žrtve, pri čemu se u većini slučajeva proganjanje odvija i van virtuelne stvarnosti (*offline*). Trećina progonitelja iz ove grupe ima kriminalni dosije, dok je za druge dve trećine utvrđeno da su bili u poziciji zlostavljača i ranije. Osvetnički tip sajber progonitelja ima srednji ili viši nivo obuke za rad na računaru. „Osvetnici" koriste naširi opseg informaciono-komunikacionih metoda u svrhu uznemiravanja žrtve (*spamming*, *mailbombing*, ugrožavanje identiteta žrtve). Prema podacima istraživanja, oni su bili jedina grupa progonitelja koja je koristila tzv. „Trojanskog konja" u cilju neovlašćenog pristupa žrtvinom računaru i/ili prenošenja virusa. Prema

rečima žrtava, od ove grupe progonitelja često su dobijale bizarne, nepovezane poruke i komenatare, preteće multimedijalne poruke (slika/zvuk), kao na primer mrtvačke glave, fotografije leševa, vrisak i slično. Navedeni postupci mogu biti indikativni za mentalne poremećaje.

Strpljiv tip

Naziv „strpljiv" odražava cilj i metode proganjanja. Postupci učinilaca ovog tipa usmereni su ka konstantnom dosađivanju i iritiranju žrtava. Ovaj tip sajber progonitelja ne želi da ostvari emotivnu vezu sa žrtvom, ali želi da je duboko uznemiri. U odnosu na ostale tipove, "strpljiv" progonitelj pretežno upućuje pretnje žrtvama. "Strpljiv" sajber progonitelj najčešće ima srednji ili viši nivo obuke za rad na računaru. Prema rezultatima istraživanja, progonitelji iz ove grupe retko kada imaju kriminalni dosije i predistoriju ranijeg zlostavljanja. Ovaj tip nije indikativan za psihijatrijsku dijagnozu.

Romantičan tip

Pipadnici ove grupe bore se za osećanja, naklonost, pažnju svoje mete. Kako žrtve procenjuju, nivo obučenosti za rad na računaru kod ovog tipa učinilaca varira od veoma slabog do izuzetno visokog nivoa znanja. Od postupaka proganjanja koriste se: i-mejlovi, veb grupe za diskusiju, sajtovi za upoznavanje i drugo. Sajber progonitelji romantičnog tipa imaju uvid u detalje iz žrtvinog života. U okviru ovog tipa, razlikujemo dva podtipa. Prvo, to su bivši partneri ili bivši poznanici – prijatelji žrtve i, drugo, osobe koje su žrtvi nepoznate, a koje žele da ostvare intimnu vezu sa njom. Postupci proganjanja od strane bivših partnera ili prijatelja kreću se od jednostavnih poruka koje imaju za cilj obnovu veze do surovih pretnji žrtvama i njima dragim osobama. Prema rečima žrtava, uznemiravanje od strane bivših partnera je započinjalo i završavalo se u virtuelnom svetu. Oni koji su težili započinjanju romantične veze sa žrtvom, podizali su nivo pretnje i zastrašivanja nakon što bi shvatili da su odbijeni. Prema rezultatima istraživanja, ova podgrupa može da uključi i postupke konvencionalnog proganjanja. Prema tipologiji proganjanja koju daje Mullen, sajber progonitelj koji je bio u prethodnoj vezi sa žrtvom podseća na "odbačenog" progonitelja, koji ne može da prihvati završetak veze, dok njegovo ponašanje predstavlja mešavinu želje za pomirenjem i želje za osvetom. Isto tako, postoji sličnost između sajber progonitelja koji teže da ostvare intimnu vezu sa žrtvom i "romantičnog" progonitelja ili "nesposobnog udvarača" (npr. intelektualna ili socijalna ometenost) kod konvencionalnog proganjanja u tipologiji progonitelja datih prema Mullen-u (Mullen i dr., 1999: 1247).

Tip koji deluje u grupi

Za ovaj tip sajber progonitelja karakteristično je da deluje u grupi (dva ili više progonitelja). Obučenost za rad na računaru kod ovog tipa varira od slabog do veoma visokog nivoa. Karakteristični postupci proganjanja su: pretnje (multimedijalne i druge poruke), slanje opasnih poruka (*spamming, mailbombing*) i pretnje identitetu žrtve. Za ovu grupu nije specifičnio da on-lajn uznemiravanje bude praćeno proganjanjem izvan virtuelnog sveta, ali su poznati slučajevi ohrabrivanja drugih da uznemiravanje žrtve na ovakav način. U ovkviru ovog tipa treba

razlikovati učinioce takozvanog korporacijskog proganjanja, pri čemu institucija/organizacija preuzima odgovornost za proganjanje (Bocilj, 2002).

DRUŠTVENA REAKCIJA NA SAJBER PROGANJANJE

Zakonodavstvo

Premda se sajber proganjanje sve više prepoznaje kao specifičan i nezavistan problem, i dalje ne postoji posebna legislativa u cilju regulisanja ove pojave. Kao posledica toga, sajber proganjanje najčešće ulazi u zakonsku definiciju konvencionalnog proganjanja.

Prvi zakon protiv proganjanja (California Penal Code, 1990) donet je u Kaliforniji 1990. godine kao reakcija na ubistvo glumice Rebeke Šefer koje je bilo posledica proganjanja. Ovo ubistvo je usledilo nakon ubistava četiri žene u Kaliforniji koja su, takođe, bila povezana sa proganjanjem. Do kraja devedesetih godina i ostale američke države izgradile su svoja zakonodavstva protiv proganjanja, a 1996. godine donet je zakon o proganjanju na federalnom nivou.

Al Gore je u Americi krajem devedesetih godina prvi skrenuo pažnju na opasnost od sajber proganjanja, na čiji zahtev je sačinjen izveštaj o rasprostranjenosti i karakteristikama sajber proganjanja i o mogućnostima adekvatne društvene zaštite (U.S. Attorney's office, 1999). Iako gotovo sve američke države imaju legislativu protiv proganjanja, pri čemu zakonodavstva čak 42 države prepoznaju upotrebu elektronske komunikacije kao sredstva proganjanja, svega nešto manje od trećine država eksplicitno uključuje pojavu sajber proganjanja u svoje zakonske definicije. Juta, Nju Džersi, Novi Meksiko, Ajdaho i Nebraska još uvek nemaju zakonodavstva koja tretiraju sajber proganjanje. Prva država koja je 1993. godine donela zakon protiv proganjanja, a koji uključuje uznemiravanje putem elektronske komunikacije bila je država Mičigen (Fullerton, 2003).

Veći gradovi u SAD poput Los Anđelesa i Njujorka imaju specijalizovane jedinice obučene za adekvatnu istragu i optuženja u slučajevima sajber proganjanja. Na primer, u Los Anđelesu od pripadnika policije i tužilaštva formiran je tim specijalizovan za rad na slučajevima sajber proganjanja, pod nazivom tim za otkrivanje i gonjenje slučajeva proganjanja i pretnji. Slično tome, u Njujorku formiran je odred policije specijalizovan za informacione tehnologije. Ovaj odred pruža redovne obuke za policajce i tužioce uključujući i obuku za rad sa slučajevima sajber proganjanja. Polaznici se obučavaju za to kako da pribave i obrade elektronske dokaze, kako da sačine nalog za pretres, poziv za sud i slično. FBI ima jedinice za kompjuterski kriminalitet širom zemlje koje su obučene i za postupanje u slučajevima sajber proganjanja (U.S. Attorney's office, 1999). Nauka koja se bavi otkrivanjem incidenata počinilaca, prikupljanjem, analizom i rekonstrukcijom dokaza dobijenih iz računarskih mreža korišćenjem multidisciplinarnih znanja, a kojima se omogućava rešavanje krivičnih slučajeva naziva se sajber forenzika (Vuletić, 2008: 35).

Iako je prvi zakon protiv proganjanja donet u Americi, evropske zemlje nisu zaostajale u izradi relevantne legislative protiv proganjanja. Od zemalja koje pripadaju Evropskoj Uniji, svega osam država ima posebne zakone protiv proganjanja, i to su: Austrija, Belgija, Danska, Nemačka, Holandija, Malta, Irska i Velika

Britanija. Neke države sa izgrađenom legislativom protiv proganjanja (Austrija, Danska, Nemačka, Vellika Britanija), imaju dovoljno široke zakonske definicije da ih mogu primeniti na slučajeve sajber proganjanja, dok, primera radi, Irska daje najužu definiciju proganjanja, nudi tumačenje pojave ograničeno na fizičko praćenje i posmatranje žrtve, koja se tako smatra pretesnom za regulaciju sajber poroganjanja. U Begiji (*Harassment by phone, e-mail, text message law*) i na Malti (*Electronic communications (Regulation) Act*) postoje posebni zakoni kojima se posredno može regulisati uznemiravanje u sajber prostoru (Modena group on stalking, 2007).

Države Viktorija i Kvinsland u Australiji jedine su države koje neposredno uključuju on-lajn uznemiravanje kao vid proganjanja. Većina ostalih država u Australiji, daju šire definicije proganjanja koje uključuju i sajber proganjanje uz izuzetak države Novi Južni Vels i Zapadne Australije koje metode proganjanja sužavaju na fizičko praćenje i nadziranje kuće ili radnog mesta žrtve što isključuje sajber prostor (Ogilvie, 2000: 5).

Analizom legislative protiv proganjanja zapaža se da je većina država u svetu koja tretira proganjanje kao posebno krivično delo širinom svojih zakonskih definicija obuhvatila i sajber proganjanje. U preostalom broju država (Irska, Zapadna Australija, Novi Južni Vels), usled preuske definicije proganjanja i njegovog ograničavanja svođenjem na fizičku bliskost, dolazi do svojevrsnog negiranja virtuelne stvarnosti i samim tim do onemogućavanja regulacije sajber proganjanja. Osim toga, neki autori ističu i mnoge druge nejasnoće koje proizlaze iz trenda da se sajber proganjanje u reči zakona smatra vidom konvencionalnog proganjanja (Bocilj, Griffiths, McFarlane, 2002: 5).

Zakonske definicije tradicionalnog proganjanja najčešće podrazumevaju da je proganjanje moguće vršiti isključivo od strane pojedinca, uz zanemarivanje proganjanja od strane grupa pojedinaca ili pravnih lica (organizacija i institucija), što je neretko slučaj kod sajber proganjanja. Zakonski uslov „izazivanja straha" kod žrtve u slučajevima sajber proganjanja ne mora biti zadovoljen, jer postupci često uključuju mnogo sofisticiranije metode ugrožavanja žrtava od prostih pretnji ugrožavanjem fizičkog integriteta žrtve. Usled upotrebe interneta i kataktera globalnosti pri vršenju sajber proganjanja često je problematično utvrditi nadležnost suda, s obzirom na to da nisu retka i prekookeanska uznemiravanja. Aspekt „neželjenosti komunikacije" od strane žrtve je, takođe, teško dokazati, jer žrtva sajber proganjanja često ne može ni da utvrdi identitet učinioca, niti da mu skrene pažnju o neželjenosti komunikacije. Većina zakonskih definicija proganjanja uključuje uslov kontinuiranosti uznemiravanja, dok se sajber proganjanjem smatra i aktivnost gde se samo jednom radnjom može poslati više poruka. Učinioci mogu upotrebiti aplikaciju posredstvom koje se uznemiravanje kontinuirano vrši i bez fizičkog pristupa računaru. Isto tako, zakonski opisi proganjanja u većini slučajeva ne uključuju elektronsko praćenje i nadgledanje žrtve u realnom vremenu.

Preporuke za zaštitu od sajber proganjanja

Preporuke za zaštitu od sajber proganjanja mogu se podeliti na opšte, koje imaju preventivni karakter i specijalne, koje treba da zaštite pojedince od daljeg proganjanja.

Opšte preporuke se upućuju internet korisnicima u preventivne svrhe. Potencijalnim žrtvama sajber proganjanja preporučuje se: upotreba druge e-mail adrese pri poseti sobama za čet, blogovima, grupama za diskusiju i drugo; ograničavanje komuniciranja putem ličnog mejla (samo porodica i prijatelji); izbor korisničkog imena koje je neutralno po polu; biranje nelogičnog sleda karaktera pri kreiranju šifre; često menjanje šifara, lozinki; vođenje računa o elementima lične zaštite pri izboru internet provajdera i opreznost pri upoznavanju „on-lajn prijatelja". Dodatno, programi za enkripciju („zaključavanje") poruka poput programa *Pretty Good Privacy* preporučuju se kao programi koji pružaju pouzdanost, autentičnost i privatnost on-lajn komunikacije (Ellison, Akdeniz, 1998: 14).

Specijalne preporuke se upućuju osobama koje su već postale žrtve proganjanja. U slučajevima kada je identitet progonitelja dostupan žrtvi, potrebno je staviti mu do znanja da je svaka dalja komunikacija nepoželjna. Bazična preporuka, odnosi se na neophodnost čuvanja istorije komunikacije sa učiniocem, kopija poruka, radi eventualnog korišćenja u istrazi i gonjenju. Žrtva može prijaviti uznemiravanje internet provajderu učinioca, policiji i zatražiti zaštitu od organizacija koje se bave pružanjem zaštite na internetu (WHOA, NCVC, *CyberAngels, GetNetVice*). Poželjno je korišćenje programa koji blokiraju napade od strane nepoželjnih ili nepoznatih adresa ili sajtova sa nepoželjnim sadržajem (*CyberSitter, Netnanny*) (U.S. Attorney's office, 1999).

Posebnu pažnju treba posvetiti zaštiti prilikom korišćenja sajtova za umrežavanje. Danas u svetu funkcioniše oko 150 sajtova baziranih na principu socijalnog umrežavanja koji okupljaju milionske grupe korisnika poput Facebook-a (200 miliona), My Space-a (250 miliona), Wayn-a (10 miliona), Linkedln-a (40 miliona) i drugih (Wikipedia, 2009). Korisnici ovih i sličnih sajtova neretko ostavljaju veliku količinu osetljivih podataka na mreži i tako se izlažu riziku od proganjanja. Prema istraživanju kompanije *Sophos* koja se bavi zaštitom na internetu, 41% korisnika Facebook-a čini dostupnim lične podatke, što omogućava zloupotrebu poput krađe identiteta, praćenja korisnika i drugo; 87% korisnika ostavlja informacje o svom obrazovanju ili radnom mestu; 84% datum rođenja; 78% adresu stanovanja; 72% jednu ili više e-mail adresa, dok je 23% spremno da ostavi svoj broj telefona (Sophos, 2007). Radi izbegavanja opasnosti od sajber proganjanja, ova kompanija preporučuje upotrebu naprednih opcija za zaštitu privatnosti, pooštravanje kriterijuma pri izboru sajber prijatelja i korišćenje skraćene (limitirane) verzije ličnog profila.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na osnovu pregleda relevantne svetske literature iz oblasti sajber proganjanja zaključuje se da ono predstavlja kompleksnu pojavu, koju treba posmatrati samostalno i izolovano od drugih fenomena i koja pre svega zahteva multidisciplinarnost kako u prevenciji, tako i prilikom pružanja pomoći i podrške žrtvama i tretmanu učinilaca. Naime, reč je o krajnje složenoj, dinamičnoj pojavi koja je direktno uslovljena razvojem informaciono-komunikacionih tehnologija i podrazumeva kontinuiran i sistematski pristup u proučavanju, jer se iz časa u čas menjaju načini on-lajn uznemiravanja, širi virtuelni prostor, grade nove veze sa fizičkom, on-lajn realnošću.

Napredak saznanja i razmenu iskustava o sajber proganjanju i adekvatnom načinu reagovanja u velikoj meri ograničava nepostojanje opšteprihvaćene definicija. U radu se zagovara prihvatanje šireg određenja sajber proganjanja koje, osim računara i interneta, uključuje telefonske i druge elektronske tehnologije za praćenje i nadgledanje potencijalnih žrtava.

Postoji malo empirijskih podataka o fenomenu sajber proganjanja. Ipak, na osnovu pregleda savremenih istraživanja može se izvesti nekoliko zaključaka:

- prevalencija sajber proganjanja je u kontinuiranom porastu;
- žrtve su najčešće uznemiravane jednim oblikom proganjanja;
- najčešći oblik proganjanja je slanje uznemirujućih elektronskih poruka;
- žrtve su najčešće ženskog pola, prosečne starosti oko 30 godina;
- učinioci su u najvećem broju slučajeva muškog pola različitog uzrasta.

Veliki broj razvijenih zemalja prepoznaje proganjanje kao posebno krivično delo, a zakonsko određenje je dovoljno široko da obuhvati i sajber proganjanje. U nekim zemljama osavremenjivanje krivičnopravne reakcije dobija svoj odraz i u formiranju specijalno obučenih policijskih odreda za sprečavanje ovog vida sajber nasilja. Manje formalnu, ali prilično efikasnu pomoć pružaju internet provajderi i organizacije koje se bave pružanjem zaštite na internetu.

Na području Srbije, sajber proganjanje predstavlja još uvek nedovoljno istraženu oblast. Evidentna je potreba za prikupljanjem osnovnih empirijskih podataka o rasprostranjenosti i osnovnim karakteristikama sajber proganjanja, kao i potreba za osmišljavanjem i primenom adekvatnog društvenog odgovora u cilju prevencije i zaštite žrtava.

Savremene informaciono-komunikacione tehnologije omogućavaju masovno povezivanje i komunikaciju između osoba koje ne moraju da otkriju svoj identitet. Sajber prostor ne poznaje granice između država i naroda, odnosno omogućava ostvarivanje kontakta između najrazličitijih osoba. Praktično, to znači da građani Srbije, bez obzira na političku izolaciju, nisu bezbedni od različitih vidova sajber nasilja. U sadašnjoj situaciji naši građani moraju sami da brinu o svojoj bezbednosti. Jedan od prvih koraka u izgradnji razvijenog sistema zaštite trebalo bi da bude informisanje građana o merama prevencije sajber nasilja, a posebno o aktuelnoj pojavi socijalnog umrežavanja i bezbedonosnom riziku koje ono nosi.

LITERATURA

1. Baum, K., Catalano, S., Rand, M., Rose, K. (2009). Stalking victimization in the United States. Washington, DC: Bureau of justice report, US Department of justice.
2. Bocilj, P. (2003). Victims of cyberstalking: An exploratory study of harassment perpetrated via the Internet. First Monday, 8(10).
3. http://firstmonday.org/issues/issue8_10/bocij/index.html, pristupljeno 27. aprila 2009.
4. Bocilj, P., McFarlane, L. (2002). Online harassment: Towards a definition of cyber stalking. Prison Service Journal, 139, 31-8.
5. Bocilj, P., Griffiths, M., McFarlane, L. (2002). Cyberstalking: A new challenge for Criminal law. The Criminal Lawyer, 122, 3-6.

6. Convention on Cyber crime (CoE) (2001).
7. http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Word/185.doc, pristupljeno 27. aprila 2009.
8. D'Ovidio, R., Doyle, R. (2003). A study on cyber stalking: Understanding investigative hurdles. FBI Law Enforcement Bulletin, 73(3), 10-17. www.fbi.gov/publications, pristupljeno 10. 09. 2007.
9. Ellison, L., Akdeniz, Y. (1998). Cyber-stalking: The regulation of harassment on the Internet. Criminal Law Review, December Special Edition: Crime, Criminal Justice and the Internet, 29-48.
10. Finn, J. (2004). A survey of online harassment at a university campus, Journal of Interpersonal Violence, 19, 468-483.
11. http://jiv.sagepub.com/cgi/content/abstract/19/4/468, pristupljeno 27. aprila 2009.
12. Fullerton, F. (2003). Cyber age stalking. Law and technology resources for legal professionals. http://www.llrx.com/node/1114/print, pristupljeno 7. maja 2009. godine.
13. GetNetWise, www.getnetwise.com, pristupljeno 8. maja 2009. godine.
14. McFarlane, L., Bocilj, P. (2004). An exploration of predatory behaviour in cyberspace: Towards a typology of cyberstalkers. Firstmonday, 8(9), 1-12.
15. McCall, R. (2004). Online harassment and cyber stalking: Victim access to crisis, referral and support services in Canada - concepts and recommendations. Victim Assistance Online Resources, www.vaonline.org, pristupljeno 27. aprila 2009.
16. Modena group on stalking (2007). Protecting woman from the new crime of stalking: comparison of legislative approaches within the European Union
17. http://stalking.medlegmo.unimo.it, pristupljeno 5. juna 2008. godine.
18. Mullen, P., Pathé, M., Purcell, R., Stuart, G. (1999). A study of stalkers. American Journal of Psychiatry, 156, 1244-1249.
19. National Center for Victims of Crime (2007). The model stalking code revisited: Respondings to the new realities of stalking, www.ncvc.org, pristupljeno 26. septembra 2007. godine.
20. Ogilvie, E. (2000). Cyberstalking. Trends and issues in crime and criminal justice, 166, 1-6.
21. Pretty Good Privacy, www.pgp.com, pristupljeno 5. maja 2009. godine.
22. Riva, G., Galimberti, C. (1997). The psychology of cyberspace: A socio-cognitive framework to computer-mediated communication. New ideas in psychology, 15(2), 141-158.
23. CyberAngels, www.cyberangels.org, pristupljeno 8. maja 2009. godine.
24. Southworth, S., Dawson, T., Fraser, C., Tucker, C. (2005). A high-tech twist on abuse: technology, intimate partner stalking and advocacy. Family Violence Prevention and Health Practice, 3, 1-6.
25. Sophos, http://www.sophos.com, pristupljeno 9. maja 2009. godine.
26. Tomić, Z. (2004). Sajber-prostor i problemi razgraničenja, Kultura, 107/108. http://www.zaprokul.org.rs/kultura/broj107.html, pristupljeno 9. maja 2009. godine.
27. U.S. Attorney's Office (1999). Cyberstalking: A new challenge for law enforcement and industry, www.usdoj.gov/criminal/cybercrime/cyberstalking.htm, pristupljeno 1. maja 2009. godine.
28. Vuletić, D. (2008). Šerlok Holms u virtuelnom svetu. Internet ogledalo, 93, 34-39.

29. Walby, S., Allen, J. (2004). Domestic violence, sexual assault and stalking: findings from the British Crime Survey. London: Home office.
30. Working to Halt Online Abuse (WHOA), www.haltabuse.org, pristupljeno 8. maja 2009. godine.
31. Wykes, M. (2007). Constructing crime: Culture, stalking, selerity and cyber. Crime, media culture, 3(2), 158-174.

INTERPERSONAL VIOLENCE IN CYBER SPACE

Vesna Žunić-Pavlović, Marina Kovačević-Lepojević
University of Belgrade - Faculty for Special Education and Rehabilitation

Summary

Within the strong development of ICT techologies, there are many changes in the fild of social interactions, where the „physical" and „real" are more often replaced with „virtual" as a kind of dematerialization in human relationships. Even it is the way for society development, starting with education, employment, politics, entertainmet, at the other side virtual culture opens the space for different abuses. Cyber stalking, as huge treat in modern age, is the crime based upon the interpersonal violence in cyber space.

This paper is aimed to determine the notion of cyber stalking and its relationship with similar phenomenas, to give the cyber stalking and perpetrators typology, to review the research about the prevalence and impact of cyber stalking, victims and perpetrators and to review the measures for its prevention.

Key words: on-line harassment, cyber stalking, crime, internet.

OSOBINE LIČNOSTI I INTERNET ZAVISNOST

Ivana Radovanović, Danijela Spasić
Kriminalističko-policijska akademija, Beograd – Zemun

Nedugo posle same pojave, zabeležen je intenzivan razvoj i sve masovnija upotreba Interneta. Njegova uloga u svakodnevnom životu ljudi, bez obzira da li je u pitanju posao, komunikacija ili zabava, postala je nezamenljiva. Obzirom na uticaj koji Internet danas ima na savremeni život, sprovode se različita istraživanja sa ciljem da objasne njegov uticaj na korisnike. Ono što je od samog početka intrigiralo stručnjake različitih profila je i pitanje koje su to odlike cyberspace-a koje neke ljude privlače tako snažno i koje su to potrebe koje ljudi boravkom u njemu mogu da zadovolje, da su spremni da zbog toga zanemare svoje partnere, porodicu, prijatelje, radne i poslovne obaveze, pa čak i fiziološke potrebe, rizikujući svoj brak, prijateljstvo, karijeru i sopstveno zdravlje. U ovo radu se analizira uloga i doprinos osobina ličnosti takvoj organizaciji pojedinaca, a pre svega osobina ličnosti iz tzv. Eysenkovog prostora.

Ključne reči: Internet, zavisnost, osobine ličnosti, istraživanja Internet zavisnosti

UVOD

Internet, nastao 1969. godine, definiše se kao globalni komunikacioni sistem međusobno povezanih kompjuterskih mreža namenjen razmeni informacija svih oblika. U Srbiji Internet počinje da se razvija od februara 1996. godine, kada je nacionalna akademska mreža preko provajdera *BeoTelNet*-a spojena na Internet. U početku korisnik Interneta bila je akademska populacija (nastavnici fakulteta i zaposleni u institututima), da bi nešto kasnije, iste godine Internetu mogli da pristupe i neakademski korisnici preko prvih domaćih provajdera na komercijalnoj osnovi.

Razvoj Interneta, povećanje broja korisnika i internet aplikacija, neočekivano brzo, prevazišao je sva očekivanja. Devedesetih godina čovečanstvo je u potpunosti bilo fascinirano *Internetom*.

Poslednje dve decenije, obeležene su posebno intenzivnim razvojem informacionih tehnologija. Internet je uspeo više nego ijedno drugo savremeno tehnološko otkriće da olakša čovekov život, pa je danas gotovo nemoguće zamisliti svakodnevni život i rad bez upotrebe računara bez obzira da li je u pitanju posao, komunikacija ili zabava.

Prema raspoloživim statističkim podacima (Evropska komisija, Eurobarometar), u junu 2002. godine, 40,4 % žitelja Evropske unije imalo je pristup i aktivno je koristilo Internet. Među njima, najviše je stanovnika Holandije, sa 65,6 %. Na drugom mestu nalazila se Danska (64,5 %), a na trećem Švedska (64,2 %). Ubedljivo poslednja bila je Grčka 9,2 %.

Prema procenama, za 2008. godinu do 31. marta 2009. godine u svetu oko milijardu i petstotina hiljada ljudi je imalo pristup Internetu, što predstavlja oko 23 % svetske populacije. Prvih pet zemalja po broju korisnika Interneta su SAD, Kina, Japan, Nemačka i Indija. U Srbiji je sa ovim datumom, registrovano 2.602.478 korisnika, što predstavlja 32,4 % populacije.[1]

Mogućnost brzog pristupa informacijama, obilje raznovrsnih podataka, mogućnost kupovine, reklamiranja, zabave, slušanja muzike, gledanja filmova, različite vrste pričaonica... Na Internetu, nasuprot realnom životu, skoro da ne postoje granice, nema strogih pravila. Posredstvom Interneta moguće je 24 sata dnevno naći ljude raspoložene za neobavezne razgovore, ozbiljne rasprave, razmenu informacija... Internet više, brže i lakše nego bilo koji drugi medij omogućava zadovoljenje potreba čoveka kao socijalnog bića, za komunikacijom i društvom, pruža osećanje pripadnosti i prihvatanja bez obzira na mane, pol, rasu ili starost...

Internet pričaonice su veoma posećena virtuelna mesta okupljanja. Različite vrste pričaonica omogućavaju na jednom mestu upoznavanje velikog broja ljudi za kratko vreme, sklapanje poznanstava i druženje sa osobama bliskim po interesovanjima, razmišljanjima, godinama ili bilo kom drugom kriterijumu koji sami korisnici postavljaju.

Iako je primarna namena Interneta bila komunikacija, Internet je međutim, prerastao okvire pukog komunikacionog medija i postao socijalni prostor u kome su individue u interakciji koja ostvaruje znatan zahvat u samu ličnost korisnika. Iskustva stečena na internetu se u sve većoj meri, po važnosti, približavaju iskustvima stečenim u realnom svetu. (Suler, 1999).

Nedugo posle samog početka razvoja i masovne upotrebe Interneta, počinju da se primećuju i neki njegovi negativni uticaji. Stvoreni su uslovi za nastanak jedne nove pojave među korisnicima, a koja se odnosi na sve izraženiju potrebu za dužim boravkom na Internetu.

Tokom 1995. godine prvi put se pominje oblik zavisnosti nazvan Internet Addiction Disorder (IAD). Kod nas je uobičajen termin "Zavisnost od Interneta" ili "Internet zavisnost".

KRITERIJUMI I INDIKATORI ZAVISNOSTI

Uprkos trudu nismo naišli na neku opšte prihvatljivu definiciju Internet zavisnosti. Možda zato što ova pojava koja u poslednje vreme sve više zaokuplja pažnju javnosti, po načinu ispoljavanja delom odgovara bolestima zavisnosti a delom poremećajima koji podrazumevaju gubitak kontrole impulsa. Čini se da je najsličnija patološkom kockanju. Zato umesto traganja za jednom široko obuhvatnom i prihvatljivom definicijom smatramo racionalnijim da prikažemo kriterijume i indikatore kojima se ova zavisnost može operacionalizovati.

Iako na prvi pogled izgleda lako i jednostavno Internet zavisnost operacionalizovati dužinom vremena koje pojedinac provodi u ovoj vrsti aktivnosti skrećemo pažnju da je američki terapeut Hillary Kesh, tvrdio da za

1 Podaci preuzeti sa sajta www.internetworldstats.com

postavljanje dijagnoze nije važno koliko vreme neko provodi na Internetu, već da li je ta navika stvorila probleme kao što su socijalna izolacija, potištenost, bračne nesuglasice, gubitak posla ili zapostavljanje profesionalnih ili školskih aktivnosti. Da bi se moglo konstatovati postojanje zavisnosti, vezanost za internet morala bi da bude destruktivna i da izazove značajno smanjenje profesionalnog, akademskog, socijalnog, radnog, porodičnog, finansijskog, psihološkog ili fiziološkog funkcionisanja, a odvojenost od računara morala bi da dovede do neugodnih simptoma, kao što su nesanica, drhtavica ili znojenje, što bi uključivalo i sve izraženiju želju da se što više bude „online". Osobe zavisne od interneta uočavaju poteškoće u svakodnevnom životu koje im se javljaju kao posledica nemogućnosti kontrolisanja upotrebe interneta. (prema Petrović 2005.)

Imajući tu raznovrsnost mogućih indikatora u vidu, istraživači su uložili značajan napor da identifikuju jedan broj njih za koje je dokazano da ovaj oblik poremećaja pouzdano i kvalitetno opisuju. To su:

1. Pojava tolerancije:
- potreba za stalnim povećanjem vremena provedenog na Internetu, radi postizanja osećanja zadovoljstva;
- značajno smanjene efekta zadovoljstva ako do ovog povećanja ne dolazi, odnosno upotrebom iste količine vremena provedenog na Internetu;
- nemogućnost kontrole vremena koje se provodi na Internetu ili u korišćenju kompjutera

2. Apstinencijalna kriza – koja nastupa nakon nekoliko dana bez Interneta ili pri pokušaju da se smanji ili prekine korišćenje Interneta, a može se manifestovati:
~ psihomotornim poremećajima, npr. drhtanje, tremor i sl.;
~ anksioznošću;
~ opsesivnim mislima o Internetu;
~ fantazijama i sanjarenjem o Internetu;
~ pojavom voljnih ili nevoljnih pokreta prstiju, koji simuliraju pokrete pri kucanju na tastaturi;
- Nervoza, razdražljivost izazvane naglim prekidom korišćenja Interneta ili pri nemogućnosti pristupa internetu

3. Izbegavanje nepoželjnih ponašanja putem Interneta poput:
- Povlačenja "*u sebe*" kada se nije na Internetu
- Asocijalnog ponašanja koje se odlikuje zapostavljanjem raznih socijalnih, društvenih, rekreacionih i drugih aktivnosti i obaveza u korist Interneta,

4. Promena dnevnih potreba i navika
- Spavanje je podređeno potrebama korišćenja Interneta
- U toku rada koji je vezan za rad na internetu, ne koriste pauze

5. Želja ili pokušaji da se prekine ili smanji vreme na Internetu

6. Razmišljanje o Internetu i kad se ne koristi

7. Zapostavljanje socijalnih, porodičnih i profesionalnih obaveza
- javljaju se problemi na poslu i međuljudskim odnosima,
- zapostavljanje prijatelja i porodice
- zapostavljanje poslovnih ili ličnih obaveza i odgovornosti
- favorizuju se *on line* prijatelji u odnosu na stvarne

8. Upotreba Interneta uprkos znanju o njegovim negativnim posledicama
- **Upotreba Interneta uprkos svesti o tome da je ona dovela do** nesanice, bračnih poteškoća, kašnjenja na posao, zanemarivanja profesionalnih obaveza, osećaja napuštenosti od strane drugih

9. Upotreba Interneta uprkos znanju o riziku gubljenja socijalnih, profesionalnih i ličnih odnosa
- **Upotreba Interneta upros svesti da će doći do prekida važnih individualnih, socijalnih i profesionalnih odnosa**

10. Internet kao bekstvo od problema i neprijatnih osećanja
- Upotreba Interneta kao zamene za rešavanje materijalnih, porodičnih, socijalnih ili profesionalnih problema
- Upotreba Interneta kao vid redukcije osećanja krivice, bespomoćnosti, straha, niže vrednosti i drugih

11. Skrivanje istine o vremenu korišćenja Interneta
- Laganje i obmanjivanje bližnjih osoba o vremenu koje se provodi u korišćenju Interneta

Stručnjaci upozoravaju da čak 50 odsto korisnika Interneta u SAD pokazuje znake ovog poremećaja, koji se mahom projektuje kroz igranje online igara (kockanje, karte i slično), online šoping ili putem downloada, uz dodatne „socijalne" aktivnosti, kao što je korišćenje e-mail-a, chat-a ili različitih mejling listi.

KATEGORIJE INTERNET ZAVISNOSTI

Uočen je trend da određeni korisnici uglavnom pristupaju istim vrstama aplikacija na Internetu, što je dovelo do podele zavisnosti od Interneta na više podtipova. U literaturi se najčešće navode sledeći podtipovi:

1. **Prezasićenost informacijama (Information overload)** – manifestuje se intenzivnim surfovanjem i pretragama raznih baza podataka u cilju sakupljanja informacija. Posebno se dovodi u vezu sa sajtovima poput digg.com, youtube.com i sl.
2. **Opsednutost virtuelnim prijateljstvima (Cyber-relational addiction)** - karakteriše se prekomernim korišćenjem "chat-room"-ova i učestvovanjem u virtuelnim flertovanjima. Dovodi do zapuštanja postojećih međuljudskih odnosa i favorizovanja „online" prijatelja u odnosu na prave prijatelje, partnera, rodbinu ili poznanike. Po istraživanjima, na ovakve servise su dosta upućeni ljudi sa socijalnim fobijama koji imaju poteškoća u ostvarivanju i održavanju kontakata u stvarnom svetu i koji doživljavaju jak stres prilikom upoznavanja ili komunikacije sa ljudima uživo. Kod takvih osoba Internet servisi prerastaju u primarne izvore druženja i zabave.
3. **Opsednutost sajber-seksom (Cybersexual addiction)** – manifestuje se kompulzivnim korišćenjem Interneta za sajber seks i pornografske aktivnosti i trošenje sve više vremena na njih, što dovodi do zapostavljanja stvarnog partnera i favorizovanja sajber seksa kao primarnog u seksulanom životu.
4. **Opsednutost igranjem na mreži (Net compulsions)** - igranje na mreži može imati više kategorija, uključujući mrežno kockanje, igranje mrežnih igara, kupovinu... Preterano korišćenje online igara uglavnom se javlja kod

tinejdžera koji tim putem u virtuelnoj stvarnosti, preuzimaju osobine i identitete likova iz video-igara zbog kojih se osećaju dobro ili bolje nego u realnosti. Dete u igri zadobija vlast, stvara se iluzija o osvajanju sveta. Ako izgubi, može ponovo da igra, da ponešto promeni i da ponovo proživi onaj deo u kom je bilo neuspešno.

5. **Patološki korisnici foruma i elektronske pošte (Mailholism)** – u ovu kategoriju spadaju osobe koje komuniciraju sa drugim osobama putem Interneta, proveravajući elektronsku poštu ili se logujući na forume u sve kraćim vremenskim intervalima, proveravajući da li ima novopristiglih tema, odnosno komentarišući postojeće novim porukama; prosleđuju vesti šaljivog karaktera prijateljima i poznanicima.

KARAKTERISTIKE "CYBERSPACE-A" KOJE POGODUJU RAZVOJU ZAVISNOSTI

"Cyberspace" poseduje određene specifičnosti koje su u većini istraživanja označene kao njegove bitne karakteristike koje pogoduju razvoju zavisnosti. Bugarski (2005) smatra da ponašanje ljudi na Internetu predstavlja složenu interakciju osobina ličnosti i nekih bitnih karakteristika "cyberspace-a". Osnovni način komunikacije na Internetu najčešće je putem teksta. Upravo odsustvo komunikacije licem u lice, omogućava anonimnost korisnika koji imaju priliku da na ovaj način predstave sebe u potpuno drugačijem svetlu u odnosu na svoj realni identitet, mogućnost upoznavanja velikog broja ljudi, fleksibilnost vremena koja podrazumeva da se komunikacija putem Interneta može odvijati u realnom vremenu ili može biti odložena, istovremenu komunikaciju sa više osoba, jednak status svih ljudi, prevazilaženje prostornih ograničenja i mogućnost čuvanja zapisa o iskustvima na Internetu.

PSIHOLOŠKI FAKTORI KOJI UTIČU NA RAZVOJ ZAVISNOSTI

Istraživanje psiholoških faktora Internet zavisnosti su relativno novijeg datuma i ne daju još uvek preciznu sliku koji od njih igraju bitnu ulogu, a koji su sporednog značaja. U tim istraživanjima, dominira utvrđivanje doprinosa osobina ličnosti razvoju ove zavisnosti o čemu će biti reči nešto kasnije. Na ovom mestu, prikazaćemo rezultate ovih istraživanja koji se odnose na druge psihološke i sociopsihološke fenomene.

Jedno od dominantnih stanovišta o psihološkim činiocima Internet zavisnosti opisano je i kroz teoriju socijalne kompenzacije (Peter, Valkenburg i Schouten, 2005). Po ovoj teoriji komunikacija preko Interneta privlačna je i pruža mogućnost samoostvarivanja na socijalnom planu socijalno anksioznim, povučenim, introvertnim osobama, koje kroz ovaj vid komunikacije kompenzuju probleme u socijalnom funkcionisanju. Mogućnost samostalne kontrole situacije i kontrole nad količinom i vrstama informacija koje o njima dobijaju sagovornici u komunikaciji na Internetu, čine ovaj vid komunikacije poželjnim za povučene, zatvorene i stidljive osobe. Samopouzdanje koje se javlja kao posledica ovakvog procesa komunikacije i priznanje od drugih učesnika, dovoljno su snažni motivi i dovoljno

jaki podsticaji, pa njihov izostanak u realnom svetu potpuno gubi na značaju. Sve to vodi problematičnoj upotrebi Interneta, koja može rezultirati stvaranjem zavisnosti..

Fenomen identiteta ličnosti, takođe se često navodi kao činilac Internet zavisnosti. Kreiranje identiteta na Internetu, pruža mogućnost korisniku da konstruiše svoj identitet u skladu sa svojim željama. Mogućnost promene je neograničena od fizičkih karakteristika, pola, godišta, rase... Dolazi do skoro potpunog formiranja nove osobe i novog viđenja sebe, koje je najčešće u suprotnosti u odnosu na realnu. U realnom životu, pol, godine starosti, nacionalna ili rasna pripadnost, socio-ekonomski status, kulturološki milje, porodične i prijateljske interakcije i sl. igraju značajnu ulogu u formiranju identiteta. Ovakvog konteksta nema u virtuelnom svetu Interneta. Položaj svih korisnika je isti.

U ljudskoj prirodi je da izbegava one okolnosti koje predstavljaju pretnju postojećoj samoproceni i da aktivno traga za situacijama, informacijama i okruženjem koje će potvrditi njihovu predstavu o sebi. Pozitivno i stabilno samovrednovanje izraz je zrelosti, stabilnog identiteta i samopouzdanja osobe. Nisko samopoštovanje i negativno viđenje sebe često vode depresivnosti i anksioznosti. Takva osećanja mogu za posledicu imati ekscesivnu upotrebu Interneta i manipulaciju predstavom o sebi. Osobe koje pate od osećaja niskog samopoštovanja, doživljaja lične neadekvatnosti i neodobravanja od strane drugih su pod najvećim rizikom da razviju ovu vrstu ,'novog identiteta'' posredstvom Interneta.

Socijalna podrška koja se razvija u grupama na Internetu predstavlja osnovni motiv koji vodi ka tome da korisnik postepeno počinje da razvija naviku da posećuje odredjene ''zajednice'' na Internetu, tzv.virtuelne grupe, pri čemu se razvija visok nivo familijarnosti medju članovima date grupe i formira se osećanje zajedništva i pripadnosti. Redovni posetioci ovih virtuelnih zajednica na Internetu, svedoče o osećanju da na Internetu imaju mogućnost da ''otključaju određene delove sebe'' koji su u stvarnom životu potisnuti, kreiranjem novog identiteta. Potisnuti delovi ličnosti mogu se ispoljiti u različitim oblicima i osobe mogu igrati one uloge kojih se u realnom životu plaše ili ih mrze. Zato anonimnost koju Internet pruža dovodi do pojave fenomena online dezinhibicije. (Suler, 2005)

Psihološka istraživanja koja bi se ozbiljnije bavila utvrđivanjem odrednica zavisnosti od Interneta tek su u povoju, ali ono što se uglavnom smatra zajedničkim svim "Internet zavisnicima" je činjenica da pomoću virtuelnog sveta beže od realnih životnih problema - usamljenosti, problema na poslu, školi, u porodici, lošeg zdravstvenog stanja ili nečeg drugog. Kao potencijalno ugrožene najčešće se pominju osobe sklone maštanju i fantaziji, stidljive osobe, one koje pate od socijalne fobije kao i one koje nisu zadovoljne svojim socijalnim statusom.

Tipičan primer razmišljanja jednog Internet zavisnika može se opisati sledećim stavovima (Lažetić, 2006.):

- "*Jedino sam dobar na internetu*"
- „*Ja sam u stvarnom svetu niko i ništa, ali sam zato na internetu neko i nešto*"
- „*U virtualnom svetu imam moć i kontrolu, ali u stvarnom svetu nemam nikakvog uticaja na druge ljude*"
- „*Internet je jedino mesto gde me poštuju*"

- "*U stvarnom svetu niko me ne voli*"
- "*Internet je moj jedini prijatelj*"
- „*U stvarnom svetu drugi ljudi me nezasluženo loše tretiraju*"
- „*Smemo da pokažemo i ona osećanja koja obično prikrivamo jer je lakše kada ne moraš drugu osobu da gledaš u lice*"

OSOBINE LIČNOSTI I INTERNET ZAVISNOST

Pri pokušajima objašnjenja fenomena Internet zavisnosti, istraživanja su često imala za cilj povezivanje ove pojave i osobina ličnosti. U fokusu su, najčešće, bile sledeće dimenzije ličnosti:

Ekstraverzija – introverzija – definisana kao stepen individualnih socijalnih interakcija nasuprot povučenosti u sebe i kontrole ponašanja.

Ekstraverti su vedri, druželjubivi i aktivni, otvoreni i komunikativni, vole zabave i promene.

Tipični introverti su povučeni, tihi, rezervisani u kontaktima sa ljudima, introspektivni, pouzdani, strpljivi, retko se ponašaju agresivno.

Neuroticizam – definisan kao opšta emocionalna labilnost, emocionalna preosetljivost i sklonost neurotskim poremećajima.

Osobe sa visokim skorovima na skali neuroticizma su anksiozne, sklone doživljavanju neprijatnih osećanja i depresivne, zabrinute. Preterano emotivno i intenzivno reaguju na sve draži. Ova visoka emocionalna labilnost, najčešće je povezana sa sniženim samovrednovanjem.

Niski neuroticizam znak je emocionalne stabilnosti, nema velikih kolebanja u osnovnom raspoloženju, reaguju emocionalno sporije i blaže, znaju kontrolisati svoje reakcije, stabilne su, opuštene i staložene.

Psihoticizam – definisan kao stepen agresivnog i impulsivnog ponašanja te prisustva amoralnog sistema vrednosti i nesentimentalne orijentacije u kontaktu sa drugima.

Osobe sa povišenim skorom na skali psihoticizma su impulsivne, karakteriše ih usamljeničko ponašanje, nedostatak empatije, teško su prilagodljivi, ponekad mogu biti surovi i nehumani, agresivni i neprijateljski orijentisani čak i prema najbližima. Osobe sa visokim psihoticizmom karakteriše gobalno nisko samopoštovanje, niska samoprocena i sa tim povezana tendencija povlačenja.

Sniženi skorovi na ovoj skali ukazuju da je osoba prijateljski nastrojena, empatična i nesebična.

Pored pomenutih dimenzija ličnosti, predmet interesovanja istraživača bile su i druge lične karakteristike, načini psihosocijalnog funkcionisanja, socijalna anksioznost, osećanje usamljenosti i depresija i njihova povezanost sa korišćenjem pojedinih aplikacija i zavisnošću od Interneta uopšte. Rezultati nekih od tih istraživanja, takođe će biti prezentovani u ovom radu.

Grupa autora sa univerziteta u Amsterdamu (Peter, Valkenburg & Schouten, 2005.) analizirala je model, razloge i način sklapanja online prijateljstava među adolescentima. Početna teza bila je da introverzija/ekstraverzija, u velikoj meri posreduju u uticaju Interneta na ovaj proces. Nalazi istraživanja su pokazali povezanost psiholoških karakteristika ličnosti, motiva i obrazaca upotrebe Interneta i njihov zajednički uticaj. Utvrđen je indirektan uticaj ovih dimenzija ličnosti

na formiranje prijateljstava preko Interneta. On se ostvaruje posredno - preko spremnosti da se iznesu intimni podaci o sebi i frekventnosti online komunikacije. Ekstravertni adolescenti su pokazivali veću spremnost da iznose intimne podatke i češće su komunicirali online, ali i introvertni adolescenti su pokazali sklonost ka ovom vidu komunikacije. Njihovo ponašanje objašnjeno je motivacijom da online komunikaciju koriste kao vid socijalne kompenzacije za nezadovoljstvo koje mogu doživljavati prilikom komunikacije licem u lice.

Studija sprovedena u Izraelu 2002. godine (Hamburger, 2002) pokušala je da objasni kako se osobine ličnosti reflektuju na značenje i značaj socijalnih odnosa preko Interneta u poređenju sa komunikacijom u stvarnom životu. Rezultati su pokazali da je socijalna komunikacija jedan od najčešćih razloga za korišćenje Interneta, da introvertne osobe i osobe sa povišenim skorovima na neuroticizmu, smatraju da bitne aspekte svoje ličnosti mogu pre ispoljiti na Internetu nego u komunikaciji "face to face", kao i da upotreba Interneta može značajno doprineti ublažavanju osećanja usamljenosti. Nasuprot njima, ekstraverti i osobe sa umerenim i nižim skorovima na neuroticizmu, smatraju da se jednako uspešno mogu ispoljiti kroz uobičajene načine socijalne interakcije u svakodnevnom životu.

U istraživanju Rozane Peris i saradnika (Peris, 2002, prema Petrović, 2005), cilj je bio utvrđivanje sociodemografskog profila korisnika raznih aplikacija za "chat-ovanje" u cilju sklapanja prijateljstava. Rezultati su pokazali da korišćenje ovih aplikacija, ne predstavlja oblik zadovoljenja socijalnih potreba koje nedostaju u realnom životu, već da su komunikacija i eksperimentisanje sa mogućnostima koje one pružaju, osnovni motiv za njihovo korišćenje. Analiza skorova ispitanika na dimenzijama ekstraverzije, neuroticizma i psihoticizma nije pokazala postojanje značajnih razlika, iako se ispostavilo da su ispitanice bile nešto emotivno labilnije. Ispitanici koji koriste aplikacije za "chat-ovanje", ne samo da su bili u stanju da zadovolje svoje socijalne potrebe u realnom svetu, već su u pitanju bile osobe koje su zadovoljne socijalnim odnosima koje imaju i sklone da iniciraju i održavaju različite vidove socijalne interakcije. Dobijeni profili ličnosti ukazali su na to da stidljivost i emocionalna nestabilnost nisu specifična svojstva osoba koje "chat-uju". Mada su neka istraživanja ukazala na to da sajber-veze zadovoljavaju potrebu za samoaktualizacijom, u ovom istraživanju nije bilo dovoljno podataka za takav zaključak.

Jedno od istraživanja sprovedenih u našoj zemlji (Lelović, Damjanović, Olujić), realizovano je 2003. godine, na uzorku od 282 ispitanika (65.6% muškog, a 34.4% ženskog pola, prosečne starosti 27,7 god.) u cilju utvrđivanja povezanosti ponašanja vezanog za Internet sa intorvertnošću i starošću korisnika, kao i međupolnih razlika, razlika s obzirom na vreme provedeno na Internetu i razlika između osoba čije su profesije vezane za Internet i ostalih.

Ispitanici su popunjavali online upitnik o ponašanju vezanom za Internet i skalu ekstraverzije EPQ upitnika.

Ustanovljena je značajna međupolna razlika u pogledu zavisnosti od Interneta, zavisnosti od računara i zainteresovanosti za erotske sadržaje na Internetu. Zavisnost od Interneta je izraženija kod žena, dok su na druga dva faktora muškarci ostvarili viši skor. Takođe je ustanovljena i značajana razlika u pogledu zavisnosti od računara između korisnika čija je profesija usko vezana za Internet i ostalih

korisnika. Kod ispitanika koji su profesionalno usko vezani za Internet, zavisnost od računara je izraženija.

Ekstraverzija negativno korelira sa zavisnošću od Interneta. Utvrđeno je postojanje statistički značajne umerene negativne korelacije između ekstravertnosti korisnika i njihove zavisnosti od Interneta, što zapravo podrazumeva pozitivnu korelaciju sa introvertnošću. Introvertne osobe, dakle predstavljaju rizičnu grupu za razvijanje zavisnosti od Interneta. Ovi rezultati potvrđuju razlike između ekstravertnih i introvertnih osoba u pogledu zavisnosti od Interneta koje su konstatovali i drugi autori.

Po teoriji socijalne kompenzacije, koja nastoji da objasni privlačnost ovog vida komunikacije, komunikacija putem različitih aplikacija za "chat-ovanje", može biti posebno interesantana socijalno anksioznim, introvertnim i povučenim osobama, koje kroz nju vide mogućnost da kompenzuju nedostatak interpersonalnih veština u svakodnevnom realnom životu.

Y. A. Hamburger sa saradnicima (2008.), sproveo je još jedno interesantno istraživanje koje se odnosilo na karakteristike ličnosti osoba "članova Vikipedije". Jedna od hipoteza istraživanja je bila da će članovi "Vikipedije" [2] imati niži skor na ekstraverziji. Učestvovalo je 139 ispitanika (86 muškaraca i 54 žene) od kojih je 69 aktivnih članova, prosečne starosti 26 godina. Ispitivano je pet osobina ličnosti, putem online BFI upitnika (verzija Big Five Questionnaire): otvorenost (iskrenost), savesnost, ekstraverzija, prijatnost (dopadljivost) i neuroticizam. Prosečan skor na skali prijatnosti i otvorenosti, među članovima je značajno niži u poređenju sa ispitanicima koji nisu članovi "Vikipedije". Značajna razlika u nivou ekstraverzije između članova i ne-članova je pronađena, ali samo kod žena. Žene članovi "Vikipedije" imaju značajno niži skor na skali ekstraverzije u poređenju sa ženama ispitanicama koje nisu članovi, što delimično potvrđuje hipotezu po kojoj će članovi "Vikipedije" imati niži skor na skali ekstraverzije. To može usmeravati na zaključak da žene koriste Internet kao sredstvo za kompenzaciju. Žene koje su introvertne (niska ekstraverzija) i osećaju potrebu da iskažu sebe, a nailaze na teškoće u offline svetu, tu mogućnost vide na Internetu.

Istraživače je naravno, interesovala povezanost i drugih ličnih fenomena sa Internet zavisnošću. Tako, na primer, istraživanje sprovedeno na 559 studenata Anadolu Univerziteta u Turskoj, imalo je za cilj ispitivanje uticaja osećanja usamljenosti, depresije i self-efikasnosti, na upotrebu Interneta i njihovu ulogu kao predznaka problematične upotrebe kompjutera. U tom radu, usamljenost je identifikovana kao najznačajniji faktor, a na drugom mestu je depresivnost. Na trećem samo-efikasnost. Na osnovu rezultata ove studije može se tvrditi da pojedinci koji imaju osećanje usamljenosti, imaju veću sklonost ka problematičnoj upotrebi Interneta. Pored toga, sa porastom nivoa depresije, ali i osećanja samoefikasnosti, raste i verovatnoća za razvoj problematične upotrebe Interneta. Nalazi istraživanja takođe podržavaju gledište, da prethodno postojeća psihopatologija kod pojedinaca može izazavati razvoj problematičnog ponašanja. (Ceyhan, 2008.)

U istraživanju koje je sproveo Luis Leung (Leung, 2002) na slučajnom uzorku od oko 600 studenata interesovanje istraživača je prvenstveno bilo usmereno na

2 On-line enciklopedija, kod koje je dozvoljeno svim registrovanim ili anonimnim članovima da dodaju, menjaju ili brišu sadržaj bilo kog članka

odnose u koje stupaju korisnici ICQ-a.[3] Analiza prkupljenih podataka pokazala je da nema značajne povezansti između intenziteta upotrebe ICQ-a i usamljenosti merene revizijom UCLA skale usamljenosti. Prema rezultatima, usamljeni studenti nisu pokazali tendenciju da korišćenjem ICQ aplikacije ublažavaju ovo osećanje. Naprotiv, Leung navodi rezultate po kojima usamljene osobe manje aktivno koriste Internet nego što je to slučaj sa onima koje to nisu. Neiskrenost, nepoverljivost i ređe iznošenje intimnih podataka o sebi, su karakteristike online ponašanja pojedinaca sa višim skorovima na skali usamljenosti.

Međutim, istraživanje o online odnosima, sprovedeno među studentima osnovnih studija na Univerzitetu Elon, nije utvrdilo postojanje statistički značajnih razlika između osoba koje sklapaju online poznanstva i onih koje to ne čine. Naime, ispostavilo se da anksioznost i usamljenost nisu bili dobri prediktori da će neka osoba pokazati sklonost da sklapa online poznanstva. Osim toga, socijalne veštine onih osoba koje su online upoznale prijatelje i partnere nisu bile slabije razvijene. (Bonebreake, 2002).

Jedno od istraživanja sprovedenih u Americi, bavilo se povezanošću igranja online igrica i psihosocijalnog funkcionisanja mladih. (Wack, Tantleff-Dunn, 2009.). U istraživanju je učestvovalo 219 studenata (većina muškaraca) prve i druge godine studija, na dva univerziteta u jugoistočnoj Americi. Skoro 10% ispitanika izjavilo je da prosečno 35 sati nedeljno, provede igrajući igrice. Skoro polovina (48,8%) izjavila je da igra igrice kad im je dosadno, 16,2% kad se oseća usamljeno, 35,1% da često ili uvek igra igrice da bi se oslobodilo stresa. Ono što, između ostalog, pokazuje koliko je ova pojava uzela maha među omladinom širom sveta je i podatak, da 1999. god. tržište video igricama predstavlja skoro 30% tržišta igračkama u SAD, što je pomoglo industriji video igrica da zaradi između 6 i 9 biliona dolara, premašujući zaradu čak i filmske industrije.

Pomenimo na kraju važno i najnovije istraživanje sprovedeno u našoj zemlji (Bodroža, Jovanović, Popov, 2008.) koje se bavilo povezanošću ponašanja ljudi u procesu komunikacije preko Interneta sa anksioznošću. U istraživanju je učestvovalo 235 ispitanika (62,1% žena i 36,6% muškaraca), prosečne starosti oko 25 godina u rasponu od 14-42 godine. Utvrđeno je postojanje pet dimenzija ponašanja: socijalizacija putem virtuelnih društvenih zajednica, zavisnost od njih, njihovo kompenzatorno korišćenje, virtuelni self i negativan stav prema virtuelnim društvenim zajednicama. Analizom je utvrđeno da je socijalna anksioznost povezana sa dimenzijom zavisnosti i da postoji tendencija povezanosti sa dimenzijom kompenzatornog korišćenja.

UMESTO ZAKLJUČKA

Poremećaj "Internet zavisnost" prvi put je opisao američki psihijatar Ivan Goldberg, 1995. godine. Otada do današnjeg dana, u svetu i kod nas sprovedena su brojna istraživanja, čiji je cilj bio utvrđivanje uticaja Interneta na socijalni život i mentalno zdravlje njegovih korisnika, kao i povezanost ovog fenomena sa različitim aspektima psihosocijalnog funkcionisanja.

3 Program namenjen razmeni tekstualnih poruka, sa mogućnošću prenosa fajlova, slika i igranja igrica, slično MSN-u.

Iako je od prvog pominjanja pojma Internet zavisnosti prošlo skoro petnaest godina, u stručnim krugovima još uvek se vode polemike da li ova pojava zaista postoji, odnosno da li se radi o nezavisnoj kategoriji mentalnih poremećaja, teškoća u kontroli impulsa ili je u pitanju samo loša navika. Sve to otežava proučavanje upotrebe Interneta i njegove povezanosti sa psihosocijalnim funkcionisanjem, osobinama ličnosti, potrebama i motivima pojedinaca čije zadovoljenje se nalazi u upotrebi različitih aplikacija na Internetu.

Rezultati sprovođenih istraživanja, ne samo da su veoma raznoliki, već su često i kontradiktorni i kreću se od zaključaka o negativnom delovanju Interneta na socijalni život njegovih korisnika i povezanosti sa nekim osobinama ličnosti, preko stavova da Internet ne samo da ne dovodi do smanjenja učestvovanja u realnom društvenom životu, već i da učvršćuje socijalnu mrežu korisnika, pa do potpunog negiranja bilo kakvog uticaja i postojanja štetnih efekata.

LITERATURA

1. Bonebreake, K. (2002). College Students' Internet Use, relationship Formation, and Personality Correlates . CyberPsychology & Behavior, Vol 5, No 6, 551-557.
2. Bodroža, B., Jovanović, S., Popov, B. (2008) Latentna struktura ponašanja u virtuelnim društvenim zajednicama i njegove relacije sa socijalnom anksioznošću – *Primenjena psihologija* 1-2, 17-34.
3. Bugarski V. (2005) Zavisnost od Interneta – istina ili zabluda?, e-volucija časopis Centra za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradske otvorene škole, broj 11, preuzeto sa sajta: http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/11/net_zavisnost.htm
4. Ceyhan A. A., Ceyhan, E. (2008). Loneliness, depression and computr self-efficacy as predictors of problematic internet use. *CyberPsychology&behavior*, Vol 11, No. 6, 699-701.
5. Hamburger, Y. A., Lamdan, N., Madiel R., Hayat T. (2008.) Personality Characteristics of Wikipedia Members. *CyberPsychology & Behavior,* Vol 11, No. 6, 679-681.
6. Hamburger, Y. A., Wainapel G., Fox, S. (2002) On the Internet No One Knows I'm an Introvert": Extroversion, Neuroticism, and Internet Interaction *CyberPsychology & Behavior.* Vol 5, No 2, 125-128.
7. Leung, L. (2002). Loneliness, Self-Disclosure, and ICQ ("I Seek You") Use. CyberPsychology & Behavior, Vol 5, No 3, 241-251.
8. Lažetić, G. (2006) INTERNET Gospodar ili potčinjeni, Beograd, preuzeto sa sajta http://www.internet-zavisnost.150m.com/
9. Lelović, G., Damjanov, J., Olujić, V. (2003) - Ponašanje vezano za internet – efekti pola, uzrasta, profesije i introverzije - Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za psihologiju
10. Peris, R., Gimeno, M. A., Pinazo, D., Ortet, G., Carrero, V., Sanchez, M., Ibanez, I. (2002). Online Chat Rooms: Virtual Spaces of Interaction for Socially Oriented People, CyberPsychology & Behavior, Vol 5, No 1, 43-51.
11. Peter, J., Valkenburg, P. M., Schouten, A. P. (2005). Developing a Model of Adolescent Friendship Formation on the Internet. CyberPsychology & Behavior, Vol 8, No 5, 423-430.

12. Petrović, M. (2005) Internet kao mesto susreta: Odnosi na mreži, e-volucija časopis Centra za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradske otvorene škole, broj 11, preuzeto sa sajta: http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/11/odnosi.htm
13. Suler, J.R. (1999). To get what you need: healthy and pathological internet use. CyberPsychology & Behavior,Vol 2, No 5, 385-394.
14. Suler, J. (2005) The basic psychological features of cyberspace. The Psychology of Cyberspace (article orig. Pub. 1996.), preuzeto sa sajta: http://www-usr.rider.edu/~suler/psycyber/basicfeat.html
15. Suler, J. (2005) Efekat online dezinhibicije, e-volucija časopis Centra za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradske otvorene škole, broj 11, preuzeto sa sajta: http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/11/e-dezinhibicija.htm
16. Wack, E., Tantleff-Dunn, S., (2009.) Relationships between Electronic Game Play, Obesity and Psychosocial Functioning in Young - *CyberPsychology & Behavior*, Vol 12, No. 2, 241-244
17. www.internetworldstats.com

PERSONAL CHARACTERISTICS AND INTERNET ADDICTION

Ivana Radovanović, Danijela Spasić
Police and Criminality Academy, Belgrade-Zemun

Summary

Shortly after its appearance, it has been noticed an intensive development and more and more mass use of the Internet. Its role in people's everyday life, no matter it is about work, communication or leisure, has become irreplaceable. Having in mind the Internet influence today in modern life, various researches have been carried out aiming to explain its influence to the users. What has been intriguing the professionals and experts of different profiles is a question about what cyberspace characteristics are that they so strongly attract some people, and what kind of needs it offers which satisfy people using it in such a way that they are ready to neglect their partners, families, friends and business, even their physiological needs, putting in danger their marriage, career and their health. This study analyses the role and contribution of personal characteristics in such a personal organization, and above all, the characteristic of persons from so called Eysenkov space.

Key words: Internet, addiction, personal characteristics, research of Internet addiction

III deo

IZVRŠENJE SANKCIJA

SISTEM KRIVIČNIH SANKCIJA KOJE SE IZRIČU MALOLETNICIMA - OSNOVNE KARAKTERISTIKE I IZVRŠENJE

Snežana Soković
Pravni fakultet, Kragujevac

ZMUKD daje značajan doprinos osavremenjavanju i unapređenju sistema sankcionisanja kriminaliteta maloletnika Objedinjavanjem svih segmenata krivično pravnog položaja maloletnika u jednu celinu omogućava se i bolja usklađenost i povezanost, konceptualnu doslednost, posledično i značajnija funkcionalnost, rešenja iz oblasti izvršenja. U pogledu izvršenja krivičnih sankcija, od reforme krivičnog zakonodavstva se, pored implementacije relevantnih međunarodnih standarda i doslednijeg koncepcijskog saglašavanja sa materijalnim i procesnim zakonodavstvom, očekivalo i da otkloni posledice prethodnog višegodišnjeg "posustajanja" ovoj oblasti i da adekvatnim rešenjima, dugoročno posmatrano, bitno doprinese kontroli kriminaliteta. I dok ZIKS karakterišu značajne konceptualne novine, prihvatanje bitnih međunarodnih standarda, ali i primetna nedoslednost i nedorečenost u istom pravcu određena neusklađenost sa materijalnim krivičnim zakonodavstvom, neizgrađenost i nefunkcionalnost određenih instituta, sistem izvršenja krivičnih sankcija koje se izriču maloletnicima predstavlja skladniju, koherentniju i funkcionalniju celinu. To je dobra strana izdvajanja izvršenja krivičnih sankcija prema maloletnicima iz Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i prebacivanja u Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnika Dalje unapređenje sankcionisanja maloletničkog prestupništva zahteva prevazilaženje "hroničnih" problema domaćeg penološkog sistema: deficitarnosti vaspitačkog kadra, optimalnija rešenja mreže, lokacija i kategorizacije ustanova za izvršenje krivičnih sankcija. Finansijski problemi i nedostatak odgovarajućih ustanova koje su prilagođene boravku maloletnika jesu, ne samo u našoj praksi, realnost, ali po shvatanju Evropskog suda za ljudska prava nisu validan i prihvatljiv argument na strani države, jer je svaka država potpisnica odgovarajućih dokumenata iz oblasti ljudskih prava i sloboda i maloletničkog pravosuđa dužna da obezbedi i odgovarajuće institucije za izvršenje sankcija i mera u skladu sa sistemom mera i sankcija za koji se opredelila. Autor argumentuje i potrebu da se neka normativna rešenja unaprede i posebno, u tom smislu, razmatra pitanje sudske zaštite prava maloletnika prema kojima se izvršavaju krivične sankcije zavodskog karaktera.

Ključne reči: krivične sankcije, maloletnici, izvršenje, reforma kaznenog zakonodavstva, posebne obaveze, vaspitne mere pojačanog nadzora, zavodske vaspitne mere, maloletnički zatvor.

I. MALOLETNIČKO PRAVOSUĐE KAO POSEBAN SISTEM

Reforma kaznenog zakonodavstva R Srbije iz 2006. godine posebno značajne novine uvodi u pogledu regulisanja krivičnopravnog statusa maloletnih lica. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivično pravnoj zaštiti maloletnih lica jeste prvi posebni zakon kojim se regulišu svi relevantni segmenti krivičnopravne pozicije maloletnika. Tako je i oblast izvršenja krivičnih sankcija koje se izriču maloletnicima regulisana Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (ZMUKD) a ne, kao ranije Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija.

Naime, pre donošenja ovog zakona krivičnopravne odredbe o maloletnicima predstavljale su posebne celine u okviru materijalnog, procesnog, izvršnog zakonodavstva. Objedinjavanje i izdvajanje propisa o sistemu krivičnih sankcija za maloletnike, postupku izricanja i načinu, kao i postupku i uslovima izvršenja maloletničkih krivičnih sankcija i drugih mera u zasebnu celinu treba da doprinese, kako unapređenju sistemskog konceptualnog definisanja krivičnopravnog statusa maloletnika, tako i podizanju nivoa efikasnosti društvene reakcije u sferi kriminaliteta maloletnika. Uz dosledno usaglašavanje sa relevantnim međunarodnim standardima[1], zakon uvodi i nova rešenja diverzionog karaktera, a značajne novine donosi i u pogledu sadržine pojedinih instituta.

II. OSNOVNE KARAKTERISTIKE SISTEMA KRIVIČNIH SANKCIJA I DRUGIH MERA KOJE SE IZRIČU MALOLETNIM UČINIOCIMA KRIVIČNIH DELA

ZMUKD predviđa dve vrste mera, krivične sankcije i vaspitne naloge. Vaspitni nalozi, novina u u sistemu reagovanja na kriminalitet maloletnika, nisu sankcije, nego mere alternativnog karaktera. Fakultativno ih primenjuje nadležni javni tužilac, ukoliko postupak još nije pokrenut, ili sudija za maloletnike ako se vodi postupak, pod uslovom da se radi o krivičnom delu za koje je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do pet godina, maloletnik priznaje krivično delo a odnos maloletnika prema krivičnom delu i oštećenom je takav da opravdava primenu ove mere. Svrha vaspitnih naloga jeste da se ne pokreće krivični postupak prema maloletniku ili da se obustavi postupak, odnosno da se primenom vaspitnog naloga utiče na pravilan razvoj maloletnika i jačanje njegove lične odgovornosti kako u buduće ne bi vršio krivična dela. Zakon predviđa mogućnost izricanja jednog ili više vaspitnih naloga od pet normiranih: poravnanje sa oštećenim, rad u korist zajednice, redovno pohađanje škole ili redovno odlaženje na posao, podvrgavanje određenom ispitivanju ili odvikavanju od zavisnosti i uključivanje u pojedinačni ili grupni tretman u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi.

---

1 Implementacija međunarodnih pravnih standarda relevantnih za oblast kontrole kriminaliteta maloletnika u domaće zakonodavstvo odnosi se pre svega na međunarodne dokumente obavezujućeg karaktera kao što je Konvencija o pravim deteta, Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava. Značajan je i niz drugih dokumenata, koji nemaju formalnopravno obavezujući karakter, ali poseduju snagu faktičke obaveznosti, obzirom da definišu osnovne civilizacijske standarde u ovoj oblasti. U tom smislu najznačajniji su: Standardna minimalna pravila UN za maloletničko pravosuđe (Pekinška pravila), Smernice UN za prevenciju maloletničke delinkvencije (Rijadske smernice), Pravila UN o zaštiti maloletnika lišenih slobode (Havanska pravila), Standardna minimalna pravila UN za mere alternativne institucionalnom tretmanu (Tokijska pravila), Evropska pravila o društvenim sankcijama i merama.

U sistemu krivičnih sankcija koje se izriču maloletnicima vaspitne mere su tradicionalno primarnog karaktera u odnosu na kazne koje se primenjuju izuzetno. Zakon poznaje i tri grupe vaspitnih mera: dve mere upozorenja i usmeravanja: sudski ukor i posebne obaveze, četiri mere pojačanog nadzora: od strane roditelja, usvojioca ili staraoca, u drugoj porodici, od strane organa starateljstva i pojačani nadzor uz dnevni boravak u odgovarajućoj ustanovi za vaspitanje i obrazovanje maloletnika, i tri zavodske mere: upućivanje u vaspitnu ustanovu, upućivanje u vaspitno popravni dom i upućivanje u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje.

Kazna maloletničkog zatvora je fakultativnog karaktera, može se primeniti izuzetno, samo prema starijem maloletniku koji je učinio krivično delo za koje je zakonom propisana kazna zatvora teža od pet godina i to ukoliko zbog visokog stepena krivice, prirode i težine krivičnog dela ne bi bilo opravdano izreći vaspitnu meru. Maloletnički zatvor se izriče na pune godine i mesece u rasponu od šest meseci do pet godina. Izuzetno, za delo za koje je propisana kazna zatvora dvadeset godina ili teža kazna ili u slučaju sticaja krivična dela za koja je propisana kazna zatvora teža od deset godina, maloletnički zatvor se može izreći u trajanju do deset godina.

Mere bezbednosti se, osim mere zabrane vršenja poziva, delatnosti ili dužnosti koja se ne može izreći maloletnicima, izriču maloletnicima uz vaspitnu meru ili kaznu maloletničkog zatvora, s tim što se mera bezbednosti obaveznog lečenja alkoholičara i mera obaveznog lečenja narkomana ne mogu izreći uz mere upozorenja i usmeravanja. Mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi može se izreći samostalno. Umesto ove mere maloletnicima se izriče zavodska vaspitna mera upućivanja u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje, ukoliko se u ustanovi za lečenje i osposobljavanje može obezbediti čuvanje i lečenje maloletnika.

Uvođenjem vaspitnih naloga, kao sistema mera diverzionog postupka, promenom sadržine nekih mera, pri čemu su sudu i organima krivičnog gonjenja istovremeno data široka ovlašćenja u pogledu pokretanja, vođenja ili okončanja postupka shodno načelu oportuniteta, kao, vidno je ZMUKD u sistemu formalne socijalne kontrole maloletničkog kriminaliteta dodatno afirmiše načelo vaspitavanja u odnosu na načelo kažnjavanja.

Svrha sankcija koje se izriču maloletnicima u značajnoj meri određuje i način i karakteristike izvršenja. U okviru opšte svrhe krivičnih sankcija, svrha krivičnih sankcija koje se izriču maloletnicima jeste da se nadzorom, pružanjem zaštite i pomoći, kao i da se obezbeđivanjem opšteg i stručnog osposobljavanja utiče na razvoj i jačanje lične odgovornosti maloletnika, na vaspitanje i pravilan razvoj njegove ličnosti, kako bi se obezbedilo ponovno uključivanje maloletnika u društvenu zajednicu. Maloletnički zatvor, obzirom na uslove izricanja i na način izvršenja ima karakteristike i vaspitne mere i kazne. Iz tih razloga svrha ove sankcije delom se poklapa sa svrhom vaspitnih mera, ali osim toga podrazumeva i vršenje pojačanog uticaja na maloletne učinioce da ubuduće ne vrše krivična dela, ko i uticaj na druge maloletnike da ne vrše krivična dela.

Koncepcijski, sistem krivičnih sankcija za maloletnika i dalje je zasnovan prevashodno na socijalno-zaštitnom modelu, novinu predstavlja određeni uticaj modela pravde. Drugim rečima, pristup koji podrazumeva usmerenost na ličnost

prestupnika i neophodnost njegove rehabilitacije dopunjava se stavom da je osim rehabilitacije, ili uporedo sa rehabilitacijom, značajna i reintegracija maloletnog prestupnika u društvenu sredinu, koja se, ne zanemarujući težinu krivičnog dela, zasniva na poštovanju prava maloletnika kao građanina.[2] Koncepcijska doslednost zahteva i u penološkoj fazi primenu kako rehabilitacionog, tako i reintegracionog modela, zavisno od sadržine konkretne mere.

Važna karakteristika sistema mera i sankcija koje ZMUKD normira, od značaja i za razumevanje principa njihovog izvršenja, jeste princip postupnosti u primenjivanju. Prioritet u primeni imaju neformalne alternativne mere, vaspitni nalozi kao supstituti krivičnih sankcija u odnosu na krivične sankcije. U registru krivičnih sankcija vaspitne mere su osnovni oblik reagovanja na maloletnički kriminalitet, pri čemu se prvo primenjuju blaže vaspitne mere (mere upozorenja i usmeravanja), dok su institucionalne vaspitne mere i kazne poslednje sredstvo koje se primenjuje izuzetno i u najkraćem neophodnom trajanju.[3]

III. OSNOVNI PRINCIPI IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA PREMA MALOLETNICIMA

ZMUKD posebno reguliše opšta pravila izvršenja krivičnih sankcija prema maloletniku i normira sledeće principe:

- *postupanje po pravnosnažnoj i izvršnoj sudskoj odluci* - izvršenju vaspitne mere se pristupa kada odluka kojom je mera izrečena postala pravnosnažna i kada za izvršenje ne postoje zakonske smetnje. Izuzetno, u saglasnosti sa roditeljima maloletnika i po saslušanju maloletnika, sud može da odluči da se pristupi izvršenju mere iako je izjavljena žalba protiv presude, odnosno rešenja kojim je maloletniku izrečena kazna maloletničkog zatvora ili zavodska vaspitna mera;

- *važenje u odnosu na lica:* odredbe o izvršenju krivičnih sankcija prema maloletnicima primenjuju se i na punoletne učinioce krivičnih dela kojima je izrečena vaspitna mera ili kazna maloletničkog zatvora i na lica koja za vreme izvršenja tih sankcija postaju punoletna;

- *nediskriminacija:* maloletnici prema kojima se izvršavaju krivične sankcije ravnopravni su bez obzira na sve oblike različitosti, posebno bez obzira na rasu, boju kože, pol, jezik, veroispovest, političko i drugo uverenje, nacionalno, etnič-

---

2 O modelima kontrole kriminaliteta maloletnika T. Newburn: Youth, Crime, and Justice, The Oxford Handbook of Criminology, ed. M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, Oxford, 1997. str. 643. i dalje; J. E. Bynum, W. E. Thompson Juvenile Delinquecy, A Sociological Approach, Boston, 2005. str. 412; J. Braithwaite: Setting Standards for Restorative Justice, The British Journal of Criminology, Vol.42, 2/2002, Đ. Ignjatović: Kriminologija, Beograd, 2007. str. 253.

3 Za funkcionisanje sistema krivičnih sankcija zanačajna je i restriktivnost zakonskih odredbi o davanju podataka o izrečenim vaspitnim merama i osudama na kaznu maloletničkog zatvora, čime se sprečava stigmatizacija maloletnika nekontrolisanim saopštavanjem ovakvih podataka. Podaci o izrečenim vaspitnim merama mogu se dati smo sudu, javnom tužilaštvu i organu starateljstva, s tim čto se ne mogu davati podaci o vaspitnim merama izrečenim za kivična dela za koja je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine, ako je lice na koje se podaci odnose navršilo dvadeset jednu godinu. Podaci o osudi na kaznu maloletničkog zatvora ne mogu se dati nikome, osim suda, javnog tužioca i organa unutrašnjih poslova to u vezi sa novim krivičnim postupkom koji se vodi protiv lica koje je ranije bilo osuđeno, zatim organa za izvršenje krivičnih sankcija i organa koji učestvuje u davanju amnestije, pomilovanja, rehabilitacije ili odlučivanju o prvnim posledicama osude, i u nekim slučajevima, organa starateljstva.

ko ili socijalno poreklo, imovinsko stanje, status stečen rođenjem ili drugi status maloletnika, njegovog roditelja, usvojioca ili staraoca;

- *individualizacija i fleksibilnost u opštem načinu postupanja*: u toku izvršenja krivičnih sankcija prema maloletniku se postupa primereno njegovom uzrastu, stepenu zrelosti i drugim svojstvima ličnosti, uz poštovanje dostojanstva i podsticanje učešća u sopstvenoj resocijalizaciji; postupanje je zasnovano na savremenim pedagoškim, psihološkim i penološkim znanjima i iskustvima;

- *individualizacija kroz pojedinačne programe postupanja* - izvršenje vaspitnih mera i kazne maloletničkog zatvora zasniva se na pojedinačnom programu postupanja sa maloletnikom koji je prilagođen njegovoj ličnosti u skladu s savremenim dostignućima nauke, penološke i pedagoške prakse;

- *obrazovanje i verska prava* - obrazovanje i radno osposobljavanje maloletnika čine ključni segment vaspitnog procesa, zbog čega zakon naglašava da je neophodno omogućiti maloletniku potrebne uslove za sticanje osnovnog i srednjeg stručnog obrazovanja i radnog osposobljavanja, kao i slobodno izražavanje verskih osećanja i vršenje verskih obreda;

- *zaštita zdravlja maloletnika* - izvršenje sankcija izrečenih maloletnicima podrazumeva konstantnu zaštita zdravlja maloletnika u svakoj situaciji; u cilju očuvanja i poboljšanja zdravlja maloletnika koji se nalaze na izdržavanju zavodske vaspitne mere ili kazne maloletničkog zatvora, zavod, odnosno ustanova, je obavezna da organizuje sistematski pregled najmanje jedanput godišnje, najmanje dva puta godišnje da sačini izveštaj o psihičkom stanju maloletnika i dostavi ga sudiji za maloletnike suda koji je sudio u prvom stepenu i koji vrši nadzor nad izvršenjem krivičnih sankcija;

- *zabrana upućivanja u samicu* - maloletniku ne može biti izrečena disciplinska kazna upućivanja u samicu;

- *zabrana nošenja vatrenog oružja* - unutar zavoda i ustanova u kojima se izvršavaju zavodske vaspitne mere ili kazna maloletničkog zatvora zabranjeno je nošenje vatrenog oružja;[4]

- *troškovi izvršenja* - troškovi izvršenja krivičnih sankcija u načelu padaju na teret budžetskih sredstava; izuzetno, lica koja su po zakonu obavezna da izdržavaju maloletnika ili sam maloletnik koji ima prihode ili poseduje imovinu, ukoliko su u mogućnosti, dužni su da snose deo troškova u zakonu navedenih sankcija;

- *zaštita prava maloletnika* - ukoliko u toku izvršenja krivične sankcije sudija za maloletnike utvrdi da postoje činjenice i okolnosti kojoj ukazuju na potrebu preduzimanja mera radi zaštite prava maloletnika, dužan je da o tome obavesti organ starateljstva nadležan prema mestu prebivališta ili boravišta maloletnika;

- *pravo pritužbe* - maloletnik koji smatra da su mu uskraćena ili povređena određena prava, ili da su učinjen druge nezakonitosti ili nepravilnosti u toku izvršenja zavodske vaspitne mere ili kazne maloletničkog zatvora ima pravo pritužbe upravniku zavoda, odnosno ustanove u kojoj se sankcija izvršava. U roku od tri dana upravnik donosi obrazloženo rešenje sa poukom o pravnom leku, ko-

4 Ova odredba ZMUKD, kao i odredba koja reguliše izuzetno moguću upotrebu oružja, odstupa od relevantnih standarda. Naime, standardi sadržani u odgovarajućim međunarodnim dokumentima (Havanska pravila, čl. 11b) predviđaju, pored zabrane nošenja i zabranu upotrebe vatrenog oružja u svim ustanovama u kojima su smešteni maloletnici. Vidi: O. Perić: Komentar Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Beograd, 2007. str. 179.

jim se pritužba odbija kao neosnovana ili se utvrđuje njena potpuna ili delimična osnovanost, kad se istovremeno nalažu i mere za otklanjanje učinjenih povreda prava maloletnika;

- *pravo na žalbu veću za maloletnike prvostepenog suda* - protiv rešenja upravnika o pritužbi, u roku od osam dana od prijema rešenja, maloletnik može da podnese žalbu veću za maloletnike prvostepenog suda koji vrši nadzor nad izvršenjem vaspitne mere, odnosno veću za maloletnike prvostepenog suda koji je sudio u postupku u kome je izrečena kazna maloletničkog zatvora.

IV. OSNOVNE KARAKTERISTIKE IZVRŠENJA VASPITNIH MERA

ZMUKD izvršenja vaspitnih mera normira kao poseban sistem zasnovan na zajedničkim principima, nakon čega reguliše i posebne karakteristike izvršenja svake mere. Može se uočiti da se izvršenje vaspitnih mera temelji na sledećim principima:

- za izvršenje svih vaspitnih mera po pravilu je nadležan organ starateljstva, izuzetno, za izvršenje vaspitne mere upućivanja u vaspitno popravni dom nadležan je sud. Organ starateljstva nadležan po mestu prebivališta, odnosno boravišta maloletnika izveštava nadležni sud o toku i rezultatima izvršenja izrečene mere posebne obaveze[5], prati i pomaže izvršenje mere pojačanog nadzora od strane od strane roditelja, usvojioca ili staraoca, zaključuje ugovor sa porodicom u koju je se upućuje maloletnik radi izvršenja mere pojačanog nadzora u drugoj porodici i prati i pomaže izvršenje ove mere, određuje stručno lice kome poverava sprovođenje vaspitne mere pojačanog nadzora od strane organa starateljstva, daje mu uputstva za sačinjavanje programa rada sa maloletnikom, određuje ustanovu za izvršenje mere pojačanog nadzora uz dnevni tretman i stara se o sprovođenju dnevnog tretmana, i izveštava sud o toku i rezultatima izvršenja svih ovih mera svakih šest meseci a na zahtev sudije za maloletnike i češće

- nadzor nad izvršenjem mera i kontrolu izvršenja vaspitnih mera vrši sudija za maloletnike koji je sudio u prvom stepenu i o tome vodi Kontrolnik izvršenja vaspitnih mera i sačinjava odgovarajuće spise praćenja i kontrole;[6]

- sudija za maloletnike i javni tužilac za maloletnike tok i rezultate izvršenja prate na osnovi izveštaja podnetih od strane organa starateljstva u propisanim rokovima, a najmanje jedanput godišnje vrše i neposredni nadzor i kontrolu izvršenja vaspitnih mera.

V. OSNOVNE KARAKTERISTIKE IZVRŠENJA ZAVODSKIH VASPITNIH MERA

Obzirom da vaspitne mere zavodskog karaktera podrazumevaju ograničenje slobode kretanja maloletnika i njegovu institucionalizaciju, njihovo izvršenje je regulisano posebnim zajedničkim odredbama, iz kojih proizilaze i određene opšte karakteristike izvršenja zavodskih vaspitnih mera:

---

5 Izvršenje ove mere detaljnije je regulisano Pravilnikom o izvršenju vaspitnih mera posebnih obaveza, Sl. Glasnik RS, 94/06.

6 Detaljnije: Sudski poslovnik, Sl. Glasnik RS, 65/03; Pravilnik o načinu vođenja kontrolnika i spisa izvršenja vaspitnih mera, Sl. Glasnik RS, 63/06.

- *zavodske vaspitne mere se izvršavaju u posebnim ustanovama* - vaspitnoj ustanovi, vaspitno-popravnom domu i posebnoj ustanovi za lečenje i osposobljavanje maloletnika;

- *hitnost u postupanju* – ukoliko sud koji je sudio u prvom stepenu nije nadležan za izvršenje mere[7], dužan je da odluku i potrebnu dokumentaciju dostavi nadležnom organu u roku od tri dana od kada je odluka postala izvršna, koji je u istom kratkom roku od tri dana od prijema odluke i dokumentacije dužan da pristupi izvršenju krivične sankcije,

- *redovni obilazak maloletnika* - sudija za maloletnike koji je sudio u prvom stepenu i nadležni javnog tužioca za maloletnike najmanje dva puta u toku godine obilaze maloletnika smeštenog u zavodu, odnosno ustanovi za izvršenje zavodskih mera;

- *hitnost u otklanjanu nedostataka i nepravilnosti u izvršenju* – o uočenim propustima i nepravilnostima u toku obilaska maloletnika, sudija i javni tužilac bez odlaganja obaveštavaju organe nadležne za stručni nadzor nad izvršenjem vaspitnih mera kao i samu ustanovu u kojoj se mera izvršava, koji su takođe bez odlaganja dužni da izvrše odgovarajuće provere i otklone nepravilnosti i nezakonitosti;

- *mogućnost odlaganja* početka izvršenja zavodske vaspitne mere iz opravdanih razloga;

- *mogućnost prekida izvršenja* vaspitne mere iz opravdanih razloga;

- *završavanje školovanja i stručnog osposobljavanja* – ukoliko se maloletnik nalazi u završnom razredu škole ili pri kraju stručnog osposobljavanja, a otpuštanjem bi se onemogućio završetak školovanja ili stručnog osposobljavanja, zavod ili ustanova na molbu maloletnika može da produži boravak u ustanovi i time omogući završetak školovanja ili stručnog osposobljavanja.

VI. OSNOVNE KARAKTERISTIKE IZVRŠENJA MERE UPUĆIVANJA U VASPITNO POPRAVNI DOM

- Upućivanje u vaspitno-popravni dom predstavlja najtežu vaspitnu meru, po sadržini sličnu kazni maloletničkog zatvora, zbog čega se i karakteristike izvršenja približavaju izvršenju kazne maloletničkog zatvora. Međutim, iako podrazumeva institucionalizaciju maloletnika, osnovna svrha ove mere nije kažnjavanje nego vaspitanje, odnosno razvoj i jačanje lične odgovornosti maloletnika, vaspitanje i pravilan razvoj njegove ličnosti, kako bi se obezbedilo ponovno uključivanje maloletnika u društvenu zajednicu. Svrha vaspitne mere upućivanja u vaspitno popravni dom određuje i osnovne karakteristike izvršenja. Nadzorom, pružanje zaštite i pomoći maloletniku, kao i obezbeđivanje opšteg i stručnog osposobljavanja čine osnovnu sadržinu ove vaspitne mere. [8]

Upućivanje u vaspitno popravni dom se izvršava u posebnoj ustanovi, vaspitno-popravnom domu, u posebnom odeljenju prema ženskim licima, i posebnom

---

7 U nadležnosti suda jeste samo izvršenje mere upućivanja u vaspitno-popravni dom, dok je za izvršenje ostalih mera nadležan organ starateljstva.

8 Izvršenje zavodske vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom detaljnije je regulisano Pravilnikom o kućnom redu Vaspitno-popravnog doma, Sl. Glasnik RS, 71/06.

odeljenju za punoletna lica, za maloletnike koji su u toku izvršenja mere postali punoletni.[9]

Za upućivanje maloletnika u vaspitno-popravni dom nadležan je sud koji je sudio u prvom stepenu. Maloletniku se za pripremu mora ostaviti period od osam do petnaest dana, posle koga se u pratnji roditelja, usvojioca ili staraoca javlja na izvršenje vaspitne mere. Ako se steknu potrebni uslovi, sud može da naredi prinudno dovođenje, odnosno izdavanje poternice. Nakon opservacije ličnosti u posebnom odeljenju u trajanju do trideset dana i određivanja pojedinačnog programa postupanja, maloletnik se raspoređuje u odgovarajuću vaspitnu grupu. Svaka vaspitna grupa ima najviše deset maloletnika i posebnog vaspitača.

Maloletnik u toku boravka u vaspitno-popravnom domu ima sledeća prava: odeću i obuću primerenu godišnjem dobu i klimatskim prilikama; ishranu koja omogućava normalni psihofizički razvoj, najmanje tri obroka dnevno energetske vrednosti najmanje 14.600 džula; boravak na svežem vazduhu najmanje tri časa dnevno; učešće u organizovanim kulturno-sportskim i drugim aktivnostima izvan doma; obezbeđene uslove za bavljenje fizičkom kulturom i sportom; pohađanje nastave izvan ustanove, ako dom ne može da organizuje nastavu određenog smera ili stepena i ako to opravdava postignut uspeh u vaspitanju i školovanju; neograničeni prijem paketa sadržinom i težinom u skladu sa aktom o kućnom redu; posete roditelja, usvojioca, staraoca, bračnog druga ili lica sa koji je u vanbračnoj zajednici, dece, i ostalih srodnika u pravoj liniji, a u pobočnoj do četvrtog stepena srodstva jednom nedeljno; posetu bračnog druga ili lica sa kojim je u vanbračnoj zajednici sa boravkom jednom mesečno sa boravkom u posebnoj prostoriji u okviru vaspitno-popravnog doma do tri sata nasamo; uz odobrenje upravnika posete drugih lica koja ne ometaju izvršenje vaspitne mere dva puta mesečno; pravo na rad u radnom vremenu određenom shodno opštim propisima ako ne pohađa nastavu, odnosno saglasno sa obavezama pohađanja nastave, s tim što se izvan radnog vremena može uposliti najviše dva časa dnevno na održavanju higijene ili drugim tekućim poslovima u domu; naknadu za rad i novčane nagrade za posebne uspehe u radu, pri čemu polovinom iznosa slobodno raspolaže a ostatak se stavlja na štednju; dnevni i nedeljni odmor shodno opštim propisima; godišnji odmor u trajanju od osamnaest do trideset dana, koji može da koristi i izvan doma, pri čemu odluku o dužini, načinu i mestu korišćenja donosi upravnik; zdravstvenu zaštitu izvan doma ukoliko dom ne može da pruži odgovarajuću zdravstvenu zaštitu, pri čemu se vreme provedeno na lečenju uračunava u vreme trajanja vaspitne mere.

Zakon predviđa da upravnik vaspitno-popravnog doma može maloletniku, ukoliko se dobro vlada i zalaže na radu, dodeliti sledeće pogodnosti: prošireno pravo na prijem poseta, slobodne izlaske u grad, posete sportskim, kulturnim i drugim prikladnim događajima izvan doma, posete porodici, srodnicima i drugim bliskim osobama za vreme vikenda i praznika i odsustvo iz vaspitno-popravnog doma do petnaest dana. Važno je da upravnik može maloletniku pored

9 Upućivanje u vaspitno-popravni dom jeste sankcija zavodskog karaktera čije izvršenje, kao i u slučaju svih zavodskih sankcija, organizuje, sprovodi i nadzire Uprava za izvršenje zavodskih krivičnih sankcija. Vaspitno-popravni dom spada u zavode poluotvorenog tipa, u kome je služba za obezbeđenje osnovna prepreka za bekstvo. O tome: Uredba o osnivanju zavoda za izvršenje zavodskih sankcija u Republici Srbiji, Sl. Glasnik RS, 20/06.

ovih taksativno nabrojanih pogodnosti, dodeliti i druge pogodnosti ako to povoljno utiče na izvršenje vaspitne mere.

Za učinjene disciplinske prestupe u toku izvršenja mere upućivanja u vaspitno-popravni dom, maloletniku se može izreći jedna od sledećih disciplinskih mera: opomena, oduzimanje dodeljene pogodnosti i izdvajanje u posebnu prostoriju, pri čemu se oduzimanje dodeljenih pogodnosti i izdvajanje u posebnu prostoriju mogu izreći i kumulativno. Ako se svrha disciplinske mere može postići i bez njenog izvršenja, izvršenje disciplinske mere (osim opomene) se može uslovno odložiti do tri meseca, ali se i uslovno odlaganje može opozvati ukoliko maloletniku u periodu odlaganja bude izrečeno novo oduzimanje dodeljene pogodnosti ili izdvajanje u posebnu prostoriju. Disciplinska mera izdvajanja u posebnu prostoriju predstavlja meru neprekidnog boravka dva ili više maloletnika u posebnoj prostoriji i izriče se u trajanju do sedam dana, odnosno do petnaest dana kod sticaja disciplinskih prestupa. U toku izvršenja ove disciplinske mere maloletnik najmanje dva časa dnevno boravi na svežem vazduhu izvan zatvorene prostorije, dostupni su mu udžbenici i druga literatura, svakog dana ga obavezno posećuju lekar i vaspitač, a najmanje svaki treći dan upravnik doma.

Primena sredstava prinude ili sredstava za privremeno onesposobljavanje prema maloletniku u toku boravka u vaspitno-popravnom domu dozvoljena je samo izuzetno, kada je to neophodno da se spreći fizički napad na službeno lice, drugog maloletnika ili samopovređivanje. Vatreno oružje i hladno oruđe se mogu primeniti krajnje restriktivno, samo ukoliko se drugim sredstvima ne može zaštiti život maloletnika ili drugog lica u slučaju neposrednog napada. Bez obzira na izrazitu restriktivnost u normiranju mogućnosti primene vatrenog oružja, u pogledu ovih normi postoji neusaglašenost sa odredbom istog zakona o zabrani nošenja (zabrana nošenja podrazumeva zabranu upotrebe!) vatrenog oružja unutar ustanove u kojoj se izvršavaju zavodske mere (čl. 92. ZMUKD), kao sa odgovarajućim međunarodnim standardima koji predviđaju zabranu nošenja i upotrebe vatrenog oružja u svakoj ustanovi u koji se nalaze maloletnici (Havanska pravila, čl. 96.).[10]

VII. OSNOVNE KARAKTERISTIKE IZVRŠENJA KAZNE MALOLETNIČKOG ZATVORA

- Opšte karakteristike svrhe propisivanja i izricanja, uslova izricanja i odmeravanja ove kazne, tako i svrha izvršenja i obeležja izvršenja, ukazuju da kazna maloletničkog zatvora ima elemente kazne, ali istovremeno sadrži i karakteristike vaspitne mere. Osnovna obeležja izvršenja kazne maloletničkog zatvora ogledaju se u sledećem:

- *postojanje posebnih ustanova ili posebnih odeljenja za izvršenje* - kazna maloletničkog zatvora izvršava se u kazneno-popravnom zavodu za maloletnike, pri čemu se punoletna lica kojima je izrečena ova kazna, kao i maloletnici koji za vreme izvršenja kazne postanu punoletni, smeštaju u posebno odeljenje ovog zavoda. Kazna maloletničkog zatvora izrečena licima ženskog pola izvršava se u posebnom odeljenju kazneno-popravnog zavoda za žene. osuđena lica kaznu iz-

10 O. Perić: op. cit.

državaju, po pravilu, zajedno, a odvojeno samo ako to zahteva zdravstveno stanje osuđenog ili potreba osiguranja bezbednosti i održavanja reda i discipline.

- *omogućavanje obrazovanja, stručnog i radnog osposobljavanja* u skladu sa sposobnostima, sklonostima i dotadašnjem školovanju maloletnika, kao i u skladu sa mogućnostima kazneno-popravnog zavoda;

- *osnova postupanja sa osuđenim maloletnicima* - uključivanje u vaspitno korisno radno angažovanje uz odgovarajuću naknadu, omogućavanje i podsticanje veza maloletnika sa društvom izvan zavoda putem pisama, telefonskih razgovora, primanja poseta i odsustva, uključivanje u sportsku, kulturnu, umetničku, zabavnu aktivnost i osiguravanja uslova za vršenje verskog obreda predstavljaju osnovu za postupanje sa maloletnicima u toku izdržavanja kazne maloletničkog zatvora; pravo osuđenog maloletnika na dopisivanje sa roditeljima, usvojiocem, staraocem, (van)bračnim drugom, decom, braćom i sestrama ne može se ograničiti;

- *standardi stručnog rada* - stručna lica koja sprovode tretman maloletnika moraju posedovati posebna znanja iz oblasti pedagogije, psihologije i penologije;

- *starosni limit za boravak u kazneno-popravnom zavodu za maloletnike* - osuđeni na kaznu maloletničkog zatvora u kazneno-popravnom zavodu za maloletnike mogu ostati najduže do navršene dvadeset i treće godine, posle čega se premeštaju u neki od kazneno-popravnih zavoda u kojima punoletna lica izdržavaju kaznu zatvora izrečenu za krivično delo. Izuzetno, maloletnik osuđen na kaznu maloletničkog zatvora može ostati u kazneno-popravnom zavodu za maloletnike i posle ovog perioda, ali najduže do navršene dvadeset i pete godine, ukoliko je to potrebno radi završavanja školovanja ili stručnog osposobljavanja, ili ukoliko ostatak neizdržane kazne nije veći od šest meseci.

- *pravo na sudsku zaštitu protiv mera i odluka upravnika* kazneno-popravnog zavoda - o zahtevu osuđenog na kaznu maloletničkog zatvora za sudsku zaštitu protiv odluka upravnika zavoda u kome izdržava kaznu odlučuje veće za maloletnike suda koji je sudio u prvom stepenu;

- *posebna vrsta pogodnosti* - osuđenom maloletniku koji se koji se primerno ponaša i zalaže u učenju i na radu, upravnik može odobriti odsustvo dva puta u toku jedne godine, u trajanju do četrnaest dana, po pravilu u vreme kada se ne održava nastava, radi posećivanja porodice i drugih bliskih lica;

- *uslovni otpust* - lice kome je izrečena kazna maloletničkog zatvora sud može uslovno otpustiti već posle izdržane jedne trećine kazne, ako se na osnovu postignutog uspeha u izvršenju može očekivati da će se na slobodi dobro ponašati i da neće vršiti krivična dela; specifičnost uslovnog otpusta kod maloletnika je i u mogućnosti da sud uz uslovni otpust odredi i neku od mera pojačanog nadzora uz mogućnost primenjivanja jedne ili više odgovarajućih posebnih obaveza; postupak odlučivanja o uslovnom otpustu takođe ima određene posebnosti u odnosu na opšti postupak za puštanje na uslovni otpust;

- *shodna primena odredaba o izvršenju vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom i odredaba ZIKSa o izvršenju kazne zatvora za izvršeno krivično delo* jeste posledica činjenice da kazna maloletničkog zatvora sadrži i elemente kazne i elemente vaspitne mere. Naime, odredbe ZMUKD o izvršenju vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom kojima se uređuje upućivanje i prijem maloletnika, odlaganje i prekid izvršenja, razvrstavanje u vaspitne grupe, ishra-

na, pravo na posete, bavljenje fizičkom kulturom, mogućnost redovnog školovanja i disciplinsko kažnjavanje primenjuju se i na izvršenje kazne maloletničkog zatvora, dok se u svemu ostalom shodno primenjuju odredbe Zakona o izvršenju krivičnih sankcija kojima se uređuje izvršenje kazne zatvora izrečene za krivično delo.

VIII. POMOĆ POSLE IZVRŠENJA ZAVODSKIH MERA I KAZNE MALOLETNIČKOG ZATVORA

- izvršenje zavodskih mera i kazne maloletničkog zatvora podrazumeva izdvajanje maloletnika iz sredine u kojoj je do tada živeo radi otklanjanja negativnih uticaja okoline i radi sprovođenja potrebnog programa postupanja i vaspitanja. Uključivanje maloletnika u svakodnevni život na slobodi, nakon izvršenja ovih mera najčešće stvara brojne teškoće. Sređivanje ličnih i porodičnih prilika, nastavak školovanja, pronalaženje zaposlenja i rešavanje materijalnih problema po izlasku iz ustanove, maloletnik teško može sam da reši. Iz tih razloga ZMUKD predviđa mere pomoći i normira posebne dužnosti organa starateljstva, ustanova u kojima je maloletnik bio na izvršenju, i roditelja maloletnika, kao i obavezu posebne brige prema maloletniku čije su porodične prilike nesređene. Još tokom trajanja zavodske mere ili kazne maloletničkog zatvora zakon obavezuje organ starateljstva da održava stalnu vezu sa maloletnikom, njegovom porodicom i ustanovom u koju je maloletnik smešten kako bi se maloletnik i njegova porodica što bolje pripremili za vraćanje maloletnika u raniju socijalnu sredinu i uključivanje u socijalni život. Zavod ili ustanova u kojoj se izvršavaju zavodske mere i kazneno-popravni zavod u kome se izdržava kazna maloletničkog zatvora dužni su da najmanje tri meseca pre otpuštanja maloletnika obaveste o tome njegove roditelje, odnosno druga lica sa kojima je maloletnik živeo, kao i nadležni organ starateljstva i da predlože mere koje treba preduzeti za prihvatanje maloletnika.

O povratku maloletnika u porodicu, roditelj, odnosno drugo lice sa kojim maloletnik živi, dužan je da obavesti nadležni organ starateljstva, čija je obaveza da maloletniku pruži potrebnu pomoć. Obaveza organa starateljstva da posebno brine o maloletniku bez roditelja, kao i o maloletniku čije su porodične i materijalne prilike nesređene naročito podrazumeva brigu o smeštaju, ishrani, nabavci odeće, lečenju, pomoć u sređivanju porodičnih prilika, završetak stručnog osposobljavanja i zaposlenje maloletnika.

IX. IZVRŠENJE MERA BEZBEDNOSTI IZREČENIH MALOLETNICIMA

- Umesto mere obaveznog pshijatrijskog lečenja čuvanja u zdravstvnoj ustanovi maloletniku se po pravilu izriče mera upućivanja u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje, ukoliko se u posebnoj ustanovi za lečenje osposobljavanje može obezbediti čuvanje i lečenje maloletnika i time postići svrha te mere bezbednosti. Ako se čuvanje i lečenje maloletnika ne može obezbediti u posebnoj ustanovi za lečenje i čuvanje, mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi izvršava se u posebnom odeljenju zdravstvene ustanove određenom za maloletnike. Izvršenje mera bezbednosti izrečenih maloletniku

regulisano je opštim odredbama, s tim što ZMUKD posebno naglašava da se izvršenje mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obavezno lečenje alkoholičara i obavezno lečenje narkomana prilagođava uzrastu i ličnosti maloletnika.

*
* *

U pogledu izvršenja krivičnih sankcija, od reforme krivičnog zakonodavstva se, pored implementacije relevantnih međunarodnih standarda i doslednijeg koncepcijskog saglašavanja sa materijalnim i procesnim zakonodavstvom, očekivalo i da otkloni posledice prethodnog višegodišnjeg "posustajanja" ovoj oblasti i da adekvatnim rešenjima, dugoročno posmatrano, bitno doprinese kontroli kriminaliteta. I dok ZIKS karakterišu značajne konceptualne novine, prihvatanje bitnih međunarodnih standarda, ali i primetna nedoslednost i nedorečenost u istom pravcu[11], određena neusklađenost sa materijalnim krivičnim zakonodavstvom[12], neizgrađenost i nefunkcionalnost određenih instituta, sistem izvršenja krivičnih sankcija koje se izriču maloletnicima predstavlja skladniju, koherentniju i funkcionalniju celinu. To je dobra strana izdvajanja izvršenja krivičnih sankcija prema maloletnicima iz Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i prebacivanja u Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnika. Objedinjavanjem svih segmenata krivično pravnog položaja maloletnika u jednu celinu omogućava se i bolja usklađenost i povezanost, konceptualnu doslednost, posledično i značajnija funkcionalnost, rešenja iz oblasti izvršenja. ZMUKD daje značajan doprinos osavremenjavanju i unapređenju sistema sankcionisanja kriminaliteta maloletnika.

Naravno, time nisu svi problemi rešeni. Neophodan je sistematski razvoj svih delatnosti maloletničkog pravosuđa, u pravnom, institucionalnom i metodološkom smislu. Potrebno je i usklađivanje i dopunjavanje propisa o socijalnoj zaštiti, advokaturi, organima unutrašnjih poslova, kao i donošenje dodatnih propisa podzakonskog ranga. Radi ostvarivanja punih potencijala normativnih rešenja neophodno je i unapređivanje standarda stručnog rada i stalna edukacija svih koji rade u sistemu maloletničkog pravosuđa. Naglašena fleksibilnost i izvesna neformalnost u postupanju u toku izvršenja treba da obezbedi da se u svakom pojedinačnom slučaju postupak prilagodi uzrastu i zrelosti maloletnika. Međutim, neophodna prilagodljivost postupanja tokom čitavog procesa izvršenja, ne znači i nekontrolisanu diskreciju u odlučivanju. Nužno je aktivnije postupanje sudija, javnih tužilaca i centra za socijalni rad u toku izvršenja, u smislu praćenja rezultata i kontrole izvršenja izrečne mere. Praćenje i analiziranje prakse izvršenja sankcija prema maloletnicima treba da ukaže na teškoće u primeni i razdvoji

11 S. Soković: Nova rešenja u Predlogu zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Zbornik radova: Kazneno zakonodavstvo: progresivna ili regresivna rešenja, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, priređivač: D. Radovanović, Beograd, 2005, str.489.

12 U pogledu prinudne naplate novčane kazne postoji neusklađenost između Krivičnog zakonika i Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (mada su oba zakona doneta istog dana!), jer KZ za razliku od ZIKSa ne predviđa mogućnost prinudne naplate. Takođe, ZIKS, za razliku od KZ, ne predviđa mogućnost zamene neplaćene novčane kazne kaznom rada u javnom interesu.

probleme koji nastaju zbog nejasnih ili nefunkcionalnih normativnih rešenja, sa jedne strane, i probleme koji su posledica neadekvatnih uslova za primenu.

U našim uslovima posebno treba imati u "hronične" probleme izvršenja. Ustanove u kojima se izvršavaju krivične sankcije često su pretrpane, vaspitački kadar je deficitaran, a materijalni uslovi ne dozvoljavaju značajnije optimalnija rešenja mreže, lokacija i kategorizacije ustanova za izvršenje krivičnih sankcija. Uvođenje alternativnih mera u postupanju sa maloletnim prestupnicima, zahteva i dodatno obezbeđenje odgovarajućih uslova u kojima maloletnik zaista dobija negu i potrebnu pomoć za rešavanje svojih problema a ne kažnjavanje i stigmatizaciju. Izgradnja alternativnih institucija ne podrazumeva obavezno i velika finansijska sredstva, jednako važno jeste i stvarno prihvatanje alternativnog pristupa u reagovanju na prestupništvo maloletnika u svim situacijama u kojima ima uslova za to. Finansijski problemi i nedostatak odgovarajućih ustanova koje su prilagođene boravku maloletnika jesu realnost, ali po shvatanju Evropskog suda za ljudska prava nisu validan i prihvatljiv argument na strani države. Svaka država potpisnica odgovarajućih dokumenata iz oblasti ljudskih prava i sloboda i maloletničkog pravosuđa dužna je da obezbedi i odgovarajuće institucije za izvršenje sankcija i mera u skladu sa sistemom mera i sankcija za koji se opredelila.[13]

Postavlja se pitanje da li u toku izvršenja kazne maloletničkog zatvora, maloletnik ima pravo i na sudsku zaštitu svojih prava u smislu čl. 165. ZIKS, ili je sudska zaštita njegovih prava u toku izvršenja ove kazne regulisana isključivo ZMUKD.

Naime, ZIKS normira opšti princip prava na sudsku zaštitu u toku izvršenja kazne zatvora. Protiv konačne odluke kojom je osuđenom licu u toku izdržavanja kazne zatvora ograničeno ili povređeno neko pravo utvrđeno zakonom o izvršenju krivičnih sankcija osuđeni ima pravo na sudsku zaštitu, koja se ostvaruje u upravnom sporu.[14]

Ovo pravo predstavlja značajnu novinu u sistemu izvršenja kazne zatvora. Prethodna zakonska rešenja koja isključuju mogućnost vođenja upravnog spora protiv pojedinačnih odluka kojima se rešava o pravima i obavezama osuđenika,

---

13 U slučaju *Boumar v. Belgia(1988), ECHR, 129/86* maloletnik, teško poremećen i delinkventan dečak, vraćan je u pritvor devet puta, ali je svaki put puštan na slobodu na dan isteka ili pre zakonskog roka od petnaest dana. U toku jedne godine maloletnik je proveo ukupno 119 dana u pritvoru, odnosno 119 dana je bio lišen slobode u periodu od 291 dana. Belgijski zakon predviđa mogućnost vraćanja u pritvor kada nije moguće pronaći odgovarajuću osobu ili ustanovu koja bi odmah primila maloletnika. U Belgiji su državne institucije otvorenog tipa, tako da država nije imala instituciju zatvorenog tipa koja bi bila u mogućnosti da primi veoma poremećene maloletnike. Sud je smatrao da je država Belgija u skladu sa Konvencijom imala obavezu da obezbedi odgovarajuće objekte koji zadovoljavaju zahteve bezbednosti i obrazovanja.
U slučaju *D. G. v. Ireland(2002), ECHR, 39474/98* o maloletniku je od njegove druge godine brinula država. Pokušaji da se maloletnik smesti u hraniteljsku porodicu su propali zbog njegovog ponašanja i 1996. godine osuđen je na devet meseci zatvora. Deo kazne je proveo u ustanovi Sv. Patrika u Irskoj, a nakon puštanja na slobodu bio je u hostelu za beskućnike. Lokalne vlasti su smatrale da bi potrebe maloletnika na najbolji način zadovoljilo terapeutsko odeljenje za omladinu između 16 i 18 godina starosti, ali takvo odeljenje nije postojalo u Irskoj. Vrhovni sud je odredio nadzornika ad litem i uputio maloletnika da podnese tužbu protiv lokalnih vlasti koje su ga lišile ustavnog prava ne obezbedivši mu potreban smeštaj i negu. Imajući u vidu da se Irska opredelila za sistem vaspitnog nadzora kao model borbe protiv maloletničke delinkvencije, Sud smatra da je Irska bila dužna da osnuje adekvatne ustanove koje će ostvariti uslove obrazovanja i bezbednosti. Vidi: Ž. Ditertr: Izvodi iz najznačajnijih odluka Evropskog suda za ljudska prava, Beograd, 2003. str. 113.

14 Upravno-pravna zaštita osuđenih lica se obezbeđuje od momenta stupanja na izdržavanje kazne u zatvorsku ustanovu. Presuda VSS, U. 1165/2006, od 18.04. 2006. Za lica lišena slobode dan predaje tužbe u upravnom sporu zavodu za izvršavanje krivičnih sankcija smatra se kao dan predaje sudu. Rešenje VSS, U. 4279/2006. od 28. 08. 2006.

omogućavala su samo unutrašnju kontrolu (pritužba upravniku i žalba direktoru Uprave) izvršenja kazne zatvora. U skladu sa savremenim penološkim standardima, pravom na sudsku zaštitu značajno se unapređuje sistem zaštite prava osuđenih lica i uvodi princip spoljašnje kontrole izvršenja kazne zatvora, čime se i oblast izvršenja kazne zatvora sadržinski integriše u pravni sistem.[15]

Obzirom na karakter kazne maloletničkog zatvora, koja ima atribute kazne uprkos elementima vaspitnog karaktera, nema razloga za verovanje da je zakonodavac imao nameru da ovo "sistemsko" pravo lica osuđenih na kaznu zatvora izostavi u slučaju izvršenja kazne maloletničkog zatvora. Međutim, sudska zaštita protiv mera i odluka upravnika zavoda koju maloletnik ostvaruje pred većem za maloletnike suda koji je sudio u prvom stepenu nema karakter sudske zaštite kao načina spoljašnje kontrole izvršenja ove kazne..

Shodna primena odredbi ZIKSa kojima se uređuje izvršenje kazne zatvora na sve pozicije koje nisu regulisane odredbama ZMUKD o izvršenju kazne maloletničkog zatvora i odredbama o izvršenju zavodske mere upućivanja u vaspitno-popravni dom (čl. 145. ZMUKD), podrazumeva i shodnu primenu čl. 165. ZIKS. "Pravo na sudsku zaštitu protiv mera i odluka upravnika kazneno-popravnog zavoda u kome izdržava kaznu" predviđeno čl. 140. ZMUKD, treba shvatiti kao posebno pravo maloletnika na izdržavanju kazne maloletničkog zatvora da se direktno obrati sudu, odnosno veću za maloletnike suda koji je sudio u prvom stepenu, protiv bilo koje mere ili odluke upravnika zavoda kojom je nezadovoljan.[16] Ovo pravo maloletnika nema istu sadržinu kao i pravo na sudsku zaštitu predviđenu ZIKSom. Sudska zaštita prava osuđenih lica u smislu opšteg principa predstavlja uvek spoljašnji vid kontrole izvršenja kazne zatvora i ne sprovodi se odlučivanjem od strane organa koji su uključeni u izricanje i izvršenje krivične sankcije. Sporno je i da li je namera zakonodavca da pravom na žalbu maloletnika na rešenje o pritužbi maloletnika veću za maloletnike prvostepenog suda koji je sudio u postupku u kome je izrečena kazna zatvora, čl. 97. ZMUKD, obezbedi posebnu sudsku zaštitu prava maloletnika, ili se ovom žalbom inicira donošenje konačne odluke, povodom koje se može voditi upravni spor.

Sudska zaštita, kao spoljašnji vid kontrole izvršenja kazne zatvora, ostvaruje se u upravnom sporu koji se može pokrenuti i voditi protiv konačnih odluka kojima je osuđenom tokom izvršenja kazne zatvora ograničeni ili povređeno neko pravo utvrđeno zakonom. Odredbe ZMUKD su nejasne u pogledu pitanja šta se smatra konačnom odlukom kojom je neko pravo maloletnog osuđenika povređeno i na osnovu koje se može pokrenuti upravni spor, i ostvariti sudska zaštita. Obzirom da je kazna maloletničkog zatvora zavodska sankcija, čije izvršenje organizuje, sprovodi i nadzire Uprava za izvršenje zavodskih krivičnih sankcija (čl. 13. ZIKS), ima razloga da se maloletniku omogući žalba direktoru Uprave za izvršenje zavodskih sankcija, na odluku upravnika o pritužbi maloletnika, pri čemu odluka direktora Uprave ima karakter konačne odluke u drugom stepenu,

---

15 S. Soković: Zaštita prava osuđenih lica i kontrola izvršenja kazne zatvora (domaće pravo i međunarodni standardi), Zbornik radova: Srbija i evropsko pravo V, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Institut za pravne i društvene nauke, priređivač: D. Stojanović, Kragujevac, 2002, str. 297.

16 O. Perić: Komentar zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivično-pravnoj zaštiti maloletnih lica, drugo dopunjeno izdanje, Beograd, 2007. str. 186, 248.

protiv koje se može voditi upravni spor. Ovo pravo treba posebno normirati, jer se shodna primena odgovarajuće odredbe ZIKSa ne podrazumeva, obzirom da pravo maloletnika na žalbu povodom odluke o pritužbi regulisano kao pravo na sudsku zaštitu iz čl. 140. ZMUKD. Nema razloga da se mogućnost da se maloletnik obrati veću za maloletnike suda koji je sudio u prvom stepenu povodom mera i odluka upravnika zavoda u kome izdržava kaznu, ne zadrži i pored posebnog prava na žalbu direktoru Uprave, kao specifičnost izvršenja kazne maloletničkog zatvora, odnosno kao "veća mogućnost maloletnika da se neposredno obrati sudskoj instanci".[17]

CRIMINAL SANCTIONS IMPOSED ON JUVENILES - BASIC CHARACTERISTICS, EXECUTION

Snežana Soković
Faculty of Law, Kragujevac

Summary

As for the execution of criminal sanctions, the general public expected that the reform of our criminal legislation would, besides the implementation of international standards and the compliance of the substantive law with the procedural law, eliminate the consequences of the previous period of "staggering" in this field and bring adequate solutions that will contribute to crime prevention. Although the new Law on the execution of criminal sanctions still retains some discrepancy between substantive and procedural law, and fails to further define some important institutes and their functions, this Law, nevertheless, has brought some significant novelties related to the inclusion of international standards and more coherent and functional system of the execution of criminal sanctions over juveniles. The good thing is that the execution of the criminal sanctions over juveniles has been taken out from the Law on the execution of criminal sanctions and included into Law on juvenile delinquents and their legal protection. This concept of unification of all aspects of juvenile delinquency into one unique segment enables more coherent, connected, harmonized and functional approach to the execution of criminal sanctions. And the Law on juvenile delinquency has also significantly contributed to the improvement of the system of juveniles' criminal sanctions. This system can be further improved by overcoming the chronic problems in domestic punitive system: lack of professional staff, location and categorization of remand institutions, loose link between the institutions and the authority… Financial problems and deficiency of juvenile remand institutions are not, according to European Court of Human Rights, legitimate and acceptable arguments that some countries often resort to, since all countries are the signatories of some sort of international documents on the protection of human rights and liberties and are, therefore, obliged to provide adequate institutions for the execution of criminal sanctions and measures according to the system they have opted for.

17 O. Perić: op. cit. str. 248.

The author also points out to the need that certain regulations should be amended to better regulate the legal (court) protection of juvenile delinquents on which criminal sanctions have been imposed.
Key words: criminal penalties, minors, enforcement, reform of criminal legislation, specific duties, educational measures monitoring, institutional educational measures, juvenile prison.

ALTERNATIVNE SANKCIJE I RAD POVERENIKA U REPUBLICI SRBIJI

Damir Joka
Odeljenje za tretman i alternativne sankcije, Ministarstvo pravde, Beograd
Olga Jovanović
Ministarstvo pravde, Beograd

Uvođenjem alternativnih sankcija u naše krivično zakonodavstvo, kao i uspostavljanjem Povereničke službe koja će raditi na njihovoj realizaciji, otvoreno je novo poglavlje u izvršenju krivičnih sankcija u Republici Srbiji. Na taj način smo ušli u porodicu evropskih pravosudnih sistema u kojima se individualnizacija, a istovremeno i humanizacija izvršenja krivičnih sankcija podiže na maksimalan nivo. U pitanju su izvršioci krivičnih dela tzv. društvene opasnosti niskog rizika, i upravo je ta karika do sada nedostajala u podizanju rehabilitacije osuđenog, a istovremeno i adekvatne zaštite društvene zajednice, na pravi nivo.

Osnivanje Povereničke službe predstavlja i dobar osnov za dalji razvoj sistema alternativnog kažnjavanja, što će značiti dalje unapređivanje Krivičnog zakona u Srbiji, kao i korak napred u našoj kaznenoj politici.

Ključne reči: Alternativne sankcije u Republici Srbiji, Povereničkа služba, poverenik, uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom, kazna rada u javnom interesu

USPOSTAVLJANJE SISTEMA IZVRŠENJA ALTERNATIVNIH SANKCIJA U REPUBLICI SRBIJI

Krajem 2005. godine pristupilo se usvajanju seta zakona iz oblasti krivičnog zakonodavstva koji su imali za cilj značajno unapređenje krivičnog zakonodavstva nakon dužeg vremenskog perioda. Novi Krivični zakonik, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija i Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, stupili su na snagu 01.01.2006. godine i u okviru niza izmena, po prvi put u odnosu na sisteme sankcija, važno mesto dobijaju tzv. alternativne sankcije.

U Krivičnom zakoniku to su: kazna rada u javnom interesu, uslovna osuda i uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom, a kazna rada u javnom interesu predviđena je i u Zakonu o prekršajima.

Uvođenje sistema alternativnog sankcionisanja u postojeći krivični sistem Republike Srbije u potpunosti je u skladu sa modernim evropskim trendovima u oblasti kaznene politike i potrebom uspostavljanja zajedničkih principa o kaznenoj politici među državama članicama Saveta Evrope.

Ovi principi iskazani su u preporukama:

P (1992) 16 Sankcije i mere koje se sprovode u zajednici,
P (1997) 12 Osoblje zaduženo za sprovođenje sankcija i mera,
P (1999) 22 Prenaseljenost zatvora i inflacija zatvorske populacije,
P (2000) 22 Poboljšanje sprovođenja Evropskih pravila o sankcijama i merama koje se sprovode u zajednici,
P (2006) 2 (revidirana) Evropska zatvorska pravila.

Cilj uspostavljanja izvršenja alternativnih sankcija u okviru zajednice bazira se na vrednostima kojima se:

- izbegavaju negativni efekti zatvaranja (stigmatizacija, odvajanje od porodice, prekid školovanja, gubitak posla, uticaj zatvorenika i dr.);
- smanjuje zatvorska populacija što za posledicu ima manje troškove i izdvajanja društvene zajednice;
- društvenoj zajedici daje aktivnija uloga u krivično - pravnom sistemu;
- društvenoj zajednici neposredno pruža korist u vidu besplatnog rada osuđenih;
- efikasno i javno sprovodi reintegracija osuđenih u društvo;
- stvaraju uslovi za otklanjanje ili ublažavanje štete pričinjene žrtvi krivičnog dela ili njeno izmirenje sa osuđenim.

Da bi u sudskoj praksi alternativne sankcije mogle da budu na adekvatan način primenjene, neophodno je da za to postoje odgovarajući organizacioni uslovi kao i materijalni i ljudski potencijal.

U trenutku donošenja novih zakona u našem društvu nije postojala posebna služba koja bi bila zadužena za praćenje izvršenja pojedinih alternativnih sankcija, čak i onih koje su od ranije kod nas poznate (na primer, uslovne osude sa zaštitnim nadzorom koja je bila predviđena još 1977. godine). Upravo zbog toga, ova sankcija nikada nije izricana u sudskoj praksi.

Iskustva sa primenom alternativnih sankcija u drugim državama (prvenstveno onih koje su u procesu tranzicije) pokazuju da, uprkos normativnom propisivanju, zbog stava stručne javnosti i nedostatka organizacionih preduslova, izostaje njihovo izricanje i primena.

Da se ista situacija ne bi ponovila i kod nas, te da bi nova zakonska rešenja mogla na zadovoljavajući način u praksi da budu iskorišćena kao alternative kazni kratkotrajnog zatvora, bilo je potrebno da se strateški planiranim i preduzetim aktivnostima stvore uslovi za sprovođenje izvršenja novog sistema sankcionisanja.

Usvajanjem novog Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Upravi za izvršenje zavodskih sankcija (u daljem tekstu Uprava) stavljena je obaveza izvršenja ovih sankcija preko poverenika. Zakonodavac se rukovodio činjenicom da Uprava poseduje organizacionu strukturu koja pokriva teritoriju Republike Srbije i ima stručne kadrove koji poseduju iskustvo u izvršenju zavodskih sankcija.

U tom trenutku (početak 2006. godine) Uprava nije ni organizaciono ni kadrovski imala ni jednu pretpostavku za izvršenje ovih sankcija, dok su, istovremeno, sudovi imali mogućnost izricanja.

U cilju prevazilaženja ove nelogičnosti i uspostavljanja sistema izvršenja alternativnih sankcija bilo je neophodno u okviru Uprave formirati organizacionu jedinicu – Odeljenje za tretman i alternativne sankcije (u daljem tekstu Odeljenje),

što je i realizovano usvajanjem jedinstvene sistematizacije Uprave od strane Vlade. Nakon toga bilo je moguće kadrovski popuniti predviđena mesta poverenika i započeti dug proces implementacije.

Sledeća faza podrazumevala je izbor poverenika koji bi bili zaduženi za sprovođenje alternativnih sankcija, u prvoj fazi implementacije na teritoriji koju pokriva Okružni sud u Beogradu i Opštinski sudovi koji mu pripadaju. U tom cilju odabrano je 15 zaposlenih iz tri ustanove za izvršenje zavodskih sankcija sa teritorije grada Beograda. Profesionalni profil zaposlenih odgovarao je u potpunosti predviđenim uslovima izvršenja alternativnih sankcija i obuhvatao je specijalne pedagoge, pedagoge, psihologe i socijalne radnike.

Uporedo sa ovim aktivnostima Uprava je u okviru strateškog partnerstva u reformi sistema izvršenja sankcija u Republici Srbiji sa Misijom OEBS-a u Republici Srbiji i Kancelarijom Saveta Evrope u Beogradu, donela planski dokument o implementaciji alternativnih sankcija i precizirala sve zadatke koje je u narednom periodu trebalo ostvariti.

Donošenjem novih krivičnih zakona kreiran je polazni normativni okvir koji je u narednom periodu trebalo da bude unapređen adekvatnim podzakonskim rešenjima jer postojeći zakonski okvir nije dovoljan. U Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija izostalo je detaljnije regulisanje izvršenja alternativnih sankcija, te je trebalo izraditi Pravilnike o izvršenju kazne rada u javnom interesu i izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom. Ovaj zadatak realizovan je u saradnji Uprave, OEBS-a i profesora Univerziteta stručnjaka za krivično i izvršno pravo. Pravilnici su nakon duge procedure usaglašavanja doneti u februaru 2008. godine.

Uporedo sa izradom podzakonskih akata pristupilo se izradi Profesionalnog profila poverenika i Programa obuke poverenika. Ovo je značajno jer se na taj način u potpunosti definiše obim znanja i veština kojima poverenik treba da raspolaže kao i metodologija rada uključujući sve neophodne procedure i postupke o kojima će u okviru ovog rada kasnije biti više reči.

Izabrane poverenike, najpre je bilo neophodno kvalitetno edukovati i dobro obučiti jer će se prema uspešnosti njihovog rada, najviše meriti uspešnost celog koncepta alternativnog sankcionisanja. Edukacija poverenika je tako struktuirana, da oni preko nje dobiju realnu sliku svog delokruga rada, svojih konkretnih dužnosti i etičkih zahteva svoga posla i da im omogući da redovno unapređuju svoju profesionalnu kompetentnost kroz kontinuiranu obuku.

Programski, obuka je omogućila poverenicima da na različitim nivoima stiču znanja o problemima kriminaliteta i njegovog društvenog konteksta, zakonskoj regulativi, znanja o organizaciji, funkcionisanju i vrednostima povereničke službe, kao i znanja koja se odnose na opservaciju i tumačenje ponašanja, veštinu komunikacije i ostale veštine međuljudskih odnosa u specifičnim uslovima izvršenja alternativnih sankcija.

Uspešno pohađanje obuke je preduslov za dobijanje odgovarajuće licence za rad na poslovima poverenika.

Obuka poverenika organizovana je i realizovana u kontinuitetu tokom 2007. i 2008. godine, u saradnji sa Centrom za obuku zaposlenih u Upravi, Misijom OEBS-a i Savetom Evrope, kroz više seminara sa predavačima iz osam zemalja Evropske Unije koji su neposredno angažovani na izvršenju alternativnih sankci-

ja i koji su nam preneli svoja iskustva, probleme i dostignuća kao i uvid u različite pristupe izvršenju alternativnih sankcija u pojedinim sistemima izvršenja.

Uporedo sa programom obuke, zahvaljujući angažovanju Misije OEBS-a i Saveta Evrope organizovane su studijske posete kako bi se naši poverenici na licu mesta upoznali sa sistemom izvršenja alternativnih sankcija u pojedinim zemljama. Studijske posete obavljene su u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Italiji, Holandiji kao i zemljama u okruženju, Mađarskoj, Rumuniji i Hrvatskoj koje su već počele sa primenom alternativnog kažnjavanja.

Početkom 2008. godine u okviru projekta Misije OEBS-a i Ambasade Kraljevine Holandije uspostavljena je saradnja sa holandskom Probacionom službom koja je preuzela ulogu supervizije uspostavljanja sistema alternativnih sankcija u Republici Srbiji i trajaće do kraja 2009. godine odnosno do uspostavljanja regionalnih centara za izvršenje alternativnih sankcija.

Komparativna iskustva iz regiona**,** pokazala su da je kvalitetna edukacija i senzibilizacija sudija i tužilaca od suštinskog značaja za uspešno sprovođenje koncepta alternativnog sankcionisanja.

Alternativno sankcionisanje je nov koncept sa kojim pravosudni organi u Srbiji nisu imali prilike da se do sada upoznaju i prema čijoj primeni, prirodno mogu imati rezerve i određenu dozu nepoverenja. U cilju prevazilaženja ovog problema, neophodno je bilo planirati i sprovesti proces edukacije i senzibilizacije sudija i tužioca, u kome će im jasno biti predočen koncept, priroda, komparativna iskustva i prednosti alternativnog sankcionisanja.

Da bi se to postiglo, uspostavljena je saradnja sa Pravosudnim centrom i Vrhovnim sudom Republike Srbije u cilju zajedničkog planiranja programa i dinamike obuke za sudije i tužioce. Urađen je Program obuke i formirana je grupa sudija i tužilaca koja je nakon obuke po sistemu treninga za trenere, preuzela ključnu ulogu u obuci ostalih sudija i tužilaca u pravosudnom sistemu Republike Srbije. U dosadašnjem sprovođenju ovog programa obučeno je više desetina sudija i tužilaca iz preko dvadeset opštinskih i okružnih sudova.

Odeljenje za tretman i alternativne sankcije Uprave aktivno je uključilo poverenike, kao predavače za određene teme, ali i kao predstavnike službe sa kojima će pravosudni organi aktivno sarađivati u procesu sprovođenja sankcija.

U vreme porasta kriminaliteta, primena alternativnih sankcija ne može dati zadovoljavajuće rezultate u uslovima još uvek pretežno represivne orijentacije većine članova našeg društva koju zastupa i veći deo stručne javnosti. U cilju prevazilaženja ovog stanja, Uprava i Odeljenje za izvršenje alternativnih sankcija imaju obavezu da planiraju i kontinuirano sprovode aktivnosti, među kojima su organizacija stručnih savetovanja, seminara, konferencija ili okruglih stolova za predstavnike stručne javnosti, širenje informacija o prirodi i sadržaju alternativnih sankcija i mera preko medija, tako da javnost može da ih razume i prihvati kao pravičnu reakciju društva na kriminalno ponašanje, koja obezbeđuje efikasan nadzor i kontrolu nad prestupnikom i redovno informisanje svih značajnih društveno-političkih činilaca i javnosti o društvenim i ekonomskim pogodnostima koje proističu iz smanjenja primene zatvorskih kazni, a veće primene alternativnih sankcija i mera. Od velikog značaja za popularizaciju alternativnog kažnjavanja je izrada i podela reklamnih materijala kojima se promoviše rad Službe poverenika, izrada internet stranice i sl.

Jedan od najvažnijih zadataka Uprave i Službe poverenika bilo je konkretno uspostavljanje saradnje sa lokalnom zajednicom u cilju izvršenja sankcija. U tom cilju preduzeta je opširna akcija na potpisivanju ugovora sa javnim preduzećima i organizacijama koje se bave poslovima od opšteg društvenog značaja kako bi se konkretizovala saradnja i stvorili uslovi za realizaciju sankcija. Ovaj posao je uspešno sproveden tokom marta i aprila 2009. godine kada je na osnovu potpisanih ugovora sa javnim preduzećima i pojedinačnih ugovora otpočela realizacija alternativnih sankcija u Republici Srbiji.

Ostvarujući sve napred navedene zadatke Uprava za izvršenje zavodskih sankcija kroz rad Služba poverenika postavlja temelje za razvoj moderne probacione službe. Budućom izmenom postojećeg krivičnog zakonodavstva (Zakonika o krivičnom postupku, Krivičnog zakonika i Zakona o izvršenju krivičnih sankcija) i donošenjem posebnog zakona o nadležnostima i radu Probacione službe sa pratećim podzakonskim aktima, omogućiće se da Probaciona služba proširi svoje aktivnosti u:

- **pretkrivičnom postupku** - po zahtevu tužilaštva ili suda u postupku nadzora i izveštavanja o izvršenju mera ili obaveza koje je tužilac naložio osumnjičenom kao uslov od čijeg ispunjenja zavisi obustava krivičnog postupka;
- **krivičnom postupku** - po zahtevu suda, izrađuje tzv. izveštaj pre izricanja sankcije, koji treba da pomogne sudu da okrivljenom odredi adekvatnu krivičnu sankciju. U izveštaju se nalaze podaci o porodičnom, zdravstvenom, obrazovnom, radnom i imovinskom statusu okrivljenog kao i tzv. procena rizika okrivljenog, odnosno procena stepena opasnosti koji okrivljeni predstavlja za društvenu zajednicu i procena stepena opasnosti da će okrivljeni ponoviti/nastaviti sa vršenjem krivičnih dela;
- **skraćenom postupku i postupcima za izricanje krivičnih sankcija bez glavnog pretresa** - izradom izveštaja pre izricanja sankcije u postupcima koji se vode za lakša krivična dela i za koje je moguće izricanje alternativnih sankcija;
- **postupku izvršenja postojećih sankcija - s**aradnjom sa službama za tretman u ustanovama za izvršenje zavodskih sankcija u primeni uslovnog otpusta, pripremi osuđenog za otpuštanje sa kazne i u postpenalnom prihvatu osuđenog;
- **postupku izvršenja novih alternativnih sankcija i mera** - nadzorom nad ispunjavanjem obaveza iz odluke suda kojom se okrivljenom/osuđenom određuje kućni pritvor, boravak u " kući na pola puta ", elektronsko praćenje i dr.

PRAVNI OKVIR ZA IZVRŠENJE ALTERNATIVNIH SANKCIJA U REPUBLICI SRBIJI

Zaokruživanjem pravne regulative stvorene su pretpostavke za realizaciju alternativnih sankcija u okvirima evropskih standarda i uspostavljanje savremene, funkcionalne i efikasne Povereničke službe.

Krivični zakonik Republike Srbije («Službeni glasnik RS» br.85/05) propisuje novu vrstu krivične sankcije - kaznu rada u javnom interesu i meru upozorenja -

uslovnu osudu sa zaštitnim nadzorom, koja i pored postojanja u našem krivično pravnom sistemu nikada nije izricana u praksi.

Članovima 71. – 76. Krivičnog zakonika predviđena je mogućnost da sud može odrediti da se učinilac kome je izrečena uslovna osuda stavi pod zaštitni nadzor za određeno vreme u toku vremena proveravanja uz primenu mera pomoći, staranja, nadzora i zaštite.

Saglasno tome Zaštitni nadzor može obuhvatiti jednu ili više od sledećih obaveza:

1. javljanje organu nadležnom za izvršenje zaštitnog nadzora u rokovima koje taj organ odredi;
2. osposobljavanje učinioca za određeno zanimanje;
3. prihvatanja zaposlenja koje odgovara sposobnostima učinioca;
4. ispunjavanje obaveza izdržavanja porodice, čuvanja i vaspitanja dece i drugih porodičnih obaveza;
5. uzdržavanje od posećivanja određenih mesta, lokala ili priredbi, ako to može biti prilika ili podsticaj za ponovno vršenje krivičnih dela;
6. blagovremeno obaveštavanje o promeni mesta boravka, adrese ili radnog mesta;
7. uzdržavanje od upotrebe droge ili alkoholnih pića;
8. lečenje u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi;
9. posećivanje određenih profesionalnih i drugih savetovališta ili ustanova i postupanje po njihovim uputstvima;
10. otklanjanje ili ublažavanje štete pričinjene krivičnim delom, a naročito izmirenje sa žrtvom učinjenog krivičnog dela.

Vreme trajanja mera zaštitnog nadzora određuje se u okviru roka proveravanja utvrđenog u uslovnoj osudi. U pogledu trajanja mera zaštitnog nadzora prisutna je i dinamičnost pa tako, sud može, s obzirom na ostvarene rezultate, pojedine obaveze ukinuti ili zameniti drugim. U slučaju ispunjenja svrhe ove mere, može zaštitni nadzor ukinuti pre isteka određenog vremena.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (``Službeni glasnik Republike Srbije``, br. 85/05) propisuje:

- Nadležnost za izvršenje uslovne osude sa zaštitnim nadzorom;
- Dužnosti i prava poverenika i osuđenog lica ;
- Dužnost obaveštavanja suda.
- Ovim zakonom je donošenje bližih propisa o izvršenju zaštitnog nadzora preneto ministru nadležnom za pravosuđe.

Krivični zakonik članom 52. je propisano je da se kazna Rada u javnom interesu može se izreći za krivična dela za koja je propisan zatvor do tri godine ili novčana kazna. Pod njim se podrazumeva svaki onaj društveno koristan rad kojim se ne vređa ljudsko dostojanstvo i koji se ne vrši u cilju sticanja dobiti. Okvir i trajanje rada su jasno određeni i važno je istaći da je za izricanje rada u javnom interesu neophodan pristanak osuđenog. U slučaju da osuđeni ne obavi deo ili sve časove izrečene kazne rada u javnom interesu, sud će ovu kaznu zameniti kaznom zatvora, i suprotno, u slučaju da osuđeni ispunjava sve svoje obaveze vezane za rad u javnom interesu, sud mu može dužinu izrečenog rada u javnom interesu umanjiti za jednu četvrtinu.

U glavi V i VII Zakona o izvršenju krivičnih sankcija («Službeni glasnik Republike Srbije» br. 85/05), propisane su osnovne odredbe o izvršenju kazne rada

u javnom interesu. Određena je nadležnost poverenika posebne organizacione jedinice Uprave (Odeljenja za tretman i alternativne sankcije) za izvršenje ovih sankcija. Time je dat pravni osnov za formiranje Povereničke službe čiji je zadatak efikasno izvršenje alternativnih sankcija. Uloga Povereničke službe je da stručnim radom i stalnom podrškom pomogne osuđenom da izvrši obaveze, odnosno rad u javnom interesu opredeljen u sudskoj odluci i da u saradnji sa porodicom utiče na razvijanje društveno prihvatljivog ponašanja radi ponovnog uključivanja u društvenu zajednicu. Ovim zakonom je donošenje bližih propisa o izvršenju kazne Rada u javnom interesu preneto ministru nadležnom za pravosuđe.

Pravilnikom o izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom i Pravilnikom o izvršenju kazne rada u javnom interesu («Službeni glasnik Republike Srbije» br. 20/08). preciznije je definisano izvršenja alternativnih sankcija, određivanja poverenika u konkretnim slučajevima, načina njihovog rada, njihovih ovlašćenja i obaveze, kao i prava i obaveze osuđenih.

Pravilnikom o izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom bliže se uređuje izvršenje uslovne osude sa zaštitnim nadzorom. Njime su definisana:

- Načela izvršenja zaštitnog nadzora;
- Nadležnost za izvršenje zaštitnog nadzora;
- Određivanje, shodna primena, zamena poverenika, ovlašćenja poverenika, način rada poverenika, saradnja poverenika sa drugim organima;
- Utvrđivanje individualnog programa za izvršenje uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, njegov sadržaj, realizacija i izmene, kao i obaveze i prava osuđenog;

Pravilnikom o izvršenju kazne rada u javnom interesu bliže je uređeno izvršenje kazne rada u javnom, status poverenika, uslovi za određivanje poverenika, ovlašćenja, način rada, odgovornost, obaveze i evidencija poverenika.

Osnovno načelo kod izvršenja rada u javnom interesu je da je rad u javnom interesu društveno koristan, besplatan i ne služi sticanju dobiti. Osnovna ideja je da se obavljanjem rada u javnom interesu teži razvoju odgovornijeg odnosa osuđenog lica prema društvu i posledicama sopstvenih postupaka, pri čemu se načinom na koji se obavlja osuđenom i njegovoj porodici garantuju poštovanja ljudskog dostojanstva, osnovnih prava i sloboda i privatnosti.

Rad u javnom interesu se obavlja kod poslodavca sa kojim se sklapa pojedinačni ugovor za svakog osuđenog, u okviru koga su određeni delatnost, obaveze i prava poslodavca.

Dalje, Pravilnikom su precizno definisani rokovi postupanja poverenika u realizaciji rada u javnom interesu, intenzitet i dinamika neposrednog kontakta i praćenja osuđenog kao i postupanje kod izmena realizacije rada u javnom interesu.

- Ovim Pravilnikom je detaljno regulisan:
- Status poverenika;
- Uslovi za određivanje poverenika;
- Način određivanja poverenika, njegova zamena i ovlašćenja;
- Način rada poverenika, njegove odgovornosti i obaveze.

Kaznu rada u javnom interesu i uslovnu osudu sa zaštitnim nadzorom poverenici će izvršavati u odnosu na punoletne učinioce krivičnih dela kojima je sudskom odlukom izrečena pravosnažna presuda.

POVERENIK

Za poverenika u Republici Srbiji može biti određen državni službenik koji ima stečenu visoku stručnu spremu odgovarajuće struke (socijalni radnik, specijalni pedagog, psiholog, pedagog i sl.), sa odgovarajućim radnim iskustvom u struci. U našem slučaju svi poverenici poseduju stručno penološko iskustvo, stečeno na obavljanju poslova dijagnostike i realizacije tretmana osuđenih lica koji borave u nekom od tri zavoda na teritoriji Beograda: Okružnom zatvoru, Specijalnoj zatvorskoj bolnici i Kazneno popravnom zavodu u Padinskoj Skeli. Poverenik mora da poseduje ljudske osobine koje mogu biti uzor ponašanja osuđeniku. Posebno se vrednuje fleksibilnost i stabilnost ličnosti poverenika sa jasnom motivacijom za obavljanje ovog posla.

Obavezan preduslov za rad poverenika je, osim stečene visoke stručne spreme, i obuka o specifičnostima izvršenja alternativnih sankcija.

Poverenici pristupaju izvršenju alternativnih sankcija stručno, odgovorno i u skladu sa propisanim zakonskim propisima.

Pri izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom i kazne rada u javnom interesu, poverenik štititi interese žrtve, društvene zajednice i osuđenika.

Izvršenje alternativnih sankcija podrazumeva individualizovani pristup, što znači da pri izradi programa i izvršenju kazne polazi od specifičnih potreba i poteškoća pojedinog osuđenika.

Poverenik uvek pristupa izvršenju ovih kazni na način koji osuđeniku i njegovoj porodici garantuje poštovanje ljudskog dostojanstva, osnovnih prava i sloboda i privatnosti.

Zabranjuje se diskriminacija nezavisno od rase, boje kože, pola, jezika, vere, političkog ili drugog uverenja, nacionalnog ili socijalnog porekla, imovine, rođenja, obrazovanja, društvenog položaja ili drugih osobina.

Poverenici ne smeju da daju podatke koji su u vezi sa izvršenim krivičnim delom i ličnim ili porodičnim prilikama osuđenog.

Pri izvršenju ovih kazni poverenik će se pridržavati etičkih normi (kodeksa i standarda) svoje struke.

U slučaju duže sprečenosti (npr. pogoršano zdravstveno stanje) ili nastupanja nekih novih okolnosti (na primer, promena boravišta) poverenik o istom u najkraćem mogućem roku obaveštava Odeljenje za tretman i alternativne sankcije.

Programiranje rada, to jest izrada programa, je važan segment izvršavanja ovih kazni. Radi se o smernicama zajedničkog rada poverenika i osuđenika, a ujedno i o parametrima na osnovu kojih se ocenjuje uspešnost izvršenja kazne.

Pri izvršenju ovih kazni poverenik koristi opšteprihvaćene stručne pristupe, metode i tehnike, a u cilju uspešne socijalne reintegracije osuđenika, što je i glavna svrha izricanja i izvršavanja alternativnih sankcija.

U sprovođenje alternativnih sankcija na osnovu stručne procene poverenik uključuje sva dostupna lica iz društvene zajednice koji mogu da pomognu u ostvarivanju svrhe kazne.

Prilikom izvršenja kazni kao i pri izradi programa i izveštaja poverenici se pridržavaju zakonskih propisa i podzakonskih akata.

Za svoj rad poverenik odgovara načelniku Odeljenja za tretman i alternativne sankcije i Direktoru Uprave za izvršenje zavodskih sankcija.

PROFESIONALNI PROFIL POVERENIKA

Alternativne sankcije predstavljaju savremen odgovor na kriminalitet. Kazna se izdržava u društvenoj zajednici, što je humaniji, manje restriktivan način kažnjavanja, čiji je cilj da osuđenog nauči, osposobi, usmeri na prosocijalno ponašanje, kako bi se izbegle negativne posledice zatvaranja, a istovremeno smanjio rizik od povrata i obezbedila zaštita društvene zajednice.

U Republici Srbiji poverenici rade na izvršenju dve alternativne kazne: kazna rada u javnom interesu i uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom.

Jedan od ključnih uslova za što efikasnije izvršenje kazne rada u javnom interesu, a još više uslovne osude sa zaštitnim nadzorom je adekvatna stručnost i obučenost poverenika i njihov kvalitetan rad.

Izvršenje alternativnih sankcija od poverenika, naročito u ovom, početnom periodu implementacije u Republici Srbiji traži visok stepen stručne kompetencije iz različitih oblasti rada:

- Pravni aspekti;
- Administracija/dokumentacija;
- Dijagnostika;
- Realizacija programa;
- Terapijsko znanje i veštine;
- Komunikacija;
- Resursi / Subjekti sistema;
- Opšta znanja;
- Organizacione / tehničke veštine;
- Koordinacija;
- Promovisanje sistema;
- Obuka i stručno usavršavanje poverenika.

U pravno - teorijskom okviru poverenik mora da poseduje:

- osnovno znanje o krivičnom postupku, institucijama i licima koje učestvuju u pokretanju i sprovođenju postupka;
- dobro poznavanje pravnih normi i sudskih procedura neposredno povezanih sa alternativnim sankcijama;
- detaljno poznavanje aktuelnog modela i protokola prakse izvršavanja alternativnih sankcija;
- opšte znanje o zakonskim propisima iz područja radnog i porodičnog prava, kao i socijalne i zdravstvene zaštite;
- poznavanje psiholoških osnova poremećaja u ponašanju, usvojena opšta znanja iz područja kriminologije, psihopatologije, viktimiologije;

U neposrednom radu s osuđenikom poverenik treba da poseduje:

- sposobnost profesionalne komunikacije sa osuđenicima, uspostavljanje i zadržavanje profesionalne distance, usvojene veštine uspostavljanja pozitivnog uticaja, oblikovanja dobrog odnosa;
- snalaženje u kriznim situacijama - zadržavanje staloženosti i uspešan rad sa licima u kriznoj ili emocionalnoj situaciji - tehnike uspostavljanja komu-

nikacije sa licima u emocionalnom stresu (agresivne, zbunjene, depresivne) - konstruktivno ophođenje naspram ljutnje i agresije;
- sposobnost ostvarivanja saradnje sa ljudima iz različitih socio - ekonomskih okruženja;
- poznavanje simptoma i ponašanja vezanih za uzimanje različitih supstanci, poznavanje problematike zavisnosti i osnovnih veština komuniciranja u radu sa zavisnicima;
- obučenost za korišćenje stručnih tehnika i metoda koje se koriste u individualnom i grupnom savetovanju;
- poznavanje tehnika motivisanja, kao i stručnog korišćenja konstruktivnog pritiska sa jasno definisanim očekivanim pozitivnim ishodom;
- samostalnost u prepoznavanje rizika i prilika, planiranju i organizaciji potrebnih intervencija pri rešavanju konkretnih problema.

Kod kazne rada u javnom interesu poverenik treba da:

- poznaje kapacitete lokalne zajednice za pomoć i rehabilitaciju osuđenika, kao i da poseduje umeće komunikacije sa različitim predstavnicima društvene zajednice;
- ima usvojene veštine kvalitetnog intervjuisanja osuđenika i okoline kako bi se obezbedile relevantne informacije koje pomažu pri pozicioniranju i određivanju smerova delovanja, donošenju strateških odluka, izboru intervencija i ranom upozoravanju.

Evaluacija u toku izvršavanja alternativne sankcije

U evaluaciji izvršenja kazne od velike je važnosti ispravna stručna procena poverenika, njegova kompetentnost i doprinos. Već u toku programiranja ciljeva i zadataka važno je da se definišu i prolazne kontrolne tačke i načini vrednovanja i procenjivanja određenih aktivnosti koje su usmerene na postizanje ciljeva.

Poverenik vrednuje pozitivne pomake obavljajući stručne razgovore i neposrednim posmatranjem ponašanja osuđenika u različitim situacijama. Pored informacija koje poverenik dobija neposredno prateći osuđenika i njegovo ponašanje, pri prikupljanju podataka poverenik koristi i različite upitnike, skale procene i ankete.

Redovnim beleženjem svojih zapažanja poverenik postiže potrebnu objektivnost što je značajno i zbog toga što može da ih upoređuje sa prethodnim i kasnijim zapažanjima, što je preduslov uspešne evaluacije.

U vrednovanju kazne poverenik se ne oslanja isključivo na svoju procenu. Osim poverenika, rezultate i odvijanje pojedinih procesa vrednuju i drugi subjekti koji učestvuju u njihovom izvršavanju. Odgovornost i kvalitet ponašanja i rada osuđenika tokom izvršavanja rada u javnom interesu neposredno prati i ocenjuje predstavnik kojeg je poslodavac odredio za nadzor rada osuđenika. Kod sprovođenja posebnih obaveza izrečenih uz zaštitni nadzor, ocenu napredovanja osuđenika daje stručnjak koji neposredno radi na sprovođenju te obaveze osuđenika (na primer: terapeut u savetovalištu za tretman zavisnosti).

Pri oceni sprovođenja određene alternativne sankcije, važno je da poverenik čuje i evidentira mišljenje i utisak osuđenika. Uvažavanjem njegovih predloga

dobija se poseban kvalitet ovakvog izvršavanja kazne, jer aktivno učešće osuđenog u svom tretmanu povećava efikasnost samog tretmana.

Kod ocene ponašanja osuđenika uzimaju se u obzir i dostupne informacije koje su dobijene od osoba u neposrednoj okolini osuđenika – bračni partner, deca, roditelji, komšije, prijatelji.

Poverenik kontinuirano evaulira napredak, procenjuje rizik, odnosno opasnost od ponovnog činjenja krivičnih dela, ocenjuje potrebu preispitivanja ili promene sudske odluke, vodi računa o zaštiti društvene zajednice, osuđenom pruža stručnu pomoć i zaštitu, na način da se ne ugrožava bezbednost zajednice, tj. pokušava da iznađe načine od kojih će korist imati i osuđenik i zajednica.

Kontinuiranom evaluacijom poverenik i osuđenik ocenjuju delotvornost svog rada, što omogućava adekvatno upravljanje rizikom i uspešnu socijalnu reintegraciju osuđenog.

Pri izradi izveštaja i dokumentacije poverenik treba da ima:

- sposobnost analiziranja informacija i vrednovanje rezultata za izbor najboljeg rešenja - razlikovanje bitnog od nebitnog, analitičko vrednovanje informacija u kontekstu konkretnih odluka;
- razvijene veštine pisanja izveštaja i podnesaka - podaci, sadržajno i stručnim terminima dobro pripremljeni za postupke analize, procene, dodeljivanje prioriteta i dalje postupanje;
- potreban nivo kompetencije koji podrazumeva sposobnost elaboracije ličnog rada iz aspekta psiholoških, sociloških, pedagoških, specijalno - pedagoških i drugih stručnih teorija i metoda.

Svi poverenici imenovani od strane Direktora uprave za izvršenje zavodskih sankcija za izvršenje alternativnih sankcija uslovne osude sa zaštitnim nadzorom i kazne rada u javnom interesu na području Republike Srbije dužni su da se pridržavaju stručnih standarda rada poverenika.

STRUČNI STANDARDI RADA POVERENIKA

U cilju unapređivanja i održavanja stručnosti i kvaliteta rada poverenika kao i unapređivanja delotvornosti izvršenja uslovne osude sa zaštitnim nadzorom i kazne rada u javnom interesu i posebno ujednačavanja prakse njihovog izvršavanja, izvršena je stručna standardizacija rada poverenika.

Standardizacija se sprovodi u saradnji sa holandskom Probacionom službom koja sprovodi obuku i superviziju u uspostavljanju i implementaciji sistema alternativnih sankcija u Republici Srbiji.

Ona se ogleda u utvrđivanju protokola o izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom za poverenike i protokola o izvršenju kazne rada u javnom interesu za poverenike.

Poslovi poverenika u okviru izvršenja uslovne osude sa zaštitnim nadzorom su sledeći:

- neposredno radi sa osuđenikom, pruža mu potrebnu stručnu pomoć i zaštitu;

- organizuje i nadzire izvršenje svih obaveza naloženih sudskom presudom;
- sarađuje sa članovima porodice, stručnjacima i različitim ustanovama u lokalnoj zajednici u kojoj osuđenik živi, a koje mogu da doprinesu ostvarivanju svrhe kazne;
- prati i koordinira sve aktivnosti koje se u okviru ostvarivanja svrhe kazne realizuju sa osuđenikom;
- podnosi redovne izveštaje jednom u šest meseci, vanredne izveštaje po potrebi, a petnaest dana po isteku vremena proveravanja dostavlja završni izveštaj.

Poslovi poverenika u okviru izvršenja kazne rada u javnom interesu su sledeći:

- upoznaje osuđenika sa izrečenom kaznom, njegovim pravima i obavezama;
- planira konkretnu vrstu i obim rada;
- određuje mesto rada;
- upoznaje osuđenog sa predstavnikom poslodavca;
- prati ponašanje osuđenog za vreme realizacije kazne rada u javnom interesu;
- izveštava osuđenog, sud i Odeljenje o početku obavljanja rada u javnom interesu;
- dostavlja pravilnikom propisane izveštaje sudu;
- vanrednim izveštajem obaveštava sud u slučaju pojave okolnosti koje bitno utiču na realizaciju kazne rada u javnom interesu i u roku od osam dana od završetka dostavlja završni izveštaj.

ALTERNATIVE SANCTIONS AND WORK OF THE COMMISSIONERS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Damir Joka
Department for treatment and alternative sanctions,
The Ministry of Justice, Belgrade
Olga Jovanović
The Ministry of Justice, Belgrade

Summary

By introducing of alternative sanctions in our criminal legislation, as well as by establishing of the Commissioners Service which will work on the realization of these sanctions, a new chapter in the execution of the criminal sanctions in the Republic of Serbia has been opened. That way we became a member of the European judiciary systems where the individualization and, at the same time humanization of the criminal sanctions is raised to the highest level. It concerns the offenders of the so-called low level social risk and precisely that has been a missing link so far in regards to the increasing of the rehabilitation of the convicted persons, and at the same time, the appropriate protection of the community to the right level.

Establishing of the Commissioners Service presents a solid basis for the further development of the alternative sentencing system, which will lead to the further improvement of the Criminal Code of the Republic of Serbia, as well as the step further in our penal policy.

Key words: Alternative sanctions in the Republic of Serbia, Commissioners Service, Commissioner, suspended sentence with protective supervision, community service sentence

*

KRIMINALITET I ZAVODSKE SANKCIJE

- stvarne i prividne posledice kaznene politike u Srbiji –

Zoran Ilić, Goran Jovanić
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Kriminalitet u Srbiji, njegov karakter, obim i oblici ispoljavanja, poslednjih decenija menja svoje lice i sve više postaje ozbiljna smetnja u razvoju društva. Pronalaženje adekvatnih odgovora – strategija i modela za njegovo sprečavanje i suzbijanje – svođenje u podnošljive okvire zahteva od svih bitnih činilaca hitno i intenzivno delovanje. U fokusu našeg interesovanja nalazi se upravo sagledavanje suštinskih karakteristika kriminaliteta punoletnih i maloletnih lica u Srbiji poslednjih 5 godina, posebno krivično-pravnog reagovanja organa i službi formalne socijalne kontrole. Prvi deo rada je posvećen sagledavanju savremenih globalnih strategija društvene kontrole kriminaliteta i mogućnosti njihove implementacije na našim prostorima. Analizirajući obilje statističkih pokazatelja o stanju institucionalne – zavodske zaštite osuđenih i mladih u sukobu sa zakonom konstatovali smo da je ovaj „sistem" zahvatila ozbiljna kriza. Zabrinjava evidentan porast zatvorske populacije, koji preti da obesmisli sve napore i reformske zahvate u oblasti kaznene politike. Analizirajući posledice kaznene politike nastojali smo da izdvojimo one koje su stvarnog od onih koje su prividnog karaktera. Poseban deo rada posvećen je analizi problema pritvaranja – privremenog lišavanja slobode i njegovog „doprinosa" u borbi protiv najtežih vidova kriminala u Srbiji.

Ključne reči: Kriminalitet, mladi u sukobu sa zakonom, zavodske sankcije, kaznena politika, formalna socijalna kontrola

Kreatori i praktičari u domenu kaznene politike bili gde na svetu veoma su zainteresovani za pronalaženje pravih rešenja u izradi sistema društvenog i državnog reagovanja na kriminalitet i njemu srodne pojave. U nastojanjima da se pronađu i promovišu strategije i programi koji će garantovati efikasniju zaštitu od ovog društvenog zla, savremeni svet je preplavljen čitavim spektrom različitih pristupa i modela kontrole kriminaliteta i devijantnosti. Na dugoj strani, kriminalitet kao individualna i društvena pojava beleži stalni porast, menja svoje lice, postaje sve složeniji i čini se ozbiljniji protivnik, primaran problem, a njegovo svođenje u podnošljive okvire uslov za opstanak i napredak društva. Tzv. „kriza bezbednosti" koja je poslednjih decenija zahvatila mnoga područja, pogotovu zemlje tranzicionog tipa, nastala je i kao posledica znatnog pomeranja sistema vrednosti i uloge zajednice, ali i evidentnog gubitka poverenja građana u pravo, zakone i institucije državne – društvene kontrole. Stoga je na mestu Berkijeva (R. N. Berki, 1986.) čuvena teza da „red i zakon" (law – and oreder) nisu dve stvari od kojih je jedna cilj a druga instrument za postizanje tog cilja. Red se postiže pra-

vom i zakonom, ali on nije puki rezultat već svojevrsna pretpostavka i izvor zakona. Red ili ustrojstvo je poredak vrednosti a zakon je ne samo sredstvo za zaštitu već i proizvod tih vrednosti. Fundamentalni uticaj političke i ideološke strukture države na stanje kriminaliteta, kao i na oblike i forme njegove kontrole najkonkretnije se pokazao na primeru zemalja u tranziciji, od socijalističko-komunističkih ka liberalno-kapitalističkim oblicima društveno političkog organizovanja. Porast kriminaliteta predstavlja po mnogima znak nazadovanja društvenih odnosa, znak nemoći državnih institucija da mu se adekvatno suprostave, ili još oštrije rečeno, kriminal je kako stvarna pretnja tako i simbol sloma društvenog poretka. Pobuna protiv „krize bezbednosti" je sve glasnija a konfuzija pri tom sve veća. Kriminologija i krivično pravo nisu u stanju da ponude brz i adekvatan odgovor na ovu konfuziju.

Zemlje u tranziciji, opsednute ekonomskim aspektima puta ka liberalnom kapitalizmu, doživljavaju – bivaju zapljusnute nizom negativnih posledica tog puta, pre svega kriminalitetom. U pokušajima da se sa tim izbore, najčešće se okreću uvođenju oštrijih oblika kontrole kriminaliteta, čak i po cenu manje brige za očuvanjem standarda demokratičnosti i fer tretmana. To zasigurno dovodi do pojave određenih oblika vulgarizacije legitimnih demokratskih težnji ka postizanju visokog nivoa podrške javnosti za uvođenjem pojedinih oblika socijalne politike.

Srbija je jedna od retkih evropskih, ali i zemalja zapadnog Balkana u kojoj su tendencije kretanja kriminaliteta pretrpele kako spoljne, tako i unutrašnje udare. U pitanju su, pre svega gotovo radikalne promene njenog državno-pravnog statusa sa svim nedaćama i posledicama iz toga proizašlih- kriza, sukobi, ratovi, bombardovanje, društvena dezorganizacija i sl. Sem toga, unutrašnje turbolencije – demokratska tranzicija, ekonomsko i svako drugo osiromašenje bitno su doprineli da kriminalitet i njemu srodne pojave dobiju svoje drugo lice, postanu primarni problem. Njegovo svođenje u podnošljive okvire danas predstavlja jedan od bitnih uslova za opstanak i napredak Srbije na brdovitom Balkanu. Kao posledica društvene anomije i moralne dezorganizacije Srbiju je poslednjih godina zahvatila svojevrsna sinbioza normalnih i patoloških pojava – neprirodna saradnja u „patriotskom poslu", „pakt sa đavolom", što je u znatnoj meri doprinelo porastu kriminala, posebno tzv. „organizovanog kriminala".

Pre nego se fokusiramo na osnovni predmet našeg rada – kriminalitet i zavodske sankcije u Srbiji sa posebnim osvrtom na prividne i stvarne posledice kaznene politike – ukratko ćemo se zadržati na analizi opštih pristupa kontroli kriminaliteta.

GLOBALNE STRATEGIJE DRUŠTVENE KONTROLE KRIMINALITETA

Naučna i stručna literatura je relativno bogata pokušajima utvrđivanja modela – strategija kontrole kriminalliteta i devijantnosti uopšte. Teorijski posmatrano jasno se izdvajaju dva globalna tipa kontrole kriminaliteta – tzv. „represivna" i strategija „nuđenja alternativa".

Represivni tip strategija kontrole kriminaliteta više odgovara tzv. „ stabilizacionim" ili „konzervativnim" društvenim sistemima koji se pretežno oslanjaju na eliminaciji i represiji, dok je strategija „nuđenja alternativa" bliža razvojnim ili progresivnim društvenim sistemima gde se kontrola ostvaruje preko pronalaže-

nja afirmativnih umesto destruktivnih aktivnosti. Bazirajući se na pretpostavci da je kriminalitet najvećim delom izraz individualnih motivacija da se stekne nelegitimna prednost u trci za najvažnija društvena dobra, američki kriminolog Hirš (Andrew von Hirsch 1983.) smatra da se utvrđivanjem „troškova" ili „cena" putem kažnjavanja – represije na kriminalitet može uticati preko motivacione strukture izvršilaca krivičnih dela. On smatra da je najefikasniji mehanizam prevencije kriminaliteta – kažnjavanje koje se zasniva na ideji što preciznije korespodencije između oštrine kazne i ozbiljnosti učinjenopg dela. Poznata je njegova „linija zatvora" kao svojevrsna granica na listi repertoara kazni, od onih koje nisu preterano zastrašujuće do onih koje imaju potencijalno zastrašujući efekat. Kao način za određivanje „linije zatvora" Hirš uvodi tzv. „mrežu osuda". I pored njenog prisustva u većini savremenih krivičnih zakonodavstava zasnovanih na odnosu težina dela – oštrina kazne, sve je više onih koji sumnjaju u pozitivne efekte zstrašujuće funkcije kazne, pogotovu lišenja slobode – zatvora.

Strategija „nuđenja alternativa" se bazira na promeni društveno-političkog aranžmana u cilju kontrole kriminaliteta i devijantnosti. Tipičan primer ove strategije nalazimo kod tzv. „levo realističke" konceptualizacije kontrole kriminaliteta, koja se bazira na pretpostavci da socijalno-politički antagonizmi generišu kriminalnu devijantnost, pre svega kapitalističkih društava. Na ovim osnovama je i nastala tzv. „teorija levog realizma" koju su promovisali i razvili britanski kriminolozi Džon Li i Džok Jang (John Lea i Džok Jang 1994.) u svojoj knjizi „Šta učiniti u pogledu reda i zakona: Kriza u devedesetim godinama" (1993). Pomenimo i njihova istraživanja „uličnog kriminala" kao i tzv. „kriminaliteta moćnih" u kojima se razvija ideja o „relativnom odricanju" kao osnovnom faktoru povećanja stopa kriminaliteta u industrijskim – kapitalističkim zemljama krajem prošlog veka.

Osnovna slabost ovih strategija zasnovanih na strukturnim promenama društvenih odnosa je u nedovoljno jasnom odgovoru na pitanje kako društvena promena dovodi do novih alternativa u odnosu na postojeće ustrojstvo društva. To je posebno interesantno za zemlje u tranziciji koje prolaze put od realnog socijalizma ka liberalno kapitalističkim društvenim sistemima i šta ovakva promena nudi kao alternativu za efektivnu i što je moguće manje represivnu društvenu kontrolu, pa i kontrolu kriminaliteta. Svedoci smo čestih, gotovo iznuđenih promena u režimu i postavci zakonodavnih i kontrolnih institucija koje jasno ukazuju da još nismo pronašli pravi put – strategiju kontrole kriminaliteta na našim prostorima.

„ABOLICIONIZAM" I „DEINSTITUCIONALIZACIJA" - BUDUĆNOST DRUŠTVENE KONTROLE KRIMINALITETA

Značajan broj savremenih i progresivnih teoretičara ukazuje na snažno prisustvo abolicionističkih ideja, posebno deinstitucionalizacije kao realne budućnosti u društvenoj kontroli kriminaliteta. U svetlu penalnih oblika tzv. „prinudne društvene kontrole", pre svega kazne zatvora nameće se pitanje dostižnosti korektivne promene? Nju je moguće pratiti na najmanje dva nivoa. Prvi nivo se odnosi na mogućnosti pozitivne promene –„popravke" – korekcije onih osuđenih koji su predmet penalnog tretmana. Drugi nivo tretira promenu dominantnih

aranžmana u oblasti organizacije institucija i strategija – tzv. korekciona promena u institucionalnom - političkom značenju. Iako je i jedan i drugi nivo od izuzetnog značaja za ukupnu društvenu kontrolu kriminaliteta, novije teorijske analize više su fokusirane na institucionalni nivo korekcionih promena.

Izraelski kriminolog Stenli Koen (Stanley Cohen, 1983.) u svojoj analizi razlikuje dve glavne korekcione promene na institucionalnom nivou. Prva se, po njemu, desila između 18 i 19 veka. Karakteriše je smanjenje upotrebe kazne shvaćene kao nanošenje fizičkog bola. Razvojem visoko centralizovanih sistema za kontrolu kriminaliteta došlo je do jasne diferencijacije penalnih i institucija za „zbrinjavanje" nekriminalizovanih oblika devijantnosti (institucije za mentalno obolele i prestupnike ometene u razvoju), povećao se broj specijalnih institucija – zatvora i azila – pojačana segregacija. Sve je to imalo za posledicu pojačanu formalizaciju procesa institucionalne kontrole kriminaliteta i jačanje uverenja da će segregacija - odvajanje prestupnika ostvariti pozitivan uticaj na smanjenje stope kriminaliteta – tzv. „hladni realizam". Centralizovana krivično pravna, posebno penološka administracija, veći broj formiranih represivnih institucija i jasno izražena segregacija nisu dovele do značajnijeg smanjenja stope kriminala. On nastavlja da se razvija i „usavršava", pa se stoga javlja potreba za pronalaženjem alternativnih koncepcija krivično pravnog sistema i kontrole kriminaliteta. Ove promene su već zaživele - stekle pravo građanstva u mnogim sistemima kontrole kriminaliteta. S. Koen ih naziva „drugom korekcionom promenom".

Suštinu savremenog sistema društvene kontrole kriminaliteta u institucionalnom smislu baziranoj na drugoj korekcionoj promeni čini traganje za alternativama klasičnom reagovanju na kriminalitet. Neki autori su skloni da u tim nastojanjima, koja obiluju idejama „delegalizacije", „decentralizacije", dekriminalizacije i deprofesionalizacije, vide korene početnih nastojanja ka postepenom napuštanju orjentacije ka institucionalnoj korektivnoj promeni koja se često u literaturi naziva „deinstitucionalizacija". Ona se u najvećoj meri bazira na neuspesima – kritikama rezultata institucionalnog penološkog tretiranja delinkvenata i jasno izraženom revoltu protiv institucionalnog – zatvorskog tipa vaspitnog delovanja koje podstiče i neguje abolicionistička kriminologija.

Savremeni razvoj sistema društvene kontrole je u novom milenijumu krenuo sigurnim stopama ka rušenju zida između „sveta institucija"- zavodskih – zatvorskih i sveta obične javnosti – društvene zajednice. Treba reći da je taj put dosta usporen već prisutnim saznanjima da deinstitucionalizacija ima niz, kako teorijskih tako i praktičnih, ograničenja. Uvođenje neformalnih oblika institucionalne kontrole kriminaliteta od strane zajednice, u znatnom broju slučajeva, nije doveo do smanjenja, već nasuprot do zaoštravanja kontrole i povećanja prinude.

Spor –„sukob" između ideje o popravljanju – prevaspitanju i odmazde i ispaštanja na drugoj strani, neki autori vide u podeli funkcija između organa otkrivanja i procesuiranja i organa izvršenja. Prvi i drugi treba da budu više usmereni na zadovoljavanje zahteva za kažnjavanjem – odmazdom i ispaštanjem, dok izvršenje treba da veću pažnju posveti humanijim elementima postupanja, da vaspitno-korektivna dimenzija bude primarna, a kažnjavanje bude u funkciji resocijalizacije. Ostaje, međutim i dalje velika dilema za današnje i buduće generacije da li je moguće pronaći srećni spoj između kazne i vaspitanja, pogotovu u izvršenju

institucionnalnih – zavodskih sankcija. To pogotovu postaje problematično kada je kazna primarna kategorija i uslov za vaspitno korektivno delovanje.

Rezultati niza objavljenih studija o programima rehabilitacije – resocijalizacije institucionalizovanih osuđenih lica (Andrews, 1995; 1996; Gaes, Flanigan, Motiuk, & Stewart, 1999; Gendreau, & Goggin, 1996; McGuire, 1995; Lipsey, 1995; Losel, 1995; 1996) pružaju jasne empirijske dokaze o impotenciji- neefektivnosti ovih sankcija kada njihovo izvršenje nije ispunjeno – obojeno adekvatnim programima postupanja – rehabilitacije. Ovo se ne odnosi samo na proces zavodske – zatvorske zaštite, nego i na tretman u zajednici, nakon izlaska osuđenih iz zavodske ustanove. Nedelotvornost samog zatvaranja i nužnost postojanja adekvatnog programa postupanja, posebno tretmana u zajednici, glavni su rezultati na koje ukazuje većina savremenih naučnih radnika, istraživača i praktičara u oblasti penološke prakse.

KAZNENA POLITIKA U SRBIJI

Srbija je u novi milenijum ušla opterećena društvenom i moralnom krizom, tranzicionim tokovima i ekonmskim sunovratom. Porast kriminaliteta i socijalnih devijacija, na jednoj strani i pad efikasnosti politike njihovog sprečavanja i suzbijanja na drugoj strani, direktna su posledica ovih i niza drugih nedaća koji su zahvatili ove balkanske prostore. Sve je više onih koji veruju da je ovakvo stanje podstaklo širenje uverenja da je kažnjavanje najefikasnije sredstvo za njegovo sprečavanje i suzbijanje („batina je iz raja izašla“). Čak ima i onih koji su skloni da tvrde kako je kriminalitet u porastu i zato što je oslabila oštrica kažnjavanja. Stoga se kao nužnost i jedino racionalno rešenje nameće potreba za zaoštravanjem kaznene politike. Sve su prisutnija zalaganja bihevijoralno orjentisanih istraživača da kaznu i kažnjavanje treba posmatrati kao bitne faktore vaspitno korektivnog delovanja. Blago ili neadekvatno delovanje svih učesnika u procesu (zakonodavstvo, policija, tužilaštvo, sudstvo), neujednačenost i sporost u reagovanju, nestručnost u obavljanju posla, korupcija, najbitnije su karakteristike kaznene politike u Srbiji. Ovakva i njemu slična stanovišta su sve prisutnija u našoj javnosti! Da li je baš sve tako, pogotovu posmatrano iz ugla stvarnih posledica – ovakvih pogleda i nastojanja?

Ovom prilikom ćemo pokušati da se na jedan pomalo neuobičajen način osvetlimo i komentarišemo neke od posledica kaznene politike u Srbiji. Koristićemo se prevashodno našoj javnosti dostupnim podacima i izveštajima o ovom pitanju. Posebno ćemo se fokusirati na primenu i izvršenje kazne zatvora i ostalih zavodskih sankcija, koje po nizu elemenata predstavljaju najoštriji odgovor društva i njegovog pravosudnog sistema na najteže vrste i oblike kriminaliteta i njemu srodnih pojava.

Većina dosadašnjih, po broju i kvalitetu dosta oskudnih istraživanja bavila su se kaznenom politikom našeg društva, delovanjem državnih organa u njenom ostvarivanju, posebno kaznenom politikom pravosudnog sistema i njegovom doprinosu ukupnim rezultatima suprostavljanja kriminalitetu (Ćirić J., Đorđević Đ., Sepi R., 2006.) Nažalost, većina reformskih zahvata u zakonodavnoj, sudskoj i izvršnoj sferi suprostavljanja ovoj pojavi nisu se oslanjala na rezultate ovih istraživanja, već više na političku klimu u društvu – državi i neka međunarodna

iskustva i rešenja. Značaj ovih elemenata je, po našem uverenju, znatno umanjen i zbog toga što se nije vodilo dovoljno računa o potrebi da se kontinuirano i na nauci zasnovan način prati i izučava naša stvarnost u oblasti suprostavljanja kriminalitetu, i na toj osnovi projektuju nova i ugrađuju pozitivna međunarodna iskustva i rešenja na svim nivoima. Stalne i česte promene u politici borbe protiv kriminaliteta i krivičnom zakonodavstvu jasno ukazuju da Srbija još nije pronašla prave odgovore – puteve, - stvarni reformski zahvati strategije i konkretna rešenja. Tzv. promene „iznutra" – stvarni reformski zahvati predstavljaju bitan pokazatelj „iskrenih namera" nosilaca tih aktivnosti u našem društvu da doprinesu tim promenama.

STATISTIČKE EVIDENCIJE O KRIMINALITETU I KAZNENOJ POLITICI U SRBIJI – OPŠTI POKAZATELJI

Na samom početku valja istaći da stvarne razmere „zločina" – kriminaliteta na bilo kom području, pa i u Srbiji nisu u celini dostupne. Savremena nauka još nije pronašla pouzdane metode i tehnike za osvetljavanje tzv. „tamne brojke" – neotkrivenog i skrivenog kriminaliteta (Ignjatović, Đ., 2009.). Iako značajno doprinosi ukupnom sagledavanju ove pojave primena statistike se ne može uzeti kao jedini pouzdani metod. Pojedine statističke evidencije često se mogu upotrebiti u tzv. „zavođenju" naučne i pogotovu laičke javnosti. Ono se kreće od skrivanja – minimiziranja do dramatizacije stanja kriminaliteta – „alarmantna statistika" – „časovnik zločina" (Kappler, V., 2000.). Stoga prilikom korišćenja ovih statistika moramo imati u vidu da su podaci navedeni u njima „više pokazatelj kako građani i zvanični organi odgovaraju na zločin, nego što su indikator ukupnosti ovih ponašanja" (Ignjatović, Đ., 2009. str. 106).

Nezavisno od napred istaknutih kritika i ograničenja u primeni statistike u izuvanju kriminaliteta, mnogi s pravom ističu da su statističke evidencije koje vode zvanični organi socijalne kontrole – policijske i statistike pravosuđa od izuzetne važnosti za sticanje saznanja o njegovim razmerama i karakteristikama. One mogu poslužiti i kao jedan od najpouzdanijih indikatora efikasnosti rada organa i službi koje ih vode. Praksa poznaje i tzv. „zavodske statistike" koje sadrže podatke o osuđenim licima u zatvoru. Mada neki smatraju da se na osnovu njih ne može suditi o svetu zločinaca (Hans von Hentig, 1959.) one imaju višestruku vrednost. Na osnovu ovih evidencija se može sagledati kojim putevima i sa kojom efikasnošću ide izvršenje kazne zatvora i kakvi su korektivni, organizacioni i ekonomski efekti lišenja slobode.

U analizi koja sledi ukratko ćemo se osvrnuti na neke osnovne statističke pokazatelje kriminaliteta u Srbiji poslednjih 5 godina. U pitanju su podaci o prijavama i osudama punoletnih i maloletnih izvršilaca krivičnih dela kao i vrsti dela, sankciji, kvoti – stopi kriminaliteta i „časovniku zločina".

Tabela br.1: Učestalost kriminaliteta punoletnih i maloletnih osoba prema prijavama i osudama u Srbiji (2003-2007)

Godine	Prijave			osude		
	punoletni	maloletni	svega	punoletni	maloletni	svega
2003	95733	2415	98148	33017	2080	35097
	97,54%	2,46%	100	94,07%	5,93%	100
2004	88453	3120	91573	34239	1983	36222
	96,59%	3,41%	100	94,67%	5,33%	100
2005	100536	2945	103481	36901	2234	39135
	97,15%	2,85%	100	94,29%	5,71%	100
2006	105701	3041	108742	41422	1566	42988
	97,20%	2,80%	100	96,36%	3,64%	100
2007	98702	3434	102136	38694	1996	40690
	96,64%	3,36%	100	95,09%	4,91%	100
Ukupno	489125	14955	504080	184273	9859	194132
%	97,03%	2,97%	100	94,92%	5,08%	100
Prosek	97825	2991	100816	36856	1972	38826

a) Obim kriminaliteta u Srbiji je relativno visok. U posmatranom periodu evidentirano je iznad 500 000 izvršilaca krivičnih dela – više od 100 000 izvršilaca godišnje u proseku. Prema više od 194 000 lica izrečena je neka od krivičnih sankcija – oko 39000 godišnje u proseku. Učešće osuđenih u broju prijavljenih je nešto iznad 38%, dok je učešće prijavljenih maloletnika u ukupnom broju prijavljenih oko 3%, a njihovo učešće u ukupnom broju osuđenih iznad 5%. U poređenju sa prethodnim periodima, nivo učešća je viši (1978. – 3,8%), ali znatno manji u odnosu na 1992, god. (9%). Relativno visok nivo učešća maloletnika u ukupnoj populaciji osuđenih i prisutne oscilacije posledica je porasta maloletničkog kriminala, ali i pada efikasnosti rada pravosudnih organa.

b) Kriminalitet u Srbiji je iz prisutne oscilacije u stagnaciji i blagom porastu. Na to ukazuju podaci o prijavljenim učiniocima po godinama koji se uz blagi rast i stagnaciju ustalio na oko 100 000. Podaci o broju osuđenih poslednjih godina beleži stalni rast, ali on nije značajno izražen. To zasigurno odudara od često izricanih ocena i procena o gotovo alarmantnom porastu kriminaliteta u Srbiji, pogotovu maloletničkog.

c) Opšti kriminalitet, a posebno maloletnički je imovinskog karaktera. U strukturi prijavljenih punoletnih dominiraju učinioci krivičnih dela protiv imovine (56%), dok je u kategoriji osuđenih znatno manje - oko 29%. Maloletni učinioci dela imovinskog karaktera učestvuju sa gotovo 79% u ukupnom broju mladih prestupnika. U odnosu na prethodne periode vidljiv je pad učešća imovinskog kriminala u ukupnoj masi za 10%, i na drugoj strani povećanje broja izvršilaca krivičnih dela protiv života i tela i dela sa elementima nasilja – nasilnički kriminalitet. Nasilničko ponašanje je bitno obeležje kriminaliteta punoletnih u Srbiji (oko 35%) i posebno maloletničkog – oko 60% u poslednjim godinama posmatranog perioda.

Za ukupno sagledavanje kriminaliteta, posebno stepena društvene opasnosti i efikasnosti u njegovom sprečavanju i suzbijanju od značaja su podaci učiniocima i njihovoj dostupnosti organima formalne socijalne kontrole.

Tabela br. 2: Učešće krivičnih prijava sa nepoznatim učiniocem
u ukupnom broju prijavljenih u Srbiji (2003-2007)

Godina	Prijave				Svega	
	nepoznat učinilac		poznat učinilac			
	Broj	%	broj	%	broj	%
2003	37680	39,36	58053	60,64	95733	100
2004	27812	31,44	60641	68,56	88453	100
2005	38166	37,96	62370	62,04	100536	100
2006	41731	39,48	63970	60,52	105701	100
2007	36710	37,19	61992	62,81	98702	100
Ukupno	182099	37,22	307026	62,88	489125	100
Prosek	36420		61405		97825	

Znatan broj krivičnih prijava nadležni organi podnose protiv nepoznatih izvršilaca. To se i moglo očekivati imajući u vidu činjenicu da je proces otkrivanja na početku. Međutim, zabrinjava visok procenat prijava sa nepoznatim izvršiocem – u proseku iznad 37% za posmatrani period. To praktično znači da u više od trećine slučajeva izvršilac ostaje nepoznat, što znatno povećava složenost kriminaliteta u Srbiji i umanjuje efikasnost njegovom suprostavljanju.

KVOTA KRIMINALA I ČASOVNIK ZLOČINA U SRBIJI

Stopa – kvota kriminaliteta predstavlja bitan pokazatelj kriminaliteta na određenom prostoru (Ignjatović Đ. 2007). Ona predstavlja broj dela ili učinilaca na 100 000 stanovnika jedne zemlje istog uzrasta. Kvota prijavljenih punoletnih učinilaca krivičnih dela u Srbiji je 2003. god. iznosila 1587, stopa prijavljenih maloletnika 487 (ukupna kvota prijavljenih 1504), dok je 2007. godine za punoletne iznosila1602, za maloletnike 612 (ukupno – 1553). U kategoriji osuđenih lica u 2003. god . ukupna kvota je znatno niža – 538 (za punoletne -547, za maloletnike 420) . U 2007. god. ukupna stopa presuđenog kriminaliteta je 585 (za punoletne -596, za maloletnike 417).

„Časovnik zločina“ se u literaturi dosta kritikuje, ali je među istraživačima često upotrebljavan za izračunavanje – izražavanje stanja kriminaliteta u jednoj zemlji. Ilustracije radi u Srbiji se u posmatranom periodu (2003-2007) na svakih 5,2 minuta izvrši jedno krivičnho delo na osnovu podnetih krivičnih prijava, dok se posmatrano preko kategorije osuđenih krivična dela su vršena na svakih 13,3 minuta. Mereno istim postupkom u Srbiji se u poslednje 4 godine na svaki 18 minuta neko liši slobode po svim osnovama, a na svakih 52 minuta uhapsi – pritvori. Ovde se ne računa tzv. policijski pritvor.

Osnovni predmet našeg rada oslobađa nas obaveze detaljnije analize ostalih bitnih pokazatelja kriminaliteta u Srbiji. Našu pažnju ćemo više usmeriti na krivično pravnu reakciju kako na kriminalitet punoletnih tako i mladih sa naglaskom na stanje u oblasti izvršenja zavodskih sankcija.

Tabela br. 3.: Osuđena punoletna lica prema vrsti sankcije

Sankcije	Godine					
	2003	2004	2005	2006	2007	Svega
Zatvor	**10575**	**10581**	**10361**	**11224**	**8576**	**51317**
	32,0%	30,9%	28,1%	27,1%	22,2%	27,8%
Uslovna osuda	**15109**	**15664**	**18051**	**21504**	**21702**	**92030**
	45,8%	45,8%	48,9%	51,9%	56,1%	49,9%
Novčana kazna	**7032**	**7654**	**8063**	**8033**	**7413**	**38195**
	21,3%	22,4%	21,9%	19,4%	19,2%	20,7%
Sudska opomena	**250**	**299**	**298**	**472**	**472**	**1791**
	0,8%	0,9%	0,8%	1,1%	1,2%	1,0%
Vaspitne mere	**13**	**8**	**43**	**15**	**69**	**148**
	-	-	0,1%		0,2%	0,1%
rad u jav. Interesu	-	-	-	-	**48**	**48**
	-	-	-	-	0,1%	-
Ostale sankcije	**43**	**33**	**85**	**174**	**412**	**747**
	0,1%	0,1%	0,2%	0,4%	1,1%	0,4%
Ukupno	**33017**	**34239**	**36901**	**41422**	**38694**	**184273**
	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Podaci jasno pokazuju da se u Srbiji poslednjih godina kao krivična sankcija najzastupljenija uslovna osuda (50%). Vidljiv je i kontinuirani porast njenog učešća u ukupnom broju izrečenih sankcija za više od 10 indeksnih poena. Druga po učestalosti primene je kazna zatvora. Iznenađuje pad njenog učešća u ukupnoj masi sankcija poslednjih godina u Srbiji. Za razliku od prethodnih, novčana kazna se ustalila na 20%, što u odnosu na devedesete godine predstavlja znatno smanjenje za neverovatnih 25%.

Stalni porast broja izrečenih kazni zatvora i uslovnih kazni zatvora u javnosti su stvorile prividno uverenje da je došlo do zaoštravanja kaznene politike u Srbiji. Pad učešća bezuslovne kazne zatvora u ukupnom broju sankcija ukazuje da do tog „zaoštravanja" stvarno nije došlo. To ne bi smelo da nas navede na zaključak da je naša kaznena politika „blaga", neadekvatna i neprimerena, kako se to često u javnosti može čuti. Za takve stavove potrebna je jedno ozbiljnija analiza!

Tabela br. 4.: Osuđena maloletna lica prema vrsti sankcije

Sankcije	Godine					
	2003	2004	2005	2006	2007	Svega
Ukupno	**2080**	**1983**	**2234**	**1566**	**1996**	**9859**
	100	100	100	100	100	100
malol.zatvor	**11**	**10**	**7**	**17**	**30**	**75**
	0,5%	0,5%	0,3%	1,1%	1,5%	0,8%
vasp.mere ukupno	**2069**	**1973**	**2227**	**1549**	**1966**	**9784**
	99,5%	99,5%	99,7%	98,9%	98,5%	99,2%
discipl. Mere	**970**	**936**	**977**	**587**	**886**	**4356**
	46,8%	47,4%	43,9%	37,9%	45,1%	44,5%
mere poj. Nadzora	**1037**	**957**	**1170**	**860**	**995**	**5019**
	50,1%	48,5%	52,5%	55,5%	50,6%	51,3%
ZVM	**62**	**80**	**80**	**102**	**81**	**405**
	3,0%	4,1%	3,6%	6,6%	4,1%	4,1%

Za razliku od punoletnih izvršilaca krivičnih dela, društveno opredelenje ka „vaspitanju a ne kažnjavanju" artikulisano je kroz primenu krivičnih sankcija u kojima dominiraju vaspitne mere (99,2%). Kazna maloletničkog zatvora se veoma retko izriče, 4 puta manje nego u ranijim periodima (Ilić Z. 2007). Karakteristični su podaci za poslednje dve godine posmatranog perioda, gde je vidljiv porast broja izrečenih kazni prema maloletnicima.

U strukturi vaspitnih mera dominiraju mere pojačanog nadzora (51,3%)i disciplinske mere

(44,5%), dok su zavodske mere zastupljene sa oko 4%.

Promene u zakonodavstvu za mlade u sukobu sa zakonom dovele su do uvođenja „vaspitnih naloga" kao mera restorativne pravde. U 2007. god. nadležna tužilaštva i sudije za maloletnike su doneli odluke o primeni 57 vaspitnih naloga.

Poslednjih godina naučnoj, stručnoj i laičkoj javnosti su postali dostupni i podaci o realizaciji tzv."zavodskih sankcija". Ministarstvo pravde RS – Uprava za izvršenje zavodskih sankcija u aktivnostima na reformi sistema izvršenja učinilo je značajne korake i u domenu standardizacije praćenja i obaveštavanja javnosti o radu i rezultatima u izvršenju zavodskih sankcija, posebno lišenja slobode i kazne zatvora kao najstrožije sankcije. U analizi koja sledi posebno ćemo se pozabaviti nekim rezultatima – podacima izloženim u ovim Izveštajima za period od 2005-2008 godine.

Tabela br. 5.: Kretanje ukupnog broja osoba lišenih slobode u Srbiji (2005-2008)

kategorije lišenih slobode	Godine				
	2005	2006	2007	2008	Svega
Osuđeni	**11917**	**12711**	**13668**	**14214**	**52510**
	42,6%	43,8%	45,4%	43,1%	43,7%
Pritvoreni	**9903**	**10014**	**10461**	**12086**	**42464**
	35,4%	34,5%	34,8%	36,7%	35,4%
prekršajno kažnjeni	5530	5744	5388	6093	22755
	19,8%	19,8%	17,9%	18,5%	19,0%
Ostali	**602**	**563**	**578**	**571**	**2314**
	2,2%	1,9%	1,9%	1,7%	1,9%
Ukupno	27952	29032	30095	**32964**	**120043**
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Za celovito sagledavanje kriminaliteta, posebno društvene – državne reakcije u oblasti sprečavanja i suzbijanja od posebnog su značaja pokazatelji o primeni najstržijih mera socijalne kontrole. Lišavanje slobode različitih kategorija osoba u sukobu sa zakonom (osuđenih, lečenih, prekršajno kažnjenih i pritvorenih) oduvek je izazivalo posebno interesovanje javnosti.

U poslednjih 5 godina broj osoba lišenih slobode je u stalnom porastu. U Srbiji se godišnje prosečno oko 30 000 lica liši slobode – 82 osobe dnevno. Zabrinjava podatak da se svake godine ovaj broj uvećava za oko 1000. Ovi podaci stvaraju privid da se zaoštrava sistem socijalne kontrole na ovim prostorima! Međutim, podaci o oblicima lišenja slobode bacaju novo svetlo na ovo pitanje.

Najveći broj osoba lišenih slobode realno pripada kategoriji osuđenih na kaznu zatvora. U poslednjih 5 godina, po tom osnovu je lišeno slobode iznad 52 500 osuđenih lica – 43,7% u odnosu na ukupan broj lišenih slobode u Srbiji. Na drugom mestu po učestalosti je institucija pritvora, koji se na ovim prostorima poslednjih godina obilato koristi. U Srbiji se prema raspoloživim podacima godišnje prosečno pritvori iznad 10 000 osoba -35,4%, što predstavlja poseban problem, pogotovu sa stanovišta poštovanja uslova za njegovu primenu kao i uslova za boravak pritvorenih. Kategorija prekršajno kažnjenih – kazna zatvora za prekršaj, učestvuje sa oko 19% u ukupnoj masi lišenih slobode.

Treba ipak napomenuti da se ovi podaci odnose na broj izvršenja. Stvarni broj je znatno manji zbog promena statusa lišenih slobode ili promene ustanove – premeštaja tokom godine.

Tabela br. 6.: **Punoletni osuđeni na kaznu zatvora po načinu prijema u Srbiji (2005-2008)**

Način prijema	Godine				Svega
	2005	2006	2007	2008	
Sami sa slobode	**2268**	**2401**	**2804**	**3231**	**10704**
	35,0%	33,8%	35,3%	40,5%	36,3%
Privedeni	**2646**	**2216**	**2258**	**2423**	**9543**
	40,8%	31,2%	28,4%	30,4%	32,4%
Iz pritvora	**1147**	**922**	**1321**	**1052**	**4442**
	17,7%	13,0%	16,7%	13,2%	15,1%
Premešteni	**369**	**1362**	**1276**	**1038**	**4045**
	5,7%	19,2%	16,1%	13,0%	13,7%
Bekstvo	**28**	**167**	**218**	**178**	**591**
	0,4%	2,4%	2,7%	2,2%	2,0%
Ostali	**30**	**27**	**56**	**61**	**174**
	0,4%	0,4%	0,7%	0,8%	0,6%
Ukupno	**6488**	**7095**	**7933**	**7983**	**29499**
	100%	100%	100%	100%	100%

Način prijema osuđenih u ustanove za izvršenje kazne zatvora od velike je važnosti za dalji tok i efekte tretmana. Poznato je da relativno mali broj osuđenih ovu kaznu prihvata, već sve čini da je, ako za to postoje mogućnosti, izbegne. Stoga nas nije iznenadio podatak da više od 30% osuđenih se u zatvor nasilno privede. Tek nešto više od 36% populacije osuđenih na izvršenje dolazi dobrovoljno sa slobode. Znatan broj osuđenih na izvršenje dolazi direktno iz pritvora – u proseku 15%. Poslednjih tri godine posmatranog perioda karakteristične su po pojavi kategorije „premešteni“ iz jedne u drugu ustanovu što znatno utiče na povećanje broja osuđenih u zavodskim ustanovama za gotovo 14%. Ovaj podatak snažno utiče na stvaranje utiska da su naše ustanove prebukirane – prenaseljene. Stvarno stanje je ipak znatno blaže. Ipak se mora priznati da je broj zatvorske populacije u porastu. Međutim, ne treba zanemariti ni činjenicu da je daleke 1966. godine samo u KPU u Nišu, Požarevcu i Mitrovici bilo smešteno (5725) osuđenih, što je približno isti broj u 28 zavodskih ustanova danas u Srbiji.

„Osuđeni na čekanju“ – kategorija koja preti da na ovim prostorima po broju pretekne osuđene u izvršenju, predstavljaju poseban problem. Podatak da je u Srbiji na dan 24. 04 2009. god. bilo 5472 presude koje su na čekanju. Ovakva formulacija može da izazove određenu zabunu i nerazumevanje. Reč je ustvari o

jednoj relativno heterogenoj populaciji pravosnažno osuđenih na kaznu zatvora koji ili čekaju na poziv ili na sve zakonske i druge načine pokušavaju da izbegnu odlazak u zatvor. Pravosudne institucije pokušavaju da ovakvo stanje pravdaju prethodno istaknutom prenaseljenošću ustanova ovog tipa, mada se nikada nije desilo da osuđeni zbog toga bude vraćen kući na tzv „čekanje". Ovaj, kao i niz drugih podataka upućuju nas na zaključak da je naš sistem socijalne kontrole i posebno sistem izvršenja zavodskih sankcija u ozbiljnoj krizi!

Tabela br. 7.: Recidivizam osuđenih na kaznu zatvora u Srbiji (2005-2008)

Godine	Primarni		Povratnici		Svega	
2005	2740	42,2%	3748	57,8%	6488	100
2006	3313	46,7%	3782	53,3%	7095	100
2007	3399	42,8%	4534	57,2%	7933	100
2008	3707	46,4%	4276	53,6%	7983	100
Ukupno	13159	44,6%	16340	55,4%	29499	100

Povrat u bilo kom vidu predstavlja značajan indikator kriminaliteta u svim njegovim oblicima i vidovima. On je kako pokazatelj njegove složenosti, društvene opasnosti, ali i uspešnosti preventivnih i vaspitno-korektivnih poduhvata. Nas u ovom slučaju interesuje kakvo je stanje po tom pitanju u kategoriji osuđenih na kaznu zatvora. Prema izloženim podacima može se konstatovati da je u Srbiji u ustanovama za izvršenje zavodskih sankcija u kategoriji punoletnih zastupljenost povratnika iznad 55%. U poređenju sa stanjem u našim ustanovama iz perioda 1966. god. (Davidović D. i dr. 1970) kada je recidivista bilo 33,3%, može se konstatovati porast za više od 20%.

Tabela br. 8.: Osuđena punoletna lica prema dužini kazne zatvora u Srbiji (2005-2008)

Duzina kazne	Godine				Svega
	2005	2006	2007	2008	
Do 6 meseci	**2042**	**2922**	**3009**	**3743**	**11716**
	31,5%	41,2%	37,9%	46,9%	39,7%
6 meseci – 1 godine	**1491**	**1416**	**1863**	**1517**	**6287**
	23,0%	20,0%	23,5%	19,0%	21,3%
Preko 1 god.	**2955**	**2757**	**3061**	**2723**	**11496**
	45,5%	38,9%	38,6%	34,1%	39,0%
Ukupno	**6488**	**7095**	**7933**	**7983**	**29499**
	100	100	100	100	100

Za ukupno sagledavanje stanja u ustanovama za izvršenje zavodskih sankcija, posebno pretpostavki sa vaspitno-korektivno delovanje je dužina – visina kazne. Kratke kazne – do 6 meseci su najzastupljenije u kategoriji punoletnih osuđenih lica. One participiraju sa gotovo 40% u odnosu na ukupan broj primljenih tokom posmatranog perioda. Neznatno manje – 39% u proseku pripada populaciji osuđenih sa kaznom preko 1 godine. Za nas je od posebnog značaja i kategorija osuđenih sa kaznom u rasponu od 6 meseci do godinu dana –preko 21%.

Tabela br. 9.: Starost punoletnih osuđenih na kaznu zatvora u Srbiji

Starost	Godine				Svega
	2005	2006	2007	2008	
18-21 god	**254**	**227**	**272**	**332**	**1085**
%	3,9	3,2	3,4	4,2	3,7
21-27 god	**1816**	**2017**	**2394**	**2368**	**8595**
%	28,0	28,4	30,2	29,7	29,1
27-39 god	**2814**	**2697**	**2937**	**3154**	**11602**
%	43,4	38,0	37,0	39,5	39,3
39-49 god	**1050**	**1221**	**1468**	**1223**	**4962**
%	16,2	17,2	18,5	15,3	16,8
Preko 49 god	**554**	**933**	**862**	**906**	**3255**
%	8,5	13,2	10,9	11,3	11,1
Ukupno	**6488**	**7095**	**7933**	**7983**	**29499**
%	100	100	100	100	100

Starost – uzrast osuđenih u vreme njihovog boravka u ustanovi, uz ostala socijalna obeležja predstavlja bitan elemenat za njihovu klasifikaciju i tretman. Podaci izloženi u prethodnoj tabeli jasno pokazuju da je najzastupljenija populacija u starosnom intervalu između 27 i 39 godina – 39,3%. Druga po učestalosti je kategorija osuđenih na uzrastu od 21-27 godina – 29,1%. Ove dve kategorije osuđenih pripadaju mlađem uzrastu, pa se može konstatovati da relativno mlađe osobe preovlađuju u populaciji institucionalizovanih osuđenih lica u Srbiji –preko 68%. Tendencija „podmlađivanja" nosilaca kriminalnih aktivnosti predstavlja jedno od bitnih obeležja ove pojave u Srbiji.

Tabela br.10.: Osuđena lica otpuštena sa izdržavanja kazne u Srbiji (2005-2008)

Način otpuštanja	Godine				Svega
	2005	2006	2007	2008	
Kazna istekla u celosti	**3393**	**3879**	**4304**	**4669**	**16245**
	53,8	55,8	57,9	62,2	57,6
Uslovno otpušten	2432	1561	**1735**	**1476**	**7204**
	38,6	22,4	23,4	19,7	25,6
Bekstvo – udaljenje iz zavoda	/	**1**	**8**	**166**	**175**
	/	/	0,1	2,2	0,6
Premeštaj u druge zavode	**380**	**1362**	**1276**	**1038**	**4056**
	6,0	19,6	17,2	13,8	14,4
Ostali načini	**96**	**153**	**105**	**156**	**510**
	1,5	2,2	1,4	2,1	1,8
Ukupno	**6301**	**6956**	**7428**	**7505**	**28190**
	100	100	100	100	100

Način otpuštanja osuđenih iz ustanova predstavlja bitan pokazatelj kaznene politike, pogotovu politike izvršenja zavodskih kazni u Srbiji. S obzirom na porast populacije osuđenih na prijemu i ovde je vidljiv porast broja otpuštenih. Najveći broj osuđenih se otpušta nakon isteka kazne u celosti. Za posmatrani period on se kretao između 53 i 62% u odnosu na ukupan broj otpuštenih. Ovaj podatak

jasno ukazuje na stanovište da naša politika u ovoj oblasti, pre svega politika nadležnih sudova nije ni malo blaga.

Ovome u prilog ide podatak o relativno malom učešću uslovno otpuštenih – oko 25%, uz jasnu tendenciju smanjenja broja poslednjih godina. Znači raste broj otpuštenih, a smanjuje se broj uslovno otpuštenih osuđenih.

Kategorija „premešteni u druge zavode" priključena je ovoj tabeli iako faktički ne dolazi do pravog otpuštanja iz ustanove. Za posmatrani period više od 4000 osuđenih je osetilo „blagodeti" ovog čina. To ne samo da je prividno povećalo broj osuđenih i otpuštenih iz zavoda u Srbiji, nego je značajno opteretilo rad i funkcionisanje samih ustanova i bitno umanjilo šanse za njihovu uspešnu resocijalizaciju i integraciju u društvo. Sem toga ovim je potpuno stavljena van snage rasporedno rešenje i eksterna kategorizacija ustanova za izvršenje kazni zatvora u Srbiji.

Tabela br. 11.: Kretanje broja maloletnika na izvršenju zavodskih mera u Srbiji (2005-2008)

	Godine				
	2005	2006	2007	2008	Svega
Ukupno	288	290	262	293	1133
Primljeni	85	78	70	111	344
Otpušteni	76	98	80	60	314
stanje na dan 31.12.	212	192	182	233	819
KPZ Valjevo	34	33	36	42	145
VPD Kruševac	178	159	146	191	674

Na početku analize izloženih pokazatelja valja istaći da se oni odnose samo delimično na maloletnike smeštene u dve zavodske ustanove – KPZ –Valjevo i VPD –Kruševac. Ostale zavodske vaspitne ustanove (3) ne pripadaju pravosudnom, već socijalnom sistemu pa stoga nisu statistički praćene. Ukupan broj „maloletnika" u izvršenju zavodskih mera se kretao oko 290 po pojedinim godinama. Stanje u pogledu realnog broja je za 30% niže što se i očekivalo imajući u vidu veliku fluktuaciju ove populacije tokom godine. Razlike u broju osuđenih maloletnika između VPD i KPZ nisu posledica razlike u kapacitetima ovih ustanova već u politici uputnih organa – sudova koji kaznu maloletničkog zatvora retko izriču, pa je stoga ova ustanova već odavno, samo po imenu podseća na maloletnički zatvor.

Na ukupno stanje u oblasti izvršenja zavodskih sankcija prema maloletnicima u Srbiji odražavaju se i problemi vezani za uzrast populacije.

Tabela br. 12.: Starost – uzrast „maloletnika" na izvršenju zavodskih sankcija u Srbiji (2005-2007)

Starost	Godine			Svega
	2005	2006	2007	
14-16 god	17	12	14	43
	5,9	5,0	5,3	5,4%
16-18 god	82	81	88	251
	28,5	33,7	33,6	31,8%
Preko 18 god	189	147	160	496
	65,6	61,3	61,1	62,8%
Ukupno	288	240	262	790
	100	100	100	100

Kada bi smo izložene podatke analizirali ne uzimajući u obzir zakonske granice maloletstva kao i tendenciju uspostavljanja posebnog pravosuđa za mlade u Srbiji, ne bi smo mogli ništa neobično konstatovati, osim da ovde ne važi prethodno izložena konstatacija da se kriminalna populacija „podmlađuje"! Međutim, podaci jasno pokazuju da se ovde u najvećoj meri i ne radi o populaciji „pravih maloletnika"- njihov broj se permanentno smanjuje i već je ispod 100, dok se broj osoba iznad 18 godina premašio cifru od 60%. Posmatrano iz ovog ugla osnovano se može pretpostaviti da će dok profunkcioniše pravosuđe za mlade, dok mnogi članovi novog zakona o maloletnicima zažive, mi ćemo u institucijama ovog tipa izgubiti maloletnike, pa tada neće biti stvarne potrebe za primenom onih zakonskih i podzakonskih propisa koji se odnose na institucionalnu zaštitu mladih u sukobu sa zakonom u Srbiji.

Procesi demokratizacije u RS poslednjih decenija izoštrili su mnoga pitanja vezana za delovanje i funkcionisanje društva – države i život njenih građana. Jedno od tih osetljivih problema – pitanja koje u poslednjih godina opterećuju i dele našu javnost jeste pitanje hapšenja, odnosno privremenog zadržavanja – pritvaranja osoba za koje se osnovano sumnja da su izvršila neko kriminalno delo, kao i da postoji realna opasnost da bi njegovo prisustvo na slobodi ugrozilo prethodni postupak iz bilo kog razloga. Ovo osetljivo pitanje ukupnog delovanja ne samo pravosudnog sistema nego i policije, sredstava javnog informisanja sve više postaje predmet različitih pogleda i ocena kako laičke tako i stručne javnosti. Naše je stanovište da se institucija –hapšenja – pritvaranja poslednjih godina obilato koristi, da je i previše otvorena za javnost što sve ne doprinosi sprovođenju efikasnog i korektnog krivičnog postupka i utvrđivanju prave istine i na toj osnovi valjane odluke nadležnih organa. Javna promocija institucije hapšenja – privremenog lišavanja slobode više šteti nego koristi ukupnoj borbi protiv kriminala. Javnost se mora više fokusirati na krajnji ishod i na ubrzanje postupka, na njegovu zaštitu od „rupa u zakonu". To se posebno odnosi na dela sa većom društvenom opasnošću – organizovani kriminal i različiti vidovi korupcije. Danas se nažalost dešava obrnuto, što je delo teže to postupak i njegovom okviru i pritvor traje duže!

Tabela br. 13.:Kretanje broja pritvorenih lica u Srbiji (2005-2008)

Pritvorena lica	Godine				Svega
	2005	2006	2007	2008	
Ukupan broj	8214	8138	8832	9907	35091
Otpušteni –ukupno	**8027** 100%	**8413** 100%	**8299** 100%	**9713** 100%	**34452** 100%
Pušteni na slobodu	**6735** 83,9%	**7424** 88,2%	**6897** 83,1%	**8564** 88,2%	**29620** 86,0%
Upućeni na izdržavanje kazne	**1147** 14,3%	**922** 11,0%	**1321** 15,9%	**1052** 10,8%	**4442** 12,9%
Ostali	**145** 1,8%	**67** 0,8%	**81** 1,0%	**97** 1,0%	**390** 1,1%
Stanje na dan 31. XII.	1876	1601	2162	2373	8012

Na osnovu uvida u napred izložene pokazatelje može se konstatovati:

- Ukupan broj pritvorenih lica u Srbiji je u stalnom porastu. U poslednje 4 godine ovom merom je obuhvaćeno preko 35000 osoba.
- Najveći deo pritvorenih se posle sprovedenih istražnih radnji pušta na slobodu -86%, dok se godišnje prosečno preko1000 pritvorenih upućuje na izdržavanje kazne -oko 13%.
- u zavodskim ustanovama – pritvorskim jedinicama se u Srbiji prosečno nalazi oko 2000 lica, što značajno opterećuje zatvorske kapacitete. OZ u Beogradu je praktično sve svoje kapacitete stavio u službu pritvaranja osumnjičenih.

U nastojanju da naučnu i stručnu javnost upoznamo sa našim pogledima na stanje kriminaliteta u Srbiji, posebno u oblasti njegove zavodske – institucionalne kontrole, najveći deo naših analiza posvetili smo sagledavanju stvarnih i prividnih posledica kaznene politike. Analizirajući obilje statističkih pokazatelja o radu ustanova za izvršenje zavodskih sankcija u Srbiji konstatovali smo da je sistem opterećen nizom problema nedostataka koji znatno usporavaju njegov razvoj i prilagođavanje savremenim dostignućima penološke teorije i prakse. Međutim, kazneno-popravni sistem su i ljudi a ne samo procedure i brojevi. Moguće je iznaći i uspostaviti sve neophodne instrumente, procedure, smernice, zakone i podzakonska akta, ali bez ljudi i njihove pune posvećenosti ovoj misiji, njihove spremnosti da podržavaju različite inicijative –nove načine delovanja unutar svojih nadležnosti neće ni biti svetle budućnosti za zavodske sankcije, odnosno zavodski – institucionalni tretman osuđenih lica.

LITERATURA

1. Andrews, D.A. (1995). The Psychology of Criminal Conduct and Effective Treatment. In J. McGuire (Ed.). What Works? Reducing Reoffending. (str. 35-62). New York: Wiley.
2. Andrews, D.A. (1996). Recidivism is predictable and can be influencend: An update. Forum on Correcitions Research, 8 (3), 42-44.
3. Berki, R.N., (1986.), Security and society: Reflections on law, order and politics, J.M. Dent and Sons, London and Melborne.
4. Bilteni Zavoda za statistiku RS 2003., 2004., 2005., 2006., 2007.
5. Cohen, S. (1983.), „Social-control talk: Telling stories about correctional change“, u Garland, D. Young, P. (urs.) (1983).
6. Ćirić J., Đorđević Đ., Sepi R., (2006), Kaznena politika sudova u Srbiji, Centar za mir i razvoj demokratije, Beograd.
7. Davidović, D., Matić, O., Vukadinović,B., Vučinić, B.,(1970). Kategorizacija kazneno-popravnih domova i klasifikacija osuđenih u Jugoslaviji, Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja, Beograd.
8. Gaes, G., Flanigan, T., Motiuk, L.L.,& Stewart, L., (1999). Adult correctional treatment. In prisons (M. Tonry & J. Petersilia, Eds). Shicago: University of Chicago Pres.

9. Gendreau, P., & Goggin, C. (1996). Principles of Effective Correctional Programing. Forum on Corrections Research, 8(3), 38-41.
10. Godišnj izveštaji o radu uprave za izvršenje zavodskih sankcija za 2005., 2006., 2007., 2008. Ministarstvo pravde – Uprava za izvrššenje zavodskih sankcija, Beograd
11. Ignjatović, Đ. (2007). Stanje kriminaliteta u Srbiji – analiza statističkih podataka, Stanje kriminaliteta i pravna sredstva reagovanja, Pravni fakultet, Beograd, str. 82-104.
12. Ignjatović, Đ. (2009). Metodologija istraživanja kriminaliteta, Pravni fakultet, Beograd.
13. Ilić, Z., (2007) Kriminalitet mladih i reforma pravno-institucionalne zaštite u Srbiji, Stanje kriminaliteta i pravna sredstva reagovanja, Pravni fakultet, Beograd, str. 296-314).
14. Kaiser G. (1985). Criminologia, Milano.
15. Kappler, V. Blunberg M. and Potter G. (2000)., The Mythology of Crime and Criminal Justice, Prospect Hights.
16. Lea, J. I Young, J. (1984), What is to be done about law and order: Crisis in the eighties, Penguin Books Ltd.
17. Lipsey, M. (1995). What do We Learn from 400 Rearch Studies on the Effectiveness of Treatment with Juvenile Delinguents? In J. McGuire (Ed). What Works? Reducing Reoffending. (pp. 35-62). New York: Wileu.
18. Lozel, F. (1995). The Efficacy of Correctional Treatment: A Review and Synthesis of Meta-evaluations. In McGuire, J. (Ed.). What Works? Reducing Reoffending. (str. 79-114). New York: Wiley.
19. Lozel, F. (1996). Effective correctional programming: What empirical research tells and what it doesen t. Forum on Correnctions Researsh, 8(3), 33-37.
20. McGuire, J. 81995. What Works? Reducing Reoffending. New York: Wiley.
21. Von Heting H., (1959) Zločin – uzroci i uslovi (prevod), Sarajevo.
22. Von Hirsch, A. (1985). Past of future crimes: Deservendes and dangerousness in the sentencing of criminals, Manshester University Press, Manchester.

CRIMINALITY AND INSTITUTIONAL SANCTIONS

- Actual and apparent consequences of penal policy in Serbia -

Zoran Ilić, Goran Jovanić
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

Criminality in Serbia, its character, size and forms of manifest has been changing its face during last decades and becoming a serious disturbance in a social development. Finding adequate answers – strategies and models for its prevention and repression – bringing it into tolerable frames of requests of all essential factors, urgent and intensive activity. Perceiving of essential criminality characteristics of adults and minors in last 5 years in Serbia, especially responses of criminal-legal authorities and departments of formal social control are in our

focus. First section of this work is about perceiving modern global strategies of social criminality control and possibilities of its implementation in our country. While analyzing a great number of statistic indicators about the condition of institutional protection of the sentenced and the young opposed to law, we stated that this 'system' is in crisis. What worries is evident increment of prison population which threats to make worthless all efforts and reforming acts in penal policy. While analyzing consequences of penal policy we made an effort to separate those with actual and apparent characters. A particular section of this work is about analyzing a problem of custody and its 'contribution' in a campaign against the most serious forms of crime in Serbia.

Key words: Criminality, minors opposed to law, institutional sanctions, penal policy, formal social control

SPECIJALNI OSUĐENICI I SPECIJALNI TRETMAN - NUŽNOST ILI ZABLUDA

Zlatko Nikolić
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U Srbiji se priprema novi Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, čija je osnovna namena da razreši problem tret-mana osuđenika na tzv. duge kazne i "opasne kriminalce", osuđene za organizovani kriminalitet i ratne zločine. Budući da takva penološka iskustva u Srbiji ne postoje, to su nam kao pomoć omogućili OEBS i Savet Evrope, time što su naši kadrovi posećivali neke evropske zemlje i, ka-ko se vidi, kopirali neka tamošnja iskustva. Da li je to izvodljivo i moguće i šta naša dosadašnja iskustva u zat-vorima govore, tema je ovog rada, kako ne bismo pravili ne-potrebne greške i nepotrebno trošili naš novac, čak i ka-da on, navodno, dolazi kao tuđa pomoć.

Ključne reči: zatvori, zatvaranje, tretman, mogućnosti, posledice, cena zabluda

UVOD U PROBLEM

Ukidanjem smrtne kazne u saveznom Krivičnom zakonu 1993. godine i republičkom zakonu 2002. godine, zakonodavci nisu ni u jednom momentu pomislili na to šta će u praksi biti sa izvršenjem krivičnih sankcija, kada su dotadašnje smrtne kazne odjednom i nekritički pretvorili u tzv. doživotne, odnosno, kazne od 40 godi-na zatvora. Nije se, naime, shvatilo niti razmišljalo da je to odjednom i iznebuha nova kategorija osuđenika od 40 godina zatvora, za koju niko, pa ni najiskusniji penolozi, nisu imali predstavu kako sa njima postupati. Zato se, verovatno, primeni-la najjednostavnija forma postupanja u takvim slučajevima, tj. linija manjeg otpora, a to je navodno "privremeno" smeštanje tih osuđenika u odeljenja za pojačani nadzor. Tako smo odjednom dobili posebnu kategoriju osuđenika koja je i sama bila uplašena dužinom izrečene im kazne, ali su oni uplašili i zatvorsko osoblje i druge osuđeni-ke sa kojima je trebalo da tih 40 godina provedu bar u jednom delu kazne. Osuđenici na kazne od 40 godina su, brinući svoju brigu, bili uplašeni od ponašanja kako formalnog sistema prema njima, tako i drugih osuđenika, na, za njih, osuđene na kratke kazne.

Atmosvera straha, međutim, uvek stvara nemir i iznuđene reakcije onih koji su uplašeni, budući da je poznato da ljudi u strahu preduzimaju tzv. preventivne napade radi svoje zaštite. Otuda izjava jednog osuđenika na kratku kaznu, da ga plaši to što je smešten u sobi sa osuđenikom na 40 godina zatvora, jer ovaj može da ga ubije i na spavanju, a da po važećem zakonu ne može više da dobije od već dosuđene, mora da izazove pažnju poznavaoca ljudskog ponašanja u uslovima

straha. To drugim rečima znači, da osuđenik na kratku kaznu, uplašen od mogućeg ubistva od strane onog ko ne može više da dobije drugu kaznu, može "preventivno" da eliminiše opasnost, odnos-no, da eliminiše pretpostavljenu pretnju. Ta atmosvera, pak, nije "zdrava" za bilo ka-kav rad sa osuđenicima, bez obzira na dužine njihovih kazni, pa mešavina tih raznih kategorija osuđenika po dužinama kazne mora biti posebno razmotrena[1].

Šta nam valja činiti u realno postojećem stanju, kada je na snazi i nadalje isto i, sada, već prastaro Rsporedno rešenje ministra pravde, čijega se imena više retko ko i seća? Da li su nam novi zatvori, poput srednjevekovnih tvrđava, dovoljni da ublaže naš strah od tih "okorelih" kriminalaca? Koliko su nam iskus-tva stečena iz turističkih ekskurzija po nekim stranim evropskim zemljama dovoljni za uvid u problem i da li je to što je kod njih viđeno dovoljno i za nas? Šta ako to ne uspe, a potrošili smo i vreme i novac? I, konačno, da li je moguće održati socijalni mir skoro 40 godina bez ikakvog sadržaja za zatvorenike?

Sva ova pitanja bi i inače bila aktuelna i kada bi se radilo samo o ra-nije osuđivanim kriminalcima na smrtne kazne, uglavnom za monstruozna ubistva, ali sva sadašnja traganja za novim pristupom i rešenjima su uzrokovali tzv. specijalni osuđenici za organizovani kriminal i ratne zločine. Kada se njima pridodaju i pojedina imena tih osuđenika koje političari i mediji predstavljaju kao demone za koje nikakve mere nisu dovoljne, onda broju gluposti načinjenih iz tog paničnog straha ne treba mnogo ni zamerati. Cena je, međutim, previsoka za naše i onako skromne moguć-nosti, a predložena rešenja i već sazidani neki od potrebnih zatvora za te "demone" prevazilaze stvarno stanje, te iskustva i saznanja praktičara iz rada sa takvim "demo-nima" i pretpostavljeni broj takvih kriminalaca.

STVARNO STANJE I POTREBE

Stvarno stanje broja tih osuđenika u našim zatvorima, međutim, daje drugačiju sliku od nametnutog nam straha od tih demona. Tako, prema Godišnjem izveštaju Uprave za izvršenje zavodskih sankcija za 2007. godinu, broj osuđenih na 40 godina zatvora je 19, broj osuđenih od 15 do 20 godina je 33 osuđenika i od 10 do 15 godina zatvora 144 osuđenika. To znači da je ukupan broj ovih najokorelijih i osu-đenih na kazne preko deset godina tek 166 osuđenika, a tzv. 7/2 paviljon u Požarevcu je napravljen za preko 200 osuđenika i započeti "specijalni zatvor" u Padinskoj Skeli za 450 osuđenika. Kada bi ovom postojećem broju teških kriminalaca dodali i tri puta uvećanu cifru, jasno bi bi bilo da već postojeći kapaciteti prevazilaze projektovani broj osuđenika za specijalni tretman.

Ni problem tzv. prenaseljenosti srpskih zatvora nije stvarno postojeći, već se manipuliše sa sasvim proizvoljnim i ničim utemeljenim podacima nekih "či-novnika" u Ministarstvu pravde. Do sada se ni autor ovog teksta i dugogodnišnji "činovnik" tog Ministarstva nije usuđivao da javno ospori te navode, jer bi time osporio traženja sredstava od stranih donatora, koji su od 2000. godine naovamo uporno nastojali da nas "reformišu". Ti "reformatori" su kod nas došli sa predubeđenjem da je i naš zatvorski sistem paravojni, kao u celom dotadašnjoj "istoč-

1. Vidi o tome u, Nikolić, Z.: Protivurečnosti i dileme penološkog tretmana izvršilaca teških oblika kriminala, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2004. str. 415-427.

noj evropi", a moderatori za reforme i supervizori su bili činovnici sumnjivih znanja, do ranga naših nadzornika straže. Nikako nisu mogli da shvate, a još uvek i nisu, da su upravnici naših zatvora diplomirani pravnici, čak i bivše sudije ili advokati, da su zaopovednici straže, predominantno, sa visokom školom, a vaspitači pedagozi, psiholozi, sociolozi i diplomirani socijalni radnici. Tako smo stvorili "famu" da možemo i hoćemo, ali da nemamo uslove prema prihvaćenim konvencijama i Evrop-skim zatvorskim pravilima. Ti neuki nisu mogli da premere i potvrde navode o prenaseljenosti, ali je, nažalost, i naš činovnički aparat u to poverovao i sve upornije za to nalazio "činjenice".

Činjenica je međutim, da je sedamdesetih godina prošlog veka u KPD- u Nišu bilo smešteno i skoro potpuno uposleno oko 3.500 osuđenika, a u KPD Po-žarevac i Sr. Mitrovica skoro uvek iznad tog broja. Jednostavna je računica da bi sva sadašnja populacija u srpskim zatvorima (oko 10.500 osuđenika) stala u ova tri zavoda, a da bi nam 25 okružnih zatvora bilo bez osuđenika, osim pritvora. Da je to činjenično stanje govori i podatak da, na primer, celo južno i istočno krilo Okruž-nog zatvora u Beogradu nije u zatvorskoj funkciji, već je izdavano preduzeću "Minel-Šreder", a sada "zvrji" prazno, dok u istočnom stanuju i neki bivši i sadašnji stra-žari i slično. Bez obzira na to, mi smo preuzeli i preuredili bivši vojni zatvor, uz ogromna sredstva za njegovo renoviranje, jer je trebalo da bude pored "specijalnog" suda koji je u toj zgradi, a Školski centar za edukaciju osoblja u praznim paviljonima KPZ-a u Nišu. Sve u svemu, problem kapaciteta i prenaseljenosti srpskih zatvora ne postoji, ali postoji potreba njihovog renoviranja i prilagođavanja savremenim uslo-vima i shvatanjima tretmana osuđenih lica, te promena Rasporednog rešenja ministra pravde, radi ravnomernije preraspodele osuđenih lica. Novi zatvori, osim disloka-cije nekih okružnih zatvora iz centara gradova u kojima su, nisu nikako potrebni, pa je laička javnost u pravu kada traži da se zidaju škole, bolnice i vrtići, a ne zat-vori.

PREDVIĐENI USLOVI I TRETMAN

Ono što sada nameravaju i već nekoliko godina unazad pokušavaju "stručnjaci" u Upravi za izvršenje zavodskih sankcija, jeste vraćanje na srednjevekov-ni sistem onemogućavanja. Teorija onemogućavanja2, naime, polazi u osnovi od shva-tanja kriminalaca kao tako rođenih i zbog toga osoba sa rđavom prirodom. Radi mira socijalne sredine oni moraju da se onemoguće i ona to može da učini tako što će ih ili ubiti ili ih trajno izolovati. Pošto je sada zabranjena smrtna kazna primeniće se izolacija, kao u srednjevekovlju u kome nije bilo dozvoljeno ubijanje samo za viđe-nije aristokrate, a protivnike vladajućih, pa su oni smeštani ili u ludnice ili, najčešće, u podrumima zamkova, na izolovanim ostrvima i slično3. Režim za te "pošteđene ubistva" je bio tzv. golo ležanje zatvora, tj. vezivanje bukagijama ili ve-zivanje za alke na zidovima ili svodovima ćelije. Njihova

2. Vidi o tome opširnije u, Nikolić, Z.: Savremena penologija, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2009. str. 71-80.

3. Danas je, na primer, poznat slučaj kurdskog lidera Odžalana, koga turske vlasti nakon presuđenja drže kao jednog jedinog osuđenika u zatvoru na izolovanom ostrvu i uz zabranu svim službenicima da sa njim bilo šta razgovaraju. Neke nevladine organizacije s pravom protestuju, jer je to odloženo ubijanje, ali zato vlade najgrlatijih "demokratija" taj slučaj i ne pominju.

sudbina je bila da tamo ostanu do kraja života i onemogućeni da "ometaju" aktuelnu vlast i vladara, a danas socijalnu sredinu. Ujedno su time onemogućavani i za biološku reprodukciju, jer ako se veruje da su kao zli rođeni, onda je jasno da bi i njihovo potomstvo bilo zlo. Zato, verovatno, i izjave čelnika naše Uprave za izvršenje zavodskih sankcija da za ovu potonju kategoriju osuđenika neće važiti pravo iz ZIKS-a o tzv. slobodnim posetama, a da oni otuda i inače neće nikada izaći4. Međutim, da takvo zatvaranje ne bi bilo sasvim srednjevekovno, neće biti starih bukagija i lanaca, već elektronska sredstva kontrole kretanja osuđenika, a za to su obezbeđena odgovarajuća sredstva iz donacija i službeno su puštena u "pogon" i prikazana javnosti za TV prezentaciju direktora Uprave. Takav zatvor (7/2 paviljon u Požarevcu), međutim, nije naseljen specijalnim osuđenicima i on i nadalje "zvrji" prazan već nekoliko godina, a krivica je svaljena na "prevaziđeni" ZIKS koji su sami oni doneli kao najmoderniji 2005. godine. U tom ZIKS-u, naime, nema mogućnosti da se neki osuđenik drži neograničeno u speci-jalnim uslovima trajne izolacije, iako je mera usamljenja ili izolacija ponovno vraćena u taj zakon, a nakon njenog izbacivanja kao nehumane, nepotrebne i nesvrsis-hodne u prethodnom zakonu iz 1997. godine.

Mera usamljenja je, nažalost, postojala u svim našim prethodnim zako-nima o izvršenju krivičnih sankcija, ili bolje rečeno, bila je trajno prisutna kao mera od kada postoje moderni zatvori. Ona je, doduše, samo delimično humanizovana, time što su se propisivali humaniji uslovi za smeštaj izolovanog, pa to nisu bile ćelije kao što su samice za disciplinski kažnjene. Razlika je, dakle, bila u veličini prostora i "nameštaju" u sobama sa usamljenje, pa te sobe nisu morale da budu nitu su bile u podrumskim prostorijama, morale su da imaju normalan, ali fiksiran, krevet za usamljenika, umesto drvene palače u samici i imale su, kao i samice, "mokri čvor". Usamljeni osuđenik je imao i nešto proširenija prava od disciplinski kažnjenog na kaznu samice, pa je mogao da traži knjige i da čita, piše žalbe i traži vanredne kontakte sa upravnikom ili licima koja su za njega zadužena. Sve drugo mu je bilo uskraćeno kao i svim disciplinski kažnjenim osuđenicima na kaznu samice. Međutim, za razliku od sadašnjeg zakonskog rešenja, meru usamljenja je mogao da izrekne samo aktuelni ministar pravde, a na predlog upravnika određenog KP zavoda, za šta je, razume se, bila potrebna valjana argumentacija stručnih službi zavoda i stručnog nadzora u samom ministarstvu pravde. Zbog toga te mere nisu bile ni česte ni bojne, za razliku od odrednica sadašnjeg zakona koji određuje da meru usamljenja izriče upravnik datog zavoda ili lice koje on odredi. Time je skraćena procedura i ta zlokobna mogućnost je data na odlučivanje onom ko može biti i, najčešće jeste, pod negativnim emotivnim nabojem. Nema dakle mogućnosti da se izbegne negativni "halo efekat" ili pritisak stručnih službi u zavodu, koje su odustale od daljih napora za rad sa nekim problematičnim osuđenikom. "Bela zastava" predaje je time jasno uzdig-nuta.

U praksi rada KP zavoda su, inače, razlozi za izricanje mere usamljenja uvek bili više puta ponovljeni prestupi nekog osuđenika i to po pravilu prestupi u vidu stalnog sukobljavanja sa drugim osuđenicima. Kako su takvo ponašanje, kako je poznato, po pravilu ispoljavali tzv. asocijalni tipovi ličnosti ili osobe poznate kao psihopate, to su oni i bili najčešći "gosti" tih prostorija. Međutim, iskustvo, ali i

4. Parafraza izjave direktora Uprave za izvršenje zavodskih sankcija na RTS-u, pri polaganju kamena temeljca za novi "specijalni" zatvor u Padinskoj Skeli.

saznanja savremenih nauka nam je pokazalo da ti asocijalni osuđenici nisu u sukobu samo sa drugima, već i sa samim sobom, te da se regrutuju iz kategorije odba-čene dece ili neželjene dece i da su u svom razvoju prikraćeni da sa okolinom uspos-tave normalne čulne, intelektualne i emotivne odnose. Ako bismo ih našim merama usamljenja i dalje držali podalje od socijalnog okruženja, postavlja se pitanje, da li onda zadovoljavamo proklamovanu definiciju svrhe kažnjavanja iz KZ-a, po kome su oni i inače u zatvoru. Zbog toga su iskusni praktičari i uspeli da nametnu stav da se u tada novom ZIKS-u iz 1997. godine kazna samice smanji sa dotadašnjih 30 dana na 15 dana, a da se mera usamljenja potpuno ukine.

Kazne samicom i mere usamljenja, kako smo naveli, nisu novijeg datuma, već datiraju iz perioda prvih ćelijskih sistema u istoriji penologije5. Ovi sistemi su, u dobroj nameri, a po religioznim shvatanjima čoveka kao grešnog bića, primeni-li ovakav način kažnjavanja na osnovu svog iskustva sa monasima i "grešnicima" koji su u samoći, na vodi i hlebu i sa Biblijom, okajavali svoje grehe i vraćali se pravdi i božanskom redu. Međutim, posledice samovanja u zatvorima su se pokazale katas-trofalnim po mentalno zdravlje osuđenika, pa su ti sistemi, kako je poznato, ukinuti. Ostalo je samo disciplinsko kažnjavanje samicom na određeno vreme i sa određenim uzansima za njihovo izvršenje, te mera usamljenja do godinu dana. Posledice su, naža-lost, i nadalje od takvih mera bile negativne, jer je čovek socijalno biće, čak i kada onima koji sa njim rade ne izgleda tako. Zbog toga sdašnje vraćanje na već viđeno i poznato kao neuspešno i nehumano čudi sa domaćeg aspekta, ali ne čudi kada se zna da je nametnuto od donatora i sponzora "zatvorske reforme". Oni, doduše, s pravom pos-tupaju po svom vrednosnom sistemu i Kvekerskom shvatanju prirode čoveka, a mi govorimo o filozofskoantropološkim saznanjima o čoveku. Naši sadašnji "znalci" o penologiji su, izgleda, postali još veći Kvekeri, ali bi bar trebalo da to ispoš-tuju do kraja, jer se ideologija i verovanje Kvekera zasniva na radu, a ne na usamljenju čoveka bez rada i ležanju zatvora bez sadržaja.

NUŽNOST ILI ZABLUDA O SPECIJALNOM TRETMANU

Specijalni tretmani nisu novina u svetskim zatvorskim sistemima, ali se u najvećem broju evropskih zemalja pod tim podrazumevalo samo postojanje tzv. ode-ljenja za pojačani nadzor. Međutim, u zemljama gde je iz kvazidemokratskih razloga i shvatanja rad osuđenika tretiran samo kao pravo, ali bez obaveze, socijalni mir su ugrožavali besposleni osuđenici. Svoju potrebu za "ubijanje vremena", razumljivo, osuđenici, tada, zadovoljavaju i upražnjavaju na način koji im je po svim elementima najbliži, dakle kriminalni i nedopušteni. Tako su se od postojanja odeljenja za poja-čani nadzor ili Special Housing Units, pojavili i celi takvi zatvori, odnosno zatvori sa maksimalnim obezbeđenjem (Maximum Security i High Maximum Security)6, da bi se od nepodobnih zaštitili "normalniji" osuđenici. Pošto je to, po pravilu, linija manjeg otpora za zatvorske službe i sisteme, moda je prešla iz anglosaksonskih sis-tema i na evropski kontinent, a pre svega u Italiji i Nemačkoj. Naši "stručnjaci" su se u turističkim posetama Italiji,

5. Vidi o ćelijskim sistemima u, Nikolić, Z.: Savremena penologija, op. cit. str 59-63.

6. Vidi o anglosaksonskom zatvorskom sistemu u, Nikolić. Z.: Savremena penologija, op. cit. str. 102-108.

Nemačkoj i drugim stabilnijim zemljama prise-tili da je ona naša narodna izreka o vezanom popu i mirnom selu sasvim prihvatljiva i za zatvore i zatvorenike, pa su brže bolje kopirali isto. Ali, zatečeni ZIKS iz 2005. godine nije mogao da se nazove prastarim i nasleđenim iz prethodnog režima, a njegove odrednice ne poznaju razliku u pravima između bilo kog osuđenika sa izvrš-nom presudom. Zato već izgrađeni i hvaljeni 7/2 paviljon u Požarevcu "zvrji" prazan već nekoliko godina, sa celokupnom savremenom elektronskom tehnologijom. Otuda i užurbani rad na novom ZIKS-u ili nekom podzakonskom aktu, koji bi omogućio takav naum za tretman "opasnih" kriminalaca7.

Kriminologija, na sreću, ima već dovoljno saznanja o etiologiji i feno-menologiji kriminaliteta, pa nije našla bilo kakvu razliku između nekadašnjih i sadašnjih opasnih kriminalaca. Svi oni su, naime, isti, pa jedan Al Kapone, Di-linger ili drugi nisu bili ništa manje opasni od sadašnjih mafijaša. To isto važi i za kriminalce iz našeg podneblja. Ali, nekadašnji "žestoki momci" sa naših uli-ca nisu mogli da to budu i u zatvorima, jer nisu imali podršku političkih moćnika, odnosno onih koji im duguju različite usluge. Ovi sadašnji su "opasniji" samo zato što po nekog iz političkog estabilišmenta drže "u šaci" uslugama koje su im uči-nili, pa su utoliko opasniji ukoliko više znaju, a ne zato što su moćniji i beskru-pulozniji od nekadašnjih. Takav stav i strah se, zato, nameće izvršiocima u zatvor-skom sistemu, a neki od zatvoskih činovnika ni sami nemaju iskustva i saznanja o suštini kriminalnog ponašanja, pa se kriminalcima čak i dive zbog njihove "umeš-nosti" u odnosu na njihovu nesposobnost.

Takav strah se, kako je poznato, razrešava na nekoliko mogućih načina, a najefikasnije je ako problematični kriminalci nisu živi ili ako se u javnost puš-taju fabrikovane storije o njihovoj zločudnosti i lažljivosti, kako bi se sve što eventualno kažu unapred smatralo krivokletstvom i lažljivošću8. Da bi to bilo ipak sigurnije, treba ih izolovati u ćelije i sa što manje konatakata, pa otuda i pot-reba za specijalnim zatvorima u vidu tvrđava. Usput će se u političkim istupima proklamovati sve odlučnija borba i razračunavanje sa kriminalcima, a rešenje će se tražiti u što većem broju uhapšenih, a ne u prevenciji kriminaliteta, koja zatvore i zatvaranje ne smatra ni važinim ni uspešnim u tome, već samo nužnim i privre-menim.

Postojanje zatvora i zatvaranja kriminalaca je, dakle, nužnost u svim vremenima, a naročito u uslovima tranzicije i prevazilaženja njenih već poznatih osobenosti i problema. Kriminalci, međutim, u tranzicionim uslovima i kapitalističkim društvenim odnosima nisu nimalo drugačiji od bilo kojih kriminalaca pre ili kriminalaca u nekom drugom sistemu. Uvek se radi samo o ljudima koji svoje potrebe, iste za sve ljude, zadovoljavaju na društveno nedopušteni način, a da li su pri tome okrutniji ili manje okrutni, nije rezultat osobenosti savremenog krimina-liteta, već aspekta ličnosti. Ličnost se, pak, formira u uslovima koje diktiraju društveni odnosi, vrednosni sistem i stanje u društvu. Tako, anomični uslovi u celom društvu, kakvo je sada naše, daju istu sliku kriminaliteta kao i

---

7. "Afera" sa uslovnim otpuštanjem jednog osuđenika koji po emotivnom, a ne racionalnom odnosu, spada u tzv. opasne organizovane kriminalce, najbolje govori o iracionalnosti takvog agraviranja stepena opasnosti, iako se u penologiji zna da "nema heroja iza rešetaka". Očigledno je, međutim, da se ovde više radilo o bolesnoj želji nekih moćnika da pokažu svoju snagu, pa zato nisu marili ni za proklamovanu nezavisnost sudova i sudija, koji po važećem zakonu postupaju kako su postupili.

8 Slučaj "Legije" i njegovog plastičnog pištolja, na primer.

anomične sredine koje čine megapolisi i veći gradovi u stabilnim i neanomičnim društvima. Otuda stvaranje fame o posebnim i posebno opasnim kriminalcima više govori o sa-mom društvu i onima koji njime rukovode, a najviše o neznanju ili neodostatku volje da se o tome informišu kod onih koji to znaju. Specijalni zatvori, prema tome, jesu oblik torture koja je zabranjena konvencijom koju su mnoge zemlje ratifikovale, pa i naša, te je uvođenje tuđih normi i prakse, kao što je tužilačka istraga, specijalni sudovi i specijalni zatvori sasvim nepotrebno i neprikladno vrednosnom sistemu ovog podneblja, njegove kulture i običaja.

Čude otuda (ili ne treba da čude) podaci iz godišnjeg izveštaja Uprave za izvršenje zavodskih sankcija za 2007. godinu, po kojima je u toj godini u svim zatvorima i svim kategorijama osuđenika pod specijalnim tretmanom u tzv. odeljenji-ma za pojačani nadzor bilo čak 1756 osuđenika. Razlozi su za njihovo takvo tretiranje definisani u četiri kategorije i to: 183 osuđenika zbog sumnje u bekstvo, 374 zbog ugrožavanja drugih lica, 321 zbog lične bezbednosti i čak 878 zbog različitih razloga. To je preko 20% od ukupne tadašnje zatvorske populacije, što nam ukazje samo na dve stvari i to: prvo, da se sa osuđenicima slabo ili uopšte ne radi i da u zatvorima vlada neformalni sistem, pa se ekstremniji slučajevi koje prepoznaju zbog svog nerada izoluju i, drugo, da je velika nezaposlenost i neokupiranost vremena osuđenika učinila svoje. Nije otuda čudno da se sva zalaganja sadašnjih "stručnjaka" u Upravi za izvršenje zavodskih sankcija usmeravaju k tome da se bar tridesetak procenata od populacije drži izolovano i bez ikakvog sadržaja za njih, a ne vide da je upravo nedostatak takvih sadržaja i "golo ležanje" zatvora upravo uzrok svemu. Kada se tome dodaju i svi drugi razlozi, verovatno će se procenat izolovanih stalno povećavati, a takozvana edukacija zaposlenih u Centru za obuku zaposlenih u Upravi, koju čak na svoj veb-sajtu službeno nazivaju Penološkom akademijom, služiti samo za dodatnu zaradu njenog direktora i smenjenih upravnika i penzionera, a ne sticanju saznanja o onome što ima valja činiti.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Očigledno je iz svega da se etiološki faktori kriminaliteta nisu promenili u sadašnjim uslovima, a da su fenomenologiju promenili drugačiji uslo-vi življenja i promenjeni vrednosni sistemi. Zato niko više ne krade ralo i plugove za zapregu, a kradu traktore, ne kradu kočije, jer ničemu ne služe a kradu tačno odre-đene vrste automobila i slično. Okrutnost pri takvim razbojničkim ili drugim de-liktima nije manja, ako se sagledaju aspekti ličnosti kriminalaca, a povećani broj kriminalaca nikada nije zavisio od broja rđavih ljudi, već od uslova u društvu. Zato su dojučerašnji "zakonima verni građani" u liku partijskih sekretara, dirktora fir-mi, bezbednjaka, policajaca i slično, postali kontraverzni biznismeni, a neki i zat-vorenici kada izgube podršku. Ti isti, pak, kada dopadnu u zatvore, postaju opet vođe i pokušavaju da budu biznismeni, ali sada "trguju" sa upravama zatvora ili njima dužnim moćnicima. Kada i ako uspeju da obezbede takav status, oni i u zatvorima imaju svoju "vojsku", koju neretko čine i delovi zaposlenih, kojima je prioritetni zadatak više u stvaranju i uvećavanju njihovog imidža. Tako smo dobili "nove" i "moć-ne" zatvorenike, za koje su oni poznatiji kriminalci iz pređašnjih vremena bili "mala deca". U stvarnosti, slika je samo onakva kakvom je

vidimo u, doduše, novom okviru, iako se radi samo o istoj slici i o sličnim uplašenim "moćnicima" iza rešetaka, gde nema heroja. Heroje stvaramo mi sami, ako ih tako vidimo i, još gore, ako ih tako tretiramo. Otuda su tzv. specijalni kriminalci samo produkt specijal-nih tužilaštava i specijalnih sudova, pa tu zabludu treba još da zaokružimo i specijalnim zatvorima. Da li je to nužno?

LITERATURA

1. Nikolić, Z. (2009): Savremena penologija, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
2. Nikolić, Z. (2004): Protivurečnosti i dileme penološkog tretmana izvršilaca teških oblika kriminala, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str 415-427
3. Nikolić, Z. (2000): Kriminologija sa socijalnom patologijom, Narodna knjiga, Beograd.
4. Radovanović, D. (1992): Čovek i zatvor, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.

SPECIAL CONVICTS AND SPECIAL TREATMENT – A NECESSITY OR A DELUSION

Zlatko Nikolić
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Summary

There is a new Law on execution of criminal sanctions being prepared in Serbia, whose main purpose is to resolve the problem of treatment of so called "long term" convicts and "dangerous criminals", convicted for organized crime and war crimes. Being that there is no such penological experience in Serbia, The OSCE and The Council of Europe have provided help through organized visits to some of the European countries for Serbian staff working in this area, and, as we can see, they have literally copied some of foreign practical experience at home. Is that really possible and feasible, and what has prison experience so far told us, is a theme of this work, so that we wouldn't make unnecessary mistakes and avoidable money expenses, even when that money, allegedly, comes as foreign donation or help.

Key words: prisons, imprisonment, treatment, possibilities, consequences, price of delusion

STAVOVI O MOGUĆNOSTIMA IZVRŠENJA KAZNE RAD U JAVNOM INTERESU U OKVIRU ORGANIZACIJA OSOBA SA INVALIDITETOM

Danica Vasiljević
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabiltaciju

Predmet ovog istraživanja je procena mogućnosti izvršenja rada u javnom interesu u okviru organizacija osoba sa invaliditetom. Od praktičnog interesa bilo bi sagledavanje stavova o osuđenim licima, kao i drugih faktora koji mogu uticati na praksu izvršenja alternativnih sankcija. Jedan od zaključaka istraživanja jeste da se u planiranju izvršenja kazne rada u javnom interesu može računati na podršku značajnog dela populacije osoba sa invaliditetom.

Ključne reči: rad u javnom interesu, alternativne sankcije, stavovi, osuđena lica, osobe sa invaliditetom

UVOD

Krivičnim zakonom, koji je stupio na snagu 1. januara 2006. godine, propisana je kazna rada u javnom interesu, novina u našem zakonodavstvu uvedena po uzoru na zakonodavstva zapadnih zemalja u kojima se sa uspehom primenjuje dugi niz godina. Ova kazna predstavlja alternativu kazni zatvora i može se izreći samo uz saglasnost osuđenog, kao glavna kazna za lakša krivična dela za koja je propisan zatvor do tri godine ili novčana kazna. Kao rezultat brojnih poteškoća (nepostojanje podzakonske regulative, formiranje službe za izvršenje sankcija u zajednici, odziv organizacija i ustanova u kojima bi se kazna mogla izvršavati, edukacija stručnjaka, informisanje šire javnosti), ova kazna je tek od nedavno našla svoje mesto u praksi domaćih sudovi. Zakonom je predviđeno da se kazna rada u javnom interesu može izvršavati i u organizacijama koje se bave humanitarnom delatnošću, što se odnosi i na udruženja osoba sa invaliditetom.

Pregledom domaće i inostrane literature došla sam do saznanja da se ovom problematikom autori još uvek nisu bavili u dovoljnoj meri. Jedno istraživanje sprovedeno u Hrvatskoj 2000. godine imalo je za cilj utvrđivanje smera stavova šire javnosti prema osuđenicima i rehabilitaciji u zavisnosti od pola, starosnog doba, obrazovanja i nivou urbanizacije ispitanika. Autori, Ljiljana Mikšaj-Todorović i Aleksandar Buđanovac, sa Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta u Zagrebu (Odsek za poremećaje u ponašanju), modelirali su svoje istraživanje prema istraživanju Palmera, Guimonda, Barkera i Begina (1989). Ideja autora je bila da se, pored utvrđivanja strukture i smera stavova, takođe proceni na kakav bi pri-

jem mogle naići alternativne sankcije u zajednici koje su u to vreme počele da nalaze primenu u hrvatskoj penalnoj praksi.

Stavovi o kažnjavanju i osuđenim licima su oduvek bili podložni raznim stereotipima, uvreženim shvatanjima i predrasudama, a u uslovima poremećenih društvenih i ekonomskih odnosa mogu se očekivati negativni stavovi prema sankcijama koje se izvršavaju u zajednici. Stoga sam kao posebno interesantno pitanje, koje predstavlja i predmet ovog istraživanja, izdvojila procenu mogućnosti izvršenja kazne rada u javnom interesu u okviru organizacija osoba sa invaliditetom, što bi moglo da ukaže na korake koje treba preduzeti kako bi se stvorio prostor za primenu ove sankcije. U skladu s tim, cilj istraživanja je ispitivanje mišljenja članova organizacija osoba sa invaliditetom o mogućnosti angažovanja lica osuđenih na kaznu rad u javnom interesu u okviru ovih organizacija, zainteresovanosti organizacija, potreba za volonterskim radom, kao i informisanosti članova organizacija o kazni rad u javnom interesu. Drugi cilj istraživanja je ispitivanje smera i strukture ličnih i opštih stavova o osuđenim licima i kažnjavanju, što bi moglo ukazati na odnos ispitanika prema angažovanju osuđenog lica u okviru organizacije.

Nacrtom istraživanja su definisane sledeće nezavisne varijable: Pol, Godine starosti, Stručna sprema, Mesto boravka, Status u organizaciji. Još osam kategoričkih varijabli (sa 2 ili 3 kategorije) su definisane kao zavisne varijable. Skala za procenu stavova sastoji se od 15 varijabli kojima se izražavaju slaganja, odnosno neslaganja sa navedenim tvrdnjama. Prvobitna verzija skale je sadržala još dva ajtema, ali su oni isključeni iz skale u cilju povećanja njene homogenosti i pouzdanosti. Postavljene su dve osnovne istraživačke hipoteze:

Postoji zainteresovanost i potrebe organizacija za volonterskim radom.

Mogu se očekivati pozitivni stavovi i prihvatanje lica osuđenih na rad u javnom interesu u okviru organizacija osoba sa invaliditetom.

METODA

Uzorak

Uzorak istraživanja sačinjava 186 osoba koje su ili članovi (N=139), ili predstavnici organa upravljanja (N=21) ili zaposleni (N=29) u organizacijama osoba sa invaliditetom sa teritorije Srbije. Istraživanjem je obuhvaćeno 18 udruženja osoba sa invaliditetom u 8 gradova: Beograd, Novi Sad, Niš, Smederevo, Kragujevac, Kruševac, Čačak, Sombor.

Krostabulacija Godine starosti - Pol

		Pol		Ukupno
		Muški	Ženski	
Godine starosti	18-25	29	16	45
	26-40	32	40	72
	41-60	33	36	69
Ukupno		94	92	186

Uzorak sačinjavaju ukupno 94 osobe muškog i 92 osobe ženskog pola koje su podeljene u tri starosne kategorije: 45 osoba od 18-25 godina, 72 osobe od 26-40 i 69 osoba starosti od 41-60 god. Prema školskoj spremi uzorak je prvobitno podeljen u 3 kategorije (osnovna; srednja; visoka/viša), ali je zbog malog broja ispitanika u kategoriji osnovna škola (N=5) taj deo uzorka prebačen u sledeću kategoriju: srednja (N=126); visoka/viša (N=60).

Upitnik

Upitnik za prikupljanje podataka se sastoji iz tri dela: (1) osnovni podaci o ispitaniku (pol, godine starosti, stručna sprema, mesto boravka, status u organizaciji), (2) varijable kojima se ispituju potrebe i iskustva organizacije sa volonterskim radom, informisanost o kazni rad u javnom interesu i mišljenje o mogućnosti angažovanja osuđenog na rad u javnom interesu, kao i mišljenje o korisnosti takvog angažovanja za organizaciju (ukupno 8 varijabli) i (3) skala za procenu stavova. Za procenu stavova je konstruisana skala od 17 ajtema, od kojih je 8 ajtema preuzeto i delimično modifikovano iz istraživanja Mikšaj-Todorović i Buđanovac (2000).

Analiza pouzdanosti skale: Ajtem - Ukupni skor

Ajtem (redukovana skala)	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected Item-Total Correlation	Squared Multiple Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
Osuđeni je na teretu države	46.03	125.443	.255	.153	.856
Osuđenim treba da se bavi zajednica	45.90	125.050	.271	.245	.855
Osuđeni će redicidivirati	46.98	120.308	.433	.381	.847
Ništa sa osudjenim	46.42	112.115	.670	.645	.834
Osuđeni se može popraviti	45.72	123.394	.389	.506	.849
Ne želim pomoć od osuđenog	46.42	112.386	.657	.584	.834
Pozvao bih osuđenog u kuću	46.65	119.668	.441	.372	.847
Ne može se verovati osuđenom	46.55	116.184	.560	.609	.840
Osuđeni ne zadržava posao	46.34	115.458	.608	.563	.838
Ne interesuje me sudbina osuđenog	46.27	114.371	.620	.547	.837
Osuđenom treba pružiti priliku	45.54	123.147	.360	.515	.851
Družio bih se sa osuđenim	46.18	115.531	.570	.570	.,840
Ne bih zaposlio osuđenog	46.57	117.306	.554	.549	.841
Stideo bih se osuđenog u porodici	46.46	118.423	.416	.385	.849
Osuđeni može biti odgovoran	45.73	118.633	.479	.534	.845

Analizom unutrašnje konzistentnosti skale ustanovila sam da su dva ajtema u slaboj korelaciji sa ukupnim skorom, tako da su oni isključeni iz konačne verzije skale. Kronbahov-alfa na redukovanoj skali iznosi 0.853 što ukazuje na veoma dobru pouzdanost i homogenost.

R. br.	Ajtem (redukovana skala)
1.	Osuđenik je u zatvoru samo na teretu države; bolje je da na slobodi radi nešto u korist društva.
2.	Osuđenikom treba da se bavi i šira zajednica, a ne samo pravosudni sistem.
3.	Neko ko je jednom osuđen verovatno će ponovo vršiti krivična dela.
4.	Ne želim da imam ništa sa osuđenim licima.
5.	Osuđenik se može popraviti ako mu se pruži prilika da radi nešto korisno.
6.	Ne bih prihvatio/la da mi pomaže neko ko je osuđen za krivično delo.
7.	U slučaju potrebe pozvao/la bih u svoju kuću/stan osobu koja je bila osuđena za neko krivično delo.
8.	Ne može se verovati nekome ko je krivično osuđen.
9.	Osuđena lica nisu spremna da zadrže posao.
10.	Ne interesuje me sudbina nekoga ko je osuđen za krivično delo.
11.	Svako može da pogreši, zato osuđenom treba pružiti priliku da ispravi svoje greške.
12.	Družio/la bih se sa osobom koja je krivično osuđivana.
13.	Ne bih zaposlio osuđeno lice jer bi mi to moglo stvoriti probleme.
14.	Stideo/la bih se da je neko u mojoj porodici krivično osuđen.
15.	Osuđenik može odgovorno obavljati dužnosti koje su mu poverene.

Ispitanici su odgovarali ocenom navedenih tvrdnji na Likertovoj skali od 1 do 5, na sledeći način: 1=Uopšte se ne slažem; 2=Uglavnom se ne slažem; 3=Neodlučan sam; 4=Delimično se slažem; 5=Potpuno se slažem.

Postupak

Prikupljanje podataka je obavljeno u periodu od februara do aprila 2009. godine. Telefonskim kontaktom sa predstavnikom organizacije osoba sa invaliditetom dati su najpre osnovni podaci o istraživanju, a nakon prihvatanja učešća u anketi dostavljeni upitnici u štampanoj formi ili putem e-mail-a. Prikupljanje podataka je obavljala osoba u organizaciji kojoj je dato uputstvo o načinu popunjavanja upitnika. Jedan manji broj anketnih listića je direktno poslat na e-mail adrese ispitanika uz uputstvo za njihovo popunjavanje u elektronskoj formi. Tokom prikupljanja podataka za istraživanje naišla sam na veoma dobar odziv, zainteresovanost i motivisanost ispitanika. Veliki procenat prosleđenih anketnih listića je vraćen popunjen u celosti. Pored nastojanja da anketu učinim što ekonomičnijom, sa što manjim brojem ajtema, kako bih održala pažnju i motivaciju ispitanika uz očuvanje pune funkcionalnosti instrumenta, smatram da je anketa

poslužila i u edukativne svrhe jer je pružila određene informacije koje bi mogle barem poslužiti kao tema za buduća razmišljanja.

Obrada podataka je obavljena na deskriptivnom nivou za varijable kojima se ispituju potrebe i iskustva organizacija sa volonterskim radom, kao i informisanost ispitanika o kazni rada u javnom interesu. Za analizu varijanse korišćeni su parametrijski testovi (uz pretpostavku o normalnoj raspodeli uzorka) T-test ili One-way ANOVA, u zavisnosti od broja kategorija nezavisne varijable.

REZULTATI

Na pitanje o potrebi za volonterskim radom u organizaciji osoba sa invaliditetom skoro 83% ispitanika (N=154) je odgovorilo potvrdno, za razliku od samo 6.5% (N=12) sa negativnim mišljenjem, dok preostali ispitanici nisu mogli da daju svoju procenu (N=20). Veliki broj organizacija osoba sa invaliditetom ima iskustvo sa volonterskim radom, što potvrđuju odgovori 80% ispitanika (N=148), dok je 15 ispitanika (8%) dalo negativan odgovor, uz 23 ispitanika koji su zaokružili opciju "ne znam". Prema mojim saznanjima, u mnogim organizacijama volonterski rad se u najvećoj meri odvija u vidu civilne službe vojnog roka. Negativna iskustva sa volonterskim radom prijavilo je 38 ispitanika (20.4%), a 87 ispitanika (47%) smatra da negativnih iskustava nije bilo, uz 33% ispitanika (N=61) koji su odgovorili "ne znam". Ovi podaci govore u prilog pretpostavke da organizacije osoba sa invaliditetom imaju potrebe i mogu biti zainteresovane za ovakav vid podrške u obavljanju svojih aktivnosti.

Informisanost ispitanika o kazni rad u javnom interesu procenjena je sa tri varijable koje obuhvataju različite stepene poznavanja ove oblasti. Najveći je procenat ispitanika koji znaju da je krivičnim zakonom propisana kazna rada u javnom interesu (69.4%, N=129); nešto manje njih (N=110) zna da se ova kazna može izvršavati u organizacijama koje se bave humanitarnom delatnošću (što čini 59% ispitanog uzorka), dok nešto manje od jedne polovine (85 ispitanika) zna da se kazna rada u javnom interesu može izvršiti samo uz saglasnost osuđenog. Iako ovi podaci govore u prilog relativno dobre informisanosti ispitanika, može se zaključiti da je u cilju stvaranja potpunije slike o ovoj alternativnoj sankciji koja se izvršava u okviru zajednice potrebno obaviti adekvatnu edukaciju i informisanje organizacija osoba sa invaliditetom, kao mogućih partnera u postupku izvršenja sankcije. Na taj način se može ostvariti jasniji uvid u namere i ciljeve koje je zakonodavac želeo da postigne, u interesu društva, organizacija i pojedinaca iz lokalne zajednice, kao i lica osuđenih na kaznu rada u javnom interesu.

Pitanje o mogućnosti izvršenja rada u javnom interesu u okviru organizacija osoba sa invaliditetom je, i pored značajno većeg procenta pozitivnih (45%, N=84) u odnosu na negativne odgovore (20%, N=37), što može ukazati na otvorenost i spremnost za prihvatanje ovakvog vida volonterskog rada, izazvalo dosta kontroverzi. Karakterističan je komentar jednog od ispitanika, koji inače važi za uticajnog predstavnika invalidskog pokreta i veoma dobrog poznavaoca problematike osoba sa invaliditetom, koji je dopisao na anketnom listiću svoju ocenu o apsolutnoj neprihvatljivosti takvih "pomodarskih tendencija koje mogu doneti samo rizike, a veoma malu ili gotovo nikakvu korist za organizaciju".

Krostabulacija: Mogućnost izvršenja rada u javnom interesu - Status u organizaciji

		Mogućnost izvršenja rada u javnom interesu u okviru organizacije			Ukupno
		Da	Ne	Ne mogu da procenim	
Status u organizaciji	Član	60	30	49	139
	Predstavnik	11	5	5	21
	Zaposleni	13	2	11	26
Ukupno		84	37	65	186

Interesantno je pogledati tabelu ukrštenih varijabli *Mogućnost izvršenja rada u javnom interesu* i *Status u organizaciji*. Ako pogledamo kategoriju *Predstavnik organa upravljanja*, videćemo da je 11 ispitanika dalo pozitivan odgovor, dok je 5 odgovorilo negativno, uz još 5 "uzdržanih". Zanimljivu sliku imamo i u slučaju ukrštanja varijabli *Korisnost izvršenja rada u javnom interesu za organizaciju* i *Status u organizaciji*:

Krostabulacija: Korisnost za organizaciju - Status u organizaciji

		Korisnost izvršenja rada u javnom interesu za organizaciju			Ukupno
		Da	Ne	Ne mogu da procenim	
Status u organizaciji	Član	65	32	42	139
	Predstavnik	11	7	3	21
	Zaposleni	13	4	9	26
Ukupno		84	37	65	186

Podjednak broj predstavnika organizacija (N=11) smatra da bi izvršenje kazne rada u javnom interesu moglo biti korisno za organizaciju, dok 7 ispitanika smatra suprotno. Iako se može sumnjati da se radi o grešci prilikom obrade upitnika ili unosa podataka, možemo pretpostaviti i da je reč o određenoj nedoslednosti i nejasnom stavu osoba koje donose odluke i rukovode organizacijom. Naravno, zaključivanje na ovako maloj podpopulaciji uzorka može biti metodološki diskutabilno, ali se može pretpostaviti da se određeni otpori primeni kazne rada u javnom interesu u okviru organizacija osoba sa invaliditetom mogu očekivati. Mogućnost prihvatanja navedene inicijative nije pitanje konsenzusa i uvek će biti onih koji će donositi ovakvu ili onakvu odluku u interesu organizacije i svojih članova.

Na ispitanom uzorku ne postoje statistički značajne razlike između muškaraca i žena u pogledu njihovog stava prema osuđenim licima ($t = -0.051$, $p>0.05$).

T-test - grupna statistika za varijablu Pol

	Pol	N	Mean	Std. Deviation
Ukupan skor na skali	Muški	94	49.51	11.078
	Ženski	92	49.60	12.176

Analiza varijanse ANOVA na varijabli Godine starosti takođe ne pokazuje razlike između starosnih kategorija u pogledu stava prema osuđenim licima ($F = 2.010$, $p>0.05$). Za razliku od istraživanja Mikšaj-Todorović i Buđanovac, koji su na uzorku opšte populacije ustanovili pozitivniji stav o osuđenim licima u mlađoj starosnoj kategoriji, u ovom istraživanju takve razlike nisu potvrđene.

T-test za varijablu *Stručna sprema* pokazuje statističku značajnost ($t = -2.336$, $p<0.05$), pa možemo zaključiti da postoje pozitivniji stavovi o osuđenim licima kod osoba sa višom ili visokom stručnom spremom u odnosu na srednju i nižu stručnu spremu (srednja vrednost skora je nešto veća za kategoriju Viša/Visoka). Ovo pokazuje da ispitanici sa većim stepenom obrazovanja ispoljavaju otvoreniji, manje punitivan stav prema osuđenima i spremniji su za prihvatanje novih kaznenih rešenja koja su manje retributivna. Tome verovatno doprinosi bolja komunikacija sa sredinom i dostupnost informacija, što je posebno karakteristično za osobe sa invaliditetom, koje spadaju u marginalizovani deo populacije.

T-test - grupna statistika za varijablu Stručna sprema

	Stručna sprema	N	Mean	Std. Deviation
Ukupan skor na skali	Srednja	126	48.20	11.596
	Viša/Visoka	60	52.40	11.183

Imajući u vidu da je istraživanje obavljeno u 8 gradova u Srbiji, pokušala sam da ustanovim da li postoje razlike u stavovima o osuđenim licima između ispitanika koji žive u Beogradu, kao urbanijoj sredini, i drugih gradova. T-test nije pokazao statističku značajnost ($t = 0.422$, $p>0.05$), što znači da mesto boravka ispitanika nema uticaja na razliku u stavovima.

Jedna od varijabli kod koje bi se mogle očekivati razlike u stavovima o osuđenim licima je varijabla *Status u organizaciji*. Naime, pretpostavila sam da bi predstavnici organa upravljanja, osobe koje donose odluke u organizaciji, mogli biti više skeptični u pogledu mogućnosti angažovanja osuđenih na kaznu rad u javnom interesu i pokazivati više uzdržanosti zbog odgovornosti koju takva odluka nosi sa sobom. Analiza varijanse (iako na granici statističke značajnosti) je pokazala upravo suprotno, da predstavnici organa upravljanja imaju pozitivniji stav prema osuđenim licima u odnosu na članove organizacije. Razlike u stavovima između zaposlenih u organizaciji i članova organizacije su konstatovane na još većem nivou značajnosti.

One-way ANOVA za varijablu Status u organizaciji

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	912.458	2	456.229	3.480	.033
Within Groups	23991.505	183	131.101		
Total	24903.962	185			

F-statistik (3.480) je statistički značajan na nivou $p<0.05$, pa sam utvrđivanje značajnosti razlika između grupa obavila naknadnim T-testom za svaki od parova kategorija varijable.

T-test - grupna statistika za varijablu Stručna sprema (1-2)

	Status u organizaciji	N	Mean	Std. Deviation
Ukupan skor na skali	Član	139	48.27	11.548
	Predstavnik organa upravljanja	21	53.48	11.308

Subpopulacija definisana kategorijom *Predstavnik organa upravljanja* ima nešto veću srednju vrednost skora (53.48) u odnosu na kategoriju *Član* (48.27) što ukazuje na pozitivnije stavove prema osuđenim licima ($t = -1.932$, $p<0.05$).

T-test - grupna statistika za varijablu Stručna sprema (1-3)

	Status u organizaciji	N	Mean	Std. Deviation
Ukupan skor na skali	Član	139	48.27	11.548
	Zaposleni	26	53.27	11.011

Na istom nivou statističke značajnosti, a na osnovu podataka iz tabele 7. zaključujemo da zaposleni u organizaciji imaju pozitivnije stavove prema osuđenim licima u odnosu na članove organizacije.

T-test - grupna statistika za varijablu Stručna sprema (2-3)

	Status u organizaciji	N	Mean	Std. Deviation
Ukupan skor na skali	Predstavnik organa upravljanja	21	53.48	11.308
	Zaposleni	26	53.27	11.011

T-test u tabeli 8. (predstavnik organa upravljanja i zaposleni) pokazuje da se subpopulacije definisane ovim kategorijama ne razlikuju u pogledu prosečnih vrednosti na varijabli *Status u organizaciji* ($t = 0.063$, $p>0,05$).

ZAKLJUČAK

Istraživanje je pokazalo da većina organizacija osoba sa invaliditetom ima potrebu za angažovanjem volontera na određenim poslovima u okviru delatnosti organizacije. Rezultati ankete navode na zaključak da je većina organizacija imala iskustva sa volonterskim radom i da su ta iskustva u najvećoj meri pozitivna.

Iako rezultati istraživanja govore u prilog relativno dobre informisanosti ispitanika, može se zaključiti da je u cilju stvaranja potpunije slike o ovoj alternativnoj sankciji koja se izvršava u okviru zajednice potrebno obaviti adekvatnu edukaciju i informisanje članova i predstavnika organizacija. Na taj način se može ostvariti jasniji uvid u namere i ciljeve koje je zakonodavac želeo da postigne, u interesu društva, organizacija i pojedinaca iz lokalne zajednice, kao i lica osuđenih na kaznu rada u javnom interesu.

Ispitanici u značajnom procentu smatraju da bi na određenim poslovima u okviru organizacije mogla biti angažovana lica osuđena na kaznu rad u javnom interesu. Iako su u oceni korisnosti angažovanja osuđenika za organizaciju pozitivna mišljenja zastupljenja u sličnom procentu, postoje i suprotni stavovi koji

mogu imati značajne negativne implikacije kada je reč o predstavnicima organa upravljanja.

Pored analize strukture stavova prema osuđenim licima, konstruisana skala za procenu je trebalo da ukaže i na smer tih stavova. Ispitivanje razlika u subpopulacijama definisanim kategorijama nezavisne varijable pokazalo je da se muškarci ne razlikuju od žena u pogledu svog stava prema osuđenim licima. Razlike u stavovima nisu uočene ni u slučaju različitih starosnih kategorija, a ni mesto boravka ispitanika nema uticaja na stavove o osuđenim licima.

Statističku značajnost razlika sam konstatovala na varijabli *Stručna sprema* pa se može zaključiti da postoje pozitivniji stavovi o osuđenim licima kod osoba sa višom ili visokom stručnom spremom u odnosu na srednju i nižu stručnu spremu. Ovo pokazuje da ispitanici sa većim stepenom obrazovanja ispoljavaju otvoreniji, manje punitivan stav prema osuđenima i spremniji su za prihvatanje novih kaznenih rešenja koja su manje retributivna.

Statistički posmatrano, predstavnici organa upravljanja imaju pozitivnije stavove prema osuđenim licima u odnosu na članove i zaposlene u organizacijama. Iako su predstavnici organizacija izražavali i negativna mišljenja o mogućnosti angažovanja osuđenih na kaznu rada u javnom interesu u okviru organizacija, što će verovatno imati uticaja na primenu ovakve prakse, u planiranju izvršenja kazne rada u javnom interesu moglo bi se računati na podršku značajnog dela populacije osoba sa invaliditetom.

LITERATURA

1. Buđanovac, A., Mikšaj-Todorović, Lj., Kundač, Z. (2002) Faktorska struktura stavova prema osuđenicima i njihovoj rehabilitaciji na slovenskom i hrvatskom uzorku ispitanika. *Kriminologija i Socijalna integracija*. Vol.10, Br. 1., str. 25-34.
2. Fajgelj, S. (2007) *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
3. Havelka, N., Kuzmanović, B., Popadić, D. (1993/94) *Metode i tehnike socijalno psiholoških istraživanja*. Beograd: Filozofski fakultet. Odeljenje za psihologiju. Katedra za socijalnu psihologiju.
4. Mikšaj-Todorović, Lj., Buđanovac, A. (2000) Javno mnjenje o prijestupnicima i rehabilitaciji u Hrvatskoj: Utjecaj spola, dobi, obrazovanja i razine urbanizacije. *Kriminologija i Socijalna integracija*. Vol.8, Br. 1-2., str. 27-34.
5. Tenjović, L. (2002) *Statistika u psihologiji. Priručnik*. Beograd.

OPINIONS ABOUT SENTENCE SERVICE BY WORKING IN PUBLIC INTEREST WITHIN THE ORGANIZATIONS OF DISABLED PERSONS

Danica Vasiljević
University of Belgrade - Faculty for Special Education and Rehabilitation

Summary

The subject of this research is an assessment referring to possibility of introduction of works of public interest within some organizations of disabled persons. Some practical interest would be understanding of position of the convicts as well as some other factors that could have influence in performing of alternative sanctions. One of the conclusions is that in public interest servicing sentence planning, significant part of disabled population could be taken into account.

Key words: work of public interest, alternative sanctions, opinions, convicts, disabled persons.

ODNOS MODALITETA GRUPNE TERAPIJE I OSTALIH MODALITETA INSTITUCIONALNOG TRETMANA POČINILACA KRIVIČNIH DELA

Ivana Petrović
Kazneno popravni zavod, Padinska skela

Kako su se vremenom razvijali i obogaćivali naučni pristupi u izvršavanju kazni zatvora tako se menjao i sam pristup tretmanu počinilaca krivičnih dela. Osnovno sredstvo ostvarenja savremeno koncipiranog cilja prevaspitanja počinilaca krivičnih dela jeste eklektički tretmanski model, koji se bazira na multidimenzionalnosti pristupa i čija primena zavisi od okolnosti, situacija i naučne potkovanosti stručnjaka. Međutim, i dalje u okviru naučnih paradigmi ostaje aktuelno pitanje na koji najbolji mogući način ostvariti svrhu tretmana, a samim tim i ostvariti opšte ciljeve generalne i specijalne prevencije.

Polazeći od pretpostavke da su počinioci krivičnih dela osetljiva populacija i da primena grupne terapije sa svim svojim varijetetima u njihovom tretmanu može dati efektivne rezultate u ostvarivanju svrhe resocijalizacije i opštih ciljeva prevencije, osnovni cilj rada je da se ukaže na značaj modaliteta grupne terapije i odnosa prema ostalim vidovima institucionalnog tretmana.

U radu je korišćena metoda analize sadržaja literature o savremenim pristupima i oblicima penalnog institucionalnog tretmana počinilaca krivičnih dela sa naročitim osvrtom na njegov grupni terapijski modalitet. Zapaža se prisustvo raznovrsnih tretmanskih modela institucionalnog tretmana, kao i svrsishodnosti primene modaliteta grupne terapije, kao jednog od njegovih značajnih varijeteta.

Zaključna razmatranja se prevashodno odnose na: uvođenje grupnog tretmanskog modela kao obavezne mere programa postupanja prema počiniocima, uvođenje adekvatne profesionalne terapijske edukacije tretmanskog osoblja i povećanje njihovog broja u zatvorima, unapređenje psihičkog zdravlja osuđenih kroz adekvatne modele i programe tretmana, dograđivanje i modeliranje tretmana u skladu sa ličnim svojstvima počinilaca, izlaženje iz okvira paternalizma i činjenje osuđenika subjektom a ne objektom tretmana i ostvarivanje uspešnije resocijalizacije osuđenika i efikasnije prevencije recidiva kroz primenu grupnog terapijskog rada.

Ključne reči: kriminalitet, lica lišena slobode, tretman, grupna terapija

UVOD

Savremeni sistemi izvršenja kazne zatvora imaju za osnovni cilj prevaspitanje kao jedan višedimenzionalni proces menjanja ličnosti počinilaca krivičnih dela, kako bi se po izlasku na slobodu pripremili za konformističko ponašanje u okviru makro i mikro socijalne sredine. Osnovno sredstvo ostvarenja tako koncipiranog cilja jeste tretman počinilaca krivičnih dela sa svim svojim specifično-

stima i obeležjima. Kako su se vremenom razvijale i obogaćivali naučni pristupi u izvršavanju kazni zatvora tako se menjao i sam pristup tretmanu. Danas prevaspitni profil stručnjaka najčešće primenjuje eklektički tretmanski model koji se bazira na raznovrsnosti pristupa čija primena zavisi od okolnosti, situacija i naučne potkovanosti stručnjaka. Međutim, i dalje u okviru naučnih paradigmi ostaje aktuelno pitanje na koji najbolji mogući način ostvariti svrhu tretmana, a samim tim i ostvariti opšte ciljeve generalne i specijalne prevencije.

Imajući u vidu pokazana dosadašnja istraživanja penološke literature, polazi se od pretpostavke da su počinioci krivičnih dela osetljiva populacija i da primena grupne terapije sa svim svojim varijetetima u njihovom tretmanu može dati efektivne rezultate.

Zbog toga je i osnovni cilj rada, da se metodom analize sadržaja literature o savremenim pristupima u penalnom institucionalnom tretmanu počinilaca krivičnih dela, ukaže na značaj modaliteta grupne terapije i odnos prema ostalim vidovima institucionalnog tretmana.

KRIMINALITET: ODREĐENJE I AKTUELNI TRENDOVI PENALNE REAKCIJE

Kriminalitet je rasprostranjena i društveno opasna istorijska kategorija, zbog čega je odavno predmet interesovanja i nauke i društvene prakse.

Ova činjenica upućuje analogno i na postavku o tome da su se vremenom menjale i definicije krimnaliteta, u zavisnosti od kulturnog i društvenog konteksta u kom je tretirana ova pojava. Međutim, iako su se vremenom izdvojila, u zavisnosti od uzroka kriminaliteta i normi konkretnog društva, njegova različita teorijska objašnjenja, trenutno se u nauci koriste dve definicije.

Kada se govori o licima lišenim slobode, korišćenje užeg pravnog određenja kriminaliteta je naučno i praktično implicirajući opravdan. *Uže* značenje podrazumeva da kriminalitet čine sva ona ponašanja koja su inkriminisana u pozitivnom krivičnom zakonodavstvu kao krivična dela (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, 2003.).

Svaka društvena zajednica preduzima različite mere sprečavanja i suzbijanja kriminaliteta, gde spadaju i mere represivnog karaktera. U našem sistemu krivičnih sankcija, kao i drugim savremenim sistemima, kazna zatvora predstavlja u visokom stepenu izricanu krivičnu sankciju prema punoletnim izvršiocima krivičnih dela, jer se primena kazne zatvora oslanja na uverenje da se u toku njenog izvršenja može vaspitno uticati na počinioce krivičnih dela i na druge građane da ne vrše krivična dela.

Krivično-pravne i društvene norme u našem društvu idu u pravcu humanizacije i demokratizacije uz uvođenje alternativnijih načina i sve većem poštovanju čoveka kao jedinke za sebe i jedinke za društvo u okviru resocijalizacije. Koristeći pozitivna iskustva Austrije, Francuske, Italije i Nemačke, čiji je sistem zatvora najsličniji našem, a na osnovu logističke i stručne pomoći međunarodnih organizacija, naša Uprava za izvršenje zavodskih sankcija Ministarstva Pravde usvojila je Strategiju reforme sistema, te je zavodski sistem u Srbiji u fazi intenzivne reforme. Međutim, prema izveštavanju Komiteta konstatovano je da je i dalje prisutan problem zdravstene zaštite i transparentnosti u njenom ostvarivanju. Nasuprot tome, značaj terapijskog rada sa licima lišenim slobode se ogleda u

otklanjanju negativnih kriminalnih činilaca i faktora i uspostavljanju poželjnih obrazaca i učvršćivanju prosocijalnih modela ponašanja, iako se kod nas beleže samo pionirski pokušaji njegove primene.

Zbog toga je neophodno pružiti na uvid neke od mogućnosti koje postoje u radu sa licima lišenim slobode, sa posebnom naznakom na terapijskim.

LICA LIŠENA SLOBODE

Licima lišenim slobode, osuđenicima, štićenicima zavoda ili vaspitanicima se smatraju lica nad kojima se izvršava sankcija institucionalnog karaktera.

Poslednjih godina se beleži porast broja lica lišenih slobode u Srbiji, a što je trend kretanja broja lica lišenih slobode i u ostalim zemljama. Prema aktuelnom zvanično objavljenom izveštaju Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva Pravde Srbije iz 2007.g., kretanje ukupnog broja lica lišenih slobode u ustanovama tokom 2005. je iznosio 27952, tokom 2006. je iznosio 29032, a na kraju 2007. je iznosio 30095. Trenutno se na izdržavanju kazne u zatvorima u Srbiji nalazi oko 9100 osuđenih, dok na izdržavanje kazne čeka oko 5000 osuđenih. Na merama obaveznog lečenja od alkoholizma, narkomanije i duševnih bolesti je 600 osuđenih lica, što je za oko 100% više u odnosu na prethodni period, jer se broj lica sa izrečenim merama ranije kretao oko 300.

Posmatrano u proseku, u 28 zatvora u Srbiji se nalazi 8000 lica lišenih slobode, od čega 5850 osuđenih, 1850 pritvorenih, 100 maloletnih lica i 150 do 200 lica kažnjenih u prekršajnom postupku. Najveći broj lica se nalazi u kazneno-popravnim zavodima u Požarevcu 1350, Nišu 1165 i Sremskoj Mitrovici 1351 (Marić, 2004.).

U evropskim okvirima, Srbija zazuzima središnje mesto po incidenciji (broj novih osuđenika) i prevalenciji (ukupan broj osuđenih). Zapravo, kada je u pitanju broj osuđenih na 100.000 stanovnika, onda stopa u Srbiji iznosi 81, dok u Holandiji iznosi 48, u Švedskoj 56, Nemačkoj i Škotskoj 99, Severnoj Irskoj 114, Rusiji 246 i SAD 450 (Marić, 2004.).

Najveći broj lica odgovara za krivična dela protiv imovine 55%, zatim za krivična dela protiv života i tela 25%, za krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala 8.5% i krivična dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja 5.4%. Procenat recidivista je različit u zavisnosti od tipa zavoda i kreće se u proseku između 50% i 70%. U pogledu visine izrečene kazne, dominiraju kazne između 5 do 10 godina sa približno 30%, kazne između 3 i 5 godina sa približno 20% i kazne od 1 do 2 godine sa približno 15% (Marić, 2004.).

Različiti autori iz oblasti penologije zvanično izveštavaju o tome da je, brojčano, najviše onih koji se sami prijave na izdržavanje kazne, a nešto manje je privedenih sa slobode.

U srpskim zatvorima je najviše onih od 27 do 39 godina (oko tri hiljade). Oko dve hiljade je osuđenika starosti od 21 do 27 godine. Čak 46 ljudi u zatvorima ima više od 70 godina.

Valja reći da je među osuđenicima najviše onih sa osnovnom školom, ima ih oko 1.700. Ukupno 1.300 ima završen treći stepen, a nešto manje četvorogodišnju srednju školu. Njih 86 je sa fakultetom, a 200 je potpuno nepismeno.

Rezultati istraživanja izvršenih studija od strane OEBSa (2007) pokazuju da u evropskim zatvorima, u koje su uključeni i zatvori u Srbiji, ima dosta lica lišenih slobode sa mentalnim poremećajima. Među mentalnim poremećajima se javljaju najviše: poremećaji ličnosti sa 65% i od toga najviše antisocijalni poremećaj ličnosti, depresije sa 10%, šizofrenija sa 4%. Od ukupno 20000 obavljenih pregleda, oko 2700 je samo psihijatrijskih pregleda. Prema izveštaju Uprave za izvršenje zavodskih sankcija broj lica lišenih slobode sa mentalnim poremećajima je iznosio 3893, što približno iznosi 8% od ukupnog broja lica lišenih slobode. Sve više se na izdržavanju kazne nalazi narkomana, alkoholičara, psihopatski strukturisanih ličnosti, ličnosti sa kombinovanim poremećajima u ponašanju, mentalno retardiranih ličnosti i ličnosti sklonih agresivnim i autoagresivnim reakcijama (Marić, 2004.).

Posmatrano sa medicinskog, psihološkog, pedagoškog i sociološkog aspekta, ova lica se međusobno znatno razlikuju i predstavljaju vrlo heterogenu strukturu. Ova lica mogu biti i homogena po karakteristikama obrazaca koje razvijaju ili su ih već izgradili, ali i po tome što dolaskom u zavode podpadaju pod uticaje različitih vidova insitucionalinih tretmana.

INSTITUCIONALNI TRETMAN I NJEGOVI MODALITETI

Sama reč **tretman** potiče iz francuskog jezika i u doslovnom prevodu označava postupanje ili ophođenje. U oblasti penologije se koristi prilikom određivanja odnosa prema osuđenim licima na kaznu zatvora. Zbog toga se u *najširem* smislu shvata kao sveukupnost postupanja prema osuđenim licima u procesu izvršenja kazne zatvora. U *užem* smislu se institucionalni tretman određuje kao **ukupnost ophođenja prema osuđenima u njihovoj zavodskoj ili zatvorskoj životnoj situaciji** (Jašović, 1994.).

Osnovni **pristupi** institucionalnom tretmanu su: klinički ili psihodinamski, bihejvioralni i eklektički.

1. Klinički ili psihodinamski pristup (Ohlin, 1974.; Brendtro i Ness, 1983.; Gendreau, 1996.) predstavlja prvu tretmansku koncepciju počinilaca krivičnih dela, koja proizilazi iz psihoanalize i analitički orijentisane terapije primenjene u oblasti penologije. U okviru ovog pristupa se delinkvencija posmatra kao simptom dubljeg poremećaja ličnosti, a prevazilazi rešavanjem intrapsihičkih konflikata. Akcenat u pristupu pojedincu se prevashodno stavlja na prošla i aktuelna lična doživljavanja, a sociološki elementi uzimaju u obzir sporadično kroz doživljavanja pojedinca njegovog okruženja i uticaju grupnih faktora na njegovo kriminalno ponašanje.

Može se primenjivati i kroz formu grupne terapije, odnosno grupne psihoterapije i grupnog savetovanja. Njegove prednosti u okviru grupnog rada se odnose na poboljšavanje edukacije i socijalnog prilagođavanja, kao i u primeni kod mentalno obolelih, neurotičnih i agresivnih kriminalaca (Garret 1985.). Kritike ovog pristupa se odnose na tvrdnje izvesnih autora poput Cussona (prema Kanduč, 1990.) koji posmatra kriminalno ponašanje kao izvor zadovoljstva i određene koristi za kriminalca, te se kriminalno ponašanje ovde javlja kao razrešenje problema, zbog čega i izostaje potreba za promenom kriminogeno strukturisanih pojedinaca. Andrews i Bonta (1998.) opet ističu da se javljaju izvesni problemi

u uspostavljanju terapijskog odnosa između terapeuta i „klijenta“, s obizirom na penalne uslove u kojima se primenjuje grupna terapija.

2. Kao reakcija na prethodni pristup, tokom 60-ih godina nastaje ***bihejvioralni pristup*** kao najefikasniji prema nekim autorima jer polazi do toga da je kriminalno ponašanje upravo problem koji se mora sanirati promenom takvih nepoželjnih i uslovljenih obrazaca ponašanja (Milan I Mc Kee, 1974.; Zarevski, 1989.; Offord, 1992.). Ovaj model obuhvata tri etape: prva se sastoji od opisa i objašnjenja problema, druga obuhvata učenje klijenta poželjnim obrascima ponašanja, a treća evaluaciju postignuća (Bašić i Žižak, 1992). Iz bihejvioralnog modela su se vremenom razvila četiri pravca, a to su: radikalni bihejviorizam, kognitivno -bihejvioralna modifikacija, teorija socijalnog učenja i modifikacija ponašanja. Izvesni autori poput Andrews, Lipsey, Mc Guirre, Priestley i Bonta smatraju da je ovaj model najuspešniji u suzbijanju recidivizma.

3. Eklektički tretmanski modeli nastaju početkom 70-ih godina i trenutno se najviše primenjuju, a pre svega iz potrebe za holističkim interdisciplinarnim pristupom u tretmanu, s obzirom na okolnost da različiti eksperimentalni postupci i teorije mogu dati uspešne rezultate tretmana. U okviru ovog modela postoji nekoliko najzastupljenijih pristupa.

- **Kognitivno-bihejvioralni pristup** kao derivat bihejvioralne i kognitivne psihologije, koji polazi od toga da pojedinčevi doživljaji određenih situacija produkuju različita ponašanja (Zarevski, 1989.). U okviru ovog pristupa su najzastupljenije racionalno-emotivna terapija Ellisa, samoinstruišuća terapija Meichenbauma i kognitivna terapija depresije Becka (Criswell, 1981.; Zarevski, 1989.).
- **Psihoedukativni pristup** nastaje na osnovu koncepcija Fritza Redla koji je intervencije temeljio na dijagnozi i sledstveno tome i određenim intervencijama pojedinaca i grupa u terapijskom okruženju. Ovaj model se temelji na sledećim postavkama: da bi tretman bio uspešan, neophodni su kvalitetni međuljudski odnosi u tretmanu; poremećaji ponašanja se shvataju kao kontekst brojnih transakcija pojedinca i njegovog socijalnog okruženja; ponašanje je holistična kategorija koja se uči, a obuhvata polaritete normalnosti i nenormalnosti, kognicije i emocija, afektiviteta i motivacije, spoljašnjih i unutrašnjih faktora; krizne doživljavanja su prilike za rast i razvoj osobe; ovaj model je pragmatičan i zasniva se na različitim edukativnim koncepcijama.
- **Učenje socijalnim veštinama** polazi od toga da su ponašanja pojedinca proizvod neadekvatne socijalizacije i nedostatka socijalnih veština (Criswell, 1981.). Zato se problemi u ponašanju mogu prevazići pronalaženjem socijalno prihvatljivih obrazaca ponašanja. Socijalne veštine koje se mogu savladato ovim pristupom su asertivnost, samokontrola, pregovaranje, kreativno mišljenje, kritičko razmišljanje, slušanje sagovornika, itd. Ovaj pristup je naročito zahvalan za rad u institucionalnim uslovima a sa onom kategorijom lica koja imaju teškoće socijalne integracije.
- **Model socijalnog učenja** polazi od učenja po modelu koji je razvio Bandura. Naime, osnovni instrument rada sa delinkventima je nagrađivanje za učenje ponašanja kroz posmatranje kativnosti drugih osoba.

- **Multimodalni programi** polaze od raznovrsnih aspekata tretmana, te i uključuju i obuhvataju njegove različite komponente. „Rezonovanje i rehabilitacija" je jedan od programa koji se usmerava na izmenu kognitivnih komponenti u odnosu na neprilagođeno ponašanje (Ross, Fabiano i Ewless, 1988.), a racionalna samoanaliza, trening samokontrole i razmatranje ciljeva i sredstava jesu samo od nekih faktora na kojima se radi. „Multisistemski tretman" (Henggeler i dr., 1998.) je jedan od programa koji polazi od toga da efikasan tretman podrazumeva sveobuvatno delovanje na individualnom, porodičnom, vršnjačkom i susedskom nivou.

Bašić i Žižak (Bakić, 2001.) u zavisnosti od kriterijuma podele nude njihovu **opštu klasifikaciju** u odnosu na:

- sredinu – institucionalni, poluinstitucionalni i vanisnstitucionalni
- dominantnost primenjenih metoda – pedagoški, psihološki, socijalni, medicinski, penalni i pravni
- dužinu tretmana – kratkotrajni, prilagođeni individualnim potrebama klijenta i dugotrajni
- strukturu odnosa u tretmanu – grupni, kombinovani i individualni
- primenjenu terapiju – Lipsey i Wilson (1993.) podrazumevaju kognitivnu terapiju, sistematsku desenzitizaciju, bihejvioralnu terapiju, porodičnu terapiju, socijalno učenje, modifikaciju ponašanja i edukativni model
- primenjeni model – Mc Guirre i Priestley (1995.) podrazumevaju psihoterapijski model, medicinski model, kažnjavanje i kognitivno-bihejvioralni
- sadržaj tretmana – Juul (1980.) hronološki razvrstava na: *razvojni model* tretmana, koji posmatra neprilagođeno ponašanje kao zastoj na nekom od osetljivih razvojnih stadijuma individue; *psihodinamski model* tretmana, koji radi na dubokim konfliktima kriminogeno strukturisane individue kako bi se oni prevazišli; *model nesposobnosti za učenje*, koji polazi od toga da se neprilagođeno ponašanje javlja kao posledica neuroloških deficita, pa se tretman sastoji od pojedinačnog učenja; *strategije modifikacije ponašanja*, koji devijantno ponašanje menja kroz upotrebu adekvatnih potkrepljenja; *medicinski model*, koji medicinskim tretiranjem fizioloških poremećaja utiču na promene kriminalnog ponašanja; *ekološki model*, koji se bavi tretmanom kriminalca i njegove okoline, s obzirom na postavku da je osnovni uzork neprilagođenog ponašanja disbalans između ove dve varijable; *transcedentalni model*, polazi od grupne terapije i grupnih sastanaka kao mesta za razrešavanje ličnih problema; *psihoedukativni model*, koji polazi od razrešvanja interakcija pojedinca u okviru terapijskog okruženja
- primenu rehabilitativnih programa - Kanduč (1996,, str. 143) ističe da postoje: *model režima i discipline* kao jedinstven i individualizovan pristup prema osuđenima a uređen je na zakonski definisanim kriterijuma dozvoljenog i nedozvoljenog ponašanja; *model učenja*, koji kroz pedagoški pristup resocijalizaciji utiče na formiranje prosocijalnih obrazaca ponašanja; *terapeutski model*, koji polazi od terapeutskog lečenja patoloških ponašanja.

U našim uslovima se čini najopravdanijom **specifična podela** institucionalnog tretmana počinilaca krivičnih dela onako kako on i nalazi svoje mesto primene, a to je prema:

- sadržini – gde spadaju savetodavni rad koji prolaze svi osuđenici, obavezni rad (u koji je uključeno 95% osuđenih), obrazovni rad (prema podacima iz poslednjih godina javlja se tendencija stalnog opadanja broja osuđenih koji se obrazuju) i slobodno-vremenske aktivnosti
- kategoriji osuđenih – gde spadaju opšti i poseban, pri čemu opšti obuhvata sve kategorije tretmana prema sadržini, dok se poseban tretman odnosi na primenu specifičnih postupaka prema određenim kategorijama počinilaca krivičnih dela, kao što su recimo zavisnici od psihoaktivnih supstanci i alkohola ili recimo žene
- obliku izvođenja – gde spadaju individualni i grupni rad (Macanović, 2008.).

Prema poslednjem izveštaju Uprave za izvršenje zavodskih sankcija, trenutna penitensijerna politika u Srbiji, a zasnovana na analizi uspešnosti programa postupanja u svim ustanovama za izvršenje, kreće se u pravcu ukidanja ideološkog koncepta prevaspitanja i uspostavljanja tretmana lica lišenih slobode kao osnove za resocijalizaciju i reintegraciju u društveni okvir. U skladu sa tim su aktuelni izrada i stupanje na snagu Pravilnika o tretmanu i programu postupanja koji treba da obezbedi jedinstven pristup licima a istovremeno uvažavajući realitet njihove različitosti i specifičnosti njihovih potreba. Utvrđeno je da se problemi službenih lica koja sprovode tretman uglavnom svode na: nepovoljna arhitektonska rešenja ustanova, oslanjanje na zastarele koncepcije i pristupe u prevaspitanju, uvođenje autonomnih postupaka u prevaspitnom radu, nedovoljan broj i neadekvatna edukacija tretmanskog osoblja i nedovoljno razvijen i podržavan timski rad u pristupu osuđenicima.

GRUPNA PSIHOTERAPIJA KAO MODALITET INSTITUCIONALNOG TRETMANA

Držeći se pomenutih razmatranja, ozbiljniji prustup grupnoj psihoterapiji u okviru institucionalnog tretmana lica lišenih slobode bi mogao rasvetliti neke aspekte naznačene problematike.

Bazirajući se na prisutnim objašnjenjima i podeli institucionalnog tretmana, grupna psihoterapija bi pripadala eklektičkom multimodalnom terapeutskom tretmanskom modelu. Ovaj model proističe iz shvatanja da za kriminal nije od uticaja samo socijalna sredina, već i ličnost počinioca krivičnih dela. Prisutno je verovanje da poremećaji ponašanja predstavljaju uslove da se izvrši krivično delo i da se ti poremećaji korekcionim terapijskim radom uz pomoć terapeuta mogu otkloniti. Terapeutsko osoblje prevashodno čine muškarci, čak i u najrazvijenijim zemljama, poput SAD gde žene zauzimaju 20% od 190000 ukupnog broja terapeutskog osoblja, pri čemu dve trećine ovog osoblja čine belci, dok jedna trećina pripada rasnoj ili etničkoj manjini (Kostić, 2006.). U našim kaznenim i popravnim zavodskim uslovima, terapeutsko osoblje je uglavnom prošlo kratke terapijske kurseve. Podrazumevajuća je prisutnost i onih čija se psihoterapijska edukacija ograničava na minimalni evropski standard od 4 godine, obavezno dvogodišnje

superviziranje od već priznatih stručnjaka iz oblasti psihoterapije i čiji je rad sertifikovan od strane priznatih asocijacija i u domaćim i u inostranim krugovima. Broj stručnjaka koji u našem penalnom okruženju primenjuju grupni terapijski rad sa počiniocima krivičnih dela je uglavnom sporadičan.

Prva pokrenuta inicijativa za uvođenje grupne psihoterapije za prestupnike zabeležena je novembra 1961. godine na Međunarodnom skupu u Ženevi od strane Konsultativne grupe Ujedinjenih nacija za suzbijanje kriminala i tretman prestupnika. Prema iznetim sistematizovanimm podacima, grupni rad je u tretmanu devijanata najobimnije korišćen u Sjedinjenim Američkim Državama gde je uveden još početkom 40tih godina, a najbolje je bio razrađen u kalifornijskim zatvorima. Takođe, rano je uveden i u praksu Japana od 1956.g., zatim Kanade 1958.g., Izraelu 1959.g. i Australiji 1960.g.

Izuzetno raširena i značajna primena terapijskog rada sa osuđenima zabeležena je u zatvorskim ustanovama u Velikoj Britaniji, Nemačkoj, Novom Zelandu, Australiji, Brazilu, Severnoj Irskoj, Nigeriji i širom Amerike. Najviše pažnje u okviru ovih zatvora se poklanja grupnoj terapiji prvenstveno seksualnih nasilnika, psihopatski strukturisanih počinilaca i zavisnicima od psihoaktivnih supstanci. Ozbiljni radovi sa grupnom terapijom i terapijom alkoholičara su tokom 80-ih godina zabeleženi i u susedskim kaznenim zavodima u Hrvatskoj. Takođe, tokom 2005. su zabeleženi radovi i sa počiniocima seksualnih delikata putem bihejvioralno-kognitivne, seksualne i psihoanalitičke psihoterapije.

Naša penološka praksa je prihvatila grupni rad početkom 60e godine, a sa ovim radom je počeo najpre KP Dom Požarevac. Međutim, iako je odmah po uvođenju doživeo ekspanziju, do danas nisu raščišćene sve dileme u vezi njegove primene.

Određeni uticaj na praksu grupnog rada u našim ustanovama je imao rad Fentona (Fenton), koji je govorio o grupama koje su bile organizovane kao grupno savetovanje i gde je ovakva vrsta vođenja grupa samo preduslov primene drugih grupnih metoda kojima se postižu dublje promene ličnosti.

Međutim, znatno veći uticaj na usavršavanje grupnog rada u našim ustanovama je imao Slavson (Slavson), čiji se radovi baziraju na psihoanalitičkoj teoriji i analitičkoj terapiji. Koncipirao je aktivnu grupnu terapiju koja je imala za cilj da se član grupe prihavti u potpunosti i da se oslobodi dominantnog osećanja krivice nastalog u sukobu sa spoljnom sredinom, pri čemu se antisocijalno ponašanje toleriše samo do određene granice i menja pojačavanjem ograničavanja od strane terapeuta.

Najveći uticaj na koncipiranje celokupnog tretmana osuđenih je imao rad Rodžersa (Rodgers), koji je ustanovio metodu nedirektivnog savetovanja, a čija je suština da se savetovanje usmerava na celokupnu ličnost a ne samo na problem pacijenta. Pacijentu se ne nudi recept za rešavanje konkretnog problema, već se navodi da sagledava njegove uzroke i usmerava u pravcu njegovog rešavanja. Znatan akcenat se stavlja na važnost terapijskog procesa, s obzirom na to da je terapijski proces posebno iskustvo u sazrevanju ličnosti.

U poslednje vreme se u našim ustanovama više oseća uticaj novih modaliteta grupne psihoterapije.

Pokušaj sa otvorenim grupama je jedna od varijanti grupnog rada koja je najpre primenjena u Požarevcu sa osuđenima iz poluotvorenog odeljenja. Ovakve grupe

su funkcionisale više od godinu dana i imale su znatnog uspeha s obzirom na to da je interesovanje osuđenih bilo iznad očekivanja.

Takođe, u Ženskom odeljenju KP Doma u Požarevcu, bilo je uvođenja sekcije kao terapisjke grupe, koja je bila formirana na dobrovoljnoj osnovi i koju su sačinjavale žene različitih dijagnostičkih kategorija. Zapažanje vaspitača je bilo da je došlo do realnijeg sagledavanja problema i znatnog popravljanja psihičkog zdravlja.

Porodična terapija je, takođe, našla svoje mesto u primeni i to najpre u KP Dom bolnici u Beogradu. Ciljna populacija su bili alkoholičari kojima je izrečena mera obaveznog lečenja alkoholičara. Polazni stav porodične terapije je da se bilo kakav poremećaj pojedinca posmatra kao problem čitave porodice. Početni rezultati iz njene primene su bili povoljni, zbog čega je ova vrsta terapije našla svoju primenu i u drugim zavodima, kao npr. u Valjevu.

Primena određenih vidova porodične terapije je našla svoje mesto i u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu.

Zavisno od stručnosti, profesionalne orijentacije i same strukture vaspitanika u Kazneno-popravnom zavodu za maloletnike u Valjevu se primenjuju i transakciona analiza, geštalt terapija i terapijske zajednice.

Sa primenom transakcione analize se započelo još početkom osamdestih godina najpre u KP Domu u Požarevcu i potom u KP Dom bolnici u Beogradu. Izvestan rad sa transakcionom analizom se beleži u Somborskom zatvoru.

U „Odeljenju bez droge“ koje je sa radom započelo u januaru 2007. u Nišu beleži se kontinuirana upotreba grupnog psihoterapijskog rada po principima geštalt terapije. Od 17 osuđenih koji su tokom godine prošli kroz ovo odeljenje, 16 lica je napredovalo u tretmasnki višu kategoriju.

Sa psihodramom se započelo u KP Domu u Požarevcu, tako što su se članovima grupe, koju su sačinjavali osuđeni za ubistva, menjale uloge. Kasnije se pristupilo i dramatizaciji ličnih istorija pojedinaca. Na žalost, nije se otišlo sa daljom razradom. Izvesnih pokušaja je bilo i u maloletničkom zatvoru u Valjevu. Trenutno, prema podacima iznetim na poslednje održanom skupu „Defektološki dani“ 2009. na Zlatiboru izvesni varijeteti psihodrame se primenjuje u KP Dom bolnici u Beogradu.

S obzirom na izloženo, stiče se utisak da su postojali različiti oblici primene grupnog rada i da su imali pozitivnog efekta na osuđeničku populaciju. Stoga se nameće pitanje optimalnije razrade primene modaliteta grupne terapije u zatvorima.

Prilikom ***identifikacije lica lišenih slobode*** za primenu grupne terapije, treba poći od stava da lica lišena slobode mogu razviti široku lepezu ponašanja koja se kreću i ka neuroticizmu, psihoticizmu i sociopatiji, kao i od stava, prisutnog u savremenoj literaturi, da se grupna terapija može primenjivati sa svim grupama korisnika, ako ne i sa svim prema nekim autorima. Svakako je poželjna različitost članova grupe po obrazovanju, inteligenciji, kulturološkim osobenostima, itd., ali i homogenost po simptomatologji koja se želi tretirati.

Što se bolje upozna ličnost budućeg člana grupe, to će i ***selekcija***, kao naredna faza u radu jedne grupe, a koja podrazumeva razvrstavanje osuđenih u grupu, biti bolja a celokupni grupni rad uspešniji. Mogućnost da će budući član grupe biti pogodan za grupni rad, raste sa dužinom faze pripreme za grupu, koja se sastoji u individalnim intervjuima sa budućim članom grupe. Poželjna je i psihodi-

jagnostička eksploracija ličnosti budućeg člana grupe. Selekcija članova grupe bi trebala da se vrši u trijadi odnosa načelnik prevaspitne službe-vaspitač-terapeut. U nekim zatvorima u Velikoj Britaniji četvrtu kariku u lancu pomenutog odnosa čini i služba obezbeđenja, kako bi se na dalje u određenom terminu obezbedila prisutnost komandira ispred prostorije u kojoj se održava grupa. *Ne preporučuje* se uključuvanje u grupni rad lica koja imaju sledeće karakteristike ličnosti: ekstremnu hostilnost, naglašenu sklonost gubitku kontrole impulsa, povišenu interpretativnu spremnost i latentanu suicidalnost. Razlog tome je moguća opstrukcija granica grupe, grupe kao celine i ostalih članova grupe.

Izvesna istraživanja efektivnosti grupne psihoterapije, koju su 1991. sproveli Stain & Brown u zatvorima u Kanadi, pokazala su da postoje izvesne karakteristike ličnosti počinilaca krivičnih dela poput poricanja odgovornosti, nesposobnosti da se veruje drugima i egocentrizma koja mogu uticati na to da članovi grupe ne mogu biti sposobni da oforme kohezivnu grupu. Zbog toga bi, prilikom ***formiranja grupe*** ili uspostavljanja njene kompozicije, naročito trebalo obratiti pažnju na procenu "normalnosti" ličnosti, strukture i dinamike ličnosti budućih članova, pri čemu treba imati na umu da dijagnostička kategorija sama po sebi, nije mnogo pouzdan indikator za ocenjivanje kapaciteta socijalnih interakcija člana grupe. Formiranje grupe se može izvršiti i na osnovu osobina ličnosti lica lišenih slobode, ali i na osnovu tematskog pristupa. Penološka literatura i praksa pokazuju da je za rad sa licima lišenim slobode primenljiv rad u okviru homogenih grupa. Potrebno je ići na ujednačavanje kriterijuma problema ličnosti koji se žele razrešiti kroz grupni rad, jer se i cilj formiranja grupe bazira na tome. Pokazano je da formiranje zatvorenih grupa ima svoje koristi u tome što se lica bolje otvaraju, a što se je prisutno tek u kasnijim fazama razvoja grupe, odnosno tek onda kada se postigne optimalni nivo poverenja članova. Međutim, naša praksa je pokazala da je dobro da se otvorene grupe formiraju u otvorenim i poluotvorenim odeljenjima. Uspešnost rada sa klijentima, takođe, zavisi i od broja članova koji su uključeni u grupu. Po Morenu je dozvoljen broj članova od 6 do 15, pri čemu postoje izvesne razlike u zavisnosti od vrste bekgraunda terapijske metode koja će se primeniti. Striktno analitički vođene grupe imaju označen broj od minimum pet do maksimum deset članova za rad u grupi, zbog kontejniranja grupe od strane terapeuta, po Foulksu. S obzirom i na iskustva autora grupnog rada i na iskustva autora penološke prakse, kako domaće tako i strane, optimalan broj članova grupe lica lišenih slobode bi trebalo ograničiti do 15.

Kako na početku uvek postoje neke neizvesnosti i strahovi o tome šta će se dešavati, važan deo terapijskog rada je ***informisanje*** članova grupe o osnovnim pravilima rada. Informisanje članova se naročito odnosi na upoznavanje članova sa osnovnim pravilima terapijskog setinga u grupi, odnosno sa mestom i vremenom održavanja grupe, trajanja grupne seanse, odlaska članova, dolaska novih članove, pauza koje se prave, kao godišnjih odmora ili u vidu izostanaka kada se ide na redovne pogodnosti, ponašanja članova grupe na grupi koje u sebi sadrži i određene zabrane, diskreciju članova grupe i dobronamernost prema sebi i drugima. Pravila se kasnije, tokom rada grupe, ponavljaju kako bi ih članovi usvojili. Poštovanje pravila grupe se očekuje i od osuđenih, ali i od terapeuta, odnosno voditelja.

Važan deo rada predstavlja i evidencija, odnosno dokumentovanje onoga što se radilo i kako se radilo (Božić, 2003.), što vodi interpretativnom rezimeu svake seanse i proceni rada. Procena se vrši od početka do kraja grupne seanse u odnosu na to u kakvom se mentalnom stanju nalazi osuđeni, koji su mu strahovi, želje, očekivanja, snovi, fantazije, odnosi sa sebi bliskima, zapravo prati se odnos osnovnih mentalnih funkcija i njihovog ispoljavanja. Prati se i verbalno i neverbalno, dakle i izgovoreno i neizgovoreno. To je važno, jer se na dalje treba orijentisati u radu sa klijentom ali i sa grupom kao celinom. Jer grupa može biti na primer u fazi, konkretno rečeno, bliskosti i poverenja ili tugovanja, ili možda straha zbog odlaska nekog člana grupe ili je ljuta na terapeuta. Stoga, rad sa pojedincem znači i rad sa grupom, ali i rad terapeuta na samom sebi kako bi unapredio tehniku zarad onih sa kojima je primenjuje.

Uloga voditelja je i davanje podrške članovima za ***razvijanje motivacije članova za rad na sebi*** i rešavanju ličnih problema, što se postiže svim dostupnim i ovladanim tehnikama rada u grupnoj terapiji. Primenom interpretacija se analizira i verbalno i neverblno i time podstiču osuđeni za rad na sebi i rad u buduće. Interpretacije predstavljaju intervencije terapeuta koje imaju za cilj da dovedu do trajnih promena u pacijentu uz njihovu stalnu elaboraciju i jačanje (Popović, Jerotić, 1989.). Predstavlja analitičareve zaključke u vezi sa značenjem ponašanja i komunikacije člana grupe, odnosno osuđenog. Od ovog razvoja dinamike grupe zavisi i stvaranje pogodnog tla za instalaciju poželjnih ciljeva u radu sa osuđenicima.

U tom procesu je nophodno fokusirati se na srž, a ujedno i najosetljiviju tačku grupno terapijskog procesa, a to je ***prorada ličnih proživljavanja***, pre svega zbog pojave otpora u radu. Proces prevladavanja otpora se ne mora, a često i ne prevladava samo na jednoj seansi, jer sve zavisi od potencijala ličnosti. Ukoliko je stepen oštećenosti veći i proces njegovog prevladavanja će biti duži i obratno. Zbog toga bi osnovna uloga terapeuta trebala da se ograniči na stalno predstavljanje onoga što je dobro i onoga što je loše. Ova uloga je prisutna sve vreme u radu i provlači se i kroz principe jedinstvenosti i individualnog pristupanja svakoma članu. Na nivou grupe se principi jedinstvenosti ogleda u uspostavljanju normi grupe koje su za sve iste i na sve se isto primenjuju. Ovaj princip se proširuje i povezuje i u odnosu na opšteprihvaćene formalne norme zavodske okoline, ali i šireg društva. U ovome značajnu ulogu ima ugovor o radu grupe kao pismena forma uspostavljenog dogovora između terapeuta i članova grupe, jer predstavlja osnovni instrument uspostavljanja poretka grupe, kao što zakoni predstavljaju instrumente društvenog reagovanja. Ukoliko postoje odstupanja od onoga što je opšteprihvaćeno, članu grupe se pružaju interpretacije njegovog ponašanja i konfrontira se sa negativnim modelom ponašanja. Istovremeno mu se pristupa individualizovano, odnosno tako da se svaka interpretacija prilagodi njegovom trenutnom stanju, što je i ključni apekt u tretmanskom pristupu licima lišenim slobode. Veoma je važno da terapeut pripremi člana grupe za prihvatanje interpretacije, odnosno da zna kada i u kojoj formi je može pružiti osuđenom u grupi. Naročito je važno šta se interpretira, jer interpretacije predstavljaju povezivanja racionalnog ja pojedinca sa njegovim iracionalnim, dovođenje nesvesnog u svesno, povezivanje prošlosti sa sadašnjošću ili recimo konflikte i odbrane i osnovne psihičke funkcije (Popović, Jerotić, 1989.). Na taj način se negativne uloge i statusi članova grupe povezuju sa njihovim ličnim doživljajima, što je instruktivno i za

prepoznavanje u grupi onoga što je negativno i kako se to odražava i na pojedince u grupi ali i na celu grupu, odnosno na svoje primarno okruženje.

Instalacija poželjnih obrazaca ponašanja kao proces rada u grupi nesumnjivo dovodi i do postizanja bolje emocionalne klime u socijalnoj sredini, a samim tim i adekvatnu pripremu lica lišenih slobode za reintegraciju u postojeći društveni okvir. Onda kada je član grupe stekao emotivne i kognitivne uvide u svoja doživljavanja i ispoljavanja, takođe ih i proživeo u grupi, tada će biti i u stanju da odrastajući sa grupom proživi jedan deo svoje egzistencije i nauči na prosocijalan način da je usmerava u poželjnom smeru. Zbog toga je dužnost terapeuta stalno upućivanje članova na društveno opravdane i prihvatljive oblike reagovanja i u zavodskom i u širem društvenom kontekstu. Na taj način se pojedinac u grupi uči socijalnim ulogama i veštinama i biva sposoban da bude dobar sin, muž, otac, radnik, prijatelj, ali na način na koji društvo opravdava da se dođe do ovakvih uloga. S druge strane nivo uspostavljenih kognitivnih i emotivnih značenja svojih ispoljavanja osuđenih lica umnogome će zavisiti i od kapaciteta ličnosti koju poseduju za rad na sebi, što je u vezi i sa selekcijom članova za grupu ali i osnaženim relativno zdravim psihičkim psihičkim obrascima osuđenih.

Očuvanje psihičkog zdravlja bi trebalo da bude i polazni i krajnji cilj grupnog terapiskog rada sa osuđenim licima. Osnovni *kriterijumi stabilnog kapaciteta ličnosti i psihičkog zdravlja*, a kojima se treba rukovoditi u tretmanskom radu sa osuđenima, su sledeći: pojedinac nikada ne gubi nadu i duboko je uveren u svoje misli, osećanja i delanja; kontroliše važne događaje u svom životu i ima dovoljan nivo samopouzdanja da veruje u svoje mogućnosti zbog čega izražava i optimalan nivo samopoštovanja; veruje u sebe i pozitivno ocenjuje sebe i svoju okolinu; emocionalno je toliko stabilan da ništa ne može da ga pokoleba; sposoban je da bude i voli ono što jeste; otporan je u odnosu na realnost koja ga okružuje; veruje, razume i saoseća sa drugim ljudima; voli svoju okolinu i ono što radi. Dakle, normalnu ličnost odlikuje uspešno opažanje stvarnosti, realistično viđenje sebe i drugih oko sebe, poznavanje motiva sopstvenog ponašanja, uverenost da se ima kontrola nad sopstvenim postupcima, prilično stabilna procena o sopstvenoj vrednosti, mogućnost razmene osećanja sa okolinom i nastojanje da se sopstvene sposobnosti ulože u produktivne aktivnosti.

Rad na psihičkom zdravlju jeste i trebalo bi i na dalje da bude osnovni preduslov postizanja svrhe tretmana, kao i procesa redukovanja kriminalnog ponašanja, a samim tim posredno i zdravijeg društva u celini.

ZAKLJUČAK

- uvođenje grupnog tretmanskog modela kao obavezne mere programa postupanja prema počiniocima, s obzirom na okolnost da se grupni tretmanski model bazira na dubljem konceptu odgovornosti prema zajednici, ali i sebi, nasuprot autonomnim pristupima
- uvesti profesionalnu edukaciju tretmanskog osoblja i povećati njihov broj u zatvorima, naročito u primeni grupnog tretmanskog modela, kako bi se institucionalni tretman učinio efektivnijim
- unapređenje psihičkog zdravlja osuđenih kroz adekvatne modele i programe tretmana

- raditi na dograđivanju i modeliranju tretmana, što podrazumeva i prilagođavanje tretmana ličnim svojstvima osuđenika
- izaći iz okvira paternalizma i osuđenika učiniti subjektom a ne objektom tretmana
- ostvarivanje uspešnije resocijalizacije osuđenika i efikasnije prevencije recidiva kroz korišćenje raznovrsnih programa postupanja praćenjem aktuelnih svetskih penoloških trendova, naročito u oblasti primene grupnog terapijskog rada.

LITERATURA

1. Bakić, D. (2001). Prikaz nekih modela institucionalnog tretmana počinitelja kaznenih djela. Ljetopis socijalnog rada. Vol. 8 no. 1. 35-50
2. Božić, M. (2003). Iskustva u radu sa malim grupama. Penološki praktikum. Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu. Valjevo
3. Grupa autora (1984). Penološki glasnik. Zbornik radova. Republičko Udruženje penologa Srbije. Beograd
4. Knežević, M. (2007). Penologija u socijalnom radu. Zagreb
5. Konstantinović-Vilić S., Nikolić-Ristanović V. (2003). Kriminologija. Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu. Niš
6. Kostić, M. (2006). Formalni sistem u ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode. Socijalna misao. Vol. 13. br. 2. 187-200
7. Macanović, N. (2008). Prevaspitni tretman u funkciji resocijalizacije osuđenih lica. Socijalna misao. Vol 15. br. 3. 129-140
8. Marić B., Bulatović I. (2004). Sistem izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji. Udruženje penologa Srbije. Beograd
9. Morgan, R., Flora, D. (2002). Group psychotherapy with incarcerated offenders. Group Dynamics: Theory, Research and Practice. Vol. 6. no. 3. 203-218
10. Nikolić S., Čiček M., Borovečki Ž. (1990). Drama i psiha-teorija i praksa scenske psihoterapije. Nolit. Beograd.
11. Popović, M., Jerotić, V. (1989). Psihodinamika i psihoterapija neuroza. Zavod za udžbenike i nastavna sredtsva Beograd. Beograd
12. Stevanović, Z. (2006). Nivo ostvarenih međunarodnih standarda u zatvorskim sistemima Srbije i Italije. Branič-časopis advokatske komore Srbije. Vol. 118. br. 2. 38-66
13. Špadijer-Džinić, J. (1973). Zatvoreničko društvo. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. Beograd

RELATION BETWEEN MODALITY OF GROUP THERAPY AND THE OTHERS MODALITY OF INSTITUTIONAL TREATMENT OF OFFENDERS

Ivana Petrović
Penal correctional Institute, Padinska skela

Summary

Since the scientifics approaches to the enforcement of prisons punishments were enriched and educed with the times thus was cnaged and the approache to the treatment of prisoners. The main resource of fulfilment actualy goals on education of offenders is eclectic treatment model which is based on multidimensionaly of approaches and which appliance depends on occurences, situations and scientific approaches of specialists. However it is still actualy question in scientific paradigmas on which is the best possibly way embody the purpose of treatment and simply of that embody mutual goals of generaly and specialy preventions.

According to a presumption that the incarcerated persons are fretful population and that the appliance of group psychotherapy whith all of own varieties in those treatment may give efective results in fulfilments on purpose of resocializations and commonly goals of preventions, a main point of this work is indicating on importance of modality of group psychotherapy and its relation toward a remain forms of institutionaly treatment.

In this work was utilised the method of studing on literature about actualy approaches and forms of penaly institutionaly treatment to offenders with the special attention on its group psychotherapy modality. It is observing presence of heterogeneous treatments models of institutionaly treatment, and also on purpose of appliance on modality of group psychotherapy, like one of the its significant varieties.

Conclusion reviews are mainly regard to: the installing group treatments model like obligatory measure of programs treating to prisoners, the installing adecvate professionally therapy education for treatments personnels and the enlarging those numbers in prisons, promoting psychic healths for offenders trough adecvate models and treatments programs, raising and modeling of treatment off the accord on personel attributes of incarcerated persons, blasting on settings of paternalism and doing offenders for subjects and not to the objects of treatment and the emboding successfuly resocializations offenders and efficaciously preventions of recidivism trough the appliance on group therapy work.

Key words: criminality, incarcerated persons, treatment, group therapy

SPECIFIČAN POLOŽAJ ROMA U IZVRŠENJU KAZNE ZATVORA

Goran Tomić
Okružni zatvor Zrenjanin

Specifičan položaj Roma u izvršenju kazne zatvora mora da uvažava njihiv socio-ekonomski položaj pre dolaska na izvršenje kazne: zanimanje i način sticanja sredstava za život (zaposlenost, primanja), materijalni položaj romskih domaćinstava (stambena obezbeđenost), obrazovanje, način života i njihov uticaj na položaj Roma u izvršenju kazne zatvora. Zatim, veoma su važna i obeležja kulture: jezik, muzika, religija, predanja i običaji, kao i status i način života: društveni ugled i predrasude prema Romima, jer u velikoj meri određuje i njihov položaj tokom izvršenja kazne zatvora.

Ključne reči: Romi, izvršenje kazne zatvora

Republika Srbija predsedava Dekadom Roma u periodu od 1.jula 2008. do kraja juna 2009.godine. Poret toga, potpisnik je i Deklaracije Dekade inkluzije Roma 2005-2015.godine. Cilj ove međunarodne inicijative je unapređivanje položaja Roma kao i smanjivanja neprihvatljivih razlika koja sada postoji između položaja romske populacije i ostalog stanovništva.

Ovaj ozbiljan društveni problem je i predmet interesovanja zvaničnih institucija u Repblici Srbiji. Srpska Vlada je kreirala dokument kojim se pristupa rešavanju ovog problema pod nazivom:„Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji“. Pored određenih prioriteta, kao što su: obrazovanje, stanovanje, zapošljavanje, socijalno osiguranje i socijalna zaštita, zdravstvo i problem readmisije, ovaj strateški dokument posebnu pažnju posvećuje i suzbijanju diskriminacije, smanjenju siromaštva, poboljšanju položaja žena i uključivanju romskih zajednica u sve društvene procese.

Romi su narod indoevropskog porekla, koji je bežeći od najezde varvara (Mongola i Huna) na svoju prapostojbinu (Indija) započeo sa svojim viševekovnim lutanjem. U široj literaturi ne nailazimo na jedinstvenu periodizaciju kada je došlo do ove migracije, tako da se tačno vreme ovih seoba ne može utvrditi. Po nekim autorima (Berberski, 1975), ovo se desilo u vremenu od V do XII veka, dok neki drugi navode da su se velike seobe Roma desile od X do XV veka.

Romi se doseljavaju na Balkan u 14.veku, uporedo sa širenjem turske imperije, kada ih već ima i u Srbiji. Termin „Rom“ na romskom ili jeziku „romani“ znači čovek, odnosno ljudi koji govore romski. Pored imena Romi, poznati su i pod imenom Cigani, ali i po mnogim drugim imenima pogrdnog značenja. Često se

kao sinonimi koriste i imena koja su označavala zanimanje kojim su se bavili: vretenari, koritari, mečkari, svirači, potkivači, džambasi i sl.

Dolazak Roma u Srbiju nije imao jedinstven pravac. U Srbiji se (Đorđević, 1932) razlikuju četiri grupe Roma, prema pravcu svog dolaska:

1. turski Romi.
2. beli Romi (Cigani)
3. mađarski (nemački ili banatski) Romi
4. vlaški Romi.

Sve ove grupe govore romskim jezikom, sa svim svojim brojnim dijalektima. Pored ovoga, zadržali su i druge specifične elemente romske kulture, a to su muzika, religija, običaji i mitovi.

Prema zvaničnim statističkim podacima popisa iz 2002. godine, 108.193 stanovnika Srbije, ili 1,44% ukupne populacije, izjašnjava se kao Romi. Zvanični podaci se ne slažu sa procenama, tako da istraživači i demografi procenjuju da u Srbiji trenutno živi između **400 i 450 hiljada Roma**. Ako uzmemo u obzir činjenicu, da je Kosovo trenutno pod upravom UN-a u skladu sa *Rezolucijom 1244*, Romi čine najbrojniju nacionalnu manjinu na ostatku teritorije Srbije, iako im je tek nedavno priznat status nacionalne manjine.

U Vojvodini živi 29.057 registrovanih Roma što čini 1,43% stanovništva. Pretpostavlja se da je broj Roma značajno veći jer se i dalje veliki broj izjašnjava za pripadnike drugih nacionalnih grupa, najčešće prema jeziku sredine koji govore (Srbi, Mađari, Rumuni).

Mnogi žive u neregistrovanim naseljima ili nisu prijavljeni, pa nisu obuhvaćeni popisom. Procene su različite, ali se u istraživanjima nije dobila „tako značana razlika između „zvaničnog i nezvaničnog" izjašnjavanja, tako da se time potvrđuje pretpostavka da je broj „popisanih" Roma potcenjen. Nerealna je, međutim procena da je broj Roma dvostruko veći" (Mitrović, Zajić, 1998:20) pa tako i pretpostavka da u Vojvodini živi oko 80 000 Roma. Ono što se sa sigurnošću može reći ja da broj Roma u Srbiji nije nikada sa sigurnošću utvrđen.

Većina Roma pre dolaska u zatvor, bez obzira da li žive na selu ili u gradu, žive u veoma lošim uslovima. Kvalitet životnih uslova u romskim naseljima u Vojvodini je neznatno nešto viši od ostalih regiona u Republici, ali i dalje je osetno niži od uslova u kojima živi opšta populacija. Romska naselja imaju sledeće osnovne karakteristike:

- pravno neregulisan status
- nedovoljna opremljenost infeastrukturom
- prenaseljenost
- veoma mali broj stambenih jedinica
- siromašno okruženje i
- velika udaljenost od osnovnih društvenih sadržaja i sevisa.

Uzroci loših stambenih uslova moraju se posmatrati iz perspektive sveopšteg siromaštva u kome oni žive. Takođe, ovi uslovi i jesu geneza kriminaliteta ove populacije. Ovaj fenomen je vrlo složen. Ne radi se samo o prostom nedostatku novca, nego o opštoj uskraćenosti, lošim mogućnostima za obrazovanjem, slabim mogućnostima zapošljavanja i neadekvatnom pristupu socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti.

Većina Roma se posle izdržane kazne vraća u istovetne uslove u kojima su izvršili krivično delo ili prekršaj. Problem koji nastaje se može posmatrati dvojako. Stepen integrisanosti u lokalnu sredinu se razlikuje od stepena integrisanosti u romsku zajkedinicu iz koje potiču i koja je relativno marginalizovana i segregirana prema opštoj populaciji.

Socijalni položaj Roma u Vojvodini je kao i u ostalim delovima Republike Srbije, veoma nepovoljan. Romske porodice se suočavaju sa ozbiljnim problemima siromaštva, lošim higijenskim uslovima stanovanja, nedostatkom potrebnih dokumenata potrebnih za ostvarivanje prava iz oblasti socijalne i zdravstvene zaštite, itd.

Većina Roma je neobrazovana ili ima samo osnovnoškolsko obrazovanje. Iz tog razloga, većina je nezaposlena ili mora da radi loše plaćene poslove. Obuzeti svakodnevnim problemima pukog preživljavanja, neobrazovani roditelji nemaju mogućnosti da šalju svoju decu u školu: u tome ih sprečavaju neposedovanje potrebnih dokumenata, nedostatak novca za kupovinu školskih knjiga i pribora, odeće, obuće, čak i autobuskih karata za prevoz do škole.

Posledično, ova deca postaju nezaposleni mladi ljudi i nekvalifikovani radnici, baš kao i njihovi roditelji, i time se krug siromaštva zatvara. Još jedan veliki problem Roma je taj što većina nema socijalno i zdravstveno osiguranje. Većina romske populacije ne registruje svoje brakove niti prijavljuje novorođenu decu, pa tako nema ni osnovna dokumenta. Ovi dokumenti su neophodni za ostvarivanje prava iz socijalne i zdravstvene zaštite, a Romi često ne znaju i nisu informisani o tome gde i kako da ostvare svoja prava.

Veliki broj Roma u Srbiji nije registrovan i nema osnovna lična dokumenta. Položaj raseljenih Roma s Kosova je posebno težak jer pored problema u vezi s dobijanjem lične karte, imaju teškoća i u dobijanju karte za raseljena lica, što je neophodno da bi dobili humanitarnu pomoć. Ne postoje sveopšti statistički podaci u vezi sa stvarnim brojem ili procentom Roma koji se nalaze u ovakvoj situaciji. Prema jednom istraživanju koja je sprovedeno u Beogradu, ustanovljeno je da 39,5 % Roma nema ispravne lične karte. Pored toga, 56 % raseljenih Roma nema registracione karte za raseljena lica. Praktično oni su «pravno nevidljivi ljudi".

Međutim, u slučaju dolaska na izvršenje zatvorske kazne, ovi problemi sa ličnim dokumentima nisu registrovani. Kao što je poznato, prilikom stupanja u zavod najpre se utvrđuje identitet osuđenog. Identitet se utvrđuje na osnovu pravnosnažne sudske odluke, naloga za **izvršenje** kazne i ličnih isprava (lične karte, putne isprave) ili drugih dokumenata pogodnih za utvrđivanje identiteta izdatih od organa unutrašnjih poslova. Tek tada se pristupa sekvenci prijema i razvrstavanja osuđenog u zavodu (čl.60 ZIKS-a).

U slučaju osnovane sumnje u identitet, službeno lice zadržaće lice koje se javilo ili je dovedeno radi izvršenja kazne, i o tome će odmah obavestiti nadležni organ policije, koji će preduzeti mere radi utvrđivanja identiteta.

TABELA BR.1: Posedovanje ličnih dokumenta Roma pre dolaska u zatvor (2006)

sa LK	bez LK
77	/
ukupno	77

Na osnovu podataka iz prethodne tabele vrlo lako se može zaključiti da nije bilo problema u vezi prijema Roma na izvršenje zatvorske kazne, bilo da su privedeni ili su se sami javili po pozivu. Međutim, ovo ne znači da nije bilo problema u vezi sa njihovima ličnim dokumentima. Rešavanje tog problema je započeto pre njihovog dolasku u zatvor i u njega su uključeni drugi državni organi, u prvom redu MUP. Naime, jedan broj osuđenih i kažnjenih Roma usled napred iznetih okolnosti, da nema uredno prijavljen boravak i stalnu adresu, biva konstatno predmet potražnih aktivnosti, jer se ne odaziva pozivima za izvršenje kazne. Prilikom hapšenja od strane policije, njihov identitet biva utvrđen. Ovo je inicijalni momenat kada je moguće pristupiti izradi i ostalih ličnih dokumenata: izvoda iz MKR, lične karte, pasoša, vozačke dozvole itd. U nekim drugim slučajevima, kada su u pitanju povratnici, ovaj „posao" oko dokumenata je urađen, jer su ova lica već poznata organima unutrašnjih poslova i zatvorskoj administraciji. Nije retkost da prilikom izbora u Republici, neki Romi prvi put realizuju svoje biračko pravo baš u ustanovama za izvršenje zavodskih sankcija, jer tada imaju „čista" dokumenta.

U vrlo tesnoj vezi sa posedovanjem ličnih dokumenta je i mesto stalnog boravka i uslovi stanovanja romskih porodica. Većinu Roma u Srbiji čini urbano stanovništvo. Praktično da nema grada ili varošice, u kojoj nisu registrovana romska naselja. Međutim, bilo da stanuje u gradu ili na selu, veliki deo romske populacije živi u krajnje lošim stambenim uslovima. Reč je o veoma siromašnim i nehigijenskim naseljima bez adekvatne infrastrukture, uz često veliku udaljenost od osnovnih društvenih delatnosti.

Sve se to odražava i na njihov eventualni boravak u zatvoru. Jedan broj Roma iskazuje vrlo ozbiljne teškoće u adaptaciji na zavodske uslove jer na neadekvatan način koristi sanitarne uređaje, a što izaziva burne proteste ostalih osuđenih lica. Mnogi od njih se stide svog „neznanja" i ne traže pomoć od zatvorskih službenika, niti ima ovi nude takvu vrstu „pomoći", „podrazumevajući" da su svi novodošli zatvorenici već ovladali ovim „veštinama".

Prema nekim istraživanjima „većina Roma nema odgovarajuću dokumentaciju o vlasništvu nad svojim domovima ili zemlji iako sebe smatraju vlasnikom prostora u kojem stanuju (58.30%). Stanarsko pravo ima svega 5% porodica, kao podstanari ili bez stalnog boravišta 9.8% romskih porodica, dok 26.05% živi u neuslovnim kućercima." (Dejanović, Pejaković, 2006)

U Vojvodini, odnosno u srednjem, a delom i u severnom Banatu, odakle uglavnom dolaze Romi na izvršenje kazne u zrenjaninski zatvor, situacija je gotovo istovetna u pogledu segregiranosti romskih naselja. Ona se uglavnom nalaze na rubnim delovima gradova i sela. Rome koji u njima žive, lokalno stanovništvo ponekad naziva i „Pokućarima" i oni pripadaju grupi „banatskih, odnosno mađarskih Roma".

Stambeni prostor svojom veličinom gotovo po pravilu ne odgovara potrebama mnogočlanih romskih porodica. Prema istom, gore navedenom izvoru (Dejanović, Pejaković, 2006), prosečna romska porodica ima nešto preko 5 članova (5.32). Više od polovine porodica ima preko 5 članova, a 7.90% su izuzetno brojne (preko 11 članova). Stoga, nije retkost da se prilikom posete članu svoje porodice koji se nalazi u zatvoru, pojavi celokupna uža romska porodica koja zna da broji i petnaestak članova, a što stvara poseban problem prilikom realizacije poseta u

ustanovi. Nije redak slučaj da se dovede u pitanje i ostvarivanje nekog od prava osuđenih lica kao što je na primer „boravak u posebnoj prostoriji (član 82 ZIKS-a), koji daje za pravo osuđenom da jednom u tri meseca boravi s bračnim drugom, decom ili drugim bliskim licem tri časa u posebnim prostorijama zavoda».

Obrazovanje Roma je glavno sredstvo za njihovo uspešno uključivanje u društvo i poboljšanje uslova u kojima žive. Pored toga postoji i potreba za informisanjem i obrazovanjem romskih roditelja u procesu ostvarivanja prava na socijalnu i zdravstvenu zaštitu, obrazovanje i planiranje porodice.

Obrazovni status Roma je vrlo nizak. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku 1/5 registrovanih Roma je nepismena, ukupno 1/5 ima nepotpunu osnovnu školu a nešto manje od 1/3 ima završenu osnovnu školu. Srednju školu ima nešto manje od 8% Roma, dok je procenat sa višom i visokom školom ukupno bitno ispod 1%.

Kada je u pitanju izvršenje zatvorske kazne u Okružnom zatvoru u Zrenjaninu, situacija je još poraznija. Presek je načinjen za 2006.godinu gde su obuhvaćena sva lica romske nacionalnosti, prema kojima se izvršavala kazna zatvora izrečena u krivičnom ali i u prekršajnom postupku.

TABELA BR.2: Obrazovni status Roma po dolasku u zatvor (2006)

obrazovni status	broj	%
nepismeni	18	23,4
bez završene OŠ	37	48
sa OŠ	20	26
srednja škola	2	2,6
viša i visoka	0	0
UKUPNO	77	100

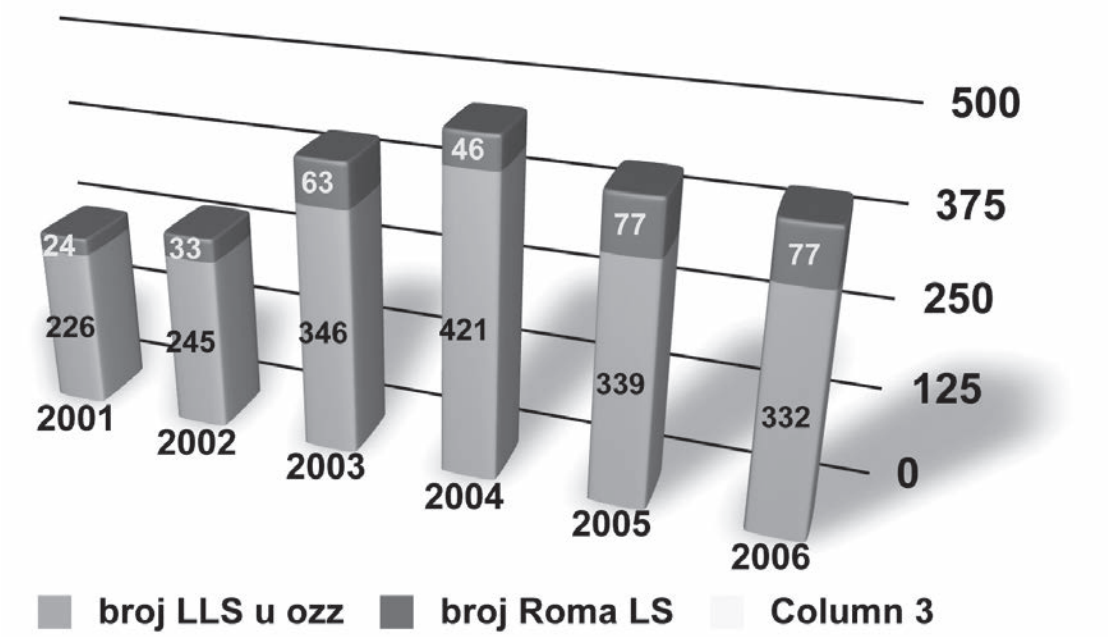
Na osnovu tabele br.2 koja prikazuje obrazovni status Roma po dolasku u zatvor možemo uočiti da je situacija nepovoljnija nego u zvaničanoj statistici. Gotovo 1/4 Roma je nepismena. Broj Roma bez završene OŠ je više nego dvostruko veći od navedenih podataka Republičkog zavoda za statistiku. U zatvoru je njihov broj oko 1/2. Na osnovu podataka iz praćenja i rada u tretmanu, za ovu veliku grupu lica bez dovršene OŠ, može se reći da je funkcionalno nepismena, jer vrlo često, osim potpisa nije u stanju da prati bilo koji drugi vid pisane reči ili da sama napiše bilo koji podnesak.

Kada su u pitanju Romi sa dovršenom OŠ i ovde je situacija lošija od republičkog proseka, jer samo 1/4 Roma u zatvoru ima završenu osmogodišnju školu. Ovom prilikom nije procenjivana činjenica koliko je Roma osnovno obrazovanje steklo u tzv. „specijalnim školama". Autori projekta „**Više od nezvanične procene - Položaj romske dece u Srbiji**" (Dejanović, Pejaković, 2006) navode procenu da se gotovo 80% romske dece školuje u „specijalnim školama".

Pitanje koje se ovde opravdano postavlja, glasi: Šta lokalna zatvorska uprava preduzima da popravi obrazovni status Roma u zatvoru? Pitanje dobija na težini kada se uzme u obzir da više od 3/4 Roma izdržava kaznu ne dužu od 6 meseci, dakle vrlo nepovoljnu sa aspekta realizacije edukativnih sadržaja. Osim pojedinačnih kurseva za opismenjavanje, preduzimaju se i koraci u pravcu stručnog osposobljavanja Roma. Programi se kreiraju u zajednici sa Centrom za

obuku zaposlenih u Upravi za izvršenje zavodskih sankcija i samom Upravom. Tako na primer, u toku 2008.godine, po ovim programima je obučeno 7 (sedam) osuđenih lica. Obuka se vršila za sledeća zanimanja: odgajivač goveda – 3 osuđena lica, odgajivač svinja – 2 osuđena lica i pomoćnik kuvara – 2 osuđena lica. Od ovih 7 (sedam) osuđenih lica, dvoje je bilo romske nacionalnosti koji su sa uspehom okončali obuku za odgajivača svinja i pomoćnika kuvara. Uspeh je verifikovan „majstorskim pismom" izdatim od strane „Udruženja samostalnih privrednikia i zanatlija iz Niša", pred čijom Komisijom se polagao opšti i stručni deo ispita za proveru stručne osposobljenost za konkretno zanimanje. (u prilogu „Majstorsko pismo")

Kada se uzme u obzir činjenica i da veliki broj romske dece neredovno pohađa školu –preko 50% (podaci iz iste studije), kao i činjenicu da kada je reč o nedostupnosti obrazovnih ustanova u getoiziranim romskim naseljima, onda prikazani podaci o obrazovnom statusu Roma u zatvoru i ne začuđuju.

Graf.br.1: Lica lišena slobode u Okružnom zatvoru u Zrenjaninu

Na prethodnom grafikonu su prikazana lica lišena slobode koja su kazne izdržavala u Okružnom zatvoru u Zrenjaninu u periodu od 2001. do 2006.godine. Ovom prilikom je zbirno dat broj lica koja su izdržavala kazne izrečene od strane redovnih sudova i kazne izrečene od strane sudija za prekršaje. Posmatrajući izložene podatke vidljiv je porast lica lišenih slobode u ovom periodu. Ono što nas može zabrinuti je nagli porast broja Roma koja su boravili na izvršenju zatvorske kazne u Okružnom zatvoru u Zrenjaninu. Uočena karakteristika se može analizirati po dva osnova:

a) porast broja Roma koji učestvuju u broju lica prema kojima se izvršava zatvorska kazna i

b) apsolutni porast broja Roma koji se nalaze u zatvoru.

Analizirajući broj Roma prema kojima se izvršava zatvorska kazna a sa aspekta njihovog učešća u obrazovnim procesima tokom kazne, nismo bili mnogo ohrabreni postignutim rezultatima. Međutim, sagledavanjem podataka iznetim u tabeli broj 3, može se doći i do drugačijeg zaključka.

TABELA BR.3: Osuđeni na kaznu zatvora u periodu od 2001. do 2006.godine i Romi osuđeni na zatvorsku kaznu u istom periodu*

godina	dužina izrečene zatvorske kazne u Srbiji	ukupno osuđenih u Srbiji	br.svih osuđeni u OZ Zrenjanin	br.osuđenih Roma u OZ Zrenjanin	br svih .kažnjenih u OZ Zrenjanin	br.kažnjenih Roma u OZ Zrenjanin
2001	preko 5 godina	228	197	1	53	2
	od 2 do 5 godina	422		-		
	preko 6 meseci do 2 godine	2930		2		
	do 6 meseci	5763		19		
	ukupno	9343		**22**		
2002	preko 5 godina	201	186	-	92	15
	od 2 do 5 godina	392		-		
	preko 6 meseci do 2 godine	2842		2		
	do 6 meseci	5875		16		
	ukupno	9310		**18**		
2003	preko 5 godina	187	236	1	173	24
	od 2 do 5 godina	437		1		
	preko 6 meseci do 2 godine	3593		9		
	do 6 meseci	6358		28		
	ukupno	10575		39		
2004	preko 5 godina	221	215	-	252	21
	od 2 do 5 godina	608		-		
	preko 6 meseci do 2 godine	3326		6		
	do 6 meseci	6426		19		
	ukupno	10581		25		
2005	preko 5 godina	157	146	1	270	47
	od 2 do 5 godina	528		-		
	preko 6 meseci do 2 godine	3100		7		
	do 6 meseci	6576		22		
	ukupno	10361		30		
2006	preko 5 godina	198	226	-	183	43
	od 2 do 5 godina	615		-		
	preko 6 meseci do 2 godine	3081		5		
	do 6 meseci	7330		29		
	ukupno	10361		34		

*podaci preuzeti iz statističkog godišnjaka Rpublike Srbije i ***matične evidencije Okružnog zatvora u Zrenjaninu*** za period od 2001 do 2006 godine

Tabela broj 3 prikazuje broj svih osuđenih lica na zatvorsku kaznu u Republici Srbiji za period od 2001-2006 godine. U istom vrmenskom periodu je praćen i broj osuđenih lica ali i prekršajno kažnjenih lica u Okružnom zatvoru u Zrenjaninu. Ovo je urađeno zato što teritorija sa koje se izvršavaju ove zatvorske kazne predstavlja prostorni okvir sprovedenog pilot istraživanja.

Pregledom podataka se lako može uočiti određeni nesklad između broja osuđenih i kažnjenih u OZ Zrenjanin i broja osuđenih i kažnjenih Roma u istoj ustanovi. Obzirom na udeo Roma u opštoj populaciji u Vojvodini (1,43%), neobično je visok procenat sa kojim učestvuju u populaciji osuđenih i kažnjenih u OZ Zrenjanin. Takođe je primetan i konstatan porast broja Roma koji se nalaze u zatvoru. Ovi podaci, posredno mogu ukazivati da je broj Roma veći nego što ga zvanična statistika prikazuje.

Da bi smo što uspešnije sagledali učešće Roma u broju osuđenih i kažnjenih, moramo se podsetiti teških socijalnih i ekonomskih uslova života i sveopšteg siromaštva u kojem živi veći deo ove populacije. Ovi uslovi su jedan od glavnih pokretača njihovog kriminalnog ponašanja. Mišljenja sam da ne trebalo tražiti druga kvazi-naučna objašnjenja zasnovana na rasnim teorijama. U strukturi izrečenih krivičnih sankcija u ovom periodu dominiraju uslovne kazne zatvora.

Romske porodice se u podjednakom procentu izdržavaju iz prihoda po osnovu stalnog zaposlenja (18.4%), sezonskih poslova (18.2%) i socijalne pomoći/dečjeg dodatka (18.3%). Ukupno gledano, preko 2/3 Roma nema stalno zaposlenje. Oni koji rade najčešće imaju najniži stepen kvalifikacije i najlošije plaćena radna mesta.

U tabeli broj 4, biće prikazan radni status i izvor prihoda za Rome koji su kaznu zatvora izdržavali u toku 2006.godine u OZ Zrenjanin.

TABELA BR.4: Radni status i izvor prihoda Roma pre dolasku u zatvor (2006)

radni status	broj
stalno zaposlenje	1
sezonski poslovi	68
socijalna davanja	1
povremeni poslovi*	7
ukupno	77

Ono što pažljivom čitaocu odmah upada u oči je nedostatak kategorije «nezaposleni». Naime, najveći broj Roma je upravo u ovoj kategoriji. Stalno zaposlen je bio samo 1 Rom, dok se najveći broj njih izdržavao radeći sezonske poslove. Najčešće, ovi poslovi se vezani za poljoprivrenu delatnost, obzirom na region gde je vršeno ispitivanje. Oni nemaju stalni karakter, niti uživaju radno-pravnu zaštitu. Drugu kategoriju sezonskih poslova čine poslovi na građevini, dok se pod povremenim poslovimamisli na fizičke radnike. Jedan broj Roma svoju egzistenciju ostvaruju skupljanjem sekundarnih sirovina, a što takođe ima sezonski karakter i često je povezano sa vršenjem krivičnih dela zbog kojih im se izruču zatvorske kazne.

Generalno posmatrano nema valjanih podataka o zdravstvenom stanju Roma. Osnovne procene oslanjaju se na činjenicu da značajan procenat romskog sta-

novništva živi u naseljima u kojima su higijensko-sanitarni uslovi ispod minimuma stambenih standarda kao i na podatke iz istraživanja vezanih za osnovne higijenske navike. Pretpostavke o ugroženosti zdravlja Roma oslanjaju se i na činjenicu da siromaštvo u kome žive svakako određuje i način i kvalitet svakodnevne ishrane, odevanja, grejanja, zdravstvene prevencije, higijene....

Epidemiološka situacija u romskim naseljima u Srbiji je nedovoljno poznata iako su široko rasprostranjene ocene da se u njima najčešće javljaju respiratorne, crevne i parazitarne zarazne bolesti.

Tabela broj 5 prikazuje zdravstveno stanje Roma po dolasku u zatvor za prva četiri meseca 2009.godine.

TABELA BR.5: Zdravstveno stanje Roma po dolasku u zatvor (2009)

radna sposobnost	broj
nesposoban	2
za lakši rad	1
sposoban za rad	22
ukupno	25

Prvi zaključak koji se može doneti da su Romi relativno zdrava populacija obzirom na veoma loše uslove života. S druge strane ističemo i činjenicu na relativno povoljniji zdravstveni položaj Roma u zatvoru nego na slobodi. Takođe ističemo da oni uživaju puno pravo na zdravstvenu zaštitu, te da u tom pogledu imaju sva prava kao i drugi osuđeni. Teškoće koje oni imaju u ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu do dolaska na izvršenje kazne su vezani za administrativne barijere jer veliki broj Roma nema potrebne zdravstvene knjižice.

Među predrasudama i stereotipima o Romima dominiraju stavovi da su Romi manje vredna ljudska bića i da su bez ličnog dostojanstva. Među običnim ljudima uvreženo je uverenje da i drugačija boja kože govori o tome da Romi nisu kao ostali. «Generalno negativan odnos je dodatno pojačan prema Romima koji imaju albanska imena» (FHP, 2003)

I u zatvoru postoje pojave diskriminacije Roma. Uglavnom se radi o negativnoj diskriminaciji. Možemo reći da je ona najvidljivija i najizraženija kada je u pitanju neformalni osuđenički sistem. Na primer, u rangiranju poslova koje vrši neformalni sistem, postoji i kategorija tzv.»ciganskih poslova», a koji se odnose na različite poslove čišćenja i održavanja sanitarnih i drugih prostora. Uticaj neformalnog sistema može biti tako jak da se čak i odbija hrana ukoliko u njenoj pripremi ili podeli učestvuju Romi.

Sa druge strane i Romi u zatvoru imaju svoje oblike neformalne organizacije, koja u najvećoj meri odslikava stanje iz romskih «mahala». Za formalni sistem je posebno teško da «uđu» u ove grupe i o njima nešto više saznaju i zbog postojanja jezičke barijere.

Osuđeni Romi učestvuju u slobodnim aktivnostima kao i ostala osuđena lica u Okružnom zatvoru u Zrenjaninu.

РЕПУБЛИКА СРБИЈА

Удружење самосталних привредника и занатлија

Дел. бр. 01-67 -2009

28.01.2009. год.

Ниш
(место)

У В Е Р Е Њ Е

(Презиме, име једног родитеља и име)

рођен-а , Зрењанин, Република Србија
(Место, општина, Република)

положио-ла је дана 28.01.2009. испит стручне оспособљености за обављање послова и задатака у занимању:

Одгајивач свиња струке пољопривредне

Уверење се издаје на основу оцене испитне комисије о стручној оспособљености за рад према наставном Плану и програму Удружења самосталних привредника и занатлија - Ниш.

Рег. бр. 67

Председник Комисије

Kulturna diskriminacija Roma je najočiglednija u domenu osporavanja romskog jezika. Službena upotreba jezika definisana je u Zakonu o službenoj upotrebi jezika i pisama Srbije. To je jezik koji se koristi u radu državnih organa. U Srbiji je u službenoj upotrebi srpski jezik. Ali, u postupku pred državnim organima, osim službenog jezika, ustanovljena su pravila za upotrebu jezika stranaka, tj. građana, te je zajemčeno svakom građaninu pravo da u postupku u kome se odlučuje o nekom njegovom pravu ili obavezi, upotrebljava svoj jezik i da se na svom jeziku upoznaje sa relevantnim činjenicama. To pravo je, zajemčeno svakom građaninu. Romi, prema tome, ne predstavljaju izuzetak.

Kada je u pitanju izvršenje kazne zatvora, Zakon predviđa da njegov tekst i akt o kućnom redu zavoda budu dostupni osuđenom za sve vreme izdržavanja kazne, na jeziku koji je u upotrebi, prema Zakonu o službenoj upotrebi jezika i pisma. Za sada nam nije poznato da tekst tog zakona i pravilnika o kućnom redu postoji na romskom jeziku i pismu. Ukoliko ovaj tekst i postoji, mala je verovatnoća da će ga neko pročitati, jer je najveći broj Roma nepismen.

„Izostajanje stalnih sudskih tumača za romski jezik, prema tome, ne treba smatrati posledicom lingvističkog spora, već efektivnom pravnom diskriminacijom romskog jezika, iako se njegova upotreba normativno jemči svakome kome je to maternji jezik.

Pored jezičke diskriminacije Roma, naročito izraženi vid diskriminacije bio je i ostao *način stanovanja*. Način stanovanja Roma je posledica njihovog teškog siromaštva, diskriminacije i socijalne podređenosti romske populacije. Pored toga, za stanovanje Roma na ovim prostorima karakteristična je i njihova getoizacija čiji su uzroci socijalni (siromaštvo), ali i etničko-diskriminatorski (etnička distanca prema Romima)." (Rakić-Vodinelić, Gajin, 2009)

U okviru našeg zaključnog razmatranja želimo da istaknemo potrebu da se u okviru obuke za zatvorske službenike uvedu kursevi, odnosno specijalizovana obuka o međunarodnim standardima i unutrašnjim propisima koji se odnose na zaštitu prava manjina i zabranu diskriminacije, kao i da se posebna pažnja posveti radu sa romskom populacijom. Potrebno je uvođenje efikasnih mehanizama unutrašnje kontrole i disciplinsko kažnjavanje onih državnih službenika, koji primenjuju diskriminatorne mere i postupke.

Uspostavljeni standardi o etičkom ponašanju zatvorskih službenika sve više imaju ključnu ulogu u postupanju sa nacionalnim manjinama, pa tako i sa romskom populacijom. Njime se ustanovljavaju obaveze zakonitog postupanja, poštovanja ljudskog dostojanstva i osnovnih prava i sloboda građana, ali i obaveze ograničene upotrebe sile, zabrane mučenja.

LITERATURA

1. Dejanović, V., Pejaković, Lj. (2006) Više od nezvanične procene-Položaj romske dece u Srbiji. Beograd: Centar za prava deteta&Save the Children UK
2. Evropska zatvorska pravila. (2006) Beograd: Savet Evrope
3. Fond za humanitarno pravo. (2003) Romi u Srbiji. Beograd: FHP
4. Fond za otvoreno društvo, Srbija (2008) Saopštenje za štampu povodom predsedavanja Srbije Dekadom Roma. Učitano sa: http://www.eumpa.org/

5. McBride, J., Macovei, M. (2004) Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti. Beograd: Savet Evrope
6. Jakšić, B. (2009) Romi između diskriminacije i integracije (Društvene promene i položaj Roma). Učitano sa: http://scindeks.nb.rs/article
7. Kovačević, T., Ivkov, A., Đurđev, B. (2005) Geografski institut „Jovan Cvijić" SANU-Starosna struktura Roma u Vojvodini. Učitano sa: http//www.gi.sanu.ac.yu/
8. Mitrović, A., Zajić, G. (1998) Romi u Srbiji – Društveni položaj roma u Srbiji. Beograd: Centar za antiratnu akciji i IKSI
9. Novosadski humanitarni centar. (2009) Lična dokumenta. Učitano sa: http//www.nshc.org.yu/romi
10. Rakić-Vodinelić, V., Gajin, S. (2009) Kratka istorija pravnog položaja i diskriminacije Roma. Učitano sa: http//www.pescanik.net/
11. Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji, Službeni glasnik RS br.27/2009
12. Trail, M. (2009) Prison, Učitano sa> http//www.jstor.org/
13. Tomić, G. (2004). Obuka osoblja za rad sa licima lišenim slobode-saopštenje sa savetovanja u vezi reforme zatvorskog sistema u Srbiji u organizaciji Ministarstva pravde RS i misije OEBS-a, Sokobanja 2004
14. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS br.35/2006
15. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik RS br.85/2005
16. Zeković, A. (2006) Ljudska i manjinska prava u praksi. Podgorica: Centar za građansko obrazovanje i Centar za razvoj nevladinih organizacija

SPECIFIC POSITION OF ROMA PEOPLE WHEN SERVING A PRISON SENTENCE

Goran Tomić
District prison Zrenjanin

Summary

Specific position of Roma people when serving a prison sentence has to take into account their socio-economic position before serving a sentence : occupation and means of earing a living (employment, incomes), material situation of Roma people households (housing), education, way of living and their influence on position of Roma people in serving a sentence. In addition, characteristics of the culture are also very important: language, music, religion, tradition and customs, as well as the status and way of living: social reputation and prejudice against Roma people, because it has a significant influence on their position during the course of serving a prison sentence.

Key words: Roma people, serving a prison sentence

USLOVNO OTPUŠTANJE OSUĐENIH LICA

Goran Jovanić, Zoran Ilić
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Predmet rada su istorijat, primena, aktuelno stanje u domicilnoj i inostranoj praksi primene i sporna pitanja koja se pokreću povodom uslovnog otpusta. Posebno se ukazuje na pitanja nepreciznosti propisianih uslova za dodelu, promene nadležnosti za donošenje odluke, odsustva primene instrumenata procene rizika od recidivizma, nefunkcionalnost postpenalne zaštite, praćenja i izveštavanja o uslovno otpuštenim osobama.

Ključne reči: uslovni otpust, procena rizika, recidivizam, postpenalni prihvat.

UVODNE NAPOMENE

Uslovni otpust kao krivičnopravni institut, ujedno je i snažan instrument motivacije osuđenih za pozitvnu promenu svog ponašanja u procesu izvršenja zatvorske kazne. Ta promena bi trebala da se odrazi i na ponašanje konkretne osobe po izlasku na svet slobode u smislu uzdržavanja od činjenja novih krivičnih dela.

Osnovna intencija zakonodavca i penalne ustanove svodi se na usmeravanje aktivnosti osuđenih da se, kako za veme boravka u zatvoru, pridržavaju normativa i zahteva koji se pred njih stavljaju, tako i da prestanu sa vršenjem krivičnih dela po izlasku iz zatvora.

Kao vid nagrade za uloženi napor u pravcu samopromene, osuđenom se može dodeliti uslovni otpust, koji ne znači automatsku slobodu, već jednu vrstu kontrolisane slobode, uslovljene nečinjenjem novih krivičnih dela za vreme koje bi inače proveo u zatvoru. Činom poverenja, izraženim davanjem uslovnog otpusta, iskazuje se i ubeđenje da se osuđeni značajno promenio, pa se može očekivati da neće činiti nova krivična dela, što je i svrha izricanja i izvršenja kazne zatvora.

Pravosnažnom presudom konkretnoj osobi je određena dužina kazne zatvora, ali se boravak u zatvorskim uslovima može smanjiti na manju meru i ako kazna ostaje na snazi za vreme trajanja uslovnog otpusta, do one mere koja mu je dosuđena pravosnažnom presudom. Menja se ambijent u kome će osuđeni boraviti tokom trajanja kazne tako što se zatvorski uslovi zamenjuju boravkom na slobodi uz izvesnu kontrolu, nadzor i pretnju povratkom u zatvorske uslove, ukoliko se dotična osoba ne ponaša u skladu sa minimumom zahteva, izraženim u zabrani vršenja novih krivičnih dela.

Recidivizam uslovno otpuštenog lica može biti osnov za povratak na dosluženje preostalog vremena zatvorske kazne koja mu je prvobitno izrečena.

Sporni elementi ovog instituta tiču se generalno sukoba sa paradigmom retribucije nasuprot resocijalizacije, zatim činjenica ko, kako i čime procenjuje u kojoj meri se osuđeni promenio i na osnovu čega se očekuje da on neće činiti nova krivična dela u periodu probacije, kao i moguće nadležnosti donošenja odluke (pozitivne ili negativne) na osnovu molbe osuđenog za dodelu uslovnog otpusta.

Ovim radom nastojaćemo razmotriti neke odgovore na ta sporna pitanja, svesni činjenice da je osetljivost problematike izražena zbog njene značajnosti kako za osuđene, koji imaju svoja očekivanja po pitanju uslovnog otpusta, tako i za državu kao instrumenta reakcije na kriminal i zaštite društva u celini, odnosno za društvo, koje treba da reintegriše uslovno otpuštenu osobu.

ISTORIJAT PRIMENE USLOVNOG OTPUSTA U SRBIJI

Pojava instituta uslovnog otpusta 1853. godine u engleskom i godinu dana kasnije u irskom progresivnom sistemu značila je prekretnicu u teorijskom i praktičnom pristupu izvršenja zatvorske kazne.

Po uzoru na progresivni sistem u izvršenju kazne zatvora i u Srbiji je uveden institut uslovnog otpusta maja 1869. godine *Zakonom o uslovnom otpuštanju krivaca iz kaznitelnih zavedenja* i to pre Francuske i mnogih drugih evropskih zemalja (Pavlović, 2007: 93).

Pored pohvala zbog približavanja evropskim tokovima i u oblasti izvršenja kazni, upućivane su i mnogobroje primedbe. Osnovna zamerka primeni uslovnog otpusta kako navodi Mihajlo Žujović, je to što nije bilo nikakvih garancija da se nad uslovno otpuštenim neće vršiti samovolja. Ta samovolja se odnosila pre svega na mogućnost povratka u kazneni zavod usled sumnje da je on izvršilac ma i najmanje krađe ili kakve druge krivice. Tada bi ga vratili na dovršenje prekinutog izvršenja kazne. Zakon o uslovnom otpuštanju krivaca iz kaznitelnih zavedenja je u članu 5. stav 1 predvideo da se „uslovni otpust prekida ako bi otpušteni učinio kakvo god, ma i najmanje kazneno delo ili se bar moglo osnovano sumnjati da ga je on morao učiniti, a niko drugi". Primena tih zakonskih odredaba uz vraćanje na dosluženje zatvorske kazne sprečavalo bi njegovo popravljanje i pojačavalo mogućnost da se kod dotičnog osuđenog javi želja za osvetom (Pavlović, 2007: 94).

Isti autor navodi da uprkos široko postavljenoj mogućnosti, opoziv uslovnog otpusta nije bio realizovan u značajnoj meri, jer je za posmatrane tri godine (1883-1885) uslovni otpust bio dodeljen u 784 slučaja, a opoziv je usledio samo u 12 slučajeva. Šta više, u prvoj godini posmatranja, nije bilo opoziva uslovnih otpusta, dok se u naredne dve godine opoziv vršio u po 6 slučajeva.

Autori koji su u institutu uslovnog otpusta videli instrument slabljenja krivične presude, jer se mogao dodeliti nakon proteka polovine vremena kazne na koju je glasila presuda za neko lice, isticali su da na taj način kazna zatvora gubi karakter odmazde jer se njenim umanjenjem smanjuje zlo koje je zakonodavac predvideo kao logičnu posledicu krivičnog dela.

Osim zamerke koja se odnosi na ublažavanje izrečenih presuda dodelom uslovnog otpusta, kritikovana je i česta primena pomilovanja. Pomilovanja su se delila prigodom kakve svečanosti, promene vlade, novih ministara, pa su se delila i u grupama od po 20, 40, 60 jednim aktom pomilovanja. Nadležni sveštenik bi uzi-

mao zakletvu od osuđenih da više neće grešiti i time bi akt pomilovnja stupao na snagu. Ovakvom načinu primene pomilovanja i uslovnih otpusta prigovaralo se da se na taj način izigrava svrha kažnjavanja, a da se istovremeno društvo opterećuje „neizlečenim kriminalnim slučajevima" (Pavlović, 2007: 92).

Kao opravdanje za obim i učestalost primene pomilovanja i uslovnih otpusta navodi se i razlog prepunjenosti kaznenih zavoda, pa se tako pravilo mesta za nove osuđene. Možete misliti, navodi Aranđelović, šta biva kad se po takvom principu postupa, kad se pusti dve-tri stotine osuđenika, koji se razmile po zemlji i počnu raditi ono što je prirodno da će raditi osuđenici koji nisu izdržali kaznu i koji se nisu mogli u kaznenom zavodu popraviti (Pavlović, 2007: 92).

Donošenjem jedinstvenog *Zakona o izvršavanju kazni lišenja slobode*, (Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 47, 26. februar 1929) uveden je irski progresivni sistem na celom području tadašnje Kraljevine Jugoslavije, pa time i u Srbiji. Taj sistem je imao četiri stadijuma. U prvom stadijumu, osuđeni bi provodio prva tri meseca neprekidno osamljen u ćeliji, a imao je mogućnost da se angažuje na određenim poslovima. Međutim, za vreme šetnje, školovanja (ukoliko je bio uključen u obrazovni proces) ili bogosluženja, nije mogao ostvarivati kontakte sa drugim osuđenim licima. Izuzetno bi upravnik zavoda mogao doneti odluku o zadržavanju osuđenog u ćeliji i duže od ta tri meseca, ali takva izolacija nije mogla trajati duže od jedne godine.

Duže zadržavanje moglo je nastupisi samo zbog procene da bi dotični osuđeni zbog svog ponašanja bio opasan po sigurnost ili moral drugih osuđenika, odnosno po red i disciplinu u zavodu. Tada bi na predlog upravnika zavoda, ministar pravde donosio odluku. Takva vrsta ćelijskog usamljenja, pa i po ministrovoj odluci, nije mogla trajati duže od 3 godine.

Drugi stepen irskog progresivnog sistema je bio zajednički zatvor. On je podrazumevao obavezan rad osuđenih danju i zajednički smeštaj sa drugim osuđenicima noću. Komunikacija između osuđenih je ograničavana na potrebe obavljanja zajedničkog posla. Navodi se da je u takvim uslovima istovremeno smeštano i po 75 osuđenih u jedan prostor (Sremska Mitrovica), odnosno po 30 osuđenih u Niškom zavodu (Dobrivojević, 2006: 45-63).

Nakon vremena provednog u zajedničkom zatvoru, osuđeni su reklasifikovani u odeljenje za slobodnjake, što je treći stepen irskog progresivnog sistema. Kretanje po zavodu je bilo slobodnije, uz postojanje nadzora od strane straže.

Četvrta faza tog sistema je bio uslovni otpust. Njega je predlagao Savetodavni odbor pri kaznenom zavodu. Procenjivalo se stanje osuđenog lica, pa ukoliko bi procena glasila da se on popravio, odnosno da može voditi častan život na slobodi, predlog je upućivan Ministarstvu pravde, koje bi donosilo konačnu odluku.

Učestalost primene instituta uslovnog otpusta u to vreme nije bila česta. Svega četvrtina, a nekad i petina predloženih za uslovni otpust bi dobila mogućnost da na slobodi provede ostatak izrečene zatvorske kazne. Zbog takvog stanja nezadovoljstvo je bilo izraženo kako kod osuđenih koji su bili predmet razmatranja, tako i kod uprava kaznenih zavoda zbog popunjenosti kapaciteta Zavoda do maksimuma. Uslovni otpusti su bili šansa da se ti kapaciteti unekoliko rasterete, ali očigledno ne u meri u kojoj su se nadali i uprave i osuđeni.

Dobrivojevićeva (2006) navodi da se dešavalo i to da su se zavodske vlasti nagađale sa pojedinim osuđenicima da drže na oku političke kažnjenike i da

o njihovoj delatnosti u zavodu podnose iscrpne izveštaje, dok im je zauzvrat obećavan uslovni otpust.

Stanje u domenu izvršenja kazne zatvora se nakon II svetskog rata poboljšavalo u pravcu humanizacije uslova, povećanja obima prava, povlastica i liberalizace tretmana prema osuđenim licima. Zadržan je model irskog progresivnog sistema, a krajem prošlog veka donet je Zakon o izvšrenju krivičnih sankcija (Službeni glasnik Srbije br. 16/97) koji ćemo analizirati samo u onim elementima koji se odnose na uslovni otpust.

Institut uslovnog otpusta osuđenih lica regulisan je u tom zakonu članovima od 146-152. Predviđeno je da se osuđeni može uslovno otpustiti sa izvršenja kazne zatvora ukoliko su ispunjeni uslovi utvrđeni Zakonom. Zakonom su predviđene dve vrste uslovnog otpusta i to:

1. Uslovni otpust odlukom Komisije za uslovni otpust i
2. Uslovni otpust odlukom upravnika Zavoda

Molbu za uslovni otpust Komisiji ministarstva pravde podnosio je osuđeni preko Službe za opšte poslove Zavoda, kada protekne najmanje polovina kazne zatvora na koju je osuđen. Upravnik Zavoda, takođe, mogao je podneti predlog za uslovni otpust osuđenog lica.

O molbi i predlogu za uslovni otpust odlučivala je Komisija za uslovni otpust, koju je obrazovao Ministar pravde. Komisiju je činilo pet članova od kojih su najmanje dva člana bila sudije Vrhovnog suda Republike Srbije. Pre donošenja odluke, Komisija za uslovni otpust obavezno bi pribavljala pismeno mišljenje stručnih službi Zavoda za izvršenje kazne zatvora.

Upravnik Zavoda, sa svoje strane, mogao je uslovno otpustiti osuđenog kojem je proteklo najmanje 4/5 kazne zatvora, a najranije tri meseca pre isteka kazne, ako se osuđeni primerno vladao i zalagao na radu.

Bez obzira o kojoj vrsti odlučivanja je reč, rešenje o uslovnom otpustu predavalo se osuđenom u roku od tri dana od donošenja rešenja. Ujedno se to rešenje dostavljao i sudu koji je izrekao kaznu i uputio osuđenog na izvršenje zatvorske kazne. Rešenje je obavezno moralo imati naznačen datum otpuštanja osuđenog iz Zavoda.

Osim formalnih elemenatana koji su se odnosili na protek kazne, tretmanskih elemenata koji se odnose na široko shvaćen pojam „vladanja" i „zalaganja" na radu, na odluku Kominisje Ministarstva i upravnika Zavoda uticala je i činjenica da se protiv konkretnog osuđenog lica ne vodi eventualni novi krivični postupak ili da ne postoji presuda za drugo krivično delo koja nije postala pravosnažna.

Članom 151. ZIKS-a bio je predviđen je institut ponovnog razmatranja rešenja o uslovnom otpustu. Komisija Ministarstva pravde ili upravnik Zavoda su ponovo razmotrali i mogli izmeniti ili ukinuti svoje prvobitno rešenje o uslovnom otpustu ukoliko se osuđenom od donošenja odluke o uslovnom otpustu do dana otpuštanja bezuslovno izrekne disciplinska kazna upućivanja u samicu.

Nakon sagledavanja uslova koji su uticali na primenu uslovnog otpusta u sistemu izvršenja kazne zatvora u XIX i XX veku u Srbiji, moguće je zaključiti da su opšti uslovi izvršenja kazne zatvora bili u raskoraku težnje države da osavremeni taj proces i istovremenog nepostojanja objektivnih mogućnosti usled nedostatka novca, kapaciteta ustanova, stručnog kadra, dominacije retributivnih stanovišta,

nepostojanja postpenalnog prihvata, niti instrumenata procene rizika od recidivizma.

Uslovno otpuštanje je više služilo kao mera rasterećivanja kapaciteta ustanova, a manje je bilo okrenuto sagledavanju stvarnih promena u ponašanju osuđenih lica, pogotovu u periodu između dva svetska rata. Kraj XX veka karakterišu pomaci u pravcu davanja širih ovlašćenja za dodelu uslovnog otpusta, postojanje stručnih službi unutar Zavoda, ali i nerešenog pitanja instrumenata procene i postpenalnog prihvata uslovno otpuštenih osoba.

USLOVNO OTPUŠTANJE OSUĐENIH LICA U SRBIJI U SAVREMENIM USLOVIMA

Nadovezujući se na nasleđene uslove sistema za izvršenje kazne zatvora u Srbiji tokom XX veka, postojeći sistem u XXI veku logičan je naslednik svih dobrih i loših karakteristika prethodnog.

Sagledaćemo aktuelno stanje u toj oblasti, osnovne tendencije u primeni kazne zatvora i uslovnog otpusta, kako bismo mogli uočavati izvesne paralele i donositi zaključke o eventualnim progresivnim ili regresivnim rešenjima u XXI veku u odnosu na prethodne periode.

Početak novog veka obeležile su promene u domenu primene uslovnog otpusta. Nadležnost za donošenje konačne odluke o dodeli uslovnog otpusta prenesena je od 2001. godine na sudove koji su doneli odluku o zatvorskoj kazni u prvom stepenu.

U tom pravcu su izvršene izmene normativnih akata, tako da Zakonik o krivičnom postupku („Službeni list SRJ", br. 70/2001; *„Službeni glasnik RS", br. 58/2004)* reguliše postupak za puštanje na uslovni otpust u članu 522. kroz sledeće stavove:

(1) Postupak za puštanje na uslovni otpust pokreće se na molbu osuđenog.
(2) Molba se podnosi sudu koji je sudio u prvom stepenu.
(3) Veće prvostepenog suda (član 24 stav 6) će utvrditi da li je proteklo potrebno vreme predviđeno zakonom za puštanje na uslovni otpust i zatražiti izveštaj od uprave ustanove u kojoj osuđeni izdržava kaznu zatvora o njegovom vladanju, izvršavanju radnih obaveza, s obzirom na radnu sposobnost, i drugim okolnostima koje pokazuju da li je postignuta svrha kažnjavanja, ako taj izveštaj nije dostavljen uz molbu osuđenog.
(4) Ako molbu ne odbaci, veće će saslušati javnog tužioca koji postupa pred tim sudom.
(5) Protiv odluke veća žalbu mogu izjaviti javni tužilac i osuđeni koji je podneo molbu za uslovni otpust.

Materijalne uslove za primenu uslovnog otpusta normativno uređuje *Krivični zakonik,* (Službeni glasnik RS br. 85/05), u članovima 46. i 47. na sledeći način gde u članu 46. propisuje sledeće stavove:

(1) Osuđenog koji je izdržao **polovinu** kazne zatvora sud može uslovno otpustiti sa izdržavanja kazne, ako se u toku izdržavanja kazne tako popravio da se može sa osnovom očekivati da će se na slobodi dobro vladati, a naročito da do isteka vremena za koje je izrečena kazna ne učini novo krivično

delo. Pri oceni da li će se osuđeni uslovno otpustiti uzeće se u obzir njegovo vladanje za vreme izdržavanja kazne, izvršavanje radnih obaveza, s obzirom na njegovu radnu sposobnost, kao i druge okolnosti koje pokazuju da je postignuta svrha kažnjavanja.

(2) U slučaju iz stava 1. ovog člana, ako uslovni otpust ne bude opozvan, smatra se da je osuđeni izdržao kaznu.

Opozivanje uslovnog otpusta Krivični zakonik definiše u članu 47. kroz sledeće stavove:

(1) Sud će opozvati uslovni otpust ako osuđeni, dok je na uslovnom otpustu, učini jedno ili više krivičnih dela za koja je izrečena kazna zatvora preko jedne godine.

(2) Sud može opozvati uslovni otpust, ako uslovno otpušteni učini jedno ili više krivičnih dela za koja je izrečena kazna zatvora do jedne godine. Pri oceni da li će opozvati uslovni otpust sud će naročito uzeti u obzir srodnost učinjenih krivičnih dela, pobude iz kojih su učinjena i druge okolnosti koje ukazuju na opravdanost opozivanja uslovnog otpusta.

(3) Odredbe st. 1. i 2. ovog člana primenjivaće se i kad se uslovno otpuštenom sudi za krivično delo koje je učinio pre nego što je uslovno otpušten.

(4) Kad sud opozove uslovni otpust izreći će kaznu primenom odredaba čl. 60. i 62. stav 2. ovog zakonika, uzimajući ranije izrečenu kaznu kao već utvrđenu. Deo kazne koji je osuđeni izdržao po ranijoj osudi uračunava se u novu kaznu, a vreme provedeno na uslovnom otpustu ne uračunava se.

(5) Ako uslovno otpušteni bude osuđen na kaznu zatvora do jedne godine, a sud ne opozove uslovni otpust, produžava se uslovni otpust za vreme koje je osuđeni proveo na izdržavanju te kazne zatvora.

(6) U slučaju iz st. 1. do 3. ovog člana uslovni otpust se može opozvati najkasnije u roku od dve godine od dana kad je uslovni otpust istekao.

Analizom ovih zakonskih pretpostavki, može se zaključiti da su uslovi za ostvarivanje uslovnog otpusta redukovani, tako da nema više odrednice da se osuđenom makar izuzetno nakon proteka trećine kazne može odobriti uslovni otpust.

Formulacija o *dobrom vladanju* i ispunjenju radnih obaveza predstavlja dodatni problem u situaciji kada vlada značajna neuposlenost osuđenih zbog objektivnih nemogućnosti sistema da im omogući ostvarenje prava i obaveze na rad.

U takvoj situaciji postaje problematično procenjivanje ispunjenja radnih obaveza, odnosno privilegovanja položaja osuđenih koji imaju radno angažovanje u zatvoru. Znajući da je mogućnost ranijeg izlaska na slobodu primarni motiv osuđenog, naročito korišćenjem instituta uslovnog otpusta, možemo se zapitati da li su svim osuđenim licima date jednake šanse ukoliko su bez svoje krivice uskraćeni za mogućnost rada tokom boravka na izvršenju zatvorske kazne?

Široko određenje postavke „druge okolnosti koje pokazuju da je postignuta svrha kažnjavanja" ostavlja prostor za arbitrernost u proceni da li je i u kojoj meri došlo do pozitvnih promena u ponašanju osuđenog da se bez sumnje može očekivati njegovo nekriminalno ponašanje na slobodi.

S druge strane, konačnu odluku donosi sud koji je sudio u prvom stepenu. Treba imati u vidu opterećenost sudova redovnim predmetima kojima su zaokuplje-

ni i po više godina, pa se postavlja opravdano pitanje stvarne zainteresovanosti i mogućnosti sudova da odlučuju o stvarima o kojima su već jednom odlučivali.

Kao izvor informacija uzimaju se izveštaji penalnih ustanova o ponašanju osuđenog za vreme izvršenja zatvorske kazne. Takvi izveštaji najčešće se baziraju na formalnim elementima o identitetu, starosti, bračnom i porodičnom stanju, zanimanju, ranijoj osuđivanosti, uz navođenje krivičnog dela, visine kazne, proteka vremena, preostalog vremena kazne, vremena provedenog u pritvoru, postojanja disciplinskih prestupa, kazni ili nagrada u toku tretmana.

Nepostojanje instrumenata procene rizika od recidivizma u našoj praksi dovodi do situacije da se stručne službe u penalnim ustanovama snalaze kako ko zna i ume. Nastoji se da se na relativno ograničenom prostoru koji pruža izveštaj sudu, opiše celokupan individualitet osuđenog koji je podneo molbu za uslovni otpust.

Mnogobrojnost osuđeničke populacije uticala je na dodatni problem koji je rezultirao maksimalnom opterećenošću stručnih radnika. Dešava se da jedan vaspitač vodi vaspitnu grupu koju čini i više od 100 osuđenih.

U takvoj situaciji može se opravdano postaviti pitanje kontinuiranosti praćenja svakog osuđenog ponaosob, upoznavanja njegovih individualnih svojstava, uočavanja promene stanja od dolaska na izvršenje zatvorske kazne do perioda kada stiče mogućnost podnošenja molbe za uslovni otpust uz sve varijacije koje proističu kroz dugovremeni boravak u penalnoj ustanovi.

Situaciju komplikuje i premeštanje osuđenog iz jedne penalne ustanove u drugu, gde se u novoj situaciji ta druga penalna ustanova nanovo mora upoznavati sa individualnim svojstvima tog osuđenog lica. Osuđeni je, sa svoje strane, ponovo u situaciji da se iznova dokazuje, opravdava ili opovrgava mišljenja prethodne ustanove o njemu, da se adaptira na nove uslove, druge vaspitače i druge osuđene s kojima manje ili više uspešno komunicira. Sve to može dovesti do nepovoljnijeg statusa osuđenog koji je ostvario u prethodnoj penalnoj ustanovi.Nešto manje drastična je promena sredine unutar iste penalne ustanove kada se usled napredovanja u tretmanu premešta u drugačije paviljonske uslove, u drugačiju vaspitnu grupu koju vodi opet drugi vaspitač. Situacija je nešto povoljnija, jer se razmena informacija o konkretnom osuđenom licu vrši neposredno unutar ustanove, ali problemi adaptacije na nove uslove su prisutni i dalje.

Poseban problem predstavlja upoznavanje individualiteta osuđenih kod „kratkih kazni zatvora“, gde se često dešava da osuđeni provede više vremena u pritvoru usled dugotrajnog krivičnog postupka i čekanja na pravosnažnost presude, tako da vreme koje preostaje do isteka zatvorske kazne ne daje kvalitetne pretpostavke da se stručni radnici zaista upoznaju sa individualnim svojstvama osuđenih. Ukoliko se u tome uspe, problem nastaje u oceni i kvalifikovanju promena koje su nastale izvršenjem zatvorske kazne.

U tabeli 1. prikazaćemo podatke o novodošlim osuđenim licima u penalne ustanove prema dužini kazne zatvora za pethodnu godinu, što nam može pružiti uvid u mogućnosti ustanova da se na kvalitetan način upoznaju sa individualnim svojstvima osuđenih.

Tabela 1.: Osuđena lica po dužini kazne primljena u 2008. godini*

do 1 meseca	518
1 do 3 meseca	1390
3 do 6 meseci	1835
6 mes. do 1 god.	1517
1 god. do 2 god.	1235
2 god. do 3 god.	637
3 god. do 5 god.	445
5 god. do 10 god	259
10 god. do 15 god	98
15 god. do 20 god	25
40 godina	24
Ukupno	7983

* Izvor - podaci Ministarstva pravde, Uprave za izvršenje zavodskih sankcija

Iz tabele 1. može se uočiti činjenica da od skoro 8.000 novodošlih osuđenih lica, 5.260 (oko 65%) dolazi sa presudama do 1 godine zatvora, a ako tom broju priključimo i one sa presudom do 3 godine zatvora, vidimo da se to učešće znatno povećava na 7.132 (89.3%) osuđenih lica.

S jedne strane se suočavamo sa relativno „kratkim" kaznama uz istovremeno relativno duge postupke suđenja, tako da se vremenski okvir za upoznavanje sa individualitetom osuđenih sužava, a postavlja se i opravdano pitanje mogućnosti za praćenje promena i predikciju budućeg ponašanja ukoliko se opredelimo za dodeljivanje uslovnog otpusta.

Situacija se dodatno usložnjava mogućnošću ulaganja žalbe od strane tužioca drugostepenom sudu, pri čemu je potrebno ponovno odlučivati o opravdanosti molbe osuđenog, što zahteva dodatno vreme sudova.

Postoji tako i teoretska mogućnost da osuđeni napusti zatvor zbog činjenice da mu je kazna istekla u potpunosti i bez donošenja odluke o uslovnom otpustu zbog dugotrajnosti postupka od podnošenja molbe do donošenja konačne odluke.

Čini se da je u ovakvoj situaciji insistiranje na sudskoj nadležnosti u donošenju odluke o uslovnom otpustu zarad potvrde sudskog integriteta neproduktivno. Da li bi se tako moglo razmišljati u pravcu delimičnog vraćanja nadležnosti upravnika ustanova, pa makar u slučajevima „kratkih" kazni zatvora, kao što to predlaže Lazarev (2002), ili Komisiji za uslovni otpust (Radulović, 2005), ostaje otvoreno pitanje.

Drugi način rešavanja istog problema bio bi u pravcu efikasnije organizacije sudske vlasti, bilo da se radi o osnivanju posebnih odeljenja unutar suda ili posebnih sudova nadležnih za uslovne otpuste, u smislu predloga Jovanovićeve (2003).

Treći način promene stanja bio bi vraćanje najjačeg motivacionog sredstva u ruke onih koji neposredno rade sa osuđenim licima. Misli se pri tome na stručne radnike – vaspitače koji su u najbližem kontaktu sa osuđenim licima, koji ih procenjuju od dolaska u penalnu ustanovu, upoznavaju individualne karakteristike, planiraju

program postupanja, prate njihovo ponašanje za vreme boravka u penalnoj ustanovi i pišu izveštaj povodom molbe osuđenih za dodelu uslovnog otpusta.

Ovakav način razmatranja molbe osuđenog i donošenja predloga ili odluke za i protiv dodele uslovnog otpusta konkretnom osuđenom licu, mogao bi podsećati na ustrojstvo koje je postojalo u vreme kada je o tome odlučivao Savetodavni odbor pri kaznenom zavodu, što dakle nije nepoznat način rada.

Naravno da uz svaki navedeni predlog stoje svi prigovori koji su upućivani kako Komisiji za uslovni otpust i upravniku penalne ustanove ili stručnim službama unutar njih, u smislu da bi prenošenje nadležnosti sa suda na nesudsku instancu bilo nesudsko preinačenje sudske odluke.

Opravdanje za takav način rada mogao bi se potražiti u osnovnoj ideji kako propisivanja, tako izricanja i izvršenja kazne zatvora – u težnji da se tokom boravka osuđenog u penalnoj ustanovi, primenom savremenih mera i postupaka ostvari promena ponašanja osuđenih u pravcu nevršenja novih krivičnih dela.

Ukoliko bi se tako značajna odluka kao što je uslovni otpust stavila ili bolje reći vratila u nadležnost stručnjaka ili stručnih timova u samoj penalnoj ustanovi, pozitivni efekti bi se mogli očekivati na više polja.

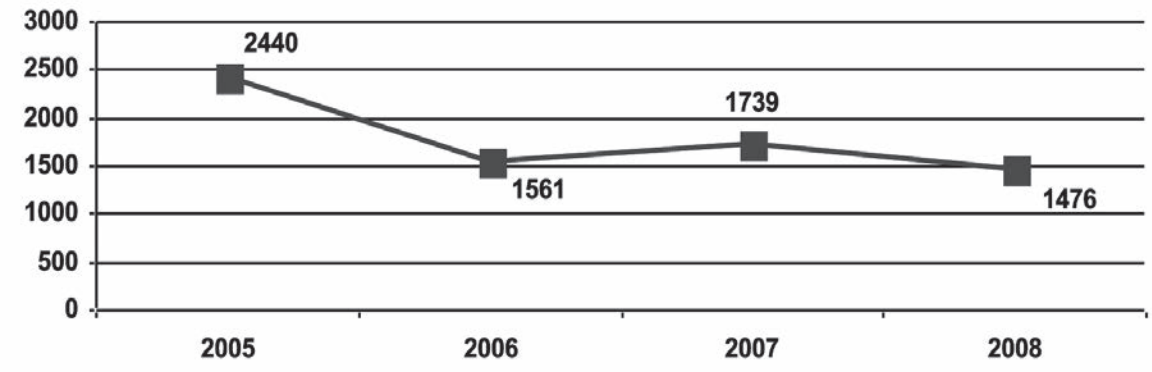
Kao prvo, vaspitači ne bi bili korespodenti i prosti posrednici između osuđenikove molbe i organa koji o njoj odlučuje, već bi imali neposredniji uticaj na ishod te odluke. Time bi se osnažio i autoritet samog vaspitača koji postavlja određene zahteve osuđenom licu u pravcu izmene ponašanja, ispunjavanja određenih obaveza, uzdržavanja od neželjenog ponašanja ili aktiviranja pozitivnih kapaciteta. Stavljanje u izgled mogućnosti da će za kvalitetnu saradnju sa vaspitnom službom koja rezultuje pozitivnim promenama ponašanja osuđeni biti stimulisan uslovnim otpustom, o kom neće odlučivati instanca van te ustanove, već upravo ona koja od njega i zahteva i procenjuje određeno ponašanje, kod osuđenog stvara svest o relnoj mogućnosti ostvarenja i povećava motivisanost za samopromenu.

Kao drugo, rasteretili bi se i sudovi kako prvostepeni, tako i drugostepeni, a izbegao bi se prigovor da se ponovno presuđuje istom licu za isto delo kroz razmatranje molbe za uslovni otpust (Jovanović, 2003).

Svesni činjenice da su zatvori mesto koje poslednje podleže promenama, da svako nastojanje za promenom prelazi veoma dug put od zamisli do realizacije, potrebno je sagledati u opštim crtama primenu uslovnog otpusta u aktuelnim uslovima. To ćemo učiniti kroz grafički prikaz radi jasnijeg uvida u realno stanje.

Grafikon 1.: Uslovno otpuštanje osuđenih u periodu 2005.-2008. g.*

* Izvor - podaci Ministarstva pravde, Uprave za izvršenje zavodskih sankcija

Iz podataka prikazanih u grafikonu 1. može se zapaziti da je primena instituta uslovnog otpusta u periodu 2005.-2008. godine neujednačena. Najviše pozitivnih odluka od strane sudova bilo je 2005. godine (2440), a najmanje u prethodnoj, 2008. godini (1476). Primetno je konstantno opadanje broja pozitivno rešenih molbi za dodelu uslovnog otpusta, pa i 2007. godine on je znatno manji od 2005. godne za 701 slučaj. Ta razlika je uvećana u prethodnoj godini na 964 slučaja u odnosu na prvu posmatranu godinu.

Koje činjenice su uticale da se za trećinu manje pozitivno rešavaju molbe za dodelu uslovnog otpusta, teško je precizno reći, a da se pri tome ne ostane na nivou nepreciznosti, nepotpunosti, spekulacije i netačnosti. Stoga se ovom prilikom može prosto konstatovati da sudovi sve ređe odobravaju otpuštanje osuđenih po osnovu uslovnog otpusta. Možemo pretpostaviti da je neodlučnost sudova za odobravanje uslovnih otpusta delimično uslovljena nedostatkom stručne procene zasnovane na standardizovanim instrumentima procene rizika od recidivizma. Takva praksa još nije zaživela na ovim prostorima, dok se u svetu odavno čine napori da se instrumenti procene rizika od rezidivizma konstantno usavršavaju, inoviraju, kompariraju i više niko ne dovodi u pitanje opravdanost njihove upotrebe. Stoga cemo u osnovnim crtama ukazati na elementarne činjenice koji su uslovili primenu tih instrumenata

PROCENA RIZIKA OD RECIDIVIZMA KAO OSNOVA ODLUČIVANJA O USLOVNOM OTPUSTU

Procena rizika je procedura utvrđivanja verovatnoće od recidiva tokom određenog vremenskog perioda. Zasniva se na poznavanju povezanosti između, s jedne strane, određenih karakteristika ličnosti i životne situacije prestupnika i, s druge strane, recidivizma ili održavanja kriminalnog ponašanja.

Procena rizika je često korišćena za donošenje odluka u penalnoj praksi: od odluka u postupku pre suđenja do odluka u procesu tretmana prestupnika i na kraju u odluci da o uslovnom otpuštanju. Prilikom odlučivanja o uslovnom otpustu procena rizika ima ima poseban značaj, jer omogućava merenje potencijalne opasnosti prestupnika za društvenu zajednicu ili procenu potrebnog nivoa nadzora nad prestupnikom u zajednici.

Razvoj procene rizika se kretao od nesistematičnih i neformalnih procena ka visoko sistematičnim i formalizovanim procenama, koje se oslanjaju na standardizovane instrumente. Instrumenti za procenu rizika se temelje na statističkom izračunavanju jačine veze između pojedinih obeležja i recidivizma, na osnovu čega se utvrđuje set karakteristika koje su najtešnje povezane sa kriminalnim ponašanjem.

Burgess (1928) se najčešće navodi kao prvi autor koji je dao empirijski zasnovanu procenu rizika. U zemljama na tlu Severne Amerike, zabeležena je ekspanzija istraživanja usmerenih na razvoj instrumenata za procenu rizika. U radovima mnogih autora (Andrews, D. A., & Bonta, J. (1995); Belfrage, H., Fransson, G., & Strand, S. (2000); Cooke, D. J., & Michie, C. (1998); Cunningham, M. D., & Sorensen, J. R. (2006); Douglas, K. S., Hart, S. D., & Kropp, P. R. (2001); Dowden, C., & Andrews, D. A. (2000); Fitzgibbon, D.W. and R. Green (2006); Girard, L., & Wormith, J. S. (2004); Grann, M., Belfrage, H., & Tengström, A. (2000);

Hanson, R. K. (2005); Harding, J. (2006); Hemphill, J. E., & Hare, R. D. (2004); Hoffman, P. B. (1994); Hollin, C. R., Palmer, E. J., & Clark, D. (2003); Horsefield, A. (2003); Hudson, B. and G. Bramhall (2005); Kroner, D. G.,&Mills, J. F. (2001); Loza, W., & Loza-Fanous, A. (2003); Maurutto, P. and K. Hannah-Moffat (2006); Robinson, G. (2003); Simourd, D. J. (2004); Walters, G. D. (2006);...) uz mnoge druge, čije bi navođenje zahtevalo znatno više prostora, primetno je nastojanje da se instrumenti procene rizika/potreba intenzivno razviju. U nazivima tih instrumenata (BIDR=Balanced Inventory of Desirable Responding; CRS=Custody Rating Scale; CSLQ=Criminal Socialisation and Lifestyle Questionnaire; CSS/ CSS-M=Criminal Sentiments Scale/ Criminal Sentiments Scale-modified; LS/ CMI=Level of Service/Case Management Inventory; LSI/LSI-R=Level of Supervision or Level of Service Inventory-Revised; MCAA=Measures of Criminal Attitudes and Associates; OASys=Offender Assessment System; PAI=Personality Assessment Inventory; PBRS=Prison Behavior Rating Scale; PICTS=Psychological Inventory of Criminal Thinking Styles; PCL/PCL-R=Psychopathy Checklist/ Psychopathy Checklist-Revised; SIR Scale=Statistical Information on Recidivism Scale;

VRAG=Violence Risk Assessment Guide; WCS=Wisconsin Classification System..) možemo uočiti kojoj oblasti procene su usmereni. Navedeni autori nastojali su i nastoje da poboljšaju njihove prediktivne funkcije, bilo da se radi o formiranju ili usavršavanju originalnog instrumenta, paralelnoj upotrebi više različitih instrumenata i njihovom upoređivanju ili evaluaciji u praksi konkretnog penalnog sistema.

Poseban doprinos su ostvarile studije alternativnih oblika tretmana koje su realizovane tokom poslednje tri decenije, gde je selekcija ciljne populacije predstavljala glavnu komponentu dizajna i primene programa.

Većina savremenih instrumenata meri dva tipa varijabli: istorijske faktore i faktore stabilnosti. Istorijski faktori opisuju istoriju kriminalnog ponašanja i po svojoj prirodi su nepromenljivi (na primer uzrast na kojem je prvi put izvršeno krivično delo, vrsta i broj izvršenih krivičnih dela i sl.). Faktori stabilnosti su podložni promenama pod uticajem određenih intervencija (na primer zaposlenost, porodične prilike, zloupotreba PAS itd.). Prednosti upotrebe standardizovanih instrumenta za procenu rizika prilikom donošenja odluke o uslovnom otpustu su brojne, a najznačajnije su: uspostavljanje jednakih i opšteprihvaćenih kriterijuma, razmatranje istih aspekata u slučaju svakog pojedinačnog prestupnika, utvrđivanje potrebnog nivoa nadzora i vrste tretmana nakon otpusta, pravilno usmeravanje resursa, praćenje progresa i prikupljanje uniformnih statističkih podataka (Žunić-Pavlović, 2004).

Opisani razvoj procene recidivizma prilikom uslovnog otpusta osuđenih lica nije ostavio traga na praksu postupanja u našoj zemlji. U ovdašnjim uslovima je na snazi primena uopštenih uputstava o sadržaju predloga za uslovni otpust što doprinosi neujednačenosti u proceni ličnosti, ponašanja, realnih promena, sposobnosti i spremnosti osuđenog da se pre isteka vremena izrečene zatvorske kazne uključi u svet slobode. Proizvoljnost, voluntarizam, nepreciznost i previdi su posledica odsustva ujednačenih kriterijuma procene rizika za recidivizam. Prekomerno oslanjanje samo na lično iskustvo stručnih radnika, bez podloge u specijalizovanim instrumentima procene povećava mogućnost greške. Neu-

saglašenost kriterijuma različitih stručnjaka iste ustanove, a pogotovu različitih penitersijernih ustanova, dovodi do nezadovoljstva osuđenih lica njihovim nejednakim položajem.

Društveni interes je svakako da se postupak dodele uslovnog otpusta izvede na što kvalitetniji način, kako bi blagodati tog instituta koristila samo ona osuđena lica koja ga zaista i zavređuju. To se može postići kvalitetnijom procenom rizika od recidivizma i preciznom procenom faktora za njegovu pojavu u svakom konkretnom slučaju.

Opredeljenje stručnjaka da predlože dodelu uslovnog otpusta konkretnom osuđenom licu, moralo bi nastati kao rezultat sveobuhvatne procene sa uverenjem da neće doći do recidivizma (permanentno ili bar za vreme trajanja uslovnog otpusta), uz ispunjenost uslova koje propisuju krivičnopravne norme.

Visok nivo saglasnosti naučnika o faktorima koji doprinose ispoljavanju i održavanju kriminalnog ponašanja, doprineo je stvaranju pouzdane osnove za ustanovljavanje i detekciju faktora rizika od recidivizma. Efektivno planiranje programa postupanja, a potom i uslovno otpuštanje osuđenih lica, mora biti zasnovano na uvažavanju teorijskih i empirijskih saznanja o etiološkim faktorima kriminalnog ponašanja i recidivizma. Stoga je naše zalaganje usmereno u pravcu ukazivanja na potrebu uvođenja ovakvog oblika procene osuđenih lica u domaću penalnu praksu. Stručni radnici penalnih ustanova dobili bi mogućnost egzaktnije procene, sudovi bi imali kvalitetnije pretpostavke za donošenje odluke o uslovnom otpustu, a društvo u celini bi na kvalitetniji način bilo zaštićeno od recidivizma.

Karika koja takođe nedostaje našem sistemu, a logično se nadovezuje na praksu izvršenja kazne zatvora i reintegracije osuđenih u društvo, je institucionalizovan, profesionalizovan i organizovan postpenalni prihvat osuđenih lica. Ni najbolja procena individualnih potreba/rizika nema velike šanse za uspeh ukolko, kao do sada, ne preduzimamo mere zaštite, kontrole i nadzora nad uslovno otpuštenim licima. Svi oni uslovi koji su kriminogeno delovali na određenu osobu ostvaruju svoj uticaj jednako ili čak i intenzivnije na uslovno otpuštenog. Nerealno je očekivati da će bez pomoći društva kroz probacione institucije on sam moći da se izbori sa svim negativnim uticajima sredine koja ga je i prvobitno podstakla na kriminalno ponašanje. Zakonom proklamovani ciljevi propisivanja, izricanja i izvršenja krivičnih sankcija mogu se svesti na suzbijanje primarnog kriminaliteta i recidivizma. Uslovni otpust bez probacionog sistema znači prebacivanje odgovornosti na pojedinca koji je uslovno otpušten. Efikasniju zaštitu društva od kriminaliteta, direktno usmerenu na redukciju recidivizma, ostvarili bismo uvođenjem probacionih službi koje bi u saradnji sa svim drugim državnim i društvenim institucijama ostvarivale saradnju na planu uspešnije reintegracije osuđenih u društvo.

LITERATURA

1. Andrews, D. A., & Bonta, J. (1995). The Level of Service Inventory–Revised. Toronto, Canada: Multi-Health Systems.
2. Andrews, Donald A., James Bonta, and Stephen J. Wormith (2006) The recent past and near future of risk and/or need assessment.Crime and Delinquency 52: 7–27.

3. Bonta, J., (2002). Offender risk assessment: Guidelines for selection and use. Criminal Justice and Behavior, 29, 355-379.
4. Burgess, E. W. (1928). Factors determining success or failure on parole. In A. A. Bruce, A. J. Harno, E.W. Burgess,&J. Landesco (Eds.),Workings on the indeterminate sentence law and the parole system in Illinois (pp. 221-234). Springfield, IL:State Board of Parole.
5. Cunningham, M. D., & Sorensen, J. R. (2006). Actuarial models for assessing prison violence risk: Revisions and extensions of the Risk Assessment Scale for Prison (RASP). Assessment, 13,253-265.
6. Dobrivojević, I. (2006). Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1935. Istorija 20. veka, 1/2006, Institut za savremenu istoriju, Beograd. 45-63.
7. Dowden, C., & Andrews, D. A. (2000). Effective correctional treatment and violent re-offending: A meta-analysis. Canadian Journal of Criminology, 449-467.
8. Girard, L., & Wormith, J. S. (2004). The predictive validity of the Level of Service Inventory–Ontario Revision on general and violent recidivism among various offender groups. Criminal Justice and Behavior, 31, 150-181.
9. Grann, M., Belfrage, H., & Tengström, A. (2000). Actuarial assessment of risk for violence: Predictive validity of the VRAG and the historical part of the HCR-20. Criminal Justice and Behavior, 27, 97-114.
10. Grubač, M. (2006). Usaglašavanje zakonika o krivičnom postupku sa novim krivičnim zakonikom – još jedan neobavljen posao, Branič, vol. 118, br. 1, str. 5-19.
11. Hanson, R. K. (2005). Twenty years of progress in violence risk assessment. Journal of Interpersonal Violence, 20, 212-217.
12. Harding, J. (2006) 'Some Reflections on Risk Assessment, Parole and Recall', Probation Journal 53(4): 389–96.
13. Hemphill, J. E., & Hare, R. D. (2004). Some misconceptions about the Hare PCL-R and risk assessment: A reply to Gendreau, Goggin, and Smith. Criminal Justice and Behavior, 31, 203-243.
14. Hoffman, P. B. (1994). Twenty years of operational use of a risk prediction instrument: The United States Parole Commission's Salient Factor Score. Journal of Criminal Justice, 22, 477-494.
15. Hollin, C.R., Palmer, E.J.,& Clark, D. (2003). The Level of Supervision Inventory–Revised Profile of English prisoners: A needs analysis. Criminal Justice and Behavior, 30, 422-440.
16. Horsefield, A. (2003). Risk Assessment:Who Needs It, Probation Journal 50(4): 374–79.
17. Hudson, B. and G. Bramhall (2005). Assessing the "Other": Constructions of 'Asianness' in Risk Assessments by Probation Officers, British Journal of Criminology 45(5):721–40.
18. Jovanović, S. (2003). Mogući pravci preispitivanja instituta uslovnog otpusta, Temida, br. 3, vol. 6, br. 3, str. 21-26.
19. Lazarev G. (2002). Uslovni otpust i novi Zakonik o krivičnom postupku, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, vol. 40, br. 2-3, str. 255-271.

20. Loza, W., & Loza-Fanous, A. (2003). More evidence for the validity of the Self Appraisal Questionnaire for predicting violent and nonviolent recidivism: A five-year follow-up study. Criminal Justice and Behavior, 30, 709-721.
21. Pavlović, M. (2007). Slabost krivične presude u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, vol. 55, br. 2, str. 86-97.
22. Radulović, D. (2005): Uslovni otpust, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, vol. 43, br. 1, str. 126-140.
23. Robinson, G. (2003). Implementing OASYS: Lessons from research into LSI-R and ACE. Probation Journal, 50, 30-40.
24. Simourd, D. J. (2004). Use of a dynamic risk/need assessment instruments among long-term incarcerated offenders. Criminal Justice and Behavior, 31, 306-323.
25. Žunić-Pavlović, V. (2004). Evaluacija u resocijalizaciji, Partenon, Beograd.
26. Walters, G. D. (2006). Risk-appraisal versus self-report in the prediction of criminal justice outcomes. Criminal Justice and Behavior, 33, 179-304.

CONDITIONAL RELEASED OFFENDERS

Goran Jovanić, Zoran Ilić
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

The theme of article is history, application, actual situation in domicional and overseas practice of application and issues which will be considered anent conditional release. Special attention is consecrating on question of arbitrary conditional, change of jurisdiction for approval without applicative instruments for risk assessment of recidivism, incomplete post penal care, incomplete following and reporting about conditional released prisoners.

Key words: early release, risk assessment, recidivism, post penal care.

IV deo

METODOLOŠKE TEME

IZAZOVI SOCIJALNIH ISTRAŽIVANJA

Milosav Milosavljević
Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka

Polazeći od posebnog humanog i društvenog značaja socijalnih istraživanja autor najpre, ukazuje na nepostojanje dugoročne nacionalne strategije razvoja naučnih delatnosti u Srbiji, što naročito nepovoljno pogađa ovaj tip istraživanja.

U ovom tekstu autor se usmerava ka analizama dela socijalnih istraživanja koja se ostvaruju u sferi socijalne politike i socijalnog rada, imajući u vidu neposredno lično iskustvo i istraživačka sazanja. Posebno se ukazuje na nepostojanje dugoročnih i permanentnih socijalnih istraživanja i naročito na ona teorijskog tipa, koja su preduslov, ne samo razvoja delatnosti socijalne politike i socijalnog rada, već i utemeljenja empirijskih i primenjenih istraživanja, koja su neophodna za osmišljavanje i projektovanje socijalnih promena i razvoja.

Autor posebno kritikuje postojeću praksu socijalnih istraživanja među kojima dominiraju teorijski i metodološki neutemeljeni pokušaji izučavanja socijalnih pojava i problema. Pored kritike empirizma, čiji naučni i društveni dometi i efekti su limitirani, posebno se ukazuje na nekritičko korišćenje zvaničnih i drugih statistika (opisno statističko izveštavanje) i kvazi-akcionih istraživanja, pri čemu se nekritički i sa punom improvizacije koriste neke posebne naučne metode (ankete i intervjui, pre svih). Tome doprinosi i nepostojanje naučnih kritika i specifične koalicije finansijera i realizatora socijalnih istraživanja, pri čemu se ovi potonji ponašaju na oprtunistički i nekritički način.

Posebna pažnja posvećena je osetljivom pitanju etike socijalnih istraživanja i potrebi da se ona gradi kao deo profesionalne etike struka iz kojih socijalni istraživači potiču, ali imajući u vidu osobenosti ciljeva, svrhe, predmeta, odnosa i primene ovog tipa istraživanja.

Ključne reči: socijalna istraživanja; socijalna politika; socijalni rad; dugorororočna istraživanja; strategija naučnog razvoja; tipovi naučnih istraživanja; naučne institucije, socijalni istraživači; naučne metode; empirizam; finansijeri naučnih istraživanja; etika socijalnih istraživanja; socijalne promene; socijalni razvoj.

UVOD

Socijalna istraživanja predstavljaju veoma značajan deo izučavanja društvenih pojava relevantnih za socijalno blagostanje i dobrobit ljudi. Odnos prema ovim istraživanjima posredno predstavlja meru humanosti nekog društva odnosa prema čovekovim potrebama i problemima. Osnovni cilj ovog rada je sažeta analiza prirode, dometa i izazova socijalnih istraživanja i iznošenje ideja za njihovo unapređivanje.

Pojam socijalnih istraživanja nije široko u upotrebi. U anglosaksonskoj literaturi obično se govori o društvenim istraživanjima, dok se pod socijalnim istraživanjima najčešće podrazumevaju ona koja se sadržinski odnose na polje socijalne politike i socijalnog rada. U širem smislu, pod socijalnim istraživanjima obično se smatraju ona koja se odvijaju u polju sociologije, socijalne antropologije, socijalne politike i socijalnog rada. Neki autori smatraju da ova istraživanja obuhvataju takođe i polje socijalne i specijalne pedagogije, socijalne psihologije i socijalne ekologije. Pošto je u središtu svih ovih istraživanja čovek u njegovim različitim aspektima i to u relacijama i kontekstu odnosa sa drugim ljudima, ljudskim grupama i zajednicama i globalnim društvom, to je očigledno da se, u krajnjem rezultatu, socijalna istraživanja tiču njegovih potreba, socijalne sigurnosti i promocije, iskazivanja kao stvaralačkog bića i bića promena, kao i njegovog socijalnog statusa.

Celovit uvid u sveukupne osobenosti, potrebe i probleme čoveka nije moguć iz ugla samo jedne nauke, ma koliko ona bila razvijena, već podrazumeva interdisciplinarni pristup i sadržinski i metodološki različita istraživanja. Uostalom, pojam socijalnih istraživanja je konvencionalna kategorija i obuhvataju i one segmente društvenih pojava i procesa koji utiču na socijalni status, sigurnost i blagostanje čoveka, što se odnosi i na njegovo uže i šire socijalno okruženje. Drugim rečima, nije toliko bitno koje nauke se svrstavaju u socijalne u odnosu na potrebu celovitih i višedimenzionalnih istraživanja svekolikih uslova čovekove dobrobiti, sigurnosti i sreće. Ipak, saznanja i iskustva autora ovog teksta upućuju na prevashodnu posvećenost analizama istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu.

NEKE ZAJEDNIČKE TENDENCIJE U SOCIJALNIM NAUKAMA

Prva tendencija izražava se kroz proces međusobnog povezivanja društvenih i, u nekim segmentima, i prirodnih nauka, u delovima koji se najdirektnje odnose na saznanja o prirodi čoveka. Ovaj proces prisutan je i u socijalnim naukama u kojima je, zbog prirode predmeta njihovih istraživanja, prisutna i pojava „poklapanja", podudaranja i povezivanja, a ponekad, i nepotrebnih i besmislenih podvajanja i suprotstavljanja.

Tendencija povezivanja nauka obično se označava pojmom interdisciplinarnosti. Uvid u postojeća malobrojna socijalna istraživanja pokazuje da su prisutna dva protivrečna procesa: težnja ka interdsiciplinarnosti i korišćenju saznanja različitih nauka i besmisleno i neplodotvorno podvajanje i „sektorsko" zatvaranje u okrilje samo neke, često specijalizovane ili posebne nauke.

Druga tendencija u socijalnim naukama, koja je univerzalna za sve nauke, ispoljava se u vidu sve većih specijalizacija, ne samo unutar opštih nauka, kao što je to slučaj sa opštom sociologijom i nastajanjem posebnih sociologija, već i u unutar posebnih nauka, naprimer, uporedna ili međunarodna socijalna politika, kao specijalizovane discipline socijalne politike.

Treći proces tiče se svrhe društvenih nauka i odnosi se na tendenciju korišćenja naučnih saznanja u projektovanju i izvođenju društvenih promena i razvoja. Naravno, aplikativni deo svake nauke je deo njenih osobenosti. Tako su inicijalnu osnovu konstituisanja sociologije i drugih opštih nauka predstavljale reformi-

stičke ideje i reformizam. Ova akcijska dimenzija društvenih nauka vezana je za potrebu da čovek ovlada društvenim pojavama, silama i procesima u cilju sopstvene samoaktualizacije, ukupnog poboljšanja i blagodeti. Socijalna politika i socijalni rad imaju naglašenu ovu socijalno-akcijsku dimenziju, budući da je njihov najopštiji društveni cilj usmeren ka osmišljavanju i realizaciji onih socijalnih promena i menjanja čoveka, koje su od suštinskog značaja za njegovo blagostanje i razvoj.

Ukoliko bi trebalo dati odgovor na pitanje koja od ovih tendencija je prisutnija u praksi socijalnih istraživanja u nas, onda je izvesno da su prisutnije specijalizacije i „parcijalizacije" u odnosu na interdiciplinarnost. Na drugoj strani, kao što nema dugoročnih, bazičnih i teorijskih, tako nema ni razvojnih istraživanja, dok su akciona istraživanja specifičnog tipa prisutna na određeni način, o čemu će biti reči kasnije.

Prethodna tvrdnja odnosi se i na institucionalne okvire socijalnih istraživanja. Pored toga što u Srbiji ne postoje specijalizovane naučne institucije za socijalna istraživanja, već se ona ostvaraju preko raznovrsnih naučnih instituta ili centara za sociološka, kriminološka, pedagoška, psihološka, andragoška i slična istraživanja. Uz sve uvažavanje značaja i doprinosa ovih institucija i njihovih istraživanja, nijedna naučna ili visokoškolska institucija se na bavi socijalnim istraživanjima konstantno i dugoročno. Nije zbog toga slučajno što su socijalna politika, socijalni rad, socijalna i specijalna pedagogija i slične nauke nerazvijene i zanemarne i što se nekritički koriste bilo iskustva i rezultati stranih istraživanja ili saznanja opštih društvenih i humanističkih nauka.

Istorijski posmatrano, treba odati visoko priznanje onim pregaocima, tvorcima ideje i donosiocima odluka da se krajem šezdesetih godina XX veka uspostave institucije za istraživanja, razvoj i unapređenje socijalne politike, socijalnog rada, defektologije i sl. (zavodi, Institut za socijalnu politiku, više škole, a kasnije i posebni smerovi, odseci ili fakulteti). Ukoliko se njihovi doprinosi mere u dimenziji vremena njihovog nastanka i brojnih ideoloških predrasuda o prirodi i potrebama za socijalni istraživanjima („socijalna politika i socijalni rad kao buržuaske tvorevine"), onda oni dobijaju još više na značaju. Skorašnje formiranje zavoda za socijalnu zaštitu predstvaljaju važan početni korak u odnosu na prethodnu situaciju, ali se teško može nadoknaditi propušteno u poslednjim decenijama od ukidanja već pomenutih instituta i zavoda. Pored toga, Republički zavod za socijalnu zaštitu ima primarno razvojni i usmeravajući, a ne naučni karakter i ciljeve. Na drugoj strani, fleksibilni i promenljivi istraživački centri, projekti i istraživanja u okvirima pojedinih fakulteta socijalnih i humanističkih nauka ne obezbeđuju niti dugoročnost, još manje postojanost ovih istraživanja, jer to nije primarna uloga ovih institucija, niti postoje stabilni izvori njihovog finansiranja.

Kada se govori o opštim tendencijama i stanju socijalnih istraživanja u Srbiji glavni problem je ne samo u njihovoj parcijalizaciji, nepovezanosti i diskontinuitetu, već u tome što ne postoji opšta strategija, stalni društveni interes i podrška društvenim istraživanjima uopšte, pa samim tim ni socijalnim. Pod uticajem postmodernizma i neoliberalističkih viđenja uloge nauke, u Srbiji, što nije jedino njena specifičnost, ne postoje dugoročno definisani prioriteti niti strategija razvoja socijalnih istraživanja, niti stalni izvori finansiranja. Na sadržaje socijalnih istraživanja više utiče umešnost malobrojnih entuzijasta da se „uklope" u krite-

rije različitih finansijera nego njihov društveni značaj i upotrebljivost. Drugim rečima, u naučnoj politici Srbije socijalnim istraživanjima se ne posvećuje pažnja niti se ona smatraju prioritetnim, pa samim tim, u selekciji projekata za finansiranje, ona se najčešće nalaze u zapećku. Uostalom, opšte je poznata činjenica postojanja nezainteresovanosti savremenih društava za sistematsko prikupljanje i analizu društvenih fenomena, koja se iskazuje na primer, u ogromnim svotama za istraživanja vojno-bezbedonosnog karaktera i za razvoj naoružanja u odnosu na minorna i nesigurna sredstva za društvena istraživanja. Iako postoje nesumljive epistemološke i metodološke teškoće za sistematizaciju znanja o društvenim pojavama, one su manja prepreka u odnosu na nezainteresovanost nosilaca društvene moći, skoro bez izuzetaka, za podršku i organizaciono-institucionalno i finansijsko obezbeđenje društvenih istraživanja.

TEORIJSKA NEUTEMELJENOST SOCIJALNIH ISTRAŽIVANJA

Socijalna istraživanja trebalo bi da budu dobro teorijski i metodološki utemeljena kako bi njihovi rezultati bili heuristički i pragmatički kvalitetni i valjani. Prirodno je takođe da se socijalna politika i socijalni rad oslanjaju na saznanja i rezultate razvijenijih i srodnih nauka poput opšte i posebnih sociologija (sociologija sela, grada, porodice, socijalna patologija) kao i nekih dugih posebnih nauka (socijalna ekologija, socijalna psihologija, socijalna medicina, socijalno pravo i sl.). Međutim, u praksi se u teorijskom smislu preterano oslanjanje ispoljava u vidu različitih izama (sociologizam, psihologizam i sl.), ali još više u skoro potpunom zamenarivanju teorija pri definisanju i izvođenju konkretnih istraživanja.

Kao što s pravom konstatuje jedan domaći autor «mnoga istraživanja, naime, nemaju uopšte teorijskih ciljeva, ili su sasvim neodređeni.» (Milić, 1965, str. 281). Međutim, problem je mnogo veći ukoliko ona nisu uopšte zasnovana na nekim početnim teorijskim pretpostvkama, ili, što je još gore, ukoliko se bilo kakvo istraživanje samo po sebi smatra naukom. Jedna od posledica ovakvog shvatanja istraživanja je empirizam, u kome se gomilaju brojne, često nepovezane i neobjašnjene činjenice o pojavama, koje su predmet istraživanja. Empirizam je često povezan sa prakticizmom i obično služi, ili bolje rečeno, zloupotrebljava se da bi opravdale neke mere ili neka politika. U tom se često sreću uzajamna površnost, ali i svojevrsno razumevanje između političara i nazovi istraživača.

Socijalne pojave i problemi, kao predmet socijalnih istraživanja, su povezani sa društvenim protivrečnostima, ciljevima i vrednostima. U ovom smislu postavlja se pitanje: ko odlučuje o tome koja društvena pojava predstavlja problem i time zaslužuje istraživačku pažnju? Naravno, da je najčešći odgovor da su to moćne društvene strukture. Međutim, otvara se pitanje šta se onda događa sa onim problemima i pojavama koje predstvaljaju «tabu temu» ili se smatraju neprioritetnim i beznačajnim. Očigledno da odgovor leži u pozicijama, hrabrosti i imaginaciji istraživača i naučnika. Bez spremnosti na sukobe, opozicije moćnima, predanosti napretku i samožrtvovanja nije ni moguć razvoj nauke. Pitanje je koliko i kako socijalna pozicija većine socijalnih istraživača, ne samo u nas, dopuštaju i omogućuju takav odnos prema njihovom profesionalnom i ljudskom pozivu, a koliko neminovno vodi oportunizmu, kompromisima, nezameranju, pa čak i stavljanju

u službu moćnih struktura ili finansijera istraživanja. O nekim etičkim aspektima socijalnih istraživanja biće reči kasnije.

Najznačajnije je za svako istraživanje da polazi od već utvrđenih naučnih saznanja o ispitivanoj pojavi, što ne isključuje najpre kritički odnos prema tim saznanjima, uključujući i ona teorijskog karaktera i otvorenost za nova saznja, koja nekada izviru iz stvaralačke imaginacije (Mills, 1961) ili čak intuicije istraživača. Drugim rečima, nova naučna saznanja nisu isključivo plod racionalnog i racionalističkog, već ukupnog stvaralaštva, koje ne isključuju i pozitivne emocije naučnika. Potpuno je nenaučna i nekritički pristup u kome istraživači u polju socijalnih nauka u potpunosti zanemaruju ne samo teorijska saznanja već i prethodna istraživanja o predmetu njihovih izučavanja, kao da su oni pioniri i začetnici svih istraživčkih napora. U ovom smislu korišćenje literature ima za svrhu da se obrazlože ili opravdaju sopsteni stavovi ili rezultati istraživanja. Pritom se kao parametar uzimaju samo oni stavovi koji su srodni ili istorodni sa pristupom i nalazima istraživača samih.

Naučni karakter teorije i njene naučne uloge dobro su objašnjeni na sledeći način: «Zadatak naučne teorije je višestruk: ona treba da razgraniči oblast relevatnih pojava od ostalih oblasti, da pruži podesan okvir za razvrstavanje ovih pojava na koje se usresređuje, da utvrdi i objasni najvažnije odnose između tih pojava, da predvidi nastupanje izvesnih događaja i odnosa za koje unapred ne znamo, kao i da, eventualno, ukaže na praznine i nedostatke u našem znanju u pogledu nekih pojava koje teorija u pitanju može da pokrije.» (Đurić, 1962:33).

Naravno, teorija nije potrebna „teoretisanja" radi, ili kao pokriće za loše postavljene ciljeve, predmet, pistup i izabranu metodologiju nekog istraživanja. U ovom duhu pravi smisao korišćenja teorije u osmišljavanju i realizaciji istraživanja najbolje islustruju sledeći stavovi: «Teorija *orijentiše* istraživača kako ne bi zalutao među činjenicama; ona *povezuje* inače rasute empirijske generalizacije u sistem tako da ove dobijaju sistematski ili nućni karakter (logička nužnost); preko *objašnjenja* zakona, ona objašnjava i činjenice; povezujući zakone u teorijski sitem ona omogućava njihovo *proveravanje* i slaganje sa ostalim saznanjima u datoj oblasti; dobar zakon omogućava predviđanja pojava, a dobra teorija *predviđanje zakona*; možda je za istraživača najpravlačnija ona teorija koja ga *inspiriše* na postavljanje mogućih hipoteza i njihovo islustveno proveravanje ; ne manje bitna uloga teorije je u *jasnim definicijama pojmova,* kako apstraktnih tako i konkretnih." (Šušnjić, 1999:104; nap. italik iz originala).

Prema tome, teorija se najmanje iskazuje kroz citiranje nečijih stavova, bez obzira na njihov naučni karakter, što je inače čest manir onih koji se bave socijalnim, ali i drugim istraživanjima. Karakter teorije određen je vrstom i načinom oblikovanja naučnih saznanja (uopštena saznanja o pravilnostima i zakonitostima pojava koje su predmet naučnog izučavanja) i gore pomenutim i drugim naučnim ulogama teorije.

Iako su socijalna istraživanja u našim uslovima skori isključivo emprijske prirode ona su daleko od Mertonovih ideja o odnosu između empirijskih istraživanja i teorije. On naime, smatra da je njihov međusobni odnos složeniji od toga da empirijsko istraživanje verifikuje ili testira neku teoriju, preko provere hipoteza. Istraživanje može svojim uzgrednim otkrićima, nekim novim rezultatima u odnosu na polazna teorijska stanovišta dovesti do novih hipoteza i iniciranja teo-

rijskih polazišta. Empirijska istraživanja mogu, dalje, da reformišu teoriju na taj način što vrše pritisak za elaboracijom nove ili drugačije pojmovne šeme. Novi rezultati istraživanja ili nove metode takođe stvaraju novi interes za teorijskim istraživanjima i novim teorijama. Najzad, po ovom autoru, empirijska istraživanja nameću potrebu za preciznim pojmovima i novim definicijama, pogotovo kada neki pojmovi korišćeni u istraživanju zbog svoje neprciznosti i nejasnoće stvaraju zbrku u prikupljanju i interpretaciji podataka. (Vid. detaljnije: Merton, 1979).

Empirizam ne odražava jedino teorijsko-metodološku prirodu nekih istraživanja, već predstavlja stanovište da su empirijski podaci sami po sebi dovoljan rezultat naučnih istraživanja. Međutim, kako konstatuje Novosel: „Empirijska znanost, dakle, boluje od površnosti. No pored ove «vertikalne» dimenzije, u empirijskoj znanosti nije svoju pravu realizaciju našla ni druga «horinzotalna dimenzija». Riječ je tu o opsegu istraživanja. Empirijska znanost, naime, zbog zahtjeva egzaktnosti nije, po mišljenju kritičara, u stanju da se vine iznad istraživanja parcijalnih zbivanja, iznad utvrđivanja pojedinosti i relativno izoliranih aspekata stvarno veoma sadržajnih i kompleksnih realnih zbivanja. Njena su istraživanja siromašna i nedovoljna za razumijevanje celovitih tokova ljudske povijesti. Opisivanje i analiza društvenog totaliteta, izvan su domašaja empirijske znanosti. Dodajmo još, da takva usmjerenost odvlači pozornost i energije na detalje koji nikome ne mogu biti važni (Novosel, 1971:426).

Drugim rečima, socijalna istraživanja, po pravilu, prati ciljna i sadržinska parcijalnost, teorijska neutemeljenost, mnoštvo podataka koji se mogu interpretirati i koristiti na različite načine bez mogućnosti ozbiljne provere. U metodološkom smislu, pored korišćenja zvaničnih ili „sektorskih“ statistika, najčešće se kao posebne metode upotrebljavaju ankete i ponekad intervjui sa predstavnicima nekih instuticija ili lokalnih i drugih vlasti. U suštiti, u pitanju su deskriptivni manje ili više potpuni socijalni izveštaji, nego istraživanja. Naravno, pitanje uzoraka se ni ne postavlja, jer to niko ozbiljnije ni ne razmatra. Samim tim, validnost, pouzdanost i upotrebljivost ovih i ovakvih nazovi istraživanja je pod veliki znakom pitanja. Pošto ne postoji kritička opšta ili profesionalna javnost mnogo što šta se proglašava za istraživanje.

Prethodnim stavovima i ocenama nisu zanemrani značaj i mogućnosti empirijskih istraživanja. Ovde se upozorava na nekritičnost u ukupnom teorijskom i metodološkom zasnivanju socijalnih istraživanja u nas. Empirijska istraživanja su i te kako višestruko korisna i značajna, posebno u socijalnoj sferi. Problemi oko empirijskih istraživanja nastaju onda kada se prenebregnu neki opšti principi i teorijski i metodološki zahtevi, bez obzira na vrstu i karakter istraživanja. Ovde se dakle, kritikuje empirizam a ne empirijska istraživanja.

TIPOVI SOCIJALNIH ISTRAŽIVANJA I NJIHOVA ZASTUPLJENOST U SRBIJI

Mada se socijalna politika i socijalni rad bave, pre svega, ljudskim potrebama, socijalnim problemima i promenama i, samim tim, je primarno akcijski usmerena, to ne znači da su njima prevashodno potrebna primenjena i empirijska istraživanja. Naprotiv, ne samo zbog potrebe da socijalne promene i socijalne akcije

budu osmišljenje i utemelenje na poznavanju pravilnosti, zakonitosti i opštim karakteristikama koje vladaju u socijalnom polju, već i usled nerazvijenosti njene teorijske osnove, neophodno je da se istovremeno i međusobno povezano ostvaruju i teorijska istraživanja.

Potreba za praktičnim, primenjenim iskustvima i upotrebom nauke u socijalnoj politici i socijalnom radu deo su s jedne strane, njihove utilitarne prirode, ali još više nerazvijenosti teorijske osnove, što nije njihova ekskluzivna osobenost. S druge strane, iz te pragmatičke potrebe istraživačka praksa socijalne politike i socijalnog rada je opterećena parcijalnošću i empiricizmom više nego u bilo kojoj drugoj oblasti društvenih istraživanja. Međutim, kao što ne postoji «čista» i primenjena nauka, tako ni istraživanja u socijalnoj politici ne mogu dati zadovoljavajuće rezultate bez onih teorijskog tipa i bez teorijske utemeljenosti empirijskih i aplikativnihn istraživanja. Nažalost ovakvih istraživanja je za sada bilo malo, pre je prisutna tendencija «lakšeg puta», da se modeli, koncepcije i projekti socijalne politike grade na osnovama drugih društvenih ili humanističlih nauka. Još je češća situacija da se praksa socijalne politike odvija po inerciji nekih pragmatičkih, političkih, ideoloških, socijalnih ili drugih motiva i logike, a da se istraživanja i teorijski rad ostvaruju na posebnom koloseku. Zahvaljujući tome, događa se da» teoretičari» razrešavaju ili se bave problemima koji su irelevantni ili sporedni za praksu, dok praksa ide svojim tokom bez saznanja o tome koliki su i kakvi efekti onoga što se preduzima. Pogotovo se skoro nikada ne događa da se neki projekti, programi, ideje, modeli, mere ili planovi u sferi socijalne politike prethodnno testiraju, makar iz perspektive postojećih naučnih saznanja.

Postoje različite klasifikacije istraživanja, pogotovo u društvennim i socijalnim naukama u zavisnosti od njihovog karaktera, predmeta, ciljeva, metoda koje dominirajuće koriste, opštih pristupa itd. Mređu početim najopštijim podelama izdvaja se ona koja sva istraživanja deli na teorijska i empirijska, imajući u vidu njihov karakter, ciljeve i (načine) metoda koji se pritom koriste.

Teorijska istraživanja su ređa, složenija i teža za izvođenje, ali predstavljaju sam vrh naučnih saznanja. Pored bogatog sazanja o premetu istraživanja, koje zavisi od ukupnog razvoja neke nauke, za nastanak, verifikaciju i razvoj teorija potrebna je, naravno, kao i u svim oblastima stvaranja, stvaralačka imaginacija i talenat. To ne znači da je stvaranje teorija privilegija darovitih, jer je za nejno stvaranje potrebno i ogromno znanje već i smisao za apstrakciju i dobro poznavanje filozofije i logike. No, bez stvaralačke inspiracije i posebnog smisla za oblikovanje naučnih teorija nema ni teorija. Nije zbog toga slučajno što postoje brojne, često suprotstavljene teorije, a ne postoje, čak ni u prirodnim naukama, opšte prihvaćene i najopštije, ili kao se nekada nazivaju, bazične teorije.

Teorijski tip istraživanja je skoro nepoznat u istraživačkim iskustvima u Srbiji. Pre su prisutni pokušaji prikaza i korišćenja teorijskih saznanja iz sredina u kojima su nauke socijalne politike i socijalnog rada razvijenije, nego neki napori ka stvaranju novih doprinosa njihovom razvoju. Mala je uteha to što je ovaj tip istraživanja uopšte nerazvijen i što je, najčešće, rezultat inspiracije i entuzijazma pojedinaca, pre nego nekih timova ili naučnih institucija.

Već smo ukazali na značaj teorija za konstituisanje, razvoj i ocenu nivoa razvijenosti neke nauke i nauka u celini. Jasno je da je osnovni cilj teorijskih istraživanja razvoj teorijske osnove nauke, odnosno stvaranje opštih sistematskih, ko-

herentnih saznanja kojima se utvrđuju opšte odlike, veze sa drugim pojavama i zakonitosti koje važe u oblasti koja je predmet naučnog istraživanja. Takođe je naglašena veza između teorija i drugih segmenata naučnog saznanja (kao rezultata) i naučnih istraživanja (kao procesa). Pored ostalog veoma je značajan odnos između naučnih činjenica (suma naučno dobijenih i verifikovanih podataka o predmetu istraživanja) i teorije. Naime, bez obzira na koji način se dolazi do teorije i šta čemu prethodi, teorija činjenicama ili činjenice teoriji, uvek postaji jedna dinamičko-uzajamna veza u kojoj naučne činjenice bez teorije predstavljaju veći ili manji zbir podataka, koji se, doduše, mogu koristiti na različite načine, kao što teorija, koja nije utemeljena odnosno proverena kroz konkretne naučne činjenice, može ostati neupotreljiva i nedokazana apstrakcija.

U svakom slučaju, kada je generalno reč o odnosu između naučnih činjenica i teorije, onda postoji opšta saglasnost da činjenice bez teorijskog tumačenja, oblikovanja i povezivanja predstvaljaju niži nivo naučnih saznanja, dok teorija koja nije proverena na naučnim činjenicama nema svoju naučnu verifiksaciju i utemeljenost. Popularno rečeno, tim gore po teoriju ukoliko nije zasnovana, odnosno verifikovana na osnovu naučnih činjenica.

Druga česta podela naučnih istraživanja odnosi se na stvaralačka i verifikaciona istraživanja. Osnovni cilj stvaralačkih istraživanja je širenje naučnih saznanja u vidu naučnih činjenica, zakona i teorija ili naučnih činjenica. Verifikaciona istraživanja usmerena su primarno ka proveri nekih teorija najčešće na osnovu raspoloživih ili novih naučnih činjenica. Neki autori, čak, smatraju da se u ovim istraživanjima koriste i različiti, odnosno drugačiji, primereni metodi. Takom naprimer, Novosel deli sve metode u dve opšte grupe: metode otkrića, u koje svrstava samoposmatranje ili introspekciju, neposredno posmatranje ponašanja ljudi, proučavanje dokumenata, metodu eksplorativnog anketiranja, intenzivno proučavanje slučajeva, metodu kontrasnih skupina, analizu pojmova i matricu otkrića, i metode verifikacije poput metode analize sadržaja, neposrednog posmatranja i ankete (Vid. det. Novosel, 1971).

U istraživačkoj praksi u nas nema ni stvaralačkih niti verifikacionih istraživanja, jer ona predstvaljaju najviši domet naučnih istraživanja, koja pretpostavljaju prethodno postojanje značajne sume naučnih činjenica, saznanja i teorija i zainteresovanost nosilaca društvene moći i finansijera da podrže ovakvu vrstu naučnih poduhvata. Kako je već napred rečeno, takav interes nije ni najmanje prisutan među onima koji vode naučnu politiku. Tome se može dodati i pomanjkanje interesovanja i kapaciteta istraživača u socijalnim naukama, kao dodatni nepovoljni razlog nerazvijenosti ovih tipova istraživanja.

U literaturi se takođe govori o opisnim (deskriptivnim) ili objašnjavajućim (eksplanatornim) istraživanjima (vid. naprimer, Punch, 2005). U suštini, ovde su razlike vezane ne samo za ciljeve istraživanja, već i za njihovu svrhu, kao i za nivo i karakter naučnog saznanja. Jednostavno rečeno deskriptivna istraživanja usmerena su ka što sistematičnijem, potpunijem i celovitijem naučnom prikazu pojave ili problema koja je predmet istraživanja. Drugim rečima, ovde se pitanje postavlja u formi: o čemu je reč ili šta se događa? Do odgovora se dolazi kroz naučni postupak, uz uvažavanje naučnih procedura i korišćenjem naučnih metoda, kao u slučaju objašnjavajućih istraživanja. Ovaj tip istraživanja sreće se češće u

naukama koje ne poseduju razvijen naučni sistem i kojima nedostaju polazni elementi, a to su naučne činjenice o pojavi ili problemu kojm se bave.

Za razliku od opisnih objašnjavajuća istraživanja daju odgovor na pitanje: zbog čega se nešto događa? Drugim rečima, osnovni zadatak ovih istraživanja je da utvrde procese i uzroke koji dovode da neka pojava ili problem ima određene karakterisitike i izraženost. Zbog toga je najznačajniji zadatak objašnjavajućih istraživanja jedino da utvrde šta i koji činioci u kojim okolnostima deluju na karakter i izraženost ispitivanog fenomena ili problema, što posebno obuhvata etiološke sprege ispitivanih problema ili pojava sa drugim pojavama ili problemima, koji imaju karakter uzročnika ili faktora od kojih oni zavise.

Iako su objašnjavajuća istraživanja, pogotovo nekih veza koje imaju karakter pravilnosti, opštosti i zakonitosti, najznačajniji cilj naučnih aktivnosti, to ne znači da su nauci potrebna samo ova istraživanja i da su, iako, u suštiti, nižeg ranga, manje potrebna opisana istraživanja. Međutim, u mnogim empirisjkim istraživanjima istraživači, a pogotov njihovi naručioci i sponzori zadovoljavaju se dobrim i potpunijim opisnim istraživanjima, za šta i jedni i drugi imaju svoje razloge. O etičkim aspektima ovih odnosa biće reči kasnije.

U odnosu na ovu tipologiju istraživanja u Srbiji dominiraju opisna socijalna istraživanja, s tim što se mnoga od njih mogu dovesti pod znak pitanja, imajući u vidu njihovu metodologiju, odnosno korišćenje kvazinaučnih prisupa, ili imitacija nekih metoda. Naime, često se pod anketom ili intervjuom, kao najčešće korišćenim posebnim metodama, podrazumevaju liste pitanja bez primene metodoloških zahteva relevantnih za ove metode.

Dvojica autora daju zanimljivu klasifikaciju naučnih istraživanja stvarajući neku vrstu hijerarhije, po naučnom značaju, među njima. Oni, naime, govore o orijentaciono-eksplorativnom istraživanju, čija svrha je sticanje prethodnih znanja, ostvarenih informacija i saznanja o predmetu istraživanja, kako bi se on preciznije definisao i dobro definisale hipoteze («pilotske ankete, «pretestiranje», «kliničke ankete»); o deskriptivnom istraživanju, čija je svrha brižljiv opis karakteristika nekog pojedinca, stanja ili grupe i koje najčešće predstavlja početak naučnog istraživanja i o kauzalnom istraživanju, čiji je cilj provera hipoteza o uzročnoj povezanosti među pojavama (Pečujlić i Milić, 2003., op.cit. str. 70-72.). Ova klasifikacija je nedosledna i posebno je pitanje da li orijentaciono istraživanje ima obeležja celovitog ili je samo faza (pripremna) istraživanja. No, to je stvar za razmišljanje i diskusiju.

Na osnovu ove klasifikacije moglo bi se očekivati da se u nas pojave orijentaciono-eksplorativna i deskriptivna istraživanja. U odnosu na ove druge već smo izneli komentar. Kada je reč o orijentaciono-eksplorativnim istraživanjima, ona po prirodi stvari, predstvaljaju pripremu, odnosno probna istraživanja. Kako ona zahtevaju dodatna sredstva skoro da nema primera ovakvih istraživanja u nas.

U novijoj literaturi govori se o tzv. osetljivim istraživanjima, koja pored osobenosti predmeta imaju i posebne etičke i metodološke dimenzije (Davidson, 2006). U pitanju su istraživanja o delikatnim problemima (seksualne devijacije, zavisnost od droga, nasilje nad decom i ženama, maloletničko prestupništvo, HIV, duševne bolesti i sl.) ili o osetljivim društvenim grupama (deca, žrtve trgovine ljudima, marginalizovane društvene grupe i sl.). Pošto su ovi problemi ili ove društvene skupine i grupe predmet interesovanja socijalne politike i socijalnog

rada i to kako u naučnom tako i u praktičnom smislu, ima osnova da se razmišlja i o posebnosti ovih istraživanja, kako sa aspekta njihovih predmeta (intimne, društveno i etički delikatne pojave, potrebe ili problem, zatvorenost i rezerve prema javnosti), etičkih dimenzija i metodologije.

U etičkom smislu osetljiva istraživanja se posebno tiču delikatnosti sadržaja i poverljivosti, zaštite intimnosti i anonimnosti, odnosno posebne zaštite individualnih i identifikacionih podataka, što naravno važi i za druga slična socijalna istraživanja, ali su ovde posebno naglašena. Poverenje ispitivanih takođe je značajna činjenica u ovim istraživanjima, jer se u njegovom odsustvu ne mogu dobiti kvalitetni podaci.

Kada je reč o metodološkoj strani izvesno je da ovakva istraživanja traže posebnu pripremu, permanentu evaluaciju, kreativnost i posebno iskustvo istraživača i oslobađanje predrasuda. Iako nismo do kraja sigurni da se u ovim istraživanjima primarno koriste metode kvalitativnih istraživanja, jer i kod ovih pojava postoje kvantitativne i strukturalne strane problema, izvesno je da neke od metoda u ovom tipu istraživanja ne mogu koristiti, npr. posmatranje sa učestvovanjem.

Ovom tipu istraživanja pripadaju i ona koja se odnose na neke zatvorene društvene grupe, jer se u njima, pored etičkih i posebno metodoloških problema mogu javiti i problemi bezbednosti samih istraživača. Takve grupe su, naprimer, organizovane kriminalne grupe, klike, gangovi, ekstremne manjinske i marginalizovane grupe i sl. U ovim situacijama istraživač može biti dvostruko ugrožen, od strane ispitivanih grupa i od strane javnih institucija, odnosno organa vlasti.

Većina socijalnih istraživanja pripada grupi osetljivih istraživanja, kako u pogledu ciljeva, sadržaja, istraživanih i ciljnih grupa, metoda, etičkih i psiholoških aspekata, što upućuje na poseban oprez, osmišljavanje, pripreme, utemeljenost i realizaciju ovakvih istraživanja, imajući u vidu moguće brojne negativne posledice nemara, neznanja ili nedovoljne pažnje u njihovom projektovanju, ostvarivanju i primeni.

U literaturi se takođe pominju retrospektivna istraživanja, koja se, u principu odnose na dinamičku stranu neke pojave ili problema, s tim što je njihov cilj da se na osnovu saznanja o prošlosti rekonstruišu uzroci koji su doveli do neke situacije ili problema. Ovom tipu bliska su istraživanja tzv. istorije slučaja u socijalnom radu, ali ne i retrospektivna analiza kao proces u teoriji i praksi etiketiranja (stigmatizacije). Ova istraživanja treba razlikovati od istorijskih istraživanja, jer ona imaju posebne ciljeve i metode, kao što se odnose na sve aspekte nekih događanja ili istorijskih pojava. Sličnost je u pokušaju rekonstrukcije prošlosti. U principu, retrospektivna istraživanja se preduzimaju kako bi se na osnovu uvida u prošlost pojedinca, neke društvene grupe (naprimer, porodice), skupine ili zajednice došlo do saznanja o faktorima koji su doveli do aktuelnog stanja, problema ili pozicije.

Problem sa retrospektivnim istraživanjima je takođe u ograničenom broju metoda koje može koristiti (npr. neposredno posmatranje je isključeno), u riziku nepouzdanog ili «podešenog» sećanja ispitivanih i u nedostatku pouzdane i proverene iskustvene evidencije. Najbolja retrospektivna istraživanja su, u stvari, nakon nekog vremena ponovljena istraživanja po istoj metodologiji i na istom uzorku (naprimer, istraživanja maloletničke delinkvencije od strane predstavnika čikaške sociološke škole), ili sa istim pojedincima i grupama nakon proteka

određenog perioda vremena. Kao i sva druga i ova istraživanja imaju, dakle svoje prednosti i slabosti, te se moraju koristiti brižljivo i uz pridržavanje opštih principa i zahteva koji važe za sva naučnih istraživanja.

Ovaj tip istraživanja prisutan je u tzv. monografijama, obično nekih institucija, organizacija ili zajednica, dok se u drugim vidovima javlja u pokušajima istorijskih prikaza razvoja socijalne politike ili nekih socijalnih delatnosti. Na drugoj strani, mogućnosti primene istorije slučaja, kao metoda istraživanja u socijalnom radu vulgarizuju se preko tzv. socijalne dijagnoze. Iz ovoga se može zaključiti da i ovaj tip socijalnih istraživanja nije prisutan u istraživačkoj praksi u Srbiji.

U literaturi, posebno socijalno-političkoj, takođe se posebno govori o primenjenim ili aplikativnim istraživanjima, za razliku od teorijskih ili bazičnih od kojih se razlikuju po svrsi, kontekstu i metodima. Dok je osnovna svrha-cilj bazičnih istraživanje stvaranje krucijalnih, najčešće, teorijskih znanja za sebe, nezavisno od njihove upotrebe u praksi, primenjena istraživanja imaju praktične ciljeve i vezana su ideju o promenljivosti pojave, odnosa ili situacije, koji su predmet istraživanja.

Bazična istraživanja obično su «stvar» samih istraživača i ona su najprisutniji u sociologiji. Neki sociolozi, pozivajući se na nezavisnost i neutralnost nauke izbegavaju svako istraživanje koje uključuje i druge sudionike (naručioce, donosioce odluka, zainteresovane ili ljude kojih se problem, potreba i pojava tiče), dok su primenjena istraživanja veoma prisutna naprimer, u ekonomiji, psihologiji, socijalnoj politici, socijalnom radu, opštoj, socijalnoj i specijalnoj pedagogiji.

U odnosu na socijalni kontekst, inicijativa za primenjena istraživanja najčešće dolazi «spolja» od strane zainteresovanih pojedinaca, institucija, organa ili drugih struktura, dok bazična istraživanja zavise od sposobnosti, kreativnosti, usmerenosti, motivacije i interesovanja samih istraživača. U principu, nema značajnih razlika u korišćenju metoda u oba tipa istraživanja, s tim što su rezultati primenjenih istraživanja istovremeno predmet kritičkog vrednovanja od strane naučnih struktura i pojedinaca i od strane onih koji su naručili ili su zainteresovani za rezultate istraživanja i svakako koriste druge, a ne naučne kriterijume za njihovo vrednovanje. Bazična istraživanja, naravno, jedino mogu biti predmet naučnog vrednovanja i kritike.

Imajući u vidu osnovnu svrhu najčešće korišćena apliktivna istraživanja jesu:

Adaptivno istraživanje, koje je teorijski naslonjeno na teoriju o granicama rasta i koje je usmereno ka onim socijalnim promenama koje je moguće ostvariti u uslovima ograničenih resursa, bez obzira o kom tipu zajednice je reč;

Alokativno istraživanje, koje takođe polazi od saznanja o ograničenim sredstvima kojima raspolaže neka zajednica ili država i služi da se, na osnovu naučne evidencije, sredstva zajednice usmeravaju bilo prema područjima i sadržajima u kojima je mogući najveći boljitak i koristi ili prema naizraženijim (prioritetnim) potrebama i problemima u zajednici;

Inovativno istraživanje, koje podrazumeva postojanje stvaralačke imaginacije, ali počiva na naučno proverenim saznanjima i utvrđenim zakonitostima i pravilnostima društvenih pojava i procesa. Naravno, ovaj tip istraživanja je usmeren ka osmišljavanju socijalnih promena i

Razvojno istraživanje koje je usmereno prema prevazilaženju socijalnih protivrečnosti i problema, okrenuto je budućnosti i prevazilaženju suprotstavljenih

ciljeva i interesa u zajednici, kao i nesklada između definisanih ciljeva i raspoloživih resursa u zajednici (Halmi, 1989).

U principu, svi ovi tipovi istraživanja, nezavisno ili povezani preko svrhe, poželjni su u socijalnoj sferi i posebno u socijalnoj politici i socijalnom radu, imajući u vidu ključne ciljeve ovih nauka i područja društvenih delatnosti. To posebno važi za adaptivna i alokativna istraživanja s obzirom na ograničene izvore i potrebu da se ona usmere prema ciljanim grupama i selektivno prema područjima u kojima su najpoželjnije ili najrealnije promene. Time se ne želi reći da su manje značajna inovativna i razvojana istraživanja. Naprotiv, ovi tipovi istraživanja su posebno dragoceni, imajući u vidu nerazvijensot socijalne politke i socijalnog rada. Nažalost, ne samo u nas već i u drugim sredinama, posebno manjkaju ovi vidovi socijalnih istraživanja, zahvaljujući čemu su socijalna politika i socijalni rad još uvek pod značajnim uticajima drugih društvenih i humanističkih nauka.

Sve u svemu, u istraživačkoj praksi u Srbiji dominiraju dva tipa istraživanja, za koja se s pravom, može postaviti pitanje da li ispunjavaju teorijske i naučne zahteve da bi se takvim mogla i kvalifikovati. U pitanju su već pomenute statističke analize različitih socijalnih pojava i problema. Šta više, većina empirijskih istraživanja obično počinje analizama raspoloživih ili ciljano sačinjenih statističkih podataka o pojavama koje su predmet njihovih izučavanja. Naravno, statistička istraživanja i korišćenje statistike u socijalnim istraživanjima je legitimno i korisno. Problem je u većini slučajeva što ovaj tip socijalnih istraživanja u Srbiji najčešće predstavlja komentare ili opise statističkih podataka. Ovakve analize najčešće pripremaju različite javne institucije ili službe kao deo godišnjih analiza ili izveštaja. Samim tim, ovakvi izveštaji nemaju naučni karakter tim više što se u njima retko nailazi na kritičke opaske ili zaključke kako u pogledu prikazivanih pojava, tako i u pogledu kvaliteta podataka koji se koriste. Još je gore što se ovakvi izveštaji i „analize“ često ponavljaju po sličnoj šemi iz godine u godinu. Svi su izgledi da ovakvi izveštaji odgovaraju i njihovim naručiocima ili korisnicima, pogotovo ukoliko ne problematizuju opisivane ili analizirane pojave.

Drugi tip istraživanja predstavljaju sve „modernija“ i raširenija projekti koje podržavaju neke međunarodne organizacije i finansijeri ili lokalne vlasti, nekada na osnovu lokalnih potreba i često kao uslov da se neka razvojna sredstva ulože u projekte ovih zajednica. Ovi projekti imaju u nekim segmentima karakter aplikativnih, alokacionih ili akcionih istraživanja. Ona obično, imaju za cilj neke promene ili poboljšanje socijalne situacije nekih ciljanih grupa ili boljitke od značaja za čitavu lokalnu zajednicu. Ovi projekti su raznovrsni i različiti po svojim sadržajima i načinima realizacije. Zajedničko im je uključivanje lokalnih resursa i ljudskih i institucionalnih potencijala u osmišljavanje i ostvarivanje projekata ili programa. Neki finansijeri posebno insistiraju na uključivanju lokalnih vlasti, javnih institucija i nevladinog sektora, što je samo po sebi korisno, imajući u vidu njihove uzajamne rezerve, predrasude i udaljenosti. Na izvestan način, ovakav pristup, u izvesnoj meri, ima karakter demokratskog socijalnog eksperimenta, jer se time prevazilaze suprotstavljanja i suprotnosti različitih grupa, struktura i institucija u lokalnoj zajednici. Na drugoj strani, oni predstavljaju specifičan vid obučavanja u projektovanju socijalnih i sličnih programa i transparentnosti u

korišćenju resursa. U nekim prilikama u ove projekte su uključeni i građani čije potrebe i problemi su predmet i cilj ovih programa i projekata.

Problemi sa ovim programima i projektima izviru iz njihove kvazi naučne prirode i zanačajnih improvizacija u pogledu definisanja ciljeva, izbora prirorieta, izbora i primene metoda projektovanja i ostvarivanja. Prisustvo velikog broja laika i neobučenih aktera otežava, ukoliko i onemogućuje poštovanje i primenu naučnih principa i zahteva u odnosu na sve segmente i faze ovih programa ili projekata. Samo-evaluacija ovih programa i projekata, na kojoj se u ovim prilikama posebno insistira, obično je nekritička, tako da se njihovi efekti i rezultati pre donose u odnosu na ostvarivanje saradnje, uspostavljanje koordinacije, koalicija i njihove institucionalizacije. Sve u svemu, većina ovih projekata, uz sve opšte i društvene ili parcijalne doprinose, teško da bi prošle iole ozbilju naučnu analizu i kritiku. Drugim rečim, oni jedino sadrže neke elemente akcionih istraživanja, tako da uglavnom pre imaju neki društveni nego naučni značaj i upotrebljivost.

NEKI ETIČKI ASPEKTI SOCIJALNIH ISTRAŽIVANJA

Postojanje različitih sistema društvenih vrednosti utiče na različite načine i u različitim fazama istraživanja o čoveku i društvu kao i na njegove krajnje rezultate i dalje naučno ili praktično korišćenje. Svaki naučnik i kao i svi ljudi prihvata i ponaša se u skladu sa nekim određenim širim ili užim sistemom vrednosti i opredljenja, što može ugroziti njegovu objektivnosti. U vezi sa tim postavlja se najpe, opšte pitanje: može li nauka o čoveku i društvu biti apsolutno vrednosno neutralna? Drugo pitanje je operacionalno i još značajnije i tiče se raspoloživih naučnih sredstava kojima se obezbezbeđuje da se umanji udeo vrednosnog i ličnog u naučnim istraživanjima.

Odgovor na prvo pitanje, možda treba tražiti u odgovoru na jedno prethodno, a to je: Kome i čijim potrebama i intersima služi nauka u celini i, posebno, istraživanja kao vid naučnih aktivnosti? Sa socijalno-antropološkog aspekta, moglo bi se reći da nauka mora imati vrednosni stav u pitanjima koja se tiču potreba, problema, pozicije i interesa ljudi. Drugim rečima, ukoliko je neka nauka i istraživanje usmerena bogaćenju čovekove esencije i egzistencije, blagostanju i dobrobiti čoveka, ona se može definisati kao objektivna, iako vrednosno orijentisana. U ovom slučaju nauka je u definisanju svojih ciljeva, uloga, izbora problema i «upotrebljivosti« zasnovana na univerzalnim humanističkim vrednostima.

Ukoliko bi se naučna aktivnost ocenjivala kroz prizmu nekog postojećeg sistema vrednosti, umesto krtičkog stava, ona se stavlja u službu onih koji opredeljuju te vrednosti, a to su najčešće nosioci društvene moći, čak i u situacijama kada ovi sistemi sadrže neke elemente opštosti i univerzalnosti. Ovde, naravno, ne ulazimo u složenu raspravu o tome da li društvene vrednosti mogu biti predmet naučnih istraživanja, zbog njihovih idejnih i subjektivnih elemenata i, posebno, teškoća oko njiuhove operacionalizacije tako neophodne za njihovo naučno izučavanje. Iako u nauci o tome postoje suprotstavljena i oprečna mišljenja, iz prethodnih ideja lako se može zaključiti da su diskutabilne sumnje u pogledu mogućnosti ispitivanja društvenih vrednosti, kao i mogućnostima očuvanja objektivnosti naučnih saznanja, na račun nekih drugih dobitaka, koja se mogu očekivati od naučnih saznanja. Na kraju krajeva, pred naučnikom stoje na raspolaganju mnoge

mogućnosti da izbegne zamke potpuno vrednosnog opredeljivanja bez objektivosti. Sa druge strane, rezultati naučnih aktivnosti uvek su podvrguti proverama, sudu i kritici stručne, pa i društvene javnosti, od čega je svakako najznačajnija naučno utemeljena krtička ocena.

Naučnicima u društvenim i socijalnim naukama stoje na raspolaganju različite mogućnosti da suze delovanje vrednosti i posebno vrednosnih sudova na efekte njihovog naučnog rada. Prvi korak je jasno zauzimanje i definisanje vrednosne osnove sa koje se pristupa istraživanju neke pojave (Šušnjić, 1973). Potom, je tu precizno definisanje ciljeva i predmeta istraživanja, poštovanje ključnih opšteprihvaćenih principa istraživanja (posebno pouzdanosti i proveljivoisti podataka i rezultata), krtički stav prema svim korišćenim pristupcima, metodama i tehnikama i posebno prema prikupljenim podacima i načinima njihove obrade, sređivanja i analize i poštovanje univerzalnih etičkih principa i zahteva vezanih za naučnu delatnost.

Uobičajeno je da se etički aspekti socijalnih isztraživanja posmatraju kroz odnose između istraživača i ljudi koji su njima obuhvaćeni. Obično se to naziva relacijom istraživač-respodent ili ispitanik. Takođe su rasprave o etičkim odnosima istraživač-ispitivani najčešće vezuju za razmatranje mogućnosti eksperimenata u ovom tipu društvenih istraživanja, imajući u vidu posebnu delikatnost ove situacije. Međutim, ma koliko ovi odnosi u socijalnim istraživanjima imali krucijalni značaj, time se etički aspekti značajno sužavaju.

Etički aspekti socijalnih istraživanja tiču se, pre svega, međusobnih relacija onih koji neposredno ili posredno sudeluju u ovom procesu. Najneposrednije sudionici su istraživači i njihove institucija ili organizacije, naručioci i institucije, organizacije ili strukture koje zastupaju ili im pripadaju i ljudi i njihove zajednice o čijim potrebama ili problemima je reč, odnosno koji su predmet istraživanja. Iako je očigledno da je kod socijalnih istraživanja u najmanju ruku uvek u pitanju najmanje trougao odnosa, oni se često svode na relacije između naručilaca i realizatora istraživanja, s tim, što se oni u mnogim prilikama ostvaruju kao paralelne a ne uzajamne, ili se čak uspostavljaju jedino formalno, ali ne i suštinske veze.

Kada je reč o relacijama u socijalnim istraživanjima nikako se ne smeju zaboraviti ni odnosi između različiith istraživača prošlih i sadašnjih i njihovih institucija. Reč je najpre o obavezi prethodnog dobrog poznavanja naučnih rezultata o problemu koji je predmet istraživanja iz niza pragmatičkih, ali i drugih razloga, sem ukoliko nisu u pitanju provere tih saznanja u izmenjenim novim okolnostima. Još je etički značajnije na koji način se istraživači odnose prema već postojećim naučnim rezultatima, kako sa aspekta njihovog zanemarivanja, omalovažavanja ili nekritičkog odbacivanja, tako još i više u odnosu na uvažavanje intelektualne svojine i autorstva.

Logično je da je naučnik, pre svega, zainteresovan za širenje naučne baštine i umnožavanje područja utemeljenih znanja o realnosti kojom se bavi, ali je nedopustiva njegova nezaintersovanost za dalju upotrebu rezultata naučnih istraživanja. Iako su tokom istorije mnogi naučni pronalasci zloupotrebljavani i postoje mogućnosti nehumane upotrebe nauke za različite ciljeve, uvek ostaje moralna i ljudska odgovornost za upotrebu rezultata naučnih istraživanja. Mnogi istraživači u društvenim naukama, posebno oni koji žele da se distanciraju od politike

i političara i da imaju «nezavisnu» i «objektivnu» poziciju, idu na ruku mogućim zloupotrebma naučnih saznanja.

Etički je još diskutabilniji stav onih koji se staraju jedino da ispoštuju naučne zahteve i kriterijume u istraživanjima prepuštajući drugima da odlučuju o njihovom korišćenju. Ti drugi su, po prirodi stvari, nosioci moći, odlučivanja i definisanja i usmeravanja politike. Oni, su, po pravilu, manje opterećeni etičkim a više okrenutim lukrativnim i drugim motivima i ciljevima. Još su gori oni istraživači kojima je najbitnije da obave neki «posao» i uzmu novac bez obzira na to kakvi su mogući efekti i zloupotreba. Oni su slični političkim i birokratskim virtuozima, koji će podržati ona istraživanja i rezultate koji odgovaraju njihovim očekivanjima i interesima, a koristiti samo ona istraživanja ili delove koji ih zadovoljavaju, u suprotnom, oni nalaze načine da ne podrže istraživanja koja im ne odgovaraju, kao što će rezultati takvih istraživanja završiti u njihovim fijokama ili korpama za otpatke, ma koliko kvalitetni bili.

U svakom slučaju, sve ove situacije i okolnosti upućuju na neophodnost visoke etičke i profesionalne odgovornosti onih koji izvode socijalna istraživanja. Etička odgovornost je bitna pretpostvka, dok se profesionalna tiče, pre svega, stvarne kompetentnosti da se istraživačke aktivnosti i projekti ostvaruju uz puno poštovanje naučnih principa i ciljeva i uz odgovarajuću primenu naučnih metoda.

OSNOVNI ZAKLJUČCI

Nepostojanje dugoročne strategije i projekcija naučnog razvoja u Srbiji pogađa sve vrste, ali na poseban način socijalna istraživanja. Ovde se pod dugoročnim stretegijama ne podrazumevaju različiti materijali odgovarajućih ministarstava i sličnih državnih tela. Reč je o strategiji u čijem stvaranju bi trebalo da učestvuju naučni stvaraloci i svi zainteresovani potencijalni korisnici. Time se obezbeđuje stabilnost i postojanost uslova za temeljna dugoročna i razvojna istraživanja. U inače skromnim sredstvima koja se izdvajaju za naučne delatnosti socijalna istraživanja svakako ne spadaju u prioritete, što je posledica nerazumevanja njihovog značaja za osmišljavanje socijalne politike i socijalnog razvoja i za predupređenje socijalnih problema kao i prisutnih uticaja neoliberalističkih shvatanja u kojima se nekim drugim mehanizmima usmeravanja društvenog razvoja pridaje veća pažnja (tržište). Nauka se deklarativno smatra značajnom snagom i osnovom razvoja, dok se u praksi ovo načelo uglavnom ne sprovodi. Nema opravdanja za nepostojanje demokratski usvojene dugoročne strategije razvoja nauke od nacionalnog značaja. Pogotovo se društvene krize ne mogu koristiti kao izgovor za takvu situaciju.

Pored toga što nedostaju sve vrste socijalnih istraživanja, postoji naročita potreba za podsticanjem onih teorijskog karaktera, imajući u vidu ukupnu nerazvijenost nauke socijalne politike i socijalnog rada. Iako se socijalna politika bavi pre svega ljudskim potrebama, socijalnim problemima i promenama, i samim tim je primarno akcijski usmerena, to ne znači da su njoj prevashodno potrebna primenjena i empirijska istraživanja. Naprotiv, ne samo zbog potrebe da socijalne promene i socijalne akcije budu osmišljenje i utemelenje na poznavanju pravilnosti, zakonitosti i opštim karakteristikama koje vladaju u polju njenog delovanja, već i usled nerazvijenosti njene teorijske osnove, neophodno je da se istovreme-

no i međusobno povezano ostvaruju empirijska i teorijska istraživanja. Ovo tim više što socijalna politika, kao nauka, raspolaže skromnom sumom originalnih i autentičnih teorija. Većina postojećih teorija u socijalnoj polici predstavlja derivaciju ili implementaciju teorija nastalih u drugim naukama poput sociologije, ekonomije, političkih nauka i sl. Tako je, naprimer, neo-liberalistička teorija nastala iz kombinacije ekonomske i politikološke liberalsitičke teorije; reformističke teorije uglavnom su oslonjene na pozitivističke teorije, a socijalni inžinjering iz funkcionalizma itd. Slično se može reći i za neke praktične koncepcije ili modele socijalne politike.

Potreba za praktičnim, primenjenim iskustvima i upotrebom nauke u socijalnoj politici deo su njene utilitarne prirode, ali još više nerazvijenosti teorijske osnove, što joj nije ekskluzivna osobenost. S druge, strane iz te pragmatičke potrebe istraživačka praksa socijalne politike je više nego u bilo kojoj drugoj oblasti društvenih istraživanja opterećena parcijalnošću i empiricizmom. Međutim, kao što ne postoji «čista» i primenjena nauka, tako ni istraživanja u socijalnoj politici bez onih teorijskog tipa i teorijske utemeljenosti empirijskih i aplikativnih istraživanja ne mogu dati zadovoljavajuće rezultate. Nažalost ovakvih istraživanbja je za sada bilo malo, pre je prisutna tendencija «lakšeg puta», da se modeli, koncepcije i projekti socijalne politike grade na osnovama drugih društvenih ili humanističlih nauka. Još je češća situacija da se praksa socijalne politike odvija po inerciji nekih pragmatičkih, političkih, ideoloških, socijalnih ili drugih motiva i logike a da se istraživanja i teorijski rad ostvaruju na posebnom koloseku. Zahvaljujući tome, događa se da» teoretičari» razrešavaju ili se bave problemima koji su irelevantni ili sporedni za praksu, dok praksa ide svojim tokom bez saznanja o tome koliki su i kakvi efekti onoga što se preduzima. Pogotovo se skoro nikada ne događa da se neki projekti, programi, ideje, modeli, mere ili planovi u sferi socijalne politike prethodnno testiraju, makar iz perspektive postojećih naučnih saznanja. Slično tome, istraživanja koja nisu oslonjena na neku teoriju, bez obzira na to da li su u pitanju kvalitativna ili kvantitativna, u riziku su da se pretvore u naivni empirizam i gomilanje podataka i činjenica koje su neupotrebljive ili samo delimično od koristi za neku praksu.

Međutim, kao što je već prikazano u naučnoj praksi u Srbiji dominiraju određeni tipovi teorijski i metodološki neutemeljenih empirijskih istraživanja, koja ne bi mogla da istrpe iole ozbiljniju naučnu kritiku u mnogim slučajevima. Kada bi bio u pitanju jedino empirizam, sa svim svojim slabostima, onda bi to bilo manje zlo od brojnih improvizacija, koje se proglašavaju naučnim istraživanjima.

Nerazvijen institucionalni okvir za realizaciju socijalnih istraživanja i malobrojni naučni kadrovi koji su posvećeni ovim delatnostima su takođe ograničavajući faktor za razvoj naučnih osnova socijalne poltike i socijalnog rada i osmišljavanje koncepcija, programa i projekata socijalnog razvoja. U najmanju ruku to se odnosi na neohodnost permanenog istraživanja različitiih socijalnih problema, koji su značajan indikator društvenih kriza, ali i ograničavajući faktor socijalnih i drugih promena.

Malobrojni stvaraoci u oblasti nauke socijalne politike i socijalnog rada moraju biti kritičniji, kako prema teorijsko-metodološkim osnovama i rezultatima tuđih tako i sopstvenih istraživanja. Bez utemeljene i objektivne kritike teško se mogu postići kvalitetni pomaci u bilo kojoj oblasti stvaranja. Oportunizam i snishod-

ljivost u odnosima sa finansijerima delatnosti i projekata nikako nije rešenje za nepovoljnu situaciju u kojima se nalaze istraživačke institucije i istraživači. Više profesionalne hrabrosti i odgovornosti ne bi bilo na odmet, ukoliko se žele neke promene, a ne životarenje od prilike do prilike.

Moralna i socijalno-psihološka osetljivost socijalnih istraživanja upućuje na unapređenje i primenu posebne i dodatne profesionalne etike onih koji se bave ili pretenduju da se bave izučavanjima od značaja za dobrobit, sigurnost i sreću čoveka.

LITERATURA:

1. Bell C. & Roberts H. (eds.)(1984): *Social Researching,* London, Routledge & Kegan Paul
2. Đurić Mihailo (1962): *Problem sociološkog metoda*, Beograd, Savremena administracija.
3. Giddens Anthony (1994): *Sociology,* Cambridge, Oxford, Polity Press, Blackwell Publishers
4. Gilli Gian Antonio (1974): *Kako se istražuje-vodič u društvenim istraživanjima*, Zagreb, Školska knjiga
5. Gud Vilijem-Het Pol (1966): *Metodi socijalnog istraživanja*, Beograd, Vuk Karadžić.
6. Heidegger Martin (2002): *The Essence of Truth,,* New York/London, Continuum
7. Hessle Sven, Zaviršek Darja (2005): *Sustainable Development in Social Work-The Case of a Regional Network in the Balkans,* Stockholm, Stockholm University, Department of Social Work
8. Hidness Barry (1977): *Philosophy and Methodology in the Social Sciences,* Hassocks, Sussex, The Harvester Press
9. Howe David (2003): *Uvod u teoriju socijalnog rada*, Beograd, Fakultet političkih nauka, Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku
10. Jugović Aleksandar (2002): *Društvena patologija i normalnost*, Beograd, Službeni glasnik
11. Jupp Victor, editor, (2006): *The Sage Dictionery of Social Research Methods,* London/ Thousend Oaks/New Delhi, Sage Publications
12. Kirk Stjuart A. (1979): *Understending Research Utilization in Social Work, Sourcebook on Research Utilization,* New York, Council on Social Work Education.
13. Kun S. Tomas (1974): *Struktura naučnih revolucija,* Beograd, Nolit
14. Kuhn Tomas (1996): *The Structure of Scientific Revolution,* 3rd edn. Chicago, University of Chicago Press
15. Kuvačić Ivan (1988): *Rasprave o metodi,* Zagreb, Naprijed
16. Nejgel Ernest (1974): *Struktura nauke*, Beograd, Nolit.
17. Novosel Pavle (1971): *Politička znanost: metode, Uvodna studija,* Hrestomatija političke znanosti, Zagreb, Naprijed
18. Marković Mihailo (1981): *Filozofske osnove nauke,* Beograd, Naučna knjiga

19. Mertens M. Donna (1998): *Researche Methods in Education and Psychology,* Thousend Oaks/ London/ New Delhi, Sage Publications
20. Merton Robert (1979): *O teorijskoj sociologiji*, Zagreb, Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine.
21. Mesec Blaž (1998): *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu,* Ljubljana, Visoka šola za socialno delo.
22. *Metodologija empirijskog naučnog istraživanja* (1995), priredio Bogoljub Pejčić, Beograd, Defektološki fakultet
23. Milić Vojin (1965): *Sociološki metod,* Beograd, Nolit
24. Mills C.Wright (1961): *Sociological Imagination*, New York, Grove Press.
25. Milosavljević Milosav (1998): *Socijalni rad na međi vekova*, Beograd, Draganić
26. Milosavljević Milosav, Brkić Miroslav: *Socijalni rad u zajednici*, Beograd, Socijalna misao
27. Milosavljević Milosav: *Globalizacija i socijalni rad*, Beograd, Socijalna misao br. 2/2006
28. Milosavljević Slavomir i Radosavljević Ivan (2000): *Osnovi metodologije političkih nauka*, Beograd, Službeni glasnik
29. Payne Malcolm (2001): *Savremena teorija socijalnog rada*, Banja Luka, Filozofski fakultet
30. Pečujlić Miroslav i Milić Vladimir (2003): *Metodologija društvenih nauka,* Beograd, Pravni fakultet
31. Petričković Milan (2006): *Teorija socijalnog rada*, Beograd, Socijalna misao
32. Punch F. Keith (2005): *Introduction to Social Research-Quantitative and qualitative Approaches,* London/Thousend Oaks/New Delhi, Sage Publications
33. Ristić Živan (1995): *O istraživanju, metodu i znanju*, Beograd, Institut za pedagoška istraživanja
34. Šušnjić Đuro (1999): Metodologija-Kritika nauke, Beograd, Čigoja štampa
35. Šušnjić Đuro (1993): *Teorija, Enciklopedija poltičke kulture, Beograd, Savremena administracija*
36. Šušnjić Đuro (1973): *Kritika sociološke metode,* Niš, Gradina.
37. Wilkins T. Leslie (1976): *Social Policy, Action and Research,* London, Social Science Paperbacks/ Tavistock Publications.
38. Yegidis L. Bonnie & Weinbach W. Roberts (1991): *Research Methods for Social Workers,* New York / London, Longman

SOCIAL RESEARCH CHALENGES

Milosav Milosavljević
University of Belgrade - Faculty of Political Sience

Summary

Having in mind the exceptional humanic and social significance of social research, the author points out on the first place, the lack of a long term national

strategy for development of scientific work in Serbia, that has special negative influence to this type of research.

In this text, the author concentrates to the analyses of the part of social research achieved in the sphere of social policy and social work, having in the mind his direct personal experience and scientific knowledge. It is specially stressed the non-existence of long term and permanent social research and specially those theoretical, being a prerequisite not only to development of social policy and social work, but also a foundation for empirics and applied research that are necessary for design and projecting of social changes and development.

The author specially criticizes the existing social research practice dominated by theoretical and methodological unfounded attempts to studying of social phenomena and problems. In addition to empiricism critics, which scientific and social achievements are limited, it is specially pointed out to non-critical use of official and other statistics (descriptive statistics report) and quasi-action research when some specific scientific methods (surveys and interviews on the first place) are used non-critically and with lot of improvisation. This is being helped by non-existence of scientific criticism and specific collation between promoters and doer of social research, while the latest act puritanically and non-critically.

Special attention is given to sensitive ethical question in social research and need to it being constructed as a part of a professional occupational ethics from which social researchers originate, but having in the mind special characteristics of the goals, purposes, subjects, relationship and application of this type of research.

Key words: social research, social policy, social work, long-term study, scientific development strategy, scientific research types, scientific institutes, social researchers, scientific methods, empirism, scientific research promoters, social research ethics, social changes and social development.

PRIMENA AKCIONIH ISTRAŽIVANJA U SPECIJALNOJ PEDAGOGIJI I SOCIJALNOM RADU

Miroslav Brkić
Fakultet političkih nauka Beograd

Akciona istraživanja zasnivaju se na drugačijim aksiološko-epistemiološkim postavkama od tradicionalno-pozitivističkih istraživanja u humanističkim naukama. Zasnovana na principima aktivne participacije, deobjektivizacije, vrednosne orjentacije, holističkog pristupa ljudskim potrebama, svoj osnovni cilj pronalaze u promeni situacija i stvaranju nove koja u većoj meri odgovara interesima i zahtevima ljudi i njihove neposredne pkoline. U ovom radu analizira se sadržinska bliskost između osnovnih principa akcionih istraživanja i predmeta i cilja socijalnog rada i socijalne pedagogije. Akciona istraživanja, socijalni rad i socijalna pedagogija počivaju na sličnim aksiološko – epistemiološkim i sadržinskim postavkama što ih čini široko primenljivim u oblasti socijalnog rada i socijalne pedagogije.

Ključne reči: akciona istraživanja, socijalni rad, specijalna pedagogija, partnerstvo

UVOD

Sve do pojave akcionih istraživanja smatralo se da je osnovni zadatak istraživača da objektivno tumači stvarnost, koristeći metode egzaktnih, prirodnih nauka. Zahtevalo se da bude vrednosno neutralan, da uspostavi jasnu distancu od predmeta istraživanja, da svojim aktivnostima ne menja kontekst u kojem se istraživanje odvija. Preciznost, vrednosna neutralnost, objektivnost, osnovni su postulati tradicionalnih istraživanja.

Sa pojavom i primenom akcionih istraživanja nastaju kooperikanske promene u metodologiji socijalnih istraživanja. Dotadašnji principi i vrednosti dovode se u pitanje. Od istraživača se zahteva da svesno menje uslove pod kojima se istraživanje odvija. Osnovni cilj ne ogleda se u tumačenju stvarnosti, već u njenoj promeni. Istraživač više nije vrednosno neutralan ekspert, već ravnopravni učesnik, koji svojim delovanjem nastoji da izazove željene promene. Menja se i pozicija onih u čije ime se istražuje. Umesto subjekt-objekt, uspostavljaju se subjekt-subjekt relacije. Svi učesnici u istraživanju postaju ravnopravni akteri, koji svojim delovanjem nastoje da izazovu željene promene. Istraživanje se ne sprovodi nad ljudima već sa ljudima.

Zbog ovih karakteristika akciona istraživanja su postala široko primenljiva u okviru tzv. „pomažućih profesija", čiji je cilj pomoć i podrška pojedincima, društvenim grupama i zajednicama da prevladaju teškoće u kojima se nalaze i da u što većoj meri preuzmu kontrolu nad vlastitim životom. Specijalna pedagogija i socijalni rad spadaju u ove naučne i praktične discipline. Počivaju na uspostavljanju partnerskih odnosa sa korisnicima, na uzajamnom transferu znanja i veština,

na stvaranju jednog novog konteksta, različitog od dotadašnjeg, u kojem će se na adekvatan način zadovoljavati potrebe ljudi. Evidentna je sadržinska i principijelna bliskost između akcionih istraživanja, specijalne pedagogije i socijalnog rada izražena u zahtevima za promenom situacije, partnerstvu, akcionoj komponenti. Otuda i mogućnost široke primene akcionih istraživanja u specijalnoj pedagogiji i socijalnom radu, pri čemu se ne smeju zanemariti i druge vrste socijalnih istraživanja, jer nijedna isključivost ne daje željene rezultate

CILJ I SADRŽAJ AKCIONIH ISTRAŽIVANJA

Akciona istraživanja su nastala iz kritike pozitivističkih i funkcionalističkih tumačenja uloge i metodoloških osnova nauke. Teoretičari i praktičari su tragali za pristupima koji prevazilaze ograničenja tradicionalnih istraživanja koja nude precizne analize, ali u biti održavaju status quo stanje. U dvadesetim i tridesetim godinama prošlog veka sve su učestalija pitanja o svrsishodnosti preslikavanja metoda prirodnih u društvene nauke, o smislu istraživanja u humanističkim naukama, poziciji istraživača, održivosti principa vrednosne neutralnosti. Može li istraživač čiji je osnovni zadatak da pruži pomoć i podršku ljudima, ostati distanciran od tih istih ljudi, opisivati probleme, ne pokušavajući da ih otkloni? Šta se dešava ukoliko menja uslove istraživanja, postojeću stvarnost, nastojeći da oblikuje drugu, koja će više odgovarati potrebama ljudi? Ako to čini da li pravi najveći „istraživački jeres“, ili čini „naučni proboj radi promene situacije“ (Gili, 1974:72). U tom periodu, sve više autora zastupa stav da se istraživanje u humanističkim naukama ne sme isključivo svoditi na prikupljanje i obradu podataka, da mora sadržati akcionu komponentu, baziranu i na spoznaji činjenica, ali i na razmeni znanja, veština, samorefleksiji, partnerstvu, učešću svih zainteresovanih u proizvođenju željenih promena.

Iako se ideje akcionih istraživanja najčešće vezuju za Kurta Lewina, svoje ishodište imaju u radovima Johna Deweya (Adelman, 1997). Dewey (1929) ukazuje na podvojenost znanja i akcije, teorije i prakse, čoveka i sredine koja ga okružuje. Smatra da u većini istraživanja, postoje tendencije zamagljivanja stvarnih problema, odnosno njihovog otkrivanja u punom obimu i dubini. Zatečeno stanje se prihvata kao nepromenljiva stvarnost, izostaju jasni planovi i ciljevi. Po Dewey-u, tome znatno doprinose društvene ili «moralne» nauke koje se pretežno bave razvrstavanjem činjenica u okvire uopštenih pojmovnih sistema, umesto da se okrenu aktivnim eksperimentalnim istraživanjima koja mogu doprineti socijalnoj rekonstrukciji (Adelman, 1997). Autor ističe značaj iskustva kao kontinuiranih transakcija i interakcija između ljudskih bića i njihove sredine, koje osim mišljenja, uključuje i osećaje, delovanje, patnju i opažanje. Čovek nije izolovana individua koja mora graditi mostove prema ostalim ljudskim bićima i stvarima u prirodi, već ličnost koja je kontinuirano povezana sa svojim sredinom od koje organski zavisi, koju menja i koja menja njega. Učenje se ostvaruje kroz iskustvo i aktiviranje misaonih procesa. Zato su iskustvo, aktivnosti i refleksija bitne odrednice učenja (Adelman, 1997). Dewey pravi razliku između tradicionalne edukacije koja je usmerena na formiranje i progresivne edukacije usmerene na razvoj. Prva je prikladna za statično-teorijsko znanje, a druga koja se bazira na principima iskustvenog učenja i refleksije na razvojno-aplikativno (McNiff,

2002). Samo ovaj drugi tip učenja omogućava čoveku da kritički razmišlja, spoznaje stvarnost, menja sebe i svoju okolinu. Iako Dewey nije utemeljio pojam akcionih istraživanja njegova kritika tradicionalne nauke i obrazovnog procesa umnogome je doprinela razvoju novih učenja.

Pojam akcionih istraživanja prvi je upotrebio američki antropolog John Coliera. U periodu od 1933-1945 radio je kao poverenik za indijanske poslove i nastojao je da realizuje istraživanje koje će dovesti do unapređenja međurasnih odnosa kroz saradnju sa „belom" administracijom (McNiff, 2002). U središte svog rada postavio je zahtev za promenom situacije i partnerske relacije svih učesnika u istraživanju, što će kasnije postati jedan od osnovnih postulata akcionih istraživanja.

Uporedo sa Colierom, nove pristupe u metodologiji socijalnih istraživanja razvija i Kurt Lewin. Lewin je smatrao da na ponašanje i odnose pojedinaca i grupa utiče socijalni prostor («socijalno polje»). Pod socijalnim poljem podrazumevao je dinamički skup bioloških, psiholoških, socijalnih i geo-fizičkih uslova koji određuju životnu situaciju i ponašanje pojedinaca (Milosavljević, Brkić, 2005). Intervencijama unutar socijalnog prostora moguće je izazvati promene koje će se reprodukovati na celokupnu životnu situaciju pojedinaca i društvenih grupa. Dakle, socijalno polje nije statička, već dinamička kategorija, na koju utiču unutrašnji i stimulansi iz sredine (input i output), izazivajući pozitivne ili negativne promene u sferi biloškog, psihološkog, socijalnog, odnosno polja kao celine. Na bazi ovih učenja, Lewin zasniva novu metodološku paradigmu u socijalnim istraživanjima.

Akciona istraživanja za cilj imaju rešavanje problema ljudi u međuodnosu sa socijalnim okruženjem, što podrazumeva izazivanje odgovarajućih promena u delu ili celini sistema (Lewin, 1952). „Nemoguće je razumeti neki sistem, ukoliko ga ne pokušamo promeniti" (Patton & Michael, 1990:7). Akciona istraživanja odvijaju se u grupi sastavljenoj od istraživača i istraživanih i prolaze kroz spiralne korake koji uključuju planiranje, akciju i evaluaciju. (Masters, 1995). Planiranje je prva i početna, socijalna akcija ili realizacija istraživanja u konkretnoj socijalnoj situaciji središna, a evaluacija završna faza akcionog istraživanja. Preko principa spirale, Lewin je isticao dinamičnost i kompleksnost ljudskih potreba. Pošto su potrebe promenljive po sadržaju i intezitetu, zadovoljavanje jedne otvara prostor za ostvarivanje druge. Zato čitav proces ima spiralni karakter, jer se na osnovu evaluacije, odnosno saznanja o efektima socijalnih akcija, pristupa novom planiranju.

U teorijskom i pragmatičkom smislu, Lewinov doprinos se ogleda i u uspostavljanju *trougla između istraživanja, socijalnih akcija i obuke*. Time se naglašava komplementarnost procesa koji treba da dovedu do željene promene. Socijalnoj akciji uvek prethodi istraživanje, koje omogućava da se identifikuju potencijali i ograničenja, prioriteti delovanja. Ukoliko bi izostala, istraživač ne bi imao jasne indikatore u kom pravcu da se kreće, na koje snage da se osloni, gde su moguće prepreke. Na osnovu prikupljenih podataka, definišu se ciljevi, ishodi, aktivnosti, mehanizama monitoringa i evaluacije. Obuka svih aktera u istraživanju sastavni je deo socijalne akcije. Proizvođenje i održivost željene promene često je nemoguća ukoliko istraživači i oni čije su potrebe predmet istraživanja ne steknu nedostajuća znanja, iskustva, veštine. Na ovaj način Lewin u prvi plan ističe principe aktivne participacije, deobjektivizacije i napuštanja principa vrednosne neutralnosti koji čine temelj akcionih istraživanja.

Akciono istraživanje predstavlja kvalitativni teorijsko-metodološki pristup koji se suštinski razlikuje od drugih istraživačkih strategija u pogledu svojih ciljeva, svrhe i principa. To je *akciona strategija kojom istraživač ili grupa istraživača u saradnji sa zainteresovanim pojedincima ili grupama inicira socijalne promene* (Halmi, 1989:108). McNiff smatra da je akciono istraživanje sistematičan proces posmatranja, opisivanja, planiranja, delovanja, refleksije, evaluacije, modifikacije, pri čemu se sve etape ne moraju ostvarivati po određenom redosledu, već je moguće započeti istraživanje na jednom mestu, a završiti ga negde sasvim neočekivano (McNiff, 2002). U ovim stavovima ogleda se ključna razlika između akcionih i tradicionalno-pozitivističkih istraživanja. Dok su tradicionalna istraživanja čvrsto struktuisana, zasnovana na principu objektivnosti kako bi se sistematizovala, uopštavala naučna saznanja, utvrđivale zakonitosti, dotle su akciona istraživanja fleksibilna, sa promenljivom strukturom, jer se njihova osnovna svrha ogleda u izazivanju *osmišljenih i planiranih socijalnih promena u humanom okruženju* u cilju poboljšanja dobrobiti ljudi, njihovih primarnih grupa i zajednica (Milosavljević, Brkić, 2005). Ovim se ne umanjuje saznajno - naučni značaj akcionih istraživanja. Međutim on nije primaran, već su to socijalne okolnosti u kojima ljudi žive, jer „naučnici su do sada samo različito tumačili svet, reč je o tome da ga treba menjati“ (Halmi, 1989:97) .

OSNOVNI PRINCIPI AKCIONIH ISTRAŽIVANJA

Iako postoje različite teorijske osnove, shvatanja i praktična saznanja, moguće je izdvojiti osnovne principe na kojima počivaju akciona istraživanja.

Akciona istraživanja prvenstveno su namenjena promeni socijalne situacije. Iako uvek počivaju na proverenim i pouzdanim naučnim saznanjima, njihov osnovni cilj nije naučni opis i analiza socijalne situacije pojedinaca, društvenih grupa i zajednica, već izazivanje određenog nivoa promene unutar njihovih socijalnih polja. Drugim rečima, u akcionim istraživanjima nisu zanemareni bitni ciljevi naučnih saznanja i nauke, već su drugačije definisani redosledi i prioriteti. Kao i sve vrste socijalnih istraživanja i akciona počivaju na postavljenim hipotezama i ciljevima koji nemaju statički, već dinamički karakter. Ciljevi uvek definišu određeni nivo promene, dok se proverom hipoteza ne potvrđuje samo njihova (ne) opravdanost, već da li su se i kakve promene desile, odnosno da li treba postaviti druge hipoteze u odnosu na novonastalu situaciju. Iz svih ovih razloga završetak istraživanja ne može biti unapred planiran, jer isključivo zavisi od karaktera i nivoa izazvane promene.

U aksiološko-sadržinskom smislu, bitan princip akcionih istraživanja sastoji se u insistiranju na *dinamički shvaćenom predmetu istraživanja*, odnosno na socijalnim potrebama, odnosima, problemima i socijalnoj situaciji kao dinamičkim entitetima. Aksiološki gledano, ciljevi akcionih istraživanja ogledaju se u promišljenim promenama na osnovu pouzdanih istraživačkih saznanja. Sadržinski, to znači da se predmetu akcionih istraživanja pristupa na dinamički način, odnosno da se potrebe, odnosi, problemi i životna situacija pojedinaca, ljudskih grupa ili zajednica posmatraju kao promenljivi i međusobno povezani entiteti. Iz tih razloga jedan od osnovnih postulata glasi: *predmet istraživanja ne definiše se unapred već se bira na terenu i uz učešće onih o čijim potrebama i problemima je*

reč. Ovaj stav u teoriji i praksi može biti izvor određenih nedoumica, pa i zabluda, ukoliko se shvati da predmet istraživanja nije ni postavljen, odnosno da će se tek naknadno odrediti. Predmet akcionih istraživanja uvek je jasno određen i čine ga: socijalne potrebe, problemi i uslovi života ljudi, društvenih grupa i zajednica. Odrednica da se bira na terenu ukazuje na njegovu fleksibilnu prirodu. Iako se uvek kreće u sferi promene uslova u socijalnom prostoru i zadovoljavanja potreba, neposredna operacionalizacija predmeta istraživanja odvija se na terenu u saradnji sa korisnicima/subjektima istraživanja. Samo na taj način moguće je proizvesti i što je još važnije održati promenu. Ukoliko se istraživač striktno drži definisanog cilja, a situacija na terenu pokazuje da su građani zainteresovani i spremi da podrže nešto drugo, onda se postavlja pitanje samog smisla. Kome je promena namenjena, istraživačima ili korisnicima istraživanja? Smisao akcionih istraživanja je da *se ne provode na ljudima već s ljudima* (Reason, 1994). U tom smislu, ne može biti podvojena uloga istraživača, i onih na kojima se istraživanje sprovodi, već svi učesnicii, u zavisnosti od svojih mogućnosti i potreba učestvuju u svim etapama istraživanja. (König i Zedler, 2001). Iz ovih razloga i predmet akcionih istraživanja se utvrđuje na terenu..

Pod uticajem radikalnih i kritičkih ideja nastao je jedan od bitnih principa akcionih istraživanja, koji se tiče pozicije i uloge istraživača. Predstavnici ovih teorijsko-praktičnih pravaca postavljaju pitanje kome ili čemu služe rezultati naučnih istraživanja, ako se naučnici i profesionalci prema «predmetu» svoga rada odnose na vrednosno neutralan, «objektivan» način? Ako istraživanja u humanističkim naukama imaju za cilj promene okolnosti na različitim nivoima (pojedinci, grupe, zajednice) kako bi se život ljudi učinio kvalitetnijijm, pitanje je može li se to učiniti ukoliko se prema korisnicima istraživanja odnosimo kao pasivnim objektima, čiji je jedini zadatak da svojim učešćem doprinesu potvrđivanju ili odbacivanju postavljenih hipoteza. Postoje li viši naučni i profesionalcni ciljevi koji zarad održavanja principa objektivnosti i validnosti, stavljaju teoretičara i praktičara u poziciju nemog posmatrača ljudskih patnji? Imaju li prava da ne reaguju? Čemu služe dobijeni podaci, analize, ukoliko samo konstatuju neophodnost promena, pri čemu postoji nezainteresovanost ko će ih, kada i kako realizovati? Da li je istraživač manje naučnik, ukoliko svesno i uz direktni angažman, koristi dobijene rezultate u cilju pomoći ljudima da zadovolje potrebe, uspostave kontrolu nad vlastitim životom? Predstavnici kritičkih i radikalnih teorija nemaju dileme. Humanističke nauke su po svojoj suštini usmerene prema promenama i moraju imati akcijski karakter. Zato istraživači i praktičari moraju *odbacti princip vrednosne i profesionalne neutralnost* i zauzeti jasnu vrednosnu poziciju u odnosu na građane i sistem u kojem žive. U tom smislu, Glass ističe da «*najveća obaveza za društvenog naučnika humanistu nije obožavanje nauke, već interesovanje za čoveka*» (Glass, 1972:6). Vrednosna osnova istraživanja određuje se jedino u smislu da li i koliko su projektovane i promišljene socijalne promene u skladu sa interesima i potrebama ljudi. Na drugoj strani, vrednosno «neutralni» profesionalci u suštini se stavljaju u položaj «zaštitinika» status quo stanja, uslova koji poguduju reprodukciji potčinjenih, marginalizovanih i nemoćnih. Shvatanje nauke mora biti izvan uskih ciljeva kontrole i predviđanja, izvan proučavanje jedino onoga što se može kvantifikovati i meriti, dalje od bihejhvioralnog, pozitivističkog i tehnicističkog etosa preuzetog iz prirodnih nauka (Milosavljević, Brkić,

2005). Prema tome, istraživač u akcionim istraživanjima mora zauzeti konkretnu poziciju u korist onih čijim potrebama i problemima se bavi. Na ovoj način prevladava se klasična pozicija moći između istraživača/profesionaca i istraživanih/korisnika. To nije moć zasnovana na autoritarnosti, na hijerarhiji, na odnosu „oni koji znaju" i „oni koji ne znaju", već ona koja se uspostavlja kroz partnerstvo i poverenje. To je moć uvažavanja, tolerancije, prihvatanja, različitosti, spremnosti da se drugi sasluša, podrži u svojim akcijama, podstakne na preuzimanje odgovornosti. U svim drugim situacijama, u kojima se moć bazira na poziciji straha, nedodirljivosti je „mistifikovana moć koja se često izrodi u nasilje nad objektom, fizičko ili pak tako, da mu se ograničava način njegovog izražavanja, tj, da se prisiljava na teorijske šeme koje su mu potpuno strane" (Gilli, 1974: 82). Ono što napuštanje pozicije vrednosne neutralnosti čini različitim u odnosu na saosećanje sa problemima drugih je neposredan čin delovanja, akcija u korist drugih. Jedno je biti senzibilan, osetljiv na nepravdu, ljudske tegobe, sasvim drugo je preduzimati radnje da se takva stanja otklone. Mnogi će se složiti da su Romi, osobe sa invalditetom marginalizovane, diskriminisane, da je potrebno preduzimati šire društvene akcije da se njihov položaj promeni. To još uvek nije napuštanje principa vrednosne neutralnosti, to je vrednosni sud koji uključuje saosećanje. Pravo pitanje je šta svaki pojedinac čini da se postojeće stanje promeni. Ako se od prosečnog građanina ne može uvek očekivati da preduzima akcije u pravcu promene položaja marginalizovanih, sme li se to uvek očekivati od teoretičara i praktičara u oblasti humanističkih nauka. Da li oreol teoretičara, bilo koga oslobađa od odgovornosti da menja praksu? Ukoliko teorija i praksa predstavljaju celine, koje se dopunjuju, onda je jasno da nema istraživača, naučnika, aboliranog od zahteva da menja stvarnost, sredinu, prilagođavajući je ljudima i zadovoljavanju njihovih potreba. Ako je nauka u funkciji ljudi, onda ona ne može biti vrednosno neutralna. Po svojoj svrsi, akciona istraživanja su najdirektnije usmerena ka zadovoljavanju ljudskih potreba i zato se *princip vrednosne neutralnosti zamenjuje načelom aktivne participacije. Princip aktivne participacije* u odnosu na uloge istraživača u akcionim istraživanjima (profesionalca) podrazumeva da se on ne zadovoljava jedino ulogom da sistematski prikuplja saznanja i naučne činjenice, da analizara podatake i izveštava o predmetu istraživanja, već da preuzima odgovornost za njihovu dalju upotrebu u cilju planiranja, realizacije i evaluacije socijalnih promena. Na taj način se ostvaruje *emancipatorska uloga* istraživanja, umesto da se rezultati «neutralno» i nezainteresovano prepuste naručiocu istraživanja, ili završe u fijokama raznih birokrata (Milosavljević, Brkić. 2005). Aktivna participacija nije jednosmeran odnos. Ona ne znači isključivu odgovornost istraživača za postignute rezultate. U akcionim istraživanjima ne postoje „objekti" istraživanja, već subjekti, ravnopravni učesnici koji osmišljavaju, realizuju, evaluiraju sprovedene aktivnosti. To je ono što Moser (1975) naziva *principom deobjektivizacije*. Odnos subjekt (istraživač-profesionalac) i objekt (ispitivani pojedinci-korisnici) pretvara se u *odnos subjekt-subjekt*, što znači da ispitanici dobijaju ulogu učesnika u u čitavom procesu, čime dobijaju ulogu suistraživača. Suština dezobjektivizacije najbolje je izražena sledećim Moser-ovim stavovima: «Moje delovanje ne uzima onog drugog kao predmet, već kao meni suprotstavljen subjekt, koji sam izlazi iz interpretacije u kojoj se obojica nalazimo i prema kojoj podešavamo svoje delovanje. Prema njemu se ne mogu ponašati

sasvim kontrolisano, već moram voditi računa o njegovim akcionim intencijama. Zato je cilj delovanja upravo u traženju zajedničke interpretacije u kojoj raspravljanje o subjektivnim akcionim intencijama dovodi do konsenzusa» (Halmi, 1989:109). Ovim stavovima, Moser naglašava da su promene moguće jedino u procesima interakcije, međusobnog poštovanja i uz uvažavanje mišljenja, interesa istraživanih, odnosno korisnika. Uspostavljanje ovih relacija Moser označava pojmom *diskursa* koji predstavlja zajednički angažman između istraživača i istraživanih subjekata u procesima odlučivanja o ciljevima, definisanju problem situacije, identifikaciji i prikupljanju podataka, u izboru prioriteta, u planiranju, vođenju i realizaciji socijalnih akcija i u evaluaciji svih ovih postupaka (Adam, 1984). Osnov diskursa je komunikacija, zasnovana na permenentnom dijalogu i odnosima akcija-reakcija-akcija, koji rezultira konenzusu o budućim pravcima delovanja. Sa sličnih pozicija Freire razvije model "edukacije za slobodu", koji ljudima treba da omogući slobodno izražavanje osećanja, iskustava, namera (Freire, 1985). Oni koji po različitim osnovama edukuju ljude, uče ih različitim veštinama, znanjima, bilo da su nastavnici, socijalni pedagozi ili socijalni radnici, treba da budu deo procesa u kojem se abstraktna i konkretna znanja, podržana iskustvom, integrišu u *praxis* - akciju usmerenu ka promeni (Freire, 1985). Kritičko mišljenja i dijalog, nasuprot monologu i diskusiji, suštinske su karakteristike "edukacije za slobodu" (praxisa). Ona započinje osvešćivanjem ili delovanjem u skladu sa savešću. Na osnovu ličnih iskustava, vrednosti, očekivanja, potreba, resursa, učesnici u istraživanju definišu problem. U tome im pomažu saradnici, profesionalci (socijalni radnici, specijalni pedagozi), čiji je osnovni zadatak rad **sa** klijentima, a ne **za** klijente (Popple, 2000). Plan akcije profesionalci zasnivaju na klijentovim samoprocenama, iskustvima, doživljajima, znanjima, spremnosti za proizvođenje određene promene. Ovaj pristup Freire naziva "problematizujućim", označavajući ga kao „sredstvo za uključivanje profesionalaca u borbu koje vode siromašne zajednice, za njihovo sopstveno osvešćivanje i napuštanje principa vrednosne neutralnosti" (Freire, 1976:87). Dakle, suština svake aktivnosti koja treba da rezultira odgovorajućom promenom ogleda se partnerskom delovanju i jasno definisanim odgovornostim u skladu sa planom akcije.

U sadržinskom smislu, u akcionim istraživanjima predmetu se pristupa se na *holistički način*. Drugim rečima, socijalne potrebe i problemi, posmatraju se kao rezultat delovanja različitih faktora na nivou pojedinca, društvenih grupe i sredine koja ih okružuje. U skladu sa Lewin-ovom terminologijom svi procesi i promene dešavaju se unutar socijalnog polja, sastavljenog od različitih entiteta, odnosa i relacija. Zato izazivanje promena zahteva koordinisan, sveobuhvatan pristup u kojem u skladu sa svojim resursima, ulogama i odgovornostima učestvuju različiti zainteresovani akteri (*steakeholder*). Ovim principom, prevazilaze se slabosti parcijalizacije, sektorskog i «specijalističkog» pristupa, kojim se eventualno izaziva privremena, ali nedovoljno obuhvatna i održiva promena.

Najzad, među bitnim principima treba naglasiti *neophodnost teorijske zasnovanosti akcionih istraživanja*. Ona moraju počivati na teorijskim saznanjima i relevatnim podacima, kako bi se prevladali rizici subjektivizma i „naučnog voluntarizma". Bazirana na jasnim postavkama, akciona istraživanja treba da doprinesu prevladavanju jaza između teorije i prakse. U tom smislu tradicionalna i akciona istraživanja nisu dva suprostavljena pola, već naprotiv, polovi koji se

međusobno privlače, prožimaju i koji dovode do primene teorije u praksu, do promene životnih okolnosti u skladu sa potrebama i mogućnostima ljudi i njihovog okruženja.

PRIMENA AKCIONIH ISTRAŽIVANJA U SOCIJALNOM RADU I SPECIJALNOJ PEDAGOGIJI

Zbog svojih karakteristika akciona istraživanja su široko primenljiva u svim profesijama koje za cilj imaju zadovoljavanje ljudskih potreba i poboljšanje životnih uslova kroz razvijanje ličnih i sredinskih potencijala.

Socijalni rad i specijalna pedagogija kao naučne i praktične discipline imaju dosta aksiološko-sadržinskih sličnosti sa akcionim istraživanjima. Izazivanje odgovarajuće promene cilj je akcionih istraživanja, socijalnog rada i specijalne pedagogije. U tom smislu zajednička im je aksiološka dimenzija, izražena u aplikativnim ciljevima. Socijalni rad baziran na paternalističko-zaštitarskim pristupima, u kojima korisnik ima pasivnu ulogu usmeren je ka privremenom neutralisanju posledica i u krajnjoj instanci održavanju status quo stanja. Takav pristup stvara dugotrajnu zavisnost od socijalnih službi i u nedovoljnoj meri doprinosi razvijanju odgovornosti korisnika za kvalitet vlastitog života. Slična paralela može se povući i sa specijalnom pedagogijom. Specijalna pedagogija koja aktivno ne uključuje korisnike u procese učenja, bazirane na razmenama iskustava i znanja, usmerena ka sticanju nedostajućih veština, nedovoljno je produktivna i u krajnjoj meri ne doprinosi poboljšanju životnih uslova.

U najopštijem smislu, predmet je gotovo identičan i sastoji se u socijalnim potrebama, problemima, životnim situacijama i blagostanju ljudi. Socijalni rad i specijalna pedagogija sa različitih teorijsko-meotodoloških polazišta nastoje da doprinesu kvalitenijem zadovoljavanju potreba i integraciji korisnika u lokalnu zajednicu. Postulat po kojem se u akcionom istraživanjima predmetu pristupa na holistički način, sadržinski je blizak integrativnoj proceni potreba korisnika u specijalnoj pedagogoiji i socijalnom radu. Potrebe i problemi korisnika nezavisno od toga da li se dominanto ispoljavaju u oblasti poremećaja ponašanja, porodičnih odnosa, neadekvatne materijalne situacije, socijalne isključenosti kao posledica starosti ili invalidnosti, ne mogu se adekvatno rešavati bez timskog, multidisciplinarnog pristupa, koji uvažava različite fenomenološke aspekte nastajanja, odnosno načina za prevazilaženje problema.

Kao i akciona istraživanja, tako i socijalni rad i specijalna pedagogija počivaju na jasnim metodološkim i proceduralnim procesima koji se ogledaju u: proceni, planiranju, realizaciji, evaluaciji i monitoringu. Moguće ih je nazivati različitim terminima u zavisnosti od dominantnih teorijskih polazišta, ali u biti treba da doprinesu utvrđivanju resursa i potencijala na različitim nivoima, planiranju koje treba da dovede do ostvarivanja željenih ciljeva i ishoda, realizaciji plana u skladu sa definisanim aktivnostima i podelom odgovornosti i praćenju postignutih rezultata. Svi ovi procesi odvijaju se u saradnji sa korisnicima, jer u protivnom nije moguće proizvesti željenu i održivu promenu.

Zbog svoje aksiološko-epistemiološke i sadržinske bliskosti, akciona istraživanja su široko primenljiva u socijalnom radu i specijalnoj pedagogiji. Područje rada specijalnih pedagoga za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja su

problemi dece, omladine i odraslih sa poremećajima u ponašanju, kao i njihovo okruženje. U procesu rada naglašava se fokusiranost ka prevenciji delinkvencije, kriminala, bolesti zavisnosti, kao i usmerenost ka praćenju, proučavanju, planiranju i programiranju, koordinaciji, realizaciji i evaluaciji preduzetih akcija na nivou pojedinca, društvenih grupa i zajednica. Područije rada specijalnih pedagoga usmereno je ka aplikativnom delovanju. U tom smislu, istraživanja koja imaju za cilj utvrđivanje strukture kriminala u nekoj lokalnoj zajednici, faktore koji doprinose nastanku delinkventnog ponašanja, uslove za reintegraciju ovih osoba u zajednicu, izuzetno su značajna, ali u biti svode se na opis problema. Svoj puni smisao dobijaju tek onda ukoliko se koriste za izazivanje promena, odnosno realizaciju praktične akcije-aplikativnog istraživanja. Primera radi, umesto da se analizira svrha vaspitnih naloga ili mera posebnih obaveza, razlozi zašto se oni nedovoljno primenjuju u praksi uz verovatnu konstataciju da je neophodno uspostaviti bolju međusistemsku saradnju, jasno osmisliti sadržaje i načine za realizaciju naloga i mera, odgovorne osobe, efikasnije bi bilo da se u saradnji sa socijalnim službama, nevladinim organizacijama, pravosudjem i drugim zainteresovanim sprovede akciono istraživanje koje treba da rezltira neposrednom realizacijom vaspitnih naloga i mera. Subjekti ovog istraživanja su i maloletnici u sukobu sa zakonom. Oni su ti kojima su mere i nalozi namenjeni i ne bi smeli da budu isključeni iz čitavog procesa. U protivnom, upalo bi se u zamku tradicionalnog istraživanja, koje se odvija za, a ne sa klijentima. Ukoliko bi se korisnici isključili iz čitavog procesa, onda bi i sami rezultati bili diskutabilni sa stanovišta održivosti, jer bi nastali iz pozicije *mi* trebamo, a ne iz pozicije *ja trebam*. Jedno od mogućih akcionih istraživanja u domenu specijalne pedagogije i socijalnog rada ogledalo bi se i u odnosu na samo sprovođenje vaspitnih naloga, posebnih obaveza ili dnevnog boravka sa ciljem da se unaprede sadržaji, akitvnosti koji treba da doprinesu uspešnoj integraciji. Specijalni pedagozi ili socijalni radnici mogu da definišu ciljeve, željene ishode, da koriste različite metode i tehnike, ali, u čitavom tom procesu moraju biti spremni da čuju i uvaže mišljenje „druge" strane. Željeni ishodi se mogu postići na različite načine, uz različite sadržaje i aktivnosti. Aktivna participacija, partnerstvo, deobjektivizacija, ostvaruje se jedino kroz spremnost profesionalaca da uvaže mišljenje, interese, stavove, ideje korisnika. Istraživač u akcionim istraživanjima ili stručnjak u tzv. „pomažućim profesijama" utoliko je uspešniji, ukoliko je prijemčiviji za mišljenje korisnika, veštiji da njihove ideje pretoči u realnu i održivu praksu. Cilj dnevnog boravka za mlade u sukobu sa zakonom je da se „odgovarajućim vaspitnim i obrazovnim sadržajima utiče na budući život i ponašanje maloletnika u užoj i široj socijalnoj sredini"[1]. Vaspitni i obrazovni sadržaji se mogu realizovati na različite načine, što ne znači da će dovesti do željenog cilja. Tako se maloletnicima mogu držati različita predavanja o štetnosti njihovog ponašanja, posledicima zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Može se odvojiti i vreme od dva sata predviđeno da uz nadzor uče određene školske sadržaje. Mogu se preslišavati, kako bi se ustanovilo da li su naučili gradivo. Sve su ovo vaspitno-obrazovni sadržaji, ali je pitanje da li će dovesti do željenog cilja. U kojoj meri način njihove realizacije odgovara razvojnim potrebama mladih, koliko je za njih prijemčiv, podsticajan, koliko do-

1 Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, član 18.

prinosi uvremenjavanju naučenog. Vaspitno obrazovni sadržaji mogu se realizovati i kroz sportske akitvnosti, igre koje podstiču takmičarski duh, koje imaju zabavno-rekreativni karakter, a doprinose sticanju znanja, veština, uvida u vlastito ponašanje ili kako zakon kaže: „na budući život i ponašanje maloletnika u užoj i široj socijalnoj sredini". Sadržaji na ovaj način osmišljenih aktivnosti, definišu se u partnerstvu, promenljivi su, uvažavaju mišljenje korisnika, a mogu imati vrlo jasne ciljeve i ishode.

Brojni su primeri mogućnosti primene akcionih istraživanja u socijalnom radu i specijalnoj pedagogiji. Njihova praktična orjentisanost čini ih prijemčivim za naučne discipline i profesije čiji se osnovni cilj sadrži u promeni postojećeg stanja. To ne znači da druge vrste humanističkih istraživanja, bazirane na tradicionalnoj mestodologiji nisu potrebne. Naprotiv, zahvaljujući svojim ključnim principima izraženim u pouzdanosti, preciznosti, objektivnosti ona daju jasne smernice u kojim pravcima i zašto treba delovati. Ipak, naučni radnici i profesionalci u ovim oblastima ne mogu se zadovoljiti samo tumačenjem stvarnosti, jer se njihova misija pre svega ogleda u menjanju te iste stvarnosti, kako bi se ljudi i njihova sredina razvijali na optimalan način. Akciona istraživanja su jedan od načina da se ta misija i ostvari.

LITERATURA

1. Adelman, C. (1997). Action research: The problem of participation. U: McTaggart R. (ed.) *Participatory action research: International contexts and consequences*. Albany: State University of New York Press.
2. Freire, P. (1976). *Education: The Practise of Freedom*. London. Writers and Readers Publishing Cooperative.
3. Freire, P. (1985). *The Politics of Education: Culture, Power and Libertation*. London. Macmillan.
4. Gilli, G. A. (1974). *Kako se istražuje.* Zagreb. Savremena misao.
5. Halmi, A. (1989). *Socijalni rad u lokalnoj zajednici.* Zagreb. USIZ Socijalne zaštite.
6. Milosavljević M., Brkić M. (2005). *Socijalni rad u zajednici.* Beograd. Socijalna misao.
7. Glass, F. (1972). Humanistic Chellenge to Sociology. U: Glass F., Staude J. (ed.) *Humanistic Society.* California. Goodyear Publisher Company.
8. König, E., Zedler P. (2001) *Teorije znanosti o odgoju.* Zagreb: Educa.
9. Masters, Janet (2000) *The history of action research.* Action Research E-Reports, 3. Dostupno: http://www.cchs.usyd.edu.au/arow/arer/003.htm
10. McNiff, Jane & Whitehed, Jack (2002) *Action research: Principles and practice.* London: Routledge/Falmer.
11. Patton, Michael Q. (1990) *Qualitative evaluation and research methods,* Newbury Park, London, New Delhi: SAGE Publications, Inc.
12. Popple, K. (2000). *Analysing Community Work: Its Theory and Practice.* Buckingham-Philadelphia. Open University Press.
13. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnika (2005. Službeni glasnik RS, 85/2005.

APPLICATION OF ACTIONAL RESEARCH IN SPECIAL PEDAGOGY AND SOCIAL WORK

Miroslav Brkić
Faculty of Political Sciences Belgrade

Summary

Action researches are based on different axiological-epistemological postulates from traditional-positivistic researches in humanistic sciences. Action researches are established on principles: of active participations, de-objectivization, clear valuable orientations, and holistic approach of human needs. The aims of this methodological approach are found in changing current situations and making the new situations which are corresponded with interests and requests of people and their direct environment. In this article is analyzed the closeness contents between basic principles of action researches and objects and aims of the social work and social pedagogy. Action researches, social work and social pedagogy are lain up on similar axiological-epistemological and content postulates, which are made them widely applicable in the fields of social work and social pedagogy.

Key words: action researches, social work, social pedagogy, partnership

PRIMENA FOKUS-GRUPNOG INTERVJUA U ISTRAŽIVANJIMA DECE I MLADIH

Slađana Đurić
Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu
Branislava Popović-Ćitić
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

U tekstu se izlažu osnovni principi fokus-grupnog intervjua i, posebno, specifičnosti primene ove tehnike u istraživanjima dece i mladih. Autorke konstatuju porast korišćenja ove tehnike u brojnim naučnim disciplinama i njenu značajnu frekventnost i raznovrsnost u istraživanju različitih oblasti koja se tiču ispitivanja ponašanja i stavova mlađih uzrasta.

Oslanjajući se, kako na iskustva brojnih istraživača širom sveta, tako i na sopstvena iskustva u primeni ove istraživački tehnike u istraživanjima dece i mladih u Srbiji, autorke rezimiraju osnovne metodološke principe i elemente istraživanja u kojima se primenjuje fokus-grupno intervjuisanje: sastav grupe, uzrast ispitanika, veličinu grupe, trajanje intervjua, ulogu moderatora, vreme i mesto održavanja intervjua, pitanja za fokus-grupni intervju, sprovođenje fokus-grupnog intervjua, analizu podataka, etičke probleme primene fokus-grupnog istraživanja kod dece i mladih.

Autorke zaključuju da adekvatno vođeno fokus-grupno intervjuisanje dece i mladih pruža velike mogućnosti na planu sticanja dubinskog uvida u široki dijapazon dečje percepcije, stavova, interesa, vrednosti i iskustva o velikom broju oblasti. Pravilna primena ove istraživačke metode takođe podrazumeva i poznavanje slabosti i ograničenja fokus-grupnog intervjua, kao i dobro poznavanje principa grupne dinamike i interakcije na kojima se temelji ovaj istraživački pristup.

Ključne reči: fokus-grupni intervju, pedagoška istraživanja, deca

UVOD

Premda se rudimenti primene fokus-grupnog intervjua mogu pronaći u antropološkim istraživanjima u malim zajednicama, istinski početak primene ove tehnike vezuje se za Mertonova i Lazarsfeldova ispitivanja reakcija na ratne programe u američkim medijima četrdesetih godina prošlog veka (Bloor i sar., 2001; Morgan, 1997; Vaughn i sar., 1996; Merton, 1987). U literaturi se uobičajeno identifikuju tri perioda u razvoju ove tehnike: rani period, u kojem je ova tehnika praktikovana i u akademskim i u primenjenim društvenim istraživanjima; period od kraja Drugog svetskog rata do 1980. godine, u kojem se fokus-grupni intervju dominantno primenjuje u marketinškim istraživanjima i sadašnji period, u kojem se upotreba ove tehnike intenzivira na polju marketinških i političkih istraživa-

nja, ali i ponovo tematizuje u akademskim istraživanjima (Morgan, 1998). Rapidan porast primene ove tehnike u društvenim naukama osamdesetih i početkom devedesetih konstatuje i Morgan (Morgan, 1996), koji navodi kako je analizom sadržaja baze *Sociological Abstracts* ustanovio da je u 60% empirijskih istraživanja sprovedenih u ovom periodu primenjen i metod fokus-grupnog intervjuisanja.

Teško je i pobrojati sve oblasti u kojima se danas primenjuju fokus-grupna ispitivanja. Iako su se dugo vremena najčešće koristila u marketinškim istraživanjima, njihova ponovna aktuelizacija i razvoj u okviru akademskih istraživanja svrstavaju ih u red najčešće korišćenih istraživačkih metoda. Ova tehnika postaje popularno istraživačko sredstvo društvenih naučnika na poljima sociologije, psihologije, pedagogije, antropologije, evaluacije, javnog mnjenja, propagande, komunikacija, zdravlja. Ostvareni broj fokus-grupnih intervjua poslednjih godina premašuje broj istraživanja u kojima se koristi anketno ispitivanje. Uvidom u radove objavljene u međunarodnim akademskim časopisima, Kicinger i Barbur (Kitzinger, Barbour, 1999) konstatuju da se u poslednjih nekoliko godina utrostručio broj naučnih studija u kojima je korišćena tehnika fokus-grupnog intervjua. Tokom poslednje dve decenije značajno je uvećana frekvencija i raznolikost primene fokus-grupnog intervjua unutar različitih naučnih disciplina koja se tiču ispitivanja ponašanja i stavova dece i mladih što je uslovilo porast metodološke pažnje usmerene na ovaj tip ispitivanja i potrebu za usavršavanjima za primenu u pojedinim domenima istraživanja.

FOKUS-GRUPNI INTERVJU KAO ISTRAŽIVAČKA TEHNIKA

Fokus-grupni intervju je kvalitativna istraživačka tehnika koja podrazumeva seriju moderisanih grupnih diskusija u kojima se okupljaju učesnici, slični po nekim karakteristikama ili iskustvima, da diskutuju o određenim pitanjima relevantnim za istraživački problem (Đurić, 2007). Morgan (Morgan, 1996) navodi tri suštinske dimenzije fokus-grupa: prvo, to je tehnika namenjena prikupljanju podataka, drugo, izvor podataka jeste interakcija koja se razvija kroz grupnu diskusiju i, najzad, u primeni ove tehnike istraživač ima aktivnu ulogu u vođenju grupne diskusije.

I pored toga što definicije različitih autora naglašavaju posebne aspekte ove tehnike, njihovom analizom može se izvesti skup, relativno nespornih, elemenata značenja ovog pojma. Reč je o kvalitativnoj tehnici istraživanja koja objedinjava unapređenu formu grupnog intervjua i učesničko posmatranje. Podaci dobijeni primenom ove tehnike potiču kako iz verbalnih iskaza učesnika, tako i iz brižljivog posmatranja njihovih neverbalnih reakcija ispoljenih tokom diskusije. Grupa je mala, sastavljena od 6–12 ljudi, odabranih prema precizno utvrđenim kriterijumima, a diskusije se ponavljaju sa različitim grupama. Broj grupa zavisi od konkretnog problema, ciljeva i karaktera istraživanja. Cilj diskusije je prikupljanje podataka o mišljenjima, osećanjima, stavovima i idejama učesnika o određenoj temi. Iz podataka dobijenih na taj način možemo izvoditi zaključke o grupnim mišljenjima, procesima i normama. Diskusiju vodi moderator, čiji je zadatak da postavlja pitanja, usmerava diskusiju, trudi se da svi učesnici iznose svoje stavove, sluša, posmatra i najčešće je kasnije uključen u analizu dobijenih podataka. Moderator se služi vodičem za diskusiju, precizno uobličenim u skladu

sa ciljevima istraživanja. Zato ovaj tip intervjua i u svom nazivu sadrži izraz „fokus“, koji se odnosi na usredsređenost diskusije na određena pitanja relevantna sa aspekta istraživanog problema. Vodič obično sadrži pet do sedam takvih pitanja, koja moderator postavlja učesnicima. Dok u grupnom intervjuu intervjuer postavlja pitanja učesnicima, a oni redom daju svoj odgovor, u fokus-grupnom intervjuu moderator stavlja pitanje na grupnu diskusiju. Uspešna fokus-grupa podrazumeva situaciju kada učesnici upućuju svoje odgovore ne moderatoru, već jedni drugima, obrazlažući svoje mišljenje ili tražeći objašnjenja od drugih učesnika (Wood, Rodwell, 1997). Procedura fokus-grupnog intervjua zasniva se na razvijanju socijalne interakcije koja se uspostavlja među učesnicima. Učesnicima se daje mogućnost da se slože ili ne slože sa mišljenjima drugih. Fokus-grupni intervju obično traje od 1,5 do 2,5 sata, u zavisnosti od kompleksnosti pitanja i karakteristika učesnika. Ceo tok diskusije se snima, moderator neposredno nakon održane diskusije skida transkript diskusije sa audio-zapisa. U tom smislu je značajno obezbediti audio-snimanje diskusije, voditi beleške o toku diskusije i, prema načinu organizacije konkretnog istraživanja, kao posmatrač voditi beleške o svim relevantnim neverbalnim reakcijama učesnika.

Za razliku od pojedinačnih intervjua, čiji je cilj dobijanje uvida u pogled i mišljenje ispitanika, svrha grupne diskusije u fokusiranom intervjuisanju leži u sticanju pregleda opsega različitih mišljenja i stavova koja postoje u nekoj zajednici o određenoj stvari koja je predmet ispitivanja. Dakle, svrha fokus-grupnog intervjua nije u stvaranju konsenzusa iz različitih mišljenja, već upravo ideja da se učesnici ohrabruju da iznose svoje poglede na određena pitanja i da ih argumentuju. Po tome se fokus-grupni intervjui razlikuju od svih drugih oblika ispitivanja u kojima se grupna interakcija koristi da bi učesnici postigli konsenzus, da bi se izvele preporuke ili donela nekakva odluka. Cilj fokus-grupnog intervjuisanja predstavlja upravo sticanje najšireg uvida u različite stavove i mišljenja ljudi o temi istraživanja. A sve se to odvija u situaciji neposrednog kontakta istraživača sa ispitanicima kroz direktnu intenzivnu diskusiju.

I kad se uporede sa drugim tehnikama za prikupljanje podataka koje takođe pretpostavljaju neposredan kontakt istraživača sa ispitanikom, na primer, posmatranjem ili individualnim intervjuom, fokus-grupni intervjui imaju značajne prednosti, što su upravo plod specifičnog ambijenta u kojem se odvija ispitivanje. To je opuštena atmosfera, u kojoj ispitanici, slični po mnogim karakteristikama, dele svoja iskustva, razmenjuju uverenja, podstiču se da obrazlažu svoja mišljenja, sučeljavaju svoje stavove, brane svoja shvatanja. Kako navodi Jovovič (Yovovich, 1991), interakcija između pojedinaca stimuliše nove ideje i mišljenja, a pritisak grupe osnažuje učesnike da budu realističniji. Diskusija u malim grupama omogućuje istraživaču da dobije i kognitivne i emocionalne odgovore i reakcije učesnika (Peterson-Sweeney, 2005), što najčešće nije moguće ostvariti kvantitativnim anketiranjem.

Fokus-grupe se danas koriste za širok opseg istraživačkih pristupa i različite ciljeve istraživanja. Ova tehnika se u istraživačkim projektima može primenjivati: samostalno, kao glavni način prikupljanja podataka; kao dodatni način prikupljanja podataka – onda kada je glavni način neka druga tehnika, najčešće anketa, kao i u multimetodskim studijama, kada se više metoda primenjuje ravnopravno. Ovo je najčešće slučaj sa akademskim istraživanjima, koja su delikatnija

u pogledu složenosti zahtevane iskustvene građe. Tada svaki primenjeni metod služi za postizanje specifičnih istraživačkih ciljeva, čime se postiže celovito sagledanje složenih pojava koje su predmet ispitivanja.

U literaturi se ističe ogroman značaj koji fokus-grupni intervjui imaju u eksplorativnim istraživanjima. Tada se njihovom primenom može prikupiti značajan iskustveni materijal koji će nam poslužiti kao osnova za osmišljavanje svih daljih istraživačkih koraka. Primenom ovog metoda se takođe može razvijati i formulisati hipotetički okvir istraživanja, a ovaj tip istraživanja se široko primenjuje i u pilot-istraživanjima koja imaju kao cilj kreiranje ili testiranje instrumenta (najčešće upitnika) koji će kasnije biti primenjen. Velika efikasnost fokus-grupnog istraživanja u preliminarnim eksploracijama i pilot-studijama, međutim, ne sme da ograniči primenu ovog pristupa samo u tom cilju. Ako se primenjuju u eksplorativne svrhe, fokus-grupni intervjui pripremaju istraživače za sledeće faze istraživanja i primenu drugih istraživačkih postupaka. Međutim, fokus-grupe se uspešno primenjuju u svim kasnijim fazama istraživanja, a tada je njihov cilj stvaranje šire i potpunije iskustvene evidencije, bolje razumevanje i interpretacija dobijenih podataka. Uobičajeno je da se fokus-grupni intervjui primenjuju nakon anketnog ispitivanja. Istraživač može pokretati pitanja koja nalazima ankete nisu u dovoljnoj meri rasvetljena, postavljanjem novih pitanja dopunjavati nalaze u određenom pravcu ili proveravati dobijene nalaze. U tom slučaju će istraživač učesnicima saopštavati nalaze dobijene prethodno sprovedenim anketnim ispitivanjem i od njih tražiti komentare.

Posebno treba istaći značajnu činjenicu da se plodotvornom komplementarnom primenom fokus-grupnog istraživanja sa drugim istraživačkim tehnikama i pristupima uspešno postiže princip triangulacije. Istovremeno, pravilno vođenim fokus-grupnim istraživanjem može se postići validacija prethodno dobijenih podataka (Bloor i sar., 2001).

S obzirom na moguću široku primenu fokus-grupnog istraživanja, jasno je da ostvarenje tako različitih istraživačkih ciljeva zahteva diferencirano dizajniranje svakog posebnog istraživačkog projekta u kojem će se sprovesti fokus-grupni intervju. Ovaj pristup, kao i sva istraživanja, započinje preciznim *definisanjem problema*. Za ovim sledi konstruisanje istraživačkog instrumenta, koje obuhvata dva tipa aktivnosti: *osmišljavanje vodiča za diskusiju* i *planiranje uzorka*. Onda kada se glavni istraživački problem jasno definiše, može se planirati tip i vrsta informacija koja je potrebna za njegovo rešenje, odlučiti koja su to konkretna pitanja na koja u postupku prikupljanja podataka treba odgovoriti i odrediti od kojih osoba te informacije možemo dobiti. Specifičnosti u primeni ove tehnike dalje nalažu pažljiv *izbor i pripremu mesta* na kojem će se sprovesti fokus-grupni intervju. Kada se sve faze pripreme završe, *pozivaju se učesnici* da u određeno vreme dođu na mesto održavanja sesije. Sledi centralna faza *sprovođenja fokus-grupnih intervjua* sa onoliko grupa koliko je predviđeno planom istraživanja. Dobijeni materijal se sređuje, a *podaci analiziraju*. Poslednja faza istraživačkog postupka predstavlja *pisanje izveštaja* u zahtevanoj formi.

KARAKTERISTIKE FOKUS-GRUPNIH INTERVJUA SA DECOM I MLADIMA

Fokus-grupni intervjui se kao kvalitativan istraživački pristup primenjuju u ispitivanju interesa, vrednosti, iskustava, stavova, percepcije dece i mladih u mnogim naučnim disciplinama: psihologiji, širokim oblastima pedagoških istraživanja i posebno područjima školske pishologije, dečje psihijatrije, socijalnog rada. Neosporna je njihova vrednost u ispitivanjima dece i mladih sa posebnim potrebama i problemima u ponašanju, a istraživači su jednoglasni u stavu da ovo jeste tehnika izbora u ispitivanjima osetljivih tema. I pored široke primene ove istraživačke tehnike u ispitivanju dece i mladih i, kako neki autori konstatuju, prave ekspanzije takvih istraživanja u poslednjih 10 godina (Gibson, 2007; Hennessy, Heary, 2005), u metodološkoj literaturi je relativno malo radova posvećeno sistematizaciji principa i specifičnostima primene ove tehnike u ispitivanju mlađe populacije.

Jedna od značajnih prednosti fokus-grupnih intervjua jeste upravo njihova efektna primena u populaciji dece. Deca i mladi veoma lako prihvataju pravila diskusije koja se praktikuju u ovom metodu i, ukoliko se sve pripremi i vodi na odgovarajući način, najčešće su spontani i iskreni u iznošenju svojih stavova. Bitno je pomenuti i činjenicu, potvrđenu u velikom broju istraživanja, koja svedoči o izrazito pozitivnim iskustvima dece u učešću u ovom tipu intervjuisanja. U literaturi se takođe konstatuje da fokus-grupni intervjui, osim što pružaju mogućnost prikupljanja podataka o širokom dijapazonu pitanja, sadrže i edukativni i tranformacioni potencijal za učesnike diskusije (Hyde i sar., 2005).

Upravo je intenziviranje primene fokus-grupnih intervjua u ispitivanju dece i mladih označilo kraj duge tradicije u kojoj su se istraživanja o deci zasnivala na podacima dobijenim ispitivanjem odraslih. Darbišir i drugi (Darbyshire i sar., 2005) kritikuju takvu praksu u kojoj su deca tretirana kao „nedovoljno sofisticirana", „nesposobna da učestvuju u ozbiljnoj diskusiji o svojim potrebama", „nedovoljnih potencijala da misle apstraktno", jednom rečju, „nisu ozbiljni ispitanici".

U literaturi postoji relativna saglasnost oko toga da fokus-grupni intervjui promovišu viši stepen otvorenosti u poređenju sa drugim metodima. Naša iskustva u sprovođenju fokus-grupnih intervjua sa decom i mladima značajno potkrepljuju ovu tvrdnju, pogotovu kada se fokus-grupni intervjui uporede sa individualnim intervjuima. Kada intervjuišete stidljivo dete, i uz velike napore i umešnost, može se dogoditi da se ono tokom celog toka intervjua ne „otvori". Svako insistiranje istraživača da dete sme slobodno iznositi svoje stavove može sa njegove strane biti doživljeno kao pritisak, što ga može još više inhibirati u komunikaciji. Međutim, i najstidljiviji učesnici fokus-grupnog intervjua, u situaciji u kojoj njihovi vršnjaci oko njih slobodno i otvoreno iznose svoja iskustva, u nekom trenutku ispitivanja počinju da učestvuju u diskusiji. Sama situacija u kojoj nisu svi učesnici obavezni da daju odgovore na svako postavljeno pitanje upravo omogućava spontano opuštanje i stidljivih učesnika. Ako se u početku i ne mogu osloboditi da iznose svoja mišljenja, pažljivo ohrabrivanje od strane istraživača tokom diskusije na iznošenje „još nekog" iskustva i mišljenja podstiče i ovakve učesnike da se uključe u diskusiju.

Onda kada istraživači procene da je za potrebe rešavanja postavljenog problema i ostvarenja projektovanih istraživačkih ciljeva adekvatno primeniti metodu

fokus-grupnog intervjua, predstoji faza brižljivog planiranja i opsežnih priprema za realizaciju intervjua. Kao i kod drugih kvalitativnih istraživačkih tehnika, faza pripreme za sprovođenje samog prikupljanja podataka traje dugo i od adekvatnosti odluka donesenih u ovom segmentu istraživanja i kvaliteta priprema najdirektnije zavisi uspeh celog istraživačkog poduhvata. Kao i u svakom drugom istraživanju, uspeh istraživačkog projekta u kojem je primenjen fokus-grupni intervju zavisi od precizno utvrđenog predmeta i cilja istraživanja. Tek precizno definisanje ovih temeljnih pitanja može voditi adekvatnom određenju pitanja o kojima će se diskutovati, plana uzorka, broja diskusija, pripreme vodiča za diskusije, izbora i uređenja mesta za vođenje intervjua, sprovođenja samog intervjua, analize podataka i pisanja izveštaja.

U daljem tekstu ćemo pokušati da rezimiramo osnovne metodološke principe i elemente istraživanja u kojima se primenjuje fokus-grupno intervjuisanje oslanjajući se, kako na iskustva brojnih istraživača širom sveta, tako i na sopstvena iskustva u primeni ove istraživački tehnike u istraživanjima sa decom i mladima u Srbiji.

SASTAV GRUPE

Dizajn uzorka se i u ovom tipu istraživanja kreira prema problemu i postavljenim ciljevima istraživanja, kao i tipu istraživačkog projekta u sklopu kojeg se sprovodi fokus-grupno ispitivanje. Fokus-grupni intervju se zasniva na ideji razvijanja socijalne interakcije unutar grupe učesnika. Grupnu dinamiku u fokus-grupnom intervjuu treba usmeravati na način da se omogući dobijanje slobodnih i iskrenih odgovora ispitanika u situaciji njihove međusobne interakcije. Funkcija socijalne dinamike ogleda se u uspostavljanju uloga i otkrivanju situacija u kojima se minimizuju tenzije među učesnicima, a optimizuju efekti njihove saradnje (Hamel, 2001). Uspešnost fokus-grupnog intervjua i validnost podataka dobijenih na taj način u ogromnoj meri zavise od stepena u kojem su ispitanici mogli da iskreno i otvoreno iznose svoje poglede tokom diskusije. Proces uspešnog upravljanja grupnom interakcijom na kojoj počiva ova tehnika zato zahteva razumevanje pravca i stepena uticaja glavnih varijabli na grupno ponašanje ispitanika. Individualne karakteristike učesnika će uticati na ponašanje drugih učesnika, kvalitet interakcije, koheziju i kompatibilnost grupe, čime se stvara ambijent u kojem će se učesnici osećati slobodni ili skučeni, dovoljno motivisani ili ravnodušni, opušteni ili uplašeni.

Grupna interakcija, koja je bitan preduslov kvaliteta dobijenih podataka, umnogome zavisi od individualnih socijalnopsiholoških osobina učesnika, poput intra/ekstravertnosti, socijabilnosti, prijatnosti, otvorenosti za nova iskustva itd. Ovo je važno i prilikom izbora ispitanika i tokom vođenja razgovora, kada moderator mora ostvariti optimalan stepen kohezije među članovima fokus-grupe. Od značaja mogu biti i drugi činioci: fizičke osobine (izgled), pol, uzrast, socijalni status itd. – sve njih treba imati u vidu pri komponovanju grupe, a u skladu s predviđenom temom dijaloga, pošto u raznim kontekstima dolaze do izražaja različite crte ličnosti, kako neposredno, tako i kroz interpersonalni uticaj (u smislu kompatibilnosti i kohezije).

Iako iskustva brojnih istraživača sugerišu komponovanje istopolnih grupa i preporučuju da se učesnici u istoj grupi međusobno ne poznaju, odluke o ovim i mnogim drugim dilemama se moraju usklađivati sa prirodom i zahtevima svakog konkretnog istraživačkog projekta.

Nesumnjivo je važno znati da karakteristike svakog posebnog člana grupe utiču na stepen grupne kohezije i kompatibilnosti i prirodu interakcije. Tu posebno mislimo na kompleks ličnih karakteristika, čije upoznavanje najčešće zahteva puno vremena. Poželjno je da, pre konačne odluke o izboru dece za učešće u fokus-grupnom intervjuu, istraživač proveri za svako pojedinačno dete kakav mu je temperament, da li je impulsivno, hiperaktivno, ima probleme sa pažnjom, da li je plačljivo, ima li probleme sa govorom, problematično ponašanje, je li u stanju da bude koncentrisano za predviđeno vreme trajanja intervjua. Za sve ovo možemo pitati nastavnike, te na osnovu njihovih zapažanja doneti odluku o učešću u intervjuu dece sa nekim problemom i formiranju posebnih grupa dece za koje možemo pretpostaviti da će biti balansirane. Međutim, često istraživač nije u prilici da detaljno upozna učesnike fokus-grupnog intervjua da bi, kako se sugeriše u literaturi, pravilnim kombinovanjem osoba sa kompatibilnim intrapersonalnim karakteristikama, obezbedio plodnu socijalnu interakciju. Teško je unapred projektovati idealnu kombinaciju učesnika sa određenim ličnim osobinama. Najčešća je situacija da je istraživač u mogućnosti da prethodno upozna samo neke osobine ispitanika, a da sve eventualne probleme koji se jave tokom diskusije kao posledica inkompatibilnosti psihičkih obeležja ispitanika ublažava opreznim vođenjem diskusije.

Vrlo često deca tokom same diskusije formiraju svoja mišljenja o nekom pitanju, što se dešava pod direktnim ili indirektnim uticajem drugih učesnika. Uspostavlja se intenzivna interakcija ne samo između istraživača i ispitanika, nego u mnogo većoj meri između samih učesnika. Ispitanici međusobno komentarišu iskustva, slažu se, konfrontiraju, kritikuju jedni druge. Prostorija u kojoj se održavaju fokus-grupni intervjui u pravom smislu se može nazvati socijalnom laboratorijom.

UZRAST ISPITANIKA

U literaturi (Vaughn i sar., 1996; Heary, Hennessy, 2002) pominje se uzrast od 6 godina kao donja starosna granica za učešće u intervjuu, a to se argumentuje činjenicom da deca nižeg uzrasta još uvek nemaju dovoljno razvijen jezik za strukturisanu diskusiju i da bi njihove iskaze bilo teško interpretirati pravilno. Svojim dosadašnjim praktikovanjem fokus-grupnih intervjua u brojnim istraživačkim projektima imali smo priliku da intervjuišemo decu od 9 godina i stariju. Uopšteno se može reći da što su deca mlađa, njihovo učešće u diskusiji je spontanije, a njihovi odgovori iskreniji. U starijim uzrasnim dobima jasnije se uočavaju trendovi manje otvorenosti, a iskrenost ustupa mesto davanju društveno poželjnih odgovora. U isto vreme, što su deca mlađa, teže je i zahtevnije organizovati i sprovoditi fokus-grupne diskusije. Horner (Horner, 2000) ističe da je primena ovog metoda upravo nezamenjiva u ispitivanju dece predadolescentnog uzrasta (11 do 14 godina) koja pokazuju uzrdžanost u individualnim intervjuima.

Sumirajući iskustva moderatora sa bogatom praksom vođenja fokus-grupnih intervjua sa decom Kriger (Krueger, 2000) navodi da je sa decom mlađom od 9

godina vrlo teško voditi diskusiju, jer na tom uzrastu deca nemaju mnogo iskustva sa situacijama u kojima treba da slušaju druge pre nego što dobiju priliku da odgovore. Fokus-grupne diskusije sa decom uzrasta od 12 do 15 godina haotične su i preporučuje se da se sprovode odvojene diskusije sa dečacima i devojčicama. Deca starija od 14–15 godina u stanju su da bolje slušaju i dele poglede sa drugima.

Istraživači su gotovo saglasni u stavu da grupe treba da budu uzrasno homogene, i da se najbolji rezultati postižu u grupama dece i mladih kod kojih razlika u godinama nije veća od 1-2 godine (Kennedy i sar., 2001; Hennessy, Heary, 2005). Ova preporuka se argumentuje potrebom da se obezbedi da deca budu na približno istom mentalnom nivou razvoja. Veće razlike u tom pogledu sasvim bi sigurno proizvele povlačenje mlađe dece, koja bi se osetila nedovoljno iskusnom i sposobnom za diskusiju sa starijim drugovima. Horner (Horner, 2000) navodi iskustva u kojima su, u situaciji značajnijih razlika u uzrastu dece, stvarani disbalansi u kojima su dominirala starija ili mlađa deca, ili su čak isključivala jedna drugu iz diskusije.

VELIČINA GRUPE

Fokus-grupno intervjuisanje dece zahteva nešto drugačije principe i organizaciju ispitivanja. Najpre, iskustva govore da grupe sastavljene od dece treba da budu manje u odnosu na grupe odraslih i da je 5–6 ispitanika optimalna veličina grupe. Pri tome, glavni faktor za odluku o veličini grupe treba da bude uzrast ispitanika. U slučaju intervjuisanja mlađe dece (do 8 godina) preporučuju se grupe od 4 do 5 (Morgan i sar., 2002) ili 6 dece (Kennedy i sar., 2001). Govoreći iz iskustva vođenja marketinških fokus-grupnih intervjua, Edmunds (Edmunds, 1999) savetuje da se sa mlađom decom planiraju mini-grupe (5 ili 6 učesnika), a sa tinejdžerima uzrasta od 13 do 19 godina potpune fokus-grupe (8 do 10 učesnika). Sumirajući iskustva mnogih praktičara ove istraživačke tehnike, Henesi i Heri (Hennessy, Heary, 2005) navode da je opšta preporuka da broj učesnika ne bude manji od pet i veći od osam i podsećaju da u manjim grupama postoji opasnost od toga da se diskusija pretvori u paralelne intervjue, a u većim je mnogo teže održavati fokusiranost diskusije.

TRAJANJE INTERVJUA

Stručnjaci za primenu fokus-grupa u pedagoškim i psihološkim istraživanjima (Vaughn i sar., 1996; Gibson, 2007) preporučuju da se trajanje samog intervjua prilagodi uzrastu dece i da sa decom mlađom od 10 godina ne treba da traje duže od 45 minuta, a sa decom uzrasta od 10 do 14 godina ne duže od 60 minuta. Sumirajući iskustva intervjuisanja dece uzrasta od 7 do 11 godina, pojedini autori (Morgan i sar., 2002) navode da su najproduktivniji intervjui bili oni čija je ukupna dužina bila 40 minuta, a bili su podeljeni na dve sesije od po 20 minuta, između kojih su deca mogla da se osveže i da ustanu. Naša iskustva govore da deca srednjoškolskog uzrasta (14–18 godina) bez problema aktivno učestvuju u diskusijama od 90 minuta, što se približava dužini trajanja intervjuisanja odraslih (Đurić, Popović-Ćitić, 2007; Popović-Ćitić i sar., 2009), dok je za decu osnov-

noškolskog uzrasta pogodnije da diskusije ne traju duže od 45 minuta (Popović-Ćitić i sar., 2009b). U svakom slučaju, moderator mora biti spreman da prekine diskusiju onda kada deca počinju da pokazuju vidljive znake umora ili dosade i da je produži ukoliko primeti zainteresovanost i inenzivno učešće dece.

ULOGA MODERATORA

Praktičari ove istraživačke tehnike su saglasni u isticanju značaja adekvatnog izbora moderatora koji će voditi fokus-grupni intervju sa decom. Moderisanje dečjih fokus-grupnih intervjua zahteva veliku sposobnost istraživača da stimuliše njihovo učešće, spremnost na iznenadne situacije koje mogu narušiti diskusiju i veštinu kontrolisanja interakcije, koja često može biti intenzivirana do takve mere da dovodi u pitanje nastavak diskusije. Uloga moderatora podrazumeva značajne aktivnosti: on čini da se grupa oseća komforno, održava fokusiranost diskusije na planirana pitanja, obezbeđuje ravnopravno učešće svih ispitanika. Uspešno moderisanje fokus-grupnim intervjuom zahteva dobro poznavanje tehnika intervjuisanja i grupne dinamike, kao i posebne liderske sposobnosti.

Sve su ovo okolnosti o kojima treba razmišljati pri izboru istraživača koji će sprovoditi fokus-grupne intervjue sa decom. Takva osoba treba da ima poseban talent da decu motiviše da govore, da bude poverljiva, poštovana, tolerantna, sa smislom za humor i spremna da sluša. Odabrane osobe treba da znaju kako da razgovaraju sa decom, da ih slušaju, da se šale i zabavljaju sa njima.

Morou i Ričards (Morrow, Richards, 1996) smatraju da je najveći etički problem u istraživanjima koja se sprovode sa decom disparitet u moći i statusu između odraslih moderatora i dece učesnika. Odnos između moderatora i dece treba graditi kroz uspostavljanje optimalnog balansa moći aktera uključenih u diskusiju. Decu treba uveriti da je moderator neko ko nije tu da ih disciplinuje ili sudi o njihovom ponašanju ili stavovima, već osoba koja će slušati o njihovom iskustvu i razumeti kako se oni osećaju (Hennessy, Heary, 2005). Značajno je da se u rasporedu sedenja planira da moderator zauzima isti položaj kao i učesnici (za okruglim stolom, na podu sa manjom decom). Ukoliko su učesnici diskusije tinejdžeri važno je da moderator bude mlađa osoba čime ćemo izbeći njegovo povezivanje sa roditeljima ili nastavnicima učesnika. Istraživači preporučuju da se deca moderatoru obraćaju ličnim imenom bez naglašavanja profesionalne pozicije ili akademske titule. Dodaćemo, značajno je i da se moderator tokom diskusije obraća deci ličnim imenom, čime će naglasiti značaj učešća svakog od njih. Sa druge strane, ovo će biti velika pomoć u kasnijoj identifikaciji učesnika prilikom transkripcije sadržaja diskusije koja u slučaju mlađih učesnika često može da bude pravi izazov za istraživače.

Dečje fokus-grupne diskusije mogu da budu intenzivne, haotične, često je potrebna velika veština moderatora da diskusiju drži fokusiranu na temu i predviđena pitanja. Istovremeno, moderator mora da vodi računa o tome da svako dete ima priliku da izrazi svoj stav, da podstakne povučenu i stidljivu decu da se uključe, a ne dozvoli energičnoj ili pričljivoj deci da dominiraju diskusijom i tako ometaju ravnopravno učešće mirnije dece. Dalje, često su odgovori dece nedovoljno jasni, konfuzni, kontradiktorni, dvosmisleni. Moderator mora koncentrisano da prati tok diskusije i bude spreman da od učesnika zatraši pojašnjenja, ar-

gumentaciju. Od ogromnog je značaja da moderator za svaku izrečenu katogoriju stava utvrdi da li je reč o konsenzusu ili unutar grupe postoje različita mišljenja o svakom konkretnom pitanju. Najlakše je to učiniti konstantnim podsticanjem svih učesnika na iznošenje sopstvenog stava i pitanjem da li neko ima drugačiju ideju, odnos, iskustvo.

Kompleksnost brojnih aktivnosti koje treba obaviti kako oko neposredne pripreme, tako i u samom izvođenju fokus-grupnog intervjua sa decom i mladima, zahtevaju da se sve češće uvodi praksa da moderator ima asistenta, koji mu pomaže (Vaughn i sar., 1996, Kidd, Parshall, 2000). Tokom diskusije bi moderator mogao da se fokusira na grupni proces, upravlja diskusijom i usmerava je na istraživačka pitanja i vodi kratke beleške (Peterson-Sweeney, 2005), a asistent bi se starao o uvođenju ispitanika kako oni pristižu, njihovom smeštanju, upoznavanju, posluženju, beleženju diskusije, audio-snimanju i drugim propratnim aktivnostima. Asistent bi takođe mogao da verifikuje glavne tačke diskusije svake grupe, ili ponudi usmeni izveštaj sa svojim zapažanjama.

VREME I MESTO ODRŽAVANJA INTERVJUA

Usklađivanje raznih aspekata prostorno-vremenskog aranžmana često iziskuje znatnu dovitljivost istraživača. Istraživači moraju veoma pažljivo izvršiti ovaj izbor, jer mesto na kojem se sprovodi intervju može da bitno utiče na kvalitet diskusije. U slučaju intervjuisanja dece ovo postaje zaista imperativ. Deca se, u mnogo većoj meri nego odrasli, ponašaju u skladu sa kontekstom u kojem se nalaze. Skoro da postoji srazmera u stepenu formalizovanosti mesta održavanja diskusije i njihovog ponašanja. To nam veoma ilustrativno pokazuje iskustvo koje su imale Grin i Hart (Green, Hart, 1999). Onda kada su diskusije održavane u prostorijama osnovne škole, deca su bila ljubazna, podizala su ruke kada su htela da dobiju reč. Međutim, u diskusijama koje su održavane u osetno manje formalnom ambijentu dečjeg kluba deca su se ponašala sasvim drugačije: smejala su se, šalila, prekidala diskusiju, igrala se, pa čak i tukla.

Iskustva nekih istraživača, međutim, ukazuju na značajnu prednost održavanja fokus-grupnih intervjua sa decom van školskih prostorija. Na taj način se, smatraju Morgan i saradnici (Morgan i sar., 2002), uspostavlja prirodniji odnos između moderatora i dece, jer, sve dok se intervju sprovodi u školi, decu je teško ubediti da moderator nije nastavnik sa kojim treba biti formalan i suzdržan. Uz izbor interesantno dizajnirane prostorije u lokalnoj zajednici za sprovođenje intervjua, ovi istraživači sugerišu i sedenje na podu sa decom manjeg uzrasta, oslovljavanje moderatora ličnim imenom, izražavanje terminima koje koriste deca. U literaturi se kao moguća mesta održavanja fokus-grupnih intervjua sa mlađom populacijom pominju i muzeji, zoološki vrtovi, umetnički centri (Gibson, 2007) i skreće pažnja da se sa mlađim kategorijama dece izbegavaju mesta koja su za njih nepoznata i mogu da proizvedu anksiozan osećaj (Kennedy i sar., 2001). U svakom slučaju treba voditi računa da prostorija u kojoj se sprovodi fokus-grupni intervju ima adekvatnu veličinu, osvetljenje, temperaturu što će garantovati komfor učesnika. Jako je značajno i dobro organizovati prostor za sedenje, najbolje je da to bude u krug, tako da učesnici i moderator mogu da imaju kontakt pogledom, što će osnažiti interakciju (Hennessy, Heary, 2005; Dilorio i sar., 1994;

Krueger, 1988). Ukoliko postoje uslovi za prethodnu identifikaciju profila učesnika, raspored sedenja treba organizovati tako da potencijalno dominantni učesnici sede na strani stola gde i moderator, a stidljivi i povučeni učesnici sede preko puta moderatora što će njemu omogućiti intenzivniji kontakt očima i podsticanje takvih učesnika na diskusiju (Krueger, 2000).

Termine ispitivanja treba prilagoditi dnevnim obavezama dece, pri čemu ćemo voditi računa o njihovom rasporedu obaveza u školi, vannastavnim aktivnostima, odmoru, učenju i zadacima. U svakom slučaju istraživački tim se treba prilagođavati rasporedu dece i izbegavati ispitivanja koja bi se organizovala nakon intenzivnijih obaveza dece, pri čemu se kod mlađih kategorija isključuje mogućnost intervjuisanja u večernjim satima. Alternativno, intervjuisanje se može sprovoditi i u dane vikenda, za šta nam je potrebna saglasnost roditelja dece.

PITANJA ZA FOKUS-GRUPNI INTERVJU

Pitanja koja se pokreću u fokus-grupnim diskusijama sa decom moraju se formulisati na jednostavan, jasan i deci razumljiv način. Moderator mora, posebno kada su učesnici mlađa deca, da proveri njihovo razumevanje pojmova i pitanja koja se diskusijom pokreću. Deca koriste žargon, imaju poseban način izražavanja stavova, uzrasno diferencirana razumevanja stvari. Zato se preporučuje da se pre intervjuisanja formulacije pitanja proveravaju sa decom sličnog uzrasta. Tako će se otkloniti sve eventualne jezičke nejasnoće i formulacije pitanja prilagoditi načinu izražavanja ispitanika. Ako želimo da znamo šta oni o nečemu misle, moramo da budemo sigurni u pogledu njihovog razumevanja pojmova koje mi pokrećemo. Ako želimo znati da li se oni osećaju bezbedno u školskom okruženju, najpre ćemo ih zamoliti da nam navedu sve situacije u kojima su oni uplašeni za sebe, osećaju se nesigurno ili na neki način ugroženo. Tek tako ćemo saznati njihov „diskurs bezbednosti". Ako je predmet istraživanja narkomanija kod mladih, moramo biti sigurni na šta tačno deca misle kada koriste za nas razumljiv izraz „narkomanija". Ključna pitanja se deci postavljaju tek nakon prethodnih pojmovnih razjašnjenja.

Naša iskustva u sprovođenju fokus-grupnih intervjua sa decom i mladima pokazuju da se u ovom tipu ispitivanja veoma plodno mogu primeniti različiti tipovi vežbi i učesničkih aktivnosti (Đurić, 2005; Đurić, Popović-Ćitić, 2007). Pomoćna sredstva i tehnike mogu uključivati razne verbalne i neverbalne podsticaje i instrumente za reljefnije izražavanje stavova (slike, dijagrami, napisi u štampi itd). Najčešće korišćene pomoćne tehnike jesu crtanje, igranje uloga, popisivanje, rangiranje, mapiranje, lične priče, kao i razni oblici projektivnih tehnika. Cilj svih ovih pomoćnih sredstava i tehnika čini dobijanje produbljenijih odgovora kroz olakšavanje i obogaćivanje grupne diskusije. Deca ovakve aktivnosti doživljavaju kao igru, a interaktivna priroda takve diskusije značajno pojačava njihovu pažnju i koncentraciju i kod njih osnažuje osećaj zajedničkog učešća (Gibson, 2007; Hennessy, Heary, 2005; Veale, 2005, Yuen, 2004).

SPROVOĐENJE FOKUS-GRUPNOG INTERVJUA

I deci treba, kao i odraslima, objasniti ciljeve diskusije i pravila diskutovanja. Kada intervjuišemo decu, posebno je važno da im objasnimo prirodu grupnog diskutovanja i način vrednovanja njihovih odgovora. To neće biti školsko ocenjivanje, na koje su oni navikli, ne postoje ispravni i pogrešni odgovori, već će se vrednovati njihovo iskreno iznošenje mišljenja, iskustava, emocija, reakcija. Dalje, njihovi odgovori će biti poverljivi, koristiće se samo za potrebe istraživanja, pri čemu je značajno da ni oni ne otkrivaju detalje diskusije drugima. Pri tome se očekuje da svako od njih iznosi sopstveno mišljenje i iskustvo, a da se ne povodi za iskazima drugih. Treba im pojasniti status prisutnih istraživača i razjasniti uloge svih aktera uključenih u proces intervjuisanja. Detaljnost tih uvodnih obaveštenja će svakako zavisiti od uzrasta učesnika.

Deca saopštavaju sopstveno iskustvo koristeći svoje izraze, a u tome ničim nisu sputani. Istraživač vodi diskusiju tako što postavlja opšta pitanja o segmentima problema o kojem se diskutuje. Sva njegova dodatna ispitivanja i podsticanja mogu (a donekle i moraju) da prate način izražavanja učesnika. Diskusija se može produbljivati i širiti u pravcu koji se pokaže kao najplodonosniji za prikupljanje relevantnih podataka. Ova fleksibilnost svakako daje prednost fokus-grupnom intervjuisanju u odnosu na strukturisane upitnike, u kojima nije moguće dodatno ispitivanje, razjašnjenje odgovora, ilustrovanje stavova, davanje primera, argumentovanje, a preliminarno predviđena struktura upitnika ponekad može da ostavi po strani oblasti koje su možda bitne za ispitivani problem a koje istraživači nisu anticipirali, tj. koje se kristališu tek tokom same diskusije. Daleko labavija strukturisanost fokus-grupnog intervjua uvek omogućava eventualna pomeranja fokusa na podteme za koje se iz diskusije uoči da su značajne.

Istraživači se slažu da je prvih petnaest minuta presudno za uspostavljanje spontane atmosfere u grupi. U praksi primene ove tehnike razvijan je čitav sistem različitih pristupa što lakšeg uvođenja dece u fokus-grupnu diskusiju. Deca se mogu predstavljati, pa onda preslušavati svoje predstavljanje sa snimka. Takođe ih možemo angažovati da zajedno sa moderatorom ispisuju svoja imena na pločice ili im pripremiti neku kratku igru. Stariju decu ćemo pitati da nam redom kažu koja je njihova omiljena TV emisija, ili hobi, koju muziku vole da slušaju. Nakon predstavljanja moderatora i dece, kreće se u diskusiju tako što se najpre postavlja najopštije pitanje, a za njim će slediti pokretanje specifičnijih pitanja. Na kraju diskusije moderator će pokušati da rezimira glavne ideje koje su se čule tokom diskusije i proveri sa učesnicima da li se oni slažu sa takvom interpretacijom njihove diskusije (Hennessy, Heary, 2005). Takođe se preporučuje da se učesnici upitaju da li imaju još nešto da dodaju onome što se tokom diskusije čulo.

Tok diskusije se može beležiti audio ili video snimanjem. Da podsetimo, fokus-grupni intervju podrazumeva kako intervjuisanje grupe učesnika, tako i posmatranje svih njihovih reakcija i ponašanja tokom diskusije. Iz analizirane prakse sprovođenja fokus-grupnih intervjua sa decom i mladima, možemo zaključiti da se istraživači mnogo češće odlučuju za audio-snimak. Iako se videosnimanjem beleže i neverbalne reakcije ispitanika, činjenica je da prisustvo kamera može da ometa spontanost dece (Krueger, 2000). Istraživač će ispitanicima objasniti svrhu snimanja diskusije i od njih dobiti usmeno odobrenje: to će njemu omogućiti

da se posveti vođenju razgovora, umesto da sve vreme pravi beleške o onome što su rekli diskutanti. Već je ovakvo objašnjenje sasvim dovoljno da uveri ispitanike u neophodnost snimanja. Za vreme diskusije moderator vodi beleške o neverbalnom ponašanju i reakcijama ispitanika, beleži izraze facijalne ekspresije i gestikulacije kojima učesnici izražavaju svoje slaganje ili neslaganje. Da bi ti podaci bili što upotrebljiviji, neophodno je unapred napraviti plan diskusije, koji bi podrazumevao skicu u kojoj će moderator upisivati svoja zapažanja u rubrikama vezanim za određeno pitanje i određeni deo diskusije. Tako će se ta zapažanja kasnije lako umetnuti u transkripte diskusije. Moderator može uz belešku o određenoj reakciji upisati simbol za ispitanika koji tako reaguje, što dodatno precizira kasniju identifikaciju i povezivanje verbalnih iskaza sa neverbalnim reakcijama. Beleženje emocija i reakcija ispitanika (ljutnja, ironija, zbunjenost, neodlučnost) koje su pratile njihove verbalne iskaze omogućiće ispravnu interpretaciju dobijenih podataka. Moderator treba da ima poseban list na kojem će upisivati ključne ideje oko glavnih pitanja koje je identifikovao tokom diskusije. To je podesan način primarnog sistematizovanja dobijenih iskaza. Na takav način uspostavljena lista biće veoma značajna za kasniju analizu sadržaja diskusije i može da posluži kao dobar analitički okvir za organizaciju i obradu celokupnog transkribovanog materijala.

ANALIZA PODATAKA

Analiza podataka prikupljenih tokom fokus-grupnog intervjuisanja vrši se na sličan način kao i u drugim kvalitativnim istraživanjima i mora biti sistematična, postupna, proverljiva i kontinuirana (Krueger, 2000), tj. podložna reviziji. Analiza podataka dobijenih u fokus-grupnim intervjuima sa decom i mladim uglavnom sledi principe analize diskusije sa odraslim, pa ćemo ovde samo naznačiti najčešće primenjivane postupke u ovoj značajnoj fazi istraživanja.

Kao i u slučaju drugih istraživačkih tehnika, i ovde način analize i obrade dobijenih podataka mora da sledi osnovna istraživačka pitanja i ciljeve istraživanja. Ukoliko se fokus-grupni intervjui primenjuju kao eksplorativna tehnika za prikupljanje podataka u preliminarnim fazama istraživanja, analiza dobijenih podataka će slediti zahteve i biti u funkciji ostvarenja ciljeva glavnog istraživačkog projekta. U takvom slučaju će osnovni istraživački zahtev proširivanja znanja o temi o kojoj se ne zna mnogo biti sasvim adekvatno ostvaren jednostavnim deskriptivno-narativnim izveštajem. Ukoliko je svrha fokus-grupnih intervjua bila generisanje tema za oblikovanje istraživačkog instrumenta za kasnije anketno ispitivanje, analiza će slediti ovu sasvim specifičnu potrebu. U multimetodskim istraživanjima podaci dobijeni primenom ove tehnike komplementarno će se analizirati sa podacima dobijenim primenom drugih tehnika (Đurić, 2007).

Svaka analiza podataka počinje beleženjem transkripta intervjua, a kvalitetna transkripcija je apsolutni preduslov pouzdane i tačne analize podataka. Transkripti sadrže samo izgovorene misli, zato će ih ispitivači i posmatrači, prisutni na diskusiji, dopuniti svojim beleškama vođenim za vreme diskusije, a koje se odnose na sva zapažanja o neverbalnim reakcijama ispitanika, gestikulacijama, određenom tipu ponašanja učesnika. Naredni postupak u fazi analize odnosi se na indeksiranje podataka kojim se svi podaci koji se odnose na neku određenu

temu objedinjavaju i na taj način postaju podesni za dalje analitičke postupke, pre svega kodiranje. Najčešće se indeksiranje sprovodi tako što se podaci objedinjavaju u posebnim zaglavljima koja se odnose na određene teme. Na ovom nivou analize mogu se koristiti različiti kompjuterski programi koji upravo omogućavaju znatno brže pretraživanje i organizovanje materijala.

Ukoliko je istraživač tokom samog intervjuisanja sačinio listu glavnih ideja koje su se čule tokom diskusije, analiza će se naslanjati na taj početni sumarni materijal. Primarno identifikovane ključne ideje mogu se tokom dalje analitičke obrade precizirati i dopunjavati. Generalna preporuka glasi da se pre započinjanja kodiranja detaljno iščitava celokupan transkribovani tekst. Na sledećem koraku možemo uspostavljati kodove za dalju klasifikaciju podataka. Obično se ovaj deo analize odvija kroz nekoliko koraka. Sekvencijalnost analize nam obezbeđuje da na svakom sledećem koraku možemo dalje razvijati sistem kodova i tako što preciznije sistematizujemo građu. Tokom ovog procesa vrši se izbor delova materijala koje ćemo koristiti kao navode u izveštaju.

Interpretacija mora obuhvatiti procenu značaja razmatranih tema (na osnovu frekvencije i dužine i entuzijastičnosti raspravljanja o njoj), njihove relativne važnosti za pojedine socio-demografske podgrupe, sagledanje učesničke percepcije obrađenih tema i druge smisaone aspekte društvenog stava o ispitivanoj problematici, uključujući i intergrupnu komparativnu analizu, tj. utvrđivanje diferencijalnog značaja za pojedine specifične stratume uzorka. Dodatni analitičko-interpretativni postupci pre svega su analitička indukcija (analiza devijantnih slučajeva), logička (tj. smisaona) analiza i izvesni modaliteti analize sadržaja. Ti postupci obuhvataju formulisanje početne eksplanatorne ili interpretativne hipoteze, koja se onda upoređuje s kvalitativnim podacima i ustanovljava da li ih može uspešno uklopiti. Ovo, opet, podrazumeva preliminarno razjašnjavanje svih višesmislenosti, dilema i nepreciznosti. Analiza sadržaja, u svojim raznim vidovima, primenjuje se za egzaktniju klasifikaciju podataka, ponekad i sa izvesnim kvantitativnim parametrima.

Napokon, u završnoj fazi, koju čini sastavljanje izveštaja, preispituju se i rezimiraju sva zapažanja i ustanovljene zakonomernosti i obrasci nastali tokom izvođenja intervjua, analize i interpretacije. Podaci se moraju prikazati sažeto, ali onoliko živopisno koliko dopušta sama tema. Osim pisanog izveštaja, ponekad se koriste i skraćeni oblici, usmeni i elektronski, kao i preliminarni i biltenski izveštaj, koji po pravilu sadrže samo najbitnije elemente istraživanja. Ozbiljni izveštaji iz akademskih istraživanja moraju da sadrže detaljan opis karakteristika ispitanika i primenjene procedure za njihov izbor, kao i sve relevantne podatke o ciljevima istraživanja, broju, veličini i trajanju diskusionih grupa, mestu i vremenu održavanja diskusija, proceni kvaliteta dobijenih podataka, načinu kontrole validnosti i pouzdanosti dobijenih podataka, načinu primenjene analize.

ETIČKI PROBLEMI PRIMENE FOKUS-GRUPNOG ISTRAŽIVANJA KOD DECE I MLADIH

Etički problemi u fokus-grupnim istraživanjima uglavnom su slični problemima koji se javljaju u praktikovanju drugih kvalitativnih metoda ispitivanja. Ipak, ovde treba obratiti pažnju na još neke aspekte fokus-grupne procedure u kojima

se ovi problemi mogu dodatno usložniti. Istraživači (Hill, 2005,1998; Hennessy, Heary, 2005) upozoravaju na dva takva aspekta: najpre, učesnici dele svoja iskustva ne samo sa istraživačem, već i sa celom grupom, a intenzitet diskusije može nekada biti stresan za učesnike.

Ispitanici svoje iskaze saopštavaju javno, u prisustvu drugih učesnika diskusije. Ovo posebno može biti problematično u slučajevima istraživanja osetljivih tema. U ovakvom tipu istraživanja često se dešava da ispitanici, poneseni impulsom grupe koja ih pažljivo sluša i sa njima saoseća, saopštavaju i neka veoma privatna iskustva. Iskusan istraživač mora doneti odluku kako da ovaj problem reši. Jedna mogućnost se sastoji u tome da se ispitanik obazrivo prekine u iznošenju sasvim privatnih i ličnih podataka iz svog života (Day i sar., 2006). Ukoliko bi, međutim, takvo prekidanje izazvalo remećenje grupne dinamike, ispitanike koji su u svojim diskusijama bili otvoreni u iznošenju privatnih informacija, treba, nakon završene diskusije, dodatno uveriti da će se transkripti sa njihovim diskusijama koristiti samo u svrhe konkretnog istraživanja i da se, pri tom, njihov identitet neće otkrivati (Đurić, 2007).

Treba pomenuti i mogućnost naknadne zabrinutosti ispitanika zbog onoga što su, poneseni ambijentom grupne diskusije, rekli o sebi. Ovaj problem se dodatno komplikuje kada se ispitanici međusobno poznaju, a posebno kada je tema ispitivanja osetljiva. Morgan (Morgan, 1998) predlaže skup sugestija kako da istraživač izađe na kraj u situacijama kada tokom diskusije ispitanici reaguju stresno. Najbitnije je stalno ih podsećati na to da je učešće u diskusiji dobrovoljno, dozvoliti im da odu ako osete potrebu, zamoliti ih da naprave pauzu u diskusiji. Najčešća negativna posledica otvorenog učešća u diskusiji jeste javljanje kod ispitanika osećanja sopstvene slabosti i nemoći. Opet, ova je situacija češća kod ispitanica i u onim istraživanjima koja se odnose na sferu diskutovanja o ličnim problemima.

Svi ovi problemi se u slučaju ispitivanja dece i mladih mogu intenzivirati. Podsećamo da međunarodni istraživački standardi nalažu da istraživači traže dozvolu od roditelja za učešće dece u diskusiji. U tu svrhu je najbolje poslati pismo roditeljima. Treba navesti sve elemente na osnovu kojih bi roditelji mogli da odluče oko učešća svog deteta u istraživanju. Na kraju pisma se roditeljima ponudi prostor za njihov potpis ukoliko su saglasni sa učešćem deteta. Međutim, učešće dece u diskusiji ne sme se zasnivati samo na formalnom sporazumu između istraživača i roditelja dece. Istraživači moraju da budu osetljivi i u pogledu želje samog deteta za učešćem i budu spremni da poštuju dečje odbijanje učešća. Posebno su problematične situacije u kojima deca, i pored sopstvene želje da učestvuju u istraživanju, ne dobiju dozvolu svojih roditelja za takvo učešće. Ukoliko je većina njihovih drugova dobila pristanak roditelja, ona se mogu osećati postiđenim i poverovati da su van nečega što je važno ili zabavno.

Deca su, dalje, sklonija nego odrasli da prepričavaju iskaze drugih koje su čuli tokom diskusije, što može da povredi neke učesnike. Zato moderator mora na samom početku objasniti pravila kojih bi svi učesnici trebalo da se drže i nakon završetka istraživanja (Đurić, 2007). Hil (Hill, 1998) sugeriše da se deci već u uvodnom predstavljanju kaže da o svom iskustvu u diskusiji drugima mogu pričati samo uopšteno, bez otkrivanja detalja o onome o čemu su ostali učesnici govorili. Istraživači nalažu poseban oprez u slučaju da je predmet diskusije osetljive prirode (razvodi roditelja, seksualno ponašanje, iskustvo nasilja itd). Smit (Smith,

1995) savetuje da moderator mora pažljivo da nadgleda eventualnu pojavu stresa kod učesnika i bude pripravan da pravovremeno interveniše, a preporučuje i prisustvo osobe sa kliničkim iskustvom koja bi mogla da pruži stručni monitoring »nivoa komfora« učesnika tokom diskusije.

Svi akteri uključeni u proces planiranja i realizacije istraživanja koje podrazumeva primenu ove tehnike moraju da budu svesni eventualnih negativnih posledica učešća i pripravni da u najvećoj mogućoj meri zaštite ispitanike.

ZAKLJUČAK

Rapidno uvećanje primene fokus-grupnih intervjua u protekloj deceniji svedoči o tome da su istraživači uvideli velike potencijale koje ova tehnika pokazuje u istraživanjima dece i mladih. Praktičari ove tehnike ističu brojne prednosti koje fokus-grupni intervjui imaju u odnosu na druge tehnike. Diskusije sa decom se aranžiraju u sigurnom vršnjačkom ambijentu koji je njima blizak i podseća ih na njihovo uobičajeno druženje. U situaciji slobodnog razgovora učesnika uspostavlja se optimalan balans moći dece uključene u istraživanje u odnosu na istraživače kao odrasle osobe, što je inače problematično u formatu individualnih intervjua. Fleksibilna priroda grupne diskusije deci omogućuje spontanost, mnogo veći stepen otvorenosti i značajno umanjuje pritisak nad učesnicima time što ne moraju da odgovaraju na svako postavljeno pitanje. Fokus-grupni intervjui se takođe mogu veoma plodno kombinovati sa drugim istraživačkim tehnikama i primenjivati za različite istraživačke pristupe i ciljeve.

Ova istraživačka tehnika ima i svoja ograničenja. Najpre, ona se ne može primeniti u istraživanjima koja slede tradicionalan eksperimentalni dizajn i za cilj imaju testiranje hipoteza, kao ni u istraživanjima u kojima su zahtevani nalazi koji se mogu uopštavati na širu populaciju. Dalje, kada planiramo fokus-grupne intervjue sa decom i mladima moramo biti svesni brojnih ograničenja u prikupljanju kvalitetnih podataka ukoliko učesnici imaju neki socijalni problem, mentalnu smetnju ili neki tip poremećaja u ponašanju. Mnogi tipovi ličnosti i posebni socijalni profili dece i mladih smatraju se neadekvatnim za ovakav način ispitivanja. Eventualno intenzivnije neprilagođeno ponašanje takve dece moglo bi da ugrozi rad cele grupe. Sem što obazrivije selekcije učesnika, ovaj problem se treba rešavati veštim vođenjem diskusije od strane iskusnih moderatora.

Dobro organizovno i pravilno vođeno fokus-grupno intervjuisanje dece i mladih pruža velike mogućnosti na planu sticanja dubinskog uvida u široki dijapazon dečje percepcije, stavova, iskustva o velikom broju oblasti. U ambijentu dobro vođene diskusije, deca o svojim stavovima raspravljaju i u odnosu na moderatora i ostale učesnike pružaju i zahtevaju objašnjenja, argumentaciju, slažu se ili ne sa ostalima, podržavaju ili osporavaju druge. Interaktivan način formiranja, modifikovanja i saopštavanja odgovora kroz dinamičnu grupnu interakciju, te iskaze čini vrednim podacima o autentično dečjim pogledima na svet koji se teško mogu dobiti na drugi način.

LITERATURA

1. Bloor, M., Frankland, J., Thomas, M., Robson, K. (2001). *Focus groups in social research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
2. Darbyshire, P., MacDougall C., Schiller W. (2005). Multiple methods in qualitative research with children: more insight or just more. *Qualitative research, 5*(4), 417–436.
3. Day, C., Carey M., Surgenor T. (2006). Children's key concerns: Piloting a qualitative approach to understanding their experience of mental health care. *Clinical Child Psychology and Psychiatry, 11, 139–155.*
4. Dilorio, C., Hockenbery-Eaton, M., Maibach, E., Rivero, T. (1994). Focus groups: An interview method for nursing research. *Journal of Neuroscience Nursing, 26*(3), 175–180.
5. Đurić, S., Popović-Ćitić B. (2007). *Bezbedna škola*. Beograd: Fakultet bezbednosti.
6. Đurić, S. (2005). Metodologija fokus-grupnog istraživanja. *Sociologija*, *49*(1), 1–26.
7. Đurić, S. (2007). *Fokus-grupni intervju*. Beograd: Službeni glasnik.
8. Edmunds, H. (1999). *The focus group research handbook*. Lincolnwood, IL: NTC Business Books.
9. Gibson, F. (2007). Conducting focus groups with children and young people: Strategies for success. *Journal of Research in Nursing, 12, 473–483.*
10. Green, J., Hart, L. (1999). The impact of context on data. U: J. Kitzinger, R. S. Barbour (Ur.), *Developing focus group research: Politics, theory and practice* (str. 21–35). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
11. Hamel, J. (2001). The focus group method and contemporary French sociology. *Journal of Sociology*, *37*(4), 341–353.
12. Heary, C., Hennessy, E. (2002) The use of focus group interviews in pediatric health care research. *Journal of Psychology, 27*, 1–47.
13. Hennessy, E., Heary, C. (2005) Exploring children's views though focus groups. U: S. Greene, D. Hogan (Ur), *Researching children's experience: Approaches and methods* (str. 236–252). London, England: Sage Publications.
14. Hill, M. (1998). Ethical issues in qualitative methodology with children. U: D. Hogan, R. Gilligan (Ur.), *Researching children's experience: Qualitative aproaches* (str. 11–22). Dublin: The Children's Research Centre, Trinity College.
15. Hill, M. (2005). Ethical considerations in researching children's experiences. U: S. Greene, D. Hogan (Ur.). *Researching children's experience: Approaches and methods* (str. 61–86). London, England: Sage Publications.
16. Horner, S. D. (2000). Focus on research methods: Using focus group methods with middle school children. *Research in Nursing and Health, 23*(6), 510–517.
17. Hyde, A., Howlett, E., Brady, D., Drennan, J. (2005). The focus group method: Insights from focus group interviews on sexual health with adolescents. *Social Science & Medicine, 61*(12), 2588–2599.
18. Peterson-Sweeney, K. (2005). The use of focus groups in pediatric and adolescent research. *Journal of Pediatric Health Care, 19*, 104–110.
19. Kennedy, C., Kools, S., Krueger, R. (2001). Methodological considerations in children's focus groups. *Nursing Research, 50*(3), 184–187.

20. Kidd, P. S., Parshall, M. B. (2000). Getting the focus and the group: Enhancing analytical rigor in focus group research. *Qualitative Health Research*, *10* (3), 293–308.
21. Kitzinger, J., Barbour, R. S. (1999). *Developing focus group research: Politics, theory and practice*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
22. Krueger, R. A. (2000). *Focus groups: A practical guide for applied research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
23. Krueger, R.A. (1998) Moderating focus groups. U: D. L. Morgan, R. A Krueger (Ur.), *The Focus Group Kit*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
24. Merton, R. K. (1987). The focused interview and focus groups: Continuities and discontinuities. *Public Opinion Quarterly*, *51*(4), 550–566.
25. Morgan, D. L. (1996). Focus groups. *Annual Review of Sociology*, *22*(1), 129–152.
26. Morgan, D. L. (1997). *Focus groups as qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
27. Morgan, D. L. (1998). *Planning focus groups*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
28. **Morgan, M., Gibbs, S., Maxwell, K., Britten, N. (2002).** Hearing children's voices: Methodological issues in conducting focus groups with children aged 7–11 years. *Qualitative Research*, *2*(1), 5–20.
29. Morrow, V., Richards, M. (1996). The ethics of social research with children: An overview. *Children and Society, 10*, 90–105.
30. Popović-Ćitić, B., Nikolić, J., Spasić, M. (2009a). Percepcija vršnjačkog nasilja od strane učenika. *Zbornik rezimea, Dani defektologa Srbije* (str. 142–143). Beograd: Društvo defektologa Srbije.
31. Popović-Ćitić, B., Pekez, B., Dimitrijević, S., Ivanović, J. (2009b). Mišljenja adolescenata o uticajima medija na razvoj i ponašanje. *Zbornik rezimea, Dani defektologa Srbije* (str. 144–145). Beograd: Društvo defektologa Srbije.
32. Smith, M. W. (1995). Ethics in focus groups: A few concerns. *Qualitative Health Research, 5*, 478–486.
33. Vaughn, S., Schumm, S. J., Sinagub, J. M. (1996). *Focus group interviews in education and psychology*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
34. Veale, A. (2005). Creative methodologies in participatory research with children. U: S. Greene, D. Hogan (Ur), *Researching children's experience: Approaches and methods* (str. 253–272). London, England: Sage Publications.
35. Wood, L. C., Rodwell, M. K. (1997). Focus groups with children: A resource for sexual abuse prevention program evaluation. *Child Abuse & Neglect, 21*(12), 1205–1216.
36. Yovovich, B. G. (1991). Focusing on customer's needs and motivations. *Business Marketing, 76*, 41–43.
37. Yuen, F. (2004). »It was fun ... I liked drawing my thoughts«: Using drawings as a part of the focus group process with children. *Journal of Leisure Research, 36*(4), 461–482.

USE OF FOCUS GROUPS INTERVIEW IN RESEARCH OF CHILDREN AND YOUTH

Slađana Đurić
Faculty of Security Studies, University of Belgrade
Branislava Popović-Ćitić
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Basic principles of focus groups interview in general, and specific features of usage of this technique in research of children and young are described in the text. Authors identify rise in usage of this technique in numerous scientific disciplines and its significant frequency and diversity in research of different fields concerning behaviour and attitudes of the young.

Relying on expirience of researches worldwide in usage of focus groups interview as well as on own expiriences in usage of this technique in research of children and the young in Serbia, authors summarize basic methodological principles and elements of research in which focus groups interview are applied: composition of the group, age of the respondents, size of the group, duration of the interview, role of the moderator, time and place of the interview, questions for focus groups interview, conductiong of focus groups interview, data analysis, ethical problems concernig usage of focus groups interview with children and young.

Authors conclude that adequate conducted focus groups interview of children and the young give great possibilities in terms of acquiring deep insight in wide spectrum of child perception, attitudes, concerns, values and expiriences in number of fields. Proper usage of this research technique also implies knowing of the weaknesses and limitations of the focus groups interview as well as good knowledge of group dynamic principles and interactions upon which this research approach is built.

Key words: focus groups interviews, educational research, children.

TEORIJSKO-METODOLOŠKI PRISTUPI U SOCIJALNIM ISTRAŽIVANJIMA I SPECIJALNO-PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE: IZMEĐU DOGME I IMAGINACIJE

Aleksandar Jugović
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Predmet ovog rada je, prvo, analiza definicije i obeležja pristupa u socijalnim istraživajima, i drugo, analiza uticaja najbitnijih teorijskih i metodoloških shvatanja u socijalnim istraživanjima na ciljeve i metode specijalno-pedagoške delatnosti. U radu se objašnjavaju glavni teorijski i metodološki koncepti za specijalno-pedagošku delatnost: pozitivistički, funkcionalistički, egzistencijalistički, interakcionistički ili konstrukcionistički i dijalektički ili radikalno-kritički. Takođe, pokazuje se značaj i različitost uticaja ključnih pristupa na specijalno-pedagošku delatnost. Glavni zaključak je, da je metodološki pluralizam snaga specijalno-pedagoške delatnosti i put kako bi se izbegla dogma i stvorila profesionalna i istraživačka imaginacija i kreacija.

Ključne reči: čovek, društvo, socijalna istraživanja, teorijsko-metodološki pristupi, specijalno-pedagoška delatnost.

UVOD: NA PUTU KA ISTINI

Sve naučne oblasti i discipline zasnovane su na određenim zajedničkim pretpostavkama koje čine temelj njihove naučne zgrade. Bez ovih pretpostavki nauka ne bi ni imala smisla. Društvena nauka kao sistem saznanja duboko je utemeljena na filozofskim pretpostavkama. Naučni razum je izgrađen na filozofskom umu, što se često u praksi istraživanja zaboravlja. Pretpostavke su samosvest nauke – bez njih nauka ne postoji. U isto vreme naučni sistem saznanja je i sistem verovanja u određene pretpostavke. To verovanje, bilo ono racionalno ili iracionalno, jeste vera u istinu! Zato je nauka utemeljena na tri osnovne pretpostavke o istini ili na «filozofskom trojstvu» - ontološkoj, gnoseološkoj i aksiološkoj pretpostavci (Šušnjić, 1999: 21-22):

1) *veri da istina postoji* – samo onaj ko veruje u ovo ići će u potragu za njom. Filozofski pravci poput skepticizma, agnosticizma ili nililizma istinu neće ni tražiti jer veruju da ona ne postoji. Zato je društvena nauka i bliska racionalističkoj filozofiji. Nauka traži smisao, pravilnost, zakonitost.
2) *veri da se istina može saznati* – samo onaj ko veruje da se istina može saznati krenuće u potragu za njom jer u toj potrazi nalazi smisao a ne besmisao.
3) *veri da je saznanje istine ključna vrednost nauke* – vera u vrednost istine i posvećivanje otkrivanju i stvaranju istine je pokretačka snaga nauke.

Da li je moguće zamisliti bilo koji aspekt socijalnih istraživanja u čijem je fokusu čovek kroz različite aspekete njegove esencije i egzistencije i njegovih odnosa sa okruženjem bez stalne vere da se istina o njemu može saznati? Ili bez vere da je saznanje istine o čoveku vredna misaonih i istraživačkih napora? Odgovori su nedvosmisleni: to nije moguće ali samo kada su društvene nauke i socijalna istraživanja u službi čovekovog razvoja i humanizacije društva. Zbog toga je i vera u istinu u isto vreme i vera u slobodu čoveka i društva.

Erih From je pisao da je istina spasiteljica i ozdraviteljica. Zato su po njemu dva glavna misaona arhitekta modernog doba Frojd i Marks: kao što je Marksu istina bila oružje za izazivanje društvene promene, tako je Frojdu istina bila oružje za izazivanje individualne promene. «Za obojicu istina je bitni medij transformacije društva, odnosno pojedinca. Obojica su htela osloboditi čoveka od okova njegovih iluzija s namerom da mu omoguće da se probudi i deluje kao slobodan čovek» (From, 1984: 19).

Na putu ka istini u socijalnim istraživanjima naučnik može da izabere pogrešan put ili pogrešna sredstva ali ako ga napusti vera u istinu (ili istine) o čoveku ili vera u vrednost istine, onda je on na putu van nauke, van vere, van smisla. Greška u putu ili sredstvima može biti doprinos nauci ako se spozna da neki postupak ili tehnika saznavanja istine ne odgovara društvenoj realnosti i predmetu istraživanja!

Cilj ovog rada je da problematizuje pojam i obeležja teorijsko-metodoloških pristupa u socijalnom istraživanjima i da pokuša da ponudi objašnjenje veze između različitih opštih pristupa u socijalnim istraživanjima i specijalno-pedagoške delatnosti.

KORENI TEORIJSKO-METODOLOŠKOG RASCEPA UNUTAR DRUŠTVENE NAUKE

Polazeći od ovih najopštijih filozofskih pretpostavki nauke, u korenu moderne ili klasične društvene misli utemeljila se jedna naučna slika sveta koja ima neke zajedničke karakteristike. Osnovna karakteristike te slike jeste težnja ka istinitom naučnom saznanju o prirodi društva koja je suprotstavljena skolastičkom spekulativnom mišljenju koje je vladalo od vremena klasične Grčke pa sve do polovine XVIII veka. Tu osnovnu i zajedničku naučnu paradigmu (naučni pogled na svet ili društvo) čine (Pečujlić, Milić, 1995: 25):

a) uverenje u *postojanje gvozdenih determinizama*, neumitnih zakona koji ne znaju za odstupanja i koji upravljaju društvom;
b) uverenje u *linearni progres* (boldirano u originalu, prim. aut.), neprekidni napredak i srećan kraj istorije;
c) iluzija *o savršenom (harmoničnom) društvu* koje se najzad osvaja i koje je otelotvorenje ljudske racionalnosti (razuma);
d) koncepcija *nauke kao instrumenta* koji obezbeđuje potpuno gospodarenje, vladavinu prirodnim i društvenim silama.

Ali od ovog mesta odgovor na brojna pitanja među kojima su: kako se najbolje može saznati istina; koje su najvažnije vrednosti i društvene uloge nauke; kakva je priroda društva koga istražujemo; kako se društvo menja; koje zakonitosti vladaju razvojem društva; kakav je odnos čoveka i društva, što je posebno bitno za

socijalna istraživanja; u čemu je razlika između prirodnih i društvenih nauka i da li se one mogu istraživati istim metodama?, itd, nije jednoznačan. Šta više, odgovori na ova pitanja pretvaraju se u oštar i često nepomirljiv teorijski, epistemološki, metodološki i ideološki sukob između različitih pristupa. Zašto je to tako?

Postoje dva odlučujuća faktora stvaranja rivalskih teorijsko-metodoloških pristupa unutar društvenih nauka. To su kompleksnost društva i uticaj ideologija na naučna saznanja (Pečujlić, Milić, 1995).

Prvi uzrok nastanka rivalskih teorija (slika) društva i medoloških pristupa u njegovom izučavanju jeste *posledica složenosti ili kompleksnosti društvene stvarnosti*. Tražeći saznanje o društvu mnogi pristupi u njegovom razumevanju i istraživanju veruju da poseduju jedinu i isključivu istinu. Ipak, svaki od pristupa, osvetljava samo jedan deo društvene stvranosti ili ukazuje samo ne neke puteve saznavanja istine o društvu i odnosu čovek-društvo. Društvenu stvarnost je teško moguće razumeti samo jednim pogledom ili jednom teorijom!

Na primer, o pojavi siromaštva se može govoriti s obzirom na poreklo, razvoj, strukturu, formu, funkciju, značenje ili vrednosti (značaj) ovog najvećeg globalnog socijalnog problema. Svako od ovih pitanja posebno naglašava jedna od teorija o društvu. Ili, još jedan primer: tumačeći devijantna ponašanja ljudi neki pristupi odlučujući značaj daju neprilagođenosti pojedinca na vrednosno-normativni poredak koji je uslovljen neadekvatnom socijalizacijom i disfunkcijama u porodici i okruženju, dok drugi naglašavaju da je devijantno ponašanje posledica moralne osude i degradacije od sredine i institucija socijalne kontrole.

Za jedne je devijantnost čin neprilagođenosti, a za druge je društvena etiketa. Za jedne je devijantno ponašanje moguće istraživati kroz objektivna merila (pol, starost, porodično stanje, materijalno stanje, psihičke odlike, itd.), dok se za druge devijantno ponašanje može samo razumeti i to iz subjektivne pozicije etiketiranog aktera socijalne interakcije. Oba pristupa su u naučnom pogledu «u pravu», oba su na putu ka istini, ali šta nam to govori? Govori nam da je društveni svet kompleksan, višedimenzionalan i da se su društvene pojave višeuzročne i višeposledične.

Drugi uzrok teorijsko-metodološkog rascepa unutar društvene nauke jeste *posledica uticaja individualne subjektivnosti, interesa i ideologija na naučno saznanje*. Apsolutna objektivnost naučne misli je u istraživanju, iako ona čini vrhunsko merilo i epistemološku osnovu nauke, više mit nego realnost. U čemu stoje razlozi ovog naučnog problema? U činjenici da na naučnu misao utiču lične premise koje vode u istraživanje, a koje ne moraju da budu objektivne (mogu biti i iracionalne!), a čega istraživač često i nije svestan. Naučno saznanje nije imuno od istraživačevih subjektivnih doživljaja sveta, njegovih čula, osećanja, životnih i naučnih iskustava. Naš vrednosni sistem, naše želje, naši interesi, naš društveni položaj jesu osnova preko koje doživljavamo i posmatramo naše okruženje. Zato se i događa da se jedna ista stvarnost može doživljavati i istraživati na različite načine.

Između stvarnosti kakva je ona sama po sebi i istraživačkog doživljaja stvarnosti ne mora postojati podudarnost. Istraživač može da vidi samo deo stvarnosti na svom putu ka istini misleći da je istina o o celokupnoj stvarnosti upravo onakva kakvu je on vidi. Zato su različiti teorijsko-metodološki pravci vrlo isključivi

i pristrasni, iako između nekih od njih ima prožimanja i «teorijsko-metodološke tolerancije».

Nauka nije izolovano od uticaja ideologije. Svaki istraživač i posmatrač društvene stvarnosti je »kontaminiran« ličnim, političkim i ideološkim simpatijama. Mi ne možemo izbeći zauzimanje strana. Tražeći i istraživajući čnjenice uvek pravimo ideološke ili političke izbore (Good, 2000).

Na primer, ideologija «statusa quo» zato inspiriše istraživače društvene stvarnosti ka ispitivanju reda, poretka, konformizma, stabilnosti u društvu, dok ideologija «radikalne-kritike» istraživače upućuje na proučavanje društvenih sukoba, protivrečnosti, tenzija, itd. Iz prve ideologije proizilazi da se društvo menja u pravcu od «reda ka progresu» (pozitivizam), a iz druge od «progresa ka redu» (marksizam). Tako se u socijalnim istraživanjima dolazi i do dileme: čije interese zastupa socijalni rad? Da li interese poretka (održavanja reda i stabilnosti) ili interese klijenata (bilo u pogledu individulane ili šire društvene promene)?

Ne treba da zaboravimo i jedno saznanje sociologije nauke: društveni život snažno utiče na naučnu misao. To se najbolji vidi iz istorijskog iskustva preme kome su se u stabilnim i mirnim periodima ljudske istorije javljale teorije o društvu koje su nudile apsolutne istine (sholastičko mišljenje), a u periodima promena, kriza i prevrata teorije koje su zastupale relativističko shvatanje istine (dijalektičko mišljenje). Kroz istoriju se pokazalo da u nekom vremenu masovno uspevaju da budu prihvaćene one ideje i «istine» koje duboko odgovaraju grupnim očekivanjima, vrednostima pa i željama ljudi. Ljudski i društveni paradoks je u tome što opšteprihvaćene istine i ideje nisu same po sebi istinite. Koliko je čovečanstvo platilo ljudskim žrtvama zablude proizašle iz «opšteprihvaćenih istina» u nekom društveno-istorijskom trenutku?!

Sve ovo ukazuje da možemo zaključiti da «i u metodologiji nauke ne govorimo olako o činjenicama i njihovom neposrednom posmatranju. Svakako da predmet naučnog posmatranja mora da bude *činjenica* (podvučeno u originalu, prim. aut.) ali rezultat naučnog posmatranja uvek je *podatak* o tim činjenicama, što znači da nije reč o stvarnosti po sebi, nego o stvarnosti kakv nam se ukazuje kroz naše spoznajne moći. Nauka nije samo duhovna reprodukcija stvarnosti, nego i produkcija stvarnosti. U svakoj naučnoj spoznaji nalazi se delić nas samih i u svakoj našoj istini prepoznajemo sebe. Mi ne određujemo stvar, nego naš *odnos* prema njoj» (Šušnjić, 1999: 143).

POJAM I KARAKTERISTIKE TEORIJSKO-METODOLOŠKIH PRISTUPA U SOCIJALNIM ISTRAŽIVANJIMA

Opšta metodologija jeste filozofija naučnog metoda koja se sastoji iz epistemologije i ontologije (Jupp, 2006). Sledstveno tome, metodologija socijalnih istraživanja, kao deo opšte metodologije društvenih nauka (iz koje potiče i na koju se oslanja), ima tri osnovna i međusobno uslovljena sastavna dela.

Metodologija socijalnih istraživanja sastoji se iz 1) opšteg teorijsko-metodološkog pristupa u izučavanju socijalnih pojava i delatnosti, 2) postupaka ili pravila i principa u izvođenju istraživanja i 3) specifičnih tehnika i metoda prikupljanja činjenica o socijalnim pojavama i delatnostima.

Prvi sastavni deo metodologije socijalnih istraživanja jeste teorijsko-metodološki pristup u izučavanju socijalnih pojava. Pristup predstavlja opšti smer koji ukazuje koji deo društvene stvarnosti treba ispitivati, gde treba tražiti uzroke socijalnih pojava i na kojim principima treba tumačiti dobijene podatke i činjenice iz istraživanja. Upravo ovaj deo metodologije socijalnih istraživanja jeste predmet analize u ovom tekstu.

Zašto je u istraživanju socijalnih pojava i delatnosti važan ovaj opšti teorijsko-metodološki okvir? Razlog je što svaka socijalna pojava sadrži u sebi uvek deo širih društvenih obeležja. Na primer, fenomenologija, dinamika ili etiologija kriminala u nekom društvu uvek nosi obeležja opšteg društvenog stanja – socijalnog, ekonomskog, kulturnog, vrednosnog ili političkog. Teško je razumeti specifična obeležja kriminala ako ne razumemo šire društveno (pa i globalno, međunarodno) okruženje. Tek iz šire vizije društva možemo shvatiti i dekodirati pojedinačne društvene ili socijalne pojave. Zato nam jedan teorijski pristup predstavlja opšti putokaz za istraživanje. Opšti pristupi nam omogućavaju stvaranje istraživačkih pretpostavki ili hipoteza o nekoj pojavi. Bez opšteg pristupa ili vodiča kroz «društvenu šumu» put ka istini bi nam bio nejasan i rasut sa bezbroj neuopštenih sudova ili činjenica.

Mnogi metodolozi s pravom govore o opštem teorijsko-metodološkom pristupu kao o kompasu za istraživanje konkretnih pojava: «Tu ulogu on može da vrši zahvaljujući osobenom odnosu između teorija i metoda. Uprošćeno govoreći, teorija predstavlja konačni rezultat, gotovu duhovnu tvorevinu, dok metod čini saznanje koje nije završeno već početno saznanje koje predstavlja tek kompas za istraživanje. Teorija bi predstavljala «završenu kuću», a metod samo projekat i građu koja se prikuplja za njenu izgradnju» (Pečujlić, Milić, 1995: 22).

Na nivou opšte metodologije društvenih nauka možemo reći da su teorijsko-metodološki pristupi ili pravci «sistemi međusobno povezanih gledišta o predmetima i metodama naučnog saznanja, naučnih objašnjenja i prognoze. U osnovi metodološko-teorijskih pravaca nalaze se izvesne i opšte teorijske koncepcije, logičke odredbe i raznovrsna iskustvena saznanja» (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 301).

Takođe, teorijsko-metodološki pristupi sadrže «jedinstvena polazišta (primarne premise), osnovne zajedničke koncepcije, norme i ključna metodološka rešenja koja prihvataju svi podpravci i sve varijante koje nastaju u njegovim okvirima... Svaki pravac je doprineo postavljanju i artikulisanju određenih teorijsko-metodoloških pitanja i na njih ponudio određene, manje-više valjane odgovore. Pod valjanim pitanjem i odgovorom podrazumevamo svako pitanje i svaki odgovor koji u vreme svog nastanka doprinosi otklanjanju određenih barijera naučnom mišljenju i istraživanju i otvara mu nove horizonte omogućavajući dalji uspešan razvoj (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 310)

Teorijsko-metodološki pravci socijalnih istraživanja jesu najopštiji i apstraktni sistemi: 1) koji imaju svoja teorijska polazišta kojim objašnjavaju prirodu društva i čoveka kao i odnosa čovek-društvo; 2) koji imaju poseban stav o karakteru i ulozi naučnog saznanja; 3) koji preferiraju određene metode istraživanja; 4) koji imaju specifičnu terminologiju ili kategorijalni aparat i 5) koji posebno ističu određene postupke i principe u tumačenju predmeta socijalnih istraživanja. Predmet socijalnih istraživanja jeste čovek u ukupnosti svoje esencije i egzistencije, svojih potreba, svoje socijalne sigurnosti i svog odnosa sa neposrednim okruženjem i širim društvom.

Koje su najvažnije karakteristike teorijsko-metodoloških pristupa u socijalnim istraživanjima? Postoje četiri glavne osobenosti ovih pristupa. To su: shvatanja prirode društva, shvatanje prirode čoveka i odnosa čovek-društvo, shvatanja društvene uloge nauke i logičko-epistemološka shvatanja o prirodi nauke kao misaone delatnosti.

Shvatanje prirode društva. Svi teorijsko-metodološki pristupi u socijalnim istraživanjima imaju svoju viziju prirode ili karaktera društva. Kada ovo kažemo mislimo na viziju: 1) tipa društva; 2) strukture društva (sastava i načina opstajanja); 3) značaja pojedinih društvenih delatnosti u odnosu na neke druge (npr. ekonomija/proizvodnja ili kultura/sistem vrednosti); 4) karaktera društvenih promena (oblik promena, subjekte-aktere promena, tokove razvoja); i 5) prirodu opštih društvenih zakonitosti koji utiču na kretanje razvoja društva (npr. da li su važniji subjektivni ili objektivni pokretači ljudskih aktivnosti).

Naravno, neki od pristupa se nalaze u nepomirljivom terijskom i ideološkom sukobu o ovim pitanjima, dok neki pristupi između sebe dele određene zajedničke ideje o društvu. Neki pristupi se kao svoj koren i matica naslanjaju ne neke druge pristupe (npr. funkcionalizam na pozitivizam itd.).

U sociologiji su upečatljiva radikalno suprotna shvatanja opšte prirode društva. To se posebno odnosu na relaciju: *organističko-pozitivističkih teorija* koje društvo vide kao uravnoteženu celinu koja funkcioniše slično živom organizmu i gde se kao glavni problemi istraživanja javljaju pitanja reda, stabilnosti, kohezije; *konfliktnih teorija* koje društvo doživljavaju kao polje povremenih ili stalnih sukoba, konflikata i tenzija; i *nominalističkih teorija* koje društvo pokušavaju objasniti samo pojedinačnim osobinama njegovih članova, ne uviđajući u društvu nikakve kolektivne osobenosti. Ovako različita osnovna teorijska viđenja prirode društva ostavljaju direktan na trag i na metodološka shvatanja, usmeravajući tako i konkretna istraživanja.

Shvatanje prirode čoveka i odnosa čovek-društvo. Za socijalna istraživanja je od krucijalne je važnosti i činjenica da se teorijsko-metodološki pristupi međusobno razlikuju i po svojim antropološkim stanovištima. Na primer, *pozitivističke teorije* čoveka doživljavaju kao instiktivno biće koje ima neograničene želje i potrebe i zato samo društvo putem pritiska kolektivne svesti (koju čine vrednosti, norme, moral, pravo, itd.) može ograničiti čovekove porive i postaviti granice dozvoljenog. Iz pozicije *funkcionalističke teorije* čovek se posmatra iz perspektive društvenog sistema i uloga i funkcija koje ima unutar poretka: čovek je «biće društvene uloge» kao deo sistema socijalne akcije. *Dijalektičko-kritički* teorijsko-metodološki pristup polazi od ideje da je čovek biće prakse koje se ispoljava u konkretnoj

prirodnoj, društvenoj i istorijskoj stvarnosti: čovek je slobodno, samosvesno i generičko biće koje ima sposobnost da preobražava i svoj svet i samoga sebe.

Shvatanja društvene uloge nauke. Teoijsko-metodološki pristupi socijalnih istraživanja se razlikuju i po shvatanju opšte društvene uloge nauke (Milić, 1965: 38). Za neke pristupe uloga nauke ja da proučava samo ono što postoji u datom trenutku pri čemu ona ne može ništa da kaže o budućnosti (*sakupljački empirizam*); za druge, nauka je sredstvo za sprovođenje parcijalnih i postepenih reformi: ona treba da pomogne u otklanjanju određenih pojedinačnih slabosti u strukturi i organizaciji postojećeg društva (*pozitivistička misao*); za treće, uloga nauke je da bude etički neutralna (neke od *funkcionalističkih teorija*): ona treba da ispituje i objašnjava društvenu stvarnost ali nauku ne treba da interesuje njena društveno-upotrebna vrednost (naučnik je samo tehnički stručnjak koji može služiti «i bogu i đavolu», lucidno zapaža Milić); i konačno, za četvrte, nauka treba da ima kritičku i revolucionarnu društvenu ulogu: nauka je kritika postojećeg stanja društva i teorijsko oruđe za izgradnju njegovog novog oblika (*dijalektičko-kritička misao*).

Logičko-epistemološka shvatanja o prirodi nauke. Po pitanju logičko-epistemoloških shvatanja o prirodi nauke kao misaone delatnosti, teorijsko-metodološki pristupi se razlikuju i sučeljavaju u odnosu na odgovor na pitanja kao što su (Milić, 1965: 38-39): u čemu se nauka razlikuje od drugih misaonih delatnosti («zdravog razuma, filozofije, umetnosti, religije, itd.); da li su sve nauke izgrađene na istim ili različitim logičko-epistemološkim načelima; da li se metodi prirodnih i društvenih nauka bitno razlikuju; gde su granice naučnog saznanja; da li je naučno saznanje bazirano više na racionalnim ili iracionalnim osnovama, itd.?

Na kraju ovog uvoda u analizu teorijsko-metodoloških pristupa u socijalnim istraživanjima možemo reći da nema nijednog pristupa koje je dominirao socijalnim naukama, ali da tu činjenicu ne treba shvatiti kao slabost i put ka konfuziji. Entoni Gidens to zažeto i efektno iskazuje: «U proučavanju ljudskih bića – nas samih – teorijske varijacije spasavaju nas od dogme. Ljudsko ponašanje je složeno i mnogostrano, tako da je malo verovatno da se jednom teorijskom perspektivom mogu obuhvatiti svi njegovi aspekti. Raznovrsnost u teorijskoj misli zato nam pruža bogat izvor ideja do kojih se dolazi u istraživanju i stimuliše naše imaginativne sposobnosti koje su suštinski važne za napredak u sociološkom radu» (Gidens, 2001: 350).

U narednom delu teksta biće analizirano pet najvažnijih teorijsko-metodoloških pristupa u socijalnim istraživanjima koji su ostavili bitne tragove na ciljeve i metode specijalnog-pedagoškog bavljenja društvenim devijacijama i poremećajima ponašanja. To su: 1) pozitivistički; 2) funkcionalistički; 3) egzistencijalistički; 4) interakcionistički i konstruktivistički; 5) dijalektički i radikalno-kritički.

IMPLIKACIJE NA CILJEVE SPECIJALNO-PEDAGOŠKE DELATNOSTI

Ciljevi specijalno-pedagoške delatnosti, bitno su oblikovani teorijsko-metodološkim pristupima u socijalnim istraživanjima. Različite teorijsko-metodološke pozicije dovode do različitih definisanja ciljeva specijalno-pedagoške delatnosti i njene prakse. Ali, najvažnija konsekvenca ovih implikacija jeste profesionalno

bogaćenje specijalno-pedagoške delatnosti i povećavanje njenog društvenog značaja (širenjem mogućih ciljeva).

Pozitivizam. Pozitivistička teorija i metodologija društvenu devijantnost i poremećaje ponašanja smešta u naturalističke okvire, tj. u okvire pojma patološkog procesa i bolesti. Devijantnost tako postaje društvena bolest (ili socijalna patologija) koja napada društveno-prirodni red i građanski poredak. U tom kontekstu specijalno-pedagoška delatnost ima ulogu društvenog lekara koji treba da leči probleme odstupanja i abnormalnosti. Kao što »medicinski radnik« ili lekar prevenira, leči ili fiziološki odstranjuje patološke procese i tkiva u ljudskom organizmu, tako i specijalni pedagog treba da patološke procese u društvenom organizmu prevenira, leči i, ako je to radi zaštite društvenog tela potrebno, socijalno odstranjuje »maligne pojedince«. Iz ovih stavova proizilaze i ciljevi, a to su predupređenje, lečenje i sprečavanje bolesti, reintegracija, tretman, lečenje a sve sa jednom opštom svrhom: zaštiti društvo od bolesnih pojedinaca i grupa.

Pozitivistički uticaji se ogledaju i u viđenju uloge specijalno-pedagoške delatnosti u održavanju društvenih ustanova (kao što su porodica ili socijalne službe) koje obezbeđuju stabilnost i kontinuitet društva i međuljudskih odnosa. Pozicionirajući specijalno-pedagošku delatnost u kontekst očuvanja društvenog poretka, ova delatnost u sistemu društvene podele rada dobija ulogu pomagačke, zašitarske ali "socijalno kontrolorske" delatnosti. Specijalno-pedagoška delatnost postaje spoj građanske filantropije, utilitarizma i ideologije poretka. I zato njene ciljeve i uloge (a samim tim i metode) bitno usmerava normativno-pravni okvir poretka. Vezivanje za poredak i njegovo očuvanje unelo je u specijalno-pedagošku delatnost, vrlo dominantnu, administrativno-pravnu praksu. U nekim društvenim sredinama "administriranje" i normativizam često predstavljaju dominatni deo specijalno-pedagoške prakse. Čini se da se koreni ove prakse nalaze i u pozitivističkim uticajima koji naglašavaju potrebu da i humanističke i filantropske delatnosti budu isključivi deo socijalne kontrole države i učvršćivanja reda i poretka.

Funkcionalizam. Ciljevi specijalno-pedagoške delatnosti, nastali pod uticajam strukturalno-funkcionalističke perspektive i njenog opažanja devijantnosti i poremećaja ponašanja, bitno se proširuju u udnosu na to kakve su konsekvence pozitivizma. Sistemska perspektiva, kao teorijsko-metodski pristup, koji je pod najsnažnijim uticajima strukturalno-funkcionalističke sociologije i teorije devijantnosti, uloge specijalno-pedagoške delatnosti vidi u menjanju disfunkcionalnih sistema i struktura (porodica, zajednica, institucija), stvaranju novih socijalnih mreža (npr. za alkoholičare, narkomane, bivše zatvorenike u procesu rehabilitacije i socijalne reintegracije), posredovanju između različitih sistema u kojima je okružen klijent, preduzimanju različitih socijalnih akcija unutar nekih društvenih struktura (npr. lokalnih zajednica), itd (Payne, 2001).

Takođe, strukturalno funkcionalističko definisanje socijalnih problema uticalo je da se ciljevi specijalno-pedagoške delatnosti okrenu, ne samo devijantnim pojedincima, već bavljenju i društvenim problemima (porodice, zajednica, struktura) i njihovim socijalnim uzrocima. Bavljenje pojavama a ne samo pojedincima usmerilo je specijalne pedagoge da svoje delovanje sve više orijentišu ka lokalnim zajednicama sa ciljem da se promene životni uslovi devijantnih pojedinaca i grupa koji žive u stanju socijalne dezorganizacije. Na taj način specijalno-pedagoška

delatnost dobija uloge i u razvoju i menjanju socijalne politike. Specijalno-pedagoška delatnost tako postaje deo političko-reformskih zahvata u pojedine strukture i institucije društva (Jugovć, 2002).

Egzistencijalizam. Specijalno-pedagoška delatnost zasnovana na humanističkim i egzistencijalističkim idejama ima osnovne ciljeve kao što su: definisanje, osmišljavanje i sudelovanje u proizvođenju socijalnih promena; učešće u promociji razvoja pojedinca, društvenih grupa i zajednica; stvaranje i unapređivanje uslova za zadovoljavanje i razvoj svestranih i raznovrsnih ljudskih potreba i potencijala i stvaranje dobrobiti; "podizanje svesnosti" onih pojedinaca i grupa koje doživljavaju neki oblik podređenost i ugjentenosti; otkrivanje smislenosti klijentove životne stvarnosti; podsticanje međuljudske i međugrupne solidarnosti; humanizovanje i "debirokratizacija" institucija socijalne kontrole; itd (Milosavljević, 1998).

Interkacionizam i konstruktivizam. Socijalni konstruktivizma polazi od ideje da je ljudsko ponašajne, pre svega, produkt ili konstrukt socijalne interakcije (Jupp, 2006). U kontekstu proučavanja devijacija i poremećaja ponašanja, interakcionistička/konstruktivistička teorija i metodologija ukazala je da institucije i službe socijalne kontrole mogu imati i stigmatizirajuće ciljeve i uloge, u zavisnosti od toga kako se odnose potrebama klijenata i situacijama u kojima se klijenti mogu naći. Interakcionizam/konstrukcionizam specijalno-pedagoškoj delatnosti ostavlja ideje kako da ona prevaziđe svoje potencijalne stigmatizirajuće ciljeve i uloge (Jugović, 2004).

Polazeći od interakcionističkog/konstruktivističkog shvatanja društva i devijantnosti ciljevi specijalno-pedagoške delatnosti treba da budu: interpretacija i rekonstrukcija stigmatizirajućih društvenih procesa i značenja; traženje alternativnih načina (van zvaničnih postupaka i insitucija) društvenog reagovanja na devijantnost; humanizacija institucija u kojima deluje specijalno-pedagoška delatnost, a pre svega institucija zatvorene zaštite ("totalnih institucija"); razumevanje subjektivnog sveta klijenata i njihovih životnih iskustava i definisanja stvarnosti; "razbijanje" stereotipa ili predrasuda javnog i stručnog mnjenja o ljudima koji su obeleženi kao devijantni; kritika društvenih eksploatacija i manipulacija sa etiketiranim i žigosanim pojedincima i grupama; zahtevanje tolerantnosti i razumevanja prema ljudskim različitostima; itd.

Dijalektičko-kritički i radikalno pristup. Kritički teoretičari u socijalnim nauakama su žestoki kritičari kapitalističkog društva i mesta (ciljeva, uloga i statusa) specijalno-pedagoške delatnosti u njemu. Po njima, specijalno-pedagoška delatnosti, služeći kapitalističkom sistemu, pretvara se u pragmatičnog administratora društvenih devijacija i poremećaja ponašanja, sa jednim ciljem da obezbedi stablinost i koheziju društvenom sistemu. Odatle u specijalno-pedagoškoj delatnosti i potiču izrazi poput "reintegrisati", "resocijalizivati", "rehabilitovati", "ozdraviti", "konformirati" i slično. Polazeći od kritika dominatnih društvenih funkcija i ciljeva specijalno-pedagoške delatnosti i socijalnog rada u kapitalizmu, radikalni teoretičari bave se pitanjima redefinisanja tradicionalnih i sistemsko-održavajućih ciljeva.

Pa tako, po njima, radikalno strukturalni ili progresivna specijalno-pedagoška delatnost treba da bude zasnovan na ciljevima kao što su: privrženost humanizmu, zajednici i jednakosti; davanje prednosti socijalnih nad ekonomskim ciljevi-

ma društva i zahtevanje jednake raspodele društvenih izvora ili resursa; viđenje socijalne zaštite kao instrumenta za promociju jednakosti, solidarnosti zajednice; zahtev za delanjem koji ljude tretira sa uvažavanjem, koji jača dostojanstvo i integritet i omogućava klijentima da budu samoodređujući, koji prihvata razlike i promovoše socijalnu pravdu; revolucionarna i društvena promena preko političke akcije ili "bar" razvijanje uverenja kod klijenata i profesionalnih saradnika u neminovnost istorijskih i društvenih promena; političko i socijalno osvešćivanje i mobilizacija autsajdera i stigmatizovanih; političko i socijalno predstavljanje i zastupanje marginalizovanih pojedinaca i grupa korisnika usluga socijalnih službi; itd (Milosavljević, 1998).

Ovde je još jedan zaključak bitan. Konkretna praksa specijalno-pedagoške delatnosti i pored dominirajućih ciljeva, koji su najčešće pod pozitivističkim i strukturalno-funkcionalističkim uticajima, je često prožeta različitim potrebama. To znači da se neki ciljevi, iako potiču iz različitih teorijsko-filozofskih usmerenja u konkretnoj praksi ne moraju isključivati. Oni se mogu prožimati i upotpunjavati ako je to u interesu klijenata. Čak neki ciljevi ne moraju da budu uvek deo sistemskih ili institucionalnih očekivanja. Dovoljno je da specijalni pedagog u okviru svog delovanja ciljeve rada vidi šire nego što to institucija nalaže.

Pa zato, u praksi se mogu sresti situacije da se prepliću npr. destigmatizirajuća praksa (interakcionistički uticaji) u cilju reintegracije (strukturalni-funkcionalizam) klijenta u neku sredinu ili zajednicu; destigmatizirajući ciljevi specijalno-pedagoške delatnosti, takođe, mogu biti veoma bliski ciljevima i ulogama koje naglašavaju egzistencijalistička shvatanja (poput, ostvarivanja klijentovog samoostvarenja, podizanja svesnosti, autentičnosti, itd) i radikalno-kritička shvatanja (kao što su ciljevi samoorganizovanja marginalnih, promocija solidarnosti, itd). To je put ozbegavanja dogme i stvaranja profesionalne kreativnosti koja je u službi čoveka, klijenta ili štićenika.

IMPLIKACIJE NA SPECIJALNO-PEDAGOŠKE METODE PRAKTIČNOG DELOVANJA

Pozitivizam. Osnovna karakteristika pozitivističke metodologije jeste veza sa empirizmom. Za pozitiviste nauka može da ispituje isključivo ono što je dato, što se može čulima posmatrati ili meriti. U epistemološkom smislu pozitivistička doktrina ima stav da je *naše znanje o društvenoj realnosti isključivo bazirano na iskustvu* i da objekt našeg saznavanja može biti samo ono što je dobijeno kroz iskustveni doživljaj. Za pozitiviste, između objekta o kome u istraživanju saznajemo i realnog iskustva nema stvarne razlike (Hindess, 1977).

Glavna pretposatvka pozitivista je »da je *socijalna realnost proizvod objektivnih činjenica koje »vrednosno slobodan« istraživač može precizno meriti i upotrebljvati statistiku u testiranju uzročnih (kauzalnih) teorija*. Veliki broj društvenih i birkokratskih institucija, kompanija, kao i mnogu ljudi u opštoj javnosti favorizuju pozitivistički pristup zbog toga što on insistira na objektivnim merilima »tvrdih činjenica« (znaci navoda u orig., prim. aut.) u kvantitativnoj formi ili formi brojeva« (Neuman, 2007: 42).

Pod uticajima empirizma »pozitivistički orijentisana specijalno-pedagoška delatnost dominantno je okrenuta devijantnim ponašanjima pojedinaca i grupa

koje se mogu konkretno opisati, opaziti i meriti (Jupp, 2006). Metode koje koristi specijalni pedagog u društvenom lečenju pojedinaca su zasnovane na principima koje koristi naučnik iz oblasti prirodnih nauka, a naročito medicine. On se bavi pojedincima i njihovim situacijama sa namerom da meri, da vrši kategorizaciju patologije i utvrdi uzročne odnose i faktore. Glavni problemi sa kojima se susreće jesu problemi abnormalnosti i asocijalnosti. »Po definiciji »anti-društveno« ponašanje se podrazumeva kao »patološko«. Kao takvo, mora se »lečiti«. Kada se izleči, pojedinac može ponovo da zauzme svoje ustaljeno mesto u društvu.

Ključni metodski principi i maxima pozitivističke specijalno-pedagoške delatnosti mogao bi da glasi: prvo izlečiti patologiju pa onda pojedinca proglasiti zdravim i pogodnim za društvo (Jugović, 2001). U metodskom smislu, pod uticajem pozitivističkog i socijalno-patološkog shvatanja društvene devijantnosti u specijalnoj pedagogiji se razvija tzv. medicinski model. Osnovno obeležje ovog modela je da klijente ili štićenike posmatra i tretira kao pacijente, dok je zadatak specijalnih pedagoga da u saradnji sa ostalim pripadnicima pomažućih profesija dijagnostikuju uzroke i izvore njihovih teškoća i obezbede odgovarajući tretman, odnosno terapiju.

Funkcionalizam. Strukturalno-funkcionalistička teorija svojim shvatanjem devijantnosti dala je teorijske potpore mnogim metodološkim, metodskim i terapijskim pristupima. Uticaj strukturalno-funkcionalističke teorije na specijalno-pedagošku delatnost posebno se ogleda u dva pravca ili metodološka kompleksa: u radu sa porodicom i u radu sa dezorganizovnim i devijantnim subkulturama i zajednicama.

Implikacije strukturalnog funkcionalizma, na metodsko-terapijske pristupe u specijalno-pedagoškoj delatnosti najdirektnije su se ispoljile u okviru sistemske i strukturalne porodične terapije (Jugović, 2002). Taj uticaj se uočava već i po kategorijalnom aparatu ove porodične terapije. U kontekstu razumevanja porodice ova terapija koristi kategorije kao što su: porodični sistem, bračni i roditeljski subsistem, struktura, funkcija, granica porodičnih subsistema, funkcionalna i disfunkcionalna porodica, strukturalna promena, homeostaza ili ravnoteža, adaptacija, itd.

Pogled na porodicu iz koga se izvode i principi terapijske intervencije jeste ugao porodice kao sistema. Poput strukturalnog pogleda na društvo Talkota Parsonsa (Munch, 1987) i teoretičara sistema, ovde se porodica definiše kao sistem koji je sastavljen od subsistema od kojih je svaki definisan granicama. Ovakav opšti pristup porodici omogućava da definisanje problema znači otkrivanje strukture u porodičnom sistemu koja ne obavlja svoju funkciju, kao i uočavanje povezanosti problema sa drugim problemima koji su u strukturalnoj vezi. To znači da se patologija porodice uočava kroz poremećaj strukture, funkcija i razvoja. Ideja je da je patologija locirana u porodičnom sistemu, a ne u pojedincu koji je samo nosilac simptoms ili tzv. identifikovani pacijent.

Teorije anomije i devijantnih subkultura svojim viđenjem fenomenologije i etiologije društvenih devijacija, socijalnih dezorganizacija ili socijalnih problema ostavljaju snažne impulse za koncipiranje specijalno-pedagoške delatnosti usmerene prema ovim pojavama (Merton, Nisbet, 1971). Teorija devijantnih subkultura ima posebne implikacije na politiku urbanog razvoja i rekonstrukcije dezorganizovanih, marginalnih i siromašnih četvrti. Radi se o aktivnostima koje

imaju za ciljeve akulturaciju, kulturnu asimilaciju i socijalno uzdizanje i osposobljvanje dezorganizovanih i kulturno-izolovanih lokalnih zajednica. Zatim, socijalno-političke implikacije teorije anomije (Roberta Mertona) mogu se kratko sažeti u dva aspekta: socijalna promena na mezo-nivou i ujednačavanje životnih šansi i mogućnosti. Uloga socijalne politike, a unutar nje i specijalno-pedagoške delatnosti, vidi se kroz strukturalne i parcijalne socijalne reforme koje sprovodi tzv. liberalna država blagostanja.

Egzistencijalizam. Metodske orijentacije i principi humanističko-egzistencijalističkog specijalno-pedagoškog delanja naglašavaju dva ključna pristupa, u skladu sa svojom teorijskom-filozofskom zaleđinom. Prvi metodski pristup naglašava ideju da klijenti ili štićenici treba da preuzmu preuzmu kontrolu nad sopstvenom svesnošću koja je bitno ošetećena egzistencijalnim i društvenim iskustvom. U tu svrhu najdelotvoriniji metodski pristup je grupni rad. Delotvornost humanističkog grupnog rada proizilazi iz okolnosti da se sakupljaju ljudi koji imaju iste ili slične probleme. Ljudi mogu da na taj način prepoznaju kako se njihovo stanje uma vezuje sa vrednostima i zahtevima šireg društva. U grupi ljudi mogu da pomognu jedni drugima da sebe bolje razumeju i tako povećaju osećaj za ličnu odgovornost, slobodu i snagu. Specijalni pedagog treba da osnaži samoostvarenje, prirodnost i samopoštovanje klijenata, proširi njegovo područije svesnosti i oslobodi ga za drugačiji odnos prema sebi, drugima i samom poremećaju. Naglasak nije na onom "zašto" već na onom "kako" se nešto pojavljuje kao problem.

Drugi metodski cilj egzistencijalističkog-humanističko specijalno-pedagoškog rada jeste preuzimanje kontrole ljudi nad sopstvenom životnom situacijom. To znači da bi klijenti trebali nešto da preduzmu u vezi okolnosti koje određuju njihovo ponašanje. Klijenti moraju da postanu aktivno odgovorni za razumevanje svojih potreba, definisanje svojih problema i utvrdjivanje sopstvenih odgovora. Ljudi moraju razviti samosvest, razum i odgovornost kako bi odredili svoju sudbinu, stvorili sopstvena rešenja i organizovali sopstvene odgovore. Ključna vrednost ovakvog metodskog pristupa i njegovu humanističku misiju ogleda se u podsticanju uzajamne pomoći i samo-otkrovenja ljudi.

Interkacionizam i konstruktivizam. Interakcionističko/konstruktivističko shvatanje društvene devijantnosti i poremećaja ponašanja specijalno-pedagoškoj delatnosti je pružilo ideju destigmatizirajuće prakse i destigmatizirajućih metoda rada. Metodski cilj ovakvog pristupa jeste da se klijenti udalje od rizičnih devijantnih karijera. Specijalni pedagozi treba da nađu alternative zvaničnim institucijama. Umesto sudova, zatvora, popravnih domova, psihijatrijskih klinika, ideja je, da treba pronaći druga rešenja u kontroli i reagovanju na devijantna ponašanja. Pojedince, a posebno decu poželjno je dalje držati od ovih potčinjavajućih i dergradirajućih institucija. Štetno iskustvo prolaska kroz institucije socijalne kontrole može trajno etiketirati pojedinca i onemogućiti mu kasnije uključivanje u život zajednice (Wheeler S. and Cottrell L., 1997).

Takođe, interakcionističko naglašavanje pitanja društvenih međuodnosa između ljudi (interaktivnog poretka) i ljudi i institucija razvilo je metodski pristup koji se zove "komuniciranje razumevanja". No zapažanje je, koje svakako ne umanjuje vrednost ovog pristupa, da je on više je profesionalni stil i način ophođenja specijalnog pedagoga sa klijentom, nego skup do kraja izvedenih metodskih principa i zahvata. U radu sa devijantima on prvo mora da sasluša kako

klijent opisuje svoje iskustvo. Zadatak mu je da razume značenje iskustva etiketiranog klijenta i da sa njim, zajednički, komunicira to razumevanje. To čini osnov za kasniju kreativnu promenu narušenog identiteta i reorganizaciju ličnosti u pravcu prihvatanja nedevijantnih obrazaca ponašanja. "Metoda komuniciranja razumevanja" podrazumev zajedničko subjektivno putovanje klijenta i specijalnog pedagoga, gde je mnogo važnije to kako se putovanje odvija nego šta je krajnj cilj putovanja. Specijalni pedagog je neko ko na tom putu omogućava iskazivanje ili ispoljavanje osećanja, iskustava, strahova, problema; on je neko ko sluša, gleda i prihvata; neko ko nudi veru i brigu.

Dijalektičko-kritički i radikalno pristup. Metode kritički-radikalne orijentisane specijalno-pedagoške delatnosti usmeravaju se u pravcu aktivnosti kao što su: političko osvešćivanje profesije (unutarprofesionalna solidarnost), klasno i revolucionarno osvešćivanje klijenata i suprotstavljanje interesima vladajućih grupa. Prvi tip aktivnosti treba da se odvijaju unutar postojećeg sistema ili državnih institucija To su: rad na obezbeđivanju socijalnih prava, podizanje svesnosti, normalizacija, kolektivizacija, redefinisanje, osnaživanje i zastupanje i radikalizovanje ustanove. Drugi tip aktivnosti jeste vaninstitucionalni specijalno-pedagoški rad koji podrazumeva više različitih aktivnosti i »metoda«, kao što su: podržavanje i organizovanje alternativnih službi i organizacija, učestvovanje u osnaživajućim društvenim pokretima i njihovoj promociji, progresivni sindikalizam i rad u profesionalnim udruženjima, učestvovanje u izbornim politikama, itd (Jugović, 2002).

ZAKLJUČAK

U korenu moderne društvene misli utemeljila se naučna slika sveta koja ima karakteristike težnje ka istinitom naučnom saznanju o prirodi društva koja je suprotstavljena skolastičkom spekulativnom mišljenju. Međutim, odgovor na pitanja kao što su, kako se najbolje može saznati istina ili koje su najvažnije vrednosti i društvene uloge nauke pretvaraju se u oštar teorijski, epistemološki, metodološki i ideološki sukob između različitih pristupa na koji je uzrokovan činjenicom kompleksnosti društva i uticajem ideologija na naučno saznanje. Metodološki pristup predstavlja opšti smer koji ukazuje koji deo društvene stvarnosti treba ispitivati, gde treba tražiti uzroke socijalnih pojava i na kojim principima treba tumačiti dobijene podatke i činjenice iz istraživanja.

Teorijsko-metodološki pravci socijalnih istraživanja jesu najopštiji i apstraktni sistemi koji imaju svoja teorijska polazišta kojim objašnjavaju prirodu društva i čoveka kao i odnosa čovek-društvo, koji imaju poseban stav o karakteru i ulozi naučnog saznanja, koji preferiraju određene metode istraživanja, koji imaju specifičnu terminologiju ili kategorijalni aparat i koji posebno ističu određene postupke i principe u tumačenju predmeta socijalnih istraživanja. Predmet socijalnih istraživanja jeste čovek u ukupnosti svoje esencije i egzistencije, svojih potreba, svoje socijalne sigurnosti i svog odnosa sa neposrednim okruženjem i širim društvom.

Ciljevi specijalno-pedagoške delatnosti, bitno su oblikovani teorijsko-metodološkim pristupima u socijalnim istraživanjima. Različite teorijsko-metodološke pozicije dovode do različitih definisanja ciljeva i metoda specijalno-pedagoške

delatnosti i njene prakse. Ali, najvažnija konsekvenca ovih implikacija jeste profesionalno bogaćenje specijalno-pedagoške delatnosti i povećavanje njenog društvenog značaja. U socijalnim istraživanjima nema nijednog pristupa koje je stalno dominirao socijalnim naukama, ali tu činjenicu ne treba shvatiti kao slabost i put ka naučnoj i istraživačkoj nejasnoći. Pluralizam teorijsko-metodoloških puteva znači izbegavanja dogme i stvaranja profesionalne kreativnosti koja treba da bude u službi čoveka, klijenta ili štićenika, i u konačnom, društva.

LITERATURA

1. Fromm, E. (1984). *S onu stranu okova iluzije*, Zagreb: Naprijed.
2. Gidens, E. (2001). *Sociologija*, CID - Podgorica, Romanov - Banja Luka.
3. Good, E. (2000). *Social Deviance*, New York: McGrow Hill.
4. Hindess, B. (1977). *Philosophy and methodology in the social sciences*, Sussex: The Harvester Press.
5. Jugović, A. (2002): *Društvena patologija i normalnost – teorijske i praktične perspektive*, Beograd: Službeni glasnik.
6. Jugović A. (1997). Praktične implikacije konstrukcionističkog shvatanja kriminala i društvenih devijacija, *Istraživanja u defektologiji*, Beograd: Defektološki fakultet, CIDD, br. 4, str. 127-150.
7. Jugović, A. (2001). Uticaj teorijskih shvatanja društvenih devijacija na metodološke pristupe u tretmanu osoba sa poremećajima u socijalnom ponašanju, *Beogradska defektološka škola*, br. 1, str. 100-107.
8. Jupp, V. (ed.) (2006): *The Sage Dictionary of Social Research Methods*, London-Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications.
9. Merton, K. R. and Nisbet, R. (1971). *Contemporary Social Problems*. New York: Hartcourt Brace Jovanovich, Inc.
10. Milić, V. (1965). *Sociološki metod*, Beograd: Nolit.
11. Milosavljević, M. (1998). *Socijalni rad na međi vekova*, Beograd: Draganić.
12. Milosavljević, S. i Radosavljević, I. (2003). *Osnovi metodologije političkih nauka*, Beograd: Službeni glasnik.
13. Neuman W. L. (2007). *Basics of social research: qualitative and quantitative approaches*, Second edition, Boston: Pearson – Allyn and Bacon.
14. Payne, M. (2001). *Savremena teorija socijalnog rada*. Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u Banja Luci.
15. Pečujlić, M. i Milić, V. (1995). *Metodologija društvenih nauka*, Beograd: DB Grafika.
16. Parsons, T. (1992). *Moderna društva*, Niš: Gradina.
17. Munch, R. (1987). Parsonian Theory Today: In search of New Synthesis, in Giddens Anthony&Turner Jonathan (ed.). *Social Theory Today*, Stanford-California: Polity Press.
18. Šušnjić, Đ. (1999). *Metodologija – kritika nauke*, Beograd: Čigoja.
19. Wheeler S. and Cottrell L. jr. with the assistance of Romasco A. (1997). Proces etiketiranja. U Đ. Ignjatović, *Kriminološko nasleđe*. Beograd: Policijska akademija.

THEORETICAL AND METHODOLOGY APPROACHES IN THE SOCIAL RESEARCH AND SPECIAL-PEDAGOGY IMPLICATIONS: AMONG DOGMA AND IMAGINATION

Aleksandar Jugović
University of Belgrade - Faculty od special education and rehabilitation

Summary

The subject of this article is, first, the analysis definition and feature of approaches in the social research and secondly, the influence the essential theoretical and methodology comprenhension in the social research on the aim and methods of special-pedagogy activity or work. The article explains major theoretical and methodology concepts for special-pedagogy activity: positivistic, functionalistical, existential, interactionistical or constructionistical and dialectics or radically-critical. Likewise, the article demonstrates the importance and diversity of influence of key approaches on special-pedagogy activity. The main conclusion is that methodological pluralism is power of the special-pedagogy activity and way to avoid dogma and to produce professional and research imagination and creation.

Key words: human (man), society, social research, theoretical and methodology approaches, special-pedagogy activity.

KONCEPTUALNO METODOLOŠKI OKVIR ZA RAD SA DJECOM U SUKOBU SA ZAKONOM U CENTRU ZA DJECU I MLADE „LJUBOVIĆ“-PODGORICA

Milorad Šćekić
Centar za djecu i mlade „Ljubović“, Podgorica

Teško je biti dijete, a biti dobar
Lakše je biti odrastao, a razumjeti djecu

Ovaj prilog ima ambiciju da predstavi razvoj institucionalne zaštite djece u sukobu sa zakonom u Crnoj Gori, kao i novu programsku transformaciju Centra za djecu i mlade "Ljubović" Podgorica. Bez obzira na različita viđenja institucionalne zaštite, institucionalni tretman ima perspektivu u koliko je centriran na dijete, njegove osobenosti i potrebe, a ne na system kome dijete mora da se prilagodi i postane "koristan član društva". Visoko individualizovani rad podrazumijeva načine i uslove rada prilagođene potrebama svakog pojedinca ponaosob. Usluge koje će Centar za djecu i mlade pružiti oslanjaju se na porodicu i zajednicu, od čije participacije će zavisiti tretman. Centar neće biti " privilegija", niti pak, "zadnji vagon zadnjega voza" .

Ključne riječi: Djeca u sukobu sa zakonom, vaspitanje, obrazovanje, institucionalni tretman, individualizacija.

RAZVOJNI PUT

Institucionalna zaštita djece u sukobu sa zakonom u Crnoj Gori nema dugu tradiciju i praktično se odvijala u jednoj ustanovi-Zavodu za vaspitanje i obrazovanje djece i omladine, odnosno, Centru za djecu i mlade „Ljubović“. Nema apsolutno nikakvih pisanih tragova o počecima rada sa ovom kategorijom djece u Crnoj Gori. Profesor Ljubomir Savić u „Istoriji specijalnog školstva“ na osnovu sjećanja pojedinih učesnika u ovom radu navodi da je između prvog i drugog svetskog rata u Reževićima kod Budve, vrlo kratko postajala ustanova koja je okupljala siromašnu djecu i djecu skitnice. Sigurno je da je krajem 1948. godine, u Donjoj Lastvi kod Tivta, otvoren popravno vaspitni dom koji je okupljao djecu koja su tokom drugog svetskog rata ostala bez roditelja i našla se na ulici, ili su se pak, pojavljivala kao izvršioci krivičnih djela. Dom je radio do kraja 1951.godine, kada je iz nepoznatih razloga zatvoren.

Interesantno je da sve do 1965.godine, u Crnoj Gori nije bilo ustanove za zaštitu djece u sukobu sa zakonom. Kako je broj ove djece posebno u redovnim školama

rastao, Skupština SRCG donosi 29.09.1965. godine, Odluku o formiranju Prihvatilišta za vaspitno zapuštenu djecu. Odlukom su određeni zadaci Prihvatilišta:

- da prihvata vaspitno zapuštenu djecu i omladinu do 18. godina starosti i vrši određivanje stepena njihovog psihičkog i fizičkog razvoja kao i stepen vaspitne zapuštenosti.
- da radi na otkrivanju i proučavanju kao i otklanjanju uzroka vaspitne zapuštenosti,
- da radi na saniranju porodičnih prilika štićenika, sve u cilju resocijalizacije po povratku iz Prihvatilišta.

Prihvatilište je imalo obavezu da obavlja i funkciju Disciplinskog centra, za boravak na određeni broj dana odnosno, sati, mada ova mjera u Crnoj Gori, nikada nije izrečena. Inače, Prihvatilište je imalo tretman samostalne samoupravne zajednice od posebnog društvenog interesa, a finansirana je iz budžeta SRCG. Kapacitet je bio 55 štićenika oba pola. Prvi štićenik primljen je 30.03.1966.godine.

Broj djece je i dalje bio u porastu, pa je Uredbom Izvršnog vijeća SRCG (Sl. list SRCG br.30/68) Prihvatilištu se proširuje djelatnost: u Prihvatilištu se izvršava vaspitna mjera upućivanja u vaspitn u ustanovu u trajanju od 6 mjeseci do 3 godine. Obrazovanje djece je bilo veliki problem jer su redovne škole nerado primale djecu iz Prihvatilišta, pa je Republički sekretarijat za obrazovanje nauku i kulturu 27.05.1974. godine, donio rješenje o osnivanju OŠ „Mladost“ u krugu Prihvatilišta, kao jedinice udruženog rada.

Na inicijativu Uprave Prihvatilišta Socijalno – zdravstveno vijeće Skupštine SRCG 29.04.1974. godine, (Sl.list SRCG br.10/74), donio je rješenje o osnivanju Zavoda za vaspitanje i obrazovanje djece i omladine u Podgorici. Skupština SR CG od 15.05.1991. godine, donijela je odluku o organizovanju Zavoda kao javne ustanove. Djelatnost Zavoda je bila: zbrinjavanje, vaspitanje i obrazovanje, i profesionalno osposobljavanje i obezbedjivanje zdravstvene zaštite djeci i omladini sa poremećajima u društvenom ponašanju ličnosti, kao i preduzimanju odgovarajućih mjera radi njihovog sprečavanja u daljem narušavanju opšte prihvaćenih normi u ponašanju, vršenju prestupa i drugih kažnjivih radnji. Zavod je obezbeđivao djeci i omladini sa poremećajima u ponašanju: smještaj, ishranu, odjeću, obuću, osnovnu zdravstvenu zaštitu i drugu njegu, socijalno ispoljavanje ličnosti u svakodnevnom životu, potpuno osnovno obrazovanje, kao i profesionalno osposobljavanje u zavodskim specijalizuovanim radionicama. Preko Prihvatne stanice obezbeđivan je kratkotrajni boravak djece i omladine zatečene u skitnji, vršenju krivičnih djela ili pak u stanju socijalne potrebe. Od donošenja novog Krivičnog zakonika Crne Gore 2004. godine, u Zavodu se izvršava i mjera pojačanog nadzora sa dnevnim boravkom u vaspitnoj ustanovi.

Zavod za vaspitanje i obrazovanje djece i omladine do 2006. godine, karakteriše:

- veliki broj djece iz svih krajeva Jugoslavije (od 100 do 120),
- marginalizacija problema i nedostatak relevantnih istraživanja iz ove oblasti. Jedino ozbiljnije istraživanje iz oblasti maloljetničkog prestupništva objavljeno je u Zborniku „Prestupništvo mladih u Crnoj Gori“ 1991. godine, a sem radnika Zavoda u projektu su učestvovali prof. Ž. Jašović, prof. S. Uzelac, prof. Z. Ilić i prof. M.Milosavljević.

- nedostatak adekvatnih programa zaštite. Pedagoški savjet Crne Gore još 1975. godine, donio je Opšti program Zavoda i više se ništa nije mijenjalo, pa su stručni radnici Zavoda prateći savremena rješenja samostalno donosili godišnje programe ustanove.
- nedostatak kadrova. Godinama Zavod nije imao kompletnu stručnu zastupljenost jer su uvijek nedostajali specijalni pedagozi, psiholozi i socijalni radnici.
- nedostatak alternativnih mjera i drugih institucija. Zavod je uvijek bio „jedna slamka medju vihorove" i nikada nije imao „privilegiju" da odbije prijem već je sem djece u sukobu sa zakonom morao zbrinjavati i zlostavljanuu djecu, djecu sa kombinovanim smetnjama, izvršioce teških krivičnih djela (Crna Gora nema VP dom), kao i djecu različitog obično neispitanog ili nepoznatog zdravstvenog stanja.

Zavod je bio veoma složena i više namjenska ustanova koja je obavljala različite funkcije i uvijek imao zdravu ambinciju da razvije niz novih funkcija i programa koje će obavljati samostalno u saradnji sa ili ih prepustiti drugim ustanovama socijalne zaštite u republici. U pojedinim periodima Zavod je takodje, bio „pusto ostrvo" bez kontakta sa realnošću svijeta oko sebe. Kao i sve ustanove socijalne zaštite u okruženju prošao je sve faze „deinstitucionalizacije", „normalizacije", „diferencijacije", „diverzifikacije", „socijalne inkluzije" i konačno sveobuhvatne transformacije koja svakako nije konačna.

Kroz Prihvatilište, Zavod i Centar, od 29.09.1965. godine, do 01.01.2009. godine, prošlo je 5.037 maloljetnika, od čega 1.687 na stalnom tretmanu, sa izrečenom mjerom i 3.350 kroz Prihvatnu stanicu.

SVEOBUHVATNA TRANSFORMACIJA USTANOVE

U procesu sveobuhvatne transformacije ustanove nemjerljiv doprinos dao je Prof. dr Đurađ Stakić, sa Pesylvania state universiti, veliki prijatelj Centra, a djece posebno. Značajan je doprinos i Prof.dr Slobodana Uzelca, sa Zagrebačkog sveučilišta.

Proces transformacije Zavoda započeo je 2006.godine, kada je na inicijativu stručnog tima Zavoda, Ministarstvo zdravlja rada i socijalnog straranja, kao resorno Ministarstvo, formiralo Komisiju za izradu Elaborata o transformaciji ustanove uz učešće predstavnika Ministarstva, Zavoda, UNICEF-a, Save the childrena, kao i dugogodišnjih saradnika Prof. Đ. Stakića i Prof. S. Uzelca. Već 02.02.2006. godine, Vlada Republike Crne Gore, donosi Odluku o organizovanju javne ustanove za smještaj djece i mladih, kojom se postojeći Zavod za vaspitanje i obrazovanje djece i omladine, organizuje kao javna ustanova za smještaj djece i mladih sa poremećajima u ponašanju, pod nazivom JU Centar za djecu i mlade „Ljubović".

Konačno se krenulo na izgranji jedinstvenog sistema socijalne zaštite u Crnoj Gori, gdje će se stroge granice izmedju institucionalne zaštite i alternativnih mjera preplitati i gubiti.

Projekat „Sveobuhvatna reforma maloljetničkog pravosuđa u Crnoj Gori" koja je inicirana i vođena od strane UNICEF-a u partnerstvu sa Evropskom komisijom i Vladom republike Crne Gore, odnosno Ministarstvom pravde i Ministarstvom zdravlja rada i socijalnog staranja obuhvatila je sve segmente socijalne politike: standardizaciju procesa i kvaliteta rada, novu metodologiju inicirala

donošenje novog Krivičnog zakona o maloljetnicima koji je u pripremi kao i novi metodološki okvir u radu sa djecom u sukobu sa zakonom. Dok je Crna Gora bila integradlni dio zajedničke države mogla je koristiti usluge usluga socijalne zaštite u okruženju, ali sticanjem nezavisnosti i Centar za djecu i mlade dobio je priliku da postane stožer kroz koji se prelamaju reformske inicijative i programi kroz tri poveza resora:socijalni staranje, pravda i obrazovanje. Na vrijeme su shvaćeni izazovi koji su pred nama i proaktivno se radi na sopstvenoj transformaciji. Transformaciju kompletnog sistema socijalne zaštite koju doživljava i kojoj aktivno doprinosi Centar, kako bi i sam bio postavljen na nove koncepcisko metodooške osnove i mogao da uspješno odgovori na izmijenjene potrebe djece i porodice. U isto vijeme Centar je sporemno prihvatio izazov vremena da odigra ulogu matičnog jezgra iz kojeg se savremenim postupcima obogaćivanja, diferencijalizacije i „rasađivanja" izdvojiti programi koji će postati okosnica novog sistema ustanova i službi odnosno kontinuuma zaštite djece u sukobu sa zakonom.

Centar strateške pravce svoga razvoja planira kroz:

- Centar otvoreni sistem, kroz saradnju sa svim zainteresovanim subjektima doprinoseći reformi sistema socijalne zaštite i maloljetničkog pravosuđa,
- izlazak u društvenu zajednicu. Ukidanjem OŠ „Mladost" 2007. godine, koja je radila pri Centru, djeca pohađaju obližnje škole u gradu, dok specijalni pedagozi ne samo što „prate" svoju djecu, već zahvataju i rizičnu grupu djece u školi. Tako se konačno borimo da djeca ne dođu u Centar, suprotno od ranije prakse „što više djece, više para",
- Centar kao matično jezgro za razvojni model programa koji će biti distribuirani u Crnoj Gori,

Centar kao analitičko-edukativna institucija. Crna Gora nema Institut za socijalnu politiku, niti institut za kriminologa i sociološka istraživanja, pa je neophodno formirati stručna tijela pri Ministarstvu pravde i Ministarstvu zdravlja rada i socijalnog staranja koja bi se bavila unapređenjem stručnog rada, nadzorom, inovativnim projektima zaštite i sl., u čemu bi cengtar dao veliki doprinos.

Inovativni programi u Centru su različiti:

- vođenje slučaja je novi vid organizacije i vođenje socijalno-vaspitnog rada kroz koji se uspostavlja direktna i lična odgovornost svakog pojedinca, unapređuje koordinacija i saradnja sa partnerima. Svako dijete dobija svog voditelja i kroz razvoj 33 nova dokumenta kojima se utvrđuje procedura i etički standardi i osigurava dosledno pravo djece,
- usvajanje socijalno-vaspitnog rada gdje se sem klasičnog „grupnog rada" rad obogaćuje individualno-savjetodavnim aktivnostima,
- uvođenjem pomoćnog vaspitača koji obavljaju niz tehničkih poslova ostavljajući više vremena voditelju slučaja za savjetodavno-vaspitni rad,
- tri strategije u dva pravca. Tri generalne strategije su:
    1. Preventivno-razvojno-opodsticajna
    2. Kompezaciona
    3. Re-edukativno terapeutska
- Sve tri strategije odvijaju se kroz neutralisanje rizičnih faktora i podsticanje i razvoj zaštitnih faktora,
- unapređenje životnih i socijalnih vještina, odnosno, vještina koje su djeca propustila da usvoje tokom razvoja u nepovoljnim uslovima,

- unapređenje roditeljske kompetencije, kako bi roditelji postali ne samo saradnici, već da bi se i sami mijenjali. Programi su predvidjeni ne samo za roditelja čija su djeca u Centru, već i za roditelje djece u riziku iz lokalne zajednice,
- novi model i procjena porodice kako bi se sagledalo opšte stanje porodice i unaprijedilo njeno funkcionisanje,
- psihološko savjetovanje usmjereno na razvoj pozitivnih potencijala djeteta i porodice i podsticanje njihovog razvoja,
- upravljanje i korekcija ponašanja (bihavior management) kroz sistem stimulativnih mjera i unapredjenje djece na principima škole učenja,
- intervencije u kriznim situacijama koje su bazirane na primarnim odnosno, nenasilnim intervencijama, poštujući prava djeteta.
- rad na životnoj priči djeteta koju obično vodi pomoćni vaspitač kako bi svako dijete po izlasku iz Centra dobiklo svoju ličnu publikaciju „Knjiga moga života".

Cjelokupan sistem počiva na sledećim principima: centriran na dijete, njegovu dobrobit, osobenost i prava, porodica u fokusu, integracija u i oslonjenost na lokalnu zajednicu, kulturološka senzitivnost i komunikativnost, individualizacija, pozitivan pristup, usmjerenost na ishode, istrajnost i kontinuitet, prirodnost, timski pristup, koordinirana saradnja.

TRETMAN

Opšti zadaci i standardi:

- Organizacije i organi odgovorni za upucivanje dece u Centar pazljivo razmotraju potrebe i potencijale dece i njihovih porodica, raspolozive resurse u lokalnoj zajednici, utvrdjuju neophodnost smestaja deteta, kao i cinjenicu da Centar raspolaze uslovima, programima i strucnim potencijalom neophodnim za zadovoljavanje potreba i razresavanje razvojnih problema dece;
- Po dobijanju predloga zahteva za smestaj Centar podrobno preispituje opravdanost zahteva, nastojeci da potvrdi da ce dete i njegova porodica stvarno imati koristi od smestaja i tretmana u Centru;
- Planiranje, pracenje i revizija plana i programa tretmana imaju participatorni karakter uvek ukljucujuci dete i porodicu, predstavnike uputnog organa ili sluzbe kao i multidisciplinarni tim Centra;
- Centar, uspostavlja kontakte i razvija partnerski odnos sa clanovima (prosirene) porodice aktivno ukljucujuci dete i porodicu u sve faze rada pocevsi od procene potreba i potencijala za tretmanom, planiranju i progamiranju tretmana, realizaciji programa, pracenju efikasnosti i odgovarajucim revizijama plana tretmana;
- Procedure prijema, ispitivanja, planiranja i revizije tretmana, plan otpusta i organizacija post –institucionalnog prihvata, pracenja i socijalne reintegracije se uvek uskladjuju razvojnim potrebama i mogucnostima deteta i kulturoloskim osobenostima porodice;
- Centar, odnosno multidsciplinarni tim zaduzen za planiranje i realizaciju programa tretmana, jasno i precizno definise realisticne ciljeve i merljive

zadatke specificne za svako dete, kao i transparentne procedure za proveru ostvarivanja ciljeva i zadataka koje ukljucuju kako reviziju strategija i metoda rada, tako, kada je to potrebno i reviziju plana tretmana i postavljenih ciljeva i zadataka;

- Tretman deteta u Centru je organizovan, vodjen i planiran process koji se odvija kroz niz unapred utvrdjenih i logicki postavljenih faza i segmenata. Sadrzaji i metode rada, kao i brzina napredovanja deteta kroz te faze su individualizovani i iskljucivo zavise od stepena i kvaliteta ostvarenog napretka u realizaciji postavljenih ciljeva i zadataka tretmana;
- Kriterijumi i plan za otpust deteta iz Centra se formulisu na samom pocetku tretmana, a sistematski se prate, dogradjuju, konkrtizuju i operacionalizuju tokom celokupnog procesa tretmana;
- Tretman deteta u Centru i pruzanje podrske porodici moze trajati samo onoliko koliko je neophodno da se postignu ciljevi i zadaci. Svako zadrzavanje djeteta u Centru posto je ono postiglo svoj maksimum je neproduktivno, drustveno stetno i duboko neeticno.

PRIJEM

Upućivanje u Centar, treba da bude kada je to najbolji način da se zadovolje razvojne potrebe djeteta zaštiti njegov interes i bezbjednost lokalne zajednice. Prijem počinje dobijanjem rješenja za smještaj od strane Suda, Centra za socijalni rad ili Policije. Prijem se vrši prema ustaljenom protokolu Stručnog tima. Tokom prijema Stručni tim otvoreno diskutuje sa djetetom, porodicom i predstavnicima uputnog organa, gdje se koncizno objašnjava svrha prijema, način i opcije koje se pružaju. Posebna pažnja se posvećuje izboru voditelja slučaja koji preuzima odgovornost za uspostavljanje partnerskih odnosa sa djetetom, porodicom, uputnim organom i lokalnom zajednicom. Naročito se void računa o procjeni rizika od suicidnosti, stepena opasnosti po druge, rizika zlostavljanja, zloupotrebe alkohola i psihoaktivnih supstanci, sklonosti ka bjekstvu i sl.. istog dana po prijemu u Centar Stručni tim u Prijemno dijagnostičkoj službi donosi inicijalni plan rada sa djetetom, na osnovu predhodne procjene dokumentacije, razgovora sa djetetom, roditeljima i uputnim organom. Inicijalni plan rada kao i sveobuhvatna procjena potreba i potencijala, vaspitna kompetencija porodice i resursi lokalne zajednice poslužiće kao osnova za donošenje Generalnog plana tretmana (GPT). Generalni plan tretmana omogućava donošenje valjanih individualizovanih zadataka i postupaka, čime se omogućava uspješan tretman. Kroz program se dijete, porodica i lokalna zajednica uvjeravaju da je boravak djeteta u Centru privremena mjera, da bi se dijete što prije vratilo porodici. Generalni plan tretmana se stalno dograđuje kroz mjesečne i tomesečne revizije uključujući dugoročne ciljeve kao i vrijeme za ostvarivanje svakog zadatka. U izradi Generalnog plana tretmana mogu se sem Stručnog tima Centra, angažovati i stručnjaci drugih specijalnosti posebno ako na njima instistiraju roditelji ili uputni organ. Timska rasprava o realizaciji GPT-a obavlja se mjesečno kada se po potrebi plan dopunjava.

OTPUST

Kada je opšte stanje djeteta stabilizovano, a problemi razriješeni počinje proces tranzicije u porodici odnosno lokalnoj zajednici. Otpust praktično počinje danom prijema. Pripreme obuhvataju postepeno preuzimanje odgovornosti od strane djeteta za planiranje svojih dnevnih i drugih aktivnosti. Pred otpust povećava se nezavisnost djeteta u procesu donošenja odluka. Voditelj i saradnici se pomjeraju iz vodeće u konsultativno –podržavajuću poziciju. Centar za svako dijete ponaosob donosi individualizovani plan otpusta u saradnji sa porodicom i uputnim organom. Pisani izvještaj o otpustu obuhvata informacije o uspješnosti tretmana, preporuke za dalju zaštitu, školovanje, event.medicinski tretman, porodične odnose i sl..

Opravdanost otpusta počiva na mjesečnim i tromesečnim revizijama tretmana. Dijete se direktno predaje iz "ruke u ruku", na brigu roditeljima, starateljima, porodici, rodbini ili voditelju drugog programa, tako da se nebi narušio kontinuitet zaštite. Ne smije se dozvoliti da dijete bude otpušteno sa istekom predviđenog vremena, ako nije spremno odnosno, ako nijesu ispunjeni uslovi za njegovu socijalnu integraciju.

Takodje, dijete ne smije ni pod kakvim uslovima biti zadržano u Centru, poslije postizanja pune kompetencije jer se na taj način obezvređuje postignuto, a svaki dugi boravak što je ranije bila praksa se pokazao kao poguban za dijete. Planirani otpust treba da bude svečani čin sa ceremonijom otpuštanja, oproštaja od vršnjaka i osoblja Centra.

Sem planiranog moguć je i neplanirani otpust zbog urgentnih ili drugih razloga (promjena vaspitne mjere, zatvorska kazna) kada se formira "otpusna lista" koja će poslužiti izradi novog programa u drugoj instituciji.

U duhu etičkih principa i po otpustu djeteta i ako za to nema formalno pravnih obaveza Centar preduzima mjera podrške djetetu i porodici.

POSTINSTITUCIONALNI TRETMAN DJECE U SUKOBU SA ZAKONOM LIŠENE RODITELJSKOG STARANJA

Najslabija karika u lancu zaštite djece u sukobu sa zakonom je postinstitucionalni tretman djece koja nemaju roditelja, a vrlo često ni bližih srodnika. Brojni su primjeri da se djeca nađu na ulici i sledeća stanica su zavodi za izvršenje krivičnih sankcija. I ako ih Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti štiti, praksa je sasvim drugačija jer sa navršenih 18 godina obično prestane briga centara za socijalni rad i svodi se na jednokratne pomoći. Centar za djecu i mlade "Ljubović" u svojim programskim aktivnostima planira učešće u izradi adekvatnih programa na planu otvaranja "Kuća na pola puta", "Stambenih zajednica", "Beneficiranog stanovanja", "Socijalnog preduzetništva" i sl.. u Crnoj Gori izuzetno je dobro razvijeno srdoničko hraniteljstvo, ali još uvijek nema dežurnih hraniteljskih porodica koje bi pružile zaštitu ovoj kategoriji djece.

Konceptualno metodološki okvir za rad sa djecom u sukobu sa zakonom u Centru za djecu i mlade "Ljubović" u Podgorici, počiva u prvom redu na odabranim medjunarodnim instrumentima u oblasti prava djeteta u njihovom je najboljem interesu, jer su konačno, djeca najbolja investicija za starost.

LITERATURA:

1. Ilić dr Zoran - Resocijalizacija maloljetnih predstupnika
2. Jung Kar Gustav - O razvoju ličnosti
3. Kovačević dr Voislav - Problemi resocijalizacije maloljetnika sa delinkventnim ponašanjem
4. Kiehn Erich - Praksa odgoja u domovima
5. Nikhil Roy Mabel Wong - Savremeni koncept rada sa djecom u sukobu sa zakonom
6. Međunarodni odabvrani instrumenti u oblasti prava djeteta (UNICEF)
7. Zbornik radova, Odgoj u domovima – kako dalje (Ministarstvo rada i socijalne skrbi Hrvatske)
8. Stakić dr Đurađ - Metodika rada sa maloljetnim delinkventima
9. Stakić dr Đurađ - Etičke dileme i izazovi socijalnog rada
10. Stakić dr Đurađ, Stakić dr Marina - Planiranje i programiranje vaspitno terapeutskog rada sa djecom i omladinom sa poremećajima u ponašanju, emocionalnom i socijalnom razvoju.

CONCEPTUAL AND METHODOLOGICAL FRAME FOR THE WORK WITH CHILDREN IN CONFLICT WITH THE LAW IN THE CENTER FOR CHILDREN AND YOUTH "LJUBOVIĆ" PODGORICA

Šćekić Milorad
Center for children and young people „Ljubović", Podgorica

Summary

This contribution has an ambition to represent development of institutional protection of children in conflict with the law in Montenegro and new program and environmental transformation of the Center for children and youth – Ljubović.

Disregarding different seeing of institutional protection, the institutional treatment has a perspective, if it's directed on child, his characteristics and rights, but not on system to which child has to adapt and become ''useful member of society''.

High individual approach in work means ways and conditions adapted to the needs of each individual.

Center for youth will offer favors which rely on family relations and society, and treatment will depend on their participation.

The Center won't be a ''privilege'' or ''the last railroad car of the last train''.

Key words: children in conflict with the law, education, upbringing, institutional treatment, individual approach

METRIJSKE KARAKTERISTIKE INVENTARA POLNIH ULOGA - BSRI

[1] *Tatjana Mentus,* [2] *Luka Mijatović,* [1] *Predrag Teovanović*
[1] Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
[2] apsolvent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

U cilju provere metrijskih karakteristika Inventara polnih uloga autorke Sandre Bem, oko kojih u literaturi postoje brojne kontroverze, originalna verzija upitnika je zadavana uzorku od 329 učenika četvrtog razreda beogradskih gimnazija. Analiza interne konzistencije stavki pokazuje da instrument ima dobre metrijske karakteristike: pouzdanost, valjanost i reprezentativnost. Analiza glavnih komponenata uz primenu Varimax rotacije faktora pokazala je, međutim, da u osnovi instrumenta ne stoje dve latentne dimenzije kao što teorija pretpostavlja, već devet. Takođe, svaka subskala instrumenta ne predstavlja jednodimenzionalni, već multidimenzionalni konstrukt. Rezultati ove studije govore da je instrument BSRI pouzdan instrument za merenje polnih uloga, ali da nije invarijantan prilikom primene u različitim kuturnim kontekstima tj. da ima slabu konstruktnu validnost.

Ključne reči: inventar polnih uloga S. Bem, konstruktna validnost, pouzdanost testa, validacija testa.

BSRI je inventar polnih uloga, koji je razvijen sa ciljem da meri dimenzije maskulinosti i femininosti kao dve odvojene skale, kao kritika postojećim instrumentima, koji su ih tretirali kao dva pola jednodimenzionalne pojave. Kao što teorija polne sheme Sandre Bem, autorke ovog instrumenta pretpostavlja, na razvoj dimenzija maskulinosti i femininosti se gleda kao na socijalizacijski uslovljen proces putem koga individua skladišti informacije o sopstvenom selfu i drugima. Sandra Bem smatra da BSRI meri poželjnost maskulinih i femininih osobina pre nego što služi za merenje stepena u kojem individue sebe opažaju kao maskuline ili feminine.

Originalni BSRI instrument se sastoji od 60 crta ličnosti koje su sedmostepene skale procene na kojima indvidue treba da prikažu u kojoj meri ih prikazane osobine opisuju. U osnovi ovog inventara su tri skale: maskulinosti, femininosti i neutralnosti, te 20 stavki mere maskulinost, 20 stavki mere femininost, a preostalih 20 su neutralne stavke, koje treba da obezbede neutralan kontekst kojim induvidue sebe opisuju nezavisno od polnih uloga koje poseduju. Originalni BSRI prikazuje da je opseg interne konzistencije stavki od 0.80 do 0.86. Test- retest pouzdanost skale maskulinosti kretala se u opsegu od 0.94 do 0.76, dok je pouzdanost skale femininosti bila u rangu od 0.90 do 0.89. Takođe, skorovi ispitanika na skali polnih uloga služe kao osnov za izračunavanje medijane uzorka na obe subskale, na osnovu koje se potom ispitanici svrstavaju u kategorije: maskulini, feminini, androgini

i nediferencirani. Prethodne studije su takođe pokazale da muškarci imaju veće skorove na skalama maskulinosti, a žene na skalama femininosti.

Dve stotine crta ličnosti, maskulinih i femininih, ali neutralnih u pogledu socijalne poželjnosti, izabrano je od strane Bemove i njenih studenata. Isto tako, dodato je još 200 crta koje su bile i socijalno poželjne i socijalno nepoželjne, sa ciljem da se sve zajedno primene podjednako i na muškarce i na žene. Sto studenata je ocenjivalo ove crte, s tim što je polovina bila ispitana za muškarce, a polovina za žene (primer: Koliko je poželjno za muškarca/ženu da bude iskren/a?). Samo ajtemi za koje je ocenjeno da su značajno poželjniji od drugih za određeni pol su ušli u konačnu formu inventara. Dvadeset crta koje su najviše feminine, dvadeset koje su najviše maskuline, deset najneutralnijih (u pogledu pola) nepoželjnih i deset najneutralnijih poželjnih crta čine zajedno BSRI. Na osnovu skale, moguće je uočiti da li ispitanik pokušava da sebe prikaže u što poželjnijem svetlu, jer je, u tom slučaju, deset socijalno poželjnih „neutralnih" ajtema visoko vrednovano, a deset socijalno nepoželjnih nisko. Lista od ovih dvadeset neutralnih stavki (neutralnih u pogledu pola) predstavlja skalu socijalne poželjnosti. Ona služi prvenstveno da bi obezbedila neutralan kontekst skalama maskulinosti i femininosti, odnosno za proveru i eliminisanje generalne tendencije ka odabiru socijalno poželjnih osobina.

Bilo je veoma je važno prikupiti normativne podatke na velikom broju subjekata, da bi prosečan skor i standardna devijacija mogli biti utvrdjeni za svaku dimenziju skale (maskulinosti, femininosti, androgenosti i dimenziju socijalne poželjnosti). Individualni rezultat može dobiti svoje značenje poređenjem sa drugim rezultatima. Na primer, IQ skor 100 je beznačajan, ukoliko se ne zna da je prosečan skor IQ skale 100. To može da znači da ovi normativni podaci važe samo za ovaj uzorak. Drugim rečima, student u današnje vreme bi verovatno drugačije opisivao sebe nego studenti ranije. Veoma je važan, kako vremenski, tako i kulturni kontekst u okviru koga se istraživanje vrši, pa je postojanje normi prilikom ocenjivanja skale poprilično nekorisno. Podaci dobijeni na uzorku iz jedne kulture, teško da bi bili adekvatni u nekoj drugoj. Iz tog razloga, grupisanje ispitanika po polnim ulogama vršili smo po parametrima dobijenim na našem uzorku.

Bemova je pronašla da, iako postoji visoka korelacija između maskulinosti ili femininosti i socijalne poželjnosti, nema korelacije između androginosti i socijalne poželjnosti. Ovo nam govori u prilog tome da instrument meri nešto drugo, a ne socijalnu poželjnost. Test-retest i split half metode pokazuju visoke korelacije, što govori o visokoj pouzdanosti skale.

Najveći broj studija pouzdanosti i validnosti BSRI su sprovedene na teritioriji severnog dela Sjedinjenih Američkih Država. U literaturi se sporadično pojavljuju studije ovog tipa iz drugih društava (na primer, OcKany & Lajunen, 2005; Sugihara & Katsurada, 1999, Peng, 2006).

Postoji nekoliko studija koje su se bavile problemima metrijsjkih karakteristika skale BSRI u severnoj Americi. Pedhazur i Tetenbaum (Pedhazur and Tetenbaum, 1979) su kritikovali Inventar polnih uloga (BSRI) s obzirom na teorijsku osnovu, način odabir stavki i dimenzionalnost konstrukta. Na primer, oni su pokazali da neke crte polnih uloga nisu u podjednakoj meri poželjne kao što to teorija pretpostavlja. Kao odgovor na ove kritike Sandra Bem (Bem, 1981) je odbacila neke ajteme iz prvobitne verzije skale i napravila revidiranu formu upitnika

koji se sastojao iz 30 stavki, koji je zvučao više psihološki nego duža forma testa (Campbell, Gillaspy, & Thompson, 1997).

Choi and Fuqua (2003) su pronašli 23 validacione studije objavljene u periodu od 1974 do 1992 godine i sumirali rezultate faktorskih analiza instrumenata koji su upotrebljivani u tim studijama. Oni su zaključili da se u najvećem broju studija pronalazi jedan čist faktor femininosti, te da su samo neke objavile više od jednog, a da je maskulinost mnogo kompleksniji faktor, jer se u najvećem broju studija pojavljuju dva ili tri faktora za stavke kojima se meri maskulinost. S obzirom na empirijsku evidenciju koja je govorila u prilog konzistenciji faktorske strukture, autori su zaključili da rezultati studija zavise od homogenosti uzorka, jer su u tri četvrtine uzoraka iz 23 studije, ispitanici bili studenti.

Usled promena koje su se dogodile u pogledu muških i ženskih polnih uloga u Sjedinjenim Američkim Državama od perioda kada je skala nastala, tj. 1970 godine pa sve do današnjih dana, sprovedeno je nekoliko validacionih studija sa ciljem provere teorijskog značaja koncepta BSRI u današnje vreme.

Hoffman i Borders su diskutovali teorijske osnove, klasifikacije i metod bodovanja koji teorija na kojoj je baziran BSRI pretpostavlja (Bem, 1981). Skor medijane na skalama maskulinosti i femininosti u njihovoj studiji i studiji Bemove kretao se u identičnom opsegu. Korelacija duže i kraće forme testa primenjenog na Hofmanovom i Borderovom uzorku je bila 0.92, što govori o tome da dve forme testa funkcionišu na sličan način. Različiti metodi ocenjivanja (medijana i popularni hibridni metod) daju drugačije rezultate klasifikacije. Kada se razmatra dužina testa, razlika u klasifikaciji postaje još komplikovanija. Takođe, pronašli su da se percepcija polnih uloga kod studenata američkih koledža razlikuje od njihovih predaka. Hofman i Birders su zaključili da teorija polne sheme je možda manje relevantana nego ranije.

U kasnijem pokušaju Holt i Elis su delimično ponovili postupak Bemove (1974) kako bi validirali originalni inventar sa 60 ajtema. Njihovi rezultati odslikavaju mala odstupanja od izvornih. Koeficijenti pouzdanosti su za obe skale bili oko 0.90. Ova studija je pokazala da je BSRI još uvek validan instrument, ali da tradicionalne koncepcije maskulinosti i femininosti slabe vremenom. Na osnovu toga može se izvesti zaključak da validacija BSRI u SAD nastavlja da bude kontroveza decenijama nakon njegovog pojavljivanja.

Iako postoje brojne studije koje u Srbiji citiraju rad Sandre Bem, ni jedan se nije bavio testiranjem upotrebljivosti njene teorije niti instrumenta na našem uzorku.

Pretpostavljajući da su razlike u usvajanju rodnih uloga delom posledica socijalizacije, Leung i More su poslali BSRI uzorku od 418 Australijanaca evropskog porekla i 172 kineza koji žive u Australiji. Sprovodivši različite faktorske analize na ova dva poduzorka, autori su došli do zaključka da faktorske studije na obe grupe dovode do trofaktorske solucije: femininost, maskulinost i emocionalna nestabilnost, koja je predstavljena stvakama kao što su bezvoljnost i neefikasnost. Tri faktora pronađena u ove tri grupe su bila visoko zasićena pretpostavljenim stavkama. Struktura od kojih su se sastojale dimenzije maskulinosti i femininosti se poklapala sa onom koju je našla Sandra Bem. Koeficijent pouzdanosti za obe subskale na oba poduzorka se kretao oko 0.87 do 0.89.

Validnost BSRI instrumenta je potvrđena u mnogim studijama koje su bile sprovedene na Kineskim ispitanicima. Wang i Creedom (1989) su istraživanli

polne uloge na uzorku od 164 adolescenta u Maleziji. Koristili su dužu formu inventara BSRI i retestirali ispitanike nakon 6 meseci posle prvog testiranja. Test retest pouzdanost skale je bila oko 0.81 za skalu maskulinosti i oko 0.79 za skalu femininosti. Takođe, u ovoj studiji je potvrđeno da muškarci dosledno sebe rangiraju više na skali maskulinosti of žena i da takođe žene dosledno sebe ranguju više na skalama femininosti. England, Hogh i Rust su na uzorku od 100 Kineza pronašli potvrdu za dvofaktorski model polnih uloga o kojem govori Bemova, jer su pronađene korelacije nultog reda između skala maskulinosti i femininosti.

Jedino istraživanje koje je obavljeno sa ciljem utvrđivanja metrijskih karaktersitka BSRI u Kini bili su autori Zhang, Norvilitis, and Jin (2001). Ovo istraživanje je sprovedeno na uzorku od 273 kineska i 302 amreička studenta. Zadavana im je duža forma upitnika. Rezultati koji su u ovoj studiji dobijeni odstupaju od rezultata dobijenih u drugim studijama koje su sprovođene na ovu temu. Pouzdanost skale je bila niža na kineskom (0.68- 0.81), nego na američkom uzorku (0.85-0.87). S obzirom na to, da je ovaj inventar u osnovi upitnik za procenu ličnosti, može se reći da su prikazani koeficijenti pouzdanosti skale niski (niži od 0.90). Faktorska analiza sprovedena na 40 stavki upitnika BSRI je rezultirala ekstrakciju 12 faktora na kineskom i devet faktora na američkom uzorku. Takođe, faktorska analiza je bila sprovedena za 20 maskulinih i 20 femininih stavki odvojeno na dva poduzorka. Maskulina skala je na uzorku kineskih studenta dala strukturu od šest faktora, dok je na američkom poduzorku identifikovano 4 faktora. Feminina skala je na uzorku kineskih i američkih studenata dala pet faktora. Ovi rezultati ne potkrepljuju nalaze o dvofaktorskoj strukturi, koja je dobijena na originalnom uzorku. Koristeći t- test ovi autori su poredili prosečni skor razlike muškaraca i žena na oba poduzorka. Od 20 maskulinih ajtema muškarci su u američkom poduzorku imali veće postignuće od žena na 15 stavki, dok su muškarci kineskog poduzorka imali bolje postignuće od žena na 17 stavki. Na skali femininosti, kineskinje su imale veće skorove od muškaraca na 12 stavki, dok su amerikanke imale veće postignuće od muškaraca na 17 stavki. Na osnovu rezultata ovog istraživanja ovaj autor je selektovao stavke iz BSRI instrumenta koji su bili validni na oba poduzorka i konstruisao kraću verziju upitnika sastavljenu od 8 maskulinih i osam femininih stavki, koji je kasnije bio upotrebljavan za komparaciju rezultata polnih uloga na uzroku američkih i kineskih studenata.

Zaključci koji mogu da se izvedu na osnovu brojne empirijske građe odnose se na to da skala ima visoku pouzdanost, dakle da muškarci imaju veće skorove na skalama maskulinosti od žena i obrnuto, da žene imaju veće skorove na skalama femininosti od muškaraca. Struktura ovih skala izgleda kompleksnija od one koju je Sandra Bem predočila. Iako postoji brojna empirijska građa koja govori u prilog tvrdnje da BSRI ima dobre metrijske karakteristike, do sada se studije nisu bavile primenom ovog istrumenta na lokalnom srpskom području.

METOD

Uzorak je prigodan, jer ne postoji potpun spisak svih učenika beogradskih gimnazija i nismo bili u mogućnosti da formiramo slučajan uzorak; osim toga, smatramo da ovakav uzorak nije narušio generalizabilnost dobijenih podataka na celu ciljnu populaciju. Čine ga učenici četvrtog razreda beogradskih gimna-

zija, rođeni 1989. godine, iz prostog razloga što se smatra da su individue na tom uzrastu sa usvojenom polnom ulogom (Smiljanić, 1985). Uzorak sačinjavaju učenici šest odeljenja, tj. 329 učenika četvrtog razreda iz sedam beogradskih gimnazija (tabela br.1).

Tabela br.1: Prikaz structure uzorka prema polu

	POL	
	FREKVENCIJA	PROCENAT
MUŠKI	126	38.3
ŽENSKI	203	61.7
UKUPNO	329	100

Postupak

Instrument kojim ćemo meriti polne uloge je BSRI (Bem Sex Role Inventory) – Bemov inventar polnih uloga, koji je konstruisala Sandra Bem. Instrument je verbalnog tipa, sadrži 60 ajtema, tri grupe od po 20 stavki (20 maskulinih, 20 femininih i 20 neutralnih stavki), koje sačinjavaju tri skale: skalu maskulinosti, skalu femininosti i skalu socijalne poželjnosti.

Od subjekta koji odgovara na ovaj upitnik traži se da na sedmostepenoj skali odredi koliko ga svaka od šezdeset osobina opisuje. Skala na kojoj se vrši procena ide od 1 do 7 (1- apsolutno netačno me opisuje, 7- apsolutno tačno me opisuje). Skorovi na skali se dobijaju sabiranjem tih odgovora koji mogu na svakom ajtemu svake skale da se kreću od 1 (najniži) do 7 (najviši). Najmanji skor koji neki ispitanik može da postigne na jednoj skali je 20, a najviši 140.

Na osnovu skora subjekte delimo u četiri kategorije:

1. maskulini (skor iznad medijane na skali maskulinosti, a skor ispod medijane na skali feminosti)
2. feminini (skor iznad medijane na skali femininosti, a skor ispod medijane na skali maskulinosti)
3. androgini (skor iznad medijane i na skali maskulinosti i na skali femininosti)
4. nediferencirani (skor ispod medijane i na skali maskulinosti i na skali femininosti)

Hyde i Phillips (1979) ukazuju na to da se javljaju problemi prilikom primene instrumenta BSRI kod subjekata koji nisu krenuli na koledž, ili kod manje obrazovanih odraslih osoba. Određen broj prideva na osnovu kojih se ispitanik samoprocenjuje zahteva bogat rečnik. Oni su kreirali modifikovanu verziju BSRI-ja koju su koristili da proučavaju androginost kroz različita životna doba. Pronašli su više androginih žena u mlađoj uzrasnoj grupi, dok su androgini muškarci bili frekventniji u starijim uzrasnim grupama, i ukazali su na razvojne promene kao uzrok ovakvih nalaza (Hyde, Krajnik, Skuldt-Niederberger, 1991).

Treba dodati da je BSRI najčešće korišćen test u istraživanjima koja žele da utvrde povezanost između polnih uloga i različitih varijabli, što doprinosi njegovoj kriterijum valjanosti (Boldizar, 1991).

Rezultati

Metrijske karakteristike Inventara polnih uloga ćemo razmotriti kroz njegove tri subskale: maskulinosti, femininosti i socijalne poželjnosti (neutralne skale).

Na subskali maskulinosti dobijene su relativno visoke mere reprezentativnosti: Kaiser-Mayer-Olkin-ova mera reprezentativnosti PSI 1=0.8933 i nešto niža Kaiser-Rice-ova mera reprezentativnosti PSI 2 koja iznosi 0.6786. Mere pouzdanosti su relativno visoke i kreću se od 0.7815 za Guttman-ovu LAMBDU 1 do 0.8913 za Guttman-Nicewander-ov RHO. Prosečna korelacija varijabli je niska i iznosi H1=0.1882, dok Knežević-Momirovićeva mera homogenosti dostiže vrednost H 5=0.5135. najmanje reprezentativne stavke su stavka broj 1 („lako donosi odluke“ i stavka broj 4 („muževan“) sa merama reprezentativnosti 0.5467, odnosno 0.5481, dok su se stavke broj 5 („voljan da izrazi svoj stav“) i 11 („oslanja se na sebe“) pokazale kao najreprezentativnije (0.9669 i 0.9538).

Mere reprezentativnosti subskale femininosti su veoma slične kao i za subskalu maskulinosti: Kaiser-Mayer-Olkin-ova mera reprezentativnosti PSI 1 iznosi 0.8920 dok je Kaiser- Rice-ova mera PSI 2 0.6592. Što se tiče pouzdanosti ove subskale, ona se kreće od 0.7780 za Guttman-ovu LAMBDU 1 do 0.8952, koliko iznosi Momirovićeva donja granica pouzdanosti- BETA 6. Prosečna korelacija varijabli (H 1) je niska, kao što je to slučaj i sa subskalom maskulinosti i iznosi 0.1845. Mere homogenosti ove subskale se kreću oko 0.5 (Momirovićeva H 2=05062, a Knežević-Momirovićeva H 5 iznosi 0.5183). Najmanje reprezentativna stavka je pod brojem 37 („ženstven“, sa merom reprezentativnosti od 0.5412), dok su najreprezentativnije stavke broj 22, 25 i 30 („spreman da ublaži povređenost drugih“, „brižan“ i „nežan“, sa merama reprezentativnosti iznad 0.95).

Subskala socijalne poželjnosti ima niže mere reprezentativnosti i pouzdanosti u odnosu na prethodne dve subskale. Mere reprezentativnosti se kreću od 0.5615, za Kaiser- Rice-ovu PSI 2 do 0.8009 za Kaiser-Mayer-Olkin-ovu PSI 1. Mere pouzdanosti su u rasponu od 0.6376 za Guttman-ovu LAMBDU 1 do 0.8369 za Guttman-Nicewander RHO, kada pouzdanost posmatramo pod Guttmanovim modelom merenja. Prosečna korelacija varijabli je veoma mala i iznosi 0.0926, dok se mere homogenosti kreću od 0.4729 za Momirovićevu meru H 2 do 0.5098 za Knežević-Momirovićevu meru homogenosti- H 5. Stavka koja se pokazala kao najmanje reprezentativna je pod brojem 38 („nesistematičan”), dok najveće mere reprezentativnosti imaju stavke 43, 46 i 55 („dopadljiv”, „efikasan” i „srećan”), i one se kreću oko 0.88.

Zanimljiv je podatak da su na subskalama maskulinosti i femininosti najmanje reprezentativne upravo stavke „muževan” i „ženstven”, možda upravo iz razloga što se direktno odnose na predmet merenja, pa je većina muškaraca pokazala tendenciju da dosledno visoko ocenjuje tvrdnju „muževan”, a nisko”ženstven”, dok je kod devojaka upravo suprotno.

Komparacija postignuća na stavkama s obzirom na pol

U tabeli 2. prikazani su rezultati poređenja proseka postignuća ispitanika na stavkama instrumenta, s obzirom na pol. Kao metod analize podataka bio je primenjen F- test za nezavisne uzorke. Rezultati ukazuju da, od 20 maskulinih stavki, muškarci imaju značajno veće proseke od žena na samo devet. Kad je reč o skali femininosti, od ukupno 20 stavki koliko ih skala sadrži, žene imaju značajno veće proseke od muškaraca na dvanaest. Iako su neutralne stavke trebale da obezbede neutralan kontekst za ispitivanje polnih uloga, u ovom istraživanju se pokazalo, da neutralne stavke ipak mogu da diskriminišu muškarce od žena.

Naime, statistički značajne razlike u postignuću su dobijene na sedam od 20 neutralnih stavki. Od sedam stavki na kojima su utvrđene razlike muškaraca i žena, na pet su žene imale značajno veće proseke od muškaraca. Na ostalim ajtemima nisu pronađene statistički značajne razlike između polova.

Kada se pogleda struktura odgovora ispitanika na stavkama, može se uočiti da bez obzira na pol ispitanici imaju tendenciju da sebe visoko rangiraju na stavkama kao što su veseo, istinoljubiv, samouveren, pouzdan, empatičan, onaj koji je spreman da pomogne, iskren, voli decu. Drugim rečima, nezavisno od toga kog su pola ispitanici smatraju da ih ovi ajtemi najbolje opisuju kao osobe. Sa druge strane, ajteme kao što su: "nije temeljan", "lakoveran", "uobražen", "agresivan" i "povodljiv", ispitanici bez obzira na pol smatraju deskriptivnim za njih kao osobe.

Najviše ocene na skali imaju stavke "muževan" i "ženstven", što se pokalapa sa rezultatima studija koje su kao fokus imale metrijske karakteristike skale. Dosledno svi ispitanici muškog pola su ocenili crtu "muževan" kao izrazito deskriptivnu, za razliku od žena, koje su sebe nisko (niže od 3) rangirale sebe na ovoj crti. Sa druge strane ispitanice su sebe dosledno visoko rangirale na "ženstvenosti", za razliku od muškaraca.

Ovi rezultati ukazuju na to da ispitanici neke ajteme doživljavaju kao više važne, druge kao manje važne kada opisuju sebe. Većina ajtema koji su se pokazali kao nedeskriptivni, su ipak imaju prosečne ocene oko 4 na skali od 1 do 7, što ukazuje na to da čak i manje važni ajtemi ipak odslikavaju crte ličnosti ispitanika. Stoga se može zaključiti da se na primeru ove analize pokazalo da je BSRI koristan instrument za analizu atributa koji referišu na pol, ali nije se pokazao korisnim u generisanju sržnog koncepta maskulinosti i femininosti.

	Muškarci		Žene			
Maskulinost	**Mean**	**Sd**	**Mean**	**Sd**	**F**	**Sig.**
muževan	5.28	1.24	1.36	0.96	1000.82	0.000
takmičar	5.59	1.48	4.46	1.73	36.97	0.000
nasilan	2.96	1.87	2.17	1.63	16.13	0.000
agresivan	3.03	1.87	2.37	1.65	11.15	0.001
atletske građe	4.77	1.84	4.11	1.99	8.92	0.003
ponaša se kao vođa	4.02	1.77	3.38	1.98	8.88	0.003
spreman da rizikuje	5.48	1.40	5.03	1.39	7.80	0.006
vođa	4.92	1.54	4.34	1.97	7.77	0.006
lako donosi odluke	4.30	1.71	3.78	1.81	6.60	0.011
Femininost						
emotivan	5.47	1.55	6.11	1.30	16.53	0.000
laskav	3.86	1.64	2.94	1.53	26.87	0.000
ženstven	2.12	1.68	5.64	1.27	462.35	0.000
slatkorečiv	4.34	1.67	3.76	1.81	8.42	0.004
saosećajan	5.32	1.46	5.91	1.18	16.13	0.000
nežan	4.99	1.58	5.68	1.42	16.67	0.000
empatičan	5.62	1.23	5.98	1.15	6.99	0.009
detinjast	3.67	1.84	4.14	1.96	4.67	0.031
podržavajući	5.02	1.46	5.45	1.36	7.07	0.008
brižan	5.25	1.43	5.65	1.27	6.97	0.009
osetljiv za tuđe potrebe	4.68	1.51	5.11	1.43	6.61	0.011
Neutralnost						
istinoljubiv	5.70	1.30	6.08	1.09	8.48	0.004
pouzdan	5.68	1.26	6.16	0.93	15.39	0.000
iskren	5.68	1.30	6.22	0.95	18.54	0.000
onaj koji pomaže	5.67	1.34	5.97	1.05	5.24	0.023
promenljivog raspoloženja	4.32	1.87	4.95	1.91	8.41	0.004
prilagodljiv	5.42	1.32	4.98	1.55	6.83	0.009
taktičan	5.36	1.38	4.67	1.52	16.77	0.000

Tabela br.2: Poređenje proseka odgovora na stavkama s obzirom na pol

Eksplanatorna faktorska analiza

Rezultati eksplanatorne faktorske analize su pokazali da se na ajtemima BSRI primenjenog na srpskom uzorku, dobija kompleksniji model od onoga koji je Sandra Bem svojom teorijom predvidela. Naime, analiza skale maskulinosti primenom analize glavnih komponenata uz varimax rotaciju, pokazala je da se dobija šest faktora sa svojstvenim vrednostima većim od 1. Zadržano je 3 faktora, kako scree plot test ukazuje i posmatrani zajedno, oni objašnjavaju 38,53% varijanse. Na prvom faktoru se nalaze ajtemi: ponaša se kao vođa, vođa, dominantan, ambiciozan, voli da izrazi svoj stav, samouveren, zalaže se za svoja uverenja. Na drugom faktoru su se našle stavke: nasilan i agresivan, a na trećem: oslanja se na sebe i jaka ličnost. Rezultati faktorske analize potkrepljuju nalaz koji je dobijen na uzorku ispitanika sa Tajvana o postojanju tri faktora koji leže u osnovi skale maskulinosti (Peng, 2006).

Faktorska analiza skale femininosti takođe je analizirana metodom analize glavnih komponenata sa primenom varimax rotacije faktora. Rezultati analize su pokazali da kad su feminini ajtemi u pitanju, tada se skala mnogo objektivnije ponaša. Naime, dobijeno je pet faktora sa svojstvenom vrednošću većom od jedan, od čega su zadržana tri, uz scree plot test. Ova dva faktora objašnjavaju 37,28% varijanse. Prvi faktor je predstavljen stavkama: empatičan, saosećajan, odan, osetljiv za tuđe potrebe, spreman da ublaži povređenost, brižan i topao. Drugi faktor je predstavljen stavkama kao što su: nežan, ženstven, emotivan, brižan, topao. Treći faktor je zasićen stavkama poput: laskav i slatkorečiv.

Analiza glavnih komponenata primenjena na skali neutralnosti dovela je pet faktora sa svojstvenim vrednostima većim od 1, koji objašnjavaju 55% varijanse. Zadržana su tri faktora koji objašnjavaju 34,75%. Prvi faktor je zasićen stavkama kao što su: iskren, odgovoran, onaj koji pomaže, pouzdan, efikasan, prijateljski, istiniljubiv, srećan. Drugi faktor može se objaniti stavkama kao što su: nepredvidiv, teatralan, dopadljiv. Treći faktor predstavljen je stavkama: tajanstven, ozbiljan, taktičan.

Primenom analize glavnih komponenata uz varimax rotaciju faktora na svim stavkama skale uzetih zajedno, dobijaju se devet faktora, koji zajedno objašnjavaju 44% varijanse.

Rezultati primene faktorske analize na subskalama BSRI intrumenta je pokazala da je struktura polnih uloga koju test meri, mnogo složenija prilikom primene u drugom kulturnom kontekstu i na drugim ispitanicima. Drugim rečima, ovaj nalaz govori o tome da test ne pokazuje konstruktnu, sadržinsku validnost. Ovaj nalaz poklapa se sa rezultatima drugih studija koje su se bavile istraživanjem konstruktne validnosti instrumenta prilikom primene u drugačijim kulturnim kontekstima, izvan Severne Amerike, u kojima su autori dobijali složenije faktorske strukture rezultata od onih koji se dobijaju prilikom primene u izvornom okruženju.

DISKUSIJA

Rezultati će biti diskutovani pozivajući se na rezultate drugih istraživanja koji su se bavile metrijskim karakteristika BSRI, kako bismo ilustrovali i opisali metrijske karakteristike instrumenta BSRI prilikom primene u lokalnom kulturnom kontekstu. Interna konzistencija BRSI u Srbiji je zadovoljavajuća. Drugo, kako je prikazano u mnogim studijama validnosti BSRI, struktura BSRI je mnogo složenija nego što izvorna teorija pretpostavlja. Rezultati fakorske analize su pokazali da nijedna subskala ovog insturmenta ne predstavlja jedodimenzionalan koncept. Naime, dobijena su tri faktora maskulinosti, dva tri faktora femininosti i tri faktora socijalne poželjnosti. Ovi rezultati jedino se delimično poklapaju sa onima koji su pronađeni u studiji Zanga koji je ispitivao validnost BSRI upoređujući rezultate fakotrskih analiza američkog i kineskog uzorka (Zhang at al., 2001). Nadalje, ovaj instument ne bi mogao da se koristi nedvosmisleno i u svrhu diferencijacije polnih uloga muškaraca i žena, jer ni na jednoj subskali razlike prosečnih skorova nisu očekivanog smera. Drugim rečima na nekim femininim ajtemima muškarci imaju statistički značajno veći prosek od žena, a isto tako i žene imaju na nekim maskulinim ajtemima statistički značajno veći prosek od muškaraca. U literaturi nisu pronađene reference koje ukazuju na ovakve rezultate. Nadalje, svakako ovaj instrument je pouzdan i validan za ispitivanje percepcije polnih uloga muškaraca i žena, jer su pronađene konvergencije percepcije polnih uloga kod ispitanika bez obzira na pol.

Stoga se može zaključiti da BSRI meri crte ličnosti povezane sa polom, ali i takođe da sadrži ajteme koji su kulturno specifični i koji gube smisao prilikom prevoda i upotrebe u drugačijim kuturnim kontekstima, od onoga u kome je razvijen. Drugim rečima, moguće je da postoje stereotipi o crtama ličnosti koje su povezane sa polom indivdue koji su specifični i različiti u zavisnosti od kulturnog konteksta u kome individua odrasta, te da samim tim nisu sve stavke iz instrumena jednako važne za razumevanje polnih uloga u svim kulturama.

Uzroke nalaza dobijenih u ovoj studiji možemo potražiti kako u razvojnim promenama kojima su podložne obe pojave u periodu adolescencije, tako i u širem socijalnom okruženju, budući da je, pre svega, razvoj polnih uloga veoma podložan agensima socijalizacije. Moguća objašnjenja se mogu izvući i iz samog uzorka, koji je, na neki način, selekcionisan, kao i da Inventar polnih uloga, koji smo koristili za utvrđivanje polnih uloga, po nalazima nekih istraživača može da bude donekle teško razumljiv za populaciju odraslih nižeg obrazovanja i adolescenata koji još nisu krenuli na fakultet.

Na kraju, važno je napomenuti da dosadašnja istraživanja koja su se bavila polnim ulogama naglašavaju da je veoma bitnan permisivan stil vaspitanja, ali i liberalno-demokratska klima u širem socijalnom okruženju da bi se kod dece razvila androginost kao polna uloga koja ima veće kvalitete, naročito adaptivne, u odnosu na ostale polne uloge, i koja se, u svakom slučaju, smatra poželjnom. Istraživanja bi trebalo usmeriti u pravcu otkrivanja nekih novih pojava koje bi mogle biti u vezi sa usvajanjem polnih uloga kod dece, a koje bi pre svega bile zaslužne za razvoj androginosti.

Buduća istraživanja fenomena metrijskih karakteristika inventara polnih uloga trebalo bi da se fokusira na utvrđivanje modela faktorske strukture koja leži u

osnovi fenomena polnih uloga merenih putem ovog inventara. Takođe, trebalo bi na različitim poduzorcima koji podrazumevaju kontekst koji je visoko zasićen usvojenim polnim ulogama proveriti konvergenciju stavki iz ovog instrumenta.

LITERATURA

1. Bem, S. (1974). The measurement of clinical androgyny. Journal of Counseling and Clinical Psychology. Vol. 42: 155-162.
2. Bem, S. (1981). Bem Sex Role Inventory Manual. Palo Alto. CA: Consulting Psychologists.
3. Boldizar, J. (1991). Assesing sex typing and androgony in children: The children's sex role inventory. Developmental psychology. Vol.27. No.3: 505-515.
4. Campbell, T., Gillaspy, Jr. J., Thompson, B. (1997). The factor structure of the Bem Sex Role Inventory (BSRI): Confirmatory factor analysis of long and short forms. Educational and Psychological Measurement. Vol. 57: 118-124.
5. Choi, N., Fuqua, D. (2003). The structure of the Bem Sex Role Inventory: A summary report of 23 validation studies. Educational and Psychological Measurement: Vol. 63: 872-887.
6. Hoffman, R., Borders, L. (2001). Twenty-five years after the Bem Sex Role Inventory: A reassessment and new issues regarding classification variability. Measurement and Evaluation in Counseling and Development. Vol. 34: 39-55.
7. Holt, C., & Ellis, J. (1998). Assessing the current validity of the Bem Sex-Role Inventory. Sex Roles. Vol. 39: 929-941.
8. Hong, C., Rust, J. (1989). Androgyny and openness to experience in a Chinese population. Social Behavior and Personality. Vol. 17: 215-218.
9. Hyde, J.S., M. Krajnik and K. Skuldt-Niederberger (1991). Androgyny across the life span:A replication and longitudinal follow up. Developmental Psychology. Vol 27: 516-519.
10. Lenney, E. (1991). Sex roles: The measurement of masculinity, femininity and androgyny. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman (Eds.), Measures of personality and social psychological attitudes (pp. 573-660). San Diego, CA: Academic.
11. Leung, C., Moore, S. (2003). Individual and cultural gender roles: A comparison of Anglo-Australians and Chinese in Australia. Current Research in Social Psychology. Vol. 8: 302-316.
12. OcKany, T., & Lajunen, T. (2005). Masculinity, femininity, and the Bem Sex Role Inventory in Turkey. Sex Roles, Vol. 52: 103-110.
13. Pedhazur, E., Tetenbaum, T. (1979). Bem Sex Role Inventory: A theoretical and methodological critique. Journal of Personality and Social Psychology. Vol. 37: 996-1016.
14. Peng, T., Peterson, M., Shyi, Y. (1991). Quantitative issues in cross-national management research: Trends and equivalence issues. Journal of Organizational Behavior. Vol. 12: 87-107.
15. Peng. T., & Wang, T. (2006). Women in Taiwan. Social status, education, and employment. In C. S. Granrose (Ed.) Employment of women in Chinese cultures: Half the sky (pp.84-106). Northampton, MA: Elgar.

16. Peng, T., K. (2006). Construct validation of Bem Sex Role Inventory in Taiwan. Sex Roles. Vol.55:843-851.
17. Wang, T., & Creedon, C. (1989). Sex role orientations, attributions for achievement, and personal goals of Chinese youth. Sex Roles. Vol. 20: 473-486.
18. Yang, K. (1996). Psychological transformation of the Chinese people as a result of societal modernization. In M. Bond's (Ed.) The handbook of Chinese psychology (pp. 479-498). Hong Kong: Oxford.
19. Zhang, J., Norvilitis, J., & Jin, S. (2001), Measuring gender orientation with the Bem Sex Role Inventory in Chinese culture. Sex Roles. Vol. 44: 237-251.

METRIC CHARACTERISTICS OF THE INVENTORY SEXUAL ROLE - BSRI

[1] Tatjana Mentus, [2] Luka Mijatović, [1] Predrag Teovanović
[1] University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation
[2] apsolvent of Faculty of Philosophy, University in Belgrade

Summary

In order to assess validity, representativity and factor structure of Bem Sex Role Invetory, which is an object of conrtoverse in the literature, original version of the inventory was given to a sample which include 329 adolescence of Belgrade grammar schools. The results of the item internal consistency analysis carried out so far has showen that Bem Sex Role Inventory has still good metric charachteristics: reliability, validity, representatitvity. Principal component analysis with Varimax rotatiton yielded the nine factor solution, showing that the basis of the inventory consists of more that two latent dimensions, opposite to the presumption of the theory. Also, each subscale of the inventory is not unidimensional, but multidimensional. Resuts of this study showed that BSRI represents a reliable instrument for gender role measurement, that it is not invariant by aplicationa in different cultural contexts, i.e. offers a weak construct validity.

Key words: Bem Sex Role Inventory S. Bem, Construct validity, Test reliability, Test validity.

TEŠKOĆE ROMSKE DECE U REŠAVANJU TESTOVA OPŠTE I SOCIJALNE INTELIGENCIJE

Gordana Đigić
Ugostiteljsko-turistička škola, Niš

U radu je prikazano istraživanje koje se bavi razlikama u postignuću srpske i romske dece osnovnoškolskog uzrasta na testovima opšte i socijalne inteligencije. U istraživanje je uključeno 335 dece (166 dece srpske i 169 dece romske nacionalnosti), učenika IV, VI i VIII razreda osnovne škole, i 148 roditelja ispitane dece (74 romske i 74 srpske nacionalnosti) sa sva tri uzrasta. Deca su ispitana Vekslerovom skalom opŗte inteligencije za decu (WISC) i Modifikovanim Rozencvajgovim testom kao instrumentom za merenje socijalne inteligencije. S obzirom na to da su romska deca manje uspeľna u reľavanju zadataka iz ovih testova, ostali podaci, prikupljeni od roditelja, poslužili su za analize koje bi doprinele identifikovanju nekih faktora koji romskoj deci otežavaju njihovo rešavanje. Pokazalo se da jedan od izvora teškoća, sa kojima se romska deca suočavaju rešavajući testove inteligencije, leži u nepovoljnom socio-ekonomskom statusu njihovih porodica. Jedan od mehanizama delovanja socio-ekonomskog statusa na postignuće romske dece u rešavanju bar nekih zadataka iz WISCa jeste odsustvo iskustva sa igračkama i materijalima koji su srodni sa materijalom u testovnim zadacima. Drugi mehanizam relevantan za uspešnost na testu socijalne inteligencije je taj što su romskoj deci manje poznate situacije iz svakodnevnog života koje su slične situacijama prikazanim u primenjenom testu socijalne inteligencije. Drugi izvor teškoća romske dece u rešavanju ovih testova je povezan sa kulturološkim razlikama koje testovi i način ocenjivanja odgovora ne prepoznaju i ne uvažavaju.

Ključne reči: Romska deca, opšta inteligencija, socijalna inteligencija, merenje inteligencije

MERENJE INTELIGENCIJE KOD PRIPADNIKA RAZLIČITIH ETNIČKIH GRUPA

Inteligencija je jedan od najzanimljivijih fenomena kojima se psihologija bavi. S jedne strane, zbog svoje kompleksnosti predstavlja izazov za naučnike, a sa druge strane zbog svog značaja za svakodnevni život predstavlja privlačnu temu i laičkih razmatranja. S obzirom na njenu adaptivnu funkciju, jer u najširem smislu predstavlja sposobnost rešavanja problema i snalaženja u novim situacijama, inteligencija ima izuzetan značaj u savremenom društvu koje sa razvojem postaje sve kompleksnije i zahtevnije za pojedinca. Stoga nije iznenađujuće da se mnoštvo velikih umova u istoriji psihologije bavilo prirodom i strukturom ovog

fenomena. Neka od najznačajnijih imena su: Spirman, Terston, Terman, Bert, Vernon, Ajzenk, Katel, Gilford (Kvaščev, 1981; Butcher, Lomax, 1972), kao i Sternberg (Sternberg, 1984) ili Gardner (Gardner, 1993) u novije vreme.

Pored opšte inteligencije, čije postojanje prihvata najveći broj teoretičara, bez obzira na to kako razumeju strukturu inteligencije i organizaciju sposobnosti u okviru te strukture, za savremenog čoveka veliki značaj ima i socijalna inteligencija. Na osnovu određenja koja su konceptu socijalne inteligencije dali brojni psiholozi koji su se njome bavili (Thorndike, 1920; Hunt, 1928; Guilford, 1959,1971; Vučić, 1981; Romney, Pyryt, 1995; Jones, Day, 1997; Sternberg, prema: Kihlstrom, Cantor, 2000; Gardner, 1993), ova sposobnost se može definisati kao sposobnost razumevanja odnosa među ljudima, ljudskog ponašanja i motiva tog ponašanja, unutrašnjih stanja i doživljavanja drugih ljudi, kao i sposobnost snalaženja u međuljudskim odnosima.

Ovaj rad se bavi opštom i socijalnom inteligencijom, i to njihovim merenjem kod dece pripadnika različitih etničkih grupa.

Razvijanje testova inteligencije i njihovo uvođenje u masovnu upotrebu 20-tih godina prošlog veka imalo je revolucionarni značaj za razvoj psihologije kao nauke koja je dobila svoje instrumente za objektivno merenje neuhvatljivih fenomena, a istovremeno je pokrenulo i nova pitanja o prirodi tih fenomena. Jedno od pitanja koje je postalo predmet interesovanja psihologa sa pokretom mentalnog testiranja je vezano za razlike u rezultatima koje su postizali pripadnici različitih etničkih grupa. Prvobitni fokus istraživača u vezi s tim bio je usmeren na pitanje o uticaju nasleđa ili sredinskih faktora na razvoj inteligencije i to je postalo polje oštrih sukoba između nativistički i environmentalistički orijentisanih teoretičara. Posle dominacije nativističkog tumačenja inteligencije koje je kulminiralo sa Džensenovom „rasističkom doktrinom" (Jensen, 1977; Lewontin, 1970; Williams, 1977), dolazi do uravnotežavanja ova dva pristupa kroz interakcionističko shvatanje koje razvoj inteligencije tumači kao rezultat interakcije naslednih i sredinskih faktora (Vernon, 1978). Katel je pomerio fokus sa pitanja o zavisnosti inteligencije od ovih faktora na pitanje adekvatnosti postojećih testova inteligencije za pripadnike različitiih kultura i pokušaje konstruisanja tzv. culture-free testova. Sa Sternbergovom kontekstualnom teorijom inteligencije (Sternberg, 1984) dovodi se u pitanje već vrlo raširena praksa mentalnog testiranja standardizovanim testovima, posebno kada se radi o pripadnicima različitih kultura čiji se intelektualni razvoj odvija u različitim kontekstima koji zahtevaju sasvim specifične pravce razvoja. Praksa mentalnog testiranja je ipak nadživela ovaj izazov, uz poziv na oprezniju upotrebu testova i uzimanje u obzir onoga što se može nazvati kulturalnom ekvivalencijom testova (Helms, 1997), koja se u stvari odnosi na pitanje da li testovi i u drugim kulturama mere iste konstrukte koje mere u onoj grupi na kojoj je test razvijen i normiran.

Oprezna upotreba testova inteligencije na pripadnicima drugih kultura od onih na kojima su ti testovi razvijeni je posebno važna kada se na osnovu rezultata testiranja donose neke životno važne odluke za ispitanika, koje mogu da postanu i vid „stručno zasnovane" diskriminacije i segregacije pojedinih grupa. Kao primer ovakve loše posledice se može pomenuti podatak da zbog slabijih rezultata na testovima inteligencije neprimereno veliki broj romske dece biva upućen na školovanje u specijalnim školama. Tako na primer u Bugarskoj 80-90% učenika

specijalnih škola čine Romi, u Crnoj Gori Romi čine oko 80% učenika specijalnih škola. U Srbiji je od ukupnog broja romske dece koja idu u školu čak 12% u specijalnim školama, pa tako u nacionalnoj strukturi polaznika specijalnih škola Romi čine 50-80% (Roma Education Fund, 2004).

ISTRAŽIVANJE

Cilj

Cilj ovog istraživanja je da utvrdi da li se niže postignuće romske dece osnovnoškolskog uzrasta na testovima opšte i socijalne inteligencije može objasniti teškoćama koje romska deca imaju u rešavanju određenog tipa zadataka ili nekih konkretnih zadataka u ovim testovima, odnosno da pokuša da identifikuje neke faktore koji doprinose tome da su zadaci u testovima opšte i socijalne inteligencije teži romskoj deci nego srpskoj deci. Rezultati ovog istraživanja mogu doprineti boljem razumevanju i kvalitetnijem tumačenju rezultata romske dece na testovima inteligencije, koji često služe kao osnova za neke veoma važne odluke, posebno na planu obrazovanja ove dece.

Zadaci

Postavljeni su sledeći zadaci:

1. Ispitivanje metrijskih karakteristika (pouzdanosti i valjanosti) testova korišćenih za ispitivanje opšte i socijalne inteligencije na uzorku srpske i romske dece;
2. Utvrđivanje razlika u nivou postignuća srpske i romske dece na testu opšte i na testu socijalne inteligencije, a zatim identifikovanje podtestova i ajtema na kojima su romska deca manje uspešna u odnosu na srpsku decu;
3. Identifikovanje nekih mogućih faktora koji doprinose tome da su primenjeni testovi u celini, identifikovani podtestovi ili ajtemi teži za romsku decu nego za srpsku decu.

Hipoteze

Istraživanje je započeto polazeći od sledećih pretpostavki:

1. Primenjeni testovi opšte i socijalne inteligencije zadovoljavaju kriterijume pouzdanosti i valjanosti na ispitanom uzorku u celini, kao i na svakom etničkom poduzorku;
2. Romska deca ostvaruju niže postignuće na testovima opšte i socijalne inteligencije i postoje podtestovi i ajtemi na kojima su ove razlike izraženije i postojanije u odnosu na druge podtestove i ajteme;
3. Postoje faktori u domenu životnih uslova i specifičnog iskustva dece koji se mogu dovesti u vezu sa utvrđenim razlikama u postignuću srpske i romske dece na testovima opšte i socijalne inteligencije.

Varijable

U ovom istraživanju opšta inteligencija i socijalna inteligencija imaju status zavisnih varijabli.

Opšta inteligencija je operacionalizovana preko postignuća na Vekslerovoj skali inteligencije za decu, a prema Veksleru, inteligencija je «globalna sposobnost ličnosti da celishodno deluje, razumno misli i da uspešno izlazi na kraj sa svojom sredinom» (citirano prema: Kvaščev, 1981, str.11).

Socijalna inteligencija označava sposobnost razumevanja odnosa među ljudima, ljudskog ponašanja i motiva tog ponašanja, unutrašnjih stanja i doživljavanja drugih ljudi, kao i sposobnost snalaženja u međuljudskim odnosima. U ovom istraživanju je socijalna inteligencija operacionalizovana preko postignuća na Modifikovanom Rozencvajgovom testu (modifikacija L. Vučić).

Nacionalna pripadnost ima status nezavisne varijable. Identifikovanje nacionalne pripadnosti vršeno je na osnovu evidencije škola u kojima je istraživanje vršeno, a ove evidencije se zasnivaju na podacima koje su dali roditelji učenika.

Pored ovih, u istraživanje su uključene i sledeće kontrolne varijable:

1. socio-ekonomski i kulturni status porodica ispitanika;
2. igračke i materijali koji su detetu bili dostupni na predškolskom uzrastu;
3. iskustva dece u socijalnim situacijama relevantnim za primenjeni test socijalne inteligencije;
4. implicitno razumevanje socijalne inteligencije kod srpskih i romskih roditelja.

Instrumenti

Za merenje opšte inteligencije primenjen je test *WISC – Vekslerova skala inteligencije za decu*. Test se sastoji od deset subskala: Poučenost, Shvatanje, Računanje, Pamćenje i Sličnosti, koje čine verbalnu skalu testa, i Dopunjavanje, Strip, Kocke, Sklapanje figura i Šifriranje, koji čine neverbalnu skalu testa (Šali, 1985).

Za merenje socijalne inteligencije u ovom istraživanju primenjen je *Modifikovani Rozencvajgov test.* Rozencvajgov test je konstruisan za ispitivanje reagovanja na frustraciju. Modifikacija koju je uradila Lidija Vučić (Vučić, 1981) sastoji se u promeni uputstva i promeni načina ocenjivanja, tako da se Modifikovani Rozencvajgov test koristi za merenje socijalne inteligencije. Test se sastoji od 24 crteža na kojima su prikazane po dve ili više osoba u različitim situacijama. Iznad svake slike ispisano je šta jedna osoba kaže drugoj, a zadatak ispitanika je da kaže - napiše šta bi bilo najbolje odgovoriti u prikazanoj situaciji. Ključ za ocenjivanje odgovora predviđa tri moguće ocene za svaki ajtem:

- 2 poena dobijaju odgovori u kojima subjekat pokušava da *na neki adekvatan način reši situaciju*;
- 1 poen – odgovori koji pokazuju da je subjekat *razumeo situaciju ali ne preduzima ništa da bi je izmenio, ili ono što je preduzeo nije sasvim zadovoljavajuće* u datoj situaciji;
- 0 poena – *agresivni odgovori* ili odgovori iz kojih se vidi da subjekt *ne razume situaciju*

Za ispitivanje socio-ekonomskog i kulturnog statusa porodica ispitanika napravljen je *upitnik* koji obuhvata tri aspekta: obrazovanje roditelja, ekonomski status i kulturne navike ispitanika i članova njihovih porodica. Podaci o dostupnosti igračaka deci, o iskustvima dece sa socijalnim situacijama relevantnim za situacije prikazane u testu socijalne inteligencije, kao i odgovori koji odslikava-

ju implicitno razumevanje socijalne inteligencije kod srpskih i romskih roditelja prikupljeni su preko *upitnika za roditelje*.

Za dobijanje podatka o nacionalnoj pripadnosti ispitanika korišćena je *školska dokumentacija*.

Uzorak

Istraživanje je obavljeno na prigodnom uzorku koji se sastoji od dva kontrastna uzorka. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 335 dece iz nekoliko niških osnovnih škola i 148 roditelja. Zbog osipanja romske dece tokom školovanja nije bilo moguće ujednačiti broj ispitane dece po uzrastima. Iz istog razloga nije bilo moguće držati pod kontrolom ni polnu strukturu ispitane dece.

Tabela 1. Struktura uzorka

	Srpska deca		Romska deca		Ukupno
	dečaci	devojčice	dečaci	devojčice	
IV razred	36	26	32	35	**129**
VI razred	29	30	29	28	**116**
VIII razred	26	19	20	25	**90**
Svi uzrasti	91	75	81	88	**335**
Ukupno	**166**		**169**		

Vekslerov test inteligencije za decu je primenjen kod 187 dece (92 dece srpske i 95 dece romske nacionalnosti, oba pola, sa sva tri ispitana uzrasta). Modifikovani Rozencvajgov test je primenjen kod sve dece iz uzorka, kao i upitnik o socio-ekonomskom i kulturnom statusu. U istraživanje su bili uključeni roditelji 148 dece (po 74 dece srpske i romske nacionalnosti, oba pola, sa sva tri ispitana uzrasta).

Tehnike za obradu podataka

Za obradu podataka su primenjeni odgovarajući statistički postupci za ispitivanje metrijskih karakteristika testova (Kronbahov alfa koeficijent konzistencije za proveru pouzdanosti testa preko korelacija između stavki testa, analiza glavnih komponenti radi provere prisustva faktora koji se mogu izdvojiti na osnovu rezultata na primenjenim testovima opšte i socijalne inteligencije i Takerovi koeficijenti za proveru kongruencije faktora izdvojenih u uzorku srpske i uzorku romske dece, tj. za proveru da li na oba uzorka testovi mere iste faktore), odgovarajuće tehnike za poređenje grupa po različitim parametrima (t-test ili u-test) i odgovarajući koeficijenti korelacije kao mera veličine efekta etničke pripadnosti i drugih faktora na postignuće dece na testovima opšte i socijalne inteligencije.

REZULTATI

Metrijske karakteristike primenjenih testova na ispitanom uzorku

Metrijske karakteristike WISC-a na ispitanom uzorku

S obzirom da metrijske karakteristike Vekslerove skale inteligencije za decu nisu ispitivane na romskoj populaciji, najpre je proverena pouzdanost i validnost ovog testa na ispitanom uzorku.

Interna konzistencija testa je proverena na celom uzorku, a zatim i na svakom etničkom poduzorku posebno, preko Kronbahovih alfa koeficijenata (kao minimalno prihvatljiv koeficijent uzima se 0,70 da bi se test prihvatio kao pouzdan, a test koji ima koeficijent 0,90 i više se smatra izuzetno pouzdanim instrumentom). Za test u celini na celom uzorku koeficijent konzistencije iznosi 0,933 kada se računa preko ajtema i 0,884 kada se računa preko subskala. Isti ovi koeficijenti izračunati posebno na poduzorku srpske i poduzorku romske dece se kreću u rasponu od 0,832 do 0,937. Samo par subskala (strip i predmeti na celom uzorku, shvatanje, strip i predmeti na srpskom poduzorku, dopunjavanje, strip i predmeti na romskom poduzorku) ima nešto slabiju pouzdanost – koeficijenti konzistencije su u rasponu od 0,581 do 0,695. Podaci upućuju na zaključak da je pouzdanost testa adekvatna. I pored nešto nižih pouzdanosti par subskala WISC-a, ceo test ima veoma dobar nivo pouzdanosti.

Sledeći korak u ispitivanju metrijskih karakteristika testa bio je provera njegove validnosti. S obzirom da je test napravljen sa ciljem da meri opštu inteligenciju, to znači da bi nekom od dostupnih metoda faktorske analize, npr analizom glavnih komponenti, bilo moguće ekstrahovati jedan veliki faktor koji objašnjava supstantivno više varijanse od ostalih faktora. Imajući ovo u vidu, urađena je provera konstrukt validnosti WISC-a ispitivanjem faktorske strukture, i to opet prvo za ceo uzorak, a potom za svaku od dve etničke grupe posebno.

Na celom uzorku je analizom glavnih komponenti iz ajtema testa ekstrahovano čak 36 faktora koji ispunjavaju Gutman-Kajzerov kriterijum, po kome treba zadržati sve faktore koji imaju vrednost varijanse preko 1, ali sled promena njihovih svojstvenih vrednosti ukazuje na to da postoji jedan veliki faktor koji objašnjava pet puta više varijanse nego prvi sledeći. Pored toga, taj veliki faktor je sa ukupnim skorom na WISC-u (dobijenim prema uputstvu) u korelaciji od 0,866, a i njegove korelacije sa skorovima na verbalnom i neverbalnom delu skale su tek nešto niže. Iz ovoga sledi da taj prvoekstrahovani faktor zaista odgovara glavnom predmetu merenja WISC-a, pa se može primeniti scree kriterijum[1] i po tom osnovu se mogu zanemariti ostali dobijeni faktori. Ovakav nalaz potvrđen je i analizom glavnih komponenti na osnovu subskala, pa se može reći da je sasvim opravdano zadržati jedan faktor i proglasiti da test u celini poseduje konstrukt validnost u dovoljnoj meri.

Kada se ista ova analiza izvrši u svakoj etničkoj grupi posebno, stvari izgledaju slično. Među faktorima ekstrahovanim ih subskala testa, samo po jedan faktor u svakom etničkom poduzorku zadovoljava scree kriterijum. Međutim, kod faktora ekstrahovanih iz ajtema, postoji razlika između dva etnička poduzorka koja se sastoji u tome da u srpskom delu uzorka, pored prvog, postoji još jedan faktor koji ispunjava scree kriterijum, dok u romskom delu uzorka ovaj kriterijum ispunjava samo prvi faktor.

1 Katelov scree test zasniva se na grafičkom postupku određivanja faktora koje treba zadržati, a koje treba odbaciti. Pošto se napravi dijagram svojstvenih vrednosti svih ekstrahovanih faktora, tako da se krene od onog sa najvećom varijansom, pa redom do onog sa najmanjom, iz tačke u kojoj se nalazi najmanja svojstvena vrednost se povlači linija koja prati rast nekoliko poslednjih vrednosti. Faktori čije se svojstvene vrednosti nalaze iznad te linije predstavljaju značajne komponente koje treba zadržati. (Tenjović, 2000)

Tabela 2. Svojstvene vrednosti faktora ekstrahovanih iz ajtema WISC-a analizom glavnih komponenti – prvih deset ekstrahovanih faktora, posebno za pripadnike dveju etničkih grupa, faktorska rotacija nije vršena

Redni broj faktora	Svojstvena vrednost faktora izražena kao					
	varijansa	procenat	kumulativni procenat	varijansa	procenat	kumulativni procenat
	srpski deo uzorka			romski deo uzorka		
1	20,297	18,793	18,793	17,887	16,562	16,562
2	7,310	6,768	25,562	4,461	4,131	20,693
3	4,105	3,801	29,363	4,183	3,873	24,566
4	4,052	3,751	33,114	4,110	3,805	28,371
5	3,768	3,489	36,603	3,941	3,649	32,020
6	3,418	3,165	39,767	3,602	3,335	35,355
7	2,968	2,748	42,516	3,276	3,034	38,388
8	2,907	2,692	45,207	2,961	2,742	41,130
9	2,673	2,475	47,682	2,900	2,685	43,816
10	2,582	2,391	50,073	2,824	2,615	46,430

Prikazane su svojstvene vrednosti prvih deset ekstrahovanih faktora. Gutman-Kajzerov kriterijum ispunjava 34 faktora na romskom i 32 faktora na srpskom delu uzorka. Međutim, scree kriterijum ispunjavaju samo dva faktora srpskog dela i jedan faktor romskog dela uzorka. Faktorska analiza je rađena samo na ajtemima koji nisu konstante ni na jednom uzorku, tj. na oba uzorka imaju ne-nultu varijabilnost.

Ovo bi moglo ukazivati na to da na srpskom delu uzorka WISC ajtemi mere još jednu nezavisnu psihološku karakteristiku, pored inteligencije koju mere i na opštem uzorku. Zbog toga je proverena kongruentnost faktora ekstrahovanih iz ajtema testa na ova dva etnička poduzorka. Pokazalo se da prvi srpski i prvi romski faktor imaju kongruentnost preko 0,9, što znači da se mogu smatrati ekvivalentnim. Međutim, drugi faktor, ekstrahovan iz ajtema na srpskom delu uzorka, nema supstantivniji koeficijent kongruencije niti sa prvim, niti sa bilo kojim faktorom ekstrahovanim iz romskog dela uzorka. To onda ukazuje na mogućnost da pored ajtema koji mere inteligenciju na obe grupe postoje i ajtemi koji na romskom delu uzorka primarno mere inteligenciju, dok na srpskom mere nešto što je od inteligencije nezavisno. Na osnovu toga ima osnova pretpostavka da postojanje, odnosno nepostojanje tog faktora predstavlja svojstvo karakteristično za dve kulture.

Iz ovog razloga su za sve ispitanike izračunati i skorovi za sve ispitanike na osnovu strukture prvog i drugog srpskog faktora i prvog romskog faktora (time je srpskom poduzorku nametnuta struktura romskog faktora, a romskom poduzorku je nametnuta struktura srpskih faktora), i potom je ispitana povezanost ovih skorova sa merama inteligencije dobijenim na osnovu uputstva za WISC. Pokazalo se da prvi srpski i prvi romski faktor visoko koreliraju sa standardnim skorovima na WISC-u, iz ovoga se može zaključiti da vrednosti i prvog srpskog i prvog romskog faktora predstavljaju u stvari mere onoga što WISC primarno meri, dakle opšte inteligencije. Kada je drugi srpski faktor u pitanju, tu već postoje određene neobičnosti. Ako se posmatra samo srpski deo uzorka, taj prvi i drugi srpski faktor su međusobno nezavisni, tj. nisu u korelaciji. Međutim na romskom delu uzorka korelacija prvog i drugog srpskog faktora je 0,62, a drugog srpskog i prvog romskog faktora 0,48. Pored toga, korelacija ovog drugog srpskog faktora sa ukupnim regularnim skorom na WISC-u je 0,49 na romskom delu

uzorka, dok na srpskom potpuno izostaje. Ovi podaci ukazuju na pravu razliku između romskog i srpskog dela uzorka, a možda i između romske i srpske populacije, tj. potvrđuju pretpostavku da test sadrži elemente koji na romskom delu uzorka mere inteligenciju, dok na srpskom delu uzorka mere nešto što je od opšte inteligencije nezavisno.

Naredni korak je bio identifikovanje stavki koje na srpskom delu uzorka više koreliraju sa drugim srpskim faktorom nego sa prvim srpskim i prvim romskim faktorom, a zatim su izračunate korelacije tih stavki sa sva tri faktora i na romskom poduzorku. Za razliku od srpskog poduzorka gde su korelacije ovih ajtema sa drugim srpskim faktorom bitno različite u odnosu na korelacije sa prvim srpskim i prvim romskim faktorom, na romskom poduzorku korelacije ovih ajtema sa sva tri faktora su vrlo ujednačene. Ovo bi moglo da znači da upravo ti ajtemi na srpskom poduzorku mere nešto drugo od inteligencije, a radi se o 15 ajtema iz nekoliko različitih podtestova (poučenost 9 i 10; razumevanje 2; računanje 3,4,8; sličnosti 5,6,7; dopunjavanje 1,5; razvrstavanje c,d,1; kocke a), dok na romskom uzorku mere inteligenciju. U ovim nalazima bi mogao da bude jedan od izvora teškoća u rešavanju testa inteligencije za romsku decu, odnosno može se reći da ovi zadaci za romsku decu predstavljaju problem situaciju koju treba da reše oslanjajući se na svoju inteligenciju, dok srpska deca ove zadatke rešavaju koristeći neke druge svoje kapacitete.

Metrijske karakteristike Modifikovanog Rozencvajgovog testa na ispitanom uzorku

Sledeći zadatak bio je provera da li je Modifikovani Rozencvajgov test pouzdan i na uzorku srpske i na uzorku romske dece, kao i provera njegove validnosti ispitivanjem unutrašnje strukture socijalne inteligencije merene ovim testom, da bi se utvrdilo da li primenjeni test ispituje iste stvari kod srpske i romske dece.

Pouzdanost Modifikovanog Rozencvajgovog testa (MRTSI) proverena je preko interne konzistencije testa, izražene Kronbahovim alfa koeficijentom. I na celom uzorku, i na svakom etničkom poduzorku ovi koeficijenti imaju vrednost veću od 0,70, iz čega se može zaključiti da je pouzdanost primenjenog testa adekvatna.

Za proveru konstrukt validnosti ovog testa izvršeno je ispitivanje faktorske strukture i to prvo za ceo uzorak, a potom za svaku od dveju etničkih grupa posebno preko analize glavnih komponenti. Ova analiza je trebalo da pokaže da li je ta struktura ista na uzorku srpske i na uzorku romske dece.

I na celom uzorku i na svakom etničkom poduzorku dominira po jedan faktor koji objašnjava uočljivo veću količinu varijanse (nekoliko puta veću) u odnosu na količinu varijanse koju objašnjava svaki od ostalih faktora, pa je bilo adekvatno primeniti scree kriterijum i zadržati samo prvi faktor u svakom slučaju.

Takođe je utvrđeno da je kongruentnost prvih faktora ekstrahovanih iz MRTSI na srpskom i romskom delu uzorka izuzetno visoka (0,958), dok za ostale ekstrahovane faktore izostaje. To znači da se ovi prvi faktori mogu smatrati međusobno potpuno ekvivalentnim, da se takođe mogu smatrati ekvivalentnim i faktoru dobijenom na celom uzorku. S obzirom da prvi faktor ekstrahovan iz ovog testa na celom uzorku odgovara ukupnom skoru na MRTSI, dobijenom prema uputstvu – korelacija između njih je 0,960, to znači da se i ovaj faktor, kao i prvi faktori ekstrahovani na svakom etničkom poduzorku mogu smatrati ekvivalentnim sa

ukupnim skorom na MRTSI. Iz ovih nalaza sledi zaključak da Modifikovani Rozencvajgov test prolazi ovaj test konstrukt validnosti.

Razlike u opštoj i socijalnoj inteligenciji srpske i romske dece

Utvrđene razlike u aritmetičkim sredinama skorova na Modifikovanom Rozencvajgovom testu i WISC-u između srpske i romske dece prikazane su u sledećoj tabeli.

Tabela 3. Aritmetičke sredine i standardne devijacije ispitanika srpske i romske nacionalnosti na merama opšte i socijalne inteligencije i test značajnosti razlika između aritmetičkih sredina

Mera inteligencije		Etnička pripadnost	AS	SD	t statistik	Statistička značajnost	Veličina efekta
MRTSI ukupni skor		Srbi	34,17	6,32	4,45	p<0,001	0,24
		Romi	30,79	7,48			
Mere sa WISC -a	**WISC – opšti IQ**	Srbi	103,96	14,62	9,43	p<0,001	0,57
		Romi	84,63	13,39			
	WISC – prvi srpski faktor	Srbi	0,00	1,35	7,01	p<0,001	0,46
		Romi	-1,35	1,28			
	WISC – drugi srpski faktor	Srbi	0,00	1,35	3,72	p<0,001	0,27
		Romi	-0,76	1,43			
	WISC – prvi romski faktor	Srbi	1,42	1,48	6,88	p<0,001	0,45
		Romi	-0,01	1,35			
	WISC - verbalni IQ	Srbi	106,79	15,93	7,68	p<0,001	0,49
		Romi	90,09	13,75			
	WISC - neverbalni IQ	Srbi	100,04	13,13	9,78	p<0,001	0,58
		Romi	81,43	12,88			
Subskale WISC-a							
Mera inteligencije		**Etnička pripadnost**	**AS**	**SD**	**t statistik**	**Statistička značajnost**	**Veličina efekta**
Poučenost		Srbi	9,42	3,08	8,55	p<0,001	0,54
		Romi	5,73	2,74			
Shvatanje		Srbi	12,84	4,28	4,20	p<0,001	0,30
		Romi	10,31	3,89			
Računanje		Srbi	10,17	2,79	4,76	p<0,001	0,33
		Romi	8,26	2,65			
Sličnosti		Srbi	12,00	3,94	4,91	p<0,001	0,34
		Romi	9,23	3,69			
Pamćenje		Srbi	10,44	2,41	5,36	p<0,001	0,37
		Romi	8,55	2,35			
Dopunjavanje		Srbi	9,98	2,87	6,06	p<0,001	0,41
		Romi	7,66	2,26			
Strip		Srbi	7,67	2,45	3,71	p<0,001	0,27
		Romi	6,27	2,67			
Kocke		Srbi	11,26	2,82	7,83	p<0,001	0,50
		Romi	8,01	2,78			
Predmeti		Srbi	9,81	2,81	8,71	p<0,001	0,54
		Romi	6,32	2,61			
Šifriranje		Srbi	11,02	3,32	5,72	p<0,001	0,39
		Romi	8,39	2,90			

Svi prikazani t statistici imaju pozitivan predznak zato što u svim slučajevima ispitanici srpske etničke pripadnosti imaju veće aritmetičke sredine. Kao mera veličine efekta korišćeni su point-biserijalni koeficijenti korelacije.

Iz prikazanih podataka vidi se da između srpske i romske dece postoje izražene razlike po svim predstavljenim karakteristikama, koje su bez izuzetka u korist srpske dece. Ni na jednoj od ispitivanih karakteristika Romi nemaju više rezultate, mada je od karakteristike do karakteristike veličina razlike između dveju grupa različita.

Treba uočiti da su razlike na merama WISC-a bitno veće nego na Modifikovanom Rozencvajgovom testu. Na svim merama WISC-a razlike između srpske i romske dece su približno slične veličine (osim na srpskom drugom faktoru, koji na srpskom delu uzorka ne predstavlja meru one vrste inteligencije koju meri WISC, dok na romskom delu u velikoj meri odgovara opštoj inteligenciji). Kada su u pitanju subskale WISC-a, najveća razlika je na subskalama Poučenost, Predmeti i Kocke, a najmanja na Stripu i Shvatanju.

Takođe je provereno i da li razlike u uspešnosti srpske i romske dece postoje na svim stavkama oba testa (socijalne i opšte inteligencije) i da li su one uvek u korist srpske dece. Pokazalo se da su na svim stavkama, na kojima postoje statistički značajne razlike, one u korist srpske dece. Postoji određen broj stavki na kojima nema statistički značajnih razlika između dve grupe, ali i na ovim stavkama srpska deca imaju (iako ne značajno) više skorove. Najbliža statističkoj značajnosti koju smo ovde ustanovili kao kritičnu, a na kojoj romska deca imaju viši skor u odnosu na srpsku decu je stavka 8 iz Modifikovanog Rozencvajgovog testa (*Poziv na igranku).*

Najzad, ispitano je i da li se struktura odgovora srpske i romske dece na pitanja iz Modifikovanog Rozencvajgovog testa razlikuje u pogledu učestalosti odgovora koji pokazuju nerazumevanje situacije od neadekvatnih odgovora. Provera je pokazala da između dve etničke grupe nema statistički značajne razlike u pogledu udela nerazumevanja situacije u ukupnom broju netačnih odgovora na Modifikovanom Rozencvajgovom testu. Kod srpske dece 60% netačnih odgovora otpada na nerazumevanje situacije, a kod romske dece 67%. Razlika ne doseže usvojeni nivo značajnosti od 0,05. To znači da se slabiji uspeh romske dece na ovom testu ne može pripisati nerazumevanju situacija prikazanih u stavkama testa.

Imajući u vidu opšteusvojeno shvatanje o normalnoj distribuciji inteligencije u ljudskoj populaciji i ove nalaze koji govore o statistički značajno nižem postignuću romske dece na testovima opšte i socijalne inteligencije u odnosu na postignuće srpske dece, može se reći da su ovi testovi teži za rešavanje romskoj deci. Dalje analize su vršene sa ciljem identifikovanja nekih faktora koji tome doprinose.

Faktori razlika u postignuću srpske i romske dece na testovima opšte i socijalne inteligencije

Poređenje srpske i romske dece po indikatorima socio-ekonomskog i kulturnog statusa pokazalo je da romska deca žive u nepovoljnijim uslovima u pogledu svih ispitivanih aspekata (obrazovni nivo roditelja, uslovi stanovanja i standard porodice, kulturne navike deteta i članova porodice), a najizraženija je razlika u pogledu obrazovanja roditelja. *U* test značajnosti razlika aritmetičkih sredina indikatora socio-ekonomskog i kulturnog statusa kod srpske i romske dece pokazuje da su sve razlike značajne, a Spirmanovi koeficijenti korelacije koji su korišćeni kao mera veličine efekta nacionalne pripadnosti na ove indikatore kreću se u rasponu

od 0,12 do 0,62. Ispitivani aspekti životnih uslova predstavljaju okvir u kome deca stiču različita iskustva, znanja, veštine i na različite načine razvijaju svoje sposobnosti, što se odražava i na njihovu uspešnost u rešavanju zadataka na testovima inteligencije. Provera povezanosti ovih indikatora socio-ekonomskog i kulturnog statusa sa postignućem na testu opšte i na testu socijalne inteligencije na celom uzorku pokazala je da su sve mere opšte i socijalne inteligencije u značajnoj i pozitivnoj korelaciji sa sva tri ispitivana aspekta socio-ekonomskog i kulturnog statusa i sa gotovo svim ispitivanim indikatorima u okviru njih (Spirmanovi koeficijenti korelacije se kreću u rasponu od 0,16 do 0,54). Analiza ove povezanosti na svakom poduzorku posebno pokazala je da su ove korelacije prisutne i još izraženije u romskom delu uzorka (Spirmanovi koeficijenti korelacije su u rasponu od 0,28 do 0,45), dok se u srpskom delu uzorka pojavljuju samo sporadično.

Svakako ne treba izgubiti iz vida da je postignuće na testovima inteligencije proizvod zajedničkog i međusobno povezanog delovanja i naslednih i sredinskih faktora. Ove grupe faktora su u međusobnoj interakciji, pri čemu je nemoguće precizno utvrditi njihov pojedinačni uticaj, niti status njihove uzajamne interakcije. Ipak, iz ovih nalaza se može pretpostaviti da nizak socio-ekonomski i kulturni status porodica romske dece predstavlja, bar delom, izvor faktora koji romskoj deci otežavaju rešavanje testova opšte i socijalne inteligencije.

Zanimljiv je nalaz dobijen na delu uzorka koji čine 32 para srpske i romske dece sa identičnim nivoom obrazovanja roditelja (pritom su parovi dece bili sa istih uzrasta i istog pola). Kada se u ovom delu uzorka uporedi postignuće srpske i romske dece na Modifikovanom Rozencvajgovom testu, razlika više nije značajna. Razlika se, međutim, u ovom delu uzorka ne gubi kada se poredi postignuće srpske i romske dece na WISC-u, odnosno gubi se samo na nekim skalama.

Tabela 4. Razlike u postignuću srpske i romske dece na WISC-u i na MRTSI u delu uzorka koji čine 32 para srpske i romske dece, izjednačene po obrazovanju roditelja

	Srpska deca		Romska deca		razlika AS	t	Nivo znač.
	AS	SD	AS	SD			
WISC globalni IQ	102,09	15,22	88,75	13,99	13,34	3,65	0,01
WISC verbalni IQ	104,78	16,43	94,50	14,06	10,28	2,69	0,05
Poučenost	8,81	2,99	6,50	2,81	2,31	5,37	0,01
Shvatanje	12,03	3,97	11,84	3,42	0,19	0,20	-
Računanje	10,10	2,80	8,28	2,71	1,82	2,60	0,05
Sličnosti	11,03	3,97	9,88	3,70	1,15	1,19	-
Pamćenje	10,26	2,77	9,06	2,63	1,20	1,74	-
WISC neverbalni IQ	98,84	12,49	84,69	13,63	14,15	4,33	0,01
Dopunjavanje	9,32	3,02	8,09	2,26	1,23	1,81	-
Strip	7,77	2,46	6,78	2,50	0,99	1,57	-
Kocke	10,90	3,05	8,44	3,26	2,46	3,07	0,01
Predmeti	9,45	2,81	6,72	2,63	2,73	3,96	0,01
Šifriranje	10,77	3,08	9,00	2,84	1,77	2,36	-
MRTSI	33,88	4,65	31,72	6,26	2,16	1,56	-

Posebno je zanimljivo to što se u grupi dece čiji roditelji imaju identični nivo obrazovanja razlika između srpske i romske dece zadržala na podtestovima WISC-a Kocke i Predmeti. Ako se pretpostavi da obrazovanje roditelja predstavlja faktor koji eliminiše razlike u postignuću dece na testovima inteligencije, onda

bi ove razlike koje su se zadržale mogle da se pripišu nekim kulturološkim razlozima. S druge strane ova dva podtesta važe za testove koji su nezavisni od kulture, odnosno ispituju sintetičke i analitičke misaone funkcije – Kocke, i shvatanje odnosa među elementima jedne celine – Predmeti (Šali, 1985). Čini se da objašnjenje ovog podatka ipak leži u tome da materijal i način rada sa njim u ovim podtestovima nisu dovoljno bliski romskoj deci, zbog toga što tokom svog odrastanja nisu imala iskustva sa sličnim materijalom, dok srpska deca stiču tu vrstu iskustva preko igračaka i drugih materijala koje im roditelji obezbeđuju. Iako je nemoguće dovesti direktno u vezu odgovore roditelja dece iz drugog dela uzorka sa rezultatima dece iz uzorka dece ispitane WISC-om, činilo se ipak informativnim pitati roditelje dece iz kasnije ispitanog uzorka koliko su njihova deca baratala onom vrstom igračaka i materijala, za koje nam se čini da obezbeđuju iskustvo relevantno za uspeh na ovim podtestovima WISC-a (Lego kocke, pazle, razni konstruktori, slikovnice i stripovi). Analiza podataka prikupljenih od roditelja je pokazala da su sve navedene vrste igračaka i materijala češće koristila srpska deca. Ovaj nalaz bi, zapravo, mogao biti ilustracija jednog od mehanizama uticaja socio-ekonomskog statusa na postignuće dece na testu opšte inteligencije, odnosno načina na koji nepovoljan socio-ekonomski status romskoj deci proizvodi teškoće u rešavanju zadataka u okviru pomenutih subtestova WISC-a.

Što se tiče iskustva dece kao faktora uspešnosti na testu socijalne inteligencije, pretpostavka je bila da su romskoj deci bili teži za uspešno rešavanje zadaci u kojima su bile prikazane situacije iz svakodnevnog života koje su im manje poznate. U vezi s tim prikupljeni su podaci od roditelja o iskustvu deteta sa situacijama sličnim onima iz testa i to za svaku stavku posebno. Analiza razlika u uspehu srpske i romske dece na pojedinačnim stavkama Modifikovanog Rozencvajgovog testa i razlika u pogledu upoznatosti dece sa situacijama iz stavki pokazala je da romska deca imaju generalno niže skorove na svim stavkama Modifikovanog Rozencvajgovog testa, osim na stavki 8; pored toga, generalno su im i situacije iz stavki manje poznate, mada nekoliko stavki sadrži situacije koje su im poznatije nego srpskoj deci. Ako se ispita povezanost poznatosti situacije iz stavke i skora na stavki, može se primetiti da je jedina stavka na kojoj su romska deca imala bolji uspeh njima istovremeno i poznatija, a da je i na nekoliko stavki na kojima nema razlike u uspešnosti između grupa, situacija poznatija romskoj deci. Vidi se takođe da su veličine razlika u uspehu i poznatosti situacije u srednjoj vezi, što potvrđuje da je, generalno, poznatost situacija iz stavki važna za uspeh na testu, odnosno da postoji tendencija da razlike u uspehu između dveju etničkih grupa budu veće na onim stavkama na kojima postoji i veća razlika u poznatosti situacije ispitanicima iz dveju etničkih grupa, što potvrđuje pretpostavku od koje se krenulo u ovu analizu.

Tabela 5. Razlike u uspehu srpske i romske dece na pojedinačnim stavkama MRTSI i razlike u stepenu poznatosti situacija iz stavki, prema podacima dobijenim od roditelja

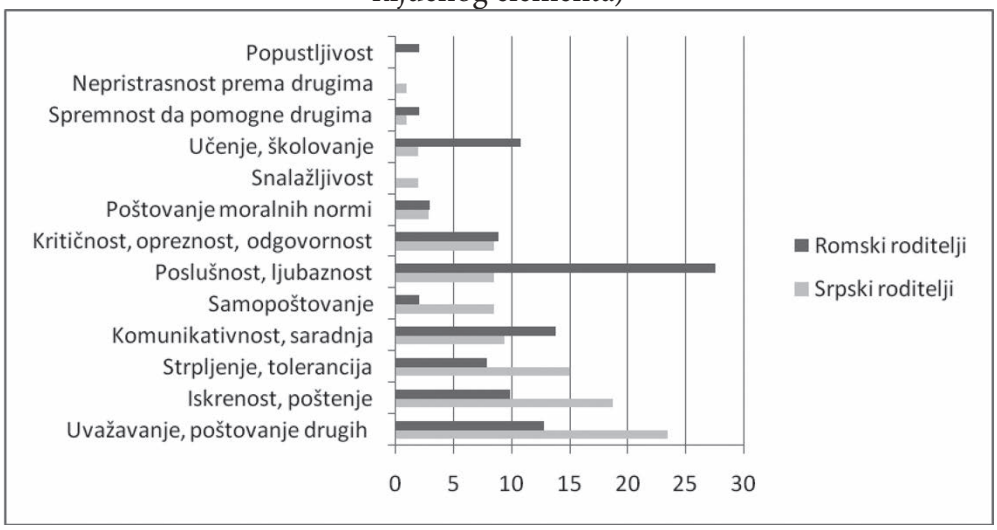
	Veličina razlike u poenima na stavki	Veličina razlike u poznatosti stavke
MRTSI stavka 1	-0,16	-0,09
MRTSI stavka 2	-0,15	0,00
MRTSI stavka 3	-0,12	-0,18
MRTSI stavka 4	-0,20	-0,23
MRTSI stavka 5	-0,07	0,05

	Veličina razlike u poenima na stavki	Veličina razlike u poznatosti stavke
MRTSI stavka 6	-0,18	-0,44
MRTSI stavka 7	-0,25	-0,18
MRTSI stavka 8	0,11	0,15
MRTSI stavka 9	-0,15	-0,25
MRTSI stavka 10	-0,01	0,19
MRTSI stavka 11	-0,22	-0,41
MRTSI stavka 12	-0,01	-0,37
MRTSI stavka 13	-0,04	0,07
MRTSI stavka 14	-0,14	-0,05
MRTSI stavka 15	-0,10	-0,12
MRTSI stavka 16	-0,14	-0,16
MRTSI stavka 17	-0,03	-0,13
MRTSI stavka 18	-0,05	-0,29
MRTSI stavka 19	-0,07	-0,22
MRTSI stavka 20	-0,07	0,11
MRTSI stavka 21	-0,03	0,03
MRTSI stavka 22	-0,11	-0,26
MRTSI stavka 23	-0,15	0,14
MRTSI stavka 24	-0,11	-0,18
MRTSI ukupni skor/ prosek poznatosti situacija iz stavki	-0,25	-0,21

Srbi su obeleženi sa 0, Romi sa 1. Kao mera veličine razlike korišćeni su Spirmanovi koeficijenti korelacije. Apsolutna vrednost koeficijenta korelacije odražava veličinu razlike između dve grupe. Pozitivan predznak znači da je razlika u korist Roma, negativan da je razlika u korist Srba. Sve korelacije više od 0,11 su statistički značajne bar na nivou 0,05. Pirsonov koeficijent korelacije ova dva niza korelacija iznosi 0,458 i statistički je značajan na nivou 0,024.

Još jedno od pitanja, na koje su roditelji ispitane dece odgovarali, bilo je kakav bi savet dali svom detetu da bi ono ostvarilo dobre odnose sa drugim ljudima. Iz svakog odgovora izdvojeni su svi ključni elementi koji u stvari izražavaju strukturu implicitnog shvatanja socijalne inteligencije srpskih i romskih roditelja.

Grafikon 1. Struktura implicitnog razumevanja socijalne inteligencije srpskih i romskih roditelja (brojevi na dijagramu označavaju procenat zastupljenosti svakog navedenog ključnog elementa)

Elementi odgovora srpskih i romskih roditelja se u velikoj meri poklapaju. Svega par elemenata se pojavljuje samo kod jedne grupe roditelja. Razlike postoje u učestalosti pojedinih elemenata, odnosno može se reći u važnosti koju im pridaju srpski ili romski roditelji, a to verovatno utiče na to šta jedni i drugi roditelji kroz vaspitanje podstiču kod svoje dece. To onda znači da srpski roditelji pre svega podstiču kod svoje dece aktivan, tolerantan, otvoren odnos prema drugim ljudima uz istovremeno samopoštovanje, dok je kod romskih roditelja u prvom planu razvijanje poslušnosti (pasivnog odnosa dece prema drugim ljudima), pa tek onda svega ostalog što razvijaju i srpski roditelji, izuzev samopoštovanja, koje je kod romskih roditelja među manje važnim elementima. Ako romska deca, naučena na pasivno prihvatanje situacije, poslušnost i ljubaznost na prvom mestu i nenaučena da mnogo vode računa o sopstvenim potrebama, daju ovakve odgovore smatrajući da daju najbolje moguće odgovore, onda smo osvetlili još jedan izvor teškoća romske dece u rešavanju ovog testa socijalne inteligencije. Naime, roditelji kroz vaspitanje deci nude jedan obrazac ponašanja u odnosima sa drugim ljudima, a ključ za ocenjivanje odgovora u ovom testu socijalne inteligencije tu vrstu odgovora manje vrednuje od odgovora koji predstavljaju socijalno inteligentno ponašanje prema roditeljima srpske nacionalnosti.

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja su, kao što je i očekivano na osnovu brojnih istraživanja o postignuću pripadnika različitih kultura na testovima koji su razvijeni i standardrizovani na pripadnicima neke druge kulture, pokazali da romska deca ostvaruju niže postignuće od srpske dece na testu opšte i na testu socijalne inteligencije.

Cilj ovog rada bio je da pokuša da identifikuje neke izvore teškoća romske dece u rešavanju zadataka iz ovih testova.

Jedno polje izvora ovih teškoća jeste upravo neusaglašenost samih testovnih zadataka i ključa za ocenjivanje odgovora sa kulturološkim razlikama. U prilog tome govori nalaz o različitoj faktorskoj strukturi dobijenoj na osnovu rezultata srpske i romske dece na Vekslerovoj skali opšte inteligencije, kao i nalaz o različitom razumevanju značenja socijalne inteligencije kod srpskih i romskih roditelja na koje ključ za ocenjivanje odgovora na Modifikovanom Rozencvajgovom testu korišćenjom za merenje socijalne inteligencije nije osetljiv.

Drugo polje na kome bi mogli da se nalaze izvori teškoća romske dece u rešavanju korišćenih testova čine, prema nalazima ovog istraživanja, obeležja socioekonomskog i kulturnog statusa njihovih porodica. S jedne strane, utvrđena je značajna povezanost između rezultata dece na testovima i socio-ekonomskog i kulturnog statusa, i to posebno na romskom delu uzorka. S druge strane, rezultati istraživanja ukazuju i na neke moguće mehanizme uticaja ispitivanih životnih uslova na uspešnost u rešavanju testova. Kada je u pitanju Vekslerova skala, naročito pojedine njene skale, može se pretpostaviti da je romskoj deci materijal u njima nedovoljno poznat jer imaju manje iskustva sa sličnim igračkama i materijalima. Kada je reč o situacijama koje su prikazane u stavkama testa socijalne inteligencije, rezultati takođe govore da su romskoj deci manje poznate te situacije iz svakodnevnog života, što bi takođe mogla da bude posledica njihovog nepovoljnijeg socijalnog statusa.

Ovi rezultati ukazuju na potrebu pažljivog korišćenja i interpretacije testovnih rezultata romske dece, kao i još pažljivijeg donošenja nekih važnih odluka za dete.

LITERATURA

1. Butcher H.J., Lomax D.E., editors. (1972). Readings in Human Intelligence. London, Methuen&CO LTD
2. Gardner, H. (1993). Multiple Intelligence. Parts retrieved 2007 from http://tip.psychology.org/gardner.html
3. Guilford J.P. (1959). Three Faces of Intellect. The American Psychologist, No 14, 469-479
4. Guilford J.P. (1971). The Nature of Human Intelligence. London-Ljubljana, McGraw-Hill & Mladinska knjiga
5. Helms, J.E. (1997). The triple quandary of race, culture, and social class in standardized cognitive ability testing. edited in: Flanagan, D.P., Genshaft, J.L., Harrison, P.L., editors. (1997). Contemporary intellectual assessment, theories, tests, and issues. New York, London, The Guilford Press
6. Hunt, T. (1928). The measurement of social intelligence. The journal of applied psychology, vol. XII, No. 3, 317-334
7. Jensen, A. (1977). The differences are real. edited in: Clarizio, H.F., Craig, R.C., Mehrens, W.A., editors. (1977). Contemporary Issues in Educational Psychology. Boston, London, Sydney, Toronto, Allyn and Bacon, Inc
8. Jones, K., Day, J. (1997) Discrimination of two aspects of cognitive-social intelligence from academic intelligence, in Journal of educational psychology, Retrieved 2005 from www.questia.com/library/psychology/social-intelligence.jsp
9. Kihlstrom, J.F., Cantor, N. (2000). Social intelligence. edited in Sternberg, R.J. (2000). Handbook of intelligence, Cambridge University Press
10. Kvaščev, R. (1981). Mogućnosti i granice razvoja inteligencije. Beograd, Nolit
11. Lewontin, R.C. (1970). Race and Intelligence. Bulletin of the Atomic Scientists, March – May 1970
12. Roma Education Fund. (2004). Needs Assessment Study for the Roma Education Fund, Background Paper, Serbia, Paris, December 2004. Retrieved 2006 from www.romaeducationfund.org
13. Romney, D.M., Pyryt, M.C. (1995). Guilford's Concept of Social Intelligence Revisited. High Ability Studies, Vol.10, No.2, 137-142
14. Sternberg, R.J. (1984). Toward a triatric theory of human intelligence. The behavioral and brain sciences, 7, 269-315
15. Šali, B. (1985). Wechsler-ov test inteligencije za odrasle i omladinu, priručnik, Ljubljana, Zavod SR Slovenije za produktivnost dela
16. Tenjović, L. (2000). Statistika u psihologiji, priručnik. Beograd, Društvo psihologa Srbije
17. Thorndike, E.L. (1920). Intelligence and its uses. Harper's Monthly Magazine, 140, 227-235
18. Vernon, P. (1978). Intelligence - Heredity and Environment. San Francisco, W.H. Freeman and Company
19. Vučić, L. (1981). Razvijanje shvatanja socijalnih odnosa kod učenika. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

20. Williams, R.L. (1977). Scientific racism and IQ: The silent mugging of the Black community. edited in: Clarizio, H.F., Craig, R.C., Mehrens, W.A., editors. (1977). Contemporary Issues in Educational Psychology. Boston, London, Sydney, Toronto, Allyn and Bacon, Inc

DIFFICULTIES OF ROMA CHILDREN IN GENERAL AND SOCIAL INTELLIGENCE TESTS SOLVING

Gordana Đigić
Catering Tourist School, Niš

Summary

This study shows the results of the research carried out in elementary schools, dealing with the achievements of Serbian and Roma children in testing general and social intelligence. This study includes 335 children (166 Serbian and 169 Roma children), fourth, sixth and eighth grade students, as well as 148 parents (74 of Roma nationality and 74 of Serbian nationality) of the children of all ages that participated in this research. The children were tested by Wechsler Intelligence Scale for Children (WISC) and by Modified Rosenzweig test as an instrument for obtaining social intelligence scores. Considering the low success rate of Roma children, the additional information, provided by the parents, had to be acquired in order to serve as a basis for the analyses which would contribute to identify limiting factors which prevent Roma children to obtain higher test scores. One of the difficulties, that Roma children are faced with during the intelligence tests solving, is inviolable social-economic status of their families. One of the prominent mechanisms, that shows how social status can affect the achievement of Roma children (at least on some tasks from WISC), is the lack of experience with toys and materials related to the contents of the test. The other mechanism, relevant to obtaining success on social intelligence test, is that they are not able to relate social situations presented in test items to everyday life situations from their own life experience. Cultural differences also represent huge obstacle for Roma children because the tests and the scoring procedures do not recognize or validate these differences.

Key words: Roma children, intelligence, social intelligence, measurement of intelligence

ZAŠTO JE LINGVISTIKA POSTALA FORENZIČKA VEŠTINA?

Zorka Kašić
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Jelena P. Đorđević
Fakultet bezbednosti, Beograd

U radu se raspravlja pitanje da li je forenzička lingvistika posebna lingvistička disciplina ili je samo subspecijalističko područje primene lingvistike u istražnim postupcima i sudskim sporovima. Izlaže se kratak istorijat razvoja ove oblasti; naznačavaju se izvori analize i polja primene; iznose se metode analize prilikom izdvajanja forenzičkih markera na različitim nivoima jezičke strukture, a naročito se ističu tipovi individualnih govornih i jezičkih karakteristika koje služe kao forenzički markeri prilikom identifikovanja i verifikovanja govornika, kao i mogući markeri određivanja lingvističkog profila nepoznatog govornika.

Ključne reči: forenzička lingvistika, forenzička fonetika, identifikovanje govornika (pisca), verifikovanje govornika (pisca), određivanje lingvističkog profila govornika (pisca), forenzički markeri.

POJEDINAC U ZAJEDNIČKOM JEZIKU

Svi ljudi se služe jednim od pojavnih oblika jezika koji dele sa svojom jezičkom zajednicom. Iako je jezik zajednički, u svakoj (i kratkotrajnoj) komunikativnoj situaciji mogu se uočiti govornikova individualna svojstva na planu govornog izraza i na planu upotrebe jezičkih sredstava na svim nivoima jezičke strukture. Ovu činjenicu o glasovnoj i jezičkoj posebnosti pojedinca uočava svaki čovek sa tipičnom jezičkom sposobnošću jer, na osnovu komunikativnog iskustva u ulozi sagovornika, prepoznaje ljude iz svog okruženja prema njihovim individualnim glasovnim i jezičkim karakteristikama. Pojava ličnih govornih karakteristika i lični stil upotrebe jezičkih sredstava glavni su izvori forenzičkih markera prilikom utvrđivanja identiteta govornika (pisca), verifikovanja identiteta govornika (pisca) i prilikom utvrđivanja lingvističkog profila nepoznatog govornika (pisca) u istražnim i sudskim procesima u kojima su produkovani jezički uzorci (govorni ili pisani) jedan od dokaza.

Forenzičko utvrđivanje čovekovog identiteta moguće je zbog specifičnih razlika koje postoje među svim pripadnicima ljudske vrste. Te razlike se javljaju prvenstveno na biološkom planu (biološke razlike postoje čak i kod monozigotnih blizanaca). Razlike su najizraženije u otiscima prstiju, strukturi mrežnjače, genskom profilu (DNK), fizičkom obliku delova tela, rukopisu i glasu. Koje će se od bioloških obeležja upotrebiti u forenzičkom utvrđivanju identiteta zavisi od

okolnosti slučaja, odnosno od dostupnosti datih obeležja (Jovičić, 1991). Kada je u pitanju utvrđivanje identiteta na osnovu obeležja jezika pojedinca, problem je složeniji. Složenosti problema doprinosi činjenica da je čovek jezikom simultano određen na biološkom, sociološkom i na psihološkom planu. Uticaj nebioloških elemenata očigledan je u lingvističkom poređenju jezičkog ispoljavanja monozigotnih blizanaca koji su odrastali u različitim jezičkim ili kulturološkim okruženjima. Složenost planova na kojima jezik određuje čoveka implicira potrebu da se u lingvističkoj forenzičkoj analizi traži više udruženih individualnih markera da bi se identifikacija/verifikacija potvrdila ili osporila. Navedena složenost je sigurno uzrok kasnijeg uključivanja lingvistike u oblast forenzičkih veština.

FORENZIČKA LINGVISTIKA - NAUKA ILI VEŠTINA?

Jan Svartvik je 1968. godine u akademsku nomenklaturu uveo termin forenzička lingvistika. Od tada do danas ova oblast se razvija neujednačenim koracima. Takvom tipu razvoja sigurno je doprinela i određena nepreciznost termina. Termin je za lingviste imenovao sasvim novu naučnu disciplinu koja zalazi u njima nepoznata i donekle odbojna područja. I pored te odbojnosti, svaki istraživač u oblasti proučavanja ljudskog jezika (lingvista), koji je unapredio saznanja o njemu, dao je svoj doprinos i forenzičkoj lingvistici. Odnosno, dao je doprinos jednom novom području primene lingvističkih teorija, metoda i saznanja.

Forenzička lingvistika u preciznom imenovanju nije nauka nego veština primene naučnih saznanja, teorija i metoda lingvistike prilikom analize uzoraka govornog i pisanog jezika u istražnim postupcima i sudskim sporovima u kojima je jezik deo dokaza, a ponekad i jedini dokaz. **Njenu suštinu čini analiza varijantnih jezičkih elemenata, odnosno utvrđivanje individualnih varijacija u širokom varijacionom polju u nekom od pojavnih oblika jezika.** Zbog čega se onda u akademskim krugovima zadržao i u najnovije vreme postao vrlo aktuelan termin forenzička lingvistika, a ne primena lingvistike u forenzici? Razlog je u tradiciji i u istraživačkoj radoznalosti. Svako novo područje primene otvara i nove istraživačke teme; tako je ova **subspecijalistička oblast primene lingvistike** otvorila i produbila niz novih istraživačkih problema koji se odnose na pojedinca u zajedničkom jeziku. Ta istraživačka oblast (mada jezik pojedinca nikako nije nov u lingvistici) prema novinama u rezultatima istraživanja i prema naučnom obuhvatu donekle, ipak, opravdava termin forenzička lingvistika.

OSVRT NA NASTANAK I RAZVOJ FORENZIČKE LINGVISTIKE

U oblasti primene lingvistike u analizi uzoraka govornog i pisanog jezika u istražnim postupcima i sudskim sporovima u nomenklaturi i u praksi egzistiraju izdvojeno dva područja: forenzička fonetika i forenzička lingvistika. Ova podvojenost proističe iz još uvek nedovoljno razjašnjenog spora da li je fonetika lingvistička ili paralingvistička disciplina. Razvojni put i uspostavljanje eksperimentalnog metoda u fonetici, u kome su pored lingvista učestvovali fizičari, matematičari i lekari, predodredio je ovoj lingvističkoj disciplini, i u njoj čvrsto zasnovao, interdisciplinarni pristup predmetu proučavanja. Interdisciplinarnost

je omogućila fonetici da postane prva lingvistička disciplina koja je uspostavila egzaktan metod analize jednog nivoa jezičke strukture. Otkako je 1881. godine postala samostalna naučna oblast, fonetika se kao pomoćna nauka uključuje u sva lingvistička istraživanja, ali se, s druge strane, razvija i kao samostalna oblast koja primenom najpreciznijih eksperimentalnih tehnika postiže sve veće uspehe (Munen, 1996). Navedena samosvojnost u naučnom metodu je razlog što se stalno otvara pitanje spada li fonetika u lingvističke discipline. I pored otvorenih pitanja, fonetika jeste lingvistička disciplina jer joj je predmet proučavanja jedan nivo jezičke strukture, a egzaktnošću eksperimentalnog metoda i tehnika istraživanja, ona se bitno razlikuje od ostalih lingvističkih disciplina.

Kako se u istoriji razvoja lingvistike na određen način izdvaja fonetika, najpre kao zanatsko područje, a kasnije kao samostalna naučna oblast, tako se i u razvoju forenzičke lingvistike izdvaja ova oblast od ostalih lingvističkih disciplina. Interdisciplinarost u oblasti proučavanja fonetike doprinela je i razvoju same fonetike, ali i razvoju „fizike govora" u oblasti akustike. Tako danas u forenzičkoj praksi postoje centri i delatnost laboratorija za forenzičku fonetiku i akustiku, dok su centri za forenzičku lingvistiku izdvojeni i još uvek, uglavnom, neinterdisciplinarni. Ta podvojenost je stvarnost jer postoje i posebna internacionalna udruženja za forenzičku fonetiku i akustiku (International Association for Forensic Phonetics and Acoustics) i forenzičku lingvistiku (International Association of Forensic Linguists). Pošto je lingvistika nauka o ljudskom jeziku (ima li jezika bez jezičkog izraza?), u ovom osvrtu na razvoj forenzičke lingvistike biće reči i o forenzičkoj fonetici kao njenom sastavnom delu.

Primena fonetike u forenzičkoj analizi vezuje se za kasne šezdesete godine. Prvi put je primenjena u policiji države Mičigen (SAD). Od 1967. godine do danas preko 5000 kriminalističkih službi uvrstilo je u svoj rad slučajeve vezane za identifikaciju glasa (Rose, 2002). U severnoj Americi, najvećem broju evropskih država i u Australiji postoji niz vrlo referentnih laboratorija za forenzičku fonetiku i akustiku. Ovaj tip forenzičke analize i svedočenja eksperata fonetičara vezanih za identifikaciju i verifikaciju govornika široko se primenjuje u istražnim i sudskim postupcima. U našoj zemlji postoji takođe određena tradicija primene forenzičke fonetike i akustike poznata kao veštačenje glasa. Potrebno je, ipak, naglasiti da se u Srbiji (kao i u državama u okruženju) ovaj domen forenzičkih veština primenjuje sporadično; utisak je da zahtevi za ovim tipom veštačenja zavise od toga koliko su učesnici u istražnom i sudskom postupku uopšte obavešteni o mogućnostima forenzičke analize uzoraka govora.

Pre 40 godina J. Svartvik je objavio članak "Evans Statements: A Case for Forensic Linguistics" (Evansove izjave: slučaj za forenzičku lingvistiku). U njemu je demonstrirao problematične i inkriminišuće delove iz serije od četiri izjave koju je Timoti Evans dao policajcu o smrti svoje žene i ćerke. Tako je nastao i termin za novu oblast forenzičke ekspertize. Dvadeset godina ranije Philbrick (1949) je upotrebio termin forenzički engleski u naslovu svoje knjige koja se bavila pravnim engleskim „Language and the Law: The semantics of forensic English" (Jezik i zakon: semantika forenzičkog engleskog), međutim ova fraza nije nikada ušla u akademsku upotrebu.

U početku je razvoj forenzičke lingvistike bio spor. Na neočekivanim mestima pojavljivali su se izolovani članci u kojima bi neki autor, često poznati lingvista,

analizirao ispovesti o kojima se raspravljalo ili komentarisalo: raspravljalo se o autentičnosti snimaka, komunikativnoj interakciji u sudnici, ili su se identifikovale i procenjivale nekonzistentnosti u jeziku izjava koje je pisala policija, a koje su pripisivane imigrantima ili domorocima (Aboridžinima). Analizirani su i snimci izjava pod zakletvom i iskazi svedoka; procenjivana je lingvistička sličnost žigova i logoa rivalskih firmi i slično (Coulthard M., Johnson A., 2007).

U tim ranim danima nije bilo pokušaja da se uspostavi disciplina ni metodologija za forenzičku lingvistiku. Forenzički zadaci su prihvatani najčešće kao intelektualni izazov, a lingvisti su skoro uvek težili ličnoj kreativnosti više nego preciznoj primeni nekog metoda analize. Nasuprot sporom početnom razvoju, u proteklih petnaest godina sudovi su mnogo češće u velikom broju država pozivali lingviste na ekspertizu. To je dovelo do toga da sada postoji metodologija u razvoju i sve veći broj lingvista koji se pojavljuju kao svedoci eksperti, a nekima je to čak i stalni posao. Danas postoje dva profesionalna udruženja IAFL (Međunarodno udruženje forenzičkih lingvista) i IAFPA (Međunarodno udruženje za forenzičku fonetiku i akustiku), kao i časopis *Forensic Linguistics* koji je počeo da izlazi 1994. Časopis je preimenovan 2003. godine u *The International Journal of Speech, Language and the Law* s namerom da se potencijalnim čitaocima jasnije ukaže na širinu područja forenzičke lingvistike.

Slučajevi u kojima se naručivalo ekspertsko svedočenje lingvista polaze od rasprava o značenju individualnih morfema, ili individualnih reči u instrukcijama poroti do „posedovanja" određenih reči i fraza u slučajevima plagijata do optužbi u određenim slučajevima ubistva da su čitavi tekstovi isfabrikovani. Često lingvista koristi standardna analitička sredstva da bi formirao mišljenje, mada je vrlo malo slučajeva koji zahtevaju isti izbor sredstava iz lingvističkog izbora instrumenata. S vremena na vreme, međutim, neki slučajevi postavljaju nova i uzbudljiva pitanja za deskriptivnu lingvistiku, a ta pitanja zahtevaju osnovno istraživanje, kao na primer: kako neko može da izmeri „retkost" i stoga vrednost dokaza individualne ekspresije ili kako neko može da proceni da li je verbalna memorija nešto na što se može osloniti (Coulthard M., Johnson A., 2007).

Na području Evrope, Australije i severne Amerike, od 1990. pojavljivala su se istraživanja ovog tipa u raznim disciplinama (lingvistika, pravo, psihologija, antropologija, sociologija) čineći forenzičku lingvistiku multidisciplinarnim (i ukrštajućim) poljem. Savremena bibliografija doseže prilične proporcije u poređenju sa ranim radovima. Od 2000. godine ima mnogo studija sa rečju forenzički u naslovu. One se objavljuju u ključnim oblastima kao što je: **pravni jezik** (Solan, Tiersma, 2005), (Tiersma, 1999); **komunikativna interakcija u sudnici** (Archer, 2005); **jezik i moć** (Coonley, OBar, 1998) i **lingvista kao ekspert na sudu** (Chuy, 2005). Jezik koji koristi policija takođe je bio tema raznih studija koje su bile fokusirane naročito na **intervju i ispitivanje**. Taj jezik je istraživan od **studije slučaja** (Chuy, 2005), **psihološke perspektive policijskog jezika** (Gudjonson, 2003) do **konverzaciono - analitičke perspektive** (Heydon 2005). **Forenzička fonetika** je u fokusu u nekoliko knjiga (Baldwin, French, 1990), (Holllien 1990, 2001), i (Rose, 2002). Razvila se i nova oblast **forenzičke stilistike** i **identifikacija autora**. Do sada postoje tri knjige koje tematski pokrivaju kompletnu oblast forenzičke lingvistike (Gibons, 2003), (Olson, 2004) i (Coulthard M., Johnson A., 2007). Veliki broj istraživanja iz oblasti forenzičke lingvistike objavljen je u časopisima

The International Journal of Speech, Language and the Law, *Applied Linguistics*, *Journal of Pragmatics, Research on Language and Social Interaction, Discourse Studies, Text, Yale Law Review* (Coulthard M., Johnson A., 2007).

POLJA PRIMENE I IZVORI DOKAZA

Lingvistička ekspertiza se primenjuje u slučajevima u kojima se jezik pojedinca (uzorak govorne ili pisane produkcije) može koristiti kao jedan od dokaza. Na primer, u dosadašnjoj praksi sudovi i policija su zahtevali lingvističku ekspertizu u određenim krivičnim slučajevima, kao i u građanskim parnicama. U krivičnim slučajevima, odnosno u raznim tipovima kriminala (ubistvo, otmica, silovanje, seksualno zlostavljanje, ucena, korupcija, terorizam, trgovina ljudima/drogom...) izvori dokaza mogu biti: razgovori sa osumnjičenim i okrivljenim, razgovori u tajnim operacijama - slučajevi koji uključuju prikrivenog islednika, govorne ili pisane ucene, govorni ili pisani zahtevi za otkup (otmice), razgovori u slučajevima seksualnog zlostavljanja dece i odraslih, preteća komunikacija (pisma, e-mail-ovi, SMS poruke, telefonski pozivi), anonimne telefonske dojave interventnim službama i slično. U građanskim sporovima izvore predstavljaju uglavnom pisani uzorci tipa ugovora, raznih osiguranja, poslovnih prevara, zaštitnih znakova, reklama, plagijata, testamenata i slično.

Ovde se navode samo neka od mogućih pitanja na koja treba da odgovori lingvista u ekspertskom svedočenju. Ko je telefonom uputio pretnju bombom? Ko je napisao poruku za iznuđivanje novca? Da li tekst sadrži pretnju? Da li reč u nekom ugovoru znači x, y ili nešto drugo? Šta znači kada neko kaže *aha* - da li *aha* uvek znači *da*? Da li je priznanje iznuđeno? Da li je osumnjičeni zaista priznao delo ili se tužiocu/policiji učinilo da jeste? (Olsson, 2004).

Instrumenti koje koristi lingvista u forenzičkoj analizi i ekspertskom svedočenju su: fonetika, morfologija, sintaksa, leksikologija, semantika, lingvistička pragmatika, analiza diskursa, teorija govornih činova, sociolingvistika, psiholingvistika i lingvistička geografija, odnosno teorije, saznanja i metode analize iz svih pomenutih oblasti. Na osnovu navedenih instrumenata jasno je da u pouzdanoj lingvističkoj ekspertizi mora učestvovati više stručnjaka koji su se specijalizovali za posebne oblasti.

INDIVIDUALNE VARIJACIJE GOVORNOG IZRAZA – FORENZIČKI MARKERI

Individualne varijacije na planu govornog izraza su, jednostavno rečeno, lična govorna svojstva svakog čoveka prema kojima se on razlikuje od svih ostalih ljudi, jer velika podudarnost govornih svojstava postoji samo kod monozigotnih blizanaca. Skup individualnih govornih karakteristika predstavlja *fonetski kapacitet* jedne osobe. Fonetski kapacitet svakog pojedinca određuju anatomske i fiziološke karakteristike njegovog sistema govornih organa, ali i sposobnost ili nesposobnost korišćenja prirodnih prednosti i sposobnost ili nesposobnost da se fonetskim kompenzacijama prevaziđu slabosti (Kašić, 2000). U okviru fonetskog kapaciteta identitet se najčešće utvrđuje na osnovu forenzičkih markera u kvalitetu glasa, kvalitetu artikulacije, specifičnostima artikulacije pojedinih govornih

segmenata, visini osnovnog tona, prozodijskim karakteristikama i u automatizmu regionalnih karakteristika artikulacione baze.

Kvalitet glasa je individualna čovekova karakteristika koja je prepoznavljivo obeležje u kontinuiranom govoru. Auditivnoj impresiji o kvalitetu nečijeg glasa doprinose karakteristike njegovih fonatora, rezonatora i artilulatora, kao i automatizovane artikulacione navike uslovljene socijalnim i regionalnim poreklom. U srpskom jeziku, u svakodnevnoj upotrebi, postoje uobičajeni nazivi za različite tipove kvaliteta glasa: tipičan muški, tipičan ženski, zvonak, glas sa dodatnom punoćom, glas sa dodatnom zvonkošću, prigušen, piskav, kreštav, hrapav, škripav, nazalizovan (»unjkav«), ženskast, muškobanjast i slično. Kvalitet glasa se može voljno kontrolisati (dokaz su uspešni imitatori) da bi bio upotrebljen kao lingvističko, a najčeše kao paralingvističko govorno sredstvo u komunikaciji, ali je isto tako (i pored toga što je urođena individualna karakteristika) podložan promenama u određenim emotivnim i zdravstvenim stanjima. Kvalitet glasa se može upotrebiti za lingvističke distinkcije i fonološke kontraste u nekim jezicima (Kristal, 1996), za realizaciju različitih regionalnih obeležja, a funkcioniše i kao paralingvističko obeležje u govornoj ekspresiji emocija. Dakle, kvalitet glasa je multidimenzionalna karakteristika koja se sagledava iz raznih aspekata - kao stalno prisutno fundamentalno svojstvo govora koje identifikuje govornika kao pojedinca i kao promenjiva kategorija tokom govornog procesa, za aspekt promenjivosti u upotrebi je termin kvalifikator glasa ili parajezičko obeležje (Jovičić, Kašić, 2004). U forenzičkom identifikovanju govornika diferenciraju se invarijantna svojstva kvaliteta glasa analiziranog referentnog govornika pa se onda kontrastiraju sa invarijantnim svojstvima kvaliteta glasa neidentifikovanog govornika. Pomenute mogućnosti samokontrole kvaliteta glasa ekspert mora biti stalno svestan, jer su poznati slučajevi zabluda u koje su dovođeni eksperti kada se govornik samokontrolom svesno maskirao prilikom davanja referentnog uzorka govora

Kvalitet artikulacije određuje manja ili veća mišićna tenzija artikulatora tokom govorne produkcije. Tako se uslovno može govoriti o ”čvrstoj” (napetoj, preciznoj), normalnoj i „labavoj” (opuštenoj, nerazgovetnoj) artikulaciji. O kvalitetu artikulacije može se govoriti kao o individualnoj karakteristici govornika koja odražava temperament ili automatizovane artikulacione navike u okviru artikulacione baze. Varijacije kvaliteta artikulacije kod istog govornika u značajnoj meri doprinose govornoj ekspresiji emocija, namera i stavova. Sa tog aspekta, kvalitet artikulacije delimično učestvuje u opštem kvalitetu glasa. Na primer, iskaze sa imperativnim semantičkim obeležjem i preteće iskaze karakteriše izrazito napeta - čvrsta artikulacija. Čvrsta artikulacija odlikuje i govornu ekspresiju ljutnje, dok je opuštena - labava artikulacija jedan od važnijih pokazatelja ekspresije tuge, i slično. I pored navedene varijabilnosti, prilikom identifikovanja govornika moguće je utvrditi individualne automatizovane invarijantne markere kvaliteta artikulacije. Individualni kvalitet artikulacije kao stalno svojstvo pojedinca povezan je najčešće sa tempom govora, takođe jednom od individualnih karakteristika. Brz tempo najčešće uzrokuje i nepreciznu artikulaciju, pa se kod govornika sa ovom osobinom mogu naći karakteristične sekvence nepreciznosti koje mogu biti prilično pouzdan forenzički marker.

Specifičnost artikulacije pojedinih govornih segmenata je glavni izvor fonetskih forenzičkih markera u nekim laboratorijama za forenzičku fonetiku (Rusija, Španija na primer). Iz različitih razloga (fiziološki uzroci, stečene navike i slično) govornici pojedine segmente mogu artikulisati na neuobičajen način. Ova neuobičajenost može se ispoljiti u artikulaciji pojedinačnih glasova ili pojedinih glasovnih klastera. Ukoliko postoje ovakve pojave u uzorcima govora u postupku forenzičke analize, one su dragocen forenzički marker. Jedan od markera su svakako i patološka odstupanja u artikulaciji pojedinih segmenata. Ova odstupanja nikako ne mogu biti jedini forenzički marker, jer svojom uočljivošću mogu za veštaka predstavljati zamku. Tek kada se analizom utvrde i ostali tipovi markera mogu se donositi sudovi o identitetu govornika.

Visina osnovnog tona je govorni parametar koji najviše utiče na individualne, polne, uzrasne i situacione varijacije govora. Zbog širokog polja varijabilnosti ovog govornog parametra, potrebna je složena računarska analiza za egzaktno izdvajanje osnovnog tona kao individualnog markera u identifikovanju govornika. Mada perceptivno deluje opšteučljivo da li govornik ima nizak, srednji ili visok osnovni ton, to ne znači da je lako izdvojiti individualne markere u okviru navedena tri tipa osnovnog tona. Ta uočljivost može poslužiti za isključivanje sličnosti među govornicima, međutim sličnost u okviru tipa ne mora predstavljati i identičnost. Prilikom utvrđivanja profila nepoznatog govornika, osnovni ton se koristi kao pokazatelj uzrasta i pola.

U okviru prozodijskh obeležja govora (slogovni akcenat, tempo, glasnost, intonacija, ritam), koja se po definiciji ostvaruju variranjem osnovnih akustičkih parametara (Kašić, 2000a) takođe se mogu iznalaziti individualni markeri za prepoznavanje govornika.

Kada je u pitanju *slogovni akcenat* (na primer kod izvornih govornika srpskog jezika) individualni markeri mogu se ispoljavati u automatizmu jednog od postojećih regionalnih akcenatskih tipova, a naročito u automatizmu jedne od dubletnih formi kratkih akcenata. Međutim, regionalni tipovi i dubletne forme dugih akcenata nisu same po sebi pouzdan marker zbog opšte uočljivosti. Ta opšta uočljivost omogućuje i samim govornicima da prilikom davanja referentnih uzoraka za veštačenje svesno maskiraju ovu karakteristiku. Izrazite regionalne akcenatske karakteristike govornici često koriste za maskiranje ličnih govornih karakteristika i u spornim uzorcima govora. Dakle, prilikom analize slogovnog akcenta u forenzičkoj analizi, potrebno je utvrditi jasne kriterijume diferenciranja između regionalne pojave i individualnog markera da se ne dođe u zamku identifikacije. Regionalne akcenatske karakteristike, zbog ranog automatizovanja, dragocen su pokazatelj prilikom utvrđivanja profila nepoznatog govornika.

Tempo govora kao automatizovana lična karakteristika i odlika temperamenta (koji može biti brz, umeren i spor) pruža pouzdane mogućnosti utvrđivanja individualnih markera u određenim sekvencama produkovanog kontinuiranog govora. Već je rečeno da brz tempo često uslovljava artikulacionu nepreciznost određenih segmenata, a izrazito spor tempo može dovesti do artikulacionih izobličenja koja takođe mogu biti jedan od forenzičkih markera.

Ritam, u najopštijem smislu organizovano smenjivanje zvučnih segmenata i pauza u govoru, pruža mogućnost utvrđivanja individualnih karakteristika u govornoj produkciji. Varijabilnost načina premošćavanja predugih pauza u spon-

tanom govoru, omogućuje utvrđivanje pouzdanijih individualnih markera i u ovom domenu. U predugim pauzama govornici često koriste različite „poštapalice": neutralni vokal, ovaj, onaj, vidi, znaš... Pošto su ove sekvence uglavnom automatizovane, njihovom analizom može se doći do bitnih individualnih markera. Takođe, broj i dužina pauza, kao i način početka artikulacije posle pauze (ataka ili nastup) može biti jedna od obeležavajućih karakteristika. Obeležavajuću karakteristiku čine i specifične individualne koartikulacione varijacije uslovljene ritamsko intonacionom organizacijom govora (Kašić, 1997).

Na određen način i *glasnost* (govor se opaža kao tih, umereno glasan ili preglasan) kao odlika temperamenta i kao odlika kulturoloških navika može poslužiti (u sadejstvu sa ostalim markerima) za utvrđivanje individualnih karakteristika govornika. Zbog različitih kulturoloških navika u domenu glasnosti govora i razlika u ličnosnim karakteristikama koje dovode do različitog ispoljavanja automatizovanog stepena glasnosti u govornoj produkciji, ovaj suprasegment je takođe dragocen u određivanju profila nepoznatog govornika.

METODE ANALIZE FORENZIČKIH MARKERA U GOVORNOM IZRAZU

Da bi se moglo pristupiti analizi individualnih karakteristika govornika radi identifikovanja i relativno pouzdanog utvrđivanja identiteta, potrebno je da postoji odgovarajući uzorak govornog izraza. Taj uzorak bi trebalo da bude kontinurani spontani govor nešto dužeg trajanja kako bi mogli biti ispoljeni navedeni parametri u okviru kojih se utvrđuju forenzički markeri. Za najčešći tip forenzičke analize potrebno je da postoji i referentni uzorak govornog izraza koji služi za poređenje. U praksi se često kao referentni uzorak nudi čitani govor. U tim slučajevima je potrebna posebna veština prilikom poređenja jer čitani govor (kao poseban tip govornog izraza) na određen način maskira prave individualne karakteristike govornikovog spontanog govora. U forenzičkoj analizi treba voditi računa o tri tipa maskiranja čitanog referentnog uzorka: o nužnim razlikama uslovljenim tipom spontanog i čitanog izraza, o govornicima sa nesavladanom tehnikom čitanja koji ostavljaju pogrešan utisak, o dobrim čitačima koji i svesno maskiraju svoj spontani govor. Ponekad se u forenzičkoj praksi od eksperta, zbog hitnosti i specifičnosti slučaja (otmice na primer), zahteva da analizira uzorak govora koji dužinom i kvalitetom snimka ne ispunjava metodološke uslove za pouzdano veštačenje. U takvim slučajevima veštak, na osnovu postojećih parametara i na osnovu iskustva, može dati samo indiciju (ali ne i mišljenje) koja može poslužiti u daljem postupku istrage.

Eksperimentalnom metodom se prvo analiziraju pojedinačni uzorci govora radi utvrđivanja ličnih markera, nakon čega se pristupa kontrastivnoj analizi dvaju uzoraka. Kontrastivnom analizom se isključuje ili potvrđuje sličnost među govornicima. Prilikom analize govornog izraza primenjuju se neinstrumentalne i instrumentalne eksperimentalne metode i tehnike auditivne i akustičke fonetike. U ovoj vrsti analize nezamenjiva je tehnika treniranog slušanja (ekspertsko slušanje). Trenirano slušanje podrazumeva poznavanje akustičkih karakteristika govora koje su otkrivene eksperimentalnim tehnikama, veliko iskustvo i **veštinu potpunog preusmeravanja pažnje sa poruke na izraz,** kao i široko poznavanje govornog fenomena. Tehnikom treniranog slušanja početno se utvrđuju markeri

koji će se dalje analizirati instrumentalnim eksperimentalnim tehnikama. Jedna od, takođe dragocenih, instrumentalnih tehnika eksperimentalne fonetike u analizi govornog izraza je i spektrografija. Ovom tehnikom je moguće potvrditi ili opovrgnuti markere izdvojene tehnikom treniranog slušanja.

Međutim, zbog širokog polja varijabilnosti u govoru, radi veće pouzdanosti zaključaka prilikom identifikovanja govornika, pribegava se u većini forenzičkih centara kombinaciji navedenih lingvističkih metoda sa egzaktnim metodama računarske obrade i analize govora.

Računarska obrada snimaka govornog izraza podrazumeva primenu softverskih alata koji realizuju određene matematičke algoritame u cilju: poboljšanja kvaliteta govornog signala (reč je o raznim metodama filtriranja govornog signala radi redukcije šumova u snimcima, kao i metodama za korekciju izobličenja govornog signala nastalih u prenosnom komunikacionom sistemu ili sistemu snimanja) i poboljšanja razumljivosti govornog signala, prvenstveno za potrebe transkripcije, ali i za potrebe lingvističke analize.

Računarska analiza snimaka podrazumeva primenu softverskih paketa koji omogućuju analizu i merenje raznih akustičkih obeležja u govornom signalu u sledećim domenima:

- analiza kratkovremenih obeležja (na kratkom govornom segmentu) i analiza dugovremenih obeležja (usrednjenih na celom snimku);
- merenje obeležja i statistička analiza pojedinih obeležja (kao što je, na primer, osnovna frekvencija glasa i parametri histogramske raspodele);
- akustička analiza mikro obeležja (kao što su trajanja govornih segmenata i suprasegmenata, karakteristike formanata, specifični koncentrati šuma kod konsonanata, spektralne nule kod nazala, specifične amplitudske i spektralne perturbacije individualnog ili patološkog porekla i slično);
- akustička analiza makro obeležja (kao što su oblici intonacionih ili formantnih kontura, obeležja koja karakterišu paralingvističke manifestacije i slično);
- akustička analiza specifičnih individualnih karakteristika uočenih na višim nivoima jezičke strukture i kontrastivna analiza pomenutih segmenata;
- statistička komparativna analiza mernih rezultata koja podrazumeva višedimenzionalnu raspodelu akustičkih obeležja, korelacionu analizu, primenu distantne metrike i slično (Kašić, Jovičić, Đorđević, 2008).

Drugi tip forenzičkog identifikovanja govornika javlja se u slučajevima u kojima na osnovu govornog uzorka treba odrediti lingvistički profil govornika, odnosno utvrditi, na osnovu uzorka govora, određene činjenice o nepoznatom govorniku. U utvrđivanju fonetskog kapaciteta i u ovim slučajevima primenjuju se metode i tehnike akustičke i auditivne fonetike. Međutim, u ovakvim slučajevima nisu u prvom planu individualni markeri, nego markeri utvrđivanja pola, uzrasta, regionalnog porekla i socijalnog statusa. Analiza pojedinačnih parametara govornog izraza može dati prilično sigurne pokazatelje pola, uzrasta i regionalnog porekla. Samo neki od navedenih parametara govornog izraza, koji se odnose na govorne navike, mogu ukazivati i na kulturološki milje, odnosno socijalni status nepoznatog govornika.

INDIVIDUALNE VARIJACIJE NA MORFOLOŠKOM, SINTAKSIČKOM, LEKSIČKOM I SEMANTIČKOM NIVOU - FORENZIČKI MARKERI

Viši nivoi jezičke strukture pružaju nešto manje mogućnosti za utvrđivanje individualnih markera nego govorni izraz. Pošto čovekova individualnost dolazi do izražaja i u ovom domenu, zadatak veštaka je da utvrdi diferencijalne kriterijume između individualne upotrebe i uobičajene upotrebe jezičkih sredstava u okviru navedenih nivoa jezičke strukture u užoj i široj govornikovoj jezičkoj zajednici. Ovaj tip markera naročito je bitan u oblasti koja se u akademskim krugovima naziva forenzičkom lingvistikom. Radi veće pouzdanosti identifikacije govornika, ovaj tip markera mora se koristiti ne kao pomoćni nego kao obavezni tip markera i u oblasti koja se u akademskim krugovima naziva forenzičkom fonetikom.

Na morfološkom nivou kao individualni markeri najčešće se utvrđuju navike u ličnim izborima prilikom upotrebe dubletnih formi obličkih i tvorbenih morfema i regionalne osobine u upotrebi dubletnih formi obličkih i tvorbenih morfema.

Sintaksički nivo pruža više mogućnosti za utvrđivanje ličnih markera u vidu određenih zakonitosti u izboru eksponenata konstituentskih funkcija. Naime, govornici se međusobno mogu diferencirati prema tome da li kao eksponente konstituentskih funkcija produkuju reč, sintagmu ili zavisnu klauzu. Međutim, Olsson (2004), kritikujući pristalice mišljenja da svaki specifičan tekst (govorni diskurs) nosi otiske prstiju svog autora, tvrdi da je govornikova sposobnost da izabere u jeziku, uopšteno govoreći, preuveličana. Što je formalniji kontekst, to je manji izbor, a i svaka komunikativna situacija (čak i neformalna) svojom specifičnošću sužava mogućnost ličnog izbora.

Horizontalno i vertikalno raslojavanje jezika na *leksičkom* nivou pruža obilje mogućnosti za diferenciranje govornika. Svaki pojavni oblik jezika, tj. posebni jezik, omogućava međusobno sporazumevanje svojim izvornim govornicima činjenicom da su njegova sredstva poznata svim prdstavnicima jezika. Zbog te činjenice su pojedine grupe ljudi (manje ili više zatvorene) uvek pokušavale da stvore neki tip žargona kako bi neke informacije bile nedostupne ostalim govornicima istoga jezika. Svi tipovi žargona su, ipak, uvek, da bi mogli služiti kao komunikativno sredstvo, morali biti konstruisani od postojećih sredstava koja nudi jezički sistem. Funkcije žargona su različite. Nekada žargon služi za prikrivanje bezazlenih tajni (ljubavni život mladih ljudi, i sl.), ponekad služi za premošćavanje razlike među jezicima (naučna terminologija), ponekad za javno isticanje pripadnosti nekom sloju ljudi, a najčešće za potvrđivanje pripadnosti grupi. Žargonska osnova koristi se i u komunikaciji zatvorenih grupa koje se formiraju iz zajedničkog interesa da se sprovedu neki ciljevi za čiji je uspeh peduslov potpuna tajnost (Kašić, 2006). Leksički nivo u pomenutom domenu pruža dobre mogućnosti za međusobno diferenciranje govornika i za utvrđivanje ličnih i regionalnih jezičkih markera, kao i za utvrđivanje markera socijalnog statusa.

METODE ANALIZE FORENZIČKIH MARKERA NA VIŠIM NIVIMA JEZIČKE STRUKTURE

Da bi se na morfološkom, sintaksičkom, semantičkom i leksičkom nivou utvrđivali lični markeri, potrebno je da istraživač raspolaže govornim diskursom dugog trajanja. Takođe bi bilo poželjno da u okviru tog govornog uzorka postoji dijaloški i monološki tip govora. Ukoliko postoji takav uzorak nasuprot referentnom uzorku koji takođe ispunjava pomenute uslove, primenjuje se kontrastivna analiza za utvrđivanje ličnih markera. Za određivanje regionalne pripadnosti koriste se dijalektološke metode i metode lingvističke geografije, a za određivanje socijalnog statusa, obrazovnog nivoa, profesionalne pripadnosti i slično primenjuje se psiholingvistički i sociolingvistički pristup.

Najčešće u forenzičkoj praksi ne postoje snimljeni uzorci govora koji bi zadovoljili pomenute metodološke zahteve, pa se analiza lične upotrebe govornih sredstava na višim nivoima jezičke strukture, koja su ekspertu na raspolaganju u kraćim govornim uzorcima, koristi kao dodatno sredstvo temeljnoj analizi govornog izraza.

UTVRĐIVANJE AUTORSTVA

Prilikom utvrđivanja spornog autorstva objavljenih radova, veštaku su najčešće na raspolaganju veće jezičke produkcije koje ispunjavaju metodološke zahteve morfološke, sintaksičke, semantičke i leksičke analize. Tom analizom je moguće izdvojiti individualne markere za kontrastiranje dvaju tekstova. Metodološka zamka u utvrđivanju autorstva objavljenih radova nalazi se u činjenici da autorov rad pre objavljivanja najčešće prolazi fazu lekture, odnosno jezičke redakture. U toj fazi se mogu izgubiti autorovi lični markeri, a može se pojaviti kao marker redaktorova lična sklonost ka upotrebi nekih jezičkih sredstava. Vodeći računa o navedenim zamkama, lingvista prilikom utvrđivanja autorstva koristi metode iz oblasti forenzičke stilistike i identifikacija autora. Ovu oblast i metode u okviru nje u najnovije vreme razvija engleski lingvista Džon Olson.

ZAKLJUČAK

Na osnovu prethodnog izlaganja mogu se izvesti određeni zaključci, a takođe se može dati i odgovor na pitanje postavljeno u naslovu.

- Lingvistika je ušla u krug forenzičkih veština zato što joj je predmet istraživanja ljudski jezik, a ljudi su jezikom i kao pojedinci određeni simultano na biološkom, psihološkom i sociološkom planu.
- Razvoj lingvističkih disciplina u teorijskom i metodološkom smislu dostigao je odgovarajući domet na osnovu koga se lingvistika prilično ravnopravno sa ostalim (uglavnom egzaktnim) naukama može uključiti u vrlo razvijen krug forenzičkih veština.
- Tri plana na kojima je čovek određen jezikom uzrok su složenosti problema zbog kojih se ova veština sporije razvijala.

- Egzaktne metode u istraživanju govornog izraza i korišćenje prednosti interdisciplinarnog pristupa uzrokovalo je poseban put i razvoj forenzičke fonetike, pa u ovom trenutku deluje da je ova oblast najrazvijenija.
- Forenzička lingvistika je subspecijalističko područje primene lingvističkih teorija, metoda i saznanja u forenzici, ali joj novine u produbljivanju saznanja i metoda istraživanja individualnih varijacija u jeziku donekle daju status nove naučne discipline.
- U sudskoj i policijskoj praksi u zemljama jugoistočne Evrope samo se sporadično traži ekspertsko svedočenje lingviste, a razlog je u neobaveštenosti o postojanju ove forenzičke veštine i njenih mogućnosti.

LITERATURA:

1. Archer, D. (2005). *Questionsand Answers in the English Courtroom: A sociopragmatic analisys*. Amsterdam: John Benjamins.
2. Baldwin, J., French, J. (1990). *Forensic Phonetics*. London: Pinter.
3. Chuy, W. R. (2005). *Creating Language Crimes.* Oxford: Universiti press.
4. Conley, J.M.,, OBar, W.M. (1998). *Just Words: Law, language and power.* Chicago: University Chicago Press.
5. Coulthard M., Johnson A. (2007). An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence. London and New York: Routledge.
6. Gibbons (2003). *Forensic Linguistics: An introduction to language in the justice system*. Oxford: Blackwell.
7. Gudjonson, G. (2003). *The Psychology of Interrogations and Confessions: A handbook*. Chichester: John Wiley and Sons.
8. Heydon, G. (2005). The Language of PoliceInterviewing: A critical ananalysis. Basingstoke: PalgraveMacmillan.
9. Holllien, H. (1990). *The Acouustics of Crime*. London: Plenum.
10. Holllien, H. (2001). *Forensic Voice Identification*. London: Academic Press.
11. Jovičić S. T. (2001). *Forenzički aspekti prepoznavanja govornika*. Nauka Tehnika Bezbednost, br. 1. Beograd.
12. Jovičić S. T., Kašić Z. (2004). *Govorna ekspresija emocija,* Govor i jezik: interdisciplinarna istraživanja srpskog jezika, I. Beograd: IEFPG. 185-214.
13. Kašić Z. (1997). *Promene glasova uslovljene ritamsko-intonacionom organizacijom govora*. Beogradska defektološka škola. 1: 77-83.
14. Kašić Z. (2000a). *Funkcija suprasegmenata u govornom izrazu*. Beogradska defektološka škola. 2-3: 113-124.
15. Kašić Z. (2000b). *Segmentna i suprasegmentna organizovanost govora*. U knjizi – S. Golubović, Z. Kašić: Segmentna i suprasegmentna organizovanost govora i poremećaji fluentnosti. Beograd: Društvo defektologa Jugoslavije.
16. Kašić Z., Jovičić T.S. (2005). *Neke govorne manifestacije emocija u artikulacionoj bazi srpskog jezika*. Srpski jezik. 10/1-2: 273-287.
17. Kašić, J (2006). *Argo - tajni jezik zatvorene interesne grupe.* Zbornik radova Fakulteta bezbednosti. Beograd: Fakultet bezbednosti. 383-389.

18. Kašić, Z., Jovičić, S., Đorđević, M. (2008). *Primena lingvističkih metoda u identifikovanju individualnih karakteristika govornika***.** Primenjena lingvistika 9: 68-74.
19. Kristal, D. (1996). *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit.
20. Munen, Ž. (1996). *Istorija lingvistike*. Beograd: Biblioteka XX vek.
21. Olsson, J. (2004). Forensic *Linguistics: An introduction to language, crime and the law.* London: Continuum.
22. Philbrick F.A.(1949). *Language and the Law: The semantics of forensicEnglish*. New York: Macmillan.
23. Rose, P. (2002). *Forensic Speaker Identification*. London and New York: Taylor & Francis.
24. Solan L.M., Tiersma, P.M. (2005). *Speaking of Crime: The Language of criminal justice.* Chicago IL: University of Chicago Press.
25. Svartvik J (1968). *Evans Statements: A Case for Forensic Linguistics*. Gothenburg: University of Gothenburg Press.
26. Tiersma, P. (1999). *Legal Language*. Chicago IL: University of Chicago Press.

WHY DID LINGUISTICS BECOME A FORENSIC SKILL?

Zorka Kašić
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation
Jelena P. Đorđević
Faculty of Security, Belgrade

Summary

This work discusses the issue whether forensic linguistics is a separate linguistic discipline or just a subspecialist field of linguistic application in investigation procedures or court trials. The short historical development of this field is exposed, sources of analysis and fields of application are indicated; analysis methods during extracting forensic markers in different levels of language structure are discussed about, and types of individual speech and language characteristics which are used as forensic markers during the identification and verification of speakers are specially emphasized, just like possible markers for determination of linguistic profile of an unknown speaker.

*Key words***:** forensic linguistics, forensic phonetics, identification of a speaker (writer), verification of a speaker (writer), determining of a linguistic profile of a speaker (writer), forensic markers.

„SOCIJALNA PEDAGOGIJA" (VASPITANJE, PODUČAVANJE) – INTEGRATIVNI ILI IZOLOVANI PRISTUP U RADU SA MLADIM LJUDIMA IZ UGLA PSIHIJATRIJSKE USTANOVE

Branko Ćorić
Klinika za bolesti zavisnosti, Institut za mentalno zdravlje i
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Tokom poslednje decenije, u savremenim društvima, posebnu korist imali su mladi ljudi, kako klijenti tako i stručnjaci, zbog brzog razvoja socijalne politike (social policy), obučavanja (training), obrazovanja (education) i osposobljavanja (qualification) za svakodnevni život. Velike promene desile su se u poimanju mentalnih poremećaja i prilagođavanju struke (socijalne psihijatrije) savremenim težnjama što je za posledice imalo bolju i sveobuhvatniju strukturu socioterapije čiji su nosioci sve češće, između ostalih, bili i specijalni pedagozi (diplomirani studenti FASPER-a, smer – Prevencija poremećaja ponašanja). Jedna od takvih službi formirana je pre desetak godina u Institutu za mentalno zdravlje u Beogradu. Osnovna ideja bila je pomoć adolescentima i njihovim porodicama u prevladavanju posledica zloupotrebe polivalentnih psihoaktivnih supstanci (droga) a kroz sistemski porodični tretman učenja promene neprilagođenog ponašanja.

Ohrabruje činjenica da je između ostalih, i zdravstvena služba, započela mere primarne prevencije. Što je za posledicu imalo širenje aktivnosti stručnjaka – specijalnih pedagoga - prema različitim socijalno patološkim poremećajima u adolescenata. Sve veći broj njihovih aktivnosti nameće i potrebu za preispitivanjem koncepcija njihovog obrazovanja, obučavanja i osposobljavanja za kvalitetniji rad. Pokazale su se naročito korisnim njihove usluge kroz vaspitanje podučavanjem, kao vrsta psihosocijalne pomoći u duševnim krizama. Smatramo da je neophodno iskoristiti činjenicu da pedagogija u suštini predstavlja rezultantu staranja i obrazovanja. Otuda ideja da struka postane socijalna pedagogija, obrazovanje u najširem smislu te reči.

Socijalni pedagog bio bi usmeren na celovitu ličnost klijenta sa kojim, dok radi, mora da ističe i podržava ponašanje u kome dele životni prostor. Kao profesionalci socijalni pedagozi u obavezi su da se angažuju oko stalnog usavršavanja i kroz učenje teorije ali i na samospoznaji.

Ključne reči: pedagogija (vaspitanje, podučavanje), socijalna psihijatrija – učenje (socijalna pedagogija – adolescenti zavisnici i porodica), uvođenje struke

UVOD

Unazad desetak godina, u savremenim društvima, posebna dobit za mlade ljude bili su brzi razvoj i napredak u socijalnoj politici (social policy), obučavanju (training), obrazovanju (education) i osposobljavanju (qualification)

za svakodnevni život. Nekako istovremeno, došlo je i do značajnog unapređenja politike staranja o stručnjacima – osoblju, posebno kada su u pitanju njihovo obrazovanje i osposobljavanje, što im je omogućilo rad u različitim službama, na različitim nivoima pomoći i podrške zdravijem odrastanju klijenata i poboljšanju odnosa u njihovim porodicama.(1)

Kada se radi o psihijatrijskim ustanovama, najviše istraživanja obavljeno je na polju interesovanja vezanom za decu i adolescente. Šire posmatrano, novija istraživanja od 2000. na ovamo usmerena su na pedagogiju (vaspitanje), dakle, poseban vid rada sa mladima kao osnovu za razvoj socijalne politike. Na prvi pogled izgleda paradoksalno, otkud tolika potreba za izučavanjem vaspitanja ako se ističu činjenice iz psihijatrijskih istraživanja. Međutim, iz prakse se zna da je polje psihijatrije odraslih i dalje otvorena zagonetka za brojne psihološke osobine, naročito one vezane za doživljaj (mišljenje, emocije i aktivnosti). Još teže je razumeti poremećaje na nivou detinjstva i mladosti gde razvojni procesi i formiranje ličnosti još uvek traju. Ako tome dodamo i faktor vremena, teško da možemo razlikovati normalnost i poremećenost kako saznajnih sposobnosti tako i ponašanja adolescenata. Konačno, zašto ne podsetiti, psihijatrija se sve više bavi vrednostima„kauzalne" biološke terapije lekovima i time daje poruku o završenom poslu. Kako je dužina trajanja psiholoških i psihijatrijskih poremećaja u direktnoj zavisnosti i od podrške u socijalnim međuodnosima, treba podsetiti da su nosioci socioterapije sve češće pomoćne profesije - socijalni radnici i specijalni pedagozi, čije aktivnosti koristimo u mnogim psihijatrijskim i napose, zdravstvenim ustanovama.(2)(3)

Naravno, obim istraživanja diktirali su podjednako podaci iz prakse i naučnih studija (uključuju se istraživanja o iskustvima dece i roditelja i njihovog korišćenja socijalnog staranja, obrazovanja, organizovanja slobodnog vremena i zdravstvenih službi). Istovremeno rad je bio usmeren i na isptivanje autoriteta struke (dnevna praksa osoblja, njihovo obučavanje, obrazovanje i osposobljavanje i njihovo osnaživanje i konstantno prisustvo u struci).

Najzad, i kod nas, pošto su zanemarene aktivnosti prethodno korisnih službi kao što su kućno lečenje psihijatrijskih klijenata, uključenje specijalnih pedagoga u srednjoškolski nivo obrazovanja i socijalne klubove za mlade, tek su nasilje, alkoholizam, narkomanije i porast kriminala podstakli ponovno jačanje potrebe za dobro organizovanim pedagoškim (vaspitnim/vaspitačkim) aktivnostima u psihijatrijskim službama. Prema podacima iz prakse, nekada veoma aktivni Centri za socijalni rad koji su i dalje obeleženi kao osnovne društvene ustanove za socijalno staranje, ispoljavaju pasivnost. Potvrdu za ovo nalazimo u brojnim našim istraživanjima.(4)

ZAŠTO RASPRAVLJATI O PEDAGOGIJI

Upravo živimo u povoljnom vremenu kada se da sagledati šta pedagogija može da ponudi ustanovama za mlade, u našem slučaju psihijatrijskim službama. To tim pre, što nam se čini da je ovo naše mišljenje u skladu sa dnevnom politikom u Srbiji. Doskora, a i dalje dobrim delom, lokalna i nacionalna politika u Srbiji pretežno se oslanjala na jasno razgraničena polja između obrazovanja, brige o deci i socijalnog staranja. Zdravstvo je počivalao na bolničkom radu a u rehabi-

litaciji primenjivane su klasične higijensko-dijetetske mere. Po mnogo čemu, ove podele su jasne: konceptualno, profesionalno, organizaciono i u odnosu na obučavanje i obrazovanje. Ipak, u poslednjih nekoliko godina, ima nekih promena, ima napretka, naročito na planu administrativne reorganizacije i odgovornosti za pojedine službe. Pojedine struke dobijaju značajne uloge i zauzimaju sve više mesta u primarnoj prevenciji za koju se najzad hrabro, doduše postepeno, odlučilo i zdravstvo.(5)

Poslednjih pet decenija u psihijatriji obeleženo je aktivnostima Socijalne psihijatrije ili Psihijatrije u zajednici. Koja je od svojih početaka insistarala na forumskom radu i otklanjanju granica među„zdravima" i„bolesnima". Nije nam cilj da razmatramo pitanje posebnih odlika zdravih i bolesnih ljudi ali moramo da naglasimo da je u savremenim društvima postignut značajan napredak u staranju o ličnostima sa mentalnim poremećajima, kako kod mladih tako i odraslih osoba i to od momenta kada se počelo sa psihijatrijskim tretmanom po sistemu„šetajućih vrata" (veći broj prijema i veći broj otpusta iz bolnice). To je podrazumevalo primenu sve više programa organizovanih na principima grupnog rada uz metodologiju podučavanja klijenata o ponašanju u neposrednom socijalnom okruženju. Istovremeno, to je imalo za posledice ponovno istraživanje generacijskog jaza: roditelji – potomci, ali i poštovanje sistema vrednosti i prosečnog morala. Kada je velika grupa kao metod rada formalizovana u Terapijsku zajednicu (Jones-ovog tipa) psihijatrija je preuzela pedagoške odnosno vaspitne mere jer se u svakodnevnom radu zahtevalo: učenje, poštovanje pravila i izvršavanje zadataka. Učenje je često počinjalo po principu pokušaj – greška ali se najčešće završavalo strpljivim ispunjavanjem obaveza i terapeuta i klijenata, pre svega, u odnosu na konstantnost njihovog pojavljivanja. Vremenom su se u terapijski milje sve više uključivali različiti profesionalci, sestrinstvo, psiholozi, socijalni radnici. Kao posledica napredovanja socioterapije zavisnika (alkoholičara, narkomana, kockara) kod kojih se insistira na porodičnoj sistemskoj terapiji (učenje promene ponašanja zavisnika i pratilaca) u aktivnom procesu lečenja, pored pomenutih terapeuta, sve češće učestvuju i specijalni pedagozi (diplomirani studenti FASPER-a, smer - Prevencija poremećaja ponašanja).

PILAP (Prevencija i lečenje adolescentnih politoksikomanija)[1*]

Što se tiče poremećaja ponašanja, poslednjih dve decenije i kod nas su identifikovani mladi ljudi, pa čak i deca, koji već na početku životnog razvoja bivaju upadljivi zbog devijantnih obrazaca u komunikaciji nastalih zloupotrebom različitih psihoaktivnih supstanci - alkohola, droga -, i kockanjem. Kako u našoj sredini dominiraju ustanove od značaja za sekundarnu prevenciju, ideja nam je bila da se oformi služba koja će raditi na principima socioterapije i učenja promene ponašanja mladih ljudi od 16-18 godina u pratnji porodice zašta smo od početka insistirali da bude locirano u socijalnoj zajednici. Poznato je iz prakse da roditelji dolaze u pratnji adolescenata žaleći se na nerazumevanje ponašanja dece, i svoju nemoć da pomognu u rešavanju postojeće porodične krize (svadljivost, krađe, popuštanje u školi, lutanje, neurednost, pomodarstvo, lažljivost). Naš sistem porodične terapije(4) od početka je zadobio oblik: psihosocijalne pomoći u dušev-

1* Dnevna bolnica u okviru Klinike za bolesti zavisnosti Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu

noj krizi.(6) Ono što nudimo klijentima jeste: praćenje realnosti kroz saradnju sa Timom, i učenje jasnih obrazaca radi promene ponašanja, a pre svega prestanak sa uzimanjem supstance. Zatim, poštovanje pravila uz kompromisno dogovaranje sa porodicom (čiji članovi imaju slične zadatke u procesu učenja promene sopstvenog ponašanja), i članovima stručnog tima (koji se širi uz stvaranje mreže odnosa sa centrom za socijalni rad, školom, vršnjačkim grupama, policijom i sudovima). Dakle, insistira se na učenju uz kontrolu. Ovo nam govori da je praksa nametnula odnose, i da je došlo vreme u kome se granice između različitih vrsta službi menjaju, a predmeti rada ističu, uz želju da se iznađu novi pristupi.

ŠTA JE PEDAGOGIJA?

U nas se pojam pedagogija ne koristi često, izuzev u kontekstu učionice i formalnog obrazovanja. U Evropi je on češće u upotrebi i primenjuje se u širem obliku za službe koje na primer, pokrivaju brigu o deci u ranom uzrastu, rad sa mladima, službe za podršku porodicama, sigurne jedinice za mlade prestupnike, službe staranja u prebivalištu i za rad kroz igru, itd. Ova evropska iskustva mogu nam pomoći u razmatranju pedagoške politike i prakse i raščišćavanju postojećih dilema u našim okolnostima.

Kao što se vidi iz evropskih komentara reč„pedagogija" odnosi se na opštu podršku dečijem razvoju. U pedagogiji, susreću se staranje i obrazovanje (vaspitanje). Pedagogija je obrazovanje u najširem smislu te reči. U mnogim jezicima, (francuskom, španskom, nemačkom, i nordiskim) reč edukacija se često koristi kao sinonim pedagogiji i obrnuto.

Roditelji su ponekada označeni kao prvi pedagozi ali pedagogija je takođe osnovni koncept koji daje informacije mnogim vrstama službi omogućavajući im posebne pristupe praksi, obučavanju i politici. U kontinentalnoj Evropi upotreba pojmova edukacija i pedagogija podrazumeva rad sa celovitom ličnošću: telo, razum, osećanja, duh i kreativnost. Suštinski, ličnost se sagledava kao socijalno biće povezano sa drugima a u isto vreme sa svojim ličnim doživljajima i znanjem.

ŠTA SE PODRAZUMEVA POD SOCIJALNOM PEDAGOGIJOM?

Pojam socijalna pedagogija ponekada se upotrebljava da bi označili pedagogiju koja se sprovodi u ime društva za razliku od privatnije, pedagogije roditelja. Ali ona takođe može da označava rad sa ranjivijim (osetljivijim) grupama u društvu. U različitim sredinama se ističu i koriste neznatno drugačiji pojmovi. U Danskoj, Švedskoj, Holandiji, Francuskoj i Španiji, pa delom i u Nemačkoj može se identifikovati pedagoški sistem. Sastavni delovi koji sačinjavaju ovaj sistem su politika i praksa, teorija i istraživanje i obučavanje i obrazovanje radne snage od kojih svaki deo ulazi u/ili nastaje iz drugih. U njihovim sistemima psihosocijalne pomoći jedan od vezivnih činilaca jeste socijalna pedagogija.(7)

ŠTA SU DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA OTKRILA O PRAKSI SOCIJALNIH PEDAGOGA?

- usmerenost na klijenta (dete, adolescenta, zavisnika) i podrška zaostalima u razvoju;
- praktičar mora sebe da vidi kao ličnost u odnosu sa klijentom;
- dok su zajedno, klijent i praktičar izgledaju kao da„naseljavaju isti životni prostor" a ne kao da postoje odvojeni, hijerarhijski udaljeni;
- kao profesionalci, pedagozi su u obavezi da se angažuju oko stalnog usavršavanja, i kroz učenje teorije, i kroz samospoznaju;
- oni su i praktičari; njihova obuka sprema ih da dele mnoge aspekte klijentove svakodnevice kao što su pripremanje obroka, čišćenje, organizacija slobodnog vremena i sl;
- kada rade u grupnim okolnostima, klijentovo druženje predstavlja važan izvor podataka; terapeuti moraju da podstiču i koriste grupu;
- pedagozi grade razumevanje klijentovih prava ali i obaveza;
- istaknut je značaj timskog rada i procena učešća drugih ljudi: porodica, iz okruženja i drugih profesionalaca.(8)(9)

Rad pedagoga, u suštini mora biti podređen timskim zahtevima i očekivanjima ali nosi i ličnu empatsku prebojenost. Drugim rečima, pedagoške vrednosti i stavove pojedinca moramo sagledati sa istim značajem kao i njegovo prikupljanje znanja i veština.

ŠTA NAM MOŽE PONUDITI PEDAGOŠKI PRISTUP?

a. Socijalna pedagogija je obogaćujući koncept i može dovesti do čvršće saradnje među psihijatrijskim službama (deca, adolescenti, zavisnici)
b. Socijalna pedagogija takođe omogućava siže za razgovor o ciljevima klijenata
c. Mnoge službe danas već poseduju socijalno pedagošku strukturu (pomenuti PILAP, dnevne bolnice za decu i adolescente i sl.)

ŠTA U ODNOSU NA ADOLESCENTE I RODITELJE?

Istraživanja su pokazala da pedagogija u praksi ima potencijale da posluži u nekim aspektima socijalne politike:

a. Socijalna pedagogija ima potencijal za inkluzivni, normalizujući pristup sa glavnim usmerenjem na decu i mlade dopuštajući da povremeno oni imaju i posebne potrebe. Ovo se odlično uklapa u vladine ciljeve o staranju za invalidnu decu i decu sa posebnim potrebama.
b. Pedagozi moraju da imaju individualno mišljenje i stavove (sadržaji struke) ali i da razmišljaju kao grupa mladih ljudi što dopušta sadržajno bogatiji i produktivniji rad sa klijentima bilo da proigravaju šeme (pravila), neguju mlade ili održavaju prebivalište mladih.
c. Ako imaju i obuku iz nekih umetničkih ili praktičnih aktivnosti socijalni pedagozi mogu ponuditi mladima takve aktivnosti koje će im podržati sa-

mopoštovanje (na pr, telesno vežbanje, mala proizvodnja, fotografija, cvećarstvo, uramljivanje slika itd.)

d. Iznad svega, pedagozi moraju mlade ljude prihvatati i razumeti kao celovite ličnosti i u najboljem humanom značenju, prijatelje. To onda unapređuje politiku socijalne zaštite koja dobronamerno čuje glas mladih i omogućava im da učestvuju na pravi način u sistemu socijalnih saodnošenja.
e. Rad sa roditeljima je visoko vrednovan u vladinim planovima (posebno od kako se ispravno krenulo u sve širu primarnu prevenciju). Socijalni pedagozi roditelje sagledavaju kao partnere sa kojima su u dijalogu o razvoju mladih ljudi, dajući savete i mišljenja o roditeljstvu.

PROBLEMI SA SOCIJALNOM PEDAGOGIJOM!

1. Interesi za specijalizovano obučavanje (na pr. više programa obučavanja) iako još nema ni jedinstvenog kursa;
2. Bez trajnog javnog finansiranja, mogućnosti za obučavanje ove nove profesije praktično ne postoje (vlada bi trebalo da se uključi u kompletnu akreditaciju ove struke koja se pokazala dragocenom i u socijalno-psihijatrijskim službama za mlade ljude). To bi bile prave okolnosti za stimulaciju novih socijalno-pedagoških pristupa u integraciji sa ostalim strukama.(evropska iskustva govore da su diplome i karijere socijalnih pedagoga popularne opcije);(10)
3. Nema akademskog polja definisanog kao socijalna pedagogija na našim univerzitetima.
   Predmeti koji se izučavaju na FASPER-u, na smeru za Prevenciju poremećaja ponašanja (Fiziologija, Opšta i razvojna psihologija, Socijalna patologija, Socijalna psihijatrija, Prevencija i tretman bolesti zavisnosti, Intervencije u kriznim situacijama, Krivični zakon o maloletničkom prestupništvu) su teorijski odgovorajući pa bi uz male korekcije (dodatak artističkih veština) i validnu praksu u psihijatrijskim ustanovama predstavljali odličnu polaznu tačku za studije socijalne pedagogije.
4. Najzad, pojam *pedagogija* može se smatrati relativno nejasnim u našem jeziku. Kada se govori o socijalnoj pedagogiji može se pomisliti na socijalnu edukaciju (obrazovanje) odnosno lekcije o građanskom ponašanju (što je ponuđeno na dečijem uzrastu). Reč pedagogija u nas se tumači kao: vođenje, upravljanje, poučavanje i vaspitanje mlada čoveka(11) odnosno skup znanja o metodama, sredstvima i zakonima vaspitanja i obučavanja.(12) S druge strane, relativna nejasnoća pojma jeste i jedna od prednosti koja podstiče na istraživanje, ohrabruje novo mišljenje i ukazuje na novu priliku.

MOGUĆE POLAZNE TAČKE U UVOĐENJU STRUKE:

1. U kom pravcu na studijama Prevencije poremećaja ponašanja razviti bazični program obučavanja studenata, potencijalnih socijalnih pedagoga?
2. Šta je neophodno da se podstakne razvoj tog pilotskog studijskog programa i

3. Kako najbolje koristiti„pedagogiju" kao polaznu osnovu u raspravi o položaju mladih ljudi u društvu, obraćajući se sledećim pitanjima:
    - Šta mi želimo našoj mladoj populaciji?
    - Šta je dobra mladost?
    - Koje bi odnose želeli da unapredimo među mladima, a naročito koje između mladih i odraslih?

Ovo jesu pedagoška pitanja koja zadiru u najuže profesionalne interese i treba da se pridruže različitim administrativnim reorganizacijama koje su planirane u službama za mlade i obrazovanje.

LITERATURA:

1. Petrie,P.,Boddy,J.,Cameron,C.,Heptinstall,E.,McQuail,S.,Simon,A., and Wigfall, V., (2005): European models for practice, training, education and qualification, TCRU,Briefing Paper,Institute of Education, University of London, 1-8.
2. Ćorić,B., Sedmak,T., i Nastasić,P., (2007): Uloga specijalnog (sociajlnog) pedagoga u savremenoj socijalnoj psihijatriji, u: Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih: specijalno pedagoški diskurs, priredio Radovanović,D., Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, 111-131.
3. Lamovec,T., (2005): Grupne službe viđene očima korisnika, u knjizi: Lamovec,T.,:Psihosocijalna pomoć u duševnoj krizi, Udruženje za uzajamnu pomoć Feniks, Tuzla, 34-56.
4. Majkić,V.,: (2007): Sistemski pristup u tretmanu poremećaja ponašanja mladih, u knjizi pod br.2, 465-481.
5. Ministarstvo zdravlja republike Srbije (2008): Nacionalni projekat primarne prevencije droga i alkohola (Institut za mentalno zdravlje, Beograd) edukacija u primarnoj zdravstvenoj zaštiti (Požarevac, Smederevo i Šabac), izrada Vodiča dobre prakse za alkoholizam, u štampi
6. Lamovec,T., (2005) Duševne krize i psihosocijalna pomoć, u knjizi pod br.3, 119-139
7. Boddy,J., Cameron,C., and Petrie, P., (2005): The professional care worker: Tghe social pedagogue in Norther Europe, in Boddy,J., Cameron,C., and Moss,P., (Eds) Care Work: Present and Future. London,Routledge.
8. Cameron,C., (2006) Social pedagogy and Care, Danish and German practice in young people`s residential care, Journal of Social Work.
9. Cameron,C., and Boddy,J., (2005): Social pedagogy in Germany. A holistic career option in social care, Community Care.
10. u radu pod br. 1, str.6.
11. Vujaklija,M., (1980): Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, Beograd, str.682.
12. Klajn,I., Šipka,M., (2007): Veliki rečnik stranih reči i izraza, Prometej, Novi Sad, str. 908.

„SOCIAL PEDAGOGY" (EDUCATING, TEACHING) - INTEGRATED OR ISOLATED APPROACHMENT IN WORKING WITH ADOLESCENTS – PSYCHIATRIC SERVICE VIEW

Branko Ćorić
Clinic for substance abuse, Institute of Mental Health and
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

In contemporary societies, through last decade, particular benefits had young people, both clients and experts (stuff) in accordance with fast development in social policy, training, education and qualification for everyday life. Great changes rised in Mental Disorders understanding and adaptation of proffession (Social Psychiatry) to the modern challenges. That gave effects in better and comprehensive structure in sociotherapy which often have been done, between others, by special pedagogists (masters in Behaviour Disorders Prevention group at Faculty for Special Education and Rechabilitation, University in Belgrade). One of similar services has been established, ten years ago, in Institute Mental Health, Belgrade. Basic intentions were in helping adolescents and their families in overwhelming the effects of abusing with psychoactive supstances (drugs) through Systemic Family Treatment means learning how to change unavailable behaviour.

Now, it better sounds fact about Health Services who started with more Primary Prevention,too. As a due, it had the widespread in expert activities – Special pedagogists – towards different social pathologic disorders with adolescents. More an more, the Special pedagogist's activities quest overestimation in their education, training and qualification for more competent work. Their favories have been very useful in pedagogy training as kind of psychosocial help in psychological crisis. We, inevitebly consider use the fact that pedagogy basically presented resultant of caring and education. Hence, the idea is profession to be called Social pedagogy, or the education in the wider sense of word.

Social Pedagogist should be directed to the client's complete personality and have to underline and support behaviour they presented using the same life space. As proffessionals, Social pedagogists have to be engaged through permanent education both in learning theory and selfperceivement or selfrecognizing.

Key words: Pedagogy (educating, teaching), social psychiatry – learning (social pedagogy – adolescent addicts and their families) introducing of profession.

V deo

OMETENOST U INTELEKTUALNOM RAZVOJU I POREMEĆAJI PONAŠANJA

NEKI BIHEJVIORALNI PROBLEMI DECE SA LAKOM INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU

Aleksandra Đurić-Zdravković, Mirjana Japundža-Milisavljević
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rahabilitaciju

Cilj ovog rada postavljen je sa namerom da se utvrdi pojavnost različitih manifestacija bihejvioralnih problema kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću i provera postojanja razlika u iskazanim sklonostima pojedinih tipova ponašanja u odnosu na neka sociodemografska obeležja (pol, socioekonomski status porodice, dvojezičnost, uzrast, bračni status roditelja, stručna sprema roditelja). Istraživanje je sprovedeno na slučajnom uzorku formiranom od 33 ispitanika oba pola. Kriterijumi za izbor ispitanika podrazumevali su količnik inteligencije učenika koji se kretao u okvirima od 50 do 69, procenjen WISC skalom za procenu intelektualnih sposobnosti, kalendarski uzrast od 8 do 12 godina, odsustvo neuroloških, psihijatrijskih, senzornih, izraženih emocionalnih i kombinovanih smetnji. Instrument primenjen u ovom istraživanju odnosi se na Skalu problema u ponašanju koja daje pregled bihejvioralnih problema dece uzrasta od 4 do 16 godina, sačinjen od strane edukatora. Ova skala predstavlja deo instrumentarijuma Upitnika snaga i teškoća (The Strenghts and Difficulties Questionnaires, Goodman, 1997, Goodman et all., 1998). Rezultati istraživanja ukazuju na pojavnost bihejvioralnih problema u dece sa lakom intelektualnom ometenošću koja se kretala od 9% do 48,5% u zavisnosti od date manifestacije. Utvrđeno je da su ispoljavanja bihejvioralnih problema u statistički značajnom odnosu sa polom i kalendarskim uzrastom ispitanika.

Ključne reči: bihejvioralni problemi, laka intelektualna ometenost

UVOD

Bihejvioralne probleme karakteriše ponavljano i trajno prisustvo antisocijalnog, agresivnog i izazivačkog ponašanja (Efrati-Virtzer, Margalit2009).

Manifestacije ovih teškoća i problema kod dece i adolescenata vrlo su raznolike. Iz tog razloga su razvijeni različti sistemi njihove klasifikacije, od kojih su najpoznatiji i najšire upotrebljavani DSM-IV, UHO i Achenbach-ovi empirijski izvedeni bihejvioralni problemi (DSM-IV, 1996, UHO, 1992, Achenbach, 1991, prema Mihić, Bašić, 2008).

Prema DSM-IV klasifikaciji, u poremećaje koji se obično prvi put dijagnostikuju u detinjstvu ili adolescenciji ubrajaju se kategorije deficita pažnje i hiperaktivnog poremećaja i poremećaji sa nasilničkim ponašanjem. Unutar grupe poremećaja sa nasilničkom ponašanjem navode se poremećaji ophođenja i poremećaji sa suprotstavljanjem i prkošenjem (Macuka, 2008). Najuobičajenija je, ipak, klasifi-

kacija na dve osnovne grupe - eksternalizirane i internalizirane probleme. Navedene kategorije proizašle su iz Achenbach-ovih konstrukata eksternaliziranih i internaliziranih problema utvrđenih analizom mnogobrojnih subskala povlačenja, somatskih poteškoća, anksioznosti / depresije, socijalnih problema, problema mišljenja, problema pažnje, delikventnog ponašanja i agresivnosti (Macuka, 2008, Mihić, Bašić, 2008). Pri tome eksternalizirane, tzv. aktivne probleme obeležava nedovoljno kontrolisano ponašanje koje je usmereno prema drugima, uz uključenost agresivnih i delikventnih oblika (Einfeld et all., 2006, Mihić, Bašić, 2008). Internalizirani problemi odnose se na preterano kontrolišujuća ponašanja, koja uključuju somatske tegobe, depresivna raspoloženja i povlačenje u sebe (Einfeld et all., 2006). Eksternalizirani poremećaji uključuju bežanje od kuće, iz škole, uništavanje imovine, ranu seksualnu aktivnost, agresivno ponašanje i antisocijalno ponašanje. U internalizirane poremećaje ubrajaju se eksplozivni napadi besa, anksioznost, zabrinutost, reakcije panike i reakcije na stresne događaje. O internaliziranim problemima govori se u slučajevima kada pate sama deca, npr. anksiozno dete koje muče strahovi ili krivica. Za eksternalizirane probleme karakteristično je da dete iznosi svoj problem kroz odnos s društvom te pokazuje npr. agresivno i delinkventno ponašanje. Internalizacija – eksternalizacija je dimenzija ponašanja, a ne tipologija. Neka deca ispoljavaju samo internalizirane, ili samo eksternalizirane probleme, a neka imaju simbiotska ispoljavanja ovih problema, na primer i depresiju i agresivnost (Einfeld et all., 2006, Macuka, 2008, Mihić, Bašić, 2008).

U istraživanju dečjih problema javljaju se i određene poteškoće u klasifikaciji simptoma, jer su dečji emocionalni problemi i bihejvioralni problemi često prikriveni razvojnim promenama, odnosno, procesi sazrevanja utiču i na izražavanje simptoma, pa je tako otežano prepoznavanje i pravovremena intervencija (Dekker et all., 2002a).

Bihejvioralni problemi, dakle, pripadaju grupi poremećaja koji se javljaju u detinjstvu i mladosti. Decu sa problemima ovog spektra odlikuje nagao temperament, sklonost ka zajedljivim komentarima ka drugima, vulgarnost, okrivljivanje drugih za svoja nedela. Različite oblike ovakvog ponašanja dete najčešće ispoljava u grupi sa dva ili tri druga i to uglavnom na uzrastu oko desete godine (Soenen et all., 2009), najčešće čineći provale, obijanje automobila, sitne krađe po prodavnicama, džeparenje, nasilje prema stvarima, ljudima i životinjama, vandalizam, izazivanje tuča. Sa približavanjem punoletstva, dolazi do sve većeg osamostaljivanja u antisocijalnom ponašanju (Wallander et all., 2003).

Ispoljavanja manifestacija bihejvioralnih problema se često odnose na specifične frustrirajuće situacije, pri čemu je umanjena sposobnost komunikacije i kontrole impulsa (Benson, Brooks, 2008).

Deca sa lakom intelektualnom ometenošću (u daljem tekstu LIO), kako se navodi u literaturi, nešto više od dece tipične populacije ispoljavaju bihejvioralne probleme, kao što su ekspresija ljutnje, temper tantrums, ili napadi besa, fizički agresivno ponašanje i krađe. Neka istraživanja ukazuju da je razlika u kvantitetu ispoljavanja ovih manifestacija u čak 30 % viša kod dece sa LIO nego kod dece tipične populacije (Dekker et all., 2002a, Dekker et all., 2002b, Wallander et all., 2003). Starija deca sa LIO osnovnoškolskog uzrasta mogu biti lakoverna i sugesti-

bilna, pri čemu se nad njima lako vrši uticaj ka provociranju manifestacija bihejvioralnih problema (Soenen et all., 2009).

Brojna istraživanja ukazuju na različitu prevalenciju bihejvioralnih problema kod dece sa LIO (*Chadwick et all., 2000,* Dekker et all., 2002b, Einfeld et all., 2006, Molteno et all., 2001, Singh et all., 2007).

Studija sprovedena u uzorku od preko hiljadu i po holandske i australijske dece sa LIO uzrasta od 3 do 15 godina pokazala je prevalenciju bihejvioralnih problema u procentu od 43,7% (Dekker et all., 2002b), dok je u uzorku od 355 dece sa LIO koja pohađaju specijalne osnovne škole u Kejp Taunu u Južnoj Africi, prevalencija ovih problema pronađena je u 31% ispitanih slučajeva. U ovoj studiji, veća zastupljenost manifestacija ovih problema primećena je kod dečaka (Molteno et all., 2001). Čedvik i saradnici sproveli su istraživanje u šest škola u Londonu, pri čemu je načinjen pokušaj rangiranja važnih oblika ispoljavanja bihejvioralnih problema kod dece sa LIO, uzrasta od 4 do 11 godina, koje je potvrdilo da nisu nađeni značajni procenti prisutnosti agresije, napada besa i opšteg poremećenog ponašanja (Chadwick et all., 2000). Nasuprot njihovim rezultatima, studija rađena u Virdžiniji ukazuje na prisustvo bihejvioralnih problema kod dece sa LIO u procentu od 13% do 30 %, u zavisnosti od kalendarskog uzrasta (uzorak je brojio decu od 4 do 12 godina). Procenat manifestacija, po ovoj studiji se uvećavao s porastom godina ispitanika (Singh et all., 2007). Zanimljivo je još pomenuti nalaze longitudinalne australijske studije na uzorku od 221 deteta sa LIO, pri kojoj je utvrđen procenat (39%) manifestacija bihejvioralnih problema kod dečaka i zaključeno je, nakon 10 godina da je 65% od ukupnog broja ispitanika u uzorku u adultnom periodu takođe ispoljavalo neke od bihejvioralnih problema. Kod devojčica situacija je bila drugačija. U periodu detinjstva detektovano je 32% devojčica koje su ispoljavale bihejvioralne probleme i nakon 10 godina praćenja, zaključeno je da je procenat manifestacija bihejvioralnih problema na nivou kompletnog uzorka kod devojaka povećan na 42% (Einfeld et all., 2006).

Mnoge studije naglašavaju preimućstvo manifestacija bihejvioralnih problema kod dečaka od tri do pet puta veće, nego kod devojčica (Allington-Smith, 2006, Bradley et all., 2007), dok druge, pak, ne pronalaze statističku značajnost u ispoljavanju manifestacija bihejvioralnih problema u odnosu na pol ispitanika (Nachshen et all., 2005).

Kao uzrok ovoj pojavi u domaćim istraživanjima navode se smanjene saznajne moći dece sa LIO i neadekvatno socijalno okruženje u kojem ova deca egzistiraju (Japundža-Milisavljević, 2004). U stranoj literaturi se navode slična mišljenja o uzročnosti ove pojave kod dece sa LIO i naglašava se da su bihejvioralni problemi posledica nemogućnosti da spoljašnje motivisana ponašanja postaju uistinu samodeterminisana, odnosno unutrašnje motivisana, a to je opet posledica delovanja nepodsticajnih sredinskih faktora koji su onemogućili zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba (Müller et all., 2006).

Mnogobrojne teorije koje objašnjavaju uzroke nastanka bihejvioralnih problema kod dece sa LIO obuhvataju biološke i razvojne faktore rizika (npr. poremećaj deficita pažnje, teškoće u učenju, zastoj govora), porodične faktore (npr. bračni sukobi, depresije), neefektno roditeljstvo (npr. surova disciplina, niska uključenost roditelja u školske aktivnosti), školske riziko faktore (npr. upotreba siromašne strategije upravljanja u učionici od strane edukatora, prisutnost određenog

nivoa agresije u učionici, niska uključenost nastavnika u interakcijske odnose sa roditeljima) i riziko faktore okoline (npr. siromaštvo, bande) (*Chadwick et all., 2000)*. Istraživanja ukazuju na činjenicu da navedeni faktori ispoljavaju sinergističko (pri čemu prisustvo jednog faktora pojačava dejstvo drugog) i kumulativno dejstvo na akademske i socio-emocionalne probleme deteta sa LIO, ispoljavajući na taj način prisustvo bihejvioralnih problema (Hashino et all., 1997, Soenen et all., 2009). U prilog ovom, autori navode moguću povezljivost faktora na jednom od mnogobrojnih primera: dete koje je hiperaktivno, temperamentno više od uobičajenog i impulsivno, predstavljaće teškoću roditelju pri vaspitavanju, te će nad njim verovatnije biti sprovedena surovija disciplina, bez pregršti ohrabrenja i tretiranja adekvatne autonomije. Ovakav stil ponašanja roditelja neće promovisati prosocijalno ponašanje (društveno-moralno delovanje, sposobnost identifikacije pozicije drugih, briga za druge, dobrovoljna pomoć i saradnja) i davaće negativne modele ponašanja ometajući dalji adekvatan razvoj adaptibilnih socijalno-kognitivnih sposobnosti (Hashino et all., 1997). Porodični stres, nezaposlenost, bračne poteškoće i siromaštvo često doprinosi neefikasnosti roditeljstva, što rezultira lošim socijalnim i akademskim stimulacijama, koje kao lošu profilaksu mogu da uslove pojavu bihejviralnih problema (Lane, 2002).

Opić i Jurčević-Lozančić naglašavaju važnost pravovremene identifikacije rizičnih faktora koji pridonose razvoju bihejvioralnih problema, te delotvornu preventivnu reakciju obrazovno-vaspitnih ustanova, kako bi se zaustavio dalji razvoj bihejvioralnih problema (Opić, Jurčević-Lozančić, 2008).

Prosuđivanja o prisustvu bihejvioralnih problema bi trebalo da uzmu u obzir razvojni nivo deteta. Napadi besa (temper tantrums), npr., predstavljaju deo normalnog razvoja deteta (i tipične populacije i lake intelektualne ometenosti) od 3 godine i njihovo prosto prisustvo ne bi trebalo da bude osnova za postavljanje dijagnoze. Isto tako, narušavanje građanskih prava drugih ljudi (kao sto su kriminalna dela) nije u okviru sposobnosti većine dece od 7 godina, te zato nije neophodan dijagnostički kriterijum za tu starosnu grupu (Potegal, Davidson, 2003).

Primeri ponašanja na osnovu kojih se uspostavlja dijagnoza kod dece sa LIO školskog uzrasta uključuju sledeće: preterane tuče ili zaštarivanja, surovost prema drugim ljudima ili životinjama, žestoku destruktivnost prema imovini, podmetanje požara, krađe, ponavljano laganje, izostajanje iz škole i bežanje od kuće, neobično česti i teški napadi besa, prkosno provokativno ponašanje i stalna naznačena neposlušnost (Bradley et all., 2007, Dekker et all., 2002a, Dekker et all., 2002b).

Istraživanja pokazuju različitu procentualnu pojavnost svake navedene manifestacije, ali napadi besa i sklonost tučama prednjače u ponašanju dece sa LIO kod kojih su detektovani bihejvioralni problemimi (Benson, Brooks, 2008).

Procenjuje se da je kod 20% do 40% osoba sa intelektualnom ometenošću prisutna agresivnost u intenzitetu i/ili obliku koji ih čine neprihvatljivim za okolinu (Allington-Smith, 2006). Napadi besa često su praćeni vrištanjem, bacanjem na pod, hvatanjem za zid i udruženim vrištanjem, lupanjem vratima, bacanjem stvari i igračaka (Potegal, Davidson, 2003). Smatra se da kod dece sa LIO napadi besa imaju dužu fazu trajanja nego kod dece tipične populacije, koja se čak u nekim slučajevima nikad ne završava (Allington-Smith, 2006).

Na nivou mnogih uzoraka istraživanja utvrđeni su relativno konzistentni odnosi s nekim obeležjima dece, kao što su pol, socioekonomski, obrazovni i brač-

ni status roditelja (Bradley et all., 2007). Za većinu manifestacija bihejvioralnih problema dečaci su iskazali viši nivo počinjenja od devojčica. Visoka pojavnost bihejvioralnih problema najčešće je povezana s niskim obrazovnim statusom roditelja, kalendarskim uzrastom u smislu rasta pojavnosti do adolescencije i narušenim bračnim statusom roditelja (Dekker et all., 2002b).

Socioekonomski status nije značajnije povezan sa bihejvioralnim problemima po mnogim istraživanjima (Aunos et all., 2008). Za analizu povezanosti različitih manifestacija bihejvioralnih problema sa sociodemografskim obeležjima, izabran je skup sociodemografskih varijabli (pol, socioekonomski status porodice, dvojezičnost, uzrast, bračni status roditelja, stručna sprema roditelja) koji se u naučnoj literaturi najčešće koristi za slične analize.

Nedostatak kompleksnih mišljenja o bihejvioralnim problemima dece sa LIO u našoj sredini nastao je izostankom većeg broja istraživanja na ovu temu i ovakvo činjenično stanje detektovano je od strane autora koji su prethodni istraživači u ovoj oblasti (Japundža-Milisavljević, 2004, Maćešić-Petrović, Japundža-Milisavljević, 2008, Maćešić-Petrović, Japundža-Milisavljević, Đurić-Zdravković, 2009). U tom smislu, ovaj rad predstavlja mali doprinos pokušaju rasvetljavanja stanja bihejvioralnih problema dece sa LIO.

Imajući u vidu prethodno iznete teorijske konstelacije, cilj ovog rada postavljen je sa namerom da se utvrdi pojavnost različitih manifestacija bihejvioralnih problema kod dece sa LIO i provera postojanja razlika u iskazanim sklonostima pojedinih tipova ponašanja u odnosu na neka sociodemografska obeležja (pol, socioekonomski status porodice, dvojezičnost, uzrast, bračni status roditelja, stručna sprema roditelja).

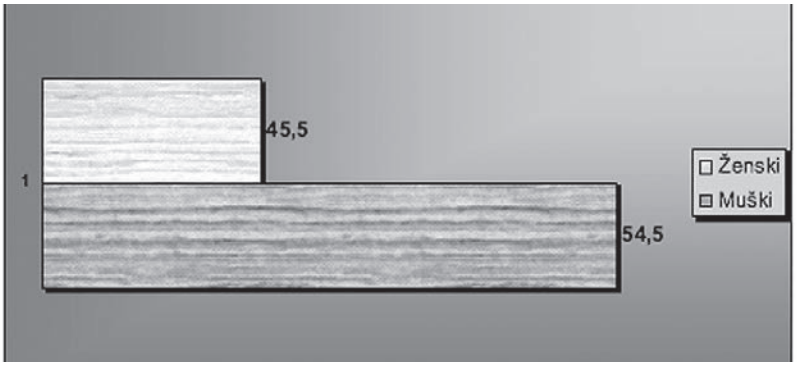
Praktične implikacije ovog rada mogle bi da se odnose na definisanje načina pravilnog podsticanja ponašanja dece sa LIO kroz školski kontekst.

METODOLOŠKI OKVIRI ISTRAŽIVANJA

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na slučajnom uzorku formiranom od 33 ispitanika oba pola. Kriterijumi za izbor ispitanika podrazumevali su količnik inteligencije učenika koji se kretao u okvirima od 50 do 69, procenjen WISC skalom za procenu intelektualnih sposobnosti, kalendarski uzrast od 8 do 12 godina, odsustvo neuroloških, psihijatrijskih, senzornih, izraženih emocionalnih i kombinovanih smetnji.

Grafikon – 1 Distribucija uzorka prema polu

Uzorak je prema polu podeljen u dve relativno ujednačene kategorije. Broj muških ispitanika je 18 (54.5 %), i tri ženska ispitanika manje 15 (45.5 %).

METODE I INSTRUMENTI

Metoda koja je korišćena u ovom istraživanju odnosi se na metodu anketiranja (upitnika) koja uključuje pregled bihevioralnih problema dece i adolescenata. Primenjena je, takođe, metoda analize sadržaja pedagoško-psihološke dokumentacije učenika kojom su se preuzeli neophodni podaci o učeniku (pol, količnik inteligencije, kalendarski uzrast, socioekonomski status porodica, dvojezičnost, bračni status roditelja, stručna sprema roditelja).

Instrumentarijum koji je bio favorizovan u ovom istraživanju odnosi se na primenu Upitnika snaga i teškoća (The Strenghts and Difficulties Questionnaires, Goodman, 1997, Goodman et all., 1998). Ovaj upitnik je namenjen pregledu emocionalnih i bihevioralnih problema dece i adolescenata. Upitnik se sastoji od 25 ajtema koji su grupisani u pet subskala: prosocijalno ponašanje, hiperaktivnost, emocionalni problemi, problemi u ponašanju i problemi sa vršnjacima. Svaka subskala sastoji se od 5 ajtema. Postoje dve verzije - za procenu od strane opservera (roditelja, nastavnika) za uzrast od 3-4 godine i od 4-16 godina, kao i verzija za samoprocenu adolescenata od 11-16 godina. Procenjuje se stepen prisustva određenog problema (nije tačno, delimično, sasvim tačno). Svaki ajtem se skoruje sa 0, 1 ili 2. Skor 1 uvek znači da je tvrdnja delimično tačna, ali 0 ili 2 zavise od toga da li odgovor ”Nije tačno” ili ”Sasvim tačno” označavaju snagu ili teškoću. Kvantitativno ocenjivanje Upitnika snaga i teškoća služi samo kao osnov za individualno praćenje korisnika (monitoring i evaluaciju tretmana), a ne kao nomotetsko sredstvo za merenje individualnih razlika (Mathai et all., 2003).

U našem istraživanju, primenjena je Skala problema u ponašanju koja daje pregled bihejvioralnih problema dece uzrasta od 4 do 16 godina sačinjen od strane edukatora.

Statističke metode

Dobijeni rezultati prikazani su tabelarno i grafički. Analiza prikupljenih podataka rađena je različitim modelima parametrijske i neparametrijske statistike. Od prikupljanih podataka formirana je datoteka u programu SPSS gde je i urađena obrada dobijenih podataka. Prikupljeni podaci u našem istraživanju obrađeni su sledećim statističkim postupcima i metodama: frekvencije, procenti, aritmetička sredina, standardna devijacija, T test i njegova značajnost.

Način, tok i vreme ispitivanja

Istraživanje je sprovedeno na teritoriji grada Beograda, u osnovnoj školi za decu sa LIO, tokom marta meseca 2009. godine. Anketiranje je sprovedeno u kontinuitetu, bez vremenskih pauza. Pri formiranju uzorka visoko su poštovani dati kriterijumi istraživanja. Svi dobijeni podaci, statistički su obrađeni.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Tabela 1 - Rezultati ajtem analize Skale problema u ponašanja

a j t e m i	netačno		delimično tačno		tačno	
	N	%	N	%	N	%
BES	26	78.8	2	6	5	15.1
POSLUŠNOST	6	18.2	13	39.4	14	42.4
TUČA	17	51.5	12	36.4	4	12.1
LAŽ	20	61	10	30.3	3	9
KRAĐA	30	91	2	6	1	3

Procentualna pojavnost bihejvioralnih problema sagledanih u našem istraživanju ukazuje na odsustvo napada besa u 78,8% slučajeva dece sa LIO. Većina dece ispoljava poslušnost u svom ponašanju (81,2% ispitanika), dok je tuči sklono malo manje od polovine dece našeg uzorka (48,5% ispitanika). Lazima pribegava 39% ispitanika, dok je krađa retka pojava među učenicima našeg uzorka (9% ispitanika ispoljava manifestacije ka krađi).

Tabela 2 – Vrednost povezanosti varijabli između problema u ponašanju i pola, socioekonomskog statusa porodica, dvojezičnosti, uzrasta, bračnog statusa roditelja, stručne spreme roditelja

SPP / POL	**t = 2.683**	**df = 33**	**Sig. 0.009**
SPP / SE	t = 0.587	df = 33	Sig. 0.652
SPP / DV	t = 0.543	df = 33	Sig. 0.591
SPP / KA	**t = 18.113**	**df = 33**	**Sig. 0.000**
SPP / BS	t = 1.366	df = 33	Sig. 0.183
SPP / SSM	t = 1.072	df = 33	Sig. 0.292
SPP / SST	t = 0.898	df = 33	Sig. 0.372

Legenda: SPP – Skala poremećaja u ponašanju
POL – pol ispitanika
SE – socioekonomski status porodica
DV - dvojezičnost
KA – kalendarski uzrast
BS – bračni status roditelja
SSM – stručna sprema majke
SST – stručna sprema oca

Procenom korelacija između bihejvioralnih problema dece sa LIO i pojedinih varijabli sociodemografskih karakteristika ispitanika zaključujemo da je pronađen statistički značajan odnos između pola ispitanika, u korist dečaka i pojavnosti bihejvioralnih problema. Statistički signifikantan odnos je, takođe, utvrđen tretiranjem odnosa bihejvioralnih problema i kalendarskog uzrasta. Zaključujemo da u našem istraživanju nije pronađena statistički značajna razlika između ispoljavanja bihejvioralnih problema i obrazovnog i bračnog statusa roditelja, kao ni u odnosu na socioekonomski status porodice i dvojezični status učenika.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ako stepen prisustva određene manifestacije u tvrdnji ”delimično tačno” posmatramo kao izvesne oblike ispoljavanja bihejvioralnih problema, onda se naši rezultati poklapaju sa rezultatima prethodnih autora koji su svoja istraživanja temeljili na ispitivanju istih pojavnih oblika bihejvioralnih problema, jer se raspon procenta, u zavisnosti od kalendarskog uzrasta ostalih navedenih istraživanja kretao od 13% - 45%, dok je rezultatima našeg istraživanja ukazano na pojavnost bihejvioralnih problema u dece sa LIO u rasponu 9% do 48,5% u zavisnosti od date manifestacije. Zaključeno je da sklonost tučama (48,5%) i laganje (39%) kao manifestacije bihejvioralnih problema prednjače u dece našeg uzorka, a da je krađa retka pojava među učenicima našeg uzorka (9%).

Ovi rezultati se u manjim odstupanjima slažu sa rezultatima prethodnih autora u utvrđivanju procentualne pojavnosti manifestacija bihejvioralnih problema (Benson, Brooks, 2008, Efrati-Virtzer, Margalit, 2009, Muris, Maas, 2004).

Bihejvioralni problemi su često udruženi sa nepovoljnom psihosocijalnom sredinom, uključujući nezadovoljavajuće porodične odnose i češće se zapažaju kod dečaka (Allington-Smith, 2006). Našim istraživanjem je utvrđen statistički signifikantan odnos bihejvioralnih problema sa polom i kalendarskim uzrastom, ali povezanost ovih problema nije utvrđena u odnosu na socioekonomski status porodica, dvojezičnost, bračni status roditelja i stručnu spremu roditelja. Obzirom da je kvalitet socioekonomskih uslova svih 33 ispitanika našeg uzorka izuzetno loš (većina njih nema ni kupatilo), da gotovo svi žive u nepotpunim porodicama (uglavnom sa majkom) i da se obrazovni nivo roditelja dece u uzorku uglavnom svodi na najviše završenu osnovnu školu, moguće je da je diskrepanca rezultata našeg istraživanja i istraživanja prethodnih autora u ovoj oblasti nastala iz činjenične postavke da svi ispitanici našeg uzorka žive u lošim socioekonomskim uslovima, da žive sa samo jednim roditeljem i da nema razlike u obrazovnom nivou roditelja dece u uzorku, te da zbog toga razlika među ovim varijablama u odnosu na ispoljavanje buhejvioralnih problema nije mogla da bude detektovana.

Slične nalaze objavljuju kanadski istraživači na uzorku dece sa LIO čiji se raspon kalendarskog uzrasta protezao od 2 do 13 godina, pri čemu je ukazano da socio-ekonomski status porodice nije imao udela na manifestacije bihejvioralnih problema, iako su detektovane neke razlike u učestalosti manifestacija kod dece koja potiču iz porodica sa nižim socioekonomskim statusom, ali one nisu bile statistički značajne. Takođe, isto istraživanje nije pronašlo značajnu korelaciju bihejvioralnih problema u odnosu na dvojezičnost (francusko i englesko govorno područje), obrazovni nivo roditelja i bračni status, ali je ukazalo na činjenicu da se učestalost ovih problema povećava sa uzrastom ispitanika (Aunos et all., 2008).

Kao razloge procentualnog povećanja bihejvioralnih problema kod dece sa LIO porastom kalendarskog uzrasta, autori navode pojavu eksterne regulacije, pri kojoj su deca uzrasta do osam, devet godina još uvek u fazi kopiranja socijalnih pravila i izbegavanja konsekvenci zbog nepoštovanja istih. Nakon određenog stepena maturacije i odvajanja od podsticajnog školskog konteksta, loš kvalitet socijalnog okruženja i sugestibilnost ove dece nameće kopiranje agresivnih

i devijantnih oblika ponašanja, koji mogu da predstavljaju dispoziciju ka trajnim manifestacijama buhejvioralnih problema (Müller et all., 2006).

Ključnu ulogu u pravilnom usmeravanju ponašanja i adekvatnoj inhibiciji eventualnih bihejvioralnih problema kod dece sa LIO imaju dečja školska i porodična sredina (Nachshen et all., 2005). Sa stanovišta konteksta školske sredine daćemo neke predloge mera koje smatramo krucijalnim u tretiranju ove pojave kod dece sa LIO.

Istraživanjem prevencije bihejvioralnih problema, autori su došli do tri premise: postoje faktori koji su prethodili ovim problemima i mogu da se uoče, postoje faktori rizika koji mogu da se umanje ili eliminišu ako se njima direktno bavimo i postoje faktori na koje, takođe, može svrsishodno da se deluje ojačavanjem određenih faktora zaštite. Na osnovu ovih premisa, činili bi se pojedinačni programi delovanja (Doležal, 2006), što posebno možemo da naglasimo kao važno u tretiranju ove pojave kod dece sa LIO.

Zaštitni faktori utiču na razvijanje otpornosti na način da je pojačavaju svojim delovanjem i time istovremeno smanjuju uticaj rizičnih faktora koji mogu da dovedu do pojave bihejvioralnih problema. Zaštitni činioci kod dece sa LIO mogu da se generišu iz interakcija sa školom i to ako postoji emocionalno pozitivna, otvorena i podržavajuća klima u školi, dostupnost socijalnih modela koji podstiču konstruktivno sučavanje u skladu sa individualnim sposobnostima, ravnoteža između zahteva za postignućem i socijalne odgovornosti, doživljaj ličnog uspeha koji odgovara pozitivnom samopoimanju i samopouzdanju, podržavanje osećaja autonomnosti, orjentacija ka uspehu od strane školske sredine i podsticaj dobre saradnje sa roditeljima (Soenen et all., 2009).

LITERATURA

1. Allington-Smith P. (2006): *Psychiatric and behavioural disorders in children and adults with intellectual disabilities*, In The Psychiatry of Intellectual Disability (eds A. Roy, M. Roy & D. Clarke), 95–105, Oxford: Radcliffe
2. Aunos M., Feldman M., Goupil G. (2008): *Mothering with Intellectual Disabilities: Relationship Between Social Support, Health and Well-Being, Parenting and Child Behaviour Outcomes*, Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities, 21, 4, 320-330
3. Benson B. A., Brooks W. (2008): *Aggressive challenging behaviour and intellectual disability*, Mental retardation and developmental disorders, 5, 21, 454-458
4. Bradley E., Summers J., Brereton A. V., Einfeld S. L., Tonge B. J., Bouras N., Holt G., Havercamp S., & Levitas A. (2007): *Intellectual disabilities and behavioural, emotional and psychiatric disturbances*, In I. Brown & M. Percy (Eds.) A comprehensive guide to intellectual and developmental disabilities, New York, Brookes, 643-664
5. Chadwick, O., Piroth, N., Walker, J., Bernard, S., Taylor, E. (2000): *Factors affecting the risk of behaviour problems in children with severe intellectual disability*, Journal of Intellectual Disability Research, 44, 2, 108-123
6. Dekker M., Koot H. M., van der Ende J., Verhulst F. C. (2002a): *Emotional and behavioral problems in children and adolescents with and without intellectual*

disability, Journal of Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines, 43, 8, 1087-1098

7. Dekker M., Nunn R. J., Einfeld S. E., Tonge B. J., Koot H. M. (2002b): *Assessing emotional and behavioral problems in children with intellectual disability: Revisiting the factor structure of the developmental behavior Checklist*, Journal of autism and developmental disorders, 32, 6, 601-610
8. Doležal D. (2006): *Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju*, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 42, 1, 87-103
9. Efrati-Virtzer M., Margalit M. (2009): *Students' Behaviour Difficulties, Sense of Coherence and Adjustment at School: Risk and Protective Factors*, European Journal of Special Needs Education, 24, 1, 59-73
10. Einfeld S., Tonge B., Gray K., Taffe J. (2006): *Evolution of Symptoms and Syndromes of Psychopathology in Young People with Mental Retardation*, International Review of Research in Mental Retardation, 33, 247–265
11. Goodman R. (1997): *The Strengths and Difficulties Questionnaire: A Research Note*, Journal of Child Psychology and Psychiatry, 38, 581-586
12. Goodman R., Meltzer H., Bailey V. (1998): *The Strengths and Difficulties Questionnaire: A pilot study on the validity of the self-report version*, European Child and Adolescent Psychiatry, 7, 125-130
13. Hashino K., Iida J., Iwasaka H., Ito N., Sakiyama S., Kitera K., Matsumoto H., Tsujimoto H., Ikawa G., Kishimoto T. (1997): *A study of cognitive development and behavior problems in mentally retarded children*, Psychiatry and Clinical Neurosciences, 51, 57-65
14. Japundža-Milisavljević M. (2004): *Ponašanje dece s lakom mentalnom retardacijom školskog uzrasta*, Beogradska defektološka škola, 1, 127-134
15. Lane K. L., Gresham F. M., & O'Shaughnessy T. E. (Eds.) (2002): *Interventions for children with or at risk for emotional and behavioral disorders*, Needham, Allyn & Bacon
16. Macuka I. (2008): *Uloga dječje percepcije roditeljskoga ponašanja u objašnjenju internaliziranih i eksternaliziranih problema*, Društvena istraživanja, 17, 6, 1179-1202
17. Maćešić-Petrović D., Japundža-Milisavljević M. (2008): *Saznajno funkcionisanje i ponašanje dece s mentalnom retardacijom*, Beogradska defektološka škola, 2, 93-99
18. Maćešić-Petrović D., Japundža-Milisavljević M., Đurić-Zdravković A. (2009): *Intellectual functioning and behavioral disorders*, ADHD Attention Deficit and Hyperactivity Disorders, 1, 1, 25-31
19. Mathai J., Anderson P., Bourne A. (2003): *Use of the Strengths and Difficulties Questionnaire as an outcome measure in a child and adolescent mental health service*, Australasian Psychiatry, 11, 334-337
20. Mihić J., Bašić J. (2008): *Preventivne strategije – eksternalizirani poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja djece i mladih*, Ljetopis socijalnog rada, 15, 3, 445-471
21. Molteno G., Molteno C. D., Finchilescu G., Dawes A. R. L (2001): *Behavioural and emotional problems in children with intellectual disability attending special schools in Cape Town, South Africa*, Journal of intellectual disability research, 45, 6, 515-520

22. Müller F.H., Palekčić M., Beck M., Wanninger S. (2006): *Personality, motives and learning environment as predictors of self-determined learning motivation*, Review of Psyhology 13, 2, 75-86
23. Muris P., Maas A. (2004): *Strengths and difficulties as correlates of attachment style in institutionalized and non-institutionalized children with below-average intellectual abilities*, Child Psychiatry and Human Development, 34, 317-328
24. Nachshen J., Garcin N., Pscyh C., Minnes P. (2005): *Problem Behavior in Children With Intellectual Disabilities: Parenting Stress, Empowerment and School Services*, Ment Health Aspects Dev Disabil, 8, 4, 105-114
25. Opić S., Jurčević-Lozančić A. (2008): *Kompetencije učitelja za provedbu pedagoške prevencije poremećaja u ponašanju*, Odgojne znanosti, 10, 1, 181-194
26. Potegal M., Davidson R. (2003): *Temper Tantrums in Young Children: Behavioral Composition,* Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics, 24, 3, 140-147
27. Singh N., Lancioni G., Winton A., Singh J., Curtis J., Wahler R., McAleavey K. (2007): *Mindful Parenting Decreases Aggression and Increases Social Behavior in Children With Developmental Disabilities*, Behavior Modification, 31, 6, 749-771
28. Soenen S., Van Berckelaer-Onnes I., Scholte E. (2009): *Patterns of intellectual, adaptive and behavioral functioning in individuals with mild mental retardation*, Research in Developmental Disabilities, 30, 3, 433-444
29. Wallander J. L., Dekker M., Koot H. M. (2003): *Psychopathology in children and adolescents with intellectual disability: Measurement, prevalence, course, and risk*, In: Glidden L., M., (ed.) International review of research in mental retardation, 26, Academic Press; San Diego, CA, 93–134

SOME BEHAVIORAL PROBLEMS IN CHILDREN WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITIES

Aleksandra Đurić-Zdravković, Mirjana Japundža-Milisavljević
University of Belgrade - Faculty of special education and rehabilitation

Summary

The aim of this paper was designed to determine the appearance of different manifestations of the behavioral problems in children with mild intellectual disabilities and to review the existence of differences in the expressed preferences of certain types of behavior in relation to some socio-demographic characteristics (gender, family status socio-economic, bilingualism, age, marital status parents, parents' degree). The research was conducted on a random sample composed of 33 subjects of both sexes. The selection respondents criteria was understooding the intelligence quotient of students who move within 50 to 69, judged with WISC scale for the assessment of intellectual abilities, calendar age from 8 to 12 years, absence of neurological, psychiatric, sensory, expressed emotional and combined disturbances. Instrument used in this study refers to the scale of problems in the behavior that gives an overview of the behavioral problems of children aged 4 to 16 years made by the educators. This scale is the instrument of "The Strenghts and Difficulties Questionnaires", Goodman, 1997, Goodman et all., 1998. The study results show the appearance of behavioral problems in children with mild

intellectual disabilities which ranged from 9% to 48.5% depending on the event. It is the manifestation of behavioral problems in the statistical significant relation with gender and calendar age of respondents.
Key words: behavior problems, mild intellectual disability

PONAŠANJE I EMOCIONALNO FUNKCIONISANJE DECE SA INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU

Dragana Maćešić-Petrović
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

U radu je tretiran problem socijalnog i emocionalnog funkcionisanja dece sa lakom intelektualnom ometenošću u uslovima njihove standardne situacije edukacije. Obuvaćena su 124 ispitanika sa lakom intelektualnom ometenošću, oba pola, kalendarskog uzrasta od 8 do 13,5 godina osnovnih škola u Beogradu. Za procenu ponašanja primenjena je Conners skala procene ponašanja (Conners, K., 1969, 1999) koja daje uvid u najfrekventnije i najučestalije tipove emocionalnih i bihevioralnih smetnji kod dece sa različitim razvojnim smetnjama. Rezultatima je ukazano na prisustvo različitih tipova sociojalno-emocionalnih smetnji i poremećaja koji zahtevaju primenu multimodalno orijentisanog pristupa kao osnove tretmana uošenih problema u ovoj populaciji.

Ključne reči: ponašanje, emocionalno funkcionisanje, intelektualna ometenost, multimodalno orijentisani tretman.

UVOD

Raznorodni stavovi o pojmu kognicije, socijalnog i emocionalnog funkcionisanja relevantni za ovo istraživanje, zastupljeni su u okviru neuropsiholoških i psiholoških disciplina. Ove pristupe ističemo kao osnove definisanja koncepta kognicije i ponašanja u oblasti specijalne edukacije i rehabilitacije.

NEUROPSIHOLOŠKI PRISTUP DEFEKTOLOŠKOM KONCEPTU KOGNICIJE

Neuropsihološki pristup kogniciji zasnovan je na tradicionalnom shvatanju o kognitivnim procesima kao višim mentalnim procesima u okviru kojih se proučavaju elementi kognitivnog sistema kao osnove saznajnog funkcionisanja individue. Prema navodima Lezakove, kognitivni sistem obuhvata sledeće komponente kognitivnog funkcionisanja:

1. Intaktan sistem organizacije percepcije bez obzira na disfunkcije ili oštećenost specifičnih perceptivnih modaliteta
2. Dobro snabdeven mnestički sistem kao skladište naučenog i zapamćenog materijala
3. Očuvanost integriteta kortikalnih i subkortikalnih veza i obrazaca interakcije koji su u osnovi mišljenja i kognicije
4. Kapacitete istovremene obrade dva ili više mentalna uslova zajedno

5. Modalitete odgovora integrisane sa centralnom kortikalnom aktivnošću koji omogućavaju tranformaciju konceptualnog iskustva u manifestno ponašanje
6. Skladan odgovor fidbek sistema za kontinuirano praćenje i modulaciju «izlaznih» formi kognitivnog ponašanja.

Kognitivno-neuropsihološki pristup baziran je pokušaju razumevanja kognitivnih funkcija kroz analizu različitih načina na koje ove funkcije mogu biti poremećene usled moždanih oštećenja. Različite kognitivne operacije objašnjene su teorijom separatnih kognitivnih subsitema ili modula (modela). Kognitivno odvojeni modeli zavisni su od susednih regiona cerebralnog korteksa i stoga pokazuju tendenciju istovremene disfunkcije ili oštećenja (Snafer, Fisher et al., 1996; Wigal, 1998; Conners, 1999).

Prema razvojno-neuropsihološkom konceptu saznajni čin se posmatra kao jedinstvena i celovita aktivnost svih psihičkih struktura i funkcija, a sam čin saznanja postoji kroz njihovo objedinjeno zajedničko funkcionisanje. Saznajni proces u svojoj osnovi sadrži prijem podataka o svetu i sebi u svetu, zatim mogućnost obrade primljenih podataka kao i način realizacije aktivnosti u odnosu na formirano saznanje. Po tom načinu realizovanja aktivnosti, odnosno ponašanju i sadržaju ponašanja u mogućnosti smo da procenjujemo saznajni proces, ističu autori ukazujući na vezu između inteligencije, kognicije i ponašanja (ICD – 10, 1992; DSM-IV, 1994; Schachar& Tannock, 2002; Maćešić-Petrović, D, 2006; Volkman, 2007).

U proučavanju kognitivnih procesa teorije neuropsihologije polaze od analize pojedinih elemenata kognitivnog sistema. Neuropsihološki model percepcije i pažnje ukazuje na klasu receptivnih i klasu ekspresivnih funkcija. Dva osnovna susbsistema klase receptivnih funkcija obuhvataju *senzacije* (vizuelne, auditivne, taktilne i sl.) i *percepciju*, koja predstavlja integraciju senzornih impresija u psihološki smisaone obrasce sa značenjem.

Normalna, intaktna percepcija složeni je proces koji angažuje brojne različite aspekte cerebralnog i kognitivnog funkcionisanja. Obuhvata sve aktivnosti uključene u filtriranje i modifikaciju kontinuiranog priliva senzacija iz svih čulnih modaliteta kao i sukcesivnu integraciju senzornih stimulusa jednog sa drugim u svakom momentu aktivnosti, a u odnosu na predhodno iskustvo individue.

Funkcije percepcije uključuju aktivnosti kao što su senzorna osetljivost, rekognicija, diskriminacija, grupisanje i orijentacija. Stoga se percepcija u okviru ovog procesa takođe posmatra kao aktivan kognitivni proces. Pri tome, senzorna recepcija, kao značajan element percepcije, daleko je više arousal proces, pa se i pažnja posmatra u kontekstu tih aktivnosti. Prema ovom teorijskom pristupu pažnja se posmatra kao selektivna funkcija percepcije.

Naime, aktivnosti u ovoj oblasti obuhvataju pažnju, koncentraciju i tzv. «konceptualno praćenje». Pažnja ukazuje na automatske, pasivne, ali fokusirane kapacitete selektivne percepcije. Koncentracija je pokušaj, obično namernog, povišenog i fokusiranog statusa pažnje. Kognitivno praćenje uključuje održavanje pažnje u odnosu na stimulus ili koncentraciju na direktnu pratnju procesa mišljenja (konceptualna pratnja) u određenom vremenskom periodu. Složeno kognitivno praćenje, koje uključuje sposobnost postignuća u obuhvatanju dve ili više ideja kao i stimulus obrazaca simultano i sekvencijalno, a da se pri tome ne jave

znaci konfuzije ili gubitka materijala, od suštinskog je značaja za rešavanje različitih vrsta problema (Faraone, Biederman, 1990; Biederman, 1998).

Koncept memorije, u okviru neuropsihološkog pristupa, biće ilustrovan kroz teorije kliničke i kognitivne neuropsihologije. Kognitivna funkcija memorije, srodna neuropsihološkoj funkciji učenja, definisana je prema kliničko-neuropsihološkom konceptu kao proces prijema, obrade, deponovanja i prizivanja informacija. Pod učenjem se prema navedenom konceptu podrazumeva postepeno sticanje novih znanja, veština i oblika ponašanja. Klasifikacija osnovnih oblika pamćenja obuhvata kratkoročno i dugoročno pamćenje.

Prva faza kratkoročnog pamćenja odnosi se na inicijalni zapis informacija u takozvanoj senzornoj memoriji, a imajući u vidu da se informacije u njoj zadržavaju veoma kratko često se naziva ultrakratkoročnim pamćenjem. Senzorna memorija obuhvata ikonički (vizuelni) i ehoički (auditivni) modalitet. Prema navodima Ellisa i Younga ovaj oblik mnestičke aktivnosti naziva se auditivno-verbalna kratkoročna memorija (Maćešić-Petrović, 2006).

Klasifikacija dugoročne memorije obuhvata skorašnje i davnašnje pamćenje. Skorašnje pamćenje obuhvata dva funkcionalno i anatomski odvojena sistema - deklarativnu ili eksplicitnu i proceduralnu ili implicitnu memoriju. Ovaj pojam u teoriju kognitivne neuropsihologije uvodi Schacter. Pod deklarativnom (eksplicitnom) memorijom podrazumeva se sposobnost deponovanja i svesnog prizivanja ili prepoznavanja informacija u obliku reči, vizuelnih predstava ili događaja. Sadržaji ovog mnestičkog sistema su eksplicitni jer su dostupni svesnom prizivanju i mogu se deklarisati u verbalnom ili neverbalnom obliku. Deklarativno pamćenje sadrži stečena epizodična i konceptualna znanja.

Proceduralno (implicitno) pamćenje formira se kroz postepeno usvajanje motornih veština i kognitivne spretnosti tokom uvežbavanja određenih motornih i kognitivnih aktivnosti. Sadržaji ovog mnestičkog sistema implicitni su jer im je pristup moguć samo kroz akciju, odnosno kroz izvođenje motorne veštine ili kognitivnih operacija. Znanja su nesvesno stečena tokom uvežbavanja, ne mogu se deklarisati i ne dele se prema kriterijumu kratkoročnog i dugoročnog pamćenja.

Proceduralno pamćenje obuhvata učenje perceptivno-motornih veština, kognitivnih rutina, klasični uslovni refleks, habituaciju i senzitizaciju, perceptivne post-efekte i tzv.»priming». Priming, prema izvornom engleskom terminu, ukazuje na značenje «onaj koji predhodi». Predstavlja automatski proces kojim se pokreću jedinice mentalnog leksikona preko mreže semantičkih odnosa. Mehanizam primarnih asocijacija obezbeđuje pristup do leksičke jedinice omogućavajući njeno brzo prizivanje (Maćešić-Petrović, 1997).

Prema navodima autora ovog neuropsihološkog pristupa, «priming» se može shvatiti i kao oblik kognitivne rutine koja pokazuje da su znanja implicitna i da su kognitivne operacije, na kojima se stečeno znanje zasniva, izvedene ranije. Tako se «primingom» pokreću i eksplicitni sadržaji što ne znači da ovaj mehanizam ulazi u okvire deklarativnog pamćenja. Razlika između «priminga» i deklarativnog pamćenja je u tome što su u «primingu» informacije dostupne samo u onom modalitetu u kome je stimulus opažen inicijalno dok je kod deklarativnog pamćenja prizivanje informacija moguće u svim modalitetima.

U okviru mnestičkih aktivnosti odvijaju se tri osnovne vrste kognitivnih operacija. Inicijalna operacija, kojom se stvaraju tragovi pamćenja i koja zahteva sve-

snu pažnju i konentraciju, naziva se *zapis informacija*. Sledeća operacija ukazuje na *konsolidaciju tragova pamćenja*. Ovom operacijom informacije se prolazno ili trajno deponuju u sisteme kratkoročnog ili dugoročnog pamćenja.

Suštinu neuropsihološkog procesa konsolidacije engrama predstavlja semantičko kodiranje, odnosno uspostavljanje asocijativnih veza među informacijama. Deponovanje tragova pamćenja odigrava se zahvaljujući verbalnom kodiranju informacija i uspostavljanju hijerarhijskih odnosa između različitih pojmovnih kategorija. Tako formiran mnestički sadržaj rezistentan je na proces zaboravljanja i naziva se konceptualnim ili semantičkim pamćenjem.

Podaci o doživljajima tokom života sa svim prostorno-vremenskim karakteristikama predstavljaju epizodično pamćenje. Daljim operacijama sadržaji konceptualnog pamćenja apstrahuju se iz epizodičnog kroz konsolidaciju i gube svoje prostorno-vremenske karakteristike, ali ostaju u vezi sa mehanizmom kognitivnog kodiranja. Autor originalnog modela distinkcije između epizodične i semantičke memorije je Tulving (Maćešić-Petrović, 1997).

Završna operacija obuhvata *prizivanje informacija* iz sistema dugoročnog pamćenja što se ostvaruje direktnim pristupom do engrama ili do suštine stečenog znanja. Prizivanje informacija može se obaviti putem rekognicije starog i novog mnestičkog materijala kao i putem slobodnog prisećanja u odsustvu predhodno prikazanog materijala.

Neuropsihološki stav o rešavanju i obradi problema, kao jednoj od komponenti kognitivnog sistema, obuhvaćen je stanovištem o višim mentalnim funkcijama i složenim kognitivnim operacijama. Obrađuje se u okviru procesa mišljenja kao jedne od intelektualnih funkcija. U okviru ovog pristupa brojne kognitivne funkcije obuhvaćene su procesom mišljenja. Tako se ukazuje na matematičke operacije, pojmovnu formaciju, rezonovanje, suđenje, zatim apstrakciju, generalizaciju i slične sposobnosti.

Koncept nižih i viših mentalnih sposobnosti obuhvata pojam jednostavnih i složenih kognitivnih operacija. Među sposobnostima koje su u tom smislu istaknute, rezonovanje i rešavanje problema smatraju se najsloženijim kognitivnim operacijama. Kao neophodan uslov nesmetanog odvijanja ovih operacija ističe se intaktnost emocionalnih i kognitivnih funkcija kao što su funkcije motivacije i pažnje,organizacije, kategorizacije i šifriranja, zatim zadrška u impulsivnom reagovanju kao i skladan fidbek koji je u funkciji modifikacije ponašanja i evaluacije konačnog postignuća u odnosu na postavljeni problem (Loney&Milish, 1992; National Institute of Health Consensus Development Conference, 1998; Goldsman, 1998; The MTA Cooperative Group, 1999).

RAZVOJNO-PSIHOLOŠKI PRISTUP DEFEKTOLOŠKOM KONCEPTU KOGNICIJE

U razumevanju pojma kognicije značajan doprinos pružaju teorije razvojne psihologije, a jedan od savremenijih pristupa u ovoj oblasti odnosi se na teoriju Heteringtonove i Parkea (Hetherington E. M., Parke R.D.). Zasnovana je na stavu o značaju opisa i razumevanja načina na koji se dečje intelektualne sposobnosti i njihovo razumevanje sveta menjaju tokom razvojnog perioda (Maćešić-Petrović, 1997).

Kognicija, prema autorima ovog koncepta, ukazuje na mentalnu aktivnost i ponašanje kroz koje se formira i obrađuje saznanje o svetu, a uključuje učenje, percepciju, memoriju i mišljenje. Biološki i sredinski činioci, faktori iskustva kao i emocije i motivacija igraju važnu ulogu u kognitivnom razvoju i funkcionisanju. Ova teorija nudi dva različita pristupa proučavanju pojma kognicije i kognitivnog razvoja:

1. Strukturalno-funkcionalni pristup, u okviru koga značajno mesto zauzima koncept tzv. *socijalne kognicije*
2. Pristup usmeren ka obradi informacija ili pristup kognitivnom procesiranju koji uključuje definisanje pojma *metakognicije*.

Prvi model proučavanja kognicije i kognitivnog razvoja zasnovan je na istraživanju strukturalnih promena kognicije tokom razvoja, a obuhvata istraživanja psiholoških procesa i uslova koji su u osnovi kognitivnog funkcionisanja. Drugim rečima, ovaj pristup u proučavanju kognicije pokušava da rasvetli pitanja koja se odnose na dilemu o načinima opažanja i razumevanja sveta koji okružuje dete kao i načinima razmišljanja o svetu i sebi u tom svetu u odnosu na socijalnu interakciju i okruženje drugih ljudi i socijalnih institucija.

Drugi predloženi model ukazuje na ulogu kognitivnih operacija u obradi informacija u uslovima kognitivnog konflikta (rešavanje problema). Za razliku od predhodno navedenog modela, dete se posmatra kao individua koja je razvila i organizovala kognitivne procese i strategije koje su osnova učenja o sebi i svetu i koje omogućavaju adaptivno i intelektualno rešavanje problema i ponašanje.

Prema navodima Lezakove, kognitivni poremećaji najčešće se ispoljavaju kroz prisustvo znakova konkretnog mišljenja. Manifestuju se generalno kao nesposobnost apstraktne konceptualizacije, a teškoće se uočavaju u vezi sa formiranjem pojmova, upotrebom kateorija odnosno klasa, zatim u sposobnostima generalizacije u odnosu na jednu instancu kao i u primeni proceduralnih pravila i opštih principa, gramatičkih pravila, matematičkih operacija i sl. Gubitak apstraktnih stavova najčešće rezultira preferencijom ka očiglednim, konkretnim solucijama. Osobe sa kognitivnim disfunkcijama pokazuju odsustvo senzibilinosti za osnovne aspekte problema i stoga nisu u stanju da odvoje relevantno od irelevantnog. Zbog odsustva sposobnosti apstraktne konceptualizacije, neophodno je suočavanje sa svakim pojedinačnim uslovom kao izolovanim iskustvom u odnosu na celovit kompleks pravila (Rushton&Fant,2004; National Institute for Health and Clinical Excellence, 2006).

Pojmovna rigidnost često je udružena sa konkretnim mišljenjem. Kod osoba sa diskognitivnim funkcionisanjem postoji nesposobnost sekvencijalnog pomeranja perceptivne organizacije, nesposobnost prenosa misli ili nemogućnost adaptacije trenutnog ponašanja prema zahtevima datog momenta. Pojmovna rigidnost u sitaciji stimulus-rekacije ogleda se u nemogućnosti planiranja i iniciranja aktivnosti, teškoćama kreativnog mišljenja kao i u problemima adaptacije prema zahtevima promenjenih okolnosti.

Kapacitet fleksibilnog ponašanja ukazuje na perceptivne i kognitivne dimenzije kao i komponente koje su vezane za ponašanje u formi odgovora. Defekti mentalne fleksibilnosti, posmatrani kroz dimenziju perceptivnog funkcionisanja, manifestuju se kroz poremećaje opažanja i nesposobnost nesmetane promene perceptivnog kompleksa. Odsustvo kognitivne fleksibilnosti manifestuje se kroz

prisustvo konkretnog i rigidnog pristupa u razumevanju i rešavanju problema. Nefleksibilnost u odgovorima rezultira perseverativnim, stereotipnim, neadaptiranim oblicima ponašanja i teškoćama u regulaciji i modulaciji motornog akta (Schachar&Tannonck, 1993, 1997; Wilens & faraone, 2003).

U svakom od navedenih problema postoji nesposobnost spremne sekvencijalne promene ponašanja kao i nemogućnost prilagođavanja ponašanja zahtevima brzih promena. Problemi vezani za perseveraciju mogu poremetiti bilo koju vrstu mentalne ili motorne aktivnosti. Nemogućnost ponovljenih odgovora ili perseveriranja može nastati usled poremećaja pažnje ili može reflektovati premećaje mehanizama kontrole sopstvenog ponašanja (Committee on Quality Improvement,Subcomommitee on Attention-Deficite Hyperactivity Disorder, 2000; Subcommitee on Attention-Deficite Hyperactivity Disorder and committee on Quality Improvement, 2001). Stoga je u ovom istraživanju posebno interesovanje usmereno na pokušaj kvalitativne analize tipova ispoljenih emocionalnih i socijalnih problema kod ispitivane polulacije dece s lakom intelektualnom ometenošću kao i njihov međusobni uticaj na sazanajno funkcionisanje u uslovima standardne školske situacije.

CILJEVI

Ispitati kvalitet razvijenosti i karakteristike pažnje i ponašanja u uslovima edukacije dece našeg uzorka.

HIPOTEZE

Kvalitet razvijenosti pažnje i ponašanja dece u uzorku u značajnoj je korelaciji sa njihovim postignućem u učenju.

UZORAK

Finalni uzorak formiran je od 124 lako mentalno retardirana ispitanika oba pola koji pohađaju II, III, IV i V razred osnovnih škola u Beogradu. Količnik inteligencije dece u uzorku kreće se od 51 do 70, procenjen WISC skalom intelektualnih sposobnosti. Uzorak je prema količniku inteligencije distribuiran u 4 kategorije.

1. Distribucija uzorka prema ispitanom količniku inteligencije

Tabela broj 1

	IQ 51-55	IQ 56-60	IQ 61-65	IQ 66-70	Ukupno
broj	24	29	35	36	124
%	19,4	23,4	28,2	29,0	100

Distribucija uzorka prema nivou intelektualnog funkcionisanja relativno je ujednačena. Najveći broj ispitanika prisutan je u kategorijama višeg količnika inteligencije (28,2% uzorka čiji je IQ od 61-65 i 29,0% ispitanika sa količnikom

inteligencije od 66-70). Niži nivo intelektualnog funkcionisanja zastupljen je u 23,4% uzorka (IQ 56-60), a najniži količnik inteligencije sreće se u 19,4% ispitanika (IQ 51-55). Srednja vrednost nivoa intelektualnog funkcionisanja ispitanika u uzorku iznosi 63,9.

2. Distribucija uzorka prema ispitanim obeležjima kalendarskog uzrasta

Tabela broj 2

	8,0-8,11	9,0-9,11	10,0-10,11	11,0-11,11	12,0-12,11	13,0-13,6	Ukupno
Broj	8	25	25	33	18	15	124
%	6,4	20,2	20,2	26,6	14,5	12,1	100

Uzorkom su obuhvaćena deca kalendarskog uzrasta od 8,0 godina do 13 godina i 5 meseci. Uzorak je prema ispitanim obeležjima distribuiran u 6 kategorija. Iz tabele zapažamo da je najveći broj ispitanika zastupljen na uzrastu od 11,0 - 11,11 godina (26,6%) dok se na uzrastima od 9,0 - 9,11 godina i 10,0 - 10,11 godina sreće jednaka procentualna zastupljenost uzorka (20,2%). Relativno ujednačena dsitribucija uzorka prisutna je u okviru najstarijih uzrastnih kategorija (14,5% na uzrastu 12,0-12,11 g. i 12,1% na uzrastu 13,0 do 13,5 godina). Najmlađi ispitanici u uzorku zastupljeni su u najmanjem procentu (6,4% na uzrastu od 8,0 - 8,11 godina).

3. Distribucija uzorka prema nivou edukacije

Tabela broj 3

Razred	II r.	III r.	IV r.	V r.	Suma
Broj	31	31	31	31	124
%	25	25	25	25	100

Uzorak je prema nivou edukacije ujednačen i iz svakog razreda prisutno je po 25% ispitanika.

4. Distribucija uzorka prema količniku inteligencije i nivou edukacije

Tabela broj 4

razred	II r.		III r.		IV r.		V r.		ukupno	
IQ	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
51-55	9	7,3	6	4,8	7	5,6	2	1,6	24	19,3
56-60	8	6,5	10	8,1	5	4,1	6	4,8	29	23,5
61-65	7	5,6	9	7,3	7	5,6	12	9,7	35	28,2
66-70	7	5,6	6	4,8	12	9,7	11	8,9	36	29,0
Ukup	31	25,0	31	25,0	31	25,0	31	25,0	124	100

Distribucija ispitanika prema nivou intelektualnog funkcionisanja u odnosu na nivo edukacije ukazuje da je u II razredu najveći procenat ispitanika prisutan u kategoriji najnižeg nivoa intelektualnog funkcionisanja (IQ 51-55). U III razredu

preovlađuju ispitanici sa količnikom inteligencije od 56 do 60 (8,1%) kao i sa IQ 61-65 (7,3%). Na višim nivoima edukacije preovlađuju ispitanici čiji se nivo inteligencije kreće od 61 do 70 (8,9%-9,7% u IV i V razredu). Na nivou celine uzorka preovlađuju ispitanici sa višim količnikom inteligencije (28,2% sa IQ 61-65 i 29% sa IQ 66-70).

5. Distribucija uzorka prema kalendarskom uzrastu i nivou edukacije

Tabela broj 5

CU	8.0-8.11		9.0-9.11		10.0-10.11		11.0-11.11		12.0-12.11		13.0-13.6		Ukupno	
Raz.	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
II	7	5.6	16	12.9	3	2.4	5	4.0	0	0	0	0	31	25
III	1	0.8	9	7.3	11	8.9	4	3.2	3	2.4	3	2.4	31	25
IV	0	0	0	0	10	8.1	12	9.7	3	2.4	6	4.8	31	25
V	0	0	0	0	1	0.8	12	9.7	12	9.7	6	4.8	31	25
Uk.	8	6.4	25	20.2	25	20.2	33	26.6	18	14.5	15	12.1	124	100

Kalendarski uzrast učenika II razreda u većini slučajeva kreće se od 9,0-9,11 godina (12,9%) dok su učenici III razreda u najvećem procentu zastupljeni u okviru uzrastne kategorije od 10,0 - 10,11 godina (8,9%). Najveći broj učenika IV i V razreda distribuiran je u okviru uzrastne kategorije 11,0 - 11,11 godina (9,7%). Jednaka procentualna zastupljenost učenika V razreda zapaža se na uzrastu od 12,0 - 12,11 godina.

6. Distribucija uzorka prema polu i nivou edukacije

Tabela broj 6

razred	II r.		III r.		IV r.		V r.		ukupno	
pol	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
muški	20	16.1	20	16.1	16	12.9	19	15.3	75	60.5
ženski	11	8.9	11	8.9	15	12.1	12	9.7	49	39.5
suma	31	25	31	25	31	25	31	25	124	100

Uzorkom su obuhvaćeni ispitanici oba pola i to 39,5% ispitanika ženskog pola i 60,5% ispitanika muškog pola. Od toga, 8,9% učenika II i III razreda je ženskog pola, a 16,1% muškog pola. U IV razredu distribucija ispitanika prema polu relativno je ujednačena (12,1% ženski pol i 12,9% muški pol). Učenici V razreda u 9,7% slučajeva su ženskog pola, a 15,3% ispitanika je muškog pola.

7. Distribucija uzorka prema ispitanim obeležjima defektološkog tretmana

Tabela broj 7

Razred	II		III		IV		V		Ukupno	
Def.tret	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Prisustvo "+"	9	7,3	14	11,3	11	8,9	7	5,6	41	33,1
Odsustvo "-"	22	17,7	17	13,7	20	16,1	24	19,4	83	66,9
Ukup.	31	25,0	31	25,0	31	25,0	31	25,0	124	100

Školskim defektološkim tretmanom obuhvaćeno je 33,1% uzorka dok je 66,9% ispitanika obuhvaćeno samo edukativnim tretmanom bez odgovarajuće rehabi-

litacije u vidu reedukacije psihomotorike koja je predviđena specijalnim školovanjem za decu sa lakom intelektualnom ometenošću.

8. Distribucija uzorka prema prisustvu dvojezičnosti

Tabela broj 8

	Prisustvo dvojez.	Odsustvo dvojez.	Ukupno
Broj	34	90	124
%	27.4	72.6	100

U ispitanom uzorku smetnje dvojezičnosti prisutne su u 27,4% ispitanika dok se presotalih 72,6% ispitanika edukuje na maternjem srpskom jeziku i nema smetnje dvojezičnosti.

9. Distribucija uzorka prema stepenu dvojezičnosti

Tabela broj 9

Dvojezičnost	Balansirana		Dominantna		Ukupno	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
	18	14.5	16	12.9	34	27.4

14,5% ispitanog uzorka podjednako dobro ili loše ovladalo je jednim i drugim jezikom (balansirana dvojezičnost), a bolja ovladanost jednim jezikom (dominatna dvojezičnost) sreće se u 12,9% slučajeva.

10. Distribucija uzorka prema ispitanim obeležjima socio-ekonomskog statusa

Tabela broj 10

Soc.ek. status	do 20 poena niži soc.ek.status	21-30 poena viši soc.ek.status	Ukupno
broj	81	43	124
%	65.3	34.7	100

Obeležja višeg socio-ekonomskog statusa poseduje 34,7% ispitanog uzorka dok je više od polovine ispitanog uzorka distribuirano u okviru kategorije nižeg socio-ekonomskog statusa koji u većini slučajeva obuhvata nivo egzistencijalnog minimuma i uslove egzistencijalne bede.

METOD

Procena ponašanja izvršena je *Conners skalom procene* (Keith Conners,1969, 1999) (Maćešić-Petrović, 2006).

Ovo je dobro proveren i standardizovan merni instrument za procenu ponašanja i emocionalnih problema na dečjem uzrastu. Najčešće je korišćšen u

radu sa mentalno ometenom decom,primarno namenjen za lakšu intelektualnu ometenost jer nije senzitivan za tipove poremećaja koji se mogu javiti kod teže hendikepirane dece.

Test pruža uvid u najčešće tipove problema ponašanja i emocionalnih smetnji kod dece, nije namenjen za psihijatrijsku procenu već za otkrivanje širokog repertoara poremećaja ponašanja koji se javljaju kod mentalno ometene dece. Najčešće je korišćen u istraživačke svrhe kao i za potrebe epidemioloških studija.

Predstavlja screening instrument i najveća vrednost se ogleda u brzom otkrivanju i «snimanju» ponašanja grupe ili pojedinca. Dizajniran je kao šifrovani semi-strukturisani intervju koji se može primenjivati kao kompletna verzija testa ili u vidu pojedinačnih subtestova i skala u zavisnosti od potreba istraživanja. Namenjen je samo za ispitivanje dece i poseduje sve metrijske karakteristike što ga čini veoma veoma korišćenim u oblasti dečje psihijatrije i drugih naučnih disciplina (Conners, 1969, 1999).

Namenjen deci uzrasta od 3 do 17 godina, a originalno dizajniran za identifikaciju hiperaktivne dece, danas se koristi u proceni brojnih mogućih simptoma emocionalnih smetnji i poremećaja ponašanja. Sastoji se iz dve relativno nezavisne skale i to: Conners skala procene za nastavnike i Conners skala procene za roditelje. Skalama su obuhvaćene sledeće oblasti procene:

- Problemi ponašanja - Odnos prema autoritetu
- Izražena pasivnost - Problemi pažnje
- Hiperaktivnost (dnevna sanjarenja)

U ovom istraživanju primenjena je Conners skala procene za nastavnike, usmerena na procenu ponašanja u učionici. Pod ponašanjem se u ovom istraživanju podrazumeva socijalno funkcionisanje lako mentalno retardirane dece u uslovima edukacije i školske situacije. Primenjena skala sadrži 39 ajtema i normirana je na uzorku od 9583 dece uzrasta od 4 do 12 godina. Ispitivanje traje u proseku oko 15 minuta. Izvodi se na dva načina - u formi standardizovanog intervjua nastavnika ili u obliku upitnika koji nastavnik može popuniti samostalno u vidu ankete ili uz pomoć ispitivača - anketara.

Ispitivanjem su obuhvaćene oblasti ponašanja kao što su ponašanje u učionici, učestvovanje u grupi i stav prema autoritetu. Rezultati procene ponašanja distribuirani su u kategorije poremećaja ponašanja i poremećaja pažnje sa prisustvom ili odsustvom hiperaktivnosti što je u skladu sa najnovijom klasifikacijom mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja Svetske Zdravstvene Organizacije (ICD - X). Ajtem-analizom prema šifrarniku priloženom uz skalu dobija se skor koji definiše tipove poremećaja prema potrebama istraživanja. Conners skale idealne su za rutinski screening u školama kao i za identifikaciju dece sa smetnjama razvoja i učenja (ICD-10, 1992).

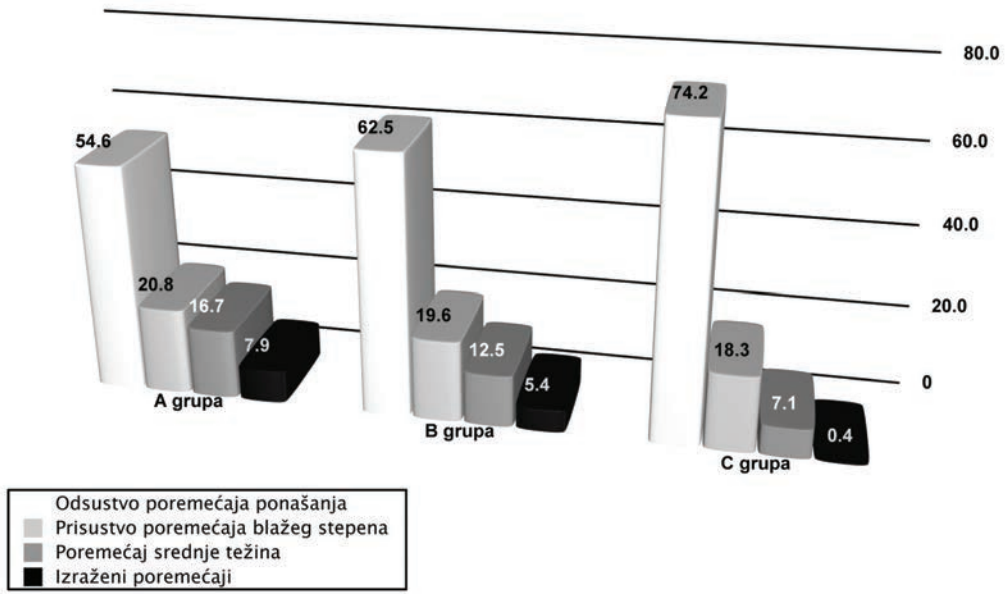
U proceni matematičkih sposobnosti i sposobnosti pisanja i čitanja primenjene su kliničke razvojne skale baterije *Lurija-Nebraska za decu (LNNB-C(*). Baterija je namenjena deci čiji se uzrast kreće od 8 do 12 godina, a može se primenjivati i na mlađem adolescentnom uzrastu (13-14 godina). Baterija sadrži ukupno 497 zadataka distribuiranih u 11 kliničkih i faktorskih skala kao i u okviru 3 tzv. zbirne skale. Većina ajtema nije zasnovana na verbalnim odgovorima što ovu bateriju čini relativno nezavisnom od uticaja kulturnih faktora. U našem

istraživanju primenjeno je 5 kliničkih razvojnih skala. Ispitivanje ovim skalama vrši se individualno (Maćešić-Petrović, 1997, 2006).

REZULTATI

Rezultati ajtem-analize skale za procenu ponašanja

Grafikon broj 1

Ajtem-analizom primenjene skale svi tipovi ispitanog ponašanja distribuirani su u tri grupe prema procentu zastupljenosti i jačini ispoljenih smetnji koje su ukazivale na prisustvo poremećaja u ponašanju. Ponašanje koje se karakteriše mrzovoljom, destruktivnošću i sklonošću ka svađama, lažima kao i nabusitom, eksplozivnom i nepredvidljivom ponašanju svrstano je u C grupu, kao grupu koju karakteriše najmanji stepen izraženosti poremećaja.

U ovoj grupi navedeno ponašanje ispitanika u 74,2% slučajeva ocenjeno je ocenom " - " što ukazuje na odsustvo ovog tipa ponašanja dok su u 0,4% - 18,3% ispitanika prisutni navedeni vidovi ponašanja različitog stepena jačine.

Svadljivost, odsustvo osećaja za fer-plej, drskost, bezobzirnost, sklonost ka dnevnom sanjarenju kao i povodljivost od strane druge dece i preterana aktivnost, ponašanja su koja odlikuju B grupu kao grupu poremećaja ponašanja srednjeg stepena izraženosti. U ovoj grupi se procenat ispitanika sa odsustvom navedenih oblika ponašanja smanjuje (62,5%) dok se broj dece koja imaju smetnje ovog tipa povećava (5,4%-19,6% u zavisnosti od jačine ispoljenog simptoma).

Najizraženiji poremećaji ponašanja koji se u ispitanom uzorku javljaju sa najvećom učestalošću obuhvataju ponašanja kao što su sklonost ka nemiru i ometanju druge dece galamom, zatim impulsivnost, razdražljivost i nepažljivost uz zadirkivanje druge dece i tvrdoglavo ponašanje. Ovakvi vidovi ponašanja odsutni su u 54,6% uzorka, a njihovo prisustvo ogleda se u smetnjama blažeg stepena (+) kod 20,8% ispitanika, zatim prisustvu srednjeg stepena (+ +) kod 16,7% dece i izraženom prisustvu smetnji kod 7,9% ispitanog uzorka.

Korelacija kvaliteta razvijenosti pažnje i ponašanja sa saznajnim postignućem ispitanog uzorka

Tabela broj 11

	Pažnja	Ponašanje
Matematika	r = 0,623 p < 0,01	r = 0,361 p < 0,01
Pisanje	r = 0,676 p < 0,01	r = 0,326 p < 0,01
Čitanje	r = 0,676 p < 0,01	r = 0,355 p < 0,01

Ovaj deo statističke analize, usmeren na procenu pažnje i njenu ulogu u razvoju saznajnih funkcija i ponašanja, potvrđuje polazne stavove u našem istraživanju i ukazuje da pažnja kod lako mentalno retardirane dece značajno determiniše njihovo postignuće u matematici, pisanju i čitanju kao i kvalitet socijalnog funkcionisanja ove dece u uslovima edukacije i školske situacije. Značajna uloga pažnje u razvoju saznajnih funkcija i ponašanja dece s lakom intelektualnom ometenošću ogleda se u činjenici skladan razvoj voljne pažnje omogućava bolje ovladavanje grafičkim i numeričkim simbolima kao perceptivnim sadržajima pojedinih nastavnih disciplina (matematika i maternji jezik) kao i motornom usmerenošću i emocijama kao bitnim kvalitetima ponašanja indvidue.

FINALNA RAZMATRANJA

Deficiti pažnje, koji se učestalo sreću kod intelektualno ometene dece i odraslih, bitno determinišu njihovo učenje i ponašanje (Conners, 1999). Osnovna obeležja ponašanja lica sa intelektualnom ometenošću najčešće se ogledaju povećanoj frustrabilnosti, povećanoj zamorljivosti pažnje, sniženoj inicijativi i motivaciji za različite vrste aktivnosti kao i u nedovoljnoj osećajnoj prisutnosti u polju realnosti. Klausen (Clausen) ovo stanje tumači sa aspekta hipofunkcije uzlaznog retikularnog aktivirajućeg sistema (Maćešić-Petrović, 1997;2006).

Prema navodima ostalih autora, deficiti voljne pažnje najčešće su uslovljeni nedovoljnom razvijenošću fronto-retikularnih veza što uzrokuje hipofunkciju descendentnog arousal statusa, odgovornog za mehanizam voljne pažnje dok bazični oblici pažnje (nevoljna pažnja ili ascendentni/senzorni arousal) mogu biti očuvani ili čak pojačani.

Prema stavovima Pijažea, pojam predstavlja jednu formu ponašanja, a ne čulnosti i opažanja (Maćešić-Petrović, 2006). Imajući u vidu ovaj stav, veoma je značajno u školama za lako mentalno retardiranu decu stvoriti uslove za takve oblike ponašanja i aktivnosti koje vode razvoju i formiranju pojmova, a ne insistirati kruto na verbalnom izlaganju nastavnih sadržaja i nastavnim sredstvima koje su opažajne prirode.

Imajući u vidu značaj aktivnosti deteta u formiranju pojmova, dolazimo do opšte prihvaćene teze o igri kao centralnoj aktivnosti detinjstva i njenom izuzetnom značaju u dečjem intelektualnom razvoju (Maćešić-Petrović, 1997).

Koncept «nastave kroz igru» postavljen je problemima dece sa intelektualnom ometenošću koja su za klasično, apstraktno, intelektualno učenje ograničena i nezainteresovana, a u prvom redu neuspešna.

Značaj igre u nastavnom radu sa ovom decom ogleda se u činjenici na koju ukazuju kognitivne teorije da postoji povezanost između načina dečje igre i njihove inteligencije kao i u tome da je igrom moguće planski i organizovano delovati na razvoj mentalnih funkcija. S druge strane, atraktivni potencijali igre ogledaju se u mogućnostima korišćenja igre za aktiviranje dečjeg interesovanja i svođenja apstraktnih nastavnih sadržaja na konkretniji nivo koji je primereniji sposobnostima intelektualno ometene dece.

Imajući u vidu da brojne nastavne metode u svojoj osnovi sadrže različite vrste igara i dečjih aktivnosti, možemo zaključiti da bi primena savremenih pristupa i novih metoda u razvoju i formiranju matematičkih pojmova i sposobnosti delimično olakšala izvođenje i savlađivanje nastave matematike, kako učenicima tako i defektolozima.

Kvalitet ponašanja, ispitan u ovom istraživanju, bio je usmeren ka analizi socijalnog funkcionisanja dece sa intelektualnom ometenošću u uslovima edukacije i školske situacije.Ovaj nivo socijalnog funkcionisanja posmatran je kroz ponašanje dece u učionici, odnos prema autoritetu i saradnju sa vršnjacima i nastavnicima. Rezultati dobijeni procenom ponašanja distribuirani su u tri kategorije od kojih su prve dve obuhvatile poremećaje ponašanja i poremećaje pažnje uz odsustvo hiperaktivnosti a poslednja se odnosila na poremećaje ponašanja sa prisustvom hiperaktivnosti.Ova podela izvršena je u skladu sa najnovijom Klasifikacijom mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja Svetske Zdravstvene Organizacije što je determinisalo i prirodu tumačenja dobijenih rezultata.

Procena ponašanja, posmatrana kroz ponašanje u učionici i stav prema autoritetu, ukazuje da se poremećaji ponašanja javljaju u 11,2% ispitanog uzorka dok se skladno ponašanje sreće u 88,8% ispitane dece. Poremećaji uočeni u 11,2% ispitanika u učionici se odlikuju mrzovoljom, sklonostima ka svađi, razdražljivosti, preteranoj plačljivosti uz destruktivnost, naprasito, eksplozivno i nepredvidljivo ponašanje koje može da se odlikuje krađama i lažima. Stavovi prema autoritetu najčešće se kreću od pokornosti i preterane potrebe za pažnjom nastavnika i aktivnosti da se nastavniku ugodi do drskosti, bezobzirnosti, tvrdoglavosti i nemogućnosti saradnje sa ostalom decom u grupi.

Ovo nam praktično ukazuje da sa udaljavanjem deteta od porodične situacije i roditelja kao identifikacionih uzora, a sa otkrićem svoje samostalnosti tokom školovanja, dete napušta poznate obrasce poistovećivanja i ima teškoće u otkrivanju novih obrazaca koje bi im davali nastavnici. Oni su u stanju da opaze raznorodne oblike odnosa među ljudima koje sada ne mogu da centriraju oko identifikacionog uzora. Oni opažaju, ali se teže poistovećuju sa opaženim (Volkmar, 2007).

Poremećaji ponašanja sa poremećajima pažnje u uslovima edukacije i školske siutacije sreću se sa učestalošću od 16,9% dok je skladno ponašanje i funkcionisanje pažnje zapaženo kod 83,1% dece našeg uzorka. Poremećaji ponašanja, procenjeni u ovom delu istraživanja posmatrani su kroz kvalitet ponašanja i pažnje u učionici kao i učestvovanje u grupi i grupnim aktivnostima.

Ovi poremećaji, uočeni kod 16,9% ispitanika, odlikuju se nepažljivošću i pasivnošću. Najčešće se manifestuju kroz nizak nivo koordinacije pokreta, nepažljivost i kratkotrajnu pažnju kao i nemogućnost da se dovrše započete aktivnosti i sklonost ka sanjarenju tokom dnevnih aktivnosti. Karakteristike učestvovanja u grupnim aktivnostima ogledaju se u sklonosti ka lakoj povodljivosti od strane druge dece i odsustvu sposobnosti za predvođenjem grupe.

Posmatrajući ispitane karakteristike ponašanja u odnosu na školski uzrast (razred), što nam ukazuje na nivo zrelosti ličnosti deteta, zaključujemo da sa porastom nivoa edukacije opada broj ispitanika sa poremećajima pažnje i ponašanja, a raste broj ispitanika sa skladnim ponašanjem i pažnjom. To nam ukazuje da sa porastom školskog uzrasta dolazi do podizanja kvaliteta razvijenosti pažnje i ponašanja što je ovoj deci jedan od uslova uspešnijeg saznajnog postignuća.

Poremećaji ponašanja sa hiperaktivnošću učestalo se sreću u dece našeg uzorka (40,4%) dok je skladno ponašanje bez hiperaktivnosti prisutno u više od polovine ispitanika (59,6%). Ponašanje u učionici hiperaktivne dece odlikuje se izraženim motornim nemirom, galamom i ometanjem druge dece tokom trajanja časa kao i razdaržljivošću i impulsivnošću. Učestvovanje u grupi determinisano je zadirkivanjem druge dece i ometanjem njihovih individualnih ili grupnih aktivnosti.

Komparacijom dobijenih rezultata u odnosu na školski uzrast ispitanika otkrivamo da porast poremećaja ponašanja sa hiperkinetičnošću ide do IV razreda, a naglo opada u V razredu. To je period i naglog pada učestalosti poremećaja pažnje. To nas navodi na zaključak da se u istom vremenskom razdoblju dete menja u ponašanju uporedo sa višim nivoom razvoja pažnje što mu omogućava skladnije ovladavanje vlastitim pokretima i telom, kao bitnim segmentima socijalnog funkcionisanja i interakcije sa okolinom.

Kao zaključak možemo istaći zapažanje da se ponašanje dece na starijim uzrastima pogoršava u odnosu na zahteve škole i disciplinu na času, ali je klinički posmatrano to ponašanje sazrelo. To potvrđuje činjenica da se ponašanje ove dece manje manifestuje kao puka hiperkinetičnost koja se svrstava u kategoriju poremećaja, a više je determinisano neuklopljenošću u zahteve školske situacije.

Prema rezultatima statističke analize možemo zaključiti da je poremećaj ponašanja, koji se karakteriše poremećajem pažnje uz odsustvo hiperaktivnosti, u korelaciji sa izrazitim smetnjama vizuo-spacijalne gnozije, motornim teškoćama i problemima verbalno/konceptualnog funkcionisanja i obrnuto - skladno ponašanje korelira sa skladnim razvojem i skladnim funkcionisanjem ispitanih kognitivnih i praksičkih sposobnosti (Maćešić-Petrović, 2006).

To praktično znači, da u situaciji u kojoj dete s lakom intelektualnom ometenošću svojom percepcijom, motornom i verbalnom aktivnošću kao i na konceptualnom nivou nije u stanju da odgovori zahtevima školske situacije javlja se nepažljivost, povlačenje i pasivnost. Time je ukazano na činjenicu da je poremećaj ponašanja problem pretežno praktognostičke i motorne organizovanosti ličnosti intelektualno ometenog deteta, preko kojih ono deluje na emocionalne odnose i motivacione procese.

Kod *intelektualne ometenosti*(različitog etiološkog porekla i različitog stepena) hiperkinetsko ponašanje može biti prisutno u različitom stepenu. Zna se da deca sa dubokom intelektualnom ometenošću (IQ manji od 50) imaju izražene probleme hiperaktivnosti i pažnje (često sa stereotipijama) i upravo iz tog razloga je u

ICD-10 i izdvojena kategorija Hiperkinetički poremećaj udružen sa mentalnom retardacijom i stereotipnim pokretima kao posebna kategorija u sklopu Pervazivnih razvojnih poremećaja (Rushton et al., 2004).

Ovi podaci ukazuju da rehabilitacioni postupak poremećaja ponašanja dece sa lakom intelektualnom ometenošću, treba usmeriti ka motornim i konstruktivno-praksičkim funkcijama koje detetu čine jasnijim opažaj i sheme kinsetetičke aktivnosti što bitno deluje na motivaciju i način odnosa ličnosti prema realitetu.

Planiranje i programiranje vaspitno-obrazovnog rada sa decom ometenog razvoja predstavlja složen postupak koji je determinisan definisanjem i prilagođavanjem nastavnih sadržaja razvojnim karakteristikama i mogućnostima dece obuhvaćene nastavnim procesom. Stoga je u planiranju tretmana i rehabilitacije dece sa smetnjama ponašanja i-ili pažnje potrebno primeniti savremeni multimodal orinted approach ili multi modalno orijenetisani pristup ka ličnosti deteta sa ovim smetnjama.

Kompleksan, sveprožimajući, hronični poremećaj kao što je ADHD, koji ima svoju dinamiku kroz vreme, zahteva i *kompleksan timski, multidisciplinarni, multimodalni terapijski pristup.* Pristup u kome će jasno biti postavljeni ciljevi, određeni zadaci i napravljen individualizovan terapijski pristup u kome svako zna svoje zadatke i svako ima svoj deo odgovornosti. Pristup koji uključuje lekara specijalistu, psihologa, specijalnog pedagoga ali i roditelje, učitelje, dete. Treba naglasiti značaj uključivanja u terapiju (sem deteta) njegove najbliže okoline (roditelji, škola). Od detetove okoline se očekuje prepoznavanje problema i pružanje neophodne pomoći detetu u njegovom prevazilaženju svakodnevnih problema (Goldsman et al., 1998; Rushton et al., 2004).

Terapijski pristup lečenju ADHD je sveobuhvatan i podrazumeva mnogo više od isključivo medicinskog pristupa – to su i psihološke, i edukativne i socijalne intervencije.Integrativni terapijski pristup pretpostavlja:

- timski pristup i uključivanje profesionalaca ali i neprofesionalaca (roditelji, nastavnici)
- multimodalni tretman (koji predstavlja starategiju kombinovanja terapijskih pristupa)
- korišćenje komplementarnih tretmana (edukacija, psihosocijalne intervencije)
- individualno prilagođen program tretmana
- prilagođenost tretmana razvojnim potrebama deteta (fleksibilnost programa kroz vreme)

Kao multimodalni pristup u terapiji ADHD smatra se da je najbolja (i daje u terapijskim smernicama) *kombinacija farmakoterapije (psihostimulansi) i bihejvioralnih intervencija.*

Kombinovanje medikamentne i bihejvioralne terapije ima prednosti u smislu: bolje kontrole agresivnog ponašanja u kući, poboljšanja celokupnog osećaja zadovoljstva kod roditelja i "normalizacije"(redukovanje problema na nivo koji se procenjuje kao više nego minoran). Primarni benefit od kombinovane terapije je pokazan pre svega kod dece koja, pored ADHD imaju i emocionalne probleme (Loney, 1992; Scahchar et al., 1993, 1997).

Terapijski okvir

Terapija deteta sa ADHD se sprovodi u ambulantno/poliklinčkim uslovima pod kontrolom lekara specijaliste, ali i čitavog tima i u saradnji sa roditeljima/ nastavnicima. Hospitalni tretman se može primeniti u slučajevima izraženih neželjenih dejstava medikamenata ili kada komorbidno stanje zahteva hospitalni tretman (Wilens et al., 2003).

LITERATURA

1. Andres Martin-Fred R.Volkmar: Lewis's Child and Adolescent Psychiatry, A Comprehensive Textbook, Wolters Kluver/ Lippincot Williams & Wilkins 2007; Philadelphia,USA
2. Biederman J, Faraone S.V., Keenan K, Knee D, Tsuang M.F.: Family-genetic and psychosocial risk factors in DSM-in attention deficit disorder. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 1990; 29(4): 526-533.
3. Committee on Quality Improvement,Subcomommitee on Attention-Deficite Hyperactivity Disorder: Clinical Practice Guideline:Diagnosis and Evaluation of the Child with Attention-Deficite/Hyperactivity Disorder,Pediatrics 2000.; 105;1158-1170.
4. ConnersC K.: Clinical use of rating scales in diagnosis and tretament of Attention-deficit/hyperactivity disorder,. Pediatric Clinics of North America, 199, 46(5), 857-870.
5. Diagnosis and tretament of attention deficit hyperactivity disorder. National Institute of Health Consensus Development Conference, Washington, DC Nov 16-18, 1998.
6. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition. DSM-IV. American Psychiatric Association. Washington, DC 1994.
7. Faraone S.V., Biederman J.: Neurobiology of attention-deficit hyperactivity disorder. Biological Psychiatry, 1998; 44; 951-958.
8. Goldsman et al.: Diagnosis and tretmant of attention-deficit/hyperactivity disorder in children and adolescents. JAMA 1998, 279, 1100-1107.
9. ICD-10 Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja; Klinički opisi i dijagnostička upustva. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1992.
10. Loney J, Milich R.: Hyperactivity, inattention and aggression in clinical practice. In: Wolarich M, Routh DK eds. Advances in Development and behavioral Pediatrics.3rd ed. Greenwich CT JAI press, 1982.113-147
11. Maćešić-Petrović, D. : Nastava i saznajne specifičnosti dece s lakom mentalnom retardacijom, Defektološki fakultet i CIDD, Beograd, 2006.
12. Maćešić-Petrović,D. (1997): Prognostička vrednost razvoja kognitivnih i praksičkih sposobnosti kao kriterijuma uspešnog tretmana lako mentalno retardirane dece, Doktorska disertacija, Defektološki fakultet, Beograd.
13. Nationale Institute for Health and Clinical Excellence: Methylphenidate, atomoxetine and dexamfetamine for attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) in children and adolescents, Review of Technology Appraisal13, NIHM London 2006.

14. Rushton J.L., Fant E. K., Clark J.S.:Use of Practice Gudelines in the Primary Care of Children With Attention-Deficite/Hyperactivity Disorder,Pediatrics 2004; 114;23-28
15. Schachar R, Tannock R, Cunningham C, et al: Behavioral, situational, and temporal effects of treatment of ADHD with methylphenidate. J Am Acad Child Adolesc Psychiatry 1997,36:754-763,
16. Schachar R, Tannock R: Childhood hyperactivity and psychostimulants: A review of extended treatment studies. J Child Adolesc Psychopharmacol 3:81-97, 1993
17. Schachar, R. & Tannock, R. (2002) Syndromes of hyperactivity and attention deficit. In Child and Adolescent Psychiatry (4th edn) (eds M. Rutter & E. Taylor), pp. 399 -418. Oxford: Blackwell.
18. Shaffer D, Fisher P, Dulcan MK et al.: The NIMH diagnostic interview. J Am Acad Child Adolesc Psychiatry, 1996, 35:865-77.
19. Subcommitee on Attention-Deficite Hyperactivity Disorder and committee on Quality Improvement: Clinical Practice Guideline:Treatment of the School-Aged Child With Attention-Deficite Hyperactivity Disorder, Pediatrics 2001.;108;1033-1044
20. The MTA Cooperative Group. A 14-month randomized clinical trial of treatment strategies for attention-deficit hyperactivity disorder (ADHD). Archives of General Psychiatry, 1999;56:1073-1086.
21. Wigal S.B. et al.: Reliability and validity of the SKAMP rating scale in labaratory school setting. Psychopharmacol Bull 1998, 34, 47-53.
22. Wilens T.C., Faraone, S.V., Biederman J.: Gunawardene S. Does stimulant therapy of attention-deficit/hyperactivity disorder beget later substance abuse? A meta-analytic review of the literature. Pediatrics, 2003, 111:1:179-185,

ATTITUDE AND EMOTIONAL FUNCTIONING OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITY

Dragana Maćešić-Petrović
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

In this study, it is treated the problem of social and emotional functioning of the children with a mild intellectual disability in conditions of their standard educational situation. 124 respondents are being covered, those with a mild intellectual disability of both sexes aging from 8 to 13.5 attending the primary schools in Belgrade. For the assessment of behavior, it has been applied the Conner's behavior assessment scale (Conner's, K, 1969, 1999), which offers a comprehension of the most frequent types of emotional and behavioral disturbances at children with different development disabilities. The results show the presence of various types of social and emotional disturbances and disabilities that need an application of a multimodal oriented approach as a basis for treatment and resolving of problems in this population.

Key words: attitude/behavior, emotional functioning, intellectual disability, multimodal oriented treatment.

POREMEĆAJ PONAŠANJA I PROBLEMI U ŠKOLOVANJU DECE SA TEŠKOĆAMA U MENTALNOM RAZVOJU

Marina Ivković, Ljiljna Veljković
OŠ "Miloje Pavlović", Beograd

Škola predstavljaja važan instrument socijalizacije. Sigurno je da i problemi u školovanju imaju važnu ulogu u ispoljavanju poremećaja ponašanja. Poremećaji ponašanja se mogu javiti i kod osoba sa intelektualnom ometenošću.

Stoga je predmet ovog rada je upravo ispitivanje povezanosti poremećaja u ponašanju sa problemima u školovanju kod dece sa intelektualnom ometenošću.

Rad ima za cilj da sagledavanje povezanosti između učestalosti i pojavnih oblika poremećaja ponašanja učenika sa lakom intelektualnom ometenošću i problema u školovanju.

Osnovna hipoteza istraživanja je da problemi u školovanju, kao sto su: loš školski uspeh, velik broj neopravdanih izostanaka i neučestvovanje u vannstavnim aktivnostima stoje u vezi sa pojavom antisocijalnog ponašanja kod učenika sa sa lakom intelektualnom ometenošću.

Rezultati iztraživanja govore o tome da pomenute varijabli nisu u korelaciji sa antisocijalnim ponašanjem u specijalnoj školi.

Ključne reči: laka intelektualna ometenost, poremećiji ponašanja, problemi u školovanju, specijalna škola

INTELEKTUALNA OMETENOST

ICD-10 klasifikacija mentalnu retardaciju (u daljem tekstu: intelektualna ometenost, IO) ne definiše kao bolest, već kao stanje zaustavljenog ili nepotpunog psihičkog razvoja, koje se naročito karakteriše oštećenjem onih sposobnosti koje se pojavljuju tokom razvojnog perioda i koje doprinose opštem nivou inteligencije (kognitivne, govorne, motorne i socijalne sposobnosti). Intelektualna ometenost može da se javi izolovano, ili zajedno sa drugim prihičkim ili fizičkim poremećajima. Postoji veliki broj faktora koji mogu da uslove nastanak intelektualne ometenosti, i na koji se u najvećem broju slučajeva ne može uticati.

Postoje različiti pristupi klasifikovanju intelektualne ometenosti. Iz didaktičkih razloga najprihvatljivija je klasifikacija na osnovu dostignutog nivoa inteligencije (IQ). Ova klasifikacija intelektualnu ometenost deli na:

1. Laka IO (IQ se nalazi u okvirima 50-69). Ove osobe nauče da govore sa zakašnjenjem. Većina uspeva da u potpunosti brine o sebi i nezavisna je u praktičnim domaćim poslovima. Glavne teškoće se ispoljavaju u školova-

nju. Mnoge odrasle osobe sa LIO će biti u stanju da rade, ostvaruju dobre socijalne odnose i doprinose društvu. Ova grupa čini 85% populacije IO.

2. Umerena IO (IQ se nalazi u okvirima OD 35-49). Obično postoje neoznačena razvojna kašnjena, ipak većina može da razvije izvestan stepen nezvisnosti u staranju o sebi. Mogu da se osposobe za obavljanje jednostavnih praktičnih poslova. Retko ostvaruju potpuno samostalan život u odraslom dobu, a nekima je potreban stalan nadzor. UIO čini 10% populacije IO.
3. Teška IO (IQ se nalazi u okvirima 20-34). Ovim osobama je najčešće potrebna stalna pomoć i podška, jer nisu sposobni za samostalan život. TIO čine 3% ukupne populacije IO.
4. Duboka IO (IQ se nalazi ispod 20). Kod ovih osoba postoji mala mogućnost za staranje o sebi, i potrebna im je stalna pomoć i podška, jer nisu sposobni za samostalan život. Većina njih je nepokretna, ili veoma ograničeno pokrena, inkontinenta, sposobna za veoma rudimentarne forme neverbalne komunikcije.
5. Druga IO-je kategorija koja se upotrebljava samo kad je procena stepena intelektualnog funkcionisanja teška ili nemoguća (zbog udruženih senzornih ili telesnih oštećenja)
6. Neoznačena IO

Opšte je prihvaćen stav da je prevalencija IO u populaciji 3%. Međutim novija istraživanja ukazuju da je ona oko 1%. Učestalost javljanja IO zavisi od uzrasta ispitivane populacije. Relativno je niska na predškolskom nivou, i iznosi 1%, jer se tada obično prepoznaju teži oblici. Prevalencija na školskom uzrastu je veća, i iznosi 3%, što je posledica proveravanja znanja i sposobnosti prilikom upisa u školu i tokom školovanja.U odraslom životnom dobu, prevalencija se ponovo vraća na 1%, što dokazuje da se veći broj odraslih osoba dosta dobro adaptira, i na taj način izbegne potrebu za specijalnom medicinskom i obrazovnom brigom.

ŠKOLOVANJE UČENIKA SA INELEKTUALNOM OMETENOŠĆU

U našoj zemlji se obrazuju samo lako intelektualno ometena deca. Školovanje za teže oblike ometenosti kod nas nije predviđeno. LIO se najčešće otkriva prilikom upisa dece u školu (pokazuju problem za čitanjem, pisanjem, računanjem, i zahtevaju više individualnog pristupa, sporiji tempo u savlađivanju gradiva), što je u uslovima redovnog školovanja obično nemoguće. Zbog toga se obično pokereće postupak za razvrstavanje dece i upućivanje u specijalnu školu (8 razreda uz mogućnost nastavka i srednje skole u okviru koje se osposobe za određene zanate).

Prema našim važećim propisima, roditelji nisu obavezni da prihvate mišljenje Komisije za razvrstavanje, te mogu zahtevati da njihovo intelektualno ometeno dete pohađa redovnu školu. Takva odluka roditelja predstavlja dodatni emocionalni problem za dete, praćen neprestanim doživljajem sopstvene neuspešnosti, što čini podlogu za nastanak ozbiljnih psihijatrijskih poremećaja.

Većina onih koji pripadaju višim nivoima lake IO mogu se potencijalno osposobiti za poslove u kojima se traže više prakične nego akademske sposobnosti, uključujući nekvalifikovane ili polukvalifikovane manuelne poslove.

Osnovna škola „Miloje Pavlović“ osnovana je 1973.g. U školi se obezbeđuje vaspitanje i obrazovanje lako intelektualno ometene dece na osnovno školskom uzrastu sa područija SO Čukarice, Rakovice i Barajeva. U školi ima 19 odeljenja i četiri grupe produženog boravka. Pored vaspitno obrazovnog rada i vannastavnih aktivnosti, u školi postoje i oblici individualnog tretmana učenika koji sprovode stručni saradnici i saradnici u nastavi, a sve u cilju korekcije nedostataka, poremećaja, integrcije učenika u širu socijalnu sredinu, i stvaranje uslova za naredno profesionalno osposobljavanje. Našu školu pohađaju i učenici romske nacionalnosti, čiji razvoj permanentno pratimo tokom školovanja, i koji zaista imaju potrebu za specijalnim školstvom.

INTELEKTUALNA OMETENOST I POREMEĆAJI PONAŠANJA

Poremećaji ponašanja se mogu javiti i kod osoba sa intelektualnom ometenoću, a procene njihove učestalosti variraju, u zavisnosti od karakteristika uzorka, prihvaćene definicije problema i primene metodologije. Smatra se da problemi u ponašanju mogu varirati u odnosu na uzrast, inteligenciju, pol, kao i da se mogu javljati u klasterima ponašanja.

Poremećaje ponašanja odlikuje ponavljano ili trajno prisustvo obrazaca antisocijalnog, asocijalnog, agresivnog i izazivačkog ponašanja. Antisocijalno ponašanje je ponašanje koje je protivdruštveno, društveno neprihvatljivo u sukobu sa normama društva. Asocijalno ponašanje podrazumeva oblike ponašanja koji su suprostavljeni opšteprihvaćenim moralnim normama, ali nisu pravno inkriminisani i sankcionisani.

Postoji dosta istraživanja koja otkrivaju niži IQ, slabije razvijene egzekutivne funkcije, teškoće u procesovanju socijalnih informacija, kašnjenje u razvoju govora kod dece sa poremećajima ponašanja.

Niža inteligencija može da utiče, posredno, na pojavu poremećaja ponašanja, jer se ove osobe teže soijalno prilogođavaju, teže uče, pre napuštaju školu, i slabije uspevaju u poslu. Ranija istraživanja pokazivala su da su 50% pa čak i 75% maloletnih prestupnika upravo lako intelektualno ometeni. (Djorđević, 1982). Osobe sa LIO su sugestibilnije nego osobe prosečne inteligencije. Manje su kritični, mogu lako da potpadnu pod uticaj drugih, posebno ako su im jedini prijatelji osobe sa poremećajem ponašanja. Maloletni, LIO prestupnici su emocionalno nezrele osobe, sa nemogućnošću da kontrolišu svoje emocije i ponašanje, u odnosu na socijalne zahteve.

Ispitivanjem maloletnih delinkvenata na klinici za mentalno zdravlje Šuster i Gugenhajm dolaze do zaključka da je intelektualno funkcionisanje trećine ispitanika u granicama lake intelektualne ometenosti. Granični nivo inteligencije registrovan je kod svakog trećeg ispitanika (Glumbić N, Žunić-Pavlović V,2003).

Istraživanje maloletnih delinkvenata u ustanovama za resocijalizaciju maloletnika u Srbiji, tačnije vaspitnim ustanovama u Beogradu, Knjaževcu i Nišu i Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu (Ilić Z, Žunić V, 2001.) došlo se do zaključka da je pored delinkventnog ponašanja, najčešće prisutna laka intelektualna ometenost, prosečno 66,22% .

POREMEĆAJI PONAŠANJA I PROBLEMI U ŠKOLOVANJU

Škola je institucija u kojoj se odvijaju najvažniji obrazovni i vaspitni procesi socijalizacije ličnosti i osposobljavanja za odgovarajuće radne i društvene funkcije.

Školsko doba prožeto je normativnim razvojnim krizama - krizama odrastanja, nastajanjem promena u ličnosti i ponašanju, koje mogu dovesti do otežanog ili poremećenog funkcionisanja u porodičnoj, školskoj i užoj socijalnoj sredini. Za izvestan broj učenika ovi problemi su teško premostivi, bez pomoći i podrške odraslih.

U literatuti se ukazuje na vezu poremećaja ponašanja i problema u školovanju (školski neuspeh, izostajanje iz škole, napuštanje škole, neučestvovanje u školskim aktivnostima...). Pristupi u tumačenju ove veze su različiti. Pojedini stručnjaci smatraju da poremećaji ponašanja dovode do problema u školovanju, drugi pak, da problemi u školovanju dovode do poremećaja ponašanja, ili da oba fenomena nastaju pod uticajem drugih faktora. Na osnovu istraživanja faktora koji svojim prisustvom povećavaju verovatnoću nastajanja različitih oblika poremećaja ponašanja, a koji se odnose na školovanje, izdvojena su tri ključna. To su: školski neuspeh, antisocijalno ponašanje u školi i izbegavanje nastave. (Žunić-Pavlović V., Pavlović M., 2008.)

Uticaj školskog uspeha na nastanak i održavanje poremećaja ponašanja zauzima važno mesto u literaturi. Neki savremeni autori školski neuspeh smatraju prediktorom kasnijeg delinkventnog ponašanja, dok pojedini autori smatraju da školski neuspeh ima ulogu posrednika između deficita kognitivnih sposobnosti i poremećaja ponašanja. Slabije razvijene kognitivne sposobnosti utiču na pojavu školskog neuspeha i redukovanje vezivanja za školu, a to dalje vodi ispoljavanju poremećaja ponašanja.

Zajedno sa školskim neuspehom vrlo često se javlja nedovoljna posvećenost učenika školi i školskim obavezama. Ona se ispoljava kroz nedovoljno zalaganje dece na časovima i često neopravdano izostajanje sa školskih časova. Reč je o faktoru koji je takođe povezan sa javljanjem, razvijanjem ili održavanjem poremećaja ponašanja. Nedovoljna posvećenost učenika školi i školskim obavezama se, između ostalog, smatra posledicom slabog vezivanja mladih za školu, nepostojanja jasnih pravila ponašanja i nedoslednog pridržavanja postojećih pravila od strane nastavnika. (Žunić-Pavlović V, Popović-Ćitić B, 2003)

Sigurno je da problemi u školovanju imaju važnu ulogu u ispoljavanju poremećaja ponašanja. Predmet ovog rada je ispitivanje povezanosti poremećaja ponašanja sa problemima u školovanju kod dece sa intelektualnom ometenošću.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je sagledavanje povezanosti između učestalosti i pojavnih oblika poremećaja ponašanja učenika sa lakom intelektualnom ometenošću i problema u školovanju.

Hipoteze:

- Da je loš školski uspeh u vezi sa postojanjem oblika antisocijalnog ponašanja;
- Da učenici koji ne izostaju neopravdano sa nastave ne manifestuju neki od oblika antisocijalnog ponašanja;
- Da učenici koji ne učeštvuju u vannastavnim aktivnostima razvijaju oblike antisocijalnog ponašanja;

Metoda ispitivanja:

- upitnik Skale za procenu socijalnog ponašanja u školi.

Uzorak:

Ukupan uzorak čini 56 učenika i to 30 dečaka (53,6%) i 26 devojčica (45,4%) iz OŠ"Miloje Pavlović". Podaci su prikupljeni za osam učenika iz svakog razreda – od drugog do osmog.

Postupak ispitivanja

Postupak ispitivanja je bio upitnik Skale za procenu socijalnog ponašanja u školi. Procena se zasnivala na osnovu zapažanja 8 nastavnika o ponašanju učenika u protekla 3 meseca. Svaki ajtem u upitniku je bio ocenjen. Ispitivanje je sprovedeno u toku aprila 2009. u OŠ"Milje Pavlović".

Instrument

Skala za procenu socijalnog ponašanja u školi (School Social Behavior Scale) je insrument za procenu ponašanja. Koristi se u proceni socijalne kompetencije i antisocijalnog ponašanja dece i omladine uzrata 5-18g. Procenu vrše nastavnici u školi i drugi stručnjaci (pedagog, psiholog...).

Skala se sastoji od 64 ajtema podeljenih u dve skale: Skala socijalne kompetencije i Skala antisocijalnog ponašanja.

Skala socijalne kompetencije uključuje ajteme koji opisuju pozitivne socijalne veštine i ponašanja koja karakterišu dobro prilagođene učenike. Skala socijalne kompetencije pokriva tri obasti, tj.sastoji se od tri podskale:odnosi sa vršnjacima (Perr Relations), podskala samousmeravanje (Self-Menagment Compilance) i podskalu akademsko ponašanje(Academic Behavior) .

Skala antisocijalnog ponašanja pokriva najčešće socijalno – bihevioralne probleme i kombinuje otkrivene i prikrivene oblika antisocijalnog ponašanja. Ova skala sadrži tri podskale: hostilno/iritirajuće ponašanje (Hostil/Irritable), antisocijalno/agresivno ponašanje (Antisocial/Aggressive), Prkosno/disruptivno (Defaint/Disruptive).

Ocenjivanje se vrši na petostepenoj skali na kojoj se odgovori rangiraju od 1 do 5. Na osnovu procene identifikuju se pojedinačna deca na koju treba usmeriti aktivnosti prevencije i tretmana. Za potrebe ovog istraživanja korišćena je Skala antisocijalnog ponašanja.

Skala antisocijalnog ponašanja ima 3 nivoa: prosečan, rizični i visokorizični nivo:

Prosečan nivo -ovi učenici ne ispoljavaju ili ispoljavaju malo problematičnog ponašanja i obično ne zahtevaju dodatnu procenu i intervencije.

Rizični nivo – kod ovih učenika postoji mogućnost da se mogu razviti obrasci antisocijalnog ponašanja koji mogu zahtevati neku vrstu preventivnog delovanja.

Visokorizični nivo – ovi učenici imaju znatne probleme u socijalnom prilagođavanju na školsku sredinu. Takođe, moguće je da kod njih postoje poremećaji ponašanja ili različiti tipovi delinkventnog ponašanja.

Obrada podataka:

Metode deskriptivne statistike.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U ovom delu rada su prikazani rezultati koji se odnose na postojanje antisocijalnog ponašanja kod lako intelektualno ometenih učenika. Prikazani su i rezultati povezanosti sledećih faktora: loš školski uspeh, nedovoljna posvećenost školi i školskim obavezama (odnosno neopravdano izostajanje sa nastave i neučestvovanje u vannastavnim aktivnostima) sa postojanjem antisocijalnog ponašanja.

Tabela 1. Nivo antisocijalnog ponašanja učenika

Nivo	**Hostilno-iritirajuće**		**Antisocijalno-agresivno**		**Prkosno-disruptivno**		**Antisocijalno ponašanje**	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Prosečan	41	73,2	40	71,4	41	73,2	42	75,0
Rizičan	10	11,9	12	21,4	12	21,4	11	19,6
Visokorizičan	5	8,9	4	7,1	3	5,4	3	5,4
Ukupno	56	100,0	56	100,0	56	100,0	56	100,0

Tabela 1. predstavlja dostignut *nivo antisocijalnog ponašanja* ispitivanih učenika. Rezultati pokazuju da je najveći procenat učenika, njih 42 ili 75%, koji imaju prosečan skor na skali antiocijalnog ponašanja, tj. ne ispoljavaju problematično ponašanje i ne zahtevaju dodatne procene i intervencije.

Podskala hostilnog-iritirajućeg ponašanja opisuje sva ona ponašanja koja se smatraju iritirajućim, egocentričnim i neprijatnim, pa mogu proizvesti odbacijavanje od strane vršnjaka (Krivi druge za svoje probleme, okrutan je prema drugima, ima „kratak fitilj"...). Na ovoj podskali najveći je procenat učenika koji imaju prosečan skor, tj.ne ispoljavaju ovu vrstu ponašanja, njih 41 ili 73,2%, zatim onih koji mogu razviti neke od oblika hostilnog ponašanja, tj.čiji je skor na nivou rizika, njih 10 tj. 11,9%. Učenika kod kojih postoje hostilna ponašanja, koji su u tabeli prikazani kao visokoričični je 5 tj. 8,9%.

Podskala antisocijalnog-agresivnog ponašanja obuhata otkrivena i prikrivena ponašanja kojima se krše školska pravila ili se zastrašuju ili povredjuju druge osobe (upada u tuču, uništava školsku imovinu, fizički je agresivan...). Na ovoj podskali najveći je procenat učenika koji imaju prosečan skor, tj.ne ispoljavaju

ovu vrstu ponašanja, njih 40 tj. 71,4%, zatim onih koji mogu razviti neke od oblika agresivnog ponašanja, tj.čiji je skor na nivou rizika, njih 12, tj.21,4 %. Učenika kod kojih postoje agresivna i antisocijalna ponašanja, koji su u tabeli prikazani kao visokoričični, je 4 tj. 7,1%.

Podskala prkosnog-disruptivnog ponašanja se odnosi na ponašanja kojima se ometaju školske aktivnosti i postavljaju neadekvatni zahtevi pred druge (teško ga je kontrolisati, reaguje impulsivno bez razmišnjanja, zahteva pomoć od drugih učenika...). Na ovoj podskali najveći je procenat učenika koji imaju prosečan skor, tj. ne ispoljavaju ovu vrstu ponašanja, njih 41 tj. 73,2%; zatim onih koji mogu razviti neke od oblika prkosnog-disruptivnog ponašanja, tj.čiji je skor na nivou rizika, njih 12, tj. 21,4%. Učenika kod kojih postoje prkosna-disruptivna ponašanja, koji su u tabeli prikazani kao visokoričični, je 3 tj. 5,4%.

Iz prikazanih rezultata se vidi da 11 učenika, tj. 19,6% mogu razviti neke od oblika antisocijalnog ponašanja, tj. čiji je skor na nivou rizika. Ove učenike treba pažljivo ispitati, i sprovesti neku vrstu preventivnog delovanja. Učenika kod kojih postoje antisocijalna ponašanja, koji su u tabeli prikazani kao visokoričični, ima 3 tj. 5,4%. Ove učenike treba dodatno ispitati da bi se utvrdile potrebe za specijalno dizajniranim edukativnim programima i intervencijama kojima bi se redukovali postojeći problemi i prevenirali ozbiljniji problemi u budućnosti.

Tabela 2. Nivo antisocijalnog ponašanja učenika i školski uspeh učenika

Školski uspeh	**Prosečan**		**Rizičan**		**Visokorizičan**		**Ukupno**	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Odličan	20	90,9	2	9,1	0	0	22	100,0
Vrlodobar	10	62,5	6	37,5	0	0	16	100,0
Dobar	7	58,3	3	25,0	2	16,7	12	100,0
Dovoljan	4	80,0	0	0	1	20,0	5	100,0
Nedovoljan	1	100,0	0	0	0	0	1	100,0

Tabela 2. predstavlja vezu između nivoa antisocijalnog ponašanja učenika i školskog uspeha učenika.

Iz predstavljenih rezultata se vidi da je najveći procenat učenika koji imaju odličan školski uspeh, njih 22, a od tog broja njih 20, tj. 90,09% ima prosečan nivo antisocijalnog ponašanja. Na rizičnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 2 učenika sa odličnim uspehom, tj. 9,1%.

Vrlo dobrih učenika ima 16, a od tog broja njih 10, tj. 62,5% ima prosečan nivo antisocijalnog ponašanja. Na rizičnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 6 učenika sa vrlo dobrim uspehom, tj 37,5%.

Dobrih učenika ima 12, a od tog broja njih 7, tj. 58,3% ima prosečan nivo antisocijalnog ponašanja. Na rizičnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 3 učenika sa dobrim uspehom tj. 25%. Na visokorizičnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 2 učenika sa dobrim uspehom tj. 16,7%.

Dovoljnih učenika ima 5, a od tog broja njih 4,tj. 80% ima prosečan nivo antisocijalnog ponašanja. Na visokorizičnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 1 učenik,tj. 20%.

Nedovoljnih učenika ima 1, i on ima prosečan nivo antisocijalnog ponašanja.

Ispitivanih učenika koji imaju loša postignuća u školskom uspehu ima 6, tj. 10,7%, a od tog broja 1,8 % ima razvijene oblike antisocijalnog ponašanja. Ovim podatkom početna hipoteza našeg istraživanja nije dokazana. Školski uspeh korelira sa antisocijalnim ponašanjem u 1,8% slučajeva, što nije statistički značajno.

Tabela 3. Nivo antisocijalnog ponašanja učenika i broj izostanaka

Broj izostanaka	**Prosečan**		**Rizičan**		**Visokorizičan**		**Ukupno**	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Nema izostanaka	35	79,5	9	20,5	0	0	44	100,0
Do 20 izostanaka	5	83,3	0	0	1	16,7	6	100,0
20-50 izostanaka	0	0	1	100,0	0	0	1	100,0
Više od 50 izostanaka	2	40,0	1	20,0	2	40,0	5	100,0

Tabela 3. predstavlja vezu između nivoa antisocijalnog ponašanja učenika i broja neopravdanih izostanaka učenika.

Iz predstavljenih rezultata se vidi da je najveći procenat učenika koji nemaju izostanke, njih 44 a od tog broja njih 35,tj. 79,5 % ima prosečan nivo antisocijalnog ponašanja. Na rizičnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 9, tj. 20,5% učenika bez izostanaka.

Učenika koji su napravili do 20 nepravdanih izostanaka ima 6, a od toga se na prosečnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 5, tj 83,3%, učenika bez izostanaka, i 1 učenik na visokorizičnom nivou.

Učenika koji su napravili između 20 i 50 nepravdanih izostanaka ima 1, čiji je nivo antisocijalnog ponašanja ocenjen kao rizičan.

Više od 50 neopravdanih izostaka ima 5 učenika, a od toga se na prosečnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 2,tj. 40%, učenika, 1 tj. 20% učenik ima rizičan nivo, i 2 tj . 40% učenika visokorizičan nivo antisocijalnog ponašanja.

Početna hipoteza našeg istraživanja da učenici koji ne izostaju neopravdano sa nastave ne manifestuju neki od oblika antisocijalnog ponašanja je potvrđena.

Tabela 4. Nivo antisocijalnog ponašanja učenika
i učešće u vannastavnim aktivnostima

Vannastavne aktivnosti	Prosečan		**Rizičan**		**Visokorizičan**		**Ukupno**	
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%
Učestvuje	36	78,3	9	19,6	1	2,2	46	100,0
Ne učestvuje	6	60,0	2	20,0	2	20,0	10	100,0

Tabela 4. predstavlja vezu između nivoa antisocijalnog ponašanja učenika i učešća u vannastavnim aktivnostima.

Iz predstavljenih rezultata se vidi da je najveći procenat učenika koji učestvuje u vannastavnim aktivnostima, njih 46, a od tog broja njih 36, tj.78,3 % ima prosečan nivo antisocijalnog ponašanja. Na rizičnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 9, tj. 19,6% učenika koji učestvuju u vannastavnim aktivnostma, dok je na visokorizičnom nivou 1 učenik.

Učenika koji ne učestvuju u vannastavnim aktivnostima u školi ima 10, a od tog broja njih 6, tj. 60% ima prosečan nivo antisocijalnog ponašanja. Na rizičnom nivou antisocijalnog ponašanja nalazi se 2, tj. 20% učenika koji ne učestvuju u vannastavnim aktivnostma, dok je na visokorizičnom nivou 2 učenika, tj. 20%.

Početna hipoteza našeg istraživanja nije dokazana, pa ovakve rezultale objašnjavamo činjenicom da se u uslovima specijalnog školstva pridaje podjednak značaj nastavnim i vannastavnim aktivnostima, tako da vannastane aktivnosti imaju obavezan karakter.

ZAKLJUČAK

Iz prikazanih rezultata se vidi da 19,6% ispitivanih učenika mogu razviti neke od oblika antisocijalnog ponašanja. Učenika kod kojih postoje antisocijalna ponašanja, koji ima 3 tj. 5,4%.

Učenika kod kojih postoje hostilna ponašanja je 5.tj. 8,9%, zatim, učenika kod kojih postoje agresivna i antisocijalna ponašanja, je 4 tj. 7,1% i 3 učenika tj. 5,4% kod kojih postoje prkosna-disruptivna ponašanja.

Najveći procenat ispitivanih učenika ima odličan školski uspeh, nema neopravdane izostanke, i učestvuje u vannastavnim aktivnostima u našoj školi.

Učenika koji imaju loša postignuća u školskom uspehu ima 6, tj. 10,7%, a od tog broja 1,8 % ima razvijene oblike antisocijalnog ponašanja. Učenika koji imaju više od 20 neopravdanih izostanaka ima 12, tj. 21,4% a od tog broja 5,4% ima razvijene oblike antisocijalnog ponašanja. Učenika koji ne učestvuju u vannastavnim aktivnostima u školi ima 10, tj. 17,8% a od tog broja njih 3,6% ima razvijene oblike antisocijalnog ponašanja.

Istraživanje koje smo sproveli, oslikava stanje u našoj školi. Iako rezultati nisu alarmantni, ipak se detekciji i tretmanu lako intelektualno ometenih učenika sa poremećajem ponašanja treba ozbiljnije posvetiti.

Važno je da škole omoguće zadovoljavanje potreba dece i mladih. U nekim slučajevima škola je odgovorna za nastanak i održavanje problema u ponašanju kod dece, odnosno mladih. Razlog tome mogu biti neodgovarajuća očekivanja prema učeniku, nekonzistentnost u pridržavanju školskim pravilima, pogrešna primena sistema nagrada i kazni, izostanak sankcionisanja neprihvatljivih oblika ponašanja.

Evidentno je da u našoj školi postoje učenici koji imaju oblike antisocijalnog ponašanja. Za lakši rad sa ovim učenicima važno je: podsticati kod nastavnika interes za dobrobit svakog pojedinačnog učenika, obezbediti dovoljan broj stručnih saradnika, povećati komunikaciju između nastavnika i roditelja, kontinuirano edukovati nastavnike i stručne saradnike za rad sa decom sa poremećajima ponašanja, zatim, škola bi trebala da ima program rada s učenicima s poremećajima ponašanja, i da uspostaviti dobru saradnju s drugim ustanovama kao što su centri za socijalni rad, savetovališta, i sl.

Pored rada na obrazovanju nastavnik takođe ima vaspitnu ulogu u radu s decom. Osnovni zadatak nastavnika je da kod dece podstiče pozitivne oblike ponašanja i radi na suzbijanju negativnih, a sve u interesu deteta. Kako bi to postigao, treba uočavati faktore koji doprinose poremećajima ponašanja kao i one koji utiču pozitivno na učenika.

LITERATURA:

1. Đorđević D. (1982) Psihologija mentalno zaostalih lica . Dečije novine. Gornji Milanovac
2. Glumbić, N., Žunić-Pavlović, V. (2003). Intelektualne sposobnosti maloletnih delinkvenata. Beogradska defektološka škola: Društvo defektologa Srbije i Crne Gore.
3. Žunić-Pavlović, V., Ilić, Z. (2002). Maloletnici sa višestrukim smetnjama u razvoju: Izazov za savremenu resocijalizaciju. Socijalna misao. Beograd
4. Žunić-Pavlović, V., Pavlović M.(2008). Osnovni pristupi u školskim programima prevencije poremećaja ponašanja. Istraživanja u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji. Beograd
5. Žunić-Pavlović, V., Popović-Ćitić B.(2003). Poremećaji ponašanja učenika i mogućnost prevencije u školskoj sredini. Defektološki fakultet. Beograd
6. Popović-Deušić, S. (1999). Problemi mentalnog zdravlja dece i adolescenata. Institut za mentalno zdravlje. Beograd

BEHAVIOUR DISTURBANCE AND MENTAL DEVELOPMENT PROBLEMS IN EDUCATION OF MENTALLY RETARDED CHILDREN

Marina Ivković, Ljiljana Veljković
Primary school „Miloje Pavlović“

Summary

School represents an important socializing instrument. It is sure that educational problems play an important part in manifestation of disturbed behavior. Disturbed behavior may appear in intellectually impaired persons. Based thereupon, the subject of this work is actually the research about connection between behavior disturbance and educational problems of intellectually impaired children. The aim of this study is to understand a connection between frequency and apparent types of behavior disturbance of mild intellectually impaired children and problems in their education. Fundamental research hypothetic is that educational problems, such as bad school reports, great number of unexcused absence and failing to take part in extra-school curriculum activities are connected to appearance of anti-social behavior of the pupils with mild intellectual disability.The research results show that mentioned variables are not in correlation with anti-social behavior in special schools.

Key words: mild intellectual impairment, behavior disturbance, educational problems, special school

VI deo

OMETENOST U RAZVOJU I ODNOS PREMA OMETENOSTI

AUTORITARNOST KAO PREDIKTOR NEGATIVNIH STAVOVA PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU

Sanja Dimoski
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Ovaj rad se bavi proverom veze između faktora vezanih za ličnost pojedinca i njegovih stavova prema osobama sa ometenošću. Prikazan je odnos društva prema osobama sa ometenošću kroz istoriju, kao ilustracija diskriminacije i savremen pristup ometenosti.U radu je korišćen koncept autoritarne ličnosti Adorna i saradnika. Dosadašnja istraživanja u ovoj oblasti ne daju jednoznačne rezultate o stavovima prema osobama sa ometenošću i varijablama koje su u vezi sa njima. Statistički je potvrđeno da je autoritarnost prediktor stavova prema osobama sa ometenošću. Tumačenja rezultata se oslanjaju na psihoanalitički pristup u objašnjenju predrasuda.

Ključne reči: stavovi prema osobama sa ometenošću, autoritarnosti, predikcija

Ovaj rad bavi se pokušajima traganja za objašnjenjima negativnog odnosa društva, većine „normalnih“ ili „tipičnih“ prema različitima, drugačijima, manjini, odnosno osobama sa ometenošću uzimajući u žižu svog interesovanja jednu psihološku dispiziciju – autoritarnost pojedinca.

Fenomen diskriminacije drugačijih je veoma prisutan i dobro poznat, kako laicima, tako i istraživačima.

Kao da svako od nas diskriminiše nekog drugog ili druge – političke neistomišljenike, došljake, navijače drugog kluba, građane određenog dela grada...

Erving Gofman, jedan od teoretičara interakcionističke sociologije I teorije etiketiranja ironično navodi da u američkom društvu I kulturnom okruženju postoji samo jedan čovek kome se ne može pripisati “devijantnost”: to je mladi muškarac, oženjen otac porodice, belac, stanovnik grada, nordijski tip, heteroseksualac, protestant, univerzitetski obrazovan, stalno zaposlen, zdrav, vitak, umereno visok, sportista. (navedeno po A. Jugović, 2008.)

ISTORIJSKI PRISTUP IZUČAVANJU ODNOSA PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU

Istorijski pristup izučavanju odnosa prema osobama sa ometenošću kao drugačijima od većine „tipičnih“ ili „normalnih“ izrazito je ilustrativan argument koji omogućava da diskutujemo izvesnu dozu univerzalnosti fenomena diskriminacije, u ovom slučaju baveći se osobama sa ometenošću.

Od razvoja prvih društvenih zajednica, pa sve do današnjih dana društveni odnosi se formiraju na osnovu zakona jačeg, odnosno sposobnijeg. Zbog toga je

status osoba sa ometenošću u društvu uvek bilo determinisan pozicijom koja im je bila dodeljivana, a često i nametana od strane većine „tipičnih“ Odnos većine „tipičnih“ prema manjini – osobama sa ometenošću, ali i raznim drugim gupama pojedinaca koji su imali atribute različitih, uvek je bio refleksija određenih društvenih uslova i razvoja društva kao takvog.

Sociološka tumačenja odnosa društva prema osobama sa ometenošću naglašavaju usku vezanost sa mogućnostima tih osoba da rade za drugog, da rade da bi preživeli, odnosno mogućnošću da budu eksploatisani.

Stari vek obeležavao je period u kojem su osobe sa ometenošću u toj meri bile ugrožene da često nisu imale pravo ni na život (Radoman, 1997.). Helenski i rimski svet koji je spoljnom izgledu pojedinca posvećivao izuzetnu pažnju prezirao je sve što je slabo, nerazvijeno, invalidno i ružno (Savić, 1966.). Ekstremni primeri surovog odnošenja prema ometenima vezani su za odnos prema hendikepiranoj deci u Sparti koja su ubijana s obzirom da su bila nesposobna za vojničko vaspitanje.

Razvoj hrišćanstva omogućio je osobama sa ometenošću pravo na život i postigao da se one od strane društva uvažavaju kao ljudi. Crkva je sebi dala religiozno-moralni zadatak zbrinjavanja osoba sa ometenošću razvojem manastirskog hospitalozovanja. Ipak, razvoj nauke je bio onemogućen, te su versko-mistična gledanja na uzroke ometenosti u srednjevekovnoj medicini bila dominantna.

Neke vrste ometenosti, u to doba, nisu više bile predmet odbacivanja društva, već su se naprotiv postepeno javljali znaci brige društva za ometene, naročito procesom formiranja gradova, a u njima i azila za ometene, što je bilo naročito prisutno u velikim evropskim centrima. Medjutim, društvo se negativnije odnosilo prema pojedinicima čije su hendikepi bili spolja vidljivi i gde je različitost bila upadljiva. Odnos prema prema telesno invalidnima je umeo da bude naročito surov. Npr. u kasnom srednjem veku je preovladavalo mišljenje da su demoni uzrok bogaljštva i da se u svakoj grbi nalazi demon. Tako je inkvizicija počela da spaljuije takva lica, a često je spljivala i invalidnu decu i njihove majke.

Počeci zaštite osoba sa ometenošću u Srbiji datiraju još od Stefana Nemanje, mada su i ostali srpski vladari sledili primer rodonačelnika loze. Car Dušan je u svom Zakoniku iz 1349. kodifikovao obavezu hranjenja ubogih u crkvama na celoj teritoriji carstva.

XV vek je doneo buđenje iz srednjevekovnog mračnjaštva. Nauka postepeno dolazi do velikih uvida na poljima medicine, anatomije, upoznavanja funkcija pojedinih organa. S druge strane, progresivne ideje i filantropska sahvatanja postaju sve dominantija u pedagogiji. Sve ovo dovodi do postepenog, ali veoma stabilnog razvoja specijalnih pedagogija.

SAVREMEN PRISTUP OMETENOSTI

Savremeno doba donosi drugačiji status osobama sa ometenošću. Ubrzan razvoj medicine, elektronike i tehnologije omogućava osobama sa ometenošću veliki stepan uključenosti u svet „tipičnih“. Socijalni model ometenosti postaje dominantan u zemljama Zapada, socijalna politika i zakonodavstvo pogoduju uključenju u društvenu zajednicu, ometeni dobijaju pravo na sve bolje školovanje i sve pogodnije uslove zapošljavanja i sve više se samoorganizuju.

Pitanje stvarnog sticanja prava na ravnopravnost osoba sa ometenošću kod većine „tipičnih“ ili „normalnih“ pojedinaca još uvek izaziva ambivalentne stavove. Tokom 20. veka, može se pratiti trend u kojem nauka preuzima moć da određuje šta je dobro za osobe sa ometenošću, (npr. da li je inkluzija svrsishodna ili nije), više nego što se osobe sa ometenošću ili roditelji dece sa ometenošću pitaju o svom pravu ili pravu svoje dece i volji da se uključuju u svet većine. Tek krajem 20. veka, kroz zakonodavne forme u mnogim zemljama Zapada omogućeno je potpuno pravo na izbor osobama sa ometenošću ili roditeljima dece sa ometenošću što se tiče mnogih krucijalnih životnih pitanja (tip školovanje, izbor zanimanja i sl.).

Pokušaj odogovora na pitanje zašto, uprkos transparentnim, dosta jakim društvenim trendovima koji vode jednakosti osoba sa ometenošću, još uvek diskutujemo njihovu suštinsku ravnopravnost, istraživače ove oblasti moglo bi voditi traganju za nedovoljno ispitanim faktorima, i empirijskim potvrdama njhove važnosti, između ostalih i faktorima vezanima za ličnost pojedinca koji bi mogli da objašnjavaju negativan, netolerantna, predrasudama zasićen odnos društva prama ometenima.

STAVOVI PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU

Stavovi prema osobama sa ometenošću postaju savremen fokus bavljenja fenomenom ometenosti različitih naučnih oblasti, od sociologije, socijalne psihologije i sociologije marginalnih glupa, pa sve do specijalne edukacije i rehabilitacije. Ovu temu u žižu interesovanja naročito stavlja savremen, socijalni pristup ometenosti koji zastupa tezu da je ometenost socijalno determinisan fenomen, da društvo „tipičnih“ nameće ometenima određeni status koji ih i čini ometenima (Radoman, 2008.). Ovakav, može se slobodno reći radikalan preokret u tretiranju ometenosti izvlači ometenost iz konteksta mehanicističkog, dehumanizovanog pristupa pojedincu, često zasnovanog na prevaziđenom medicinskom modelu ometenosti.

U izučavanju ometenosti, socijalni model prevazilazi pojednostavljeno bavljenje samo pojedincem sa ometenošću. Ovaj model možemo tretirati kao interakcionistički. Ometenost se ne izučava kao fenomen koji pripada samo osobi sa ometenošću, ometenost nije dominantna karakteristika njenog funkcionisanja. Polje izučavanja postaje i socijalna sredina, zapravo socijani kontekst u kojem se kreću osobe sa ometenošću i one bez ometenosti.

Na taj način, socijalno okruženje postaje ravnopravna tema izučavanja u proučavanju ometenosti. To podrazumeva bavljenje najrazličitijim aspektima socijalnog okruženja – od opštih socio-ekonomskih uslova u društvu, ekonomske razvijenosti društva, preovlađujućih sistema vrednosti, preko zakonodavstva, uslova školstva, zdravstva, pa i mogućnosti zadovoljavanja psiholoških potreba pojedinca. Izučavanje socijalnih stavova, tako, postalo je neizostavna tema u izučavanju osoba sa ometenošću.

Socijalni stavovi prema osobama sa ometenošću mogu biti jedan od ilustrativnih indikatora i opšte razijenosti društva. Procena socijalnih stavova prema osobama sa ometenošću predstavlja dobar početni uvid od koga se kreće u slože-

nom i dugotrajnom procesu stvaranja uslova za suštinsku ravnopravnost osoba sa ometenošću.

U ovom radu osobe sa oštećenjem sluha tretirane su kao jedna podkategorija osoba sa ometenošću, više vodeći računa o sličnostima sa ostalim grupama osoba sa ometenošću koje ih zajednički čine marginalizovanom grupom, nego o razlikama od ostalih kategorija osoba sa ometenošću. Marginalizacija predstavlja (po Segroju, navadeno po Jugović, 2007.) slabljenje veza između pojedinca i društva što podrazumeva: isključenje iz radnog života (npr. nezaposlenost), isključenje iz potrošačkog društva (npr. siromaštvo), isključenje iz društva „normalnih" (npr. usamljenost), i isključenje iz mehanizama upotrebe vlasti i uticaja (npr. „kulturna marginalizacija"). Kao što se vidi, sve navedene osobenosti procesa marginalizacije važe za osobe oštećenog sluha kao deo velike grupe osoba sa ometenošću.

Osobe oštećenog sluha odlikuje niz zajedničkih osobenosti sa grupom kojoj pripadaju, ali i neke specifičnosti. I ako njihov status u društvu uglavnom nije markantno disktiminišući, kao što je navedeno,možemo utvrditi sve kriterijume društvene marginalizacije. Priroda ometenost kod gluvoće ne stvara utisak potpune onesposobljenosti i nije spolja vidljva kategorija. Gluve osobe uspešno komuniciraju između sebe, radno su sposobne i kao odrasle mogu biti u priličnoj meri samostalne. Ove osobenosti gluvih osoba umnogome kroje odnos društva prema njima. Ipak, kao i kod ostalih vrsta ometenosti, društvo je u najmanju ruku nezainteresovano za osobe oštećenog sluha ako ne i odbacujuće. Ili je i sama nezainteresovanost suštiski odbacujuća?

SAVREMENA NAUČNA ISTRAŽIVANJA STAVOVA PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU

Savremena istraživanja u naučnim oblastima koje se bave položajem osoba sa ometenošću u društvu poslednjih decenija 20. veka su sve zastupljenija tema naučnih radova.

U našoj sredini, istraživačka delatnost ove oblasti nije u dovoljnoj meri razvijana. Izučavanje stavova prema osobama sa ometenošću, pa I stavova prema inkluziji koja su nešto češća, nisu deo šireg sistematski osmišljenog projekta čiji bi cilj bio ravnopravno uključenje ovih osoba u društvo I nisu motivisana praktičnim razlozima, već su uglavnom sporadična, vezana za naučna I akademska interesovanja istraživača.

Istraživanja stavova prema osobama sa ometenošću u našoj sredini karakteriše deskripitvan pristup I ona su uglavnom eksploratornog karaktera. Naučna delatnost je usmerena, pre svega, na opis fenomena – stavova osoba bez ometenosti prema osobama sa ometenošću. U tom smislu, malobrojna ovakva istraživanja mogu imati veliki značaj u proceni društvene atmosfere, kao I prepreka, odnosno mogućnosti stvaranja uslova za ravnopravno pozicioniranje ovih osoba u društvu.

Istraživanja inostranih autora uglavnom su eksperimentalnog tipa, pretenduju da objasne fenomen – stavove prema osobama sa ometenošću, izučavajući značaj određenih faktora u formiranju, održavanju I menjanju socijalnih stavova prema ovim grupama ljudi.

Detaljna analiza, naročito inostranih istraživanja pokazuje da su istraživački nalazi o stavovima prema osobama sa ometenošću uglavnom nekoherentni, a jednim delom I kontradiktorni.

S obzirom da istraživanja neretko daju nekoherentne nalaze iz njih teško možemo vršiti zaključivanju o problemu kojim se bavimo. Najveći broj istraživanja govori o značaju faktora stepena kontakta sa osobama sa ometenošću, o značaju zajedničkog iskustva (npr Antonak, 1981. Lindgren-a I Oermann, 1993.,Stewart-a iz 1990. ili velika istraživačka studija Yuker-a iz 1994. godine I td.) za razvoj tolerantnijih stavova prema ovoj grupi ljudi. Ipak, neka, doduše malobrojnija istraživanja, donose suprotne rezultate, neki istraživački nalazi nisu potvrdili zanačaj ovog faktora za razvoj pozitivnijih stavova (npr. Furnham-a I Pendred-a, 1983. godine).

Bavljenje demografskim osobinama ispitanika kao faktorima formiranja stavova takođe ne daje mogućnosti za temeljna zaključivanja. Kada se govori o polu, najčešće ispitivanoj varijabli koja se tiče demografskih karakteristika, istaživački nalazi, takođe ne daju jednoznačne razučtete. Npr. istraživanje Margalit I Miron iz 1983., ili Hanak, Dragojević iz 2001. potvrđuju značaj pola za formiranje stavova prema osobama sa ometenošću, dok neka druga istraživanja (npr. Furnham-a I Pendred-a 1983., Radoman iz 1995. godine) ne potvrđuju uticaj ovog fakotra.

Ako pokušamo da damo celokupnu sliku o proceni stavova prema osobama sa ometenošću u mnogobrojnim inostranim istraživanjima nameće se nalaz koji bi govorio u prilog postojanju tolerantnih I prihvatajućih stavova prema osobama sa ometenošću (Shekespeare, 1975.). Ipak, veoma često, kada sprovodimo detaljniju, naročito kvalitativnu analizu istraživačkih nalaza, dolazimo do uvida o postojanju izvrsnih barijera Ili otpora veznih za ideju o potpunom prihvatanju osoba sa ometenošću u sredinu (npr. C. Cambr-a iz 2002., istraživanje o prihvaćenosti gluvih učenika;).

U diskusiji ovakvih istraživačkih nalaza treba uzeti u obzir I tezu o dobijanju rezultata koji govore o prihvatajućem odnosu prema osobama sa ometenošću koji se tumače pritiskom javnog sektora koji propagira prihvatanje drugačijih (Brojčin, 2008.). Stavovi prema osobama sa ometenošću modeluju se u pravcu većeg prihvatanja, ali postoji mogućnost da predrasude prema njima samo zadobijaju drugaćije forme izražavanja, odnosno da se drugačije izražavaju ili se inhibira njihovo izražavaje.

U prilog ovoj tezi možda može da se iskoristi I činjenjca koja se odnosi na inostrana istraživanja o velikoj reznolikosti istraživačkih nalaza iz kojih je teško izvoditi zaključke. Ova činjenica ne mora imati veze samo sa različitosti metodoloških postupaka, nego I sa suštinskom teškoćom da se procene unutrašnji, netransparentni odnos pojedinca prema osobama sa ometenošću, odnos koji nije zasićen tendencijom ka davanju društveno poželjnih odgovora.

Ovakva složenost problematike izučavanja stavova prema osobama sa ometenošću, kao I nemogućnost pronalaženja odgovora o faktorima koji determinišu stavove u dosadašnjim istraživanjima podstiču na dalja naučna istraživanja.

Ovaj rad ne bavi se istraživanjima uticaja aktuelnih situacijonih varijabli na formiranje stavova (npr. kontakt sa osobom sa ometenošću) ili značajem demografskih varijabli (pol, uzrast I sl.) već pokušava da otvori novo polje u izučavanju stavova prema osobama sa ometenošću proveravanjem uticaja nekih psiholoških

faktora, faktora vezanih za ličnost pojedinca na formiranje njegovih stavova o ovoj grupi ljudi.

AUTORITARNOST I STAVOVI PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU

Autori Adorno, Frenkel-Brunsvik, Levinson i Sanford, poznati tim sa Berklija, sproveli su i 1950. godine pretočili u knjigu „Autoritarna ličnost“ (Adorno et al., The Autoritarian Personality, Harper, New York, 1950.) jedno od, slobodno se može reći, najstimulativnijih studija koje se bave stavovima, odnosno predrasudama prema drugima. U vreme nakon II svetskog rata, u SAD, zamlji pobednici, ova grupa autora se hrabro poduhvatila izučavanja antisemitizma u „svojim redovima“ pokušavajući tako da da odgovore na fakotre koji detreminišu odbacivanje drugačijih.

Ovaj autorski tim je pošao od pretpostavke da sistem stavova vezenih za antisemitizam nije nezavistan i odvojen, već da je vezan za etnocentrizam i konzervativnost što su nazvali zajednickim imenom antidemokratska orjentacija. Antidemokratska orjentacija je izraz, pojavna forma odredjene strukture ličnosti koju su nazvali autoritarna ličnost.

Tim sa Berklija je ispitao 2099 ispitanika velikim brojem instrumenata – intervjuima, projektivnim tehnikama, skalama za merenje stavova, kao i poznatom F skalom koju su konstruisali, a koja je i danas u upotrebi, obično u svojim modifikovanim verzijama. I ako je svoj naziv F skala dobila po sklonosti ka fašistickoj ideologiji kao najekstremnijem obliku antidemokratske orjentacije, ona zapravo ne meri fašisticke ili bilo kakve druge političke stavove već je to instrument za ispitivanje odredjenih osobina ličnosti koje su, kako su autori smatrali, u osnovi antidemokraske orjentacije i koju su nazvali autoritarna ličnost (Rot, 2006).

Na osnovu empirijskog ispitivanja F skalom, autori su došli do 9 karakteristika autoritarne licnosti (Bojanović, 1985.) To su:

1. Konzervativizam koji se manifestuje u prihvatanju vrednosti i standarda srednje klase i u njihovom rigidnom održavanju. Konzervativizam se manifestuje u npr. prihvatanju tvrdnji vezanih za poštovanje autoriteta kao vrhunskog imperativa.
2. Autoritarna submisivnost koja podrazumeva nekritičan stav prema idealizovanim autoritetima grupe.
3. Agresivnost koja se ispoljava u oštrom i strogom odnosu prema onima koji se doživljavaju kao različiti i koji krše konvencionalne standarde.
4. Antiintraceptivnost koja podrazumeva otpor i odbijanje da se pojedinac bavi bilo čim što podrazumeva individualnost, privatnost, imaginativnost i bavljenje sopstvenim psihičkim životom, što se manifestuje krož prihvatanje npr. tvrdnje čovek kad ima probleme ili dileme najbolje je da ne misli na to i sl.
5. Poštovanje vlasti i pozitivan odnos porema njoj što podrazumeva identifikovanje sa onima koji imaju moć.
6. Destruktivnost i cinizam koji se manifestuju kroz otpore i odbacivanje humanizma i humanih vrednosti.

7. Često korišćenje mehanizma projekcije kojim se u spoljašnji svet projketuju vlastiti negativni impulsi, te se svet doživljava kao opasno mesto iz kog vrebaju razne opasnosti.
8. Rigidnost mišljenja i sklonost uvažavanju praznoverica i stereotipija ogleda se u postojanju rigidnih kognitivnih kategorija i prihvatanju odredjenjih elemanata misticizma i dogmatizma.
9. Preterano interesovanje za seksualne nastaranosti, njihovo oštro osudjivanje, ali i često pominjanje uz naglašeno moraliziranje.

U tumačenju autoritarne ličnosti kao koncepta koji su konstruisali, autori su sledili psihoanalitički korpus teorijskih objašnjenja. Razvoj autoritarne ličnosti kod pojedinca tumačen je naročito ranim odnosima u porodici, a pre svega oštrim i rigidnim postupanjem prema deci bez spontanosti i dovoljne emotivne interakcije. Autoritarne ličnosti su one nad kojima se u detinjstvu sprovodila stroga i beskompromisna disciplina naročito od strane oca što je indukovalo agresivne i neprijateljske odgovore koji nisu mogli biti izražavani prema pravom izvoru, odnosno ocu. Agresija bi se potiskivala kako bi bio izbegnut konflikt, a dolazilo bi do identifikacije sa ocem što je osnova mnogobrojnih kasnijih identifikacija sa moćnicima, autoritetima, vodjama i sl. koja karakteriše auutoritarne osobe. Pri ovom procesu, po psihoanalitičkom tumačenju, dolazi do idealizacije očeve figure, a sopstvena agresivnost se kanališe na razne načine, ali najčešće se pomera, usmerava na pripadnike manjinskih grupa, manjine ili bilo koje grupe koje imaju slabiji drustveni status. Sindrom autoritarne ličnosti je komponovan da brani Ego od potisnute agresije (Bojanović, 2004.).

Adorno i saradnici su se bavili odnosom većine prema marginalizovanim nacionalnim manjinama. Ovaj rad bavi se pokušajem objašenjenja odnosa prema osobama sa ometenošću koristeći koncept autoritarnosti.

Koncept autoritarne ličnosti bio je izrazito stimulativan za veliki broj istraživača koji su želeli da doprinesu daljim saznavanjima u oblasti čovekovog ponašanja u društvu. Pored ovoga, rad tima sa Berklija bio je stimulativan i za veliki broj studija koje su se bavile autoritarnim društvenim uređenjima, načinima borbe protiv političkih neistomišljenjika i osobenostima autoritarnih vođa (Bojanović, 1985.)

To je bio teorijski i empirijski veoma dobro zasnovan pojam, te su mnogi autori želeli da ga slede ili reformulisu (npr. Rokič, Grinstajn, Altemajer i td.), a u našoj sredini Bojanović, Popadić...

Ipak, sindrom autoritarna ličnosti je po Bojanoviću, (2004.) kreativna generalizacija tima sa Berklija. Ovaj autor ukazuje da su u konceprt autoritarne linčnosti ugrađene i neke odlike iz Fromovih radova, npr. slepao pokoravanje autoritetu koje je deo sadomazohističke težnje ili radova Maslova, npr. poštovanje vlasti.

Vreme je dovelo i do kritčkog odnosa prema rezultatima Adorna i saradnika. Jednim od najvećih nedostataka studije smatra se neopravdana generalizacija da manifestovanje antidemorkatske orjentacije govori nepobitno o postojanju autoritarne licnosti (Rot, 2006.). Ipak, vreme dovodi i do ponovnog povratka značaju ove dispizocije ličnosti.

Naš vidjeni autor, R. Bojanović, inspirisan konceptom autoritarne ličnosti kao psihološke predispozicije za različite oblike antidemokraskog ponašanja, ali i nezadovoljan manjkavošću takvog koncepta predlaže jedan opštiji, kognitivni

fenomen – autoritarni pogled na svet koji smatra predispozicijom za razvijanje antidemokratskih stavova, uverenja, predrasuda (Bojanović, 2004). Autor smatra da sindrom autoritarni pogled na svet čine stavovi vezani za – pesimističko shvatanje ljudske prirode, negativan odnos prema razlikovanju, prihvatanje manipulacije ljudima, prihvatanje principa da cilj opravdava sredstvo, mehanicstički pogled na ljudsku prirodu...

Postojanje autoritarnosti kao dispozicije koja vodi odbacivanju različitih odnosno negativnim stavovima prema osobama sa ometenošću jedna je od osnovnih pretpostavki ovog rada koja je u empirijskoj proveri i potvrđena.

Smatramo da je važno uočiti da psihodinamska tumačenja nastanka negativnih staovova prema osobama sa ometenošću na koja se oslanja ovaj rad predrasude vide kao izraz unutrašnjih, intrapsihičkih, dinamskih procesa i osobenosti unutar osobe kod koje se formira predrasuda, a ne osobenosti onih koji su objekti ovakovog stava.Ova osobenost psihodinamskih tumačenja daje nam za pravo da ih možemo posmatrati i kao deo savremenog, socijaniog modela ometenosti.

PRIKAZ ISTRAŽIVANJA I REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Pokušaj utvrđivanja veze između psihološke dispozicije autoritarnosti i stavova prema osobama sa ometenošću deo je veće istraživačke doktorske studije pod nazivom „Istraživanje stavova prema osobama oštećenosg sluha i osobama sa drugim vidovima ometenosti“. U svrhe ovog rada, navešćemo samo neke relevantne podatke o istraživanju kao i neke rezultate istraživanja.

Jedan od poduzoraka istraživanja na kojem je proveravana veza između autoritarnosti i stavova prema ometenima činili su odrasli ispitanici, oba pola, njih ukupno 192.

Tabela 1. Prikaz strukture poduzorka odraslih

	Pol		Stručna sprema	
	Muški	Ženski	Srednja stručna sprema	Viša ili visoka stručna sprema
Odrasli	93 (48.4%)	99 (51.6%)	132 (68.8%)	60 (31.3%)

Kao instrumenti, u istraživanju su korišćene Skala za merenje stavova prema osobama oštećenog sluha i osobama sa ostalim vidovima ometenosti konstruisana za potrebe istraživanja i Modifikacija Adornove skale autoritarnosti čiji autor je Dragan Popadić, sa Katedre za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Radi što potpunijeg razumevanja odnosa između psihološke dispozicije autoritarnosti i stavova prema osobama sa ometenošću prvo smo prikazali deskriptivne podake iz istraživanja. Kod svake stavke Modifikovane Adornove skale autoritarnosti min i max je 1 odnosno 5.

Tabela broj 2. Adornova skala – deskriptivni podaci (AS i Std)

	AS	Std. devijacija
poslušnost i poštovanje autoriteta su najvaznije vrline koje deca treba da nauče	3,21	1,604
u svakom društvu treba da postoji vladar kome će ljudi potpuno verovati i čije će odluke sprovoditi bez pogovora	2,09	1,532
kad god nas neko uvredi treba da bude strogo kažnjen	2,04	1,348
ono sto je omladini najpotrebnije jeste stroga disciplina i spremnost da ispunjava zadatke koje postavlja porodica i društveni autoritet	2,92	1,567
osoba koja ima rđavo ponašanje i rđavo vaspitanje ne može očekivati da će je prihvatiti pristojni ljudi	**3,95**	1,324
neki ljudi su rodjeni sa nagonom da postanu samoubice	2,66	1,473
kada odrastu, mladi ljudi treba da se okanu buntovničkih ideja i da se smire	3,39	1,529
seksualni kriminal zaslužuje više od kazne zatvorom - takve kriminalce treba javno bičevati ili ih još gore kazniti	3,71	1,500
ono što je ovoj zemlji napotrebnije, potrebnije i od raznih zakona, jesu nekoliko hrabrih i neumornih vodja u koje narod može imati poverenja	3,18	1,585
najgora su ona deca koja ne osećaju ljubav, zahvalnost i poštovanje prema svojim roditeljima	3,19	1,560
poslovni ljudi i privrednici su mnogo važniji za društvo od umetnika i profesora	1,61	1,177
za uspeh neke grupe najvažnije je naći nekog energicnog, strogog i pravednog vodju koga će svi poštovati i slušati	2,65	1,483
homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najoštrije kazniti	2,60	1,529
čovek gubi poštovanje prema onim ljudima sa kojima postane blizak i familijaran	**1,55**	1,037
bilo bi bolje kada bi ljudi manje raspravljali, a više radili sta im se kaže	3,49	1,477

Kao što deskriptivna analiza pokazuje, najveći stapen neslaganja ispitanici su ispoljili u odnosu na tvrdnju „Čovek gubi poštovanje prema onim ljudima sa kojima postane blizak i familijaran“ što deluje očekivano, s obzirom da ova tvrdnja provocira veliki stepen identifikacije ispitanika sa njom, jer govori o emotivnim odnosima, ali implicira i devalviranje tih emotivnih odnosa od čega se ispitanici distanciraju.

Međutim, kada se sadržaj tvrdnji udalji od tema koje provociraju veliki stepen identifikacije ispitanika, dolazi do vidnog ispoljavanja prilično jasne tendencije ka autoritarnosti. Deskriptivna statistika utvrđuje više AS kod stavki:

- Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije vrline koje deca treba da nauče;
- Kada odrastu, mladi ljudi treba da se okanu buntovničkih ideja i da se smire;
- Seksualni kriminal zaslužuje više od kazne zatvorom - takve kriminalce treba javno bičevati ili ih još gore kazniti;
- Bilo bi bolje kada bi ljudi manje raspravljali, a više radili šta im se kaže;

Najveće slaganje ispitanici su ispoljili vezano za stavku „Osoba koja ima rđavo ponašanje i rđavo vaspitanje ne može očekivati da će je prihvatiti pristojni ljudi" koja mobiliše identifikovanje pojedinca sa društveno poželjnom ulogom „pristojnih ljudi", i velikog distanciranja od „rđavo vaspitanih" kao drugačijih.

Analiza podataka dobijenih deskripitvnom statistikom pokazuje izraženo prihvatanje vrednosti vezanih za poslušnost, kako kod odraslih, tako i kod dece, kao i tendenciju ka konformizumu kao vrednosti kojoj se teži.

Za potrebe ovog rada, odnos ispitanika prema osobama oštećenog sluha i njihov odnos prema osobama sa ometenošću uopšte, samo u narednom segmentu ćemo posmtrati odvojeno jer na taj način dolazimo do interesnantih podataka o vezi između autoritarnosti i socijalnih stavova.

Istraživački nalazi su pokazali da je statistički potvrđena korelacija između skorova na skali autoritarnosti i nezavisno skorova na obe skale, i sakale stavova prema osobama oštećenog sluha i skale stava prema osobama sa ometenošću.

Tabela broj 3, Korelacija između autoritarnosti i dve skale stava

		stav prema osobama oštećenog sluha	stav prema osobama s ometenošću
autoritarnost	Pearson Correlation	,458(**)	,368(**)
	Sig. (2-tailed)	,000	,000
	N	192	192

Razultati pokazuju da postoje statistički značajna korelacija između skorova na skali autoritarnosti i skorova na skali stavova prema osobama oštećenog sluha (.458) i skali stavova prema ometenošću (.368).

S obziroma da je korelacija između autoritarnosti i stavova prema osobama oštećenog sluha još je veća nego korelacija sa stavovima prema osobama sa ometenošću, u narednim koracima, kao što je to argumentovano na početku, nećemo ih odvajati.

Dalja statistička analiza ticala se provere prediktivne moći autoritarnosti u pogledu stavova prema osobama oštećenog sluha.

U tom cilju, rađena je jednostruka regresiona analiza u kojoj se kao prediktor tretirana autoritarnost.

Regresiona analiza u kojoj se kao prediktor tretira autoritarnost, odnosno skorovi na Skali autoritarnosti procenjuje koliku moć statističke predikcije ima ova psihološka dispozicija.

Tabela 4. Rezultat jedostruke regresione analize

Model		nestandardizovani koeficijenti		standardizovani koeficijenti	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	konstanta	11,467	1,794		6,393	,000
	autoritarnost	,250	,041	,458	6,143	,000

U ovom statističkom postupku, prediktorska varijabla je autoristarnost, a kriterijumska varijabla je stav prema osobama oštećenog sluha.

Kada se kao prediktor koristi autoritarnost dobijene su sledeće vrednosti regresione analize:

R = .458,
R2 = .210,
F = 37.732,
p = .000.
Beta koeficijent = .458, p = .000.

R je koeficijent multiple korelacije, odnosno kada se tretira samo jedna prediktorska varijabla, kao što je slučaj ovde, R je isto što i r – tj. koeficijent linearne korelacije između dve varijable;

R2 je koeficijent multiple determinacije i on kazuje koliki se procenat varijanse zavisne (kriterijumske varijable) može objasniti prediktorskom varijablom odnosno linearnom kombinacijom više prediktorskih varijabli.

S obzirom da je statistička veličina F koja je rezultat testiranja hipoteze o tome da je koeficijent multiple korelacije u populaciji jednak 0, u ovom slučaju statistički značajno, možemo odbaciti nultu hipotezu i tvrditi da je multipla korelacija statistički značajna.

Tako, na osnovu ovih statističkih nalaza, može se zaključiti da je autoritarnost statistički značajan prediktor stava prema osobama oštećenog sluha.

Beta koeficijent ili standardizovani regresioni koeficijent je .458. Ova statistička vrednost kazuje za koliko se standardnih devijacija prosečno menja stav prema osobama oštećenog sluha kada se autoritarnost promeni za jednu standardnu devijaciju. Nalaz pokazuje da, ako autoritarnost poraste za 1 std, negativnost stava prema osobama oštećenog sluha raste za gotovo pola standarden devijacije.

Složene statističke analize ne samo da su potvrdile pretpostavku ovog rada o vezi između psihološke dispozicije autoritarnosti i negativnih stavova prema osobama sa ometenošću, nego su utvrdile i njenu značajnu prediktivnu vrednost. Prediktivna vrednost autoritarnosti veća je i od prediktivne vrednosti nekih drugih varijabli koje su ispitivane, a za potrebe ovog rada nisu prokazivane, kao što je školska sprema ispitanika i kontakt sa osobama sa ometenošću.

ZAKLJUČAK

Istraživački nalazi ovog rada potvrdili su potrebu za većim uzimanjem u obzir psiholoških faktora vezanih za ličnosti ispitanika u objašenjenju odnosa prema osobama sa ometenošću. Kao što je u uvodnom delu navođeno, istraživačka stremljenja uglavnom su bila usmerena na procenjivanja i proveravanje veze socijalnih stavova prema ovoj grupi ljudi i varjabli vezanih ili za situacione okolnosti ili za demografske osobenosti ispitanika. Očito da je ovakav pristup objašenjenju prirode stavova prema osobama sa ometenosti nedovoljan i da je nužno ispitivanja usmeriti i prema psihološkim determinantama u formiranju socijalnih stavova.

Ovi rezultati u skladu su sa opštim znanjima iz razvojne, opšte i socijalne psihologije koji govore o porodici kao agensu socijalizacije pojedinaca, a naročito sa psihoanalitičkim učenjima o važnosti objaktnih odnosa sa primarnim figurama u životu, na koje se i oslanjao Adorno sa saradnicima.

Naročito naglašavamo značaj odbranbenog mehanizma projekcije u formiranju negativnih stavova prema osobama sa ometenošću, koji je i apostrofiran u raznim psihodinamskim tumačenjima nastanka predrasuda (teorija „žrtvenog jarca“ i Kacovo shvatanje projekcije).

LITERATURA:

1. Antonak, RF., Prediction of attitudes toward disabled persons: a multivariate analysis**,** The Journal of general psychology, 1981 Jan; 104 (1 st Half), pages 119-123;
2. Bojanović, R., Autoritarni pogled na svet, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2004.
3. Bojanović, R., Autentična i neautentična ličnosti, Prosveta, Beograd, 1985.
4. Brojčin, B., Stavovi dece tipičnog razvoja prema vršnjacima sa intelektualnom ometenošću, u U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi, FFASPER, Beograd, 2008. str.251-269;
5. C. Cambra, Acceptance of deaf students by hearing students in regular classrooms, American Annals of the Deaf, volumen 147 number 1, Mar 2002, pages 38-45;
6. C. Craig Stewart, Effect of Practica Types in Preservice Adapted Physical Education Curriculum on Attitudes Toward Disabled Populations, Journal of Teaching in Physical Education, 10(1), October 1990, pages 89 – 102; Furnham A, Pendred J.**,**Attitudes towards the mentally and physically disabled,
7. The British journal of medical psychology, 1983 Jun;56 (Pt 2):179-87.
8. Hanak N., Dragojević N., Socijalni stavovi prema osobama ometenim u razvoju, Istraživanja u Defektologiji, Beograd, 2002., str 13-23.
9. Jugović A., Izvan granica društva: marginalizacija, socijalna isključenost i marginalne grupe, u Socijalna misao, broj 53, Beograd, 2007. str 31-66;
10. Jugović A., Stigmatizacija kao društveni proces, TERMIDA, br 2.godina 11. Beograd, 2008. str 5-19;
11. Yuker, Harold E., Variables that influence attitudes toward people with disabilities: Conclusions from the data**,** Journal of Social Behavior & Personality. Vol 9(5), 1994, 3-22.

12. Lindgren CL, Oermann MH, Effects of an Educational Intervention on Students' Attitudes toward the disabled, The Journal of Nursing Education, J Nurs Educ. 1993. Mar;32(3): College of Nursing, Wayne State University, Detroit, Michigan, pages 121- 126.
13. Malka M., Mordechai M., The Attitudes of Israeli Adolescents Toward Handicapped People, International Journal of Disability, Development and Education, Volume 30, Issue 3, November 1983, pages 195–200
14. Popović M., Opalić P., Kuzmanović B., Đukanović B. I Marković M., Mi i oni drugačiji, Istraživanje stavova prema duševnim bolesnicima, narkomanima i alkoholičarima, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 1988.
15. Radoman, V., Empirijsko istraživanje stavova prema različitim hendikepima naročito prema gluvoći i gluvima, Defektološka teorija i praksa 1, Beograd, str 106-114.
16. Radoman V., Istorijski pregled proučavanja i prakse u oblasti sluha i slušnih oštećenja, Beogradska defektološka škola, 2 - 1997. Beograd, 1997. str 5-13;
17. Radoman V., Potencijali i prepreke inkluzivnog obrazovanja u Srbiji, S Vama, Hrvatska udruga za stručnu pomoć dijeci sa posebnim potrebama, Zagreb, 2008. str 33-36;
18. Savić Lj, Teorija i praksa specijalnog školstva u Srbiji, Savez gluvih Jugoslavije, Beograd, 1966.
19. Shekespeare R., The Psychologuy of Handicap, Methues and Co Ltd, London, 1975.

AUTHORITARIANISM AS PREDICTOR OF NEGATIVE ATTITUDES TOWARD PERSONS WITH DISABILITY

Sanja Dimoski
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

The study examines relationship between some factors related to individual personality and attitudes toward persons with disability. We presented relations of society with disabled persons from historical view, as an illustration of discrimination, and modern views of the same subject. This study is based on concept of authoritarianism established by Adorno and his associates. Until this day, the examinations from this area don't give us unanimous results about attitudes toward persons with disability and variables connected to them. It is statistically proven that authoritarianism is predictor of attitudes toward persons with disability. Interpretation of results relies on psychoanalytical approach in explanation of prejudice.

Key words: attitudes toward persons with disability, authoritarianism, prediction

SPREMNOST VISOKOŠKOLSKIH USTANOVA ZA PRIMENU ASISTIVNIH TEHNOLOGIJA U PROCESU OBRAZOVANJA

Veselin Medenica, Miroslav Medenica
Nacionalni centar za razvoj i primenu asistivnih tehnologija
Visoka tehnička škola strukovnih studija Novi Beograd

Istraživanjem se utvrđuje spremnost visokoškolskih ustanova u Srbiji za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u procesu obrazovanja studenata sa posebnim obrazovnim potrebama u Srbiji.

Istraživannje je urađeno na od 17 visokoškolskih ustanova na teritoriji Srbije. Kao tehnika istraživanja korišćena je revidirana ICT-MEDIATED SPECIAL EDUCATION NEEDS SURVAY: SPOT!, izrađena od strane UNESCO instituta za informacione tehnologije u obrazovanju. Obrađeni podaci su analizirani iz različitih perpektiva i to u odnosu na teritorijalno određenje ustanove, u odnosu na svojinski tip ustanove i u odnosu na tip studija koje sprovodi.

Rezultati pokazuju da visokoškolske ustanove u Srbiji moraju raditi na postizanju višeg stepena organizacije u okviru samih ustanova i komunikacije i saradnje sa drugim ustanovama u cilju povećanja stepena spremnosti za primenu informacionih I asistivnih tehnologija u obrazovnom procesu.

Ključne reči: informacione tehnologije, asistivne tehnologije, visoko obrazovanje, posebne potrebe

UVOD

Istraživanjem se utvrđuje praktična spremnost visokoškolskih ustanova, akreditovanih ili u procesu akreditacije za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u procesu obrazovanja studenata sa posebnim obrazovnim potrebama u Srbiji.

Primena asistivnih tehnologija u sistemu visokog obrazovanje predstavlja ostvarivanje prava na sticanje visokog obrazovanja, što je definisano zakonskom regulativom, kao i brojnim konvencijama. Kroz proces kompenzacije izostalih ili izgubljenih sposobnosti korišćenjem asistivnih tehnologija studentima sa posebnim obrazovnim potrebama se omogućava uključivanje u obrazovni proces.

Ciljevi istraživanja: utvrđivanje spremnosti visokoškolskih ustanova u Srbiji za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u procesu obrazovanja, pružanje osnovnih smernice za imlementaciju asistivnih tehnologija u sistem visokog obrazovanja, informisanje o raspoloživim resursima koji bi služili u svrhu implementacije asistivnih tehnologija u sistem visokog obrazovanja Srbije.

1. METODOLOŠKI PRISTUP

Spremnost za primenu informatičkih tehnologija u nastavnom procesu ujedno znači i spremnost za primenu asistivnih tehnologija. Sintagma asistivne tehnologije označava mnogo uži pojam od sintagme obrazovne tehnologije u smislu primene, te pripremom uslova za primenu obrazovnih tehnologija nužno se uslovi stvaraju i za primenu asistivnih.

Istraživannje je urađeno na slučajnom uzorku od 17 visokoškolskih ustanova na teritoriji Srbije. Od toga 8 sa na teritoriji Beograda, 5 na teritoriji Vojvodine i 4 na teritoriji južne Srbije. 12 ustanova pripadaja grupi fakulteta dok 5 ustanova pripada grupi visokih škola strukovnih studija. Državnih ustanova obuhvaćenih istraživanjem je ukupno 11, a privatnih 6.

Kao tehnika istraživanja korišćena je revidirana ICT-MEDIATED SPECIAL EDUCATION NEEDS SURVAY: SPOT!, izrađena od strane UNESCO instituta za informacione tehnologije u obrazovanju. Anketa je predviđena za korišćenje u procesu planiranja i implementacije faza integracije informacijsko-komunikacijskih tehnologija u proces visokog obrazovanja. Revizija ankete koja je sprovedena odnosi se na lokalizaciju na srpski jezik. Svrha korišćenja ove ankete je nešto izmenjena. U ovom istraživanju spremnost ustanova se procenjuje na nacionalnom nivou i to kao spremnost za impementaciju IKT u određenom trenutku, stoga se revizija ankete odnosi i na navedene aspekte.

Izvori potataka za istraživanje baziraju se na informacijama prikupljenim od predstavnika institucija kao i na akreditacionoj dokumentaciji visokoškolskih ustanova za svrhu implementacije bolonjskog procesa. U svrhu prikupljanja podataka koristi se celokupna dokumentacija sa naglaskom na statut, tehničku opremljenost, bibliotečku opremljenost, prostor kojim raspolžu ustanove, profesorski kadar, učenje na daljinu, samovrednovanje, rezultati anketiranja studenata, studijski programi...

Postmatramo četiri dimenzije kojima se iskazuje spremnost ustanove za primenu asistivnih tehnologija u obrazovnom procesu i to: strateška dimenzija, pedagoška dimenzija, organizaciona dimenzija i tehnička dimenzija.

Strateška dimenzija

Strateška dimenzija se tiče kreiranja strateškog plana inicijative za primenu IKT u visokom obrazovanju. Ona uključuje stvaranje i razradu vizije, strategije i ciljeva. Strategija se procenjuje kroz utvrđivanje njenih slabosti i mana.

Pedagoška dimenzija

Pedagoška dimenzija se koncentriše na analizi odnosa implementacije IKT i pristupa procesu učenja koji se sprovodi u okviru ustanove.

Organizaciona dimenzija

Organizaciona dimenzija se fokusira na efekte sprovođenja inicijative na ljudski kapital i reultirajuće implikacije na menadžment ustanove.

Tehnička dimenzija

Tehnička dimenzija se odnosi na svest o mogućnostima korišćenja raspoložive tehnologije, kao i na svest o tehnologijama namenjenim učenju koje su dostupne na tržištu.

Pitanja koja anketa obuhvata prikazana su u tabelama 1,2,3,4 i sortirana prema dimenzijama koje obrađuju.

Tabela 1. Strateška dimenzija

	Pitanja	Odgovor DA/NE		Poeni
1.	Da li je ustanova realizovala sledeće elemente potrebne za implementaciju IKT u obrazovni proces ?		Strategiju	Da 0 Ne 4
			Viziju	
			Ciljeve	
			Finansijsku konstrukcija projekta	
2.	Da li je vaša institucija razmotrila sledeće aspekte sa akcionarima/ predstavnicima ministarstva ?		Strategijau implementacije IKT u nastavni proces	Da 0 Ne 4
			Viziju implementacije IKT u nastavni proces	
			Ciljeve implementacije IKT u nastavni proces	
3.	Da li je vaša institucija kreirala ili revidirala i shodno tome modifikovala svoje pravne akte kako bi se time ostvarili uslovi za implementaciju IKT u proces obrazovanja ?		Da, naša ustanova je kreirala, revidirala i shodno tome modifikovala pravne akte kako bi facilitirala upotrebu IKT u obrazovnom procesu.	0
			Ne, naša ustanova nije kreirala, revidirala i shodno tome modifikovala pravne akte kako bi facilitirala upotrebu IKT u obrazovnom procesu.	2
4.	Da li je napravljeno poređenje u odnosu na ustanove u zemljama u regionu ?		Ne nismo pravili poređenje u odnosu na zemlje regiona.	4
			Poređenje koje smo pravili u odnosu na zemlje regiona je informativno.	2
			Da, pravili smo poređenje sa zemljama u regionu.	0
5.	Koja je uloga primene informacionih tehnologija u procesu nastave u u odnosu na pristup procesu usvajanja znanja ?		Uloga primene IKT u obrazovnom procesu je da se što veći broj programskih sadržaja virtualizuje.	4
			Uloga primene IKT u obrazovnom procesu je dopunska i komplementarna za već postojeće programe.	0
			Nismo definisali odnos između upotrebe IKT i pristupa procesu usvajanja znanja.	4

Tabela 2. Pedagoška dimenzija

	Pitanja	Odgovor DA/NE		Poeni
1.	Da li je ustanova napravila ocenu kompatibilnost obrazovne tehnologije u odnosu na pristup učenja koji se primenjuje?		Ocenili smo kompatibilnost i došli do zaključka o njihovoj kompatibilnosti.	0
			Ocenili smo kompatibilnost i došli do zaključka o njihovoj nekompatibilnosti.	4
			Nismo izvršili ocenu kompatibilnosti.	4
2.	Da li je vaša institucija razmotrila mogućnosti upotrebe obrazovnih tehnologija u realizaciji programskih sadržaja ?		Institucija je razmotrila mogućnosti upotrebe obrazovnih tehnologija i ustanovila je da postoji mnogo mogućnosti za njihovu primenu u realizaciji programskih sadržaja.	0
			Institucija je razmotrila mogućnosti upotrebe obrazovnih tehnologija i ustanovila je da postoji minimum mogućnosti za njihovu primenu u realizaciji programskih sadržaja.	4
			Institucija nije razmotrila mogućnosti upotrebe obrazovnih tehnologija u realizaciji programskih sadržaja	4
3.	Da li ste procenili tehnološku pismenost studenata ?		Da, naša ustanova je procenila tehnološku pismenost studenata i ustanovila da su njihove sposobnosti na zavidnom nivou.	0
			Da, naša ustanova je procenila tehnološku pismenost studenata i ustanovila da ćemo morati da sprovodimo dodatne edukacije pre implementacije IKT u proces obrazovanja.	2
			Ne, naša ustanova nije procenila tehnološku pismenost studenata	2
4.	Da li ste obezbedili da proces obrazovanja kroz korišćenje obrazovnih tehnologija bude u saglasnosti sa očekivanjima studenata za savremenim obrazovnim okruženjem ?		Da. Obezbedili smo da naš ainicijativa zadovoljava očekivanja studenata za modernim obrazovnim okruženjem.	0
			Ne. Nismo obezbedili da naša inicijativa zadovoljava očekivanja studenata za modernim obrazovnim okruženjem.	2
5.	Da li su znanja veštine i sposobnosti vašeg obratovnog kadra dovoljne za rukovođenje nastavnim procesom uz upotrebu IKT ?		Potrebno je sprovesti dodatne treninge za naš obrazovni kadar kako bi se inicijativa sprovela.	4
			Potrebno je da angažujemo dodatni obrazovni kadar i eksperte kako bi se inicijativa sprovela.	4
			Naš ljudski kapital je dovoljan za uspeh ove inicijative.	0
			Naš ljudski kapital prevazilazi potrebe koje zahteva sprovođenje inicijative.	0

Tabela 3. Organizaciona dimenzija

	Pitanja	Odgovor DA/NE		Poeni
1.	Kako se kolektiv obrazovne institucije nosi sa promenama u načinu rada?		Dobro. Naša institucija je naviknuta na česte promene u organizaciji rada.	0
			Delimično dobro. Promena ima ali nisu česte.	2
			Loše. Susretali smo se sa problemima kada smo menjali način rada.	4
			Preferiramo organizaciju rada bez izmena.	4
2.	Da li nastano osoblje vaše ustanove podržava obrazovanje kroz medijatorsku ulogu IKT?		Ne. Prožaju otpor kada je reč o ovoj inicijativi.	4
			Ne verujem da u potpunosti razumeju smisao ove inicijative.	4
			Deo nastavnog osoblja podržava ovu inicijativu.	2
			Da, većina podržava inicijativu.	0
3.	Da li je ustanova identifikolava lidera za sprovođenje inicijative ?		Da, naša ustanova je identifikolavala osobu koja će rukovoditi inicijativom.	0
			Ne, naša ustanova nije identifikolavala osobu koja će rukovoditi inicijativom.	2
4.	Da li je vaša ustanova obezbedila postojanje sistema za podršku učenju ?		Da. Obezbedili smo sisteme podrške i o njihovom postojanju su obaveštene sve trukture ustanove.	0
			Da. Obezbedili smo sisteme podrške i o njihovom postojanju su obavešteni samo ključni pojedinci.	1
			Da. Obezbedili smo sisteme podrške i o njihovom postojanju su obavešteni samo oni koji traže informacije o tim sistemima.	2
			Da. Obezbedili smo sisteme podrške i o njihovom postojanju još uvek nije dato nikakvo obaveštenje.	3
			Nismo uspostavili sisteme podrške.	4
5.	Da li su znanja veštine i sposobnosti vašeg obratovnog kadra dovoljne za rukovođenje nastavnim procesom uz upotrebu IKT ?		Procenili potrebe	Da 0 Ne 2
			Nivo poznavanja informatičkih tehnologijama	
			Plan treninga	
			Minimalne standarde za trening	
			Mehanizam za praćenje rezultata treninga.	

Tabela 4. Tehnička dimenzija

	Pitanja	Odgovor DA/NE		Poeni
1.	Da li imate uvid u dostupne informatičke tehnologije ?		Da, prikupili smo informacije o informatičkim tehnologijama dostupnim na tržištu.	0
			Nismo prikupili informacije o informatičkim tehnologijama dostupnim na tržištu.	4
2.	Da li je napravljeno poređenje informatičkih tehnologija koje poseduje ustanova sa tehnologijama dostupnim na tržištu?		Nismo uporedili raspoložive resurse sa onima dostupnim na tržištu.	4
			Napravljeno je poređenje informativnog tipa.	2
			Napravljeno je formalno poređenje sa obrazovnim tehnologijama dostupnim na tržištu..	0
3.	Kakvom informatičkom infrastrukturom ustanova raspolaže u odnosu na potrebe inicijative za integraciju informatičkih tehnologija u nastavni proces?		Institucija poseduje više nego adekvatnu infrastrukturu za potrebu inicijative.	0
			Infrastruktura koju institucija poseduje je adekvetna za potrebe inicijative.	0
			Infrastruktura koju institucija poseduje nije dovoljna za sprovođenje inicijative.	2
			Institucija ne poseduje informatičku infrastrukturu.	4
4.	Da li je institucija kreirala plan za za primenu tehno-loške infrastrukture ?		Kreirali smo plan primene informatiče infrastrukture.	0
			Postoje ideje za implementaciju, ali te ideje još uvek nisu konkretizovane.	2
			Nismo kreirali plan primene informatiče infrastrukture.	4
			Ne zato što trenutno raspoloženo (više nego) adekvatnom tehnološkom infrastrukturom za sprovođenje inicijative.	0
5.	Da li institucija uspostavila sistem informatičke podrške i obavestila o njegovom postojanju?		Uspostavili smo sisteme informatičke podrške i o tome obavestili sve strukture institucije.	0
			Uspostavili smo sisteme informatičke podrške i o tome obavestili samo ključne pojedince.	1
			Da. Obezbedili smo sisteme podrške i o njihovom postojanju su obavešteni samo oni koji traže informacije o tim sistemima.	2
			Da. Obezbedili smo sisteme podrške i o njihovom postojanju još uvek nije dato nikakvo obaveštenje.	3
			Nismo uspostavili sisteme podrške.	4

Poentiranje

U tabelama 1,2,3,4 u koloni pod nazivom Poeni dat je broj poena koji nosi odgovor na određeno pitanje. Bira se samo jedan od ponuđenih odgovora. Sabira se broj poena za svaku ispitivanu dimenziju posebno. Maksimalan broj poena za stratešku dimenziju je 42, pedagošku 16, organizacionu 24 i tehnološku 20.

Brojem poena se utvrđuje spremost ustanove za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u procesu obrazovanja i to pojedinačno za svaku dimenziju, što je prikazano u Tabeli 5.

Skor svake individualne dimenzije se transformiše u procenat i predstavlja na statusnom grafikonu. Ovo je urađeno u svrhu lakše komparacije između dimenzija, vizualnog uvide u stanje institucije na putu ka uključivanju informatičkih i asistivnih tehnologija u obrazovni proces, kao i za različite vrste komparacija dobijenih podataka i lakšu analizu (po regionima, grupama kojima ustanove pripadaju i sl.). Grafikonom se faciltira identifikacija oblasti na koje se treba obratiti pažnja ili koje bi trebalo poboljšati.

$$S = \frac{42 - s}{42} * 100\% \qquad P = \frac{16 - p}{16} * 100\%$$

$$O = \frac{24 - o}{24} * 100\% \qquad T = \frac{20 - t}{20} * 100\%$$

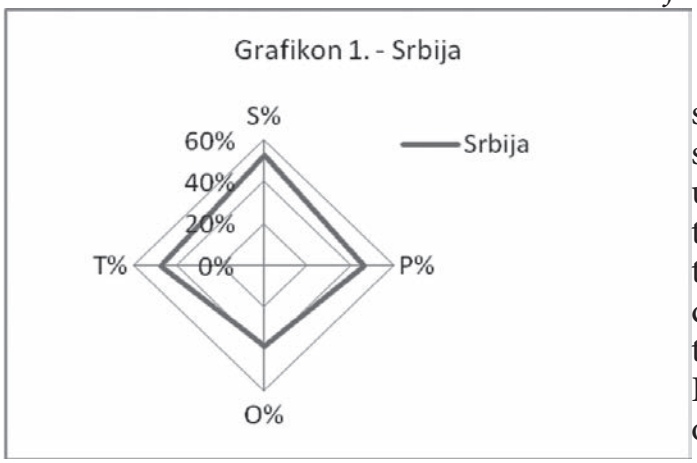
Tabela 5. – Odnos broja poena i spremnosti ustanove za sprovođenje inicijative

	Strateška dimenzija	Pedagoška dimenzija	Organizaciona dimenzija	Tehnička dimenzija
Spremnost	0-12	0-5	0-8	0-6
Delimična spremnost	13-26	6-10	9-16	7-14
Nespremnost	27-42	11-16	17-24	15-20

2. ANALIZA PODATAKA

Obrađeni podaci su analizirani iz različitih perpektiva i to u odnosu na teritorijalno određenje ustanove, u odnosu na svojinski tip ustanove i u odnosu na tip studija koje sprovodi.

2.1. Spremnost ustanove za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u odnosu na teritorijalno određenje

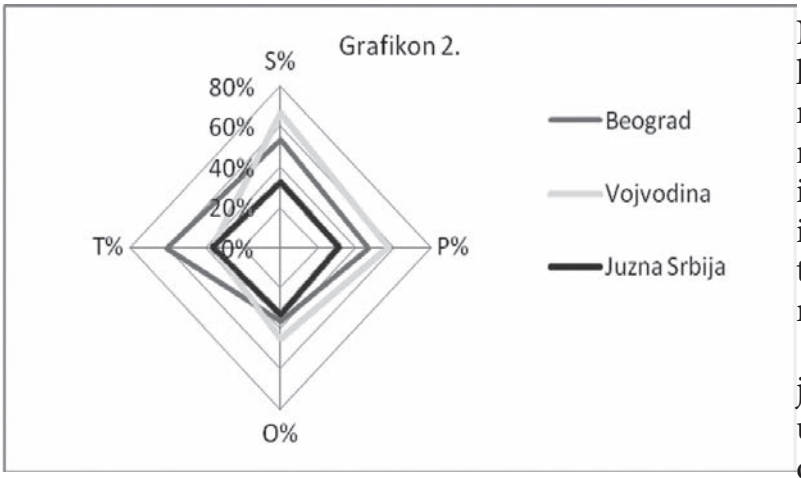

Na Grafikonu 1. Predstavljeni su rezultati ankete koji se odnose na spremnost visokoškolskih ustanova za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija na teritoriji cele Srbije. Primetno je da strateška dimenzija procentualno najviše učestvije sa 52%. Prosečan broj poena postignut u okviru strateške dimenzije je 20

što znači da su institucije u Srbiji učinile velike napore i postigle značajne rezultate u oblasti strateškog planiranja implementacije IKT u obrazovni proces. Potrebno je i dalje raditi na usavršavanju politike, strategije, definisanju ciljeva i zadataka zarad lakše i brže implementacije.

Pedagoška i tehnička dimenzija učestvuju sa sličnim procentima i to sa 46 i 48 posto. Heterogenost ustanova po pitanju vrste profila koje obrazuju uzeta je u obzir te slične procente objašnjavamo određenim reciprocitetom ljudskih resursa i njihovih znanja u određenim oblastima. Na ovaj reciprocitet baze znanja u okviru ljudskih resursa ukaziju minimalni i maksimalni rezultati pojedinačnih ustanova u oblasti pedagoške (88% i 13%) i tehničke (90% i 5 %) dimenzije.

Zaključak je da ustanove u našoj zemlji raspolažu potrebnim znanjima i tehničkim i ljudskim resursima za sprovođenje implementacije IKT u obrazovni process. Međutim, najmanji rezultat je zabeležen u okviru organizacione dimenzije i to 38%. Ustanove u Srbiji moraju raditi na postizanju višeg stepena organizacije u okviru samih ustanova i komunikacije i saradnje sa drugim ustanovama. Ako u nekim oblastima ne postoje resursi dovoljni za realizaciju inicijative primene obrazovnih i asistivnih tehnologija u procesu obrazovanja saradnja i udruživanje resursa je poželjno.

Na grafikonu 2. predstavljena je, uporedno, spremnost ustanova sa teritorija Beograda, Vojvodine i Južne Srbije za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u obrazovanju.

Ustanove sa teritorije Vojvodine prednječe u svim oblastima osim u oblasti tehnološke spremnosti. Svoje snage su bazirale na realizaciji organizacionih, pedagoških i strateških aspekata uključivanja IKT u process obrazovanja. Velika pažnja je posvećena adaptaciji pravnih akata ustanova sa ovih prostora zarad kvalitetnijeg sprovođenja inicijative što se ogleda i u rezultatu od čak 67% u okviru strateške dimenzije. Strateški gledano ustanove iz Vojvodine smatraju se spremim za implementaciju inicijative.

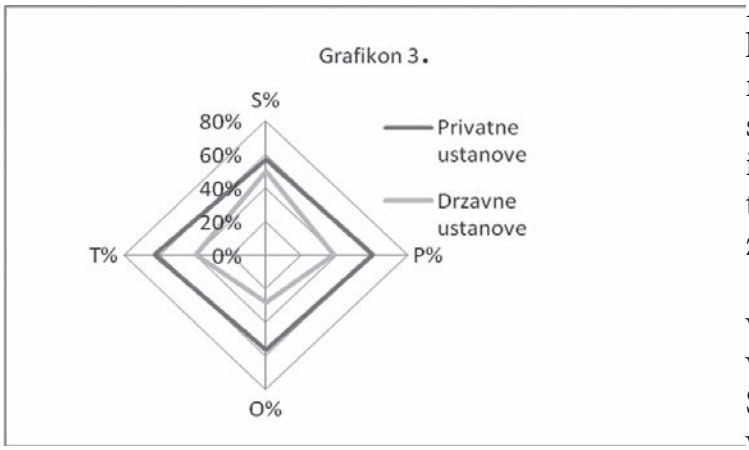
Beogradske ustanove karakteriše skor od 61% u oblasti tehničke dimenzije, što pripisujemo ekonomskim odlikama glavnog grada i mnogo većoj dostupnosti obrazivnih tehnologija na tržištu, kao i većos dostupnosti znanja.

Ustanove na teritoriji južne Srbije nisu u dovoljnoj meri spremne za implementaciju IKT u obrazovni proces (Tabela 6.). Rezultati po svim dimenzijama su značajno slabiji i po svim dimenzijama slični, što govori da se u oblasti primene informatičkih tehnologija u obrazovnom procesu nije dovoljno radilo. U obzir su uzete i ekonomske karakteristike koje nužno prouzrokuju nedostatak tehničke infrastructure i adekvatnih ljudskih resursa.

Tabela 6.

	S	P	O	T
Beograd	54%	47%	36%	61%
Vojvodina	67%	58%	45%	36%
Južna Srbija	32%	31%	33%	36%

2.2 Spremnost ustanove za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u odnosu na svojinski tip ustanove

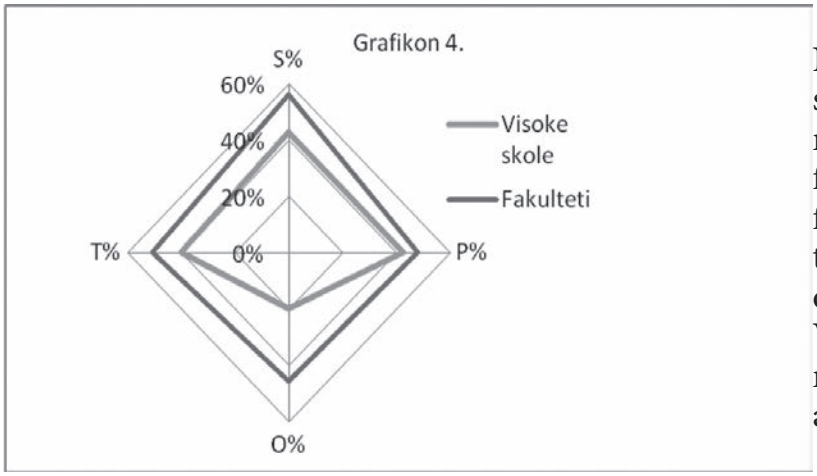
Na Grafikonu 3. je predstavljen odnos spremnosti privatnih i državnih visokoškolskih ustanova za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u procesu obrazovanja.

Procenti govore u prilog višeg stepena spremnosti privatnih ustanova (Tabela 7.). Strategijska spremnost privatnih i državnih ustanova se ne razlikuje previše. Najveća razlika je primetna u okviru tehničke i organizacione dimenzije. Privatne ustanove su više okrenute savremenim oblicima nastave što se ovim rezultatima i iskazuje. U oblasti primene obrazovnih tehnologija prednost imaju private ustanove ali kada je reč o primeni asistivnih tehnologija u obzir se uzima osim obrazovnog karaktera privatnih ustanova i njihov ekonomski karakter. Dakle, treba razmotriti i isplativost primene.

Tabela 7.

	S	P	O	T
Privatne ustanove	57%	60%	57%	63%
Državne ustanova	50%	39%	28%	40%

2.3. Spremnost ustanove za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u odnosu na tip studija koje ustanove sprovode

Na Grafikonu 4. je predstavljen odnos spremnosti visokih škola i fakulteta za primenu informatičkih i asistivnih tehnologija u procesu obrazovanja. U tabeli 8. Vrednosti pos vim dimenzijama su procentualno izraženi.

Tabela 8.

	S	P	O	T
Visoke škole	43%	43%	20%	40%
Fakulteti	56%	48%	46%	51%

Najmanja vrednost zabeležena je u okviru organizacione dimenzije na visokim školama u srbiji i to samo 20%, što je 2 puta manje nego skor koji su postigli fakulteti. Razlog tražimo u činjenici da visoke škole imaju značajno manje kvalitetnih kadrova i resursa na raspolaganju. Uzimamo u obzir i određene zakonske prepreke za sprovođenje istraživačkih delatnosti na visokim školama.

ZAKLJUČAK

Obrazovne ustanove u našoj zemlji raspolažu potrebnim znanjima i tehničkim i ljudskim resursima za sprovođenje implementacije IKT u obrazovni proces. Međutim, najslabiji rezultat je zabeležen u okviru organizacione dimenzije, te shodno tome moraju raditi na postizanju višeg stepena organizacije u okviru samih ustanova i komunikacije i saradnje sa drugim ustanovama. Ako u nekim oblastima ne postoje resursi dovoljni za realizaciju inicijative primene obrazovnih i asistivnih tehnologija u procesu obrazovanja saradnja i udruživanje resursa je poželjno.

LITERATURA

1. Beverly K., Dawn L. Assistive technology: an interdisciplinary approach. *New York: Churchill Livingstone, 1997. 352p*
2. Casey C. Accessibility in the virtual library: creating equal opportunity Web sites. Information technology and libraries, v. 18, Mar. 1999: 22-25.
3. Thomas W. Assistive technology: essential human factors. *Boston: Allyn & Bacon, 1999. 305p.*
4. Kotsik B.,Tokareva N. (2007). UNESCO IITE Contribution to e-Inclusion Policy Development for Education of Students with Disabilities. ICTA 07
5. Rapaić, D., Eminović, F. (2007), Inkluzija: ideja-pokret-ideal - Dani defektologa Srbije sa međunarodnim učešćem, Zbornik rezimea, str. V. Banja.

WILLINGNESS OF ACADEMIC FACILITIES FOR ASISTIVNIH TECHNOLOGY APPLICATION IN PROCESS OF EDUCATION

Veselin Medenica, Miroslav Medenica
National Center for Development and Application of Assistive Technology
High school professional technical studies Novi Beograd

Summary

Goal of this research was to evaluate level of readiness for integration of ICT and AT into educational processes of higher education in Serbia.

Research was conducted on 17 faculties in Serbia. Technique that was used for conducting this research was revised ICT-MEDIATED SPECIAL EDUCATION NEEDS SURVEY: SPOT!, created by UNESCO Institute for Information Technology in Education. Data was analysed from different perspectives.

Conclusion was made that educational institutions in Serbia need to explore all organisational aspects for implementing ICT – Mediated Education, and to develop better understanding of process which is leading to ICT – Mediated Education.

Key words: informacion technology, assistive technology, higher education, special needs

STUDENTI SA HENDIKEPOM NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU
- POLOŽAJ I DOSTUPNOST -

Jasmina Karić, Vesna Radovanović
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Diskriminacija kao česta pojava na ovim prostorima jedan je od najozbiljnijih problema sa kojima se susreću pripadnici i pripadnice marginalizovanih grupa. Netolerantnost društva u kome živimo dodatno otežava proces borbe protiv nje. Sistemska rešenja državnih institucija po pitanju koncepta antidiskriminacije, godinama nisu postojala. Veliko zalaganje pojedinih nevladinih organizacija kao i usmerenost ka evropskim integracijama, doprineli su da tokom nekoliko poslednjih godina, pomalo stidljivo i diskretno koncept antidiskriminacije počne da se ugrađuje i u ciljeve i strategiju naše države.

Inkluzivni pokret u svetu nastaje sredinom prošlog veka ključna ideja formulisana je još 1948. godine u Univerzalnoj dekleraciji o ljudskim pravima a zatim 1989 u Konvenciji o pravima deteta. Kasnije se ovaj okvir razrađuje u drugim dokumentima Ujedinjenih nacija i nizu drugih međunarodnih dokumenata, u kojima su formulisane strateske smernice i standardna pravila izjednačavanja položaja marginalizovanih i isključenih grupa, posebno u pogledu ostvarivanja prava na obrazovanje.

Ključne reči: Studenti sa hendikepom, Beogradski univerzitet, diskriminacija, status

UVOD

Proces inkluzivnog obrazovanja je proces koji dugo traje i zahteva angažovanje svih struktura što znači da se u centru promena nalaze SVI. Svako treba dati svoj doprinos -osobe sa hendicapom, porodice i blisko okruženje, škole i državne ustanove, poznanici, ali i poslodavci, jer koristi od adekvatnog obrazovanja kroz inkluziju može imati celo društvo.

Inkluzija se takođe povezuje i sa procesima demokratizacije u društvu i u obrazovanju, i u tom kontekstu govori se o društvenoj inkluziji u širem smislu i o obrazovnoj inkluziji kad se misli na uključivanje u obrazovanje osoba iz marginalizovanih grupa.

Novi zakon o visokom obrazovanju, usvojen septembra 2005. god, donosi osnov za poboljšanje situacije kada je u pitanju diskriminacija na polju visokog obrazovanja, no i dalje u slučaju diskriminacije studenti nemaju odgovarajuće mehanizme zaštite. Zapostavljanje ovako ozbiljnih problema dovodi do stvaranja neprija-

teljske atmosfere na univerzitetu i uobičajeno se reflektuje kroz slabije akademsko ostvarenje diskriminiranih studenata, pa neretko dolazi do napuštanja studija.

Identitet osoba sa hendikepom je tokom poslednjih decenija pretrpeo dramatične promene. Način na koji oni sebe doživljavaju utiče na to kako se ponašaju, a kako ih mi doživljavamo utiče na to kako ih "opslužujemo".

Nakon istraživanja udruženja studenata sa hendikepom o položaju mladih sa hendikepom, došlo se do zaključka da oni, uglavnom, ne prepoznaju diskriminaciju kao takvu. Život u netolerantnom društvu kao što je naše, toliko je podigao prag tolerancije i ne prepoznavanja diskriminacije prema ljudima sa hendikepom, da većina osoba sa hendikepom ne prepoznaje diskriminaciju čak i u nekim težim oblicima. Situacija je slična kada je u pitanju diskriminacija ostalih marginalizovanih grupa. Studentima i studentkinjama sa hendikepom u Srbiji retko se pružala mogućnost da samostalno zastupaju svoje interese i da na taj način učestvuju u aktivnostima koje se odnose na promenu njihovog statusa u društvu. Jedna od osnovnih karakteristika stigmatizovanih grupa, kao što je i grupa mladih sa hendikepom, jeste da su pojedinci koji je čine izolovani od društva i zatvoreni u sebe, sa smanjenim društvenim odnosima. Retko imaju priliku da razvijaju svoje društvene i intelektualne sposobnosti i umeća.

Do smanjenja diskriminacije dolazi kada oni koji je vrše shvate da su njihova ponašanja i postupci diskriminatorni, (ali i zakonskom regulativom jer je činjenica da će ljudi manje činiti nešto što je zabranjeno). Drugi vid smanjenja diskriminacije, ostvaruje se kroz osnaživanje pripadnika i pripadnica marginalizovanih grupa u borbi protiv diskriminacije.

Više od pedeset godina u našem društvu zastupljen je medicinski model pristupa hendikepu, koji problem smešta u osobu sa hendikepom koja "nije sposobna" da obavlja različite poslove i ispunjava društvene uloge. Usled takvog pristupa ne čudi što društvo nije mnogo pažnje posvećivalo mogućnostima osoba sa hendikepom.

Danas je sve više prisutniji socijalni model pristupa hendikepu, koji za razliku od medicinskog modela, problem smešta u društvo koje nije pružilo jednake mogućnosti za obrazovanje, rad i dostojanstven život osoba sa hendikepom.

Na osnovu viegodišnjeg iskustva, kroz rad na kreiranju uslova za ravnopravan pristup obrazovanju, partnerske organizacije iz Mreže mladih i studenata sa hendikepom Jugoistočne Evrope sagledale su prepreke sa kojima se studenti i studentkinje sa hendikepom u zemljama ove regije suočavaju u sticanju visokog obrazovanja. Ove prepreke uključuju:

- fizički nedostupne učionice, toalete, restorane i studentske domove;
- nedostatak programa personalne assistencije kao podrške inkluzivnom obrazovanju;
- nedotatak učila u alternativnom obliku, kao što su knjige na Brajevom pismu ili u uvećanoj štampi, knjige u zvučnom obliku, kompjuterski programi za osobe sa oštećenim vidom i slično;
- nedostatak organizovanog prevoza za korisnike i korisnice kolica;
- nedostatak mogućnosti organizovanja nastave na jeziku znakova;
- nedostatak priznavanja nekih tipova hendikepa, kao što su poteškoće u učenju (disleksija, disgrafija);
- izolovanje studenata i studentkinja sa hendikepom u posebne studentske domove;

PREGLED ISTRAŽIVANJA

U saradnji sa British Council- om (Srbija) koji se priključio inicijativama za poboljšanje ravnopravnosti OSH u Srbiji u sferi visokog obrazovanja, razvijajući projekat „Access to all" i Udruženjem Studenata sa Hendicapom (USH) sprovedeno je istraživanje od strane Centra za monitoring i evaluaciju sa ciljem da se utvrdi položaj studenata sa invaliditetom na Beogradskom Univerzitetu, vodeći pritom računa o dostupnosti visokoškolskih institucija, kao i o odnosu ostalih stakeholdera – dakle pristupačnosti fakulteta (nastavno i nenastavno osoblje fakulteta i univerziteta, studenti bez invaliditeta itd.), ali i državnih institucija, podrazumevajući pritom pre svega Ministarstvo prosvete.

Projekat je dobio saglasnost na sastanku održanom 21. 11. 2007. godine sa rektorom prof dr. Branislavom Kovačevićem i predstavnicima Rektorata Beogradskog Univerziteta (BU).

Republika Srbija još uvek nema podatke o broju i demografskoj strukturi osoba sa hendikepom, pa tako ni SSH, pa smo se vodili procenom WHO (World Health Organisation – Svetska zdravstvena organizacija) da približno 10% svake populacije čine OSH, kao i podacima Statističkog biroa Evropske Unije (EuroStat), koji govore da 12% populacije EU čine osobe sa hendikepom. http://www. who. int http //epp. eurostat. ec. europa. eu

Jedini relevantan podatak o broju studenata sa hendikepom (SSH) na Beogradskom univerzitetu (BU) jeste zapravo procena Udruženja studenata sa hendikepom (USH) koja govori da na BU, kao najvećem univerzitetskom centru u Srbiji i na Balkanu, studira svega oko 300 studenata sa hendikepom. No kako nam precizni podaci o navedenoj grupi nisu dostupni, a procene oprečne, na ovu brojku se nismo mogli osloniti.

Uz konsultacije sa predstavnicima BC Srbija, predloženo je i realizovano kvalitativno istraživanje koristile su se i metode fokus grupnih i dubinskih intervjua, koje omogućavaju veću fleksibilnost i mogućnost intervencije istraživača tokom trajanja terenskog dela istraživanja. Sem toga, FGI dopuštaju i mogućnost interakcije ispitanika sa moderatorom, kao i međusobno, što često dovodi do pokretanja novih aktivnosti učesnika čiji su stavovi i planovi komplemetarni, a njihovi rezultati, posebno kada je tema koju tretiraju nepoznata, omogućavaju formulisanje indikatora za dalja istraživanja na istu ili srodne teme.

U periodu od 15-25. decembra 2007. godine, realizovano je 6 fokus grupnih intervjua (FGI), i to:

1. dva FGI sa studentima bez hendikepa različitih fakulteta Beogradskog univerziteta, kao i različitih godina studija
2. jedan FGI sa redovnim profesorima različitih fakulteta Beogradskog univerziteta
3. jedan FGI sa vanrednim profesorima različitih fakulteta Beogradskog univerziteta
4. jedan FGI sa docentima i asistentima različitih fakulteta Beogradskog univerziteta
5. kao i jedan FGI sa studentima sa hendikepom različitih fakulteta Beogradskog univerziteta kao kontrolnom grupom.

Veliku pomoć u ovom delu istraživanja pružili su Udruženje studenata sa hendikepom, Studentska Unija Srbije, Kancelarija za mlade i Sektor za privredu i društvene delatnosti GO Novi Beograd.

Ukupan broj učesnika svih 6 FGI bio je 52. Pored toga, 9 dubinskih intervjua je realizovano sukcesivno sa realizacijom FGI i sa komplementarnim istraživačkim instrumentom. (Istraživački instrumenti – gajd za fokus grupne i gajd za dubinske intervjue, dizajnirani su u periodu od 20-30. 12. 2007. godine. Oba instruementa obuhvatila su identične tematske celine, uz neznatne modifikacije pitanja, što je omogućilo relevantno poređenje istraživačkih nalaza obe metode).

Ovog puta, ispitanici su bili dekani različitih grupacija BU, menadžeri privatnih univerziteta, lideri studentskih organizacija i predstavnik Ministarstva prosvete Republike Srbije.

Bitno je istaći disproporciju studenata i nastavnog osoblja u motivisanosti da učestvuju u istraživanju. Naime, na poziv da učesvuje u istraživanju pristao je svaki drugi student bez hendikepa(response rate 50%), i sa druge strane svaki osamnaesti redovni profesor (response rate 5. 5%), svaki sedamnaesti vanredni profesor (response rate 5. 9%) i tek svaki osmi asistent ili docent (response rate 12. 5%). Dalje, neophodno je istaći i da se 100% studenata koji su potvrdili učešće zaista i pojavilo na FGI, dok se preko 20% nastavnika, i pored toga što su dan ranije potvrdili dolazak, nije pojavilo na FGI.

Teme istraživanja

Krenulo se od iskustava samih SSH

1. Kako oni vide razloge zašto mali broj osoba sa hendikepom upisuje fakultete,
2. kakva je dostupnost fakulteta,
3. kakav je odnos prema SSH
4. koliko je nastava prilagođena?

Kao što je već navedeno, istraživanje je obuhvatilo posebne fokus grupe sa: redovnim profesorima, vanrednim profesorima, asistentima i docentima, studentima bez hendikepa i studentima sa hendikepom Pokazalo se da osim u nekoliko slučajeva koji su u analizi naznačeni, nema razlika u stavovima različitih grupa ispitanika prema položaju SSH

Bitno je napomenuti da je većina učesnika naglasila da nije dovoljno informisana po pitanju SSH, ali svakako su pokazali interesovanje za problematiku. U tabeli 1 prikazani su termini koje su ispitanici koristili.

Tabela 1. Prikaz korišćenih termina

Br	Termin
1.	Osoba sa invaliditetom OSI
2.	Osoba sa hendikepom OSH
3.	Lice sa invaliditetom LSI
4.	Lice sa hendikepom LSH
5.	Osoba sa posebnim potrebama OSPP
6.	Student sa invaliditetom SSI
7.	Student sa hendikepom SSH
8.	Student sa posebim potrebama SSPP

Uočava se neslaganje oko termina. Koriste se termini osoba odnosno lice, invaliditet odnosno hendikep, i osoba sa posebnim potrebama. To jeste jedan od pokazatelja nepostojanja sistemskog rešenja pitanja osoba sa hendikepom koje se ne odnosi samo na fakultete.

Studenti koriste OSI, OSH, LSH i OSPP, tako da čak ista osoba koristi više termina. Profesori i asistenti najviše koriste termine SSH, SSI i SSPP. Svi studenti sa hendikepom koriste termin student sa hendikepom, što nije iznenađenje obzirom da su svi članovi Udruženja studenata sa hendikepom. Mi smo se odlučili za trmin SSH.

Paralelno sa realizacijom fokus grupnih, realizovani su i dubinski intervjui sa predstavnicima menadžmenta državnih i privatnih fakulteta u Beogradu, studentskih organizacija i Ministarstva prosvete republike Srbije,

Analizom prikupljenog materijala došlo se do zaključka da su im mišljenja prilično uravnotežena, a informisanost na nezavidno niskom nivou, sem u slučaju predstavnika studentskih organizacija.

Međutim primećen je visok stepen spremnosti učesnika da pomognu u inkluziji i integraciji SSH na univerzitetima, što se ogleda i kroz podatak da se jedan deo učesnika pripremao za razgovor sa istraživačima i potrudio da nađe sto više relevantnih podataka i infomacija vezanih za ovu temu.

U ovom radu prikazaćemo samo odgovore koji se odnose na teme istraživanja pod tačkom 2, i 3, (dostupnost i odnos prema SSH)

Dostupnost fakulteta?

Na pitanje da li je fakultet sa koga dolaze dostupan, odnosno fizički prilagođen osobama sa hendikepom većina ispitanika odgovorila je negativno.

Tabela pokazuje koje grupe ispitanika su pomenule fizičku prilagođenost i vezano za koje oblike hendikepa

Tabela 2. Dostupnopst fakulteta

	Dostupnost za osobe sa telesnim invaliditetom	Dostupnost za osobe sa senzornim invaliditetom
Profesori	x	
Asistenti	x	
Studenti	x	X
SSI	x	X

Ispostavilo se da postoje fakulteti koji uopšte nisu prilagođeni osobama koje otežano hodaju ili koriste invalidska kolica. Među njima su Fakultet za bezbednost, Fakultet političkih nauka, Rudarsko-geološki, Tehnološko-metalurški i Filološki fakultet. Na ovim fakultetima nema rampi na prilazu, u samoj zgradi ima dosta stepeništa, liftovi pokrivaju samo deo zgrade, ako ih ima, šalteri studentskih službi su visoki, nemoguć je prilaz kabinetima profesora i nekim slušaonicama.

Poseban problem sa dostupnošću imaju fakulteti poput Medicinskog, Stomatološkog, Učiteljskog i Biološkog gde se nastava odvija na više lokacija. Studenti su skrenuli pažnju i na problem sa Ekonomskim fakultetom koji ima problema sa prostorom obzirom da broj studenata prevazilazi kapacitet zgrade.

U sledeću grupu fakulteta spadaju oni koji imaju prilazne rampe, ali ne i liftove, kao što je slučaj sa FASPER om i Fakultetom političkih nauka, gde je samostalno kretanje ograničeno na prvi sprat.

Pravni, Matematički, Saobraćajni i Farmacija imaju liftove, ali je kretanje ipak ograničeno zbog mnoštva stepenica u samoj zgradi. Pokazalo se da većina ispitanika kritikuje rampe koje postoje na ulazima zbog velikog nagiba, jer kako se ispostavilo iako su postavljene da bi osobe u kolicima mogle same da uđu to je nemoguće bez pomoći.

Gledano iz ugla samih SSH pored fizičke pristupačnosti podjednako su važni i ostali vidovi pristupačnosti, kao na primer korišćenje toaleta, kafemata, biblioteke kao i odnosi sa osobama koje sreću na fakultetima. „Postoje neke prepreke, ali ja ih ne primećujem kad sam na fakultetu, jer sam već upoznala ljude i oni znaju koji su moji problemi i kakva pomoć meni treba. Na primer, imamo predavanja u amfiteatru, gde postoje dva ili tri stepenika. Kada dođem ko god da je tu oko mene, on me popne. Znači, to je samo pristup sredine. “

Predrasude i odnos prema SSI

Na pitanje da li se SSH susreću sa predrasudama na fakultetu, kao i da li je odnos prema njima takav da im olakšava ili otežava boravak na fakultetu?

Tabela pokazuje kako su naši ispitanici primetili postojanje predrasuda i drugačijeg tretmana SSH na fakultetima

Tabela 3. Diskriminacija studenata sa invaliditetom

	negativna diskriminacija	pozitivna diskriminacija	nema diskriminacije
Profesori		x	x
Asistenti		x	x
Studenti	x	x	
SSI	x	x	

Iako su profesori, asistenti i studenti koji nisu imali iskustava sa SSH navodili da ne očekuju postojanje predrasuda i ispoljavanje istih ni od strane nastavnog kadra ni od strane studenata, pokazalo se da takvih predrasuda ima, i da je tretman SSH drugačiji od tretmana drugih studenata.

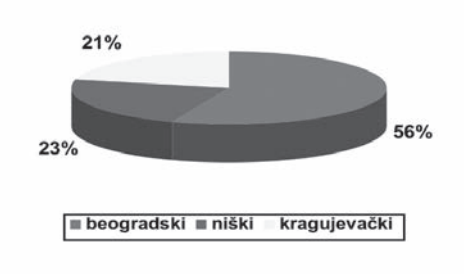
Odgovori ispitanika zavisili su od toga da li su imali kontakte sa SSH Zanimljivo je da su ispitanici koji su primetili neki oblik diskriminacije, bilo pozitivne ili negativne, primetili i kod profesora i kod studenata.

U prilog ovako dobijenih rezultata prikazaćemo još jedno istraživanje koje smo sproveli u saradnji sa USH među administrativnim i nastavnim osobljem na fakultetima u Srbiji

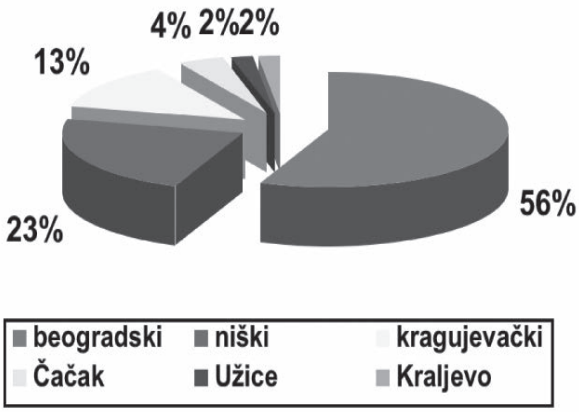
UZORAK

Istraživanje je sprovedeno tokom aprila i maja 2008. godine. Uzorkom je bilo obuhvaćeno 34 fakulteta sa tri Univerziteta - beogradskog, niškog i kragujevačkog.

Broj ispitanika po univerzitetima (grafikon 1)

Broj ispitanika po gradovima (grafikon 2)

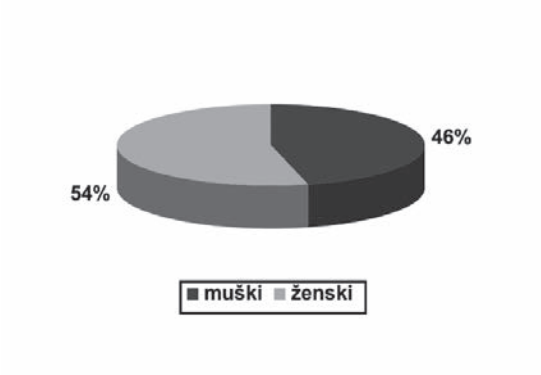

Broj ispitanika po fakultetima tabela 4.

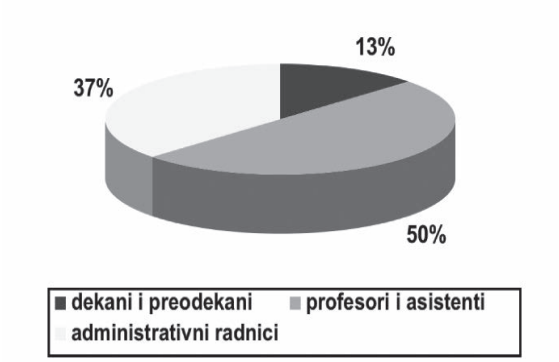
	Broj ispitanika	%
Ekonomski fakultet	23	6, 7
Pravni fakultet	21	6, 1
Pravoslavni bogoslovski fakultet Učiteljski fakultet	5 14	1, 4 4, 1
Fakultet bezbednosti	8	2, 3
Fakultet političkih nauka	8	2, 3
Filozofski fakultet	16	4, 6
Filološki fakultet	15	4, 3
Medicinski fakultet	14	4, 1
Veterinarski fakultet	8	2, 3
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju	6	1, 7
Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja	4	1, 2
Biološki fakultet	8	2, 3
Geografski fakultet	8	2, 3
Matematički fakultet	20	5, 8
Fakultet fizičke hemije	5	1, 4
Fizički fakultet	4	1, 2
Hemijski fakultet	3	0, 9
Arhitektonski fakultet	8	2, 3
Građevinski fakultet	16	4, 6
Elektrotehnički fakultet	8	2, 3
Mašinski fakultet	31	9, 0
Rudarsko geološki fakultet	8	2, 3

	Broj ispitanika	%
Saobraćajni fakultet	8	2, 3
Tehnolosko metalurški fakultet	8	2, 3
Šumarski fakultet	8	2, 3
FON	8	2, 3
Fakultet dramskih umetnosti	8	2, 3
Fakultet likovnih umetnosti	8	2, 3
Fakultet umetnosti	5	1, 4
Agronomski fakultet	9	2, 6
Tehnički fakultet	7	2, 0
Elektronski fakultet	8	2, 3
Fakultet zaštite na radu	7	2, 0
Ukupno	345	100, 0

Uzorak (grafikon 3)

Kategorije ispitanika (grafikon 4)

Pregled najzastupljenijih zanimanja prema polu u (%)

Tabela 5. Pregled najzastupljenijih zanimanja prema polu u (%),

	broj ispitanika	%
Docent	20	5, 8
Magistar	5	1, 4
Dekan	8	2, 3
Profesor	94	27, 2
Asistent	54	15, 7
Službenik	48	13, 9
Bibliotekar	38	11, 0
Socijalni radnik	1	0, 3

	broj ispitanika	%
Pravnik	16	4, 6
Diplomirani inženjer	34	9, 9
Fizički hemičar	1	0, 3
Slikar	3	0, 9
Dramaturg	1	0, 3
Molekularni biolog	1	0, 3
Viša bogoslovska škola	1	0, 3
Sociolog	3	0, 9
Geograf	2	0, 6
Filolog	1	0, 3
Prostorni planer	1	0, 3
Istoričar umetnosti	1	0, 3
Arheolog	1	0, 3
Viši lektor	1	0, 3
Matematičar	1	0, 3
Lekar	2	0, 6
Ekonomista	4	1, 2
Psiholog	3	0, 9
Ukupno	345	100

Kada se pogledaju godine staža ispitanih osoba najviše je onih koji su zaposleni iz među šest i deset godina 23, 5%, zatim onih koji rade manje od pet godina 20, 3% dok je najmanje zaposlenih više od dvadeset I šest godina 18, 8%

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Percepcija inkluzivnog obrazovanja

Na pitanje „Da li ste se tokom dosadasnjeg rada susreli sa studentima/studentkinjama sa hendikepom i ako jeste sa kojim?“, dobijeni su sledeći odgovori;

Odgovori	%
Teškoće u govoru	52. 0
Otežano kretanje	42. 4
Hronična obolenja i fiziološka oštećenja	29. 8
Delimično oštećenje vida	28. 7
Delimično oštećenje sluha	24. 9
Korisnik kolica	24. 0
Potpuno oštećenje vida	10. 2
Teškoće u učenju	73. 0
Potpuno oštećenje sluha	61. 0
Ostalo	41. 0

Iz prikazanih rezultata može sa zapaziti da je teškoća u govoru najčešća vrsta hendikepa sa kojom se zaposleni na fakultetu sreću, zatim slede otežano kretanje, hronična oboljenja i fiziološka oštećenja. Vrste hendikepa sa kojima se zaposleni na fakultetima najmanje sreću su potpuno oštećenje vida, teškoće u učenju i potpuno oštećenje sluha.

Jedna petina ispitanika tvrdi da se nikada u svom radu nije susrela sa studentom/studentkinjom koji je imao neku vrstu hendikepa.

Na pitanje :“ Šta za Vas predstavlja inkluzivno obrazovanje:?

Dobijeni su sledeći odgovori:

Tabela 6.

	Ravnopravno obrazovanje stzdenata sa hendikepom	Uključivanje studenata sa hendikepom	Obrazovanje studenata sa posebnim potrebama	Obaveza	Ostalo	Ne znam
Dekani i prodekani	16, 3	7, 0	14, 0		2, 3	60, 5
Profesori i asistenti	16, 1	10, 3	4, 0	2, 9	1, 1	65, 5
Administrativni radnici	11, 7	10, 2	7, 8	1, 6	1, 6	67, 2

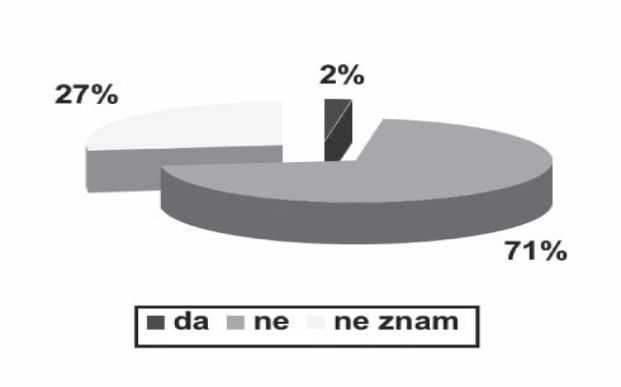
Najveći procenat među zaposlenima koji su odgovorili da ne znaju ništa o inkluzivnom obrazovanju čine administrativni radnici (67. 2%), zatim slede profesori i asistenti (65. 5%) i dekani i prodekani (60. 5%).

Tabela 7. Fizička dostupnost fakulteta

	Nije omogućeno	Delimično je omogućeno	Omogućeno u potpunosti
Ulaz u zgradu fakulteta	39, 7	35, 7	24, 7
Pristup i kretanje po učionicama	27, 8	51, 3	20, 6
Pristup i kretanje po biblioteci i čitaonici	32, 8	36, 2	30, 7
Pristup kabinetima profesora	36, 2	36, 5	27, 0
Pristup administrativnim službama	24, 9	41, 2	33, 6
Pristup šalterima	26, 4	36, 2	37, 1
Pristup i korišćenje toaleta	42, 0	35, 1	22, 6
Korišćenje lifta (prostranost, dostupnost tastera, širina ulaza)	54, 5	20, 0	24, 6
Dostupnost informacija na oglasnoj tabli (na način kojim studentima sa oštećenjem vida omogućava samostalno čitanje obaveštenja)	66, 7	22, 9	9, 6

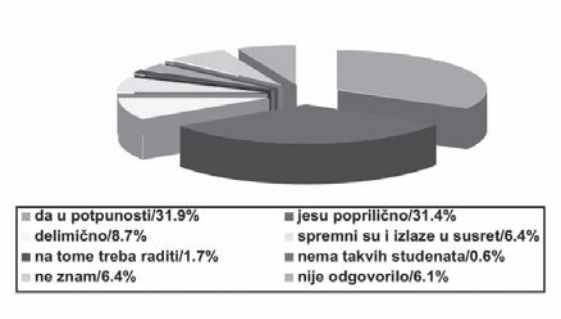
„Da li su se, prema Vašem saznanju, na Vašem fakultetu dešavale situacije diskriminacije studenata na osnovu hendikepa?“

Diskriminacija (grafikon 5)

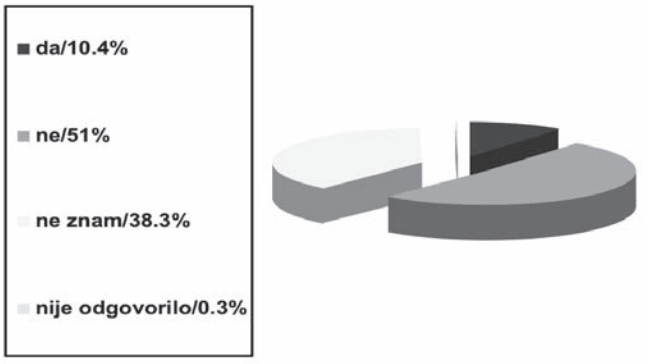
“Po Vašem mišljenju koliko su zaposleni na fakultetu spremni da uzmu u obzir razlike studenata sa hendikepom i da svoj rad prilagode u vezi sa tim?”

grafikon 6

„Da li se, po Vašem saznanju, na Vašem fakultetu dešavalo da studenti/studentkinje budu povlašćeni na osnovu hendikepa?“

grafikon 7

Predlozi poboljšanja položaja studenata sa hendikepom	%
Uklanjanje arhitektonskih barijera	20. 6
Edukacija nastavnog i administrativnog kadra	18. 4
Edukacija studenata na teme vezano za položaj osoba sa hendikepom	16. 5
Osnaživanje inicijative samih studenata sa hendikepom	16. 5
Uvođenje službe personalne asistencije	13. 0
Promena zakonske regulative	7. 8
Izmene u statutu fakulteta	6. 2

ZAKLJUČAK

Rezultati pokazuju da veliki broj mladih sa hendikepom nema razvijenu svest o svojim pravina, ne prepoznaje diskriminaciju ili je prihvata kao normalno stanje. Ipak možemo reči da je početni korak u kreiranju inkluzivnog obrazovanja načinjen u okviru stvaranja Zakona o visokom obrazovanju. Bolinjska deklaracija predstavlja pokušaj da se dostignu svetski i evropski standardi i trendovi. Istina, ona nema precizne odredbe za studiranje koje bi se odnosile na SSH ali svojim bodovnim sistemom indirektno otvara mogućnost prilagođavanja i unapređivanja orazovnih procesa. Uklanjanjem arhitektonskih barijera obezbedilo bi se zajedničko prisustvo nastavi studenata sa hendikepom i studenata bez hendikepa. Svi se slažu da bi boljem položaju studenata doprinela edukacija, kako nastavnog i administrativnog kadra, tako i studenata bez hendikepa koji bi se na taj način uspoznali sa problemima sa kojima se susreću njihove kolege sa hendikepom. Ono što je takođe važno i treba istaći jeste i inicijativa samih studenata sa hendikepom

LITERATURA:

1. Bak, J. J., Siperstein, G. N. (1987a): Effects of mentally retarded children's behavioral competence on nonretarded peers' behaviors and attitudes: toward establishing ecological validity in attitude research, American Journal Of Mental Deficiency 92(1), 31-39.
2. Boutot, A. (2007): Fitting in: Tips for promoting acceptanceand Friendships for Students with autism Spectrum Disorders in Indlusive Clasrooms. Interventions in School and Clinic, Vol, 42, No. 3, 156- 161
3. British Council, (2008) Kultura jednakosti, Beograd, Museums, Libreries and Archives Council
4. Erving Goffman(1963)., Stigma Notes on the Management of Spoiled Identity, New York Simon and Schuster, Inc,
5. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd
6. Hitrec, G. (1999): Razred usmjeren na dijete, Dijete, škola, obitelj; Udruga roditelja *Korak po Korak* br. 1, Zagreb
7. Hrnjica S. (2004): Škola po meri deteta, Institut za psihologiju filozofskog fakulteta, *Save the children*, UK kancelarija, Beograd.

8. Janković Z, Ćordić, A (2002): Unapređenje procesa zaštite i praćenja dece ometene u razvoju
9. Karić, J, . (2003): Roditelj kao partner u budućem sistemu obrazovanja, Beogradska defektološka škola, br. 1- 2, str. 215- 219, Društvo defektologa Srbije i Crne Gore, Beograd.
10. Karić, J. (2004): Stavovi prema uključivanju dece sa posebnim potrebama u redovan sistem obrazovanja, Nastava i vaspitanje, br. 1, str. 142- 147, Pedagoško društvo Srbije, Beograd.
11. Pešić V. (2006): Evropska unija i osobe sa invaliditetom, Friedrich Ebert Stiftung, Narodna kancelarija predsednika Republike, Beograd.
12. Udruženje studenata sa hendikepom, (2000) Ravnopravni u obrazovanju, Beograd, Mreža mladih studenata sa hendikepom Jugoistočne Evrope
13. Wong, D. K. P. (2008): Do contacts make a difference? The effects of mainstreaming on student attitudes toward people with disabilities, Research in Developmental Disabilities 29(1), 70–82.

STUDENTS WITH DISABILITIES AT BELGRADE UNIVERSITY STATUS AND AVAILABILITY

Jasmina Karić, Vesna Radovanović
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

Discrimination, which can frequently be seen in this region, is one of the most austere problems being faced by the members of both genders of marginalized groups. The intolerance of the society we live in additionally procrats the process of fighting against it. Systematic solutions from state institutions related to the concept of anti-discrimination have not existed for years. Great efforts from certain nongovernmental organizations as well as their focus on European integrations have contributed in the last couple of years to shy and discreet embedding of anti-discrimination concept into the goals and strategies of our country.

The inclusive movement in the world originated in 1950s while the key idea was formulated as early as 1948 in the Universal Human Rights Declaration and then in 1989 in the Convention on Children's Rights. Later, this frame has been elaborated in other United Nations documents and in numerous other international documents in which strategic outlines and standard regulations of equality for marginalized and excluded groups have been outlined with a special emphasis on the right to proper education.

Key words: students with disabilities, Belgrade University, discrimination, status.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

CIP

376.1-056.26/.36-053.2(082)
343.91-053.2(082)
316.624-053.2(082)
159.923.5-053.2(082)

ISTRAŽIVANJA u specijalnoj pedagogiji = Research in Special Pedagogy / priredio, edited by Dobrivoje Radovanović. - Beograd : Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju = Belgrade : Faculty of Special Education and Rehabilitation, 2009

(Beograd : Planeta print). - 574 str. : ilustr. : 24 cm. - (Edicija Radovi i monografije /[Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju])

Radovi na srp. i engl. jeziku. - Na vrhu nasl. str.: Univerzitet u Beogradu = University of Belgrade. - Tiraž 200. -
Bibliograafija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-80113-84-5
1. Уп. ств. насл. 2. Радовановић, Добривоје [уредник]
a) Малолетничка деликвенција - Зборници
b) Поремећаји понашања - Деца - Зборници
c) Деца са посебним потребама - Образовање - Зборници

COBISS. SR-ID 167687436